T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSİLERİN İKİNCİ DÖNEMİNDE SİYASİ VE KÜLTÜREL ALANDA TÜRKLER

DOKTORA TEZİ

Danışman
PROF. DR. İsmet KAYAOĞLU

Hazırlayan
Mehmet Emin ŞEN

KONYA 2008

İÇİNDEKİLER…….. I
KISALTMALAR……IX
ÖNSÖZ……...X
GİRİŞ……...1
I. Kaynaklar ve Araştırmalar……1
II. Konunun Önemi ve Sınırları …….. 17
III. Abbâsîlere Kadar Türklerle Arapların İlk Münasebetleri……..21
III.1. Mâverâünnehir Bölgesi…….21
III. 2. Kafkasya Bölgesi…….31
IV. Abbâsî İhtilâli ve Abbâsîlerin İlk Döneminde İdarî ve Askerî Mekanizmasında Türklerin Etkinliğinin Artışı…….36

BİRİNCİ BÖLÜM.....47

I. ABBÂSİLERİN İKİNCİ DÖNEMİNDE TÜRKLERİN ASKERİ VE SİYA.Sİ FAALİYETLERİ ……..47

I. 1. Halifelerin İktidara Taşınması ve Azlinde Türkler…….47

I.1.1. Halife Mütevekkil (232-247:./M.847-861)……47

I.1.2. Halife Muntasır (247-247./M.861-862)……..52

I.1.3. Halife Müstaîn (H.248-252/M.862-866)……..54

I.1.4. Halife Mu'tez (H.252-255/M.866-869)……..57

I. 1. 5. Halife Mühtedî (H.255-256/M. 869-870)……...58

I. 1. 6. Halife Mu'temid (H. 256-279/M. 870-892)……..61

I. 1. 7. Halife Mu'tazıd (H.279-289/M.892-902)……..63

I. 1. 8. Halife Müktefî (H.289-295/M.902-908)……..…64

I. 1. 9. Halife Muktedir (H.295-320/M.908-932)……..……..66

I. 1. 10. Halife Kâhir (H.320-322/M.932-934)……71

I. I. 11. Halife Râzî (H.322-329/M.934-940)……..…72

I. 2. Büveyhî Nüfuzu Döneminde Türklerin Siyasî ve Askerî Faaliyetleri …….…..75

I. 2.1.Büveyhîlerin İktidara Gelişine Zemin Hazırlayan Durumlu.....76

I. 2.1.1.Emîrü'l-ümerâ Tüzün'ün Ölümü ve İbn Şîrzâd'ın Emîrü'l-ümerâ Tayini……...76

I. 2. 1.2. Ahmed İbn Büveyh'in Bağdat'ı İstilâ Etmesi….....77

I. 2. 1.3. el-Müstekfî'nin Azledilmesi…….78

I. 2. 2. Büveyhî Emirleri Zamanında Türklerin Faaliyetleri……78

I. 3. Halifelerin Türklerle İlgili Siyasetleri……....86

I. 3.1. İnak'ın Halife ile Arasının Açılması ve İnak'ın Öldürülmesi…….…....86

I. 3. 2. Mütevekkil'in Evlatlarına Veliahtlık ile Beyat Edilmesi…….…….88

I. 3. 3.Halifenin Arap Unsura Dayanma ve Onların Gönlünü Alma Teşebbüsleri.88

I. 3. 3. 1. Bağdat valisi İshak b. İbrahim'in Sâmerrâ'ya Davet Edilmesi…..89

I. 3. 3. 2. Mütevekkil'in Gayri Müslimlere uygulamaları……..89

I. 3. 3. 3. Halku'l Kur'ân Tartışmasına Son Vermesi……89

I. 3. 3. 4. Mütevekkil'in Şam'a Yerleşme Niyeti……90

I. 3. 4. Diğer Halifelerin Türklerle İlgili Siyasetleri……94

I. 4. Türklerin Sınır Boylarındaki Askerî Faaliyetleri…… 105

I. 5. İsyancı ve Ayrılıkçı Hareketler Karşısında Türkler……...…116

I. 5. 1. Azerbaycan ve Ermeniyye Bölgelerindeki İsyanların Bastırılmasında Türkler……....116

I. 5. 2. Hicaz ve Yemame Bölgelerindeki İsyanların Bastırılmasında Türkler…..119

I. 5. 3. Zencî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler……121

I. 5. 4. Saffârîler'in İsyanlarının Bastırılmasında Türkler……..128

I. 5. 5. Mısır Bölgesindeki İsyanların Bastırılmasında Türkler…….132

I. 5. 6. Karmatî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler ……...137

I. 5. 7. Haricî ve Alevi İsyanların Bastırılmasında Türkler ……..143

I. 5. 8. Hamdânî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler……..146

I. 5. 9. Berîdî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler……...149

I. 5. 10. Deylemî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler ……..153

I. 5. 11. Çeşitli Ayrılıkçı İsyanların Bastırılmasında Türkler…….……156

I. 6. Türklerin Kendi Aralarındaki Askerî Mücadeleleri……..…160

I. 7. Türklerin Çıkarmış Olduğu İsyanlar……...…170

I. 8. İdarî ve Mali Kadrolarda Türkler…….173

I. 8.1. Vezirlik…….174

I. 8. 2. Hâciblik……..178

I . 8.3.1. Valilik……....181

I. 8.3.1. Mısır Valileri……...…182

I. 8.3.2. Suriye Valileri…….187

I. 8.3.3. Doğu Eyaletleri Valileri……..192

I. 8.4. Diğer Görevler……...197

I. 8. 5. İdarî Görevdekilerin Gelir Kaynakları ……....200

I. 9. Devrin Önemli Türk Komutan ve Siyaset Adamları ……..….202

I. 9.1 İnak et-Türkî……203

I. 9. 2. Vasif et-Türkî…….208

I. 9.2.1 Salih b. Vasîf et-Türkî ……212

I. 9.3. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan et-Türkî…….....213

I. 9.3.1. Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan……218

I. 9.3.2 Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydulla b. Yahya b. Hakan…….219

I. 9 4. Boğa el-Kebîr et-Türkî……221

I. 9.4.1. Musa b. Boğa el-Kebîr et-Türkî ……...…225

I. 9.4.1.1 Fazl b. Musa b. Boğa el-Kebîr et-Türkî …….227

I. 9.4.2 . Muhammed b. Boğa el-Kebîr et-Türkî …….....228

I. 9.5. Boğa Es-Sağir Et-Türkî ……...…229

I. 9.6. Otamış et-Türkî ……...…234

I. 9.6.1. Musa b. Otamış……235

I. 9.7. Simâ et-Tavil……...237

I. 9.9. Amâcûr et-Türkî……...…239

I. 9.9. Bayıkbey et-Türkî……...…240

I. 9.10. Bâğir et-Türkî ……...…242

I. 9.11. İshak b. Kündâcık ……244

I. 9.11.1. Muhammed b. İshak b. Kündâcık……...247

I. 9.12. İlk Müslüman Türk Devletini Kuran Türk Komutanlar

Sacoğulları : Ebü's-Sâc et-Türkî…….....248

1. 9. 12.1. Muhammed b. Ebü's-Sâc …….250

I. 9. 12. 2. Yusuf b Ebü's-Sâc ……252

I. 9.13. Müzahim b. Hakan……..…256

I. 9.14. Yarcûh et-Türkî……..257

I. 9 .15. Tolunoğulları: Ahmet b. Tolun …….259

I. 9.15.1.Humareveyh b. Ahmet.b. Tolun……...262

I. 9.15.1.1.Ceyş b. Humareveyh b. Ahmet.b. Tolun……...264

I. 9.15.1.2. Hârûn b. Humareveyh b. Ahmet.b. Tolun……....265

I. 9.16. Müflih…….266

I. 9.17. Kayıglıg et-Türkî……...268

I. 9.17 .1. Ahmed b. Kayıglıg…….....269

I. 9.17.2. İbrahim b. Kayıglıg…….271

I. 9.18. İhşidler: Tuğc b. Cuff…….272

I. 9. 18. 1. Muhammed b. Tuğc……...274

I. 9.19. Cu'lân et-Türkî……...…275

I. 9.20. Bedir el-Hammâmî…….276

I. 9.21. Garîbü'l-Hal……...…279

I. 9.21.1. Hârûn b. Garîbü'l-Hal……..…280

I. 9.22. Mûnis el Müzaffer…….281

I. 9.23. Nasr el Kuşûrî el- Hâcib……285

I. 9.23.1 Muhammed b. Nasr el-Kuşerî el-Hâcib ……...…287

I. 9. 24. Nâzûk et-Türkî ……..……..288

I. 9.25. İbn Râik…….289

I. 9. 26. Beckem et-Türkî …….….294

I. 9. 27. Tüzün …….298

I. 9. 28. Tekin et-Türkî……...302

I. 9. 29. Buleyk et-Türkî……303

İKİNCİ BÖLÜM……305

II ABBÂSİLERİN İKİNCİ DÖNEMİNDE İLİM VE KÜLTÜR HAYATINDA TÜRKLER……..305

II.1. İlim ve Kültür Hayatına Genel Bir Bakış……305

II. 2. Türklerin İlmî Durumuna Bakış……308

II. 2. 1. Bazı İlimlerin İslâm Dünyasına Tanıtılmasında Türklerin Rolü…308

II. 2. 2. Öne Çıkan İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerle Türklerin İlişkisi…312

II .2. 3. Ortaya Çıkan İlimlerin İlk Tanınanları Arasındaki Türkler…….326

II.3. Arap Dili ve Dinî İlimlerde Türkler ……..……333

II. 3. 1. Arap Dili ve Edebiyatı …….334

II. 3. 2. Hadis:……. …….335

II. 3. 3. Tefsir……339

II. 3. 4. Fıkıh…….342

II. 3. 5. Kelam……..344

II.4. Tabii Bilimlerde Türkler…….346

II.4. 1. Matematik ve Cebir İlmi……348

II. 4.2. Tıp İlmi……350

II. 4. 3. Astronomi İlmi……353

II. 4. Muhtelif Tabii İlimler…….357

II.5. Felsefe Biliminde Türkler……..……359

II. 6. Devrin Önemli Türk İlim Adamları……361

II. 6. 1. Muhammed b. Musa el-Harezmî ……...361

II. 6. 2. İbrahim b. Abbâs es-Sûlî ……368

II. 6. 3. Feth b. Hakan …….371

II. 6. 4. Fergânî ……..…378

II. 6. 5. Ahmed b. Abdullah el-Hasib el-Mervezî ……..382

II. 6. 6. İmam Buhari ……...383
II. 6. 7. Ebû Ca'fer Muhammed b. Musa b. Şakir …….. 386
II. 6. 8. Ebû Ma'şer Ca'fer b. Muhammed el-Belhî ……..….387
II. 6. 9. Muhammed b İsa b. Sevre et-Tirmizî ……..…….389
II. 6.10. Ca'fer b. Türkî …….390
II. 6. 11. Ebû Berze el-Fazl b. Muhammad b. Abdülhamit et-Türkî ……...392
II. 6.12. el-Firyâbî es-Sağir ……394
II. 6.13. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesaî …….396
II. 6.14. Halef et-Türkî et-Tolunî …….…..398
II. 6.15. Ebû Muzahim Musa b. Ubeydullah B. Yahya b. Hakan …….399
II. 6.16. Amâcûr et-Türkî……..399
II. 6.16. 1. Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Amâcûr et-Türkî……..401
II. 6.17. Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî …….403
II. 6.18. Ebû Nasr Muhammed b. Tahran b. Uzluk el-Fârâbî ……409
II. 6.19. Ebû İbrahim İshak b. İbrahim el-Fârâbî ……...414
II. 6. 20. İmam Maturîdî ……417
II. 6.21. Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbî …….419
II. 6.22. Emir Ebû Nasr bin Arak ……...423
II. 6.23. Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sina……..425
II. 6.24. el-Birunî……....430
SONUÇ…….437
BİIBLİYOGRAFYA……443

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
b.	: İbn veya bin (oğlu)
bak.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
M.	: Miladi
Neşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
TER.	: Tercüme
thk.	: Tahkik
trs.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Vefatı
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖNSÖZ

Râşid Halifeler döneminde Müslüman Araplar ile Türkler arasında başlayan doğrudan ilişkiler, iki toplum arasında olumlu gelişmelere sahne olmuştur. Öncelikle Türkler, hemen Emeviler döneminde imparatorluk servisine alınmaya başlamıştır. Arap toplumunda askerî kabiliyetleriyle göze çarpan bu kavim, bir müddet sonra bu gücünün de etkisiyle imparatorluk içinde yeni bir ihtilalin doğmasına da öncülük etmişlerdir. Abbasi ihtilalinde büyük emeği geçen Türkler, zamanla Abbâsî ordusunun iseletini oluşturmuşlardır. Hele hele ilk Abbâsî halifelerinin hakimiyet yıllarında faaliyet sahaları artan Türkler, gerek merkezde ve gerekse eyaletlerde önemli mevkilere tayin edilmişlerdir. Türklerin orduda hizmet etmesi Me'mûn ve Mu'tasım döneminde zirveye ulaşmış ve bu ordu özellikle Mu'tasım'ın erken dönemlerinde yavaş yavaş meydan ordusu haline gelmiştir. Neticede büyük bir güç haline gelen Türk ordusu için Mu'tasım yeni bir şehir kurmuş ve hilafet merkezini de yaptırdığı bu kente, yânî Sâmerrâ şehrine aktarmıştır. Burada büyük bir Türk kitlesi oluşmuştur. Bu, Yakın Doğu İslam dünyasında görülen ilk Orta Asya Türk varlığı olmuştur.

İslam toplumunda görülün bu ilk Türk varlığı, H.232-334/M.847-945 yılları arasında yüzyıl boyunca devam edecek olan, Selçuklu öncesi Abbasi toplumunda görülen "İlk Türk Nüfuzu" döneminin başlatılmasına da öncülük etmiştir. Bu tarihi vakıa bütün tarihçilerce de kabul edilmektedir. Hatta bu yüzyıl birçok çağdaş Arap Tarihçiler tarafından **"Birinci Türk Nüfuzu Dönemi"** olarak kaynaklara geçmiş bulunmaktadır.

Beş asır gibi uzun bir süre devam eden Abbâsî Devletinin bu yüzyılı, üzerinde tam bir ittifak sağlanamamış olsa da bir kısım tarihçilerce "İkinci Abbâsî Devri" olarak adlandırılmıştır. Bu döneme kadar artmakta olan Türk nüfuzu, bu dönemden itibaren artık kesin ve açık bir şekilde kendini göstermiş halifenin gücü yok olmaya başlamıştır. Bazı tarihçiler bu yüzyıl içindeki Türk Nüfuzu dönemini erken başlatıp erken kapatmaktadırlar. Türklerin her şeye güçlerinin yetmesi ve hiçbir şeye hükmedememeleri gibi iki husus dikkate alınınca "İlk Türk Nüfuzu Dönemi" H.232/M.847 yılında başlamakta H.334/M.945 yılında bitmektedir.

Tarihin akışına yön veren bu sınırlı sayıdaki Türkler, bugün toplumumuzda yeteri kadar tanınmamaktadır. Bu durum, İslâm Medeniyetini bir Arap medeniyetiymiş gibi gösteren ve bu medeniyete diğer medeniyetlerin etkisini görmeyen tarihçilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kuruluşunda olmasa bile, İslâm'ın yayılıp korunmasında üstün başarılar gösteren bu milletin fertlerinin takdire şayan faaliyetleri hakkında

toplumumuzu aydınlatmanın gerekliliği tarihçilere düşen önemli bir vazifedir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki; önce Arapların kabul edip sahiplendiği İslâm'ın yayılması yine Arap, Türk ve diğer Müslümanların büyük gayretleriyle gerçekleşmiş, savunması, yaşatılması vazifesi ise büyük oranda Türklere nasip olmuştur.

Prof. Dr. Osman Turan'ın "Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkie sahip ise onun tetkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kalındığı bir hakikattir." Sözünden yola çıkarak konunun önemine binaen ve bu alanda müstakil bir çalışma olmaması üzerine "Türklerin Aktif Dönemi"nin bütün ayrıntılarıyla bilinmesinin gerekliliğine inanmaktayız. Abbâsîlerin İkinci Dönemi olarak kabul edilen H.232-334/M.847-945 yılları arasını biraz daha mercek altına alarak bu dönem Türklerinin askerî, siyasî ve ilmî yönlerini tespit edeceğiz.

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmamızın kaynakları ve bugüne kadar bu konunun öncesi ve sonrası ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu kısımda Türk Arap ilişkilerinin ilk başlangıcı, Emevîler dönemi Türk Arap ilişkileri ile Abbâsîlerin ilk yüzyıllık dönemi yani el-Mütevekkil Dönemine kadarki Türklerin askerî, siyasî ve ilmi faaliyetleri kısaca ele alınmıştır.

Birinci Bölüm'de Türklerin siyasi faaliyetleri ele alınmıştır. Türklerin bu dönem içinde etkin oldukları alanlar alt başlıklar altında ele alınarak incelenmiştir. Güçlerini kaybeden halifelerin yeniden otorite sağlamak için Türklere karşı mücadeleleri yine bu bölümde ele alındı. Yüzyıl idari otoriteyi elinde bulunduran Türklerin iyi bir lider tarafından komuta edilmiş olmalarını gerektirmektedir. Bu münasebetle bu dönem zarfında öne çıkan Türk komutanların ayrıca bibliyografyalarına yer verilerek Türk Nüfuzu Dönemi tüm ayrıntılarıyla belirtilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde son olarak yüzyıl devam eden Türklerin hakimiyetlerinin bitmelerinin sebepleri üzerinde durulmuştur.

Tezimizin ikinci bölümünde Türklerin askerî başarılarının yanında ilmî ve kültürel sahada ne kadar etkili oldukları, ilmî yetişme şekilleri, ilim merkezleri ve öne çıktıkları belli başlı ilim sahaları hakkında bilgi verilmiş ve bu bölüm Türklerin bilimsel ve kültürel faaliyetlerine ayrılmıştır. Ayrıca bu dönemin ünlü Türk ilim adamları tespit edilip onların ilmi yönleri ve çalışmaları ortaya konulmuştur.

Sonuç bölümünde de ulaştığımız neticeleri ortaya koyarak konunun önemi bir kez daha verilmeye çalışılmıştır.

Konunun tespiti ve hazırlanması esnasında hiçbir fedakarlıktan kaçınmadan büyük bir titizlikle çalışmamı takip eden, ümitsizliğe düştüğümde beni her defasında ümitlendiren, yakın ilgi ve alakalarını gördüğüm değerli danışman Hocam Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU'na, araştırmam boyunca kitaplarından istifade ettiğim ve değerli görüşlerine başvurduğum Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI'ya, olumlu eleştireleri ile tezimizin şekillenmesinde büyük emekleri geçen Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e, Prof Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN'e, Prof. Dr. Nahide BOZKURT'a ve Doç. Dr. Mustafa DEMİRCİ'ye ve zaman zaman bilgilerinden faydalandığım Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR'a, emeği geçen herkese en içten şükranlarımı sunmak benim için vazgeçilmez bir görevdir.

Mehmet Emin ŞEN

Ocak, 2008 KONYA

GİRİŞ

I. Kaynaklar ve Araştırmalar

Araştırmamızda bize geniş bilgi veren ve çalışmamızın temel çerçevesini oluşturan eserler, ilk dönem İslâm Tarihi eserleri olmuştur. Çünkü bu temel eserler, araştırdığımız dönem hakkında "ham bir malzeme yığını" halinde[1] bulunmakta ve önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca bunlar, Türk kültürü ve medeniyeti için çok büyük bir önem taşımaktadır.

Tezimizi hazırlarken başvurduğumuz belli başlı kaynaklardan ilk bahsedeceğimiz, İbn Kuteybe'nin (ö.H.276/M.889) Kitab al-Maârif'i[2] olacaktır. Araştırdığımız dönemdeki halifelerle ilgili bilgileri toplarken onun eserinden istifade edilmiştir. Konumuza orijinal bir bilgi katmasa da faydalandığımız eserlerden olmuştur.

Yararlandığımız diğer önemli bir eser Belâzurî'nin (ö.H.279/M.892) Fütûhu'l-Büldân'ıdır.[3] Eserde, Arapların Türk yurtlarında gerçekleştirmiş olduğu fetihler hakkında verilen bilgiler, tezimizin ilk dönemden itibaren gerçekleştirilen Türk-Arap ilişkilerini tespit etmemize oldukça büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca halifelerle Türkler arasındaki mücadeleler ve Türklerin taşra teşkilatındaki faaliyetleri hakkında bu eserden yararlanılmıştır. Tek cilt olan eser, Prof Dr. Mustafa Fayda tarafından da dilimize çevrilmiştir. Bu eser Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından "Ülkelerin Fetihleri" adıyla yayımlanmıştır.[4] Tezimizde çoğunlukla bu eserden de yararlanılmıştır.

Araştırmamızda en fazla müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında Hicri üçüncü yüzyıla ait olan ve ilk olarak Prof. Dr. Houtsma tarafından neşredilen Ya'kûbî'nin (ö.

---

1 Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005, s.20

2 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, (ö.276/889): *el-Maârif,* Thk. Servet Ukkâşe, Beyrut, 1987

3 Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892): *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübba'- Ömer Enis et-Tübba', Beyrut, 1987; Belâzurî ve eseri hakkında daha geniş bilgi için bak. ez-Zirikli, (Fethulllah) Hayreddin, *el-A'lâm, Kâmûsu Terâcim,* (nşr. Züheyr Fethullah), I-VIII, Beyrut, 1984, I, 267; Şakir, Mustafa, et-Târih e1-Arabî ve'l-Müverrihun, Beyrut, 1983, s. 243-245; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 48; Becker, C.H, "el- Belâzurî" İA. İstanbul, 1970, II, 467-468;

4 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara,1987

H.284/M.897) Târihu'l-Ya'kûbî[5] adlı eseri yer almaktadır. Kainatın yaratılışındanH. 258/ M.872 yılına kadar ki siyasî olayları ele aldığı eserinden, özellikle Halife Mu'tasım'dan (H.218/M.833) Halife Mu'temid'in ilk yıllarına kadarki siyasî olaylar takip edilmiştir. Ya'kûbî özellikle Türk olanlar için Türkî[6] ifadesini kullanmaktan hiç çekinmemiş ve çalışmalarımıza kolaylık sağlamıştır.

Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde çeşitli Türk ülkelerinden getirilen ücretli askerler hakkındaki diğer önemli kaynak ise Sâmerrâ yerleşiminin kayıtlarını tutmuş olan tarihçi ve coğrafyacı Ya'kûbî'nin (ö.H.284/M.897) Kitabu'l-Büldân[7] adlı eseridir. Mu'tasım'ın Türk askerlerini Sâmerrâ'ya yerleştirirken aldığı tedbirler ile onlara, askerlerin çevredeki sivil nüfus ile iletişimini engellemek için hem köle hem de eş vermesi gibi konumuzla ilgili orijinal bilgiler verilmektedir. Bunun gibi önemli bilgilerin yanında O, eserinde Sâmerrâ'nın Mu'tasım tarafından nasıl imparatorluğun merkezi haline getirildiğini anlatmakla birlikte dönemin önde gelen Türk kumandanlarından da bahseder. Bu komutanların merkezde sahip oldukları imtiyazlar ve Sâmerrâ'nın kurulması hakkında diğer kaynaklarda geçmeyen rivayetler, teze oldukça katkı sağlamıştır

Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan Taberî'nin (ö.H.310/M.922) Târîhu'l-Ümemi Ve'l-Mülûk veya Târîhu'r-Rusulü ve'l-Mülûk olarak da bilinen eseri olmuştur.[8] Gerçekte İslâm dünyasının Heredot'u olarak kabul edilmiş[9] olan, Orta Asya Arap fetihleri hakkında bilgi veren Taberî'den, yerli halk ve mahalli Türk Hanları, Hakanları ve Aristokrat Türk ailelerinin Müslüman Araplarla olan amansız mücadeleleri hakkında çoğu hallerde ayrıntılara varan bilgilerinde, Türklerin kültürel zenginliğini de tespit edebilme imkanı bulduk. Abbâsî devletinde Türk nüfuzunun başladığı ilk zamanlarda çocukluk devresini yaşamakta olan müellif, Sâmerrâ Devri'nin sonlarını idrak etmiştir. Önceden çeşitli ilim merkezlerine seyahatlerde bulunmuş olan müellifin, ele aldığımız dönemde halifelik merkezi Bağdat'ta bulunması ve yaşanan olaylara bizzat müşahede etme imkanı bulması, bizim açımızdan eserinin değerini bir kat daha artırmaktadır. Sâmerrâ'da tuttuğu bu kayıtlar dönemi ilk elden anlatan iç içe geçmiş bir raporlar dizisi gibidir.

---

5 Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh, (ö.284/897): *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1965
6 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 478.
7 el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh, (ö.284/897): *Kitabü'l-Buldân*, (Tahkik, M. J. Goeje) Leiden, 1907.
8 Taberî, *Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir*, (ö.310/922): *Tarihu'l- Ümemi ve'l–Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, 1967, I, 8.
9 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1988, s. 3; Halil, İ., *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması*, Çev. U. Dalar, İstanbul, 1985, s. 117.

Taberî Tarihi daha ziyade siyasî olaylara ağırlık verdiği için özellikle H.232-302/ M.847-914 yılları arasındaki Türklerin, hilafet ülkelerindeki askerî ve siyasî faaliyetleri, bu eserden tespit edildi. Müellifin, bu devirde öne çıkan Türk şahsiyetler için zaman zaman Türkî ifadesini kullandığı ama çoğu yerde bunları gizlediği anlaşılmaktadır. Et-Taberî'nin, bu eseri; Işıltan'ın da ifade ettiği gibi özellikle hilafet camiasındaki Türk askerî varlığı için adeta bir bilgi hazinesidir.[10]

Taberî'nin eserine zeyl yazmış olan Arib b. Sa'd'ın[11] (ö.H.369/M.979) Sılatü Tarihi Taberî ile Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin (ö.521/M.1127) Tekmiletü Tarihi Taberî adlı eserleri[12] H.291/M.903 yılından sonraki olaylar araştırılırken faydalanılmıştır. Özellikle Tolunoğulları'nın hilâfet merkezi ile olan münâsebetleri konusunda vermiş oldukları bilgiler tezimize büyük katkı sağlamıştır.

Konumuzla ilgili yararlandığımız en önemli eserlerden biri de Sûlî'nin (ö.H.335/ M.946) Halife Râzî ve Müttakî dönemleri (H.322-333/M.934-944) arasındaki olaylar hakkında vermiş olduğu ahbâr ve şiirlerini ihtiva eden Abbâsî siyasî tarihini ele aldığı Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî Billah[13] adlı eseri olmuştur. Eser, Abbâsî siyâsî târihi yanı sıra bu dönemdeki yapılan İdarî atamalar hakkında da bilgi vermektedir. Bu dönemdeki Türk Emîrü'l-ümerâlar hakkında bilgiler toplanırkem çokça istifade ettiğimiz eser olmuştur.

Araştırmamızda yararlandığımız bir diğer önemli eser el-Mes'ûdî'nin (ö.H.345/M.956) Mürûcü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher'dir.[14] Eserde bazı farklı rivayetlerin yer almış olması, müellifin bu çalışmasında Taberî'den daha başka kaynaklar kullanmış olduğunun önemli bir göstergesidir. Özellikle halifelerin ölümleri hakkında aktarmış olduğu ayrı rivayetler, konuya farklı açılardan bakmamız hususunda katkı sağlamıştır.

el-Mes'ûdî'nin diğer bir eseri et-Tenbih ve'l İşraf'ı[15] bir önceki eserinde bulunmayan, özellikle Abbâsî idarî sahaları hakkında bilgiler vermesi bakımından

10 Işıltan, F., "*Taberî*", İA, İstanbul 1975, XI, 594-598.
11 Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, (ö.369/979): *Sılatü Târihu't-Taberî*, (Neşr. Muhammed Ebu'1-Fadl İbrahim) Beyrut (1387/1967), (Taberî Tarihi'nin XI. Cildinin içinde).
12 Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, (ö. 521/1127): *Tekmiletü Târih-i Taberî*, (Tahkik Muhammed Ebu'1-Fadl İbrahim), Beyrut 1967, (Taberî Tarihi'nin XI. Cildinin içinde).
13 Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (ö. 335/946): *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî Billah*, (Nşr. J. Heywort Dunne) Beyrut, 1983.
14 Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, (ö. 345/956): *Mürûcü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher,* thk. Müfîd Muhmammed Kamîha, I-IV, Beyrut, 1987; Brockelmann, C., "*el- Mes'ûdî*", İA İstanbul 1971,VIII, 145.
15 Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (v. 345/956): *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, trs.

oldukça önemlidir. Bundan dolayı eser, bizim Türklerin idarî sahada almış olduğu görevleri tespit etmemize yardımcı olmuştur. Ayrıca bu eserden halifelerin Türk komutanlarına karşı giriştikleri mücadeleler konusunda farklı bilgiler yakaladık.

Yararlandığımız bir diğer kaynak, İbn Miskeveyh'in (ö.H.421/M.1030) Tecaribü'l-Ümem ve Teakubu'l-Himem[16] adlı eseridir. İbn Miskeveyh'in başlangıçtan yaşadığı döneme kadar hazırlamış olduğu bu eserinden, özellikle H.296/M.908 yılları sonrası olaylarını incelerken yararlandık. Bu yıllarda Taberî'de geçmeyen bilgiler vermesi, konumuz açısından oldukça yararlı olmuştur.

Kendinden önceki tarihçiler gibi her yıla ait olayları anlattıktan sonra, o yıl vefat etmiş olan önemli şahsiyetlerin biyografileri hakkında bilgi veren İbnü'l-Cevzî'nin (ö.H.597/M.1201) el-Muntazam'ı[17] faydalandığımız bir başka kaynak olmuştur. Hilkatten H.572/M.1177 yılına kadar ki tarihi olayları ele alan bu eser, genelde Taberî'de geçen bilgiler vermesinden dolayı konumuza farklı bir bilgi sunmamıştır. Eser, görüşümüzü ikinci bir kaynakla desteklemek istediğimizde imdadımıza yetişmiş ve önemli kişilerin biyografileri hakkında vermiş olduğu bilgilerle de araştırmamıza katkı sağlamıştır.

Çalışmamızda en çok yararlandığımız eser, muahhar dönem tarihçilerinden İbnü'l-Esir'in (ö.H.630/M.1233) el-Kamil fi't-Tarih[18] adlı eseridir. Bu eser incelediğimiz döneme ait ayrıntılı bilgileri ihtiva etmektedir. Olayları muhtelif kanallardan rivayet ederek tespit etmekle yetinmemiş, tarihi olayları, onlara yön verenleri yerine göre takdir, yerine göre de tenkit etmiştir. İlk bakışta Taberî'nin aynısı gibi görünen bu eser, Taberî'den daha detaylı bilgi vermiş, onda zikredilmeyen olaylara değinmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, İbnü'l-Esir, Taberî'den başka kaynaklara da sahiptir. Ayrıca Taberî'nin bir hâdise hakkında verdiği çeşitli rivayetlerden gerçeğe en yakınını seçmeğe çalıştığı görülmektedir. Yapmış olduğu tercihlerle bize, büyük faydalar sağlamıştır. İncelediğimiz dönemdeki önemli Türk şahsiyetler hakkında çoğu kere Türkî ifadesini kullanmadığı göze çarpmaktadır. Bu kitabın Türkçe'ye tercümesi de yapılmıştır.[19] Araştırmamızda bu eserden de yararlanılmıştır.

---

16 İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (ö.421/1030): *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*, I-II, Mısır, 1914 ayrıca (nşr. Leone Caetani), V, Leiden 1913.
17 İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201): *el-Muntazam fi tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk*, (Neşr. Muhammed –M. Abdülkadir Ata) I-XVIII, Beyrut, 1992
18 İbnü'l-Esîr, *İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezeri,* (ö. 630/1232) : *el-Kamil fi't-Târih*, I-XIII, Beyrut, 1965.
19 Ahmet Ağırakça ve diğerleri, *İslâm Tarihi el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, I-XIII, İstanbul, 1985-1987

Bir diğer muahhar eser, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir'in (ö.H.774/M.1372) "el-Bidâye ve'n-Nihâye"[20] adındaki kitabıdır. İbn Kesir de kendinden önce gelen bir çok tarihçiler gibi, eserini büyük ölçüde et-Taberî'nin ünlü eserinden yararlanarak yazmıştır. Nitekim Müellifimiz, bunu hiç de inkar etmemekte ve çoğu kere "İbn Cerir bu konuda sözü çok uzattı ve lüzumundan fazla açıkladı" diyerek onun adını vermektedir.[21] Gerçekte, İbn Kesir'in bu kitabı, Ortaçağ Türk İslâm tarihi için kıymetli bir hazinedir.[22] Orta Doğudaki Türk varlığından, Türklerle ilgili olayları tam bir gönül ferahlığı ile çekinmeden açıklamakta ve çoğu kere başka kaynaklarda bulunması mümkün olmayan ilginç bilgiler vermektedir. Bahsedilen yıl içerisinde vefat eden ilim adamları hakkında da geniş bilgiler sunması konumuz için çok faydalı olmuştur.

Müellifli belli olmayan Kitabü'l-Uyun ve'l-Hadâık[23] adlı eser de, yararlandığımız bir başka eser olmuştur. Bu eser, konumuzla ilgili orijinal bir bilgi vermektedir. Horasan valisi İsmail b. Ahmet'in gulamı Pars'ın 4000 Türk'le H.295/ M.908 yılında Irak'a geldiği ve bunların da dönemin veziri İbnu'l-Fırat tarafından Irak'ın kuzey kesimine Diyârrebia'ya yerleştirildiğine dair vermiş olduğu bilgi,[24] Orta Asya'dan Türk askerinin gelişinin H.290/M.900'lü yıllarda durduğunu çürüten en büyük delillerdendir.

Faydalandığımız eserlerden biri de Zehebî'nin (ö.H.748/M.1347) "Târihu'l-İslâm"[25] olmuştur. İslâmın doğuşundan Hicri 700 yılına kadar, İslâm dünyasında meydana gelen olayları ihtiva eden bu eser, her tabakadaki kişiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Özellikle incelediğimiz dönemdeki Türk şahsiyetler hakkında bilgileri bu eserden topladığımızı belirtmekte fayda vardır.

Araştırmamızda yararlandığımız muahhar dönemin diğer tarihçilerinden olan Suyûtî'nin (ö.H.911/M.15O5) Tarihu'l-Hülefa'sından[26] zaman zaman faydalandık. Siyasî haberler yanında halifelerin özel hayatlarını aksettirmesi bakımından önemli ölçüde istifade ettiğimiz bu eser, her halife döneminde yaşanan olaylarla ilgili kendine ulaşmış olan rivayetleri bir arada sunması ve zaman zaman yapmış olduğu yorumları, bizim için bir hayli yönlendirici olmuştur. Bilhassa Türklerin İdarî kadrolardaki

20 Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, (ö.774/1372): *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, XIV, Beyrut, 1990.
21 İbn Kesîr, IX, 280.
22 Brockelmann, C. "*İbn Kesir*", İA, İstanbul, 1968, V/II, 762.
23 *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâık fi Ahbâri'l-Hakâik*, (Neşr. Ömer es-Saîdî), Dımaşk, 1972.
24 el-Uyûn , a.g.e., IV, K. II, 216-217
25 ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748/1347): *Târîhu'l-İslâm* (Nşr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî), Beyrut 1997.
26 es-Suyûtî, *Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir*, (ö. 911/1505): *Târîhu'l-Hulefâ*, Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1995

faaliyetlerini belirtmesi bizim işimizi ayrıca kolaylaştırmıştır. Türklerin merkez teşkilatında işgal ettikleri mevkileri belirten İbnü't-Tiktaka'nın (ö.H.709/M.1309) el-Fahri'sinden[27] diğerlerine nazaran daha fazla faydalandık. Bu eser, halifelerin Türklerle ilgili siyasetleri bölümümüzü hazırlarken, başka kaynaklarda bulunmayan orijinal bilgiler vermesi ile çokça yararlandığımız bir kaynak olmuştur.

Bu dönemde İslam dünyasının çeşitli bölgelerini ele almış bulunan ve ismen halifeliğe bağlı ancak aslında tamamen bağımsız olan hanedanlar bulunmakta idi. Bu durum, bölge ve şehir tarihine ait kitapların ve coğrafyaya dair eserlerin de incelenmesini gerekli kılmıştır.

Abbâsîler devrinde Türklerin uzun müddet idaresini ellerinde bulundurdukları vilayetler arasında Mısır başta gelmektedir. Türklerin bu vilayetteki faaliyetlerini etraflı bir şekilde tespit ederken istifade ettiğimiz üç önemli kaynak, konumuza ışık tutan en yararlı eserler olmuştur. Abbâsî Devleti'nin batısında Mısır ve Suriye'nin idaresini elinde bulunduran Tolunoğulları Devleti ile yaşanan siyasî ve askerî ilişkilerinin seyrini takipte Kindi'nin (ö.H.350/M.961) Kitâbu'l-Vülât,[28] Makrîzî'nin (ö.H.845/M.1441) Hıtat,[29] Tağriberdî'nin (ö.H.874/M.1469) en-Nücûm[30] adlı eserlerinden oldukça yararlandık. Yine Ahmed b. Tolun'un hayatı hakkında bilgi verirken yararlandığımız iki önemli eser daha bulunmaktadır. Bunlar, Belevî'nin "Siretu Ahmed b. Tolun"u[31] ve İbn Zülâk'ın "Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ"[32] isimli eserleridir.

Coğrafi kaynaklar arasında İslâm fetihleri üzerinde kaleme alınmış olan İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö.H.314/M.926) Futuh'u,[33] Türk-Arap mücadelelerini, Abbâsî İhtilalinde Türklerin rolünü aksettirmesi bakımından önem taşımaktadır. Konumuz hakkında bol miktarda malzeme bulduğumuz kaynaklardan biri de bu eser olmuştur. İbnü'l-Fakîh'in (ö.H.300/M.912) Kitâbü'l-Büldân[34] adlı eseri, Mâverâünnehir'in İslâm dönemi şehir

27 İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (ö. 709-1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966.
28 el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, (ö.350/961): *Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kitabu'l-Kudat*, (Neşr. Rhuven Guest), Beyrut, 1908.
29 el-Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, (ö. 845/1441): *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l- Hıtatı ve'l-Âsâr*, I-II, Bulak, 1270.
30 İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. İbn Tağriberdî, (ö.874/1469): *en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire, 1963.
31 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medînî el-Belevî, (ö.340-951), Sîretü Ahmed b. Tolun, (tahkik: Muhammed Kürd Ali), Kahire, tarihsiz.
32 Ebû Muhammed İbn Zülâk, Tarihu Mısır ve Fedâiluhâ, Bibliothek National-Paris, No: 1817, varak: 38b-45b, (Metin-Tercüme-Mukayese ve Değerlendirme ile Neşreden: Nadir Özkuyumcu), İbn Zülâk'ta *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğuları, İhşidîler*, İzmir,1996.
33 İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, (ö. 314/926), Kitabu'l-Futûh, I-IV, Beyrut, 1986.
34 İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, (ö. 300/912), *Kitâbü'l-*

yapısıyla ilgili ilk bilgileri vermesi itibariyle tezimiz için vazgeçilmez kaynaklardan biri olmuştur.

Halife Mu'temid'in Sahibül Berid'i olan İbn Hurdâzbih'in (ö.H.300/M.912) el-Mesâlik ve'l-Memâlik[35] adlı eseri, Suğûr şehirlerinde ve Doğu eyâleH.tlerinde Türklerin yapmış olduğu faaliyetleri tespit etmemizde faydalı olmuştur. İstahrî'nin (ö.H.346/M.957) Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik[36] adlı eserinde, Orta Asya bölgelerine gH.idip şehrin h. IV/ M.X. asırdaki yapısı ile ilgili bilgileri bizzat kendi müşahedelerine dayanarak yazması, eserinin tezimiz açısından ne kadar büyük bir önem arz ettiğini göstermektedir. O, Mâverâünnehir ve bölgelerinin coğrafi yapısı ile birlikte halkın dinî, içtimaî ve iktisadî durumu ile ilgili de çok geniş ve değerli bilgiler vermektedir. Dolayısıyla Mâverâünnehir halkının dinî yaşantısı, örf-âdetleri ve üstün faziletleri ile ilgili haberleri daha çok ondan gelen rivayetlere borçluyuz. İstahrî'nin eserinin bizim için en önemli taraflarından biri de, bize kadar ulaşmış bir Mâverâünnehir haritası çizmiş olmasıdır.

X. asır coğrafyacılarından İstahrî gibi Mâverâünnehir bölgesini gezmiş olan İbn Havkal'ın (ö.H.367/M.977) kendi müşahedelerine dayanarak yazmış olduğu eseri Kitâb Sûretu'l-Arz'ından,[37] Türk ülkeleri ve Türklerin İslâm alemine girişleri gibi konularda oldukça yararlanılmıştır. Mâverâünnehir'in coğrafî yapısını en geniş şekilde ele alan coğrafya eserlerinden biri de Makdîsî'nin (ö.H.380/M.990) Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm'[38] adlı kitabıdır. Makdîsî bu eserinde coğrafî bilgilerin yanında iktisadî ve içtimaî hayatı ile ilgili de kıymetli bilgiler vermektedir. Bu eserden, özellikle araştırmamızın ikinci bölümünde Türklerin ilmî ve kültürel durumunu tespit ederken çokça yararlanılmıştır.

Nerşahî'nin (ö.H.348/M.959) Târîh-i Buhara adlı eseri,[39] Mâverâünnehir bölgesindeki fetihler hakkında vermiş olduğu bilgilerle araştırmamızın giriş kısmında ele aldığımız Arap-Türk ilişkileri hakkındaki bilgilerin şekillenmesinde katkı sağlamıştır.

Buldân, (thk. Yusuf el-Hâvî), Beyrut, 1996.

35 İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, (ö. 299/912): *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik, M. J. De Goeje), Leiden, 1889.

36 İstahrî, Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Fârisî, (ö. 340/951), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967, (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye külliyatının 34. cildi).

37 İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b Havkal, (ö. 367/977): *Kitâb Sûretü'l-Arz*, (Tahkik J.H. Kramers), Leiden, 1938.

38 el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed, (ö. 381/991): *Ahsenü't-Tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1906.

39En-Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *The History of Bukhara*, (trc. Richard N. Frye), Camridge, 1954

Müellifi meçhul olmakla birlikte H.372/M.982 yılında kaleme alındığı bilinen Hudûdü'l-A'lem[40] isimli coğrafya eserinin, Minorsky tarafından yapılan İngilizce çevirisinden de önemli ölçüde faydalanılmıştır.

Bu eserlerle beraber coğrafya kaynaklarından en göze çarpan ve sistematiği en güzel ve içerik açısından en hacimlisi olan Yâkût el-Hamevî'nin (ö.H.626/M.1228) yer isimlerine göre alfabetik olarak kaleme aldığı Mu'cemü'l-Büldân[41] adlı eseri; şehir, belde, köy ve yöre isimlerine kadar ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yâkut el-Hamevi üzerinde çalıştığımız dönem ile ilgili bir çok tarihi kayıtları depolamıştır. Mu'cemü'l-Buldân hemen bütün şehirlerin tarihi hakkında bilgi vermesi açısından bilhassa Suğûr şehirlerindeki Türklerin faaliyetlerini tespit etmemiz açısından oldukça faydalı olmuştur. Ayrıca eser, bu bölgelerin çevresindeki yerleşim birimleri hakkında bilgi edinmemizi sağlarken, bu yerlerden yetişmiş önemli kişi ve âlimler hakkında da önemli bilgiler vererek araştırmamıza büyük katkılar sağlamıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz kaynak grupları yanında ansiklopedik eserlerde ve hal tercümelerinde az olmakla beraber konumuzla ilgili haberlere tesadüf edilmektedir. Bu tip eserlerde Türk kumandanlarından ve siyasî hâdiselerden ziyade merkez teşkilatında çalışmış olan Türkler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu tür kitaplar içerisine giren şu kitaplardan da yararlanılmıştır. Yakut'un (ö.H.626/M.1228) Mu'cemü'l-Udeba'sı[42] ile İbn Hallikan'ın (ö.H.682/M.1282) Vefayât al-A'yân'ı.[43] Bunların yanında İbn Abd Rabbih'in (ö.H.328/M.939) el-İkdu'l-Ferid'i,[44] İsfahânî'nin (ö.H.356/M.967) Eğâni'si,[45] İbn Kalkaşandi'nin (ö.H.820/M.1417) Subh al-A'şa'sı,[46] Cahşiyari'nin (ö.H.331/M.942) Kitab al-Vüzara'sı[47] konumuzla ilgili istifade edilen eserler arasındadır. Ele aldığımız dönem için son derece önemli olan bir diğer eser, Sâbî'nin (ö.H.448/M.1056) el-

40 Hudûdü'l-A'lem, *Tumansky yazması*, İngilizce'ye çev. ve geniş açıklamalarla yay. V. Minorsky, Londra 1937,
41 Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah (ö. 626/1228) *Mucemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1975
42 Yâkût el-Hamevî Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah (ö. 626/1228): *Mucemü'l-Udeba*, Kahire ,1923
43 İbn Hallikan, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 682/1282): *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z-Zaman*, I-VIII, Beyrut, trs.
44 İbn Abdirabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en-Endelûsî (ö.328/939): *el-Ikdu'l-Ferid,* Kahire, 1962, c. I-IV.
45 el-İsfahânî. Ebu'l-Ferac Ali b. Hüseyin b. Muhammed el Kuraşî (ö.356/967): *Kitâbü'l-Eğânî*, (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XXIV, Beyrut,1963.
46 Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah(ö. 820/1417): *Kitab Subh el-A'şâ*, Kahire,1922
47 el-Cehşîyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö.331/942): *Kitabu'l-Vüzara ve'l-Küttab*, (nşr. *Mustafa es-Sekkâ-Ibrâhîm el-Ebyârî*-Abdülhafîz Çelebi), Mısır,1980.

Vüzera[48] adlı kitabıdır. Bu eserden de vezirlik müessesi ve bu makama getirilen Türk vezirler hakkında bilgiler edinilmiştir.

Eserlerinden önemli ölçüde istifade ettiğimiz muahhar dönemin diğer tarihçilerinden İbn Haldun'un (ö.H.808/M.1406) Kitâbü'l-İber,[49] Diyarbekrî'nin (ö.966/M.1559) Târîhu'l-Hamîs[50] adlı eserlerini burada belirtmemiz gerekmektedir. Bu tarihçiler, her halife döneminde yaşanan olaylarla ilgili kendilerine ulaşmış olan rivayetleri bir arada sunmaları kadar, zaman zaman yapmış oldukları yorumlarla da konuyu değerlendirmemize büyük katkı sağlamışlardır. Tenûhî'nin (ö.H.384/M.994) Nişvâru'l-Muhadara[51] ve el-Ferec ba'de'ş-şidde[52] adlı bu dönem için ihmal edilmemesi gereken iki önemli eseri, Halifelerin yanında vezirlik, katiplik gibi devlet idaresinde üst kademede görev yapmış bulunan bürokratlardan bahsetmesi yönüyle teze büyük katkıda bulunmuşlardır.

Nüveyrî'nin (ö.H.733/M.1332) Nihayetü'l-Ereb[53] adlı hacimli tarih eseri, Taberî, İbnü'l-Esir'deki bilgilerle çokça benzese de, olayları değerlendirirken ayrıca Irak, Suriye ve Basra'daki Karmatîler'le yapılan mücadelelerde istifade edilen eserlerden olmuştur. Sem'ânî'nin (ö.H.562/M.1166) Kitâbü'l-Ensâb,[54] İdrîsî'nin (ö.562/M.1166) Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk'ı,[55] Kazvînî'nın (ö.H.682/M.1283) Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd[56] ve Ebû'1-Fidâ el-Hamevî'nin (ö.H.732/M.1331) Kitâbü Takvîmi'l-Büldân[57] adlı eserleri de başta Mâverâünnehir'in coğrafî durumu olmak üzere, şehrin siyâsî, iktisadî ve sosyal durumu hakkında tezimize yön veren önemli kaynaklar arasında yer

48 Ebü'l-Hüseyin Hilal b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056): *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümerâ fi târîhi'l-vüzerâ,* (nşr. Abdüssetttar Ahmed Ferrâc), Beyrut, 1958

49 İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406): *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede've'l-Haber,* I-VII, Beyrut 1971,

50 Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (ö. 966/1559): *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefîs*, I-II, Beyrut trs.

51 Ebû Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, (ö.384/994) *Nişvâru'l-muhadara ve ahbâru'l-müzâkere*, (nşr. Abbûd eş-Şalici), I-VIII, Beyrut, 1971-1973

52 Ebû Ali el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, (ö.384/994), *el-Ferec ba'de'ş-şidde*, (nşr. Abbûd eş-Şalici), I-V, Beyrut, 1978

53 Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab (ö. 733/1332): *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Tah. Said Abdülfettah Aşûr, I-XXVII, Kahire, 1985

54 Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, (ö. 562/1166) *Kitâbü'l-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut, 1988

55 İdrîsî, Şerif Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hasanî, (ö. 562/1166): *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk*, nşr. Fuat Sezgin ve arkadaşları, Frankfurt 1992. (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan *el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye* külliyatının 1. cildi)

56 Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283) : *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut ty.

57 Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer el-Yâkût el-Hamevî (ö. 732/1331): *Kitâbü Takvîmu'l-Buldân*, thk. J. T. Reınaud- W. Mac Guckın De Slane, Paris 1840. (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan *el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye külliyatının* 13. cildi)

almaktadırlar. Bu eserlerden eyalet ve bölgelerin sınırlarının belirlenmesinde ve özellikle rivayetlerde geçen yer isimlerinin tespiti noktasında faydalanılmıştır

Bu eserler yanında, bu kaynaklardan önemli ölçüde istifade edilen daha sonraki müelliflerin eserleri de tezimiz açısından önem arz etmektedir. Mâveâünnnehir'e gitmiş veya Mâveâünnnehir'den kendi şehirlerine gelmiş meşhur âlimler hususunda kıymetli bilgiler veren Hatîb el-Bağdatî'nin (ö.H.463/M.1070) Târîhu Bağdat[58] ve İbn Asâkîr'in (ö. H. 571/ M.1175) Târîhu Medîneti Dımaşk[59] adlı hacimli eserleri de ilmî ve kültürel konularda başvurduğumuz başlıca kaynaklarımız arasında yer almıştır. Onuncu yüzyılın sonunda Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm'in (ö.H.387/M.997) kaleme aldığı Fihristü'l-ulûm[60] adlı geniş bibliyografik eser, Türklerin ilmîH. ve kültürel durumunu hazırlarken başvurduğumuz önemli kaynak olmuştur. Mâturîdî hakkında bize en eski ve en sağlam bilgiyi veren ve onun mektebinin ileri gelenlerinden biri addedilmekle beraber kitaplarını okuyup tedris eden Ebû'1-Muîn en-Nesefî'nin (ö.H. 508/M.1114) Tabsıretü'l-Edille'si,[61] devrin bilim adamları bölümümüzde biyografisini sunduğumuz Mâturîdî hakkındaki bilgilerde istifade edilen eser olmuştur.

Bunların yanında Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş alimleri ele alan, ilmî faaliyetleri tespit etmemizde bize yardımcı olan Zehebî'nin (ö.H.748/M.1347) Tezkiretü'l-Huffaz[62], Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ[63]; İbn Hacer'in (ö.H.852/M.1448) Tehzîbu't-Tehzîb'i,[64] Suyûtî'nin (ö.H.911/M.1505) Tabakatü'l-Huffaz[65] başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Katip Çelebî'nin (ö.H.1067/M.1656) Keşfuz-Zünûn'u[66] ve Fuat Sezgin'in Târîhu't-Türâsi'l-Arâbî de,[67] tezimizin ilmî kısmı için vazgeçilemez önemli bibliyografik eserler arasında yer almaktadır.

---

58 Hatîb el-Bağdâdî, Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (ö. 463/1070): *Târîhu Bağdâd Medînetü's-Selâm*, I-XIV, Kahire 1349/1931.
59 İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Şikâtüdddin Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah (ö. 571/1175) *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Ğarâme el-Ömerî, I-LXX, Beyrut 1995-1988.
60 İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. (ö. 387/997) : *Fihristü'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ramzan, Beyrut 1994.
61 Ebû'1-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1114): *Tabsıretü'l-Edllle fi Usûli'd-Din*, thk. Claude Selame, Şam, 1992
62 ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347): *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, I-IV, Beyrut 1374
63 ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347): *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud- Hüseyin Esed ve arkadaşları, I-XXV, Beyrut 1990.
64 İbn Hacer, Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö.852/1448): *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-VI, Beyrut 1991.
65 es-Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505): *Tabakâtü'l-Huffâz*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire, 1973,
66 Katib Çelebî, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî er-Rûmî el-Hanefî (ö. 1067/1656): *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l- Fünûn*, thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya, I-II, İstanbul 1941.
67 Fuat Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arâbî*, (Almanca'dan Arapça'ya tercüme Mahmud Fehmî Hicâzî, Urafe Mustafa, Said Abdürrahim, I-II, Suudi Arabistan 1983-1984.

Bunlardan başka Türkler hakkında bilgi veren el-Cahız'ın Fezailü'l-Etrak,[68] İbn Hassul'un Kitabü Tafdili'l-Etrak ala Sairi'l-Ecnad[69] adlı eserleri, Türkler hakkında vermiş olduğu ilginç bilgilerle tezimizin şekillenmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca konumuzla ilgili tüm bilgilere ulaşabilme adına, Arapça program cd'si olan el-Mektebetü'ş-Şamile'den yararlanılmıştır. Mezkur cd, içinde hemen hemen bütün tarih, bibliyografik ve biyografik eserleri ihtiva etmesi ve içinde bulunan arama motoru ile de araştırmak istediğimiz bilgilere kolayca ulaşma imkanı sunması işimizi hem kolaylaştırmış hem de tüm kitapları gözden geçirmemize yardımcı olmuştur. Bu programdan araştıracağımız konu ve kişiler taratılmış ve buradan da asıl kaynaklara gidilmiştir.

Temel İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra konumuzla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan, gerek Türkçe gerekse diğer dillerde çağdaş tarihçilerin yaptıkları araştırmalar da görülmüştür. Bunlar tezimizin şekillenmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Bunlardan ilk bahsedeceğim, bizim bu konuda araştırma yapmamıza da ışık tutmuş olan Prof. Dr. Ekrem Pamukçu'nun doktora tezi olmuştur. O, kitabında, Abbâsîlerin kuruluşundan Mütevekkil Dönemine kadar (H.133-232/ M.750-847), yani Abbâsîlerin ilk yüzyılında, Türklerin gerçekleştirdiği askerî, siyasî ve ilmî alandaki faaliyetlerine değinmiştir. Pamukçu'nun eseri çalışmamızın şekillenmesi ve ipucu vermesi, çalışma metodu göstermesiyle bize büyük katkı sağladı. Kitabı da "Bağdat'ta İlk Türkler" adıyla Kültür Bakanlığı yayınları arasında basılmıştır.[70]

Konumuz açısından en önemli araştırmalardan biri de hiç şüphesiz Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın İslâmiyet ve Türkler[71] adlı kitabı olmuştur. O, çalışmasında Türklerin Müslüman Araplarla ilk ilişkilerinden başlayarak Emevîler ve Abbâsîlerin ilk dönemindeki Türk Arap ilişkilerini kısaca anlatmıştır. Abbâsîlerin Sâmerrâ Dönemindeki (H.220-289/M.836-892) Türk-Arap ilişkilerini ele almıştır. Biz de çalışmamızı bunun biraz daha ilerisine götürerek farklı bir üslupla bu dönem de Türk izlerini vermeye çalıştık.

Orta Asya ve Türkler hakkında birçok araştırmaları bulunan Prof. Dr. Zekariya Kitapçı'nın birçok çalışmalarından faydalanılmıştır. Konumuzla ilgili olması açısından

68 El-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/868): *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Türkçe Tercüme, Ramazan Şeşen, Ankara, 1967
69 İbn Hassul, *Kitabü Tafdili'l-Etrak ala Sâiri'l-Ecnad*, (ter. Şerafettin Yaltkaya)
70 Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
71 Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000

faydalandığımız en önemli eseri "et-Türk fi Müellefat Cahız"[72] adlı eseri olmuştur. Yazar, araştırmasında incelediğimiz dönemin ilk beş halifesi hakkında bilgi verirken, bu halifelerin yanında etkili olan Türk komutanlara yer vermiştir. Halifelerle bu komutanlar arasında geçen mücadelelere yer vermiştir. Bu eser, getirmiş olduğu yorumlarla tezimize büyük kolaylıklar getirmiştir.

Bunlardan başka araştırmamızda yararlandığımız, Türkler konusunda oldukça bilgi bulduğumuz Arapça ve Türkçe eserler bulunmaktadır. Bu eserlerden A. Zeki Velidi Togan'ın, Umumi Türk Tarihine Giriş[73] adlı eseri tezimiz açısından önem taşımaktadır. Togan bu eserinde, Türklerin Orta Asya'da yayılışını ele alırken, onların Mâverâünnehir bölge ve halkı ile olan münasebetlerine dair önemli malumatlar vermiş, bu arada Türk kültürü hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmelerle çalışmamıza yol göstermiştir.

İstifade edilen bir diğer araştırma, Ebulfez Elçibey'in "Tolunoğulları Devleti (868-905)"[74] isimli eserdir. Elçibey bu kitabında, Abbâsîler döneminde Türkler'in İslâm'ı kabul sürecini anlatmakta ve Türk komutanların ordudaki faaliyetlerine dikkat çekerek, hilâfet merkezindeki etkilerini ve nihayet bu arada onlara halifeler tarafından ikta olarak verilen valilikler konusunu ele almaktadır Dönemimizde kurulan bir diğer bağımsız Türk Devleti olan Sacoğulları hakkında Hakkı Dursun Yıldız'ın Sacoğulları[75] adlı makalesinden yararlanılmıştır.

Orta Asya tarihi otoritelerinden Barthold'un kaleme aldığı birbirinden değerli eser ve makaleler tezimiz için büyük bir önem arz etmektedir. W. Barthold'un, Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler[76] ve aynı yazarın bir diğer eseri, İslâm Medeniyeti Tarihi,[77] halifeliğin doğusunda kurulan hanedan devletleriyle olan ilişkilerin ortaya konmasında müracaat ettiğimiz önemli çalışmalar olmuştur. Ancak bunlar içinde yine aynı yazarın Moğol İstilasına Kadar Türkistan[78] adlı eseri, Mâverâünnehir coğrafi ve siyâsî tarihini aydınlatmada bize büyük ölçüde yardımcı olmasından ötürü tezimiz açısından ayrı bir yeri vardır. Tarihini ve coğrafyasını araştırdığı Mâverâünnehir'i çok iyi

72 Kitapçı, Zekariya, *et-Türk fî Müellefât-ı Câhız*, Daru's-Sakafe, 1972
73 A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970
74 Elçibey Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti* (868-905), (Türkiye Türkçesine Çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Alkın), İstanbul, 1997.
75 Hakkı Dursun Yıldız, "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı*, *Sacoğulları II, EbûUbeydullah Muhammed el-Afşin*" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX, İstanbul, 1978, s. 107-128
76 V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927
77 V. V. Barthold , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü Fuad neşri, Ankara, 1977
78 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ter. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981

bilen ve bölge hakkında kaynaklarda geçen bilgileri kimi zaman güncelleştirerek bize sunan Barthold bu çalışmasıyla, Mâverâünnehir'in coğrafyası, fiziki yapısı ve siyâsî tarihi hususunda kaynaklarda yer alan dağınık bilgileri derli toplu bir şekilde sunarak tezimize büyük katkı sağlamıştır.

Barthold gibi Orta Asya Türk tarihi üzerine yaptığı önemli çalışmalar ile tanınan Frye'nin bir çok makale ve eseri de tezimize yön veren önemli araştırmalar arasında yer almıştır. Özellikle "'The Turks in Khurasan and Transoxania at the Time of the Arap Conquest"[79] adlı makalesinde, Maverâverâünnehir bölgesindeki Türk varlığı ile Müslümanların Mâverâünnehir üzerine düzenlediği akınlarda Türk-Arap mücadelesini toplu bir şekilde ele almasıyla tezimize katkı sağlamıştır.

Gibb'in Ortaasya'da Arap Fütuhatı,[80] isimli eserinde, Arap fetihlerinin H.132/M.750 yılına kadar olan kısmını ele almış, dolayısıyla bu eser, tezimizin giriş kısmında Türk-Arap ilişkilerinin şekillenmesinde büyük yararlar sağlamıştır. Wellhausen'in Arap Devleti ve Sükutu[81] adlı eseri ile Akdes Nimet Kurat'ın "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı"[82] isimli geniş makaleleri de Maveraünnnehir bölgesi fetihleri ile ilgili bilgileri değerlendirmede çalışmamıza yol gösterici olmuşlardır.

Türkçe yapılmış araştırmalardan Bahaaddin Ögel'in Orta Asya Türk Kültür Tarihi[83] adlı eseri, tezimize ışık tutan önemli ve vazgeçilemez çalışmalardan olmuştur. Özellikle onun, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları[84] adlı araştırma eserleri, Orta Asya'da Türklerin siyâsî, ekonomik ve kültürel ilişkiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

İslâm tarihi ve coğrafya kaynaklarına dayanarak Türkler ve onların yaşadığı bölgeler hakkında değerli eser ve makaleler kaleme alan Ramazan Şeşen'in çalışmaları da; tezimize yön veren değerli araştırmalar arasındadır. İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri[85] adlı eserinde o, İslâm kaynaklarında yer alan Mâverâünnehir bölgesi hakkında değerli malumatı derli toplu bir şekilde vermenin yanında, bu bölgede yaşayan Türklerin arasında, İslâm'ın yayılışı ve bunların bölgedeki etkinlikleri hakkında

79 Richard N. Frye, '*The Turks in Khurasan and Transoxania at the Time of the Arap Conquest" The Muslim World*, c. XXXV, Hartford, 1945, s. 308-315
80 Gibb Hamilton Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Futûhatı*, ter. M. Hakkı İstanbul, 1929
81 Wellhausen
82 Akdes Nimet Kurat, "*Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı*" Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. VI, sayı: 5, Ankara 1948, s. 385-415
83 Bahaddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1991
84 Bahaaddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988
85 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1998

sunmuş olduğu bilgileri ve önemli değerlendirmeleriyle de araştırmamıza büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Şemsettin Günaltay'ın Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti adlı eseri, İslâmın bölgeye gelmeden hemen önce Mâverâünnehir bölgesinin siyasî, içtimaî, iktisadî vs. pek çok yönden genel bir haritasını çıkartarak vermiş olduğu bilgiler, tezimizin ikinci bölümünün şekillenmesine katıkıda bulunmuştur.

Aydın Sayılı'nın "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler"[86] adlı makalesi; aynı yazarın, Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri,[87] adlı eseri; Şemseddin Günaltay'ın I. Türk Tarih Kongresindeki sunumlarından olan İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii[88] adlı makalesi; Emel Esin'in İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyet'e Giriş[89] adlı eserleri Türklerin ilmî durumuyla ilgili istifade ettiğimiz ve bu konuda önümüzü aydınlatan araştırmalar için de yer almaktadır.

H.256-270/M.869-883 yılları arasında Abbâsîleri oldukça meşgul eden Zencî Kölelerin isyanlarıyla ilgili mücadeleleri hususunda Mustafa Demirci'nin Siyah Öfke[90] adlı kitabından istifade edilmiştir.

Bu dönem hakkında araştırmalar yapan çağdaş Arap tarihçilerinin eserlerinden de istifade edilmiştir. Bunlar: Abbâsî Devleti tarihini konu alan Hudari Bek'in[91] Muhâdarâtü Târihi'l-Umemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye'si; Yusuf el-Işş'ın[92] Târihu asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye'si, Mahmut Şakir'in[93] et-Târîhü'l-İslâm'ı; Faruk Ömer'in[94] el-Asru'l-Abbâsî'l-evvel, el-Asru'l-Abbâsî's-Sani adlı eserleri; Hasan İbrahim Hasan'ın Târîhü'l-İslâm'ı; Ahmet Çelebi'nin[95] et-Târîhü'l-İslâm ve Hadâratü'l-İslâmiyy'si; Muhammed Abdülaziz Lümeylim'in[96] Nüfuzu'l-Etrak fi Hilafeti'l-Abbâsî ve Eseruhu fi kiyami Medineti's-Sâmerrâ'sı; Muhammed Süheyl Takkuş'un[97] Târîhu'd-

86 Sayılı, Aydın, "*Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler*" Belleten 37, 1946, s.97-131
87 Sayılı, Aydın, "*Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*", Ankara , 1997
88 Günaltay, Şemseddin, "*İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii*" Adlı Sunum, *I. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih kurumu, Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 19,
89 Esin, Emel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyet'e Giriş*, İstanbul, 1978
90 Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke*, Konya , 2005
91 Muhammed, el-Hudari Bek, *Muhâdarât Târihu'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Dımaşk, 1982.
92 Yusuf el-Işş, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dımaşk, 1982
93 Mahmut Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1991,
94 Faruk, Ömer, *Tabîatü'd-Daveti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1987, 18
95 Çelebi, Ahmet, *Mevsua't-Tarihu'l-İslâmi ve Hadaratü'l-İslâmiyye*, Kahire, 1982,
96 Lümeylim, Muhammed Abdülaziz, *Nüfuzu'l-Etrak fi Hilafeti'l-Abbâsîyye ve eseruhu fi Kıyamı Medineti's-Sâmerrâ,* Beyrut, 1991,
97 Takkuş, Muhammed Suheyl,*Târîhu Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1996

Devleti'l-Abbâsîyye'si; Ahmed Emin'in[98] Duha'l-İslâm ve Zuhru'l İslâm'ı; Şevkî Dayf'ın[99] el-Asru'l-Abbâsî's-Sânî'sidir.

Türklerin Sâmerrâ dönemini inceleyen Batı'da yapılmış olan araştırmalardan da istifade edilmiştir. Bu eserler konularımızın şekillenmesine çok büyük katkı sağlamışlardır.

Bu eserlerden Matther S. Gordon'un.[100] (H.200-275/M.815-889) yılları arası Sâmerrâ Türk Ordusunun tarihini incelediği eseri, Batı'da yapılmış eserler içinde, tezimizde en çok yararlandığımız bir kitap olmuştur. Yazar ilginç tespitlerde bulunmaktadır. O, bu dönemde Türk liderlerin, günümüz araştırmacılarının sandığının aksine Abbâsî İmparatorluğunun İdarî yapısında daha etkin rol oynadığını belirtmektedir. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk'ün birden fazla makamı elinde bulundurduğunu, bazen hem sivil hem de askerî makamlarda çalıştıklarını, Hakan, Boğa ve Musa gibi kişileri örnek vererek açıklamaktadır. Sâmerrâ Türk kumandanlarının halife üzerinden hatırı sayılır bir gücünün olduğunu kabul etmekte, Türkler hem etki sahibiydiler hem de kaybetmekten korktukları ve Abbâsî otoritesine rağmen genişletmeye çalıştıkları bir zenginliğe sahip olma gayreti içinde olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Mu'tasım'ın Türklerin evlendirmesine özel bir ilgi göstermiş onun bu uygulaması sayesinde Türk çiftlerden doğan erkek çocukların büyük kısmının da incelediğimiz dönemin komutanlarını oluşturmuşlardır. Yazar, bunlara İkinci Jenerasyon ismini vermektedir. Ayrıca O, bu çalışmasında ilk dönem kaynaklarının çoğunun Türklere karşı bir önyargı ve düşmanlık içerdiğini, az sayıda Türk'ten birey düzeyinde bahsettiğini, günümüz Orta Asya Türk kaynaklarının Sâmerrâ Türklerinin sosyal kökenleri hakkında bilgi vermediğini; ne yazık ki Sâmerrâ Türkleri'nin de kendilerinden bahseden herhangi bir eserin olmadığına dikkat çekmesi, çalışmamıza ayrı bir azim katmıştır.

Batılı yazarlar tarafından yapılan çalışmalardan biri de, Chase F. Robinson'un[101] Bir Ortaçağ şehri olan Sâmerrâ şehrini incelediği eseri olmuştur. Değişik makalelere yer verdiği eserinde, Sâmerrâ Türk ordusunun kumandaları hakkında Gordon'un[102] yazmış

98 Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, I- III, Kahire, 1952
99 Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsi's-Sânî*, Kahire ,1975
100 Matther S. Gordon, *The Breaking of A Thousand Swords A History of the Turkish Military of Samarra*, Newyork, 2003
101 Chase F. Robinson, *A Medieval Islamic city Reconsidered An Interdisciplinary Approach to Samarra*, Oxford, 2001
102 Matthew Gordon, "*The Commondars of the Samarran Turkish Military. The Shaping of a Third/Ninth –Century Imperial Elite*" in A Medieval Islamic City Peconsider Edidet by Chase F. Robinson.

olduğu makalesindenden oldukça istifade ettik. Özellikle bu makalede geçen Sâmerrâ Türk ordusunun yapısı hakkında verilen bilgiler, tezimizde ulaştığımız sonucu desteklemesi bakımından oldukça yararlı olmuştur. Yazar, Türk ordusunun kumanda kademesini doğu Horasanlı, köklü ve zengin ailelerinden olan Hakan, Urhuz, Cuff gibi komutanların oluşturduklarını belirtmesi, bunları "Bağdatî Grubu" olarak adlandırması, konumuz açısından oldukça ilginçtir. Ayrıca bu makalede, Türk muhafız birliklerinin meydan orduları haline dönüşmesinin Sâmerrâ'nın kuruluşundan sonra gerçekleşmiş olduğuna; Bağdatî grubu mensuplarının pek çok İdarî makamı da ellerinde bulundurduklarına; halifenin tüm saray işlerini yapma görevinin yani hacîbliğin yine bunlarda olduğuna dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Patrica Crone'un,[103] Abbâsî ihtilalinde etkili olan Horasan bölgesinden getirilen köleleri incelediği eseri, konumuza çok katkı sağlamasa da, yararlandığımız eserlerden olmuştur. Eser Abbâsî iktidarının gerçekleşmesinde Horasan Bölgesinin katkısını belirtmesi, bizim Abbâsî iktidarına geçişinde bu bölgedeki Türklerin büyük rolü olduğu hakkındaki görüşümüzü teyid etmesi bakımından da faydalı olmuştur.

Daniel Pipes'in[104] Abbâsî ordusu ve memlük sistemi hakkında hazırlamış olduğu eseri, Türk askerî kölelerin Abbâsî ordu teşkilatı içerisinde nasıl değerlendirildiği, nerelerde görevlendirildiği ve zamanla bu orduda kazanmış olduğu mevkii belirtmesi, ayrıca siyasî hayatta elde ettiği başarıları göstermesi hususunda verdiği bilgilerle, konu hakkındaki görüşlerimizin şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Batılı Yazarlardan C. E. Bosworth'un "The Turks In The Islamic Lands up to The Mıd-11th Century" adlı makalesi yine bir diğer önemli çalışmadır. Yazar, bu makalesinde XI. Yüzyıl ortalarına doğru İslâm Topraklarında Türk etkinliğini işlemiştir. Tezimize de ışık tutmuştur. Mâverâünnehir'in coğrafi yapısı hakkında bilgiler veren Strange'in The Lands Of The Eastern Calıphate[105] adlı eseri de önemli ölçüde faydalandığımız araştırmalar arasında yer almaktadır. Strange, IX-X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarının eserlerine dayanmış ve bu eserlerdeki bazı ihtilaflara ve karışık bilgilere bazı yerlerde açıklık getirmiştir.

Maveraünnehir bölgesinde Türklerin değişik ırklarla gerçekleştirmiş olduğu siyasî, sosyal, dini ve ekonomik ilişkilerine ışık tutan, tezimiz açısından önem arzeden

103 Patrica Crone, *Slaves On Horses The Evolution Of The Islamic Polity*, Cambridge, 1980
104 Daniel Pipes, *Slave Soldiers And Islam The Genesis of A Military System*, New Haven and London, 1981
105 Guy Le Strange, *The Lands Of The Eastern Calıphate*, Londra , 1905

araştırmalardan biri de Lıgeti'nin Bilinmeyen İç Asya[106] isimli çalışması olmuştur. Orta Asya'yı tanıtan ve seyyahların bu bölgeye yaptığı seyahatler üzerinde duran Lıgeti, XX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yapılan arkeolojik buluşlar ve sonuçları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Hugh Kenndy'nin, ilk dönem Abbâsî halifelerinden Mu'tasım'a kadar olan dönemi incelemiş olduğu eseri,[107] faydalandığımız Batıda yapılmış eserlerden bir diğeridir. Yazar, bu dönemde dahi halifelerin merkezî otoritelerini kaybettiklerini, valilerin ve yerel yönetimlerin siyasette ve yönetimde daha etkili olduğunu belirtmiştir. Abbâsî ihtilalinde etkili olan Horasan Bölgesini ayrı olarak ele alan Yazar, bu bilgileriyle tezimizin giriş bölümünde ele aldığımız, Abbâsîlerin ilk döneminde Türklerin etkinliğinin artışını incelediğimiz kısma katkı sağlamıştır.

Çalışmamızda gerek MEB İslâm Ansiklopedisi gerekse Diyanet İslâm Ansiklopedisinin konumuzla dogrudan veya dolaylı olarak yer alan kişi, yer isimleri gibi maddelerinden ve konumuzla ilgili tezlerden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bu araştırmaların yanında Türklerle ilgili yapılan en büyük çalışmalardan biri de Hasan Celal Güzel editörlüğünde oldukça geniş hazırlanan Türkler Ansiklopedisidir. Bu kitapta geçen konumuzla ilgili makaleler incelenmiştir. Bu makalelerde ele alınan konular hakkında varılan son kanaatleri zikretmeleri ve sunmuş oldukları geniş kaynakça ile çalışmamıza önemli katkı sağlamışlardır. Çok sayıda olmalarından dolayı, bunları bibliyografya kısmında sunmayı uygun gördük.

II. Konunun Önemi ve Sınırları

Emeviler zamanında Irak'a gelmeye başlayan ve Abbâsîler devrinde çoğalarak siyasî ve askerî cephelerde büyük kuvvet ve tesirler gösteren, idareyi ellerine alıp ve uzun müddet yönetim gücünü elde tutan Türkler, bugün dahi Irak'ın muhtelif yerlerine yayılmış bulunmaktadırlar.

Selçuklulardan evvel Orta Asya'nın farklı bölgelerinden toparlanıp Bağdat'a getirilen binlerce Türk askerler, Abbâsîler devrinde orduyu ellerine almış ve önemli bir

106 L. Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Macarca'dan çev. Sadretttin Karatay, Ankara, 1986
107 Hugh Kenndy, *The Early Abbâsîd Caliphate*, London, 1981

güç elde etmişlerdir. Türkistan bozkırlarından getirilip birbirlerini tanımayan, ilk defa Bağdat'ta buluşan, farklı komutanların komuta kademesinde hareket eden bu Türklerin kaynaşmaları, kendi aralarındaki mücadeleleri, yapmış oldukları faaliyetleri gibi merak edilen birçok durumlarını tetkik etmek; önemli bir konudur. Kuruluşunda olmasa bile, İslâm'ın yayılıp korunmasında üstün başarılar gösteren bir milletin fertlerinin takdire şayan faaliyetleri hakkında toplumumuzu aydınlatma da araştırmacılara düşen bir görevdir.

H.350/M.960 yılında kitleler halinde Müslüman olan Türklerin bu tarihten önceki durumları, bugün toplumumuzda yeteri kadar tanınmamaktadır. Bunların detaylı bir şekilde araştırılmasının gerekliliği ortadadır. Arapça yazılmış olan ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarının, Türklerin sadece askerî yönlerine yer vermeleri neticesinde, ilmî ve kültürel durumu bilinmemekte, dolayısıyla ilimden habersiz bir millet olarak tanınmaktadır. Bunun neticesi İslâm Medeniyetini bir Arap medeniyetiymiş gibi gösteren Arap tarihçiler çıkmış ve maalesef günümüz insanları da bunu kabullenmişlerdir. Bu durumun, bu güne kadar yapılan çalışmalarda İslâm Devleti hizmetinde Türklerin faaliyetlerinin açık olarak ortaya konamaması; Türklerin siyasî ve askerî alanlar dışındaki hizmetlerinin bilinmemesi gibi nedenlerden kaynaklandığı aşikardır. Halbuki kendi tarih ve kültürümüz olması hasebiyle onların tarihteki siyasî ve kültürel faaliyetleri bizim için ne kadar önem taşıdığı ortadadır.

Araştırmamızın zaman açısından sınırlarını, H.232–334/M.847–945 yılları olarak belirledik. Bu şekilde sınırlandırmamızın sebeplerini belirtmeden önce tarihçilerin, Abbâsî Devletinin dönemlerini nasıl ele aldıklarına bakmamız uygun olacaktır. Üzerinde tam bir ittifak sağlanamamışsa da bu devletin tarihini inceleyen günümüz tarihçilerinden bir kısmı, beş asırdan daha fazla hüküm sürmüş olan Abbâsî Devleti tarihini iki dönemde ele almışlardır.[108] Abbâsîler'in "İlk Dönemi" olarak kabul edilen birinci dönem, devletin kuruluşu tarihinden başlayarak onuncu Abbâsî halifesi Mütevekkil'in (H.232-247/M.847-861) tahta geçişine kadar olan ilk yüzyıllık dönemi kapsar (H.132-232/M.750-847).

İşaret edilen tasnife gore Abbâsî Devleti'nin ikinci dönemi, Halife Mütevekkil'in H.232/M.847 yılında tahta oturmasıyla başlar ve Hülagu'nun. H.656/M.1258 yılında

108 Abbâsî Devleti tarihi hakkında yapılan tasnif ve referanslar için bak. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar* (132-232/750-847), Ankara 1997, s. 9-10; Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi* (232-247/847-861), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 33-34

Bağdat'ı işgal ederek Abbâsîler'i ortadan kaldırmasına kadar devam eder. Bir kısım tarihçiler de Abbâsîleri üç bölüme ayırmışlardır.[109] Şöyleki,

I. Bölüm (H.132-232/M.749-847) : Bu devrede güç halifelerin elindeydi

II. Bölüm (H.232-590/M.847-1194) : Bu devrede güç halifelerin elinden çıkmıştır.

III. Bölüm H. (590-656/ M.1194-1258) : Bu devrede ancak Bağdat ve civarında güç tekrar halifelerin eline geçmiştir.

Bu son tasnifi yapan tarihçiler II. Bölümü, güçleri eline geçiren etnik unsuru göz önünde bulundurarak, kendi içinde üçe bölmüşlerdir. Bu devirde siyasî otorite, halifelerin kontrolünden çıkarak üç ana güç tarafından yönlendirilmiştir.

a) Türkler: H.232-334/M.847-945 yılları arasında siyasî iktidar Türklerin eline geçmiştir.

b) Büveyhîler: H.334-447/M.945-1055 yılları arasında siyasî iktidar Büveyhîlerin eline geçmiştir.

c) Selçuklular : H.447-590/M.1055-1194 yılları arasında siyasî iktidar Selçukluların eline geçmiştir.

Abbâsî Devleti tarihi hakkında yapılan bir diğer tasnifte ise bu dönem, dört bölümde incelenmiştir.[110] Buna göre:

I. Abbâsî asrı: Abbâsî devletinin kuruluşundan itibaren H.232/M.847'de Mütevekkil'in halife olmasına kadar devam eder.

II. Abbâsî asrı : Mütevekkil'in hilâfeti ile başlar H.334/M.945'de Büveyhilerin Bağdat'ta istikrarına kadar uzanır.

III. Abbâsî asrı: Büveyhîlerin Bağdat'ta istikrarından H.447/M.1055'de Selçukluların Bağdat'a girişine kadar olan süredir.

IV. Abbâsî asrı : Selçukluların Bağdat'a girişi ile başlar ve Bağdat'ın H.656/M.1258 'de Moğolların eline düşmesine kadar sürer.

Bizim araştırmamızda bu son tasnif esas alınmıştır. Bütün tarihçiler de, yukarda gördüğümüz gibi Abbâsîlerin ikinci dönemini H.232/M.847 yılında Mütevekkil'in iktidara gelmesiyle başlatmışlardır. İşte bu ikinci dönemde "Türk Nüfuzu Dönemi" olarak adlandırılan bir devre başlamıştır. Genel kabule göre bu devre H.232-334/M.847-945 yılları arasını kapsamaktadır.[111]

---

109 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Komisyon,İstanbul, 1986, III, 16

110 Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, I-III, Beyrut, 1975, II, 33-34

111 Bu tarihleri kabul etmekteler ve bu dönemi Türk Nüfuzu dönemi olarak adlandırmaktadırlar. Bak. Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I-IV, Kahire, 1968; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsi's-Sânî*, s. 12.

Tezimiz bu tarihler arasındaki "Türk Dönemi" ‘dir. Bu devreyi bazı tarihçiler erken başlatıp erken bitirmişlerdir.[112] Onlara göre bu dönem, halifelik merkezinin Bağdat’tan Sâmerrâ’ya taşınması (H.221/M.836) ile başlamıştır. Bu tarihi bir gerçektir ama, bu tarihlerde hâlâ siyasî otorite halifelerin elindedir. İktidara getirilmede daha önceden uygulanan veliahtlık sistemi devam etmektedir. Türklerin etki alanları sınırlıdır. Halbuki Mütevekkil ile başlayan devre, siyasî otoritenin halifelerin elinden çıkıp Türklerin eline geçtiği bir dönemi kapsamaktadır. Arap tarihçinin de ifade ettiği gibi Mütevekkil Dönemi (H.232–247/M.847–861) ile başlayan ikinci dönemde Türk nüfuzu artmış ancak halifenin gücü yok olmaya başlamıştır.[113] Günümüz tarihçilerinin[114] de belirttiği gibi ikinci Abbâsî dönemine kadar artmakta olan Türk nüfuzu bu dönemden itibaren artık kesin ve açık bir şekilde kendini göstermiştir. Çalışmamızın başlangıç noktasını, Arap tarihçilerin de kabul ettiği[115] Türklerin kesin olarak her şeye hükmettikleri bir tarih olan H.232/M.847 yılı belirleyecektir.

Halifelik merkezinin H.278/M.892 yılında Sâmerrâ’dan Bağdat’a taşınması ile Türk Döneminin bittiğini kabul eden tarihçiler[116] bulunsa da, biz bu tarihte Türklerin döneminin bitmediğini kabul etmekteyiz. Çok kısa bir süre Müktefî döneminde Türkler eskisi gibi her şeye hükmetme gücünü ellerinden çıkarmış olsa da, hâlâ askerî ve İdarî noktalarda söz sahibiydiler. Bu halifenin komutanları da Türk’tü. Müktefî’nin Bağdat’a taşınma girişiminde bulunduğuna dair bilgi,[117] Türklerin gücünün bitmediğinin apaçık bir göstergesidir. Muktedir’in iktidara getirilmesiyle yeniden Türklerin her şeye hükmetmeye başladıklarını, Türk komutanların Emûrü’l-Ümerâ unvanını kullandıklarını görmekteyiz. Yine bu tarihlerde 15 yıl gibi bir süre Abbâsîleri Türk Emûrü’l-Ümerâlar yönetmiştir. Bu sebeplerden ötürü Türk Dönemi, Arap tarihçilerin de kabul ettiği[118] Büveyhilerin, Türklerin elinden gücü aldıkları bir tarih olan H.334/M.945 yılına kadar götürülmüştür. Dolayısıyla çalışmamızın bitiş noktasını bu tarih belirlemiştir. İncelememiz, H.232–334/M.847–945 yılları arasındaki Türklerin askerî, siyasî ve kültürel faaliyetleri olacaktır.

---

112 Yıldız, a.g.e., s.80
113 Hasan A. M.-Ahmed İ.Ş, *el-A’lemü’l-İslâmî fi’l-Asri’l-Abbâsî*, Kahire, thz., s. 329
114 Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, terc.Neşet Çağatay, Ankara ,1954,138, Şevkî Dayf, a.g.e., s. 12; *Bernard Lewis, Tarihte Araplar*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s.116
115 Şevki Dayf, a.g.e., s. 15; Mahmut Şakir, *Tarih*, VI, 71
116 Yıldız, a.g.e., s. 80
117 Taberî, X, 98.
118 Hasan İbrahim, Hasan, a.g.e., III, 389-431

III. Abbâsîlere Kadar Türklerle Müslüman Arapların İlk Temasları

Türklerle Arapların birbirlerini tanımaları İslâm öncesi döneme kadar uzanır. Cahiliye devri Arap Şiirlerinde Türklerden bahsedilmesi bunu göstermektedir. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nâbiğatü'z-Zübyânî, Hasan b. Hanzala, Şemmah b. Dırar şiirlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıkları üzerinde durmuşlardır.[119] Yine Hz. Muhammed'in Hendek savaşı sırasında bir Türk çadırına oturduğu,[120] Türk çadırında itikafa çekildiğine[121] dair bilgiler, Peygamberimiz döneminde de Araplarla Türklerin birbirlerini tanıdıklarını göstermektedir. Ancak bu tanıma, Türklerle Arapların doğrudan temas ettiği anlamına gelmemektedir.

Buradan, Araplarla Türklerin birbirlerini tanıdıklarını ama aralarında doğrudan ilişkilerin başlamadığını anlamaktayız. Bu ilişkilerin olması da beklenemezdi. Çünkü, Türkler Araplarla komşu değillerdi. Arapların İran topraklarını ele geçirmesiyle birbirlerine komşu oldular ve böylece aralarında mücadeleler başlamış oldu. İki cephede Türklerle Arapların askerî mücadeleler yaptıkları görülmektedir. Bunlardan biri Mâverâünnehir, diğeri Kafkasya idi. Konunun daha iyi ortaya konulması için bu mücadeleler iki cephede ayrı ayrı ele alınacaktır.

III. 1. Mâverâünnehir Bölgesi

Bu bölgede Araplarla Türklerin ilk temasları, Hz. Ömer zamanında Irak komutanlığına Sa'd İbn Ebi Vakkas'ın tayin edilmesiyle başlamıştır. Kadisiye'de kazanılan zaferden sonra İslâm ordusu Sâsânîlerin başkenti Medain'e sonra da Hulvan'a girdi. H.21/M.642 yılında kazanılan Nihavend zaferinden sonra İran kapıları Müslümanlara açılmış oldu. Ahnef b. Kays komutasında Horasan'a[122] girerek Nişabur[123], Serahs[124], Belh'i[125] fetheden Araplar, Toharistan[126] ve Mâverâünnehir[127] bölgelerinde

119 Şeşen, Ramazan , "*Eski Araplara Göre Türkler*", *Türkiyat Mecmüası*, İstanbul, 1969, s.11
120 İbn Sad, *Tabakat*, I-IX, Beyrut, Tarh. VIII,68; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübela*, (Thk. Suayp el-Arnavut, I-XXV, Beyrut, 1986, II, 188
121 Müslim, *Kitabü's Siyam*, h. No: 215, (Çağrı Yayınları I-XXIII, İstanbul, 1981,) IV, 835
122 İstahrî, *Kitabü'l-Mesalik*, s. 237
123 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 32-34; İstahrî, *Kitabü'l-Mesalik* s.207; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 34,
124 İbnü'l-Fakih, *Kitabü'l-Buldân*, s. 319-321; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, III, 208
125 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 32-34; Kazvini, *Asâru'l-Bilad*, s.361
126 İbnü'l-Fakih,a.g.e., s.321-325; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, IV, 23
127 İstahrî, Kitâbü'l-Mesâlik, s. 286

Türklerle sınır komşuları olmuşlardır. Böylece Türk-Arap ilişkileri başlamıştır. Taberî'nin ifade ettiği gibi Türklerle ilk çatışma Ceyhun nehrini geçerek Mâverâünnehir iç kısımlarına ilerlemek isteyen Ahnef b. Kays komutasındaki Arap ordusu ile Türk Hakanı arasında H.21/M.642 yılında gerçekleşmiştir.[128] Ahnef b. Kays komutasındaki birliğin ilerlediğini haber alan III. Yezdicerd, Araplarla yalnız başına çıkamayacağına karar verip Türk Hakan'ından yardım ister.[129] Yezdicerd ile müttefik bir ordu kuran Türk hakanı, Araplarla ilk mücadeleyi bu tarihte gerçekleştirmiş olur. İslam ordusu burada beklemediği bir mukavemetle karşılaşır, Belh'ten çekilmek zorunda kalır.[130]

Hz. Ömer Ahnef b. Kays'ın kazandığı zaferlerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ancak daha sonra muhtemelen Türk ordularıyla karşı karşıya gelecek Müslüman askerlerin kayıplar vermesinden endişe ederek keşke Horasan'a ordu göndermeseydim, Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı demiş[131] ve Ceyhun nehrini geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef'e "Sakın nehrin karşı tarafına geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız" diye haber göndermiştir.[132] Araplar, Ahnef b. Kays'ın bu toprakları elde etmesiyle ilk defa Türklerle karşı karşıya gelerek onları yakinen tanıma imkanı bulmuşlardır. Ancak Hz. Ömer'in vefatından sonra fethedilen toprakların bir kısmı tekrar kaybedilmişti.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde, Basra Valisi Abdullah b. Amir komutasında büyük bir askerî birlik gönderilerek kaybedilen yerler tekrar alınmıştır.[133] Hatta Belâzurî'nin ifadesine göre[134] Abdullah b. Amir, Ceyhun nehrini geçerek Mâverâünnehir halkıyla anlaşma yapmıştır. Böylece nehrin ötesindeki Türklerle siyasî ve askerî ilişkiler bilfiil başlamış oluyordu. Hz. Osman'ın son zamanlarında ve Hz. Ali döneminde Müslüman Araplar iç karışıklıklarla uğraşmakta idi. Buna karşılık Türkler de dağınık idiler. Aralarında siyasî bir birlik bulunmamaktaydı.[135] Bu durum, Türklerin Horasan'a

128 Taberî, IV, 168
129 Dineveri, *et-Tıval*, s. 131
130 Belâzurî, *Futûh*, 410; Taberî, IV, 169
131 Taberî, IV, 168
132 Taberî, IV, 169; bu konuda daha geniş bilgi için bak. Kitapçı, Zekariya, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, IV. Baskı, Konya, 2004, s.96
133 Belâzurî, *Futûh*, 568-573; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 167; Taberî, IV, 301; İbnü'l-Esîr, III, 33-38; İbn Kesir, VII, 160.
134 Belâzurî, *Futûh*, 592
135 Bu tarihlerde Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Hazarlar, Cürcan'da Sül Türkleri (Sûlîler), Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Bâğdis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara mensup bir Yabgu bulunuyordu. Sâsânilerin yıkılması ve Göktürk nüfuzunun zayıflaması üzerine Maveraünnehir ve Harezm'deki mahalli hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Özaydın, Abdülkerim, "*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*", Türkler, IV, 239

hakim olmalarını engellemiş, iç karışıklarla uğraşmalarına rağmen Araplar'ın Horasan'ı ellerinde tutmalarını sağlamıştır.

Emevî devletinin kurucusu Muaviye, hilafet makamına geçtikten sonra İslâm toplumundaki iktidar mücadelesi sonuçlanmış, içeride sükunet yeniden sağlanmış ve Türk ülkelerine karşı akınlar tekrar başlatılmıştır. Planlı ve kalıcı hareketler ancak bu dönemde gerçekleştirildi. Muaviye, Basra valisi Abdulah b. Amir'in kumandanlarından Abdurrahman b. Semûre'yi Sistan'ın (Sicistan) fethine gönderdi.[136] H.42/M.662 Abdurrahman, Kabul, Belh ve Bust gibi şehirleri ele geçirdi.[137] Diğer taraftan Horasan'ın güneydoğundaki Sind bölgesine gönderilen Abdullah b. Sevvar da fetihlere girişti ancak yapılan savaşta Türkler tarafından öldürülen Abdullah'ın yerine Mühelleb b. Ebî Sufra getirildi.[138] MühellebH. H.44/M.664 yılında Sind'deki Türkleri itaat altına aldı[139]

H.45/M.665 yılında Ziyad b. Ebih'in Kûfe ve Basra valiliğine[140] getirilmesiyle Mâverâünnehir bölgesindeki mücadeleler daha planlı yapılmaya başladı. Ziyad, Horasan valiliğine Hakem b. Amr el-Ğıfârî'yi[141] tayin etti. Hakem, Ceyhun (Amu Derya) nehrini geçerek Mâverâünnehir bölgesine girdi. Sâğâniyan bölgesini fethetti.[142] Ziyad b. Ebih askerî hareketi daha iyi organize edebilmek için Muaviye'yi razı ederek Merv'i bir ordugah şehri haline getirdi. Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 50000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur gibi çeşitli şehirlerine yerleştirdi.[143] Artık Türkistan'a yapılacak seferler buradan idare edilecekti. Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyad el-Harisi H.51/M.671 yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine bir sefer düzenledi ve bölgede karşı karşıya geldiği Eftalit Türklerini mağlup ederek[144] Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Burada Türk hükümdarı Nizek Tarhûn'u mağlup etti. Amûl ve Zamm[145] gibi bazı şehirleri fethedip Harezm'e kadar ilerledi ve aldığı idarî tedbirlerle Horasan'daki

136 İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s.158; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, III, 190.
137 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s.123-124; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, I, 414
138; Belâzurî, *Futûh*, s. 631.
139Belâzurî, *Futûh*, s. 432; İbnü'l-Esîr, III, 437; Ömer Ferruh, Târîhu Sadru'l-İslam ved-Devletü'l-*Emeviyye*, Beyrut, 1976, s.128; Muhammed, Hudari Bek, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, Beyrut, 1986, s. 441; Sind Fetihleri için bak. Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.
140 Ömer Ferruh, *Tarihi Sadrü'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Emeviyye*, s.128.
141 İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, bu konuda bilgi veren diğer kaynaklardan farklı olarak, Hakem b. Amr'ın Horasan valiliğine atanmasını Sa'd b. Osman'ın Horasan valiliğinden sonra gösterir. II, 318.
142 Belâzurî, *Futûh*, s. 595; İbnü'l-Esîr, III, 456; Gibb, *Orta Asya'da Arap Futûhatı*, s. 15
143 Belâzurî, *Futûh*, s. 576; Taberî, V, 286; İbnü'l-Esîr, III, 489.
144 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, IV, 416-417.
145 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, III, 151.

İslâm hakimiyetini sağlamlaştırdı.[146] Böylece Horasan ve Toharistan topraklarının büyük bir kısmı İslâm hakimiyeti altına alınmış oldu.

Horasan bölgesinde kısmen hakimiyeti sağlayan Araplar, Mâverâünnehir'de en başarılı ve kalıcı seferleri Ziyad b. Ebih'in ölümünden sonra Horasan valiliğine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyad zamanında gerçekleştirmişlerdir. Onun döneminde Türk şehirleri artık birer birer alınmaktaydı. Ubeydullah ilk önce Buhara yolu üzerindeki ticaret merkezi konumundaki Baykend'i H.54/M.674 yılında fethetti.[147] Daha sonra Buhara üzerine yürüdü. O sırada Buhara'nın hükümdarı Türk Kabaç Hatun idi. O, çevredeki Türklerden yardım istedi. Ancak Türk birlikleri Ubeydullah b. Ziyad karşısında tutunamayınca Kabaç Hatun bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sulh talebinde bulundu.[148] Ubeydullah onunla bir barış antlaşması yaptıktan sonra Râmîsen, Baykend, Nesef ve Sâğâniyan'ı da ele geçirdi.[149] Ubeydullah yanına aldığı 2000 (başka bir rivayette 4000) iyi ok atan Türk savaşçı ile Basra'ya döndü. Basra'da onların yerleştirildiği sokağa "Buharalılar Sokağı' denildi.[150] Bu savaşçılar daha sonra Basra'da meydana gelen bir isyanın bastırılmasında da görev aldılar.[151]

H.56/M.675-76 yılında Horasan valiliğine Said b. Osman tayin edildi.[152] Soğd, Kiş ve Nesef halkı Said b. Osman'a karşı topraklarını korumak üzere seferber olunca Buhara'ya hakim olan Kabaç Hatun da onlara katıldı. Ancak müttefikler anlaşmazlığa düşünce bir kısmı ayrıldı. Said b. Osman da müttefik Türk birliklerini bozguna uğratıp Buhara'ya tekrar hakim oldu.[153] Kabaç Hatun rehineler gönderip itaat arz ettiğini bildirdi H.57/M.677. Said Buhara'ya girmeye muvaffak olduktan sonra Semerkant üzerine yürüdü. Semerkant'ı vergiye bağladı.[154] Ticaret merkezi olan Tirmiz'i ele geçirdi.[155]

---

146 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 258.
147 Belazurî, *Futûh*, s. 577; Taberî, V, 297; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, 62; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, I, 353; İbnü'l-Esîr, III, 499; İbn Haldûn, *İber*, III, 15.
148 Belazurî, *Futûh*, s. 577; Taberî, V, 297.
149 Belâzurî, *Futûh*, s. 577; Taberî, V, 297; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, II, 321; İbnü'l-Esîr, III, 499.
150 Belazurî, herhangi bir sayı vermeden bir topluluk asker olarak ifade eder. s. 545, 577; Bazı kaynaklar 2000 olarak verir. Bak. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 191; Taberî, V, 297; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân* , I, 356; Nerşahî, s. 62'de 4000 olarak vermektedir. Câhız'da bu rakamı belirtmiştir. Bak. Câhız, *Hilafet Ordusu*, s. 10-11.
151 Câhız, *Hilafet Ordusu*, s. 10-11;Taberî, V, 230.
152 Belâzurî, Futûh, s. 578; Taberî, V, 306; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX, 360; İbn Kesir, VIII, 82; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, II, 296.
153 Belâzurî, *Futûh,* 578; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 237; Taberî, V, 306, İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, II, 314; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 343; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, IV, s. 497.
154 Taberî, V, 306; İbnü'l-Esîr, III, 513; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX, 361; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XXI, 223; Yâkût el-Hamevî*, Mucemü'l-Buldân*, III, 246-250; Wellhausen*, Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 186.
155 Halife b. Hayyât, (ö. 240/854), *Tarihu'l-Halife*, (Tak. Ekrem Ziya el-Ömerî) Riyad, 1985, s. 224; İbn Asem, *Kitabu'l –Futûh* , II, s.313-316; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, s. 26-27.

Ağır kayıplar veren Semerkantlılar 700.000 dirhem vergi ödemek ve ileri gelenlerin çocuklarından rehin vermeleri, Saîd'in şehre bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkıp gitmesi şartıyla anlaşma yapıldı.[156] Said'in, ordusunun güvencesi için almış olduğu rehineler hakkında çok farklı rivayetler vardır.[157] Nerşâhi[158] bu sayıyı oldukça mübalağalı bir şekilde 30.000 olarak vermektedir. Bu rivayeti bu konuyla ilgili olarak kitapçının hiçbir kaynak belirtmeden Said'in bu asilzadeleri Medine'deki çiftliğinde çalıştırmaya götürdüğüne, buna katlanamayan esirlerin Said'i öldürerek kaçtıklarına neticede çöllerde yok olduklarına dair vermiş olduğu bilgiye katılmamız oldukça zor olacaktır.

Said b. Osman'dan sonra Mâverâünnehir'de bir ara duraklayan fetihler, Yezid b. Muaviye'nin halifeliği döneminde Horasan valiliğine Abdurrahman b. Ziyad'ın[159] getirilmesiyle yeniden canlandı. Onun emriyle Selim b. Ziyad H.61/M.680-81 yılında Irak'tan topladığı çok sayıda askerle Semerkant ve Harezm'i aldı.[160] Ancak bu sıralarda Kabaç Hatun ve Mâverâünnehir'in diğer şehirlerinde yaşayan Türkler Müslümanlara karşı harekete geçti. Selim gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra süratle Soğd hakimi Tarhûn ve diğer bazı prenslerin yardıma gelmesine rağmen Buhara'ya girmeye muvaffak oldu ve Kabaç Hatun onunla yeni bir barış antlaşması yaptı.[161]

Emevî halifesi I. Yezid'in ölümünden sonra ortaya çıkan iç mücadele Horasan'a da yansıdı. Uzun bir süre bu bölgedeki fetihler kesintiye uğradı. Başlangıçta bütün Horasanlılar çok sevdikleri vali Selim b. Ziyad'a, yeni bir halife seçilinceye kadar biat etmişler, ancak aralarında vuku bulan bir anlaşmazlıktan dolayı iki ay sonra ona karşı ayaklanmışlar ve onu şehirden kovmuşlardır.[162] Bölgedeki Arap kabileleri arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve nihayet Horasan bölgesini, Kays kabilesi reisi

156 Halife b. Hayat, *Tarih*,s. 224; Belâzurî, *Futûh* s. 578; İbnü'l-Fakih, İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Buldân*, 624; Taberî,V, 307, Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s. 65; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, II, 296; İbn A'sem diğer kaynaklardan farklı olarak 500 bin dirhem ödemeleri karşılığında anlaşma yaptığını belirtir. II, 316; Gibb, a.g.e.,s.16.

157 Belâzurî, 25, 40, 80 şeklinde üç farklı rivayette bulunmuş, *Futûh*, s. 598; Taberî, 50 rehine diyor, V, 306; aynı rakamı veren diğer kaynaklar için bak. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb* , XX, 361; İbn Kesir, VIII.

158 Nerşahi, *Târîhu Buhara*, s. 65.

159 Belazurî, *Futûh* , s.596;

160 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, 38; Taberî, V, 474; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 253; Nerşahi, *Târîhu Buhara* s. 65; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, 240.

161 Belâzurî, *Futûh* , s. 600; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 252; Taberî, V, 472; İbnü'l-Esîr, IV, 96; Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, (trc. Fikret Işıltan) Ankara , 1963 s. 184; Gibb, s.19.

162 Belâzurî, *Futûh* , s.582; Taberî, V, 544; İbnü'l-Esîr, IV, 155.

Abdullah b. Hâzım eline geçirdi.[163] Bu sırada bazı Türk prensleri şehirleri geri almak için isyan etmişlerse de Horasan valisi Abdullah b. Hâzım bunları geri püskürttü.[164]

Horasan valiliğine Kuteybe b Müslim'in (H.86/M.705) atanmasıyla[165] Mâverâünnehir'de yeni bir dönem başlamıştır. Kuteybe derhal büyük bir askerî harekat için hazırlık yaptı. Hedefi Toharisran ve Mâverâünnehir'i fethetmekti. Bu iki bölge de Türklerin hakimiyetindeydi. Bu zamanlarda da Türk beyleri arasında siyasî bir birlik yoktu.[166] Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehir seferine çıkmadan önceH. 86/M.705 yılında Belh üzerine yürüdü ve Toharistan eyaletinin hakimi olan Türk asıllı Nizek Tarhûn'a elçi göndererek hakimiyetini tanımasını ve Müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Nizek Tarhûn, Kuteybe b. Müslim'in bu teklifini kabul edip Merv'e hareket etti ve Kuteybe'nin Bâdegîs'e girmemesi şartıyla sulh yapıldı.[167] Böylece Toharistan'dan gelecek tehlikelerden emin olan Kuteybe H.87/ M.706 yılında Baykend'i[168] bir yıl sonra da Râmîsan'ı itaatı altına aldı.[169]

Bu şehirlerden Kuteybe H.90/M.709 yılında Buhara'yı kuşatmıştır. Kuteybe'nin karşısına Türgeş hakanı ve Tarhûn da çıkmıştır. Çok çetin savaşlar sonunda Müslüman askerler ordugahlarına çekildi. Fakat kısa sürede toparlanıp Türkleri bozguna uğratmışlardır. Bu savaşta Türk komutan Gür Boğa'nın büyük bir başarı elde ettiğini görmekteyiz.[170] Zor durumda kalan Verdân Hudât (Buhara hakimi) sulh talebinde bulundu. Ağır vergiler karşılığında sulh yapıldı.[171] Kuteybe anlaşmayı müteakip şehri teslim aldı ve şehrin bir bölümünü İslâm ordusuna tahsis etti. Böylece Buhara'da kesin olarak Arapların eline geçmiş oldu.[172]

Buhara'nın fethiyle Mâverâünnehir kapıları İslâm ordularına açılmış oluyordu. Şimdi sıra Semerkant'a gelmişti. Semerkant hükümdarı Tarhûn, Buhara halkının başına

163 Belâzurî, *Futûh* , s. 583; Taberî, V, 546; İbnü'l-Esîr, IV, 156.
164; Belâzurî, Futûh , s.582,583; Taberî, V, 549.
165 Taberî, VI, 434; İbnü'l-Esîr, IV, 527; İbn Kesir, IX, 71.
166 Welhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s.205
167 Taberî, VI, 430; Gibb, a.g.e., s. 28; Akdes Nimet Kurat, "*Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zaptı*", Dil Ve Tarih-Coğrafya Dergisi, VI, Ankara ,1948, sayı; 5 s. 388.
168 Belâzurî, *Futûh* , s. 590; Taberî, VI, 430; İbn Asem , *Futûh* , IV, 164; İbnü'l-Cevzi, VI, 279; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, V, 112.
169 Halife b. Hayyât, bu ismi "Ermisene" şeklinde almıştır: *Târih*, 301; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 46; Nerşahi, *Târîhu Buhara*, s. 70; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, IV, 49-50.
170 Taberî, VI, 437; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh* , IV, 165.
171 Belâzurî, *Futûh*, s. 591; Taberî, VI, s. 442-445; İbnü'l-Esîr, IV, 542; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 287, İbn Haldûn, *İber*, III, 61.
172 Belâzurî, *Futûh* , a.g.e., s.591; Taberî, VI, 442-445; Nerşahi, *Târîhu Buhara*, 80; İbnü'l-Esîr, IV, 542; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 287, İbn Haldûn, *İber*, III, 61.

gelenleri gördüğü için Kuteybe'ye elçi gönderip bazı şartlar dahilinde barış teklifinde bulundu. Kuteybe de onunla barış anlaşması yapmayı uygun buldu.[173]

Bu sefer Kuteybe Toharistan'a yönelmiştir. Buranın hakimi Nizek Tarhûn da Buhara seferinden dönmekte olan Kuteybe'nin yanına giderek ona bağlılığını bildirip Belh'e hareket etti. Kuteybe tarafından her an öldürülme endişesi içinde yaşayan Nizek Tarhûn Merv, Fâryâb ve Cüzcan hakimleriyle iş birliği yaparak Müslüman Araplara karşı birlikte hareket etmeye karar verdi. Ancak Nizek Tarhûn'ın müttefikleri H.91/M.710 yılında Kuteybe'ye itaat arz edince Nizek Tarhûn bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Kuteybe onu yakaladıktan sonra Irak genel valisi Haccac'a gönderdi ve Haccac tarafından idam edildi.[174]

Haccac, Horasan'ı itaat altına aldıktan sonra Sicistan hükümdarı Rutbil üzerine bir sefer düzenlenmesini istedi. Kuteybe de Mâverâünnehir'deki harekatı durdurarak Rutbil'e karşı harekete geçti H.92/M.711 yılında Rutbil, Kuteybe'ye sulh teklifinde bulundu. Bu teklif haraç vermesi şartıyla kabul edildi.[175] Bir yıl sonra Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman b. Müslim kumandasındaki bir orduyla Harezm'i ele geçirdi.[176]

Kuteybe, Horasan ve Mâverâünnehir'in tamamını ele geçirmek istiyordu. H.86/M.705 yılından beri sürdürülen seferler sonunda önemli şehirler ve stratejik mevkiler fethedilmişti. Semerkant hakimi Tarhûn, Kuteybe'ye itaat arz etmekle beraber bölge kesin olarak İslâm hakimiyeti altına alınamamıştı. Tarhûn'un Müslümanlara haraç vermeyi kabul etmesinden dolayı, bir isyan çıkmış akabinde de öldürülmüştür. Yerine de Gûrek[177] b. İhşid adlı birisi getirilmiştir.[178]

Semerkant'da arzu edilen ölçüde emniyet ve huzurun sağlanamaması Mâverâünnehir'in diğer şehirleri için bir tehdit oluşturuyordu. Bu hususu dikkate alan Kuteybe, Harezm seferi dönüşü Semerkant üzerine yürümeye karar verdi. Kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetlerin başında gönderirken kendisi de büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Gûrek, Şâş ve Ferğâna Türk birliklerinden topladığı bir orduyla karşı harekete geçti. Taraflar Semerkant ile Buhara arasında karşı karşıya geldiler. Gûrek'e

---

173 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 286; Taberî, VI, 445; İbnü'l-Esîr, IV, 543.
174 Belâzurî, *Futûh*, s. 591; Ya'kûbî, *Tarih* , II, 286; Taberî, VI, 454; İbnü'l-Esîr, IV, 549.
175 Taberî, VI, 468; İbnü'l-Esîr, IV, 570; Gibb, a.g.e., s.36.
176 Belâzurî, *Futûh*, s.591; Taberî, VI, 469; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, IV, 175; İbnü'l-Esîr, IV, 570; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 296; İbn Kesir, IX, 90; İbn Haldûn, *İber*, III, 63.
177 İbn Kesir Gûrek'i Tarhun'un kardeşi olarak vermiştir. Bak. İbn Kesir, IX, 89; Araştırmacı Klyaştornıy, Gûrek'i Tarhûn'un oğlu olarak kabul eder. " *Orta Asya Milletlerinin Araplar'a Karşı Mücadelelerine Dair*", çev. İsmail Kaynak, *Belleten Mecmüası*, c. XXVI, s. 104, Ankara 1962, s.770).
178 Taberî, VI, s. 463; İbnü'l-Esîr, IV, 554; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 294; İbn Haldûn, *İber*, III, 62; Diyarbekrî, Târîhu'l-Hamîs, II, 313; Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim", s. 394.

bağlı kuvvetler Kuteybe karşısında tutunamadı.[179] Gûrek bu savaşta Kuteybe b. Müslim'e "Sen bana karşı öz kardeşlerimle savaşıyorsun, yiğitsen karşıma Arapları çıkar" sözünden[180] karşı tarafta da Türk askerlerin olduğunu anlamaktayız.

Abdurrahman b. Müslim'in 20.000 kişilik öncü birliklerinden sonra Buharalı ve Horasanlı askerlerden oluşan Kuteybe'nin ordusu da Semerkant'a ulaşıp şehri çok şiddetli bir şekilde muhasara etti. Bu sırada Şâş hükümdarından gelen yardımcı birlikler Salih b. Müslim tarafından mağlup edildi. Surların yavaş yavaş tahrip edildiğini gören Gûrek, Kuteybe'ye barış teklifinde bulundu. Kuteybe de bazı şartlar dahilinde bu antlaşmayı kabul etti. Anlaşma şartlarına göre Soğd hakimi Gûrek her yıl 2.200.000 dirhem vergi ödeyecek ve o yıl için 30.000 asker gönderecekti. Ayrıca şehirde bir mescid yapılacak ve Kuteybe bir süre sonra şehri terk edecekti.[181] Bu olayı, Ya'kûbî, İbn A'sem diğerlerinden farklı olarak bir yıl sonraki H.94/M.712 yılındaki olaylar içerisinde verir.[182] Böylece Kuteybe, Buhara ve Semerkant'ı zaptederek Ceyhun'un ötesindeki bölgelerde Arap hakimiyetini pekiştiren ilk kumandan oldu.[183]

Semerkant'da da hakimiyeti sağladıktan sonra Kuteybe, yeni fetih planları hazırladı ve bunları gerçekleştirmek üzere 20.000 kişilik bir orduyla yeni bir sefere çıktı. Kuteybe, Buhara, Harezm, Kiş ve Nesef'ten askerî birlikler toplayıp Semerkant'a geldi ve burada ordusunu ikiye ayırdı. Kendi sevk ve idaresindeki ordu Ferğâna'ya giderken diğer orduyu da Şâş üzerine sevk etti. Ceyhun nehri geçilerek. H.94/M.712 yılında Şâş (Taşkend) ve Ferğâna da İslâm topraklarına katıldı.[184] Bu sefer sonunda Kuteybe Semerkant'ı Mâverâünnehir'in en müstahkem şehri haline getirmek istiyordu. H.96/M.714-15 yılında Kaşgar seferine çıktığı zaman kendi ailesiyle kumandanlarının ailesini burada bırakmıştı.[185] Kuteybe Kaşgar'ı da fethedip Çin topraklarına kadar

179 Belâzurî, *Futûh* , a.g.e., s. 591; Taberî, VI, 455; İbnü'l-Esîr, IV, 545.
180 Taberî, VI, 455; İbnü'l-Esîr, IV, s.545.
181 Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 305; Belâzurî, *Futûh*, 592; Ya'kûbî, *Târih*, II, 287; Taberî, VI, 475; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, IV, 181; İbnü'l-Esîr, IV, 573; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 298; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, s. 53; İbn Kesir, IX, 91; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 122; Diyarbekri, *Târîhu'l-Hamîs*, II, 313; İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebû'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbeli ed-Dımaşkî (ö. 1089/1679); *Şezârâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb,* thk. Abdülkâdir Arnavut- Mahmûd Arnavut, I-X, Beyrut, 1986-1993, I, 364;
Welhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s. 207.
182 Ya'kûbî, II, 287; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, IV, 181; Bu konuda araştırma yapan savaşın 93 yılı sonlarında olduğun anlaşmanın Aydınlı 94 esas almıştır.s. 203.
183 Bak. Bernard Lewis. *Tarihte Araplar*, s. 89; Frye, *The Turks in Khurasan and Trasoxania*, s. 311.
184 Taberî, VI, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 581.
185 İbnü'l-Esîr, V, 5; İbn Haldûn, *İber*, III, 67.

gelmişti.[186] Şâş, Hocende ve Ferğâna'nın bir kısmı ele geçirildikten sonra ertesi yıl İslâm ordusu İsficâb'a kadar ilerledi.[187]

Bu fetihler gerçekleştirilirken Irak genel valisi H.95/M.714 Haccac vefat etti. Kuteybe en büyük destekçisi Haccac'ı kaybedince askerlerini terhis etti. Ancak halife I. Velid, Kuteybe'ye bir mektup gönderip kendisini Irak'tan ayrı olarak müstakil bir vilayet haline getirilen Horasan'a vali tayin ettiğini bildirdi ve seferlere devam etmesini istedi.[188] Bunun üzerine Kuteybe Ferğâna'yı kesin olarak hakim olmak ve Ferğâna-Kaşgar ticaret yolunu ele geçirmek amacıyla yola çıktı. H.96/M.715 yılında Ferğâna'ya varıp karargâhını kuran Kuteybe, Halife Velid'in ölüm haberini alınca büyük bir sarsıntı geçirdi ve Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etti.[189] Kuteybe'nin bu isyan sırasında öldürülmesi[190] Mâverâünnehir ve Orta Doğu'daki İslâm fetihleri açısından bir dönüm noktası teşkil eder.

Halife Süleyman b. Abdülmelik, Kuteybe'nin yerine Horasan valiliğine Yezid b. Mühelleb'i getirdi.[191] Kuteybe'nin ölümünden sonra düzenlenen seferler, bu bölgede kalıcı sonuçlar bırakmaktan uzaktı. Yezid, Dehistan'da hüküm süren Türk hükümdarı Sûl'ü mağlup ettiği halde o yöreye hakim olamamıştır.[192] Sûl'ün burada İslâmiyet'i kabul edip Müslüman olduğu ve Yezid'in en güvenilir adamları içerisine girdiği de rivayet edilmektedir.[193]

H.99/M.717 yılında Emevî halifeliğine geçen Ömer b. Abdülaziz devlet yönetiminde fetih harekatında önceki halifelerden farklı bir siyaset takip etmiştir. Bölge valilerine fethedilen bölgelerin kalıcı olması için o yöre halkının gönlüne girilmeye çalışılmasını emretti. Böylece Türk-Arap ilişkilerinde olumlu değişiklikler olmuştur.[194]

---

186 Taberî, VI, 500-503; İbnü'l-Esîr, V, 5-7; İbn Kesir, IX, 147; İbn Haldûn, *İber*, III, 67.
187 Belâzurî, *Futûh*, s. 593; Taberî, VI, 483; İbnü'l-Esîr, IV, 581.
188 Taberî, VI, 506; İbnü'l-Esîr, V, 12-13; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız) İstanbul , 1976, s. 89.
189 Belâzurî, *Futûh*, s.594; Taberî, VI, 509; İbnü'l-Cevzi, VII, 18; İbnü'l-Esîr, V, 14;
190 Belâzurî, *Futûh*, s. 595; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 296; Taberî, VI, s. 513; İbnü'l-Esîr, V s. 14; İbnü'l-Cevzi, a.g.e., VII, 18; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, IV, 207.
191 Taberî, VI, 523; İbnü'l-Esîr, V, 23; İbn A'sem el-Kûfî, diğer kaynaklardan farklı olarak Yezid'in Kuteybe'nin öldürülmesinden önce bölgeye vali atandığını, ondan dolayı Kuteybe'nin isyan ettiğini bildirir. bak. *Futûh*, IV; 187
192 Taberî, VI, 535; İbnü'l-Esîr, V, 32.
193 Taberî, VI, 545; İsfahânî, *Eğâni*, IX, 21; İbn Hallikan, *Vefayât*, I, 27
194 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302; Brockelman, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay) Ankara, 1964, s. 83; Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, Ankara , 1998, s.177; Hodgson, Marshall G. S. , *İslâmın Serüveni*, I- III, (Çev. Komisyon) İstanbul, 1995, I, s. 192; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini , Kültürel- Sosyal İslâm Tarihi*, I-X, (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş) İstanbul, 1996, II, 66

Fakat iki toplum arasında kurulmaya çalışılan sosyal barış iki yıl sürmüş Ömer b. Abdülaziz'in ölümüyle tekrar bu barış ortamı bozulmuştur. [195]

Halife Yezid b. Abdülmelik (H.101-105/M.720-724) tekrar eskiden olduğu gibi Mevâlîden haraç almaya başladı. H.102/M.720 yılında Türgeş Hakanı Sulu Han, Kürsûl kumandasındaki bir orduyu Semerkant üzerine sevk etti. Horasan valisi Said b. Abdülaziz ile savaşan birlikler Müslümanları mağlup ettiyse de Semerkant'ı alamadı.[196]

Horasan valiliğine getirilen Müslim b. Said el-Kilâbî Taşkend üzerine yürüdüğünde Türgeş hakanı Sûl'un mukavemeti ile karşılaştı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Onları takip eden Türk askerleri Seyhun nehri kıyısında "Yevmü'l-Atş" adıyla tarihe geçen savaşta Müslüman Araplara ağır kayıplar verdirdiler. Bu olaylar Mâverâünnehir'deki Müslüman hakimiyetini oldukça sarstı. Türkler kaybettikleri toprakları geri almak için taarruza geçtiler.[197] H.106/M.724 yılında Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde de Müslüman Araplar Türkler karşısında başarı sağlayamadılar. Esed b. Abdullah, Huttel'e düzenlediği bir seferde Türgeşler karşısında mağlup oldu.[198] Türkler Mâverâünnehir'de yer yer üstünlüğü ele geçirdiler.

Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemi'nin halktan vergi toplarken gösterdiği şiddet Buhara başta olmak üzere birçok şehirde isyanlara sebep oldu. Türklerin de bu isyanları desteklemesi üzerine Eşres olaylara müdahale etti fakat Ceyhun nehri kıyısındaki savaşta Türk birlikleri karşısında ağır kayıplar vererek Baykend'e çekildi. Baykend'den Buhara'ya giden Eşres yol boyunca Türklerin taarruzlarına maruz kaldı. Semerkant hükümdarı Gûrek de Türklerle işbirliği yaparak Araplara karşı harekete geçti. Eşres Buhara'yı uzun süre muhasara etti. Halifenin Cümeyd b. Abdurrahman el-Mürrî kumandasında görevlendirdiği takviye kuvvetler sayesinde Buhara'daki isyan bastırıldı ve H.111/M.729 yılında şehir tekrar Müslümanların eline geçti.[199] H.112-120/M.730-738 yılları arasında Türklerle Araplar arasında karşılıklı sonuçsuz mücadeleler oldu.[200]

Yıllarca sürdürülen Mâverâünnehir bölgesi mücadeleleri Arapların aleyhine gelişmekte iken H.120/M.738 yılında Horasan valiliğine o bölgeyi iyi tanıyan Kuteybe'nin yanında aktif görev alan komutanlardan Nasr b. Seyyar'ın[201] atanmasıyla

---

195 Ömer Ferruh, a.g.e., s. 177; Demircan, Adnan, *Arap Mevali İlişkileri*, İstanbul, 1996, s. 176.
196 Taberî, VI, s. 612; İbnü'l-Cevzi, VII, s.64 ; İbnü'l-Esîr, V, 95; Gibb, a.g.e., s. 52.
197 Belâzurî, *Futûh*, s. 601; Taberî, VII, 32-35; İbnü'l-Esîr, V, 128; İbn Haldûn, *İber*, III, 83; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 331.
198 Taberî, VII, 37-39; İbnü'l-Esîr, V, 137; Şeşen, Ramazan, *Eski Araplara Göre Türkler*, s. 35-36.
199 Gibb, a.g.e., 57.
200 Bu yıllar arasındaki mücadeleler hakkında bak. Atçaken, İsmail Hakkı, Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik, Ankara 2001, 155-160.
201 Bu vali hakanda daha geniş bilgi için bak. K.V. Zetterteeen, "*Nasr*", İA, İstanbul, 1988, IX, 108; C.E.

kurtarıldı.[202] Nasr'ın yaptığı ilk önemli işi 3-4 yıl önce önemli bir kısmı elden çıkmış olan Mâverâünnehir üzerine sefer düzenlemek oldu. Fazla bir direnme olmadan tekrar Semerkant ve çevresini tekrar ele geçirdi.[203] Nasr, son seferini H.121/M.739 yılında Şâş (Taşkend) üzerine yaptı. Türgeş hakanı Kürsûl (Bağa Tarkan) büyük bir ordu hazırlayarak karşısına çıkmış, fakat gece çıktığı bir teftişte Araplar tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür. Nasr, Kürsûl'un öldürülmesinden sonra bölgeye hakim olmuştur.[204] Nasr, bu bölge halkını zorla itaat altına almaya çalışmaktan ziyade Türkler Araplar arasında çatışmaya sebep olan unsurları ortadan kaldırmaya çalıştı ve oldukça başarı sağladı. Türklerle iyi ilişkiler kurdu ve aldığı akıllıca tedbirler sayesinde Türkleri İslâm idaresine alıştırdı. Nasr, Semerkant'a gidip bir süre kaldıktan sonra, Şâş ve Ferğâna'ya hareket etti ve buranın hükümdarıyla da barış antlaşması imzaladı.[205]

Onun döneminde Taraz'a kadar uzanan topraklarda İslâm hakimiyeti kökleşti. Toharistan, Mâverâünnehir ve Harezm bölgelerindeki önemli şehirlerde Arap kolonileri kuruldu.[206] Öyle ki yöre halkı daha sonra başlayacak olan Emevî-Abbâsî mücadelesi sırasında bile devlete sadık kaldı, Bu sırada başlayan Abbâsî ihtilali hareketleri ile uğraşmak zorunda kalan Nasr b. Seyyar fetihlere zaman ayıramadı.

III. 2. Kafkasya Bölgesi

İslâm ordusunun Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya idi. Kafkasya'da Hazar Türkleri yaşamakta idi. Bu bölgedeki ilk mücadele, Hz. Ömer döneminde vuku bulmuştur. H.18/M.639 yılında Hz. Ömer, Süraka b. Amr'ı Bâbu'l-Ebvâb (Derbend)'in[207] fethine memur etti. Abdurrahman b. Rebia, Selman b. Rebia, Huzeyfe b. Esed ve Bükeyr b. Abdullah gibi kumandanlar da Süraka'nın emrine verildi. Hz. Ömer, Habibb. Mesleme'yi de ona yardıma gönderdi. Süraka'nın öncü kuvvetleri

---

Boswort, "*Nasr b. Sayyâr*", EI2, Leiden-New-York, 1993, VII, 1015-1016.
202 Taberî, VII, 154.
203 Taberî, VII, 174; İbnü'l-Esîr,V,236.
204 Taberî, VII, 174; İbnü'l-Esîr,V,237; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 428; İbn Kesir, IX, 340.
205 Belâzurî, *Futûh*, s. 602-604; Taberî, VII, 175; Gibb, a.g.e., s. 73; Atçeken, *İsmail Hakkı, Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 160-163.
206 Gibb, Orta Asya, 76.
207 Belâzuri, *Futûh*, s. 297; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, 122,173; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 184; Yâkût el-Hamevî, *Mucemül Buldân*, I, 303; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 491; Babü'l-Ebvâb, Derbend: Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilihde tarih bir şehir ve liman olup Türkler buraya Demirkapı adını veriyorlardı. Sa'd Abdülaziz er-Raşid, "*Derbend*" DİA, İstanbul, 1994, IX, 164.

kumandanı olan Abdurrahman'ın sevk ve idaresindeki ordu Derbend hakimi Şahbaraz ile cizye karşılığında antlaşma yaptı.[208] Şahbaraz da Müslümanlara tabi olmayı kabul etti.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde İran içlerine süratle ilerleyen İslâm ordusu daha sonra Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan'a kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine askerî birlikler yerleştirildi. H.30/M.651 yılında İran'ın tümü fethedildi.[209]

Süraka'nın aynı yıl ölümü üzerine başkumandanlığa getirilen Abdurrahman b. Rebia, Hazarlarla mücadeleye devam etti. Hazar topraklarına akınlar düzenledi, Hazar başkenti Belencer[210] yakınlarında meydana gelen H.32/M.653 yılındaki bir savaş sırasında İslâm ordusu mağlup oldu ve Abdurrahman şehit düştü.[211] Kardeşi Selman b. Rebia bir süre savaşa devam ettikten sonra Derbend'e döndü. Bu olaydan sonra İslâm dünyasındaki iç karışıklıklar yüzünden Hazar Türkleri ile Araplar arasında önemli bir savaş olmadı.[212] Bu durum Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik (H. 86/ M.705) dönemine kadar devam etmiştir.

Arap-Hazar ilişkileri Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'in hilafeti döneminde yeniden başlamıştır. Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik, Hazarlar üzerine bir sefer düzenleyip H.89/M.708 yılında Derbend'i tekrar ele geçirdi.[213] Bundan iki yıl sonra Hazarlar bu saldırılara karşılık verince, Ermeniyye valiliğine tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik, Hazarlara karşı ikinci bir sefer düzenledi ve diğer bazı şehirleri ele geçirdi. Mesleme H.95/M.714 yılında Derbend'e üçüncü bir sefer daha düzenlemiş ve şehri tekrar ele geçirmiştir.[214]

Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul muhasarasına katılmak üzere bölgeden ayrılması üzerine Hazarlar, H.99/M.717-18 yılında Ermeniyye ve Azerbaycan'a seferler düzenleyerek çok sayıda Müslüman esir almış bir çok kişiyi de öldürmüşlerdir. Bu olay üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz fetihleri durdurmasına rağmen bunu cezasız bırakmamak için Hâtim b. Numan el-Bâhilî'yi Hazarlarla mücadelede görevlendirmiştir. Hâtim, Hazarlarla yaptığı mücadeleyi kazanmış onları işgal ettiği topraklardan geri

208 Taberî, IV, 156; İbnü'l-Esîr, III, 28.
209 Fayda, Mustafa, *Hulefa-yı Raşidin*, DİA, İstanbul, 1998,
210 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 123; Yâkût el-Hamevî, *Mucemül Buldân*, I, 489.
211 Belâzurî, *Futûh,* s.286; Taberî, IV, 305; İbnü'l-Esîr, III, 131; Daha geniş bilgi için bak. Michael Kimosko, "*Araplar ve Hazarlar*" *Türkiyat Mecmüası*, III, İstanbul, 1935.
212 İpek, Ali , İlk İslâmi Dönemde Azerbaycan, (632-750), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s.50.
213 Taberî, VI, 441; İbnü'l-Esîr, IV, 543.
214 Taberî, VI, 493; İbnü'l-Esîr, IV, 591; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 229; Bu konuda daha geniş bilgi için bak. Mirzayev Balgabek, *İslâmiyetin Doğuşundan Emeviler döneminin sonuna kadar Arap- Türk İlişkileri*; (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1977.

çıkarmış ve ayrıca Hazarlardan 50 kadar esiri halifeye göndermiştir.[215] Bu mücadele, Müslümanların Bizans'ın başkentini kuşatmaktan vazgeçmesinde etkili olan önemli unsurlardan biri olmuştur.

H.103/M.721 yılında Hazarlar, Müslüman Araplara karşı bir akın daha düzenlediler. Müslümanlar da ertesi yıl Sübeyt en-Nehrânî kumandasında bir sefer düzenleyerek Hazarlara karşı harekete geçtilerse de, Bulgarlar, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarına mensup askerler tarafından desteklenen Hazar kuvvetleri karşısında tutunamayıp kötü bir yenilgiyle karşılaşmışlardır.[216]

Bundan büyük bir üzüntü duyan Yezid b. Abdülmelik, Cerrah b. Abdullah el-Hakemi'yi Ermeniyye valiliğine tayin etti ve Hazarlarla mücadeleye memur etti. Cerrah b. Abdullah'ın düzenlemiş olduğu seferden haberdar olan Hazarlar, Derbend'e çekilip savunma için gerekli tedbirleri aldılar. Ancak Cerrah onları yanıltmak ve savunma tedbirlerini zaafa uğratmak için Berzea'ya gidip orada kalacağını bildirdi. Bunu duyan Hazarlar, savunma tedbirlerini gevşettiler. Burada yapılan savaşta Hazarlar mağlup oldular. Araplar H.103/M.722 yılında Belencer'i fethetti.[217] Ertesi yıl Hazarlar Derbend'i geçip Ermeniyye'ye akın düzenlediler. Ancak Cerrah onları mağlup ederek bazı şehirleri ele geçirdi.[218]

Hişam b. Abdülmelik döneminde de Hazarlarla Araplar arasında mücadele devam etti. Halife, Cerrah'ı H.107/M.725-726 yılında Hazarlar üzerine gönderdi. Suriye'den gönderilen yardımcı kuvvetleri beklemeden saldırıya geçen Cerrah, ağır bir yenilgiye uğrayınca görevden alındı.[219] Onun yerine bölgeye tekrar vali tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik, Hazarlara karşı üç yıl süreyle başarılı seferler düzenledi. Özellikle son seferinde Hazar hakanını mağlup ederek Bâb el-Lân[220] şehrini ele geçirdi.[221]

Bu başarılarına rağmen Hişam, Mesleme'yi görevden alıp yerine Cerrah b. Abdullah'ı, Ermeniyye ve Azerbaycan valiliğine tekrar tayin etti. Cerrah, H.111/M.729 yılında Tiflis üzerinden Belencer'e yürüyüp orayı tekrar ele geçirdikten sonH.ra Hazarların başkenti Etil'i (Dâru'l-Beyzâ) fethetti.[222] Ancak bu fetihler geçici bir istiladan ibaretti. Cerrah b. Abdullah bölgeden ayrılınca Hazarlar karşı taarruza geçtiler ve

215 Belâzurî, *Futûh*, 289; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302 , Taberî, VI, 555; İbnü'l-Esîr, V, 43.
216 Taberî, VI, 619; İbnü'l-Esîr, V, 110
217 Belezuri, *Futûh*, 298; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 313; Taberî, VI, 619; İbnü'l-Esîr, V, 125.
218 Taberî, VII, 14-15, İbnü'l-Esîr, V, 134; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 321.
219 Yıldız, a.g.e., 28
220 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, 173; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l- Buldân*, V, 8-9; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, 412.
221 Belâzurî, *Futûh* , 290; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 317; İbnü'l-Cevzi, VII, 135, İbnü'l-Esîr, V, 137.
222 İbnü'l-Esîr, V, 158; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l- Buldân*, I, 530.

Erdebil'e kadar ilerleyerek İslâm ordusunu bozguna uğrattılar. Burada yapılan savaşta Cerrah başta olmak üzere her iki taraftan toplam 25 bin kişi öldürüldü.[223] Halife Hişam b. Abdülmelik, Hazarların bu başarısı karşısında yeniden Said b. Amr el-Haraşi'yi büyük bir ordunun başında Hazarların üzerine sevk etti. Said, Hazarların işgal ettikleri yerleri geri aldı. Berzend ve Beylekan'da Hazar kuvvetlerini iki defa mağlup etti.[224]

Said'in azledilmesinden sonra bu göreve tekrar Mesleme getirildi.[225] H.112/M.730 yılında Mesleme, Derbend'e kadar gelip burada bir garnizon bıraktıktan sonra döndü.[226] Ertesi yıl Hazarlara karşı tekrar sefere çıkan Mesleme, Belencer yakınlarında onları mağlup etti. Hazar hakanının komşu hükümdarlardan yardım alarak Müslümanların üzerine yürümesi sebebiyle Mesleme geri çekilmek zorunda kaldı.[227]

Mesleme'nin Hazarlara mukavemet edememesi sebebiyle azledilmesinden sonra H.114/M.732 yılında el-Cezire, Ermeniyye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mervan b. Muhammed, Suriye ve Irak'tan topladığı kuvvetlerle Hazarlar üzerine yürüyüp bazı şehirleri ele geçirdi.[228] Mervan b. Muhammed, Hazarlara karşı en önemli seferini H.119/M.737 yılında gerçekleştirdi. 150 bin kişilik bir orduyla Kür nehri kıyısındaki Kasak şehrinden Semender'e[229] doğru yola çıkan Mervan b. Muhammed ordusunu iki kola ayırıp Hazar ülkesine girdi. Hazarlar ani baskın karşısında geri çekildiler. Mervan, el- Beyzâ şehrini kuşattı. Hazar hakanı başkumandanı Tarhûn'u 40 bin kişilik bir orduyla Emevî kuvvetlerine karşı sevk etti. Ancak Hazar ordusu mağlup olarak geri çekildi. Hazar hakanı barış teklifinde bulundu ve Hakan'ın Müslüman olması karşılığı barış yapıldı.[230] Mervan bundan sonraki birkaç yıl içinde Azerbaycan'da kalarak Hazar topraklarına akınlarda bulundu ve bölgedeki mahalli beylikleri itaat altına aldı.[231] Yapılan antlaşmadan sonra Hazarların bu bölgede vermiş oldukları rahatsızlık ortadan kaldırıldı ve Kafkaslarda sükunet sağlanmış oldu.

Mâverâünnehir'de Kuteybe b. Müslim'in ve Kafkasya'da Mervan b. Muhammed'in gerçekleştirdiği fetihler Müslüman Arapların Türk topraklarında

223 Belâzurî, *Futûh*, s. 295; Taberî,VII, 70; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, III, 228; İbnü'l-Esîr, V, 159.
224 Taberî, II, 1533; İbnü'l-Esîr, V, 159; Yıldız, a.g.e., s. 30.
225 Belâzurî, *Futûh*, s. 290; Taberî, VII, 88; İbn A'sem *el-Kûfî, Futûh*, IV, 270; İbnü'l-Esîr, V, 159; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 346.
226 Taberî, VII, 191; İbnü'l-Esîr, V, 162.
227 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 317; Taberî, VII, 192; İbnü'l-Esîr, V, 173.
228 Belâzurî, Futûh, s. 207; Taberî, VII, 200; İbnü'l-Esîr, V, 177.
229 Semender: Hazar topraklarında Bâbü'l-Ebvâb'ın arkasında bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî; *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 253; Belâzurî, *Futûh*, s. 283.
230 Belâzurî, *Futûh*, s. 291; Taberî, VII, 138; İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, IV, 289; İbnü'l-Esîr, V, 177.
231 Ramazan Şeşen, "*Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü*" İbn Fadlan Seyahatnamesi , içinde (ter. Ramazan Şeşen) İstanbul, 1995, s. 201-202.

gerçekleştirdikleri son fetihleri teşkil eder. Bu tarihten sonra Müslümanlar, Türk ülkelerinde yeni bölgeler fethetmek yerine ticari ve kültürel faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Emevîler zamanında Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı kazandığı zaferlerden sonra Araplarla Hazarlar arasındaki mücadelede bir duraklama olmuştur.[232]

Nitekim Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle Arap-Hazar ilişkilerinde ufak da olsa bazı gelişmeler olmuştur. Daha sonra bunları anlatma fırsatı bulamayacağımız için o bilgileri de, burada vermeyi uygun görmekteyiz. Abbâsîler iktidara geldikten sonra belirgin bir şekilde fetihleri durdurmuşlardır. Ayrıca da Bizans, Hazar ve Mâverâünnehir'deki sınır boylarına Müslümanlar yerleştirerek kendi sınırlarını çizmişlerdir. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ermeniyye valisi Yezid b. Useyd'e Hazarlarla akrabalık tesis ederek iyi ilişkiler kurmasını emretmiş o da bir Hazar prensesiyle evlenmiş ve Berzea'da muhteşem bir düğün merasimi yapılmıştır. Ancak bu prenses doğum sırasında öldüğü halde yakınları prensesin öldürüldüğünü söyleyerek Hazarlarla Abbâsîler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve yeni bir mücadele döneminin başlamasına sebep olmuştur.[233] Hazar hakanı bu olay üzerine H.158/M.762-764 yıllarında Müslümanlara karşı Astarhûn el-Harezmî'nin kumandasında ordular sevk etmiş ve onlara ağır kayıplar verdirmiştir.[234]

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Astarhûn kumandasındaki Hazar ordusu Kafkas dağlarını aşıp Abbâsîler hakimiyetindeki topraklara girdi. Suriye, El-Cezire ve Musul'dan takviye birliklerin gönderilmesine rağmen, Yezid b. Useyd kumandasındaki İslâm ordusu yenildi. Bu bozgun haberi üzerine Halife hapishaneleri tahliye etti binlerce gönüllüden oluşan büyük bir orduyu Hazarlara karşı sevk etti. Ayrıca sınırlarda kaleler inşa ettirerek gerekli savunma tedbirleri aldı. Hazarlar daha fazla ilerleyemediler ve aldıkları ganimetlerle ülkelerine döndüler.[235]

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinden Hârûn er-Reşîd devrine kadar çeyrek asra yakın bir süre Hazarlarla Müslüman Araplar arasında kayda değer bir savaşın cereyan etmediği anlaşılmaktadır. Hârûn er-Reşîd, H.181/M.797 yılında Said b. Salim'i Ermeniyye valiliğine tayin etti.[236] Said, Derbend'deki asilerin lideri Necm b. Haşimî'yi öldürtünce Necm'in oğlu Hazarlara sığınıp yardım istemiş bunun üzerine Hazarlar, Said'e karşı harekete geçmişler ve H.183/M.799 yılında Said'i yenilgiye uğratmışlardır.

232 Emevîlerin son döneminde Kafkasya'da Türk-Arap ilişkileri için bak. Atçaken, İsmail Hakkı, a.g.e., s. 165-176.
233 Belâzurî, *Futûh,* s, 210.
234 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 466.
235 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 466.
236 Belazuri, *Futûh*, s. 301; Togan, *Giriş*, s. 369.

Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd, Said'i azledip yerine Yezid b. Mezyed'i tayin etti. Yeni valinin büyük bir orduyla geldiğini gören Hazarlar geri çekildiler.[237]

Hârûn er-Reşîd devrinde gerçekleştirilen bu son sefer ile Abbâsîler ile Hazarlar arasındaki mücadele dönemi sona ermiş bunun yerini siyasî, dini ve iktisadi ilişkiler almıştır. İbn A'sem ve İbnü'l-Esir'in belirttiği gibi bundan sonraki ilişkiler Hazar hakanının İslâmiyeti kabul etmesiyle neticelenmiştir.[238] Hazar hakanının Yahudiliği[239] seçtiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Konuyu fazla uzatmamak için bu konudaki referanslarla iktifa edeceğiz.

IV. Abbâsî İhtilâli ve Abbâsîlerin İlk Döneminde İdarî-Askerî Mekanizmasında Türklerin Etkinliğinin Artışı

Emevîler çok geniş bir alanda hakimiyet tesis etmekle beraber Arap milliyetçiliğine dayalı bir siyaset takip ediyorlar, Arapların dışındaki Müslüman halka ikinci sınıf insan muamelesi yapıyorlardı. Emevîlerin bu tutum ve davranışları, diğer yandan Türkler ve İranlılar arasında "Şuubiyye" hareketlerinin doğmasına neden olmuştur. Temeli Arap düşmanlığına dayanan gizli hareket, daha çok Horasan ve Ceyhun ötesi bölgelerde destek ve taraftar bulmuştur.

Bu arada Emevî hanedanına karşı iktidara gelmek için çalışan Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali vefat etmiş yerine ihtilalci bir yapı sahibi olan ve ihtilalin bir an önce gerçekleştirilmesini isteyen İbrahim b. Muhammed geçmiştir. İbrahim'in ilk işi, orijini hakkında çok farklı rivayetlerin olduğu Horasanlı Ebû Müslim[240] adındaki Emevî karşıtı bir genci kendi yanına çekmek olmuştur.

Emevî saltanatının yıkılması ve dağılmasında büyük rolü olan Ebû Müslim, Horasan'a gider gitmez, kendisine yeni ve kuvvetli bir destek aramaya başlar. Bu desteği

237 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 408.
238 İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh*, III, 255; İbnü'l-Esîr, VIII, 565; ayrıca bak. Şeşen, *"Türklerin İslâmlaşması…."* s. 203*;* Kitapçı, Zekariya, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet,* Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005, s. 65;
239 Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi, adlı eser,* s. 87; Turan, *Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* I, 153; Togan ve Kafesoğlu, *Hazar Hakanının zorla Müslüman olduğunu ve az sonra yine eski dini Yahudiliğe dönmüştür. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş , s. 102*; Kafesoğlu, İ.,*Türk Milli Kültürü,* Ankara, 1973, s. 119.
240 Bu konuyli ilgili daha geniş bilgi için bak. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali,* Ankara 2000.

Horasan'ın doğu bölgelerinde, Toharistan ve Ceyhun boyu Türkleri arasında bulabileceğinin farkında olan Ebû Müslim, buralara gizli olarak propagandacılar gönderir.[241]

Emevî Halifesi ikinci Velid'ın H.126/M.744'de, bir ihtilal neticesinde öldürülmesi ile beklenmedik bir gelişme yaşanır. Ele geçen bu fırsatı gayet iyi değerlendiren Ebû Müslim, H.126/M.744 yılında ihtilali resmen başlatır. Soğd, Toharistan ve Harzem Türkleri ihtilalcilerin safına geçer.[242] H.132/M.750 yılında son Emevî halifesi Mervan'ın ihtilalciler tarafından yakalanıp öldürülmesiyle, Şam'da H.41/M.661 yılından beri hüküm süren Emevî saltanatı sona ermiş olur. Muhammed b. Sûl adında bir Türk komutan, son Emevî halifelerine karşı yapılan bu savaşlarda, Abbâsîlerin askerî kuvvetlerine kumandanlık etmiştir.[243] Abbâsîlerin hükümranlığı ele geçirmek uğrundaki ilk faaliyetlerin yürütüldüğü, Emevîlere karşı isyan hazırlıklarının başlatıldığı ve isyanın hayata geçirildiği merkez, mevâlîlerin etkili oldukları Horasan vilayetiydi.

H.128/M.746 yılında Horasan'da başlayan hareket Emevî hanedanının yıkılması ve Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Bu sadece iktidarın iki hanedan arasında el değiştirmesinden ibaret bir olay değildi. İslâm tarihinde bir dönüm noktası sayılan bu ihtilal hareketinden sonra Mevâlî ile Araplar arasındaki fark ortadan kalkmış hatta Mevâlî, Araplar karşısında üstünlük kazanmıştı. Abbâsî iktidarının gerçekleşmesi için 12 dâi, 70 tane de nakib seçilmişti. Bu nakib ve dâilerin orijinleri her zaman tartışma konusu olmuştur. Bu nakîblerden 8 tanesinin Arap, 4 tanesinin ise mevâlî[244] veya on ikisinin de Arap olduğuna dair[245] iddialar bulunmaktadır.

Tarihi seyrini kısaca verdiğimiz, bu büyük ihtilalin farklı bir yönüne dikkat çekerek, Horasan bölgesi ve buradaki Türklerin ihtilaldeki etkilerine değinmek istiyoruz. Abbâsî ihtilal hareketinin Mevâlî dediğimiz gayri Arap unsurların yoğun olarak yaşadığı Horasan bölgesinde gelişme imkanı bulduğu, oradan da diğer eyaletlere doğru yayıldığı tüm kaynaklarca doğrulanmaktadır. Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşmasında Ebû Müslim'in yanı sıra; Horasanlıların, Toharistanlıların, Buhara ve Harzemlilerin de önemli rolü olmuştur.[246] Bu şehirlerin halkının büyük bir çoğunluğu ise Türk'tür. Abbâsî

241 İbnü'l-Esîr, V,133
242 İbnü'l-Esîr, V,252
243 Taberî, VII, 432; İbnü'l-Esîr, V, 419.
244 Hasan el-Bâşâ, *Dirâsât fî Târîhi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1990, 7
245 Faruk Ömer, *Tabîatü'd-Daveti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1987, 18
246 R.N. Frye- Aydın Sayılı, "*Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler*", Belleten, X, Ankara, 1946, sayı. 37, s. 97-131.

ihtilalinde Türklerin asker kanadını oluşturduğuna ve dâilerin içinde Türklerin bulunduğuna dair birkaç delil vererek konuyu tamamlayalım.

Emevîlerden Abbâsîlere geçiş sürecinin bir tanığı olan Abdullah İbnü'l-Mukaffa, Risaletü's-Sahabe[247] adlı eserinde, devrimci unsurların Horasan ordusu (Ehl-i Horasan) olduğunu belirtmektedir. Onun bu devrimci unsurların Abbâsî nizami ordusunu oluşturması için devlete bir teklifi olduğu bilinmektedir ki, daha sonra Abbâsî nizami ordusunun Türklerden kurulması, bize Türklerin bu konudaki katkılarının olabileceğini aklımıza getirmektedir.

İbnü'l Mukaffa'nın üzerinde durduğu en büyük konu, devrimi gerçekleştiren Ehl-i Horasan meselesidir. Ehl-i Horasan kelimesi, Abbâsî devrimi esnasında ortaya çıkmış olup, sadece Arap kabilelerini değil, silah altındaki gayr-i Arap unsurları da ifade eder. O, Horasan askerlerini överken "onların konuşmalarının geliştirilmesi"[248] gereğine işaret etmesi, onların tümüyle Arap olmadıklarını göstermektedir. Onun bu sözünden yola çıkarak bunlar İranlıların olma ihtimalinin zayıf olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü yüzyıldır iç içe oldukları Arapların dilini kullanmaları noktasında sıkıntılarının olmaması gerektiğine inanıyorum. Bundan dolayı da onun bu sözünün Türklere işaret edebileceği kanaatindeyiz. Nitekim "Ehli Horasan" kavramının Horasan ordusunun Arap ve İran unsurlardan teşekkül ettiğini, hatta bölgenin etnik zenginliğini dikkate aldığımızda aralarında Türklerin de bulunduğuna işaret edenler de olmuştur.[249] Muhammed b. Sul'ün Emevilerle yapılan son savaşta komutanlık etmesi de yanında Türk askerlerin bulunma ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Abbâsî ihtilalinin propagandacıları olan dâilerin içinde Mervli Tarhûn b. ez-Zâi,[250] Tarhûn el-Cemmal [251] ve Muhammed b. Sûl,[252] gibi Türkler bulunmaktaydı. Özellikle Muhmammed b. Sûl'ün dâiliğini Halife Muktedir zamanındaki bir olay açıkça göstermektedir. Vezir Ali b. İsa, Halife Muktedir'e es-Sûlî'yi takdim ederken bu, Abbâsîlerin 11. dailerinden Muhammad b. Sûl'ün torunu şeklinde tanıttığını bizzat Sûlî

247 Demirci Mustafa, *"Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı olan Abdullah İbnü'l-Mukaffa, Risaletü's-Sahabesi*" Dokuz Eylül Ün., İlâhiyat Fak., sayı: 21, 2005, s. 117-148.
248 Demirci, a.g.m. s. 132
249 Demirci bu görüşü S. D. Goitein, *Dirasât fi't-Tarihi'l-İslami ve'n-Nüzümi'l-İslamiyye*, s. 63.'den alarak belirtmektedir. Bu bizim ihtilal ordusu içinde Türklerin de bulunabileceğini teyit etmektedir.
250 ed-Dûrî, Abdülaziz, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Beyrut, 1971, s. 218; Bu şahsın milliyeti hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak isminden Türk olduğu analışılmaktadır. Çünkü Tarhun, Türk devlet teşkilatında bir ünvandır. Günaltay, Şemseddin, "*Abbasoğulları İmparatorluğunun Yükselişinde Türklerin Rolü*", Belleten, sayı: 23-24, 1942, s. 177.
251 Taberî, VII, 389.
252 İsfahânî, *Eğâni*, IX, 21; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udeba*, I, 164.

kitabında zikretmektedir.[253] Macar müsteşriki Vambery'nin elde etmiş olduğu Ebu Müslim-i Horasani'nin biyografisini içeren bir yazmada, Abbâsîlerin komutanı Kahtabe b. Şebib et-Tai'nin Emevîlerle giriştiği ve bunların devletinin yıkılmasıyla sonuçlanan ve bugünkü Irak'ın kuzey doğusunda vuku bulan savaşta Abbâsî askerlerinin çoğunun Türklerden oluştuğu yazılıdır. Aslında bu gerçek, Ebu Müslim'in bu dönemde Türklerle dolu Horasan ve Mâverâünnehir'deki nüfuzunu ve Türkler'in ona ne kadar bağlandığını gösterir.

Türgeş Hakanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Çin'in Kuça valisi H.130/M.747'de büyük bir orduyla Mâverâünnehir üzerine yürümüş ve bölgeye hâkim olan Müslüman Araplarla Talas nehri kıyısında yaptıkları savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Çinlilerin Taşkend üzerine yürüyerek hükümdar Bagatur Tudun'u öldürmesi üzerine oğlu Karluklardan yardım istediği gibi diğer Türk boylarını da Çin'e karşı harekete geçmeye teşvik etti. Ancak o sırada siyasî birlikten yoksun olan Türk dünyası Çin'e karşı girişeceği savaşta Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim'i Kuça, Kaşgar, Hoten ve Kaşgar'ı ele geçirmesi hususunda ikna ettiler. Bunun üzerine Çin kuvvetleri Talas şehrine ulaştı ve burada Müslüman Araplarla karşı karşıya geldi. H.134/ M.751 yılında Ebû Müslim'in kumandanı Ziyad b. Salih ile Çin'in Kuça valisinin sevk ve idare ettiği ordular arasında başlayan savaş beş gün devam etmiş ve iki ateş arasında kalan Çin birlikleri ağır kayıplar vermiş baş kumandan da canını zor kurtarabilmiş, yirmi bin asker de esir olarak Müslümanlara geçmiştir.[254] Bu olaydan sonra Çinliler bir daha Mâverâünnehir'in işlerine karışmamışlardır. Batı Türkistan'da sarsılmış olan Türk nüfuzu Talas Savaşı'ndan sonra yeniden tesis edilmiş ve bu zaferin sayesinde H.149/ M.766'da Karluk Türkleri müstakil bir devlet kurmuşlardır.

Bundan sonra Mâverâünnehir bölgesinin daha üst kesimlerinde yaşayan Türklerle Arapların iyi ilişkiler kurduklarını görmekteyiz. Bunun sebebi de Talas savaşında Arapların Türklere yardım etmesidir. Talas Savaşında Çinlilere karşı Türklerin yanında yer alan Abbâsîler daha önce ordularında İranlılara yer verirken bu savaşla birlikte Türklere yöneldiler ve onlarla aralarında oluşan yumuşama zeminini iyi değerlendirdiler ve ordularını artık yavaş yavaş Türk illerinden oluşturmaya başladılar.[255]

İhtilalin gerçekleşmesinde son olarak Talas savaşında Türkleri iyi tanıyan Abbâsîler, ilk dönemden itibaren Türkleri gerek merkezde ve gerekse eyaletlerde önemli

253 es-Sûlî, s. 12.
254 El-Makdisi, *el-Bed ve't-Tarih*, VI, 74; İbnü'l-Esîr, V, 449.
255 Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, İstanbul, 1971, s. 11.

mevkilere tayin etmişlerdir. Yine bu dönemde, R. Mantran'ın ifadesiyle Abbâsîler Türkleri, Arap ve Farslara karşı politika aracı olarak kullanmışlardır.[256] Bu görevlendirmelere geçmeden önce Türklerin Irak'ta ilk varlığına bakmakta fayda vardır. Müslüman Arapların Orta Asya'ya yaptıkları ilk seferler sırasında, ilk Emevî Halifesi Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad, H.53/M.672-673 yılında Buhara Türklerinden iki bin veya dört bin okçuyu kendi özel hizmetine sokarak vilayet merkezi olan Basra şehrine yerleştirdiklerine ait bilgi[257] daha önce verilmişti. Irak Valisi Haccac, bu Buhara Türklerinin çoğunu Basra'dan getirerek yeni yaptırdığı H.83/M.702-703 yılında Vâsıt şehrine yerleştirdikleri kaynaklarda geçmektedir.[258] Haccac, kuşkusuz bunları kendi ordusunda muvazzaf asker olarak çalıştırmış ve Emevî devletinin sonuna kadar aynı görevi sürdürmüşlerdir. Taberi, H.132/M.749 yılında Emevîlerin son Vâsıt valisinin beraberindeki 1300 Buhara Türküyle Abbâsîlere teslim oldukların bildirmektedir.[259] Türklerin Abbâsî Devletinin kurulmasının hemen ardından Irak'a büyük bir sayıda gelip yerleştiklerini kesinlikle söyleyebiliriz.

Abbâsîlerin ilk halifesi olan Ebû Abbâs es-Saffah, (H.133-137/M.750-754) Musul'u ele geçirince Türklerden Muhammed b. Sûl'ü buraya vali olarak atadı. Ancak Musul halkının bir mevâliye itaat etmeyeceklerini bildirerek isyan etmeleri üzerine H.134/M.752 yılında Musul'u terk etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine es-Seffah, İbn Sul'ü H.134/M.752 yılında Azerbaycan valiliğine tayin etmiştir. Cahız'ın da ifade etttiği gibi[260] Türklerin İdarî sahadaki görevlendirilmeleri, II. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde artmıştır. Ebû Ca'fer, Muhmamd b. Sûl'ü aynı görevinde devam ettirmiş[261] ve kendisine karşı ayaklanan Abdullah b. Ali'yi bertaraf etme gibi kritik bir görevi de ona vermiştir. Ancak Abdullah b. Ali hileyi fark edince ondan daha erken davranıp H.138/M.755 yılında Muhammed b. Sul'ü öldürtmüştür.[262] Nitekim Ebû Ca'fer, rakip gördüğü Abdullah b. Ali ve ihtilalin lideri Ebû Müslim Horasani'yi öldürttü.[263] Daha sonra Ebû Müslim'in yakın adamlarından Ebû Nasr Malik b. Heysem'in bertaraf edilmesi işini de yine bir Türk'e, Hemedan valisi Züheyr er-Türkî'ye verdi ve Züheyr onu Hemedan'da hapsetti.[264]

256 Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981,127.
257 Taberî, IV, 221; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân* , Leipziq, 1869, 1, 520;
258 Belâzurî, *Futûh*, s. 369.
259 Taberî, VII, 458; Daha geniş bilgi için bak. "*Moğol İstilasına Kadar "Irak Türkleri*" Fazıl Bayat.
260 Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (çev. Ramazan Şeşen), s. 29
261 İbnü'l-Esîr, V, 463.
262 Taberî, VII, 475, İbnü'l-Esîr, V, 465.
263 İbnü'l-Esîr, V, 474.
264 Taberî, VII, 493; İbnü'l-Esîr, V, 478.

Bağdat şehrinin kurulduğu sıralarda II. Abbâsî Halifesi Mansûr'un askerlerinden olan Harezm Türkleri[265] için şehrin batı yakasında adlarını taşıyan bir semtin yapıldığını ve bu semtten Derbul-Buhariyye yani Buharalılar yolunun geçtiği bilinmektedir.[266] Bu Buharalıların ise, Vâsıt şehrinde bulunanlar olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte Halife, aynı şehirde, Belh Türklerinden olan kendi komutanlarından Beleh b. Abdullah et-Türkî için de bir semt ayırtmıştır.[267] Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde Suğûr valisi Abdülvehhab b. İbrahim, Malatya'yı tahkim ederken buraya H.139/ M.756-57 yılında Horasanlı askerler yerleştirdi.[268] Muhtemelen bunların içerisinde Türkler de vardı. Ebü Ca'fer el-Mansûr, Bağdat'ın kuruluşunda önemli komutanlara iktalar vermiştir. Bu komutanlardan biri de Mübarek et-Türkî adlı Türk kumandandı.[269] Taberî Bağdat'ın kurulması ile ilgili bilgileri verirken Hammad et-Türkî adında bir raviden naklettiğini bildirmektedir. Buradan Hammad'ın, Mansûr'un yakın adamlarından birisi olduğunu anlamaktayız. Ayrıca H.152/M.769 yılında Ca'fer'in ordusunun önemli adamlarından biri olan Hammad et-Türkî, Sevad topraklarının siyasî ve iktisadi kontrolünü yapmak üzere görevlendirilmiştir.[270]

Hindistan'dan Hârûn er-Reşîd'e gönderilen elçilik heyeti halifenin huzuruna çıkınca gözleri hariç her tarafı zırhla örtülü olan Türk askerleri saf tutmuş olarak saraydaki yerlerini almışlardı. Bu da Hârûn er-Reşîd'in muhafız birlikleri arasında Türklerin de bulunduğunu açıkça göstermektedir.[271] Bu açıkça Abbâsî halifelerinin Türklere olan güvenini ve Abbâsî sarayında yer almaya başladıklarını göstermektedir. Amr b. Mes'ade es-Sûlî edebiyat alanında kendini yetiştirerek Hârûn er-Reşîd'in veziri Ca'fer b. Yahya'nın sarayında hayatının en parlak dönemine ulaşmış, hattâ bazı kayıtlara göre el-Me'mûn'un veziri olmuştur.[272] Daniel Pipes, Hârûn er-Reşîd döneminde Horasan'dan 4000 Türk getirildiğini[273] bildirmektedir ki, bu bize Türklerin asker olarak daha erken dönemlerde getirilmeye başladığını göstermektedir. Gordon da Türklerin İslami yakın doğuda imparatorluk servisine alınmalarına Ümeyye döneminde

265 Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, I, 85.
266 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, 750.
267 Belâzurî, *Futûh*, 294; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, I, 85; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, 234.
268 İbnü'l-Esîr, V, 498
269 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 253.
270 Şeşen, "*Türklerin İslâmlaşması*…." s. 205; Mustafa Demirci, Toprak Sistemi,
271 İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, II, 203.
272 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 5; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udeba*, XVI, 129; İbn Hallikan, *Vefayât,* III, 475.
273 Daniel Pipes, *Slave Soldiers*, s. 144.

başlanmışsa bu uygulamanın Abbâsî prensi Hârûn er-Reşîd tarafından sürdürüldüğü söylenebilir denmektedir.[274]

Halife Mehdî (H.158-169-/ M.755-785) Mübarek et-Türkî'yi Kazvin bölgesine vali tayin ettiği, Mübarek'in de buranın yakınlarında Medinetü Mübarek adıyla yeni bir yerleşim merkezi kurduğu bilinmektedir.[275] Mübarek et-Türkî H.170/M.786 yılında Medine'de isyan eden Ali evladından Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmakla görevlendirilmiş fakat başarısız olması üzerine malları Halife Hadi'nin emriyle müsadere edilmiştir.[276]

H.180/M.796-97 yılında Aynu Zarba'nın (Anazarva) tahkim ve imar edilmesinden sonra buraya da Horasanlı askerler yerleştirilmiştir.[277] Ebû Süleym Ferec et-Türkî'nin Suğûr bölgesindeki şehirlerin tahkim ve imarıyla görevlendirilmesi üzerine o da büyük ölçüde Horasan'dan birlikler getirip buralara yerleştirmiştir. Horasanlı bu askerler arasında İranlılar yanında Türklerin de olduğu rahatlıkla söylenebilir.[278] Hârûn er-Reşîd'in Emin ve Me'mûn adında iki oğlu bulunmaktaydı. Me'mûn'un annesinin Meracil adlı bir Türk cariye olduğu belirtilmektedir.[279] Me'mun kerdeşi Emin ile hilafet mücadelesine giriştiğinde Me'mûn-hazinenin ve ordunun Emin'in tarafında kalmasından çekinerek- dayıları olan Türk Hakanlarına sığınmak için doğu sınırları komşusu olan Hakan'la ilişki kurmuştur.[280]

Abbâsî halifesi Me'mûn, Merv'de bulunduğu sırada meydana gelen olaylar ve siyasî karışıklıklardan sonra Araplar ve İranlılara karşı fikirlerini değiştirmişti. Horasan'da iken yakından tanıma imkanı bulduğu Türkleri askerî kabiliyetleri ve sağlam karakterleri sebebiyle Arap ve İranlı askerlere karşı bir güven ve denge unsuru olarak hizmetine almaya karar verdi. Me'mûn devrinde kardeşi Mu'tasım hilafet ordusunda Türkleri istihdam etti. Mu'tasım Türkistan'a adamlarını gönderip Türk gulamlar getirtti. Türklerin Abbâsîlerin hizmetine alınma yöntemi hakkında bilgi veren Ya'kûbî Ca'fer el-Huşşeki'de şunları anlatır: Me'mûn'un halifeliği sırasında Mu'tasım beni Türk gulamları satın almak için Semerkant'a Nuh b. Esed b. Sâmânî'nin yanına gönderdi. Her yıl bir miktar Türk toplayıp Mu'tasım'a gönderiyordum. Böylece Me'mûn'un himayesinde yaklaşık üç bin Türk askerî görev aldı. Bunlardan biri Eşnas'tır ki, Nuaym b. Hazim'in

274 Chase F. Robinson, a.g.m., s.126
275 Belâzurî, *Futûh*, s. 463.
276 Taberî, VIII, 200.
277 İbn Kesir, X, 161.
278 Şeşen, "*Türklerin İslâmlaşması*…." s. 208.
279 İbn Hazm, *Cevamiu's-Sire*, Mısır, 1357, s. 370
280 İbnü'l-Esîr, IV, 229-230.

kölesi idi. İkincisi İnak, Sellan b. El-Abraş'ın kölesi idi. Üçüncüsü Vasîf, Ali Numan'ın kölesi idi.[281] Horasan valisi Abdullah b. Tahir hilafet merkezine bölgenin haracını gönderirken H.815-816/M.830-831'de[282] Abbâsî halifesi Me'mûn'a Oğuzlara mensup iki bin esiri de yollamıştı.[283] Bunların içinde, Oğuzlar arasında Tolunoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ahmed b. Tolun'un babası Tolun da vardı.[284] Mısır ve Suriye valiliğine getirilen Mu'tasım'a Me'mûn'un, Türkleri toplamasını tavsiye ettiğini onun da bu emri yaptığı bilinmektedir.[285]

Me'mûn özellikle son yıllarda Türkleri orduya almayı bir devlet politikası haline getirdi. Bunların içinde Afşin,[286] Eşnas, Boğa el-Kebîr, Urtuç gibi Türk komutanların sayısı arttı.[287] Me'mûn meydana gelen bazı isyanların bastırılmasında bu komutanlardan yararlanmıştır.[288] H.205/M.820 yılında Basra'da Zutların isyanını bastırmak üzere Me'mûn, Davud b. Baticur'u görevlendirmiştir.[289] Onu aynı zamanda Basra, Yemame, Bahreyn valiliğine tayin etti. H.211/M.826 yılında Abbâs b. Haşim b. Baticur Mısır valiliğine tayin edildi.[290] Mu'tasım, Me'mûn'un emri üzerine dört bin Türk askerîyle yola çıkıp Mısır'da vuku bulan bir isyanı bastırır.[291] Çünkü, gerek Babek hareketine karşı gerekse Hâricî Mehdî ayaklanmasına karşı bunlardan çok faydalanmak istiyordu. Artık Bizans saldırılarına karşı, kardeşi Mu'tasım'ın emrindeki Afşin, Eşnas, Boğa el-Kebîr gibi Türk komutanlar gönderiliyordu.[292] Bu Türk komutanlardan Eşnas H.215/ M.830 yılında Anadolu'ya başarılı akınlarda bulunmuş ve Sundus adlı bir kaleyi fethetmiştir.[293] Diğer bir komutan Afşin, ise Mısır'daki isyanı bastırmıştı.[294] Artık Türkler orduda önemli ve takdir edilen bir güç olmuşlardı.

Me'mûn'un Türklere ordusunda yer vermeye başlamasıyla hilafet ordusundaki Türklerin hem sayı hem de nüfuzu artmış. Abbâsî tarihinde ilk defa Me'mûn zamanında Türklerin halifenin yanında seferlere katıldığı, büyük eyaletlerin valiliklerine atandığı ve

281 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 256.
282 Makrîzî, *Hıtat*, III, 314; İbn Haldûn, *İber*, IV, 297.
283 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 39; İbn Kesir, VI, 49; İbn Haldûn, *İber*, IV, 297; Makrîzî, *Hıtat*, I, 313.
284 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 39; İbn Haldûn, *İber*, IV, 297; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 2-3.
285 İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 391.
286 Bkz.Barthold, W, "*Afşin*", İA, İstanbul, 1965, I, 147; Yıldız, Hakkı Dursun, "*Afşin*", DİA, İstanbul, 1988, I, 442.
287 İbnü'l Esir, IV,480.
288 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 39; M. Demirci'nin haklı olarak dediği gibi Me'mun'un Merv günlerinin derinlemesine incelenmesi lazımdır.
289 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 575.
290 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 561.
291 Taberî, VIII, 595.
292 İbnü'l Esir, VI, 477.
293 Taberî, VIII, 623.
294 Taberî, VIII, 625; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 296.

isyanların bastırılmasında görev aldığı görülmektedir. Me'mûn'un H.218/M.833 tarihinde ölümü üzerine yerine kardeşi Mu'tasım geçti. Onun halife olmasında Türklerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Me'mûn Türklerden askerî birliklerin teşkili için Mu'tasım'ı görevlendirmişti. Bu sebeple hilafet ordusundaki Türk askerler Mu'tasım'ın emrinde veya onun vali olduğu bölgelerde faaliyette bulunmuştu. Afşin, Eşnas, Boğa el-Kebîr ve İnak et-Hazerî[295] gibi kumandanlar da ordu içinde söz sahibi olmuşlardı. Bunlar Mu'tasım'ın veliahtlığı ve hilafet makamına geçişinde önemli rol oynadılar.[296]

Mu'tasım'ın Türk birliklerinin desteği ile halife olması, Abbâsî imparatorluğunda yeni bir devrin başlangıcıdır. Araplardan sonra İranlılar da devlet idaresindeki nüfuzlarını kaybetmişler, onların yerini Türkler almıştır. İdarî makamlarda hâlâ Arap ve İranlıların bulunmasına rağmen, devlet içinde asıl kuvveti temsil eden ordu, Türklerin eline geçmişti. Bu kuvvet onları yavaş yavaş devletin diğer kadrolarına hakim olmaya sevk etmiştir.[297]

Mu'tasım, Halifeliğe geçer geçmez o dönemin en önemli sosyal değişimini gerçekleştirmiştir. Bu değişim ordunun Türkleştirilmesiydi. Mu'tasım Halife olmadan önce Türklerden mühim derecede bir ordu kurmuştu.[298] Getirilen Türklerin sayısı konusunda ise değişik görüşler bulunmaktadır. İlk kurulduğu yıllarda 4 bin kadar[299] olan bu ordunun daha sonraları 18 binlere[300] hatta yetmiş binlere ulaştığı aktarılmaktadır.[301] Türklerin sayısı konusunda o günler için verilen en fazla rakam budur. Ordunun 4/5'ini Türkler oluşturuyordu.[302] Bu rakamlar için şunları söylemek mümkündür. Hilafet ordusunda görev alan Türklerin sayısının 20-25.000 civarında olduğu aileleriyle beraber 70.000'e yaklaştığı tahmin edilebilir.[303]

Mu'tasım'ın halifeliği döneminde Araplar ve İranlılar yönetimdeki nüfuzlarını büyük ölçüde kaybetmişler ve divanlardan çıkarılmışlardır. Orduda hakim unsur olan Türkler, devletin mukadderatına tesir edecek seviyeye gelmişlerdir. Ayrıca Mu'tasım yakın görevlilerini Türklerden oluşturmuştu. Bütün bunlara bir de yerli nüfusa karşı sorumluluk hissetmeyen Bozkır Türklerinin hareketleri eklenince iş büyüdü ve

295 C. E., Bosworth. "The Turks In The Islamıc Lands Up To The Mıd-11 th Century"
296 Ya'kûbî, *Tarih*, II,575.
297 Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*, Ter. Hakkı Dursun, Yıldız, a.g.e. s. 119.
298 Lewis, s. 179.
299 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 57; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 255.
300 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 255.
301 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, III, 174.
302 Hasan İbrahim, Hasan, *İslam Tarihi*, VI, 12.
303 Daha geniş bilgi içini bakınız. "VIII.- X. Yüzyıllarda *Abbâsî Ordusundaki Türk Muhafızların Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar*", Dr. Farda Asadov, Çev: Mahmut , Yavaşî, Türkler, IV, 375-380.

Mu'tasım yeni problemleri önlemek için bir askerî şehir kurmaya karar verdi.[304] Mu'tasım, H.220/M.835 yılında yeni başkentin yerini tespit için Bağdat'tan ayrıldı. Yapılan tetkik neticesinde Sâmerrâ'nın bulunduğu bölge beğenildi ve yeni başkent inşa edildi.[305] Yapımında ve Mimarisinde Türklerin etkili olduğu görülen[306] Sâmerrâ askerî bir kışla gibi yapılıyor[307] ve Dicle doğu kıyısında[308] 15 km.[309] boyunca uzanıyordu. Daha önce Türkleri getirmeye yönelik çabaları olan Mu'tasım'ın artık Türkleri korumaya yönelik çabaları vardı ve Sâmerrâ'da her Türk kabilesi ayrı mahallelere yerleştirilmiştir. Hakan Urtuç Mu'tasım tarafından Sâmerrâ'nın 4'te birine atanmıştır. Geri kalan üç parçanın ikisi Bağdat'lı Tükler Eşnas ve Vasîf'e verilmiştir.[310] Devletin resmi kurumları buraya taşındı.[311] Esnafa uygun yerler yapıldı.[312] Böylece tarihe Sâmerrâ devri olarak geçen (H.222-279/M.836- 892) bir devir başladı.

Gordon, Türklerin İslam Dünyasına giriş şekilleri hakkında ilginç bir tespitte bulunmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde bu görüşe katılmamak mümkün değildir. Ona göre Bağdat'a üç grup Türk zümresi gelmiştir. Bu grupların en küçüğü Doğu Horasan'daki iyi durumda olan Türk aileleridir. Bu ailelerin sadece birkaçı Sâmerrâ ordusunda aktif rol üstlenmişlerdir. İkinci grup ise Bağdatlı ailelerden alınmış Orta Asya kökenli bireylerdir. Sâmerrâ Türkleri arasındaki ilişkilerde aktif rol oynamış neredeyse tüm bireyler bu gruptadır. Üçüncü ve en büyük grup ise Orta Asya step sınırlarından alınıp doğrudan Mu'tasım'ın saray muhafızları olarak kullanılmış Türklerdir.[313] Yazar ayrıca son grup hakkında şu değerlendirmeyi yapar. Türk ordusunun büyük bir kısmını bu grup oluşturmaktadır. Mu'tasım'ın hükümranlığının ilk yıllarında Bağdat halkıyla çatışmaya düşen grupta budur. Bu grupların yerleştirilmesinden sonra merak edilen bir konuda bu Türklerin nasıl eğitildikleri meselesidir. Kaynaklarda bu konuda bir bilgi bulmak mümkün değildir. Gordon da bu konuya temas ederek Türklerin nasıl eğitildikleri ya da barındırıldıkları hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadığını belirtmekte, Türk muhafız birliklerinin de meydan orduları haline dönüşmesinin, Sâmerrâ'nın kuruluşundan sonra gerçekleştiğini bildirmektedir.

304 Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, I. 5.
305 Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 256.
306 Aslanaba, Oktay, *Samerra*, İA, İstanbul, 1966, X, 147.
307 Dineverî, *Ahbâru't-Tıval*, s. 367.
308 İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, s. 82; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, s. 244.
309 Barthold, V. V., *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 35.
310 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 256
311 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 59.
312 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 256
313 Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 125

Türklerin bu yükselişini kabullenemeyen ve bunun sorumlusu olarak da Mu'tasım'ı gören Arap unsurlar, Mu'tasım'ı iktidardan indirmek için bir faaliyette bulunmuşlardır. Araplar, Mu'tasım'ı indirip Abbâs b. Me'mûn'u hilafet makamına getirmeye çalıştılarsa da, bu ihtilal teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Mu'tasım'ın yerine geçen oğlu Vâsık da Türkleri destekledi ve onların devlet yönetimindeki nüfuzlarını artırmalarını sağladı. Onun hilafeti umumiyetle kabul edildiğine göre yükseliş devrinin son bulduğu ve kendisinden sonra duraklamanın başladığı iki dönem arasında bir geçiş dönemidir.[314] Bundan sonra "Türklerin Aktif Dönemi" başlamıştır.

314 Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara , 191, 136,137

BİRİNCİ BÖLÜM:

ABBÂSİLERİN İKİNCİ DÖNEMİNDE TÜRKLERİN ASKERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi Abbâsîlerin ikinci döneminde H.232-334/M.847-945 yılları arasında, siyasî otoritenin halifelerin elinden çıkıp Türklerin eline geçtiği bir dönem olduğundan dolayı "Türk Nüfuzu" veya "Türklerin Aktif Dönemi" olarak adlandırıldığı yukarda bildirilmişti. Türkler, bu dönemin siyasî ve askerî faaliyetlerinin tümüne hakimdi. Bu bölümde, onların etki alanları ele alınacaktır.

I. 1. Halifelerin İktidara Taşınması ve Azlinde Türkler

I.1.1. Halife Mütevekkil (H.232-247/M.847-861)

Abbâsîlerin ilk halifelerinden itibaren daha önce Emevilerin ilk halifesi Muaviye'nin uyguladığı veliahtlık[315] sistemi devam etmekteydi. Her halife hayatta iken kendinden sonraki gelecek olan halifeyi belirler ve ona bey'at alırdı. Ancak, Halife Vâsık, (ö.H.232/M.847) sebebini tespit edemediğimiz her hangi bir sebepten ötürü veliaht seçmeden H.232/M.847 yılında vefat etti.[316] Bunun üzerine, kimin halife olacağı konusunda bazı tereddütler ortaya çıktı. Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi seçmek için hilâfet sarayında bir toplantı yaptı.[317] Başkadı Ahmed b. Ebî Du'âd, Türk Komutanlardan İnak, Vasîf , Ömer b. Ferec, vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyâd ve Ahmed b. Hâlid bu toplantıda hazır bulundular. Yapılan müzakereler

315 Emevi halifesi Muaviye, diğer devletlere bakarak onlarda saltanatın ırs tarikıyle intikal ettiğini görünce hilafetin kendi neslinde kalmasını arzu etti. Bunun üzerine hayatta iken oğlu Yezid'e bey'at edildi. İşte, halifenin hayatta iken kendinden sonra yerine geçecek kimseyi seçip ona bey'at almasına veliahtlık sistemi denilmektedir. Daha geniş bilgi için bak. Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Sadeleştiren: Mümin Çevik, I- V, İstanbul, 1966 I, 164.
316 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 483; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I-II, 139.
317 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 154; İbnü'l-Esîr, VII, 33.

neticesinde Vâsık'ın oğlu Muhammed'e biat edilmesine karar verildi.[318] O sırada kaynaklarda yaşı belirtilmeksizin, bıyığı terlememiş ve kısa boylu şeklinde tarif edilen Muhammed b. el-Vâsık'a siyah bir cübbe giydirilip başına sarık sarıldığı, ancak çok küçük olduğundan dolayı cübbenin yerlerde süründüğü anlatılır ki, bu durumu gören Vasîf et-Türkî, "onlara Allah'tan korkmuyor musunuz? Hilâfeti bu çocuğa nasıl vereceksiniz? Hilâfete kimi getireceğinizi iyice düşünün" sözü kayıtlara geçer. Bu itiraz üzerine bir çok isim zikredilmiştir. Neticede Türk Komutan Vasîf, Ca'fer b. Mu'tasım'ı ileri sürer ve fikrinde ısrar eder.[319]

Bunun üzerine Ca'fer meclise davet edilerek Türkler tarafından "Mütevekkil" unvanı ile halife olarak selamlanmış, mecliste hazır bulunan Türk olmayanlar da ona biat etmek zorunda kalmışlardır.[320] Böylece Türklerin etkinliği neticesinde ilk defa bir şahıs hilâfet makamına geçmiş oldu.[321] Ona ilk biat edenler Türk komutanlar Simâ ve Vasîf olmuştur.[322] Brockelmann'ın da dediği gibi[323] bundan sonra Türk komutanlar, halifeleri azletme ve getirmede yegane söz sahibi olmuşlardır.

Hatib el Bağdatî, Mütevekkil'in halife olması meselesinde; Muhammed'in halife seçilmemesini dinî sebeplerle açıklayarak itirazın, "küçük bir kimsenin halife olması, şeran caiz değildir" görüşünün başkadı Ahmed b. Ebî Du'âd'dan geldiğini ve bu seçimde esas rolü Türklerin oynamadığını ileri sürmektedir.[324] Ancak bu rivayet Taberî, Mes'ûdî ve İbnü'l-Esir ve diğer kaynakların verdiği bilgilerle çelişmektedir. Ayrıca Mütevekkil'i teklif edenlerin Türk komutanlar olduğunu yine bu kaynaklar bildirmektedir. Bundan dolayı Bağdatî'nin görüşü tek kalmıştır. Bu görüşün kabul edilmesi de oldukça zordur.

Halife Mütevekkil H.235/M.850 senesinde üç oğlunu şu sırayla veliaht tayin etmişti. Bunlar,«Muntasır Billah» diye lakaplandırdığı Muhammed; «Mu'tez Billah» diye lakaplandırmış olduğu Ebû Abdullah Muhammed, el-Müeyyed Billah» diye lakaplandırdığı İbrahim idiler.[325] Böylece Mütevekkil, halife seçimi konusunda Türkleri devre dışı bırakıp halifelerin daha önceden olduğu gibi veliahtlıkla işbaşına gelmelerini arzulamıştı. Faruk Ömer'in ifadesiyle Halife, Abbâsî nüfuzunu artırmayı ve Türklerin

318 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 85.
319 Taberî, IX, 155, Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 87; İbn Kesir, X, 310; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs* II, 337.
320 Taberî, IX, 155; İbnü'l-Cevzî, XI, 178; İbnü'l-Esîr, VII, 34.
321 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 85; İbnü'l-Cevzî, XI, 151; İbn Kesir, X,311; ayrıca bak. Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, I, 8; Muhammed, Hudari Bek, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, Beyrut, 1986, s. 284.
322 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 155.
323 C., Brockelmann; *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Türkçe Tercüme, Neşet Çağatay, Ankara, 1954 , s. 138.
324 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 165.
325 Ya'kûbî, *Tarih*, II,487; Taberî, IX, 234; İbnü'l-Esîr, VII, 49.

halife seçiminde etkili olmamasını arzulamıştır.[326] Halife Mütevekkil H.247/ M.861 yılında bu seçiminde bir değişiklik yaparak Muntasır'ı veliahtlıktan azletmiş[327] onun yerine Mu'tezz'i geçirmiştir. Ancak Mütevekkil'in düşünceleri gerçekleşemeyecektir. Çünkü, Türklerin bu noktada ellerine geçirmiş oldukları bu gücü bırakmadıklarını bundan sonraki gelişmelerde görülecektir.

Bu dönem halifelerinin iktidara gelişinde Türkler ne kadar etkili olmuşsa, onların iktidardan uzaklaştırılmasında ve azledilmesinde de aynı derecede etkili olmuşlardır. Halife Mütevekkil müsrifliği, keyfi hareketi ve zulmü ile kendisine karşı nefret uyandırdı.[328] İktidara geldiği günden itibaren Türk komutanlara karşı bir üstünlük gayretine girmeye çalışan Mütevekkil, onlardan kurtulmak için bir takım faaliyetlere girmiştir. Gordon'un ifadesiyle, Mütevekkil'in Türk elit kesimiyle arasındaki sorunun nedeni ise O'nun tahtın otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmasıyla ilgilidir.[329]

H.243/M.857 yılında Mütevekil oğlu Muntasır'ı Mısır valiliğinden azlederek, yerine Feth b. Hakan'ı getirir.[330] Bundan bir yıl sonra; H.243/M.858'de Türklerin Sâmerrâ'daki baskılarının gün geçtikçe artması üzerine Mütevekkil, Feth ile birlikte burayı terk ederek, belki de Türklerin devlet yönetimindeki nüfuzunu kontrol altına alabilmek amacıyla Emevîler döneminden beri Arap milliyetçiliğinin merkezi olan Şam'a gelir. Halife'nin bu tavrı, durumu daha da çıkmaz bir hale getirir ve sonunda Türkler kendisini öldürmeye karar verirler. Ancak bu niyetin farkına varan Türk kumandan Boğa el-Kebîr, duruma derhal el koyarak Halife'yi mutlak bir ölümden kurtarır.[331]

Mütevekkil'i öldürme konusunda başarılı olamayan Türkler, bunun önündeki en büyük engel olan Boğa'yı halifenin nezdinde kötüleme faaliyetine girerler ve bunun için Boğa'nın Mütevekkil'i öldürme planları yaptığını bildiren bir mektubu halifenin çadırına atarlar. Durumdan kuşkulanan Halife, konuyu Feth'e açarak fikrini sorar. Akıllı, tecrübeli ve dirayetli bir yönetici olan Feth b. Hakan, Halife'ye bu konuda acele karar vermemesini, Boğa gibi sadık bir kumandanın böyle bir harekete girişmeyeceğini ve işin içinde oyun olabileceğini uygun bir dille anlatarak durumu düzeltmeye çalışsa da,[332] Halife, bu oyuna gelerek Boğa'yı yanından uzaklaştırmak gayesiyle sınır boylarına

326 Faruk Ömer, *el-Hilafetü'l-Abbâsîyye*, s. 65.
327 İbnü'l-Cevzî, XI,356.
328 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV,115.
329 Gordon, a.g. e., s. 80
330 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 271.
331 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 259.
332 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 259.

sefere gönderir.[333] Halife'nin kendisini iktidara getiren Türk kumandanlarına sırt çevirerek Şam'a gitmesi, bu arada da devletin birçok önemli müessesini de oraya nakletme girişimleriyle başlayan huzursuzluk ordudaki Türkleri harekete geçirir. Nitekim ordudan gelen yoğun baskılara dayanamayan Halife sadece iki ay kalabildiği Şam'ı terk ederek tekrar Sâmerrâ'ya döner.[334]

Türk muhafız kuvvetleri ile arasındaki ayrılık, Halifenin Şam dönüşünde gün yüzüne çıkmıştı. Halife Mütevekkil'in oğlu Muntasır da babasına karşı oluşturulan cephede yer aldı. Çünkü, Halife, H.235/M.850 yılında oğullarını şu sıraya göre veliaht tayin etmişti: Muntasır, Mu'tez ve Mu'eyyed. Fakat zamanla Feth b. Hakan ve Ubeydullah b. Yahya'nın teşvikleriyle tutumu Mu'tez lehine değişti. Mu'tezz'in etrafında, Türkler'e karşı bir birlik kurması bu durumu açıklığa kavuşturmaktadır.[335] Oğlu Muntasır'a da toplum içinde rencide edici hareketler yapmaktaydı. Babasının bu davranışı karşısında Muntasır da Türklerle işbirliği yapma yolunu seçti. Boğa el Kebir, Vasîf ve Otamış gibi Türk Komutanları, Muntasır'ın bu hareketini kendi menfaatlerine uygun buldular ve onu desteklemeye karar verdiler. Mütevekkil, son olarak Vasîf'e ait olan İsfahan'daki ikta arazilerini, Feth b. Hakan'a vermesi hususunda baskı yapmıştı.[336] Bu bardağı taşıran son damla olmuştur. Gordon, bu son gelişme hakkında şu yorumda bulunmuştur: "Bu hareket başka herhangi bir kaynakta doğrulanmasa da büyük ihtimalle Türk elitleri için çok ağır gelmiştir. Bu da Mütevekkil ile Türk elitleri arasındaki ilişkinin ne derece gergin bir boyuta ulaşmış olduğunun göstergesidir."[337] Bosworth da bu konuda aynı düşünmektedir.[338]

Burada, Feth ve Ubeydullah'ın Türk olmalarına rağmen Mütevekkil'i destekliklerini görmekteyiz.[339] Bu durumu Feth ile Halife arasında eskiden beri süregeln dostluğuyla ayrıca Türkün vefa duygusuyla izah edebiliriz. Bu arada Halife tarafından devre dışı bırakılmaları çabalarının farkında olan Türkler de boş durmayarak Halife'nin aleyhine çeşitli faaliyetlerde bulunuyorlardı.[340] Mütevekkil'in öldürülmesine rastlayan günlerde meydana gelen olaylar hakkında kaynaklar ayrıntılı bilgi vermektedirler, Halife ile Feth'in beraberce Abdullah b. Ömer el-Bazyâr'ın evine

333 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 88; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 318.
334 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 273; İbnü'1-Esîr, VII, 93; Ebû'1-Fidâ, *Kitâbu Takvîmi'l-Büldân*, II, 40.
335 Taberî, IX, 220; İbnü'l-Esîr, VII, 95
336 Taberî, IX, 222; İbnü'l-Cevzi, XI, 355; İbnü'l-Esîr, VII, 95
337 Gordon, a.g.e., s.,. 88
338 C., E., Bosworth'un, "The Turks In The Islamıc Lands Up To The Mıd-11 th Century"
339 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 116.
340 Taberî, IX, 225; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 121.

giderek Muntasır, Vasîf, Boğa es-Sagîr ve diğer Türk komutanlarını ortadan kaldırma hususunda fikir birliğine vardılar.[341]

Siyasî hadiselerin kendisi için tehlikeli bir şekilde geliştiğini fark eden Muntasır da Boğa es-Sagîr ile görüşerek müşterek bir plan hazırlığına başladı. H.247/M.861 tarihinde, halife sarayının etrafında gerekli tertibat alındı. Bütün kapılar kontrol altında tutularak kendilerinden olmayan şahısların içeri girmeleri önlendi. Bu sırada Vasîf ve Boğa adamlarını saraya sokmuşlardı. Aynı günün akşamı komplodan habersiz olan halife, Feth b. Hakan ve diğer zevatla beraber içki içmeye başladı. Gece yarısına doğru, Boğa, halifenin yanında bulunanları, Feth ve birkaç kişi hariç dışarı çıkardı. Sabaha yakın, aralarında Boğa es-Sagîr, Musa b. Boğa el-Kebîr, Hârûn b. Savartekin, Bâgir et-Türkî ve Bağlûm et-Türkî'nin bulunduğu grup Halifenin bulunduğu salona girdiler. Tehlikeyi fark eden Feth b. Hakan bağırmaya başladı ise de çok geç kalmıştı. Derhal halifenin üzerine saldırdılar ve onlara engel olmaya çalışan Feth ile beraber Mütevekkil'i öldürdüler. [342]

Suikast grubunu oluşturanların kimlikleri de bir soru işaretidir. Taberî içlerinde Boğa es-Sagîr, Musa b. Boğa el-Kebîr, Hârûn b. Savartekin, Bâgir et-Türkî ve Bağlûm et-Türkî'nin de bulundukları beş kişi tarafından liderlik edilen bir grup askerden bahseder.[343] Ya'kûbî ise Boğa es-Sagîr, Bâğir, Otamış, Bağlû, Kendaç, Vâcin ve ismini okuyamadığımız, daha önce ismi geçmeyen iki kişiyle beraber toplam sekiz kişiden bahseder.[344] Mes'ûdî sadece Bağir'den bahseder ve ona bir grup Türk askerinin eşlik ettiğini anlatır.[345] Gordon, olay hakkındaki değerlendirmesinde Türk ordusu içinde meydana gelen iki önemli gelişmeden de bahseder: Bunlardan biri, İkinci kuşağın toplumsal arenaya çıkışı, diğeri Türk liderleri arasındaki ilişkiler ağının olgunlaşmasıdır. Suikastçılar listelerinde adları geçen adamların öyle ya da böyle bir şekilde Türk elitleriyle bağlantılı olsa da özellikle Vasîf ve Boğa el-Kebîr ile hiç birinin adı doğrudan suikastla bağlantı kurulmamasına dikkat çekerek, bu iki komutanın olayı tasvip etmediğini belirtmektedir.[346] Bu komutanların bu olaylarda isimlerinin geçmemesini, merkezde bulunmamalarıyla ilişkilendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

341 Taberî, IX, 225; İbnü'l-Esîr, VII, 97; Muhammed Hudari, Bek, s.300.
342 Ya'kûbî, *Tarih*, II,492; Taberî, IX, 226.
343 Taberî, IX, 226.
344 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492.
345 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 121.
346 Gordon, a.g.e., s. 88

Mütevekkil'in öldürülmesi İslâm tarihinde halifeyi korumakla görevli birlikler tarafından işlenen ilk cinayettir.[347] Bu olay Türklerin, Abbâsî Devletinde güç ve kuvveti ellerinde bulundurmalarının en büyük göstergesidir. Halifeyi öldüren kişiler bilinmesine rağmen hiçbir cezaya çaptırılmamıştır. Çünkü bu Türk komutanlara karşı gelebilecek başka bir güç bulunmamaktaydı.

I.1.2. Halife Muntasır (H.247-248/M.861-862)

Mütevekkil'in H.247/M.861 yılında öldürülmesi üzerine daha önce veliaht atanan kişi halife olamamıştır. Bunun yerine Ebû Ca'fer Muhammed b. Ca'fer, Muntasır ismiyle halife olmuştur.[348] Bu halifenin de getirilişinde Türklerin nüfuzunu ve etkisini görmekteyiz. Şöyle ki; Mütevekkil'in öldürüldüğü gecenin sabahı yeni halifenin seçimi için el-Ca'ferîye'de komutanlar, kâtipler ve devletin diğer ileri gelenleri toplandılar. Ahmed b. Hasîb, Mütevekkil'in Feth b. Hakan tarafından öldürüldüğünü, katilin de derhal cezalandırıldığını bildirdi. Bundan sonra Mütevekkil'e karsı işlenen cinayette suç ortağı olan Muntasır'a bîata karar verildi.[349]

Halife Muntasır iktidara gelir gelmez halifelik makamında rahat olabilmek için seferde olan Türk Komutan Vasîf'e «Feth babamı öldürdü, ben de onu öldürttüm. Şimdi kalk, ileri gelen adamlarınla buraya gel!» diyerek haber gönderdiği Vasîf'in de bunun üzerine adamlarıyla birlikte gelip Muntasır'ın huzuruna çıktıkları topluca bey'at ettikleri[350] bilinmektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, halife Türk Komutanlardan icazet alma gereksinimi duymaktadır.

Türk Komutanların, Halife Muntasır'dan sonra halife olacakları belirlemek üzere daha önce veliahtlık beyatlari alınan[351] Mu'tez ve Müeyyed'in azledilmesi için Muntasır'a baskı yaptıklarını görmekteyiz.[352] Bu hadise Türklerin iktidara gelecek kişileri belirlemede ne kadar etkili olduklarını göstermek bakımından oldukça manidardır. Muntasır tamamen yönetime hakim olduktan sonra Ahmed b. el-Hasib, Vasîf ve Boğa'ya «Bu iki adamın şerlerinden asla emin olamayız. Eğer Müminlerin emiri ölecek olursa hilâfete Mu'tez geçecek, o zaman da kanlarımız boşu boşuna

347 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberî, IX,226; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 121;
348 Taberî, IX, 234; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 118; İbnü'l-Esîr, VII, 103; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, s. 356.
349 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 493, Taberî, IX, 236; İbnü'l-Esîr, VII, 104.
350 Taberî, IX, 236, İbnü'l-Esîr, VII, 105.
351 Taberî, IX, 175; İbnü'l-Esîr, VII, 49.
352 Taberî, IX, 244; İbnü'l-Esîr, VII, 112.

akıtılabilir ve bizden geriye hiç kimse kalmaz. Şu anda yapılacak en güzel şey Mu'tez ve Müeyyed'in veliahtlıktan azledilmelerini sağlamaya çalışmamızdır.» diyerek bu konunun önemine dikkat çekmiştir. Türkler bu konuda gayret sarf ederek Muntasır'a bir hayli ısrar ederek «Onları veliahtlıktan ve hilâfetten azlet, oğlun Abdülvehhab'a beyat edelim.» isteğinde bulunmuşlar ve olumlu cevap alıncaya kadar da bu işin peşini bırakmamışlardı. Nihayet Muntasır, Mu'tez ve Müeyyed'i hilâfetinin kırkıncı gününde huzuruna çağırmış onları azletmek zorunda kalmıştır. H.248/M.862 yılında Mütevekkil'in iki oğlu olan Mu'tez ve Müeyyed veliahtlıktan azledilmişlerdi.[353] Tabiî ki bu azil meselesi kolay olmamıştır. Mu'tez direnmiş ama sonunda kabul etmek zorunda kalmıştır.

Muntasır bu yılın 5 Rebiulahir H.248 (8 Haziran 862) pazar,[354] başka bir rivayette cumartesi günü vefat etti.[355] Onun ölümü hakkında çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Araştırdığımızda onun verem veya nefes darlığından öldüğü[356], boğazında bir yaradan hastalanıp öldüğü,[357] midesinde bir şişkinliğin meydana gelip bu şişkinliğin kalbine vurup ölümüne sebep olduğu,[358] ateşli bir hastalığa tutulduğunda bir doktor çağırdığı, gelen doktorun zehirli bir neşterle kanını aldırarak tedavi etme yoluna gitmesinden dolayı öldüğü,[359] Muntasır'ın başında bir hastalıktan dolayı Tabip İbn et-Tayfurî'nin kulağına bir miktar yağ damlattığı, bunun etkisiyle başının şişip öldüğü,[360] İbn et-Tayfuri'nin Muntasır'a yaptığı bir hacamat esnasında onu zehirleyip öldürdüğü[361] gibi sebepler zikredilmektedir.

Mes'ûdî'de geçen bu öldürülme sebebinin doğru olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü, Muntasır babasının öldürülmesinden önce Türkleri sevmesi ve onlara yakınlık duymasına rağmen, çok geçmeden onlara düşmanca davranmaya başladı. O, Türk komutanlar için "Bunlar halifenin katilleridir" diyordu. Ayrıca Muntasır, Türklerden korkuyor ve onları dağıtmak istiyordu. Türklerin kalabalık bir halde merkezde bulunmaları, halife için bir tehdit unsuru idi. Hatta bir gün yakınlarından birisine, "Şayet Türkler'i bertaraf edemezsem, birliklerini dağıtamazsam ve babamın öcünü alamazsam Allah beni kahretsin demişti.[362] Muntasır'ın bu son tavırları, Türklerin ona karşı cephe

353 Taberî, IX, 244; İbnü'l-Esîr, VII, 112.
354 Taberî, IX, 251; İbnü'l-Esîr, VII, 114.
355 İbn Kesir, X, 353.
356 İbn Kesir, X, 353.
357 Taberî, IX, 252; İbnü'l-Esîr, VII, 114.
358 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 494.
359 Taberî, IX, 252, İbnü'l-Esîr, VII,114.
360 Taberî, IX, 252, İbnü'l-Esîr, VII,114.
361 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 137.
362 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 137.

alabileceklerini akla getirmektedir. Nitekim, çağdaş Arap tarihçi Hasan İbrahim Hasan[363] da bu görüşü kabul etmektedir. Bu dönemleri inceleyen Gordon da Muntasır'ın Türkler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü kanaatindedir.[364]

II.1.3. Halife Müstaîn (H.248-252/M.862-866)

Muntasır'ın vefatından bir gün sonra onun yerine yeni halife seçimi için komutanlar el-Hâruniye'de bir araya geldiler.[365] Yeni Halifeyi seçenlerin aralarında Türk Komutanlardan Büyük Boğa, Küçük Boğa, Otamış ve diğer ileri gelenler bulunuyordu.[366] O zaman askerî gücü elinde tutan Türk komutanlar, diğer askerî birliklerden el-Mağaribe[367] ve el-Üşrûsene Büyük Boğa, Küçük Boğa ve Otamış'ın razı olacağı birisini hilâfet makamına getireceklerine dair hep birlikte anlaştılar. Türk Komutanlar, Abbâsî hanedanından güvendikleri birini iktidara getirmek istediler. Mütevekkil'in evlatlarından birini hilâfet makamına getirmeyi pek uygun görmediler. Çünkü bunlardan emin değillerdi. Hilâfetin Mu'tasım'ın çocuklarından başkalarına geçmesini istemiyorlardı. Bundan dolayı Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'ı halife seçmeyi kararlaştırdılar. Nihayet Ahmed b. Muhammed b. el-Mu'tasım'a 248/ M.864 yılında Müstaîn unvanıyla beyat edildi.[368] Türk komutanların bu atamada diğer askerî grupların gönlünü almaya çalıştıklarını, o grupların liderliğine soyunduklarını ve herhangi bir tepkiyle karşılaşmamaları için önceden tedbir aldıklarını görmekteyiz. Gordon da bu durumu gözünden kaçırmayarak, Türk komutanların bu seçimde Müstaîn'in seçildiğini duyurmadan önce büyük birliklerin bağlılıklarını garantiye almak için çalıştıklarını bildirmektedir.[369]

Türkler sayesinde iktidara gelen Müstaîn, kendinden önceki komutanlar gibi Türklerden rahatsızlığını dile getiriyor ve Türk Komutanlarını da bertaraf etmek istiyordu. Düşüncelerini hayata geçirme safhasında onun da azledildiğini görmekteyiz.

Halife Müstaîn'in azledilme sebeplerinin yer aldığı şu olay, Taberî ve İbnü'l-Esir'den özetlenmiştir. Bir gün Müstaîn, Vasîf'e İnak hangi görevlerde bulunuyordu

363 Hasan İbrahim, Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, Kahire, III, 7.
364 Gordon, a.g.e., s. 80.
365 Taberî, IX, 256, İbnü'l-Esîr, VII, 116; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs*, II, 340
366 Taberî, IX, 256, İbnü'l-Esîr, VII, 116.
367 Kuzey Afrika yerlilerinden kurulmuş olan askeri bir birliktir.
368 İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 200; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 494; Taberî, IX, 256, Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 144; İbnü'l-Cevzi, XII, 7; İbnü'l-Esîr, VII, 117.
369 Gordon, a.g.m., s. 90

diye sorar. Vasîf de İnak'ın ifa ettiği görevleri anlatınca Müstaîn bütün bu görevleri Bâğir'e devretmeni istiyorum demiş, olayı duyan Boğa es-Sağîr'in adamı Delil işitince, hemen kalkıp Boğa es-Sağîr'e gitmiş ve ona şöyle demişti: «Sen evinde otur da onlar seni azletmeye çalışsınlar, şunu iyi bil ki şayet azledilecek olursan öldürülürsün. Bunun üzerine Küçük Boğa hemen o gün kalkıp Daru'l-hilafe'ye gitmiş ve Vasîf'e sormuştu: «Beni azletmek mi istedin?» Ancak Vasîf ona halifenin ne yapmak istediği konusunda hiç bir bilgisinin olmadığına dair yemin edince her ikisi Bâğir'i saraydan çıkarmak ve öldürmek üzere anlaştılar. Bâğir'in görev başına getirilerek kendilerinin yerine görevlendirilmesinden endişe etmişlerdi. Vasîf ve Boğa'nın tepkisi üzerine halife, Bâğir'den desteğini çekmiştir. Bu olay Bâğir ve arkadaşları arasında derin kaygılara varan bir endişe yaratmış ve onları bir çıkış yolu bulmaya sevk etmiştir. Neticede daha önce Mütevekkil'in öldürülmesinde kendisine yardımcı olanlarla bir toplantı yapmış, Müstaîn, Boğa ve Vasîf'i öldürmeyi ve Mu'tasım'ın veya Vâsık'ın oğullarından birine beyat etmeyi, böylece bu iki adamın yerine devlet işlerine kendilerinin hakim olmasını teklif etmiş[370] bu sözlerini adamları da uygun bulmuştu.

Ancak bunu haber alan Müstaîn, Boğa ve Vasîf'e adam gönderip onları çağırtmış ve «Beni hilâfete sizler getirdiniz, şimdi de öldürmek mi istiyorsunuz?» diyerek onların gönlünü almış ve Bâğir'in yapmak istediklerini anlatmış ve hep birlikte Bâğir ve adamlarını yakalayıp hapsetmek üzere anlaşmışlardı. Sonra Bâğir'i çağırdılar, yanında bulunan bazı adamlarıyla birlikte saraya gelince de onu yalnız başına bırakıp bir hamama hapsettiler. Bâğir'in hapsedildiğini işiten adamları ve diğer Türkler halifenin atlarının bulunduğu ahıra hücum etseler de Bâğir'in öldürülmesine engel olamamışlardır.[371]

Müstaîn ve Türk komutanlarının Bâğir et-Türkî'yi büyük bir tedbirsizlik sonucu öldürme haberi Bâğir'in adamlarına ve Türklere ulaşınca hemen sarayı sarmışlar, ancak Müstaîn, Boğa, Vasîf , Şahek el-Hadim, Ahmed b. Salih b. Şirzade ve Delil gibi yakın adamlarıyla birlikte Bağdat'a kaçmışlardır. H.251/M.865 günü Bağdat'a varıp Muhammed b. Abdullah b.Tahir'in evinde konaklamıştı. Bu arada katipler, görevliler, Haşimoğullarıyla birlikte Boğa ve Vasîf'in adamlarından bazıları hep birlikte Sâmerrâ'dan Bağdat'a gelmişlerdi.[372]

Halifenin iki Türk komutanı Vasîf ve Boğa ile birlikte Bağdat'a gitmesi üzerine bazı komutanlar, devlet memurları ve Abbâsî ailesi mensupları Sâmerrâ'yı terk etmeye

370 Taberî, IX, 278; İbnü'l-Esîr, VII, 135.
371 Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 137; İbn Haldûn, *İber*, III, 284.
372 Taberî, IX, 280; İbnü'l-Esîr, VII, 139.

başladılar. Adetâ merkez tekrar Bağdat'a nakledilmiş oluyordu. Vaziyetin aleyhlerine geliştiğini gören Sâmerrâ'daki askerî birlikler, Bağdat'a bir elçi heyeti göndererek Müstaîn'in Sâmerrâ'ya dönmesini istediler.[373] Bu heyette bulunan ve adı Bâbî Bek (**بابي بك**) olan birisi Halifeye "Eğer bizden hoşnut isen o halde kalk bizimle birlikte Sâmerrâ'ya gel, Türkler orada seni beklemektedirler" demiş Müstaîn de "Sizler Sâmerrâ'ya dönünüz, sizin her türlü ihtiyaçlarınızı karşılayacağım. Benim oraya gelmem meselesine gelince, bunu da düşüneceğim" deyince heyet son derece ümitsizce kalkıp geri döndüler. Ancak Muhammed b. Abdullah b. Tahir'in Bâbî Bek'e karşı olan davranışı onları kızdırmıştı. Buna şahit olanlar, olayları adamlarına onları kışkırtmak gayesiyle biraz da saptırarak anlatmış ve onları Müstaîn'i görevinden azletmeleri için teşvik etmişlerdi.[374] Halife'nin Sâmerrâ'ya dönme teklifini reddettiği de rivayet edilmektedir.[375]

Kendileri için kurulmuş olan Sâmerrâ'nın terk edilişi, elbette Türkler'in siyasî ve iktisadî güçlerinin zayıflamasına sebep olacaktı. Bu sebeple, Sâmerrâ'daki Türkler, Müstaîn'e karsı başka birini halife yapmaya karar verdiler ve hapiste bulunan Mu'tezz'i çıkararak ona bi'at ettiler ve tüm vilâyetlere Müstaîn'in hal' edildiğini bildirdiler.[376]

Abbâsî Hilâfetinde biri Bağdat'ta diğeri Sâmerrâ'da iki halifenin ortaya çıkışı ve her iki tarafın da uzlaşmaya yanaşmaması iç savaşın başlaması demekti. Her iki taraf da hazırlıklara başladılar. Vasîf ve Boğa gibi komutanlar Müstaîn'in, askerler ve ikinci sınıf komutanlar Mu'tezz'in safında yer almışlardı.[377] Alınan tedbirler neticesinde kuvvet dengesi Mu'tez lehine kaymaya başlamıştı. Bilhassa, Hıms'da bulunan ünlü Türk Komutan Musa b. Boğa el-Kebîr'in Mu'tez tarafına geçmesi Müstaîn için büyük bir kayıp oldu.[378]

Türklerin'in askerî gücü ve baskıları neticesinde Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, Mu'tezz'in kardeşi orduyu komuta eden Ebû Ahmed ile müzakerelere girişmek zorunda kaldı. Ebû Ahmed'in karargâhında başlayan müzakereler sonunda, Mu'tezz'e biat edilmesine, Müstaîn'in hilâfetten çekilmesine karar verildi. H.252/ M.866 yılında, Müstaîn, zahiren kendi isteği ile hilâfetten çekildi ve Mu'tez tek başına iktidarda kalmış oldu.[379] Bir yıl gibi uzun süre devam eden bu savaş, Türk askerlerin özellikle

373 Taberî, IX, 283; İbnü'l-Esîr, VII, 142.
374 Taberî, IX, 283; İbnü'l-Esîr, VII, 141.
375 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 162.
376 Taberî, IX, 337; İbnü'l-Esîr, VII, 141.
377 Taberî, IX, 350; İbnü'l-Esîr, VII, 142.
378 Taberî, IX, 348; İbnü'l-Esîr, VII, 142.
379 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 501.

Musa b. Boğa el-Kebîr'in başarısıyla Müstaîn'in görevden azledilmesiyle neticelenmiştir.

Azledilmiş olan halife Müstaîn , Vâsıt şehrine götürüldü. Türk komutanlar onun muhafazası için Ahmed b. Tolun'u görevlendirmişlerdi. Ahmet, Müstaîn'e iyi davrandı, gezip avlanma sertbestliği bile tanıdı. Türkler onun hayatta kalmasının başlarına bir kötülük getirebiceğini düşünüyorlardı. Onun öldürülmesi için gerekli hazırlıklar yapıldı. Ahmed'e öldürülmesi için gerekli emir gitmiş olsa da, o, biat etmiş olduğu bir halifeyi öldüremeyeceği gerekçesiyle emri uygulamadı. Bunun üzerine Vâsıt'a küçük bir müfreze gönderildi ve Müstaîn 35 yaşında iken öldürüldü.[380]

II.1.4. Halife Mu'tez (H.252-255/ M.866-869)

H.252/M.866 yılında Müstaîn unvanlı Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım hilâfet görevinden alınarak Mu'tez halife olmuştur.[381] Müstaîn'in alınmasının ve Mu'tezz'in getirilmesinin sebebi Sâmerrâ'yı terk etmesi idi.[382] Kendileri için kurulmuş olan Sâmerrâ'nın terk edilişi, elbette Türkler'in siyasî ve iktisadî güçlerinin zayıflamasına sebep olacaktı. Bu sebeple, Sâmerrâ'daki Türkler, Müstaîn'e karşı başka birini halife yapmaya karar verdiler ve hapiste bulunan Mu'tezz'i çıkararak ona biat ettiler ve tüm vilâyetlere Müstaîn'in azledildiğini ve yerine Mu'tezz'in geçtiğini bildirdiler.[383] Bu biata uymayan Müstaîn'i koruyan Bağdat halkıyla bir yıla yakın mücadele edilmiş ve neticede Müstaîn yakalanıp hapsedilmiş ve böylece Mu'tezz'in halifeliği herkesçe kabul edilmiştir. Ayrıca, Sâmerrâ'daki Beytülmâl ve diğer devlet daireleri ele geçirilmiştir.[384]

Mu'tez halifeliği Türklerin sayesinde ele geçirmiş olmasına rağmen onlara ve özellikle de Vasîf ve Boğa es-Sağîr'e güvenmiyordu. Nihayet H.253/M.867'de Vasîf'i ve H.254/ M.868'de Boğa es-Sağîr'i öldürtmek suretiyle bu iki önemli korkusundan kurtuldu.[385] Ancak, onların katledilmesi halife üzerinde Türk baskısını azaltmaya yetmediği gibi Türkler arasında onun aleyhinde genel bir hoşnutsuzluk meydana getirdi.

380 Taberî, IX, 363; İbnü'l-Esîr, VII, 148; Suyûti, *Târîhu'l-Hulefa*, s. 358.
381 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 593; Taberî, IX, 348; İbnü'l-Esîr, VII, 139; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIII, 308; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 532.
382 Taberî, IX, 349, Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 163; İbnü'l-Esîr, VII, 139.
383 Taberî, IX, 349; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 163; İbnü'l-Esîr, VII, 141.
384 Taberî, IX, 350; İbnü'l-Esîr, VII, 141.
385 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 167.

Halife Türk baskısını kıramamış bu seferde karşısına Salih b. Vasîf dikilmişti.[386] Türkler katipler üzerine hücum edip de mal ve para elde edemeyince Mu'tezz'in yanına varıp ona geçimlerinin sağlanması ile maaşlarının ödenmesini istemişler, şöyle demişlerdi: «Bize maaşlarımızı ver, buna karşılık Salih b. Vasîf'i öldürelim. Ne var ki Mu'tezz'in Türklere vereceği parası yoktu. Nihayet askerler elli bin dinara razı olacak kadar bu isteklerini hafifletmişlerdi, fakat Mu'tez bunu da temin edememiş ve annesine haber gönderip ondan para istemişti, annesi de yanında hiç mal ve paranın bulunmadığını söyleyerek ona yardımcı olmamıştır.[387]

Türkler, Mu'tezz'den, annesinden ve beytülmalden alabilecekleri bir şey bulamayınca el-Meğâribe ve el-Feragine ile ittifak ederek Mu'tezz'i görevinden azletmeye karar verip sarayına doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Salih b. Vasîf ve Ebû Nasr diye bilinen Muhammed b. Boğa ile Bayıkbey, Mu'tezz'in kapısına silahlarıyla birlikte gelip oturmuş ve dışarı çıkması için haber göndermişlerdi. Mu'tez onlara dün gece bir ilaç aldığını ve bu ilacın etkisiyle ishal olduğunu, bundan dolayı dışarı çıkamayacağını söylemiş ve mutlaka görüşülmesi gereken bir konu varsa onlardan bazılarının yanına gelmesini istemişti. Halife olarak otorite ve durumunun devam ettiğini zannediyordu. Nihayet Türklerden bir grup Mu'tezz'in odasına girmişler ve çeşitli eziyetlerden sonra hapsedilerek hilâfetten çekilmeye mecbur edilmiştir. H.255/M.869. Mu'tez bir kaç gün hapiste kaldıktan sonra ölmüştür.[388] Mes'ûdî, Mu'tezz'in annesi Kabiha'nın birçok malı mülkü olmasına rağmen, isyancılara 50 bin dinar ödemeyi dahi reddederek oğlunu ölüme terk ettiğini belirtmektedir.[389] Nitekim bunları gören Salih b. Vasif, elli bin dinar veremeyerek oğlunu ölüme terk eden Kabîha'ya bedbaht kadın deyerek ağır hakarette bulunmuştur.[390]

II. 1. 5. Halife Mühtedî (H.255-256/M.869-870)

Türk Komutanlardan Salih b.Vasîf, Ebû Nasr diye bilinen Muhammed b. Boğa ve Bayıkbey, Halife Mu'tezz'den isteklerini alamayınca H.255/M.869 yılında onu

386 Taberî, IX, 355; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
387 Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr, VII, 195.
388 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 504; Taberî, IX, 388; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV,178; İbnü'l-Cevzî, XII, 80.
389 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 178.
390 Taberî, IX,388; İbnü'l-Esîr, VII, 195; Suyuti, *Târîhu'l-Hülefa,* s. 360.

azlettiklerini[391] daha önce öğrenmiştik. Bunun üzerine Türk komutanlar acele olarak toplanıp, Bağdat'ta bulunan Muhammed b. Vâsık'ı Sâmerrâ'ya getirttiler.[392] Ona biat etmeye karar verdiler. Muhammed, babasının ölümünden sonra halife yapılmak istenmiş, fakat yaşı küçük olduğu için itirazlarla karşılaştığından Mütevekkil halife olmuştu.[393] Muhammed, bu zaman zarfında siyasî hadiselere karışmamış ve sakin bir hayat yaşamıştı. Komutanlar tarafından halife seçildiğini öğrenince, önce kabul etmedi; ancak Mu'tezz'in hilâfetten çekildiğini bizzat söylemesi üzerine, H.255/M.869 tarihinde Mühtedî unvanı ile hilâfete geçti.[394]

Bu arada Muhtedî'nin halife olması üzerine Bağdat'ta bazı karışıklıklar meydana gelmiştir. Mu'tezz'in kardeşi Ebû Ahmed b. Mütevekkil Bağdat'ta idi. Bağdat halkı ve orada bulunan askerî birlikler, Muhtedî'nin halifeliğini kabul etmeyerek Cuma günü hutbeyi Mu'tez adına okutup Ebû Ahmed'i halife yapmak istemişler. Ancak Bağdat'taki durumu haber alan Sâmerrâ'daki komutanlar, orada bulunan askerî birliklere dağıtılmak ve onların gönüllerini kazanmak gayesiyle Yarcûh et-Türkî ile para gönderdiler. Türklerin bu farklı taktiği sayesinde Bağdat halkı Muhtedî'ye biat etmek zorunda kaldılar.[395]

Mu'tezz'in ölümüyle başlayan kargaşa ortamı Mühtedî'nin kısa süren ve mutsuz geçen hükümranlığında zirve noktasına ulaşmıştır. Bu kargaşa Sâmerrâ'daki o döneme dek gerçekleşen en kanlı savaştır ve halife ile Türkler arasındaki gerginliğin bir sonuca bağlanmasıyla bitmiştir. Mühtedî'nin, öncelikli sıkıntısı Salih ibn Vasîf'in isteğini nasıl yerine getireceği olmuştur. Maaşlarını isteyen Türk ordusunun yaptığı baskının altında kalan Salih, aceleyle ihtiyaç duyulan paranın sağlanabileceği bir kaynak aramıştır bu durum Mu'tez'in, sonra annesi Kabiha'nın başını yemişti. Olayın kendisine sıçramasından korkan Salih, halifenin hazinesinden sorumlu üç bürokrata, istenilen paranın verilmemesinden sonra ağır hakaret etmiş ve onların birini öldürmüştü. Nitekim paranın bulunmaması Salih'in sonunu hazırlamıştır. Salih'in ortadan kaybolduktan sonra halifeye üç bürokrata neden böyle davrandığını açıklayan bir mektup yazdığı söylenir. Bu mektubun halifede bulunması onun Salih ile işbirliği içinde olduğu şüphesinin yayılmasına neden olmuş ve Türk liderler ile halife sivri dillerle birbirlerini

391 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 504; Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr, VII, 195.
392 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 504; Taberî, IX, 389; İbnü'l-Esîr, VII, 195.
393 Taberî, IX, 154; İbnü'l-Esîr, VII, 33.
394 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 505; Taberî, IX, 391; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 182-192;İbnü'l-Esîr, VII, 198; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 246; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb,* XXIII, 320; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, s. 361
395 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 505; Taberî, IX, 391; İbnü'l-Esîr, VII, 198.

suçlamışlardır. Halife, Salih'in bürokratlara saldırırken yalnız olmadığını görmüş ve Bayıkbey ile Ebû Nasr Muhammed'in de el koyulan topraklardan paylarına düşeni aldıkları öğrenmiştir. Uzlaşma toplantıları hakkında tutulan kayıtlar bu konunun gerçekten de hassas bir nokta olduğunu gösterir. Suçlamalara sinirlenen Türk liderler Mühtedîyi ortadan kaldırmak için planlar yaparlar.

Mu'tezz'den sonra halife olan Mühtedî de kendinden önceki halifeler gibi kendisini iktidara getirenlerden kurtulmak için onlara karşı hile ve tuzaklar kurma peşine düşer ama netice atalarınkinden farklı olmamıştır. Onun görevden alınması hususunda son alarak el-Kerh ve ed-Dur halkından olan Türkler maaşlarını istemek üzere harekete geçmişler, Mühtedî kardeşi Ebû'l-Kasım'ı, Kayıglıg'ı ve başka kimseleri göndererek onları sakinleştirmiş, onlar da geri dönmüşlerdi. Bu arada Mühtedî, Türklere malların Boğa'nın çocukları Muhammed ve Musa'da olduğunu söylemiş ve onları hedef göstermişti. Olayların aleyhine gelişeceğini gören Muhammed b. Boğa Sâmerrâ'yı terk etmek üzere yola çıkmıştır. Mühtedî onlara aman verdiğini bildirmiş Muhammed'in saraya dönmesini sağlamıştır. Onları yakalayıp Kayıglıg ile birlikte hapse atmış ve Muhammed b. Boğa'dan elindeki mallar istenmişti. Ayrıca vekilinde bulunan on beş bin dinara el konmuş ve Muhammed öldürülmüştü. [396]

Diğer taraftan Mühtedî, kardeşlerini hapsettikten sonra Musa b. Boğa'ya haber gönderip emrindeki askerleri Bayıkbey'e teslim edip geri gelmesini istemişti. Ayrıca Bayıkbey'e de mektup yazarak orduyu Musa'nın elinden teslim almasını ve Müsavir'e karşı savaşa devam edip ayrıca Musa b. Boğa ile Müflih'i öldürmesini emretmişti.[397] Mühtedî böylece Türk komutanları birbirlerine düşürmek istemiş, fakat Türk komutanlar bu oyuna gelmemişlerdir. Bu komutanlar ortak bir karar alarak merkeze dönmeye ve Mühtedî'yi azletmeyi kararlaştırmışlardı. Sâmerrâ'ya dönen ilk komutan Bayıkbey olmuş ve hazırlıksız yakalanarak Mühtedî tarafından hapsedilmiştir.[398] Mühtedî Boğa'nın oğlunu öldürdükten sonra dönemin en etkili komutanı hapsettiği Bayıkbey'i öldürme konusunda etrafındaki insanlarla istişare etmiş ve öldürülmesi noktasında karar almıştır.[399]

Mühtedî savaş hazırlığına girerek el-Meğâribe, el-Feragine ve Türkler'i etrafında toplamıştı. Sağ kanadına Mesrur el-Belhî, sol kanadına Yarcûh'u getirmiş, kendisi de Asar Tekin ve Tebaygu ve benzeri komutanlarla birlikte merkezde durmuştu. Sonra

396 Taberî, IX, 443; İbnü'l-Esîr, VII, 229.
397 Taberî, IX, 445; İbnü'l-Esîr, VII, 230.
398 Taberî, IX,46; İbnü'l-Esîr, VII, 231.
399 İbnü'l-Esîr, VII, 231.

Bayıkbey'in öldürülmesini emretmiş ve Bayıkbey öldürülüp başı Attab tarafından Türklere atılmıştı. Bayıkbey yanlısı olan Türkler bunun üzerine Attab'ın üzerine hücum ederek onu öldürmüşler, bu arada Mühtedî'nin sağ ve sol kanatlarında bulunan Türkler de karşı tarafta bulunan kardeşlerinin tarafına geçmişler ve Mühtedî'nin yanında kalan diğerleri bu şekilde mağlup olmuşlardı. Meydana gelen çarpışmalarda bir çok kimse öldürülmüştü. Mühtedî'nin adamlarından da çok kimse öldürülmüştü, kendisi de elinde kılıçla savaşmış mağlup olarak hapishanenin kapısına doğru koşmuş ve orada bulunanların kendisine yardım edeceklerini zannederek hepsini serbest bırakmıştı. Ancak hapishanedekilerin tümü kaçmaya başlamış ve hiç kimse ona yardım etmemişti. Bunun üzerine Mühtedî o sıralarda emniyet görevlisi bulunan Ahmed b. Cumeyl'in evine doğru yöneldi. Kendisini takip eden Türkler onu bulunduğu yerden çıkarıp bir katıra bindirerek Sâmerrâ'ya götürmüş, Ahmed b. Hakan'ın yanında hapse atmışlardı. Anlatıldığına göre, Mühtedî Ahmed b. Hakan'ın ellerini defalarca öpmüştü. Hapiste bulunduğu sırada Türklerle arasında bir hayli uzun konuşmalar geçmiş ve kendi kendisini görevden azletmesini istemişlerdi; ancak Mühtedî asla buna yanaşmayıp öldürülmeye razı olmuştu. Tarihçilerin ifadelerine göre, Mühtedî bizzat kendi el yazısı ile Musa b. Boğa ve diğer komutanlara kesinlikle dokunmayacağına, onlara her hangi bir suikastta bulunmayacağına, kanlarını akıtmayacağına ve bu hususta her hangi bir girişimde bulunmayacağına dair taahhüt yazmış, ancak bunun aksine davrandığı takdirde kendisine beyat etmemelerinin onlara helal olacağını ve istedikleri şekilde davranıp arzu ettiklerini hilâfet makamına getirebileceklerini ilave etmesine rağmen öldürülmekten kurtulamamıştı.[400]

II. 1. 6. Halife Mu'temid (H.256-279/ M.870-892)

Mu'temid'in halifeliği şu şekilde gerçekleşmiştir. H.256/M.870 yılında Mühtedî'nin hal'inden sonra el-Cevsak'ta hapiste bulunan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Mütevekkil "Mu'temid'' unvanı ile hilâfet makamına geçirildi. Aslında onun hilafete getirilmesi Mühtedî'nin hal'inden birkaç gün önce Türk Komutanların Emir Yarcûh'un evinde yapmış oldukları gizli bir toplantıda gerçekleştirilmiştir.[401] Ordu ve halk onun

400 Ya'kûbî, *Tarih,* II,506; Taberî, IX, 466; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat,* III, 347; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 185; İbnü'l-Cevzî, XII, 102; İbnü'l-Esîr, VII, 228; İbnu't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 247; İbn Haldûn, *İber,* III, 304; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 363

401 İbnü'l-Esîr, VII, 235; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIII, 327; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 540; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*,s.363;

halifeliğini tanıdığı için Sâmerrâ'da sükunet hasıl oldu. Bu durum, bu sırada Hanikin'de bulunan Musa b. Boğa'ya ve Müflih'e bildirildi ve onun tarafından da kabul edildi.[402] Ardından devrin önemli bir komutan Musa b. Boğa ile Müflih, Sâmerrâ'ya gelip ona beyat ettiler.[403]

Halifelerin iktidara gelişini incelediğimiz bu kısımda, halifenin kardeşi Muvaffak'ın durumuna da bakmalıyız. Çünkü Muvaffak'ın pozisyonu tüm yetkilerle donatılmış vaziyetteydi. İbn Tabataba'nın ifadesiyle Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ın, onun üzerinde nüfuz kurduğu, tüm idareyi eline geçirdiği, Mu'temid'in Hilâfette sadece adının olduğu bir dönem idi.[404] Suyûti de bu durumu "Tahakküm ve nüfuz altına alınan, tasarrufları sınırlandırılan ve adına iş görülen, vekiller tarafından temsil edilen ilk halifedir"[405] diyerek belirtmiştir. Onun için Türk Komutanların, Muvaffak ile münasebetleri ve onun iktidara getirilişine de değinmeliyiz.

Muvaffak, Mühtedî zamanında Mekke'ye sürgün edilmişti. Zencî isyanında aciz kalan Mu'temid, 15 gün önce Bizans sınırına tayin ettiği kardeşi Muvaffak'ı Türk komutanların ısrarıyla Zencîlerle mücadelede genel komutanlığa getirmiştir.[406] Buradan anlamaktayız ki, Muvaffak Türk askerler tarafından sevilen birisiydi. Türklerin bu sevgisini M. Demirci'nin[407] de belirttiği gibi Muvaffak'ın askerî kabiliyetiyle izah edebiliriz. Türklerle Muvaffak arasındaki iyi ilişkilerin olduğunu, Muvaffak'ın vefatından sonra oğlu Mu'tazıd'ı Türk generallerin halife ilan etmelerinden de anlamaktayız.[408]

Türk komutanların Muvaffak'a karşı da tam bir teslimiyet içinde olmadıklarını ve onların isteklerine Muvaffak'ın da uyduğunu şu olaydan anlamaktayız. Türk komutanlardan Musa b. Boğa, Musa b. Otamış, İshak b. Kündâcık, Bengücür b. Erhûz ve Fazl b. Musa b. Boğa bağımsız olarak veya Muvaffak'la beraber isyanların bastırılması ile uğraşmakta idiler. Muvaffak vezir Süleyman b. Vehb'in mallarına el koyup onu hapsetmesi üzerine adı geçen yukarıdaki komutanlar Sarsar mevkiinde karargâh kurarak Muvaffak'a tepki göstermişlerdir.[409] Muvaffak'ın oğlu Mu'temid'den sonra halifelik

402 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 507; Taberî, IX, 474; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 198; İbn Kesir, XI, 17.
403 Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIII, 327; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 540; İbn Kesir, XI, 17.
404 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 226.
405 Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 365.
406 Taberî, IX, 492; İbnü'l-Esîr, VII, 210.
407 Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke*, Konya, 2005, s. 141.
408 A. Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, IV, 246.
409 Taberî, IX, 543; İbnü'l-Esîr, VII, 327.

makamına gelecek olan Mu'tazıd bu olayda aracılık yapmış ve bu Türk Komutanların küstürülmemesi ve desteklerinin devamının sağlanmasını gerçekleştirmiştir.[410]

Halife Mu'temid'in H.261/M.875 yılında veliaht seçimi yaparak halifelerin iktidara getirilişinde Türk komutanların etkisinden kurtulma girişiminde bulunduğunu görmekteyiz. Bu yılda yapılan veliaht seçiminde Mu'temid'den sonra halifeliğe oğlu Ca'fer, bundan sonra Muvaffak'ın getirilmesi kararlaştırılmıştır. Şayet Ca'fer buluğa ermeden Mu'temid ölecek olursa Muvaffak birinci veliaht olacaktır.[411] Ancak Mu'temid'in bu planı tutmayacaktır.

el-Muvaffak H.278/M.891 yılında vefat edince ileri gelen Türk komutanlar oğlu Ebû'l-Abbâs'ın yanında toplanıp ona Mu'temid'in oğlu el-Mufavvız'dan sonra göreve gelmek üzere Mu'tazıd'ı, Ca'fer'den sonra ikinci veliaht olması için biat etmişler[412] ve ona Mu'tazıd Billah lakabını vererek cuma hutbelerinde el-Mufavviz'den sonra adının okunmasını sağlamışlardır. Babasının etrafındaki adamlar onun da etrafında toplandılar, böylelikle babasının sahip olduğu bütün görevleri devralmış oldu. Daha sonra gelişen olaylardan sonra Halife Mu'temid, Mu'tazıd'ı birinci veliaht seçecektir. Halife Mu'temid'in ölümü hakkında iki rivayet vardır. Taberî,[413] İbn Kesir [414] onun ölümünün eceliyle olduğunu belirtirken Mes'ûdî,[415] yemiş olduğu kuzu etinden zehirlenerek öldüğünü belirtmektedir. Mes'ûdî'de zehirlenmenin Mu'tazıd tarafından yaptırıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak daha sonraki kaynaklarda bu zehirlenmenin Mu'tazıd tarafından yaptırıldığına dair bilgiler geçmektedir ki,[416] Mu'tazıd'ın biran evvel iktidarda tek başına kalmak için Mu'temid'i zehirletmiş olabileceği ihtimalini gözler önüne getirmektedir.

II. 1. 7. Halife Mu'tazıd (H.279-289/ M.892-902)

H.279/M.892 yılında Mu'temid bir meclis kurup kadıları, komutanları ve ümmetin ileri gelen şahsiyetlerini bir araya toplayıp oğlu el-Mufavviz Ca'fer'i veliahtlıktan

410 Hugh Kennedy, *The Prophet and Age of the Caliphates*, New York, 1986, s. 175.
411 Taberî, IX, 514; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 211; İbnü'l-Cevzi, XII,163
412 Taberî, X, 22; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 228; İbnü'l-Esîr, VII, 443.
413 Taberî, X, 29.
414 İbn Kesir, XI, 65
415 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 229, 231, 274.
416 Kitabu'l-Uyûn, IV/I, 73; Hasan İbrahim, Hasan, *Tarih*, III, 16.

azlettiğini ve onun yerine Mu'tazıd Billah Ebû'l Abbâs b. el-Muvaffak'ı tayin ettiğini bildirdi. Hazır bulunanlarda el-Mufavviz'ın kendi isteği ile veliahtlıktan ayrıldığına şahit olmuş ve adını sikkeden, hutbelerden, tırazdan ve diğer hilâfet alametlerinden sildirdiğini ilan etmişlerdi. Böylece Mu'tazıd adına hutbe okunmaya başlandı.[417] Mu'temid'in durup duruken böyle karar alması oğlunun yerine yeğenini veliaht tayin etmesi akla soru işaretleri getirmektedir. Hiçbir insan oğlunun yerine yeğenini tercih etme durumuna gitmez. Devletin bekası için böyle bir karar aldı desek, Mu'temid'in böyle bir derdinin olmadığı ortadadır. Geriye akla gelen bir cevap gelmektedir. O da Türk elit kesiminin baskısıdır. Mu'temid'in böyle bir karar almaya mecbur kalmasıdır. Çünkü bu devirde etkili olan Türk komutanlardan oluşan bir p Mu'tazıd'a açıkça destek olmuşlardır.[418]

Mu'temid'in vefat ettiği gecenin ertesi sabahında Ebû'l-Abbâs Mu'tazıd Billah Ahmed b. el-Muvaffak Ebû Ahmed Talha b. Mütevekkil'e H.279/ M.892 yılında beyat edildi.[419] Hilâfete getirildikten sonra Mu'tazıd Billah Türk kölesi Bedr'i emniyet görevliliğine, Ubeydullah b. Süleyman'ı vezirliğe, Türk Komutan Muhammed b. es-Sac'ı da koruma görevliliğine tayin etmişti.[420] Bu atamalarda da görüldüğü gibi Mu'tazıd kendini iktidara taşıyan Türk komutanlara karşı vefa borcunu yerine getirmiştir. Her ne kadar Mu'tazıd veliahtlıkla iş başına getirilmiş olsa da onun Ca'fer'den önce veliaht olmasını sağlamaları, Türk komutanların halifelerin iktidara taşınmasındaki rollerini hâlâ devam ettirdiklerini göstermektedir.

Mu'tazıd H.289/M.902 yılında vefat etmiştir.[421] Onun ölüm sebebi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Zehirlenerek öldürüldüğüne[422] dair bilgilerin bulunmasına karşın eceliyle ölme ihtimali[423] oldukça yüksektir.[424]

II. 1. 8. Halife Müktefî (H.289-295/ M.902-908)

Mu'tazıd'ın yerine geçen Müktefî'nin iktidara getirilişinde kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî, onun veliaht seçildiğine dair herhangi bir bilgi

417 Taberî, X, 29; İbnü'l-Esîr, VII, 444; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 256; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 463.
418 K.V., Zettersteen'de bu görüştedir. bak. "*Mûtemid"*, İA, VIII, 753.
419 Taberî, X, 30; Suyûtî, *Târîhu'l-Hüleſa*, s. 368.
420 Taberî, X, 86; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, VII, 445.
421 Taberî, X, 86; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 126.
422 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 273.
423 İbn Kesir, XI, 86.
424 Mu'tazıd ve Müktefî döneminde daha geniş bilgi için bak. Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Türkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006

vermemekte doğrudan doğruya ona yapılan halifelik biatından bahsetmektedir.[425] İbnü'l-Cevzi'ye[426] göre ise Mu'tazıd, vefatından dört gün önce hastalığı artınca oğlu Müktefî için biat alınmasını emretmiş ve emir yerine getirilmiştir.

Söz konusu olay İbnü'l-Esir'de biraz daha farklı sunulmaktadır. Bu biatın Mu'tazıd'ın emri ile değil, komutanların isteği üzerine gerçekleştiği bildirilmektedir. Bu olay şöyle gerçekleşmiştir: Mu'tazıd'ın hastalığı bir hayli artınca ileri gelen komutanlar bir araya gelip vezir el-Kasım b. Ubeydullah'ı ziyaret ederek Mu'tazıd'ın oğlu Müktefî'nin beyatinin yenilenmesini teklif edip şöyle dediler: «Bizler hilâfetle ilgili olarak bir karışıklığın tekrar kopmayacağından emin değiliz.» Vezir el-Kasım b. Ubeydullah da onlara şunları söyledi: «Bu mal ve makam Müminlerin emirinin ve evlatlarınındır. Bu malı açığa vuracak ve açıklayacak olursam yarın Emiru'lmüminin'in hastalığı geçip iyileştiği takdirde bana karşı bir tavır içine girmesinden korkuyorum.» Komutanlar ise şöyle dediler: «Şayet iyileşirse bu işi bizim teklif ettiğimizi söyler, delillerimizi ortaya koyar, onunla biz konuşuruz ve eğer bu iş oğluna geçecek olursa zaten oğlu, bizi bu konuda kınamaz, çünkü görevi ona devretmeyi biz arzuluyoruz.»[427] Komutanların böyle bir durum karşısında sorumluluğu üstleneceklerini bildirmeleri üzerine daha fazla karşı koyamayan vezir Kasım b. Ubeydullah Rakka'da bulunan Abdülvahid b. El- Muvaffak yani Müktefî için beyat almıştır. Orada bulunanları şahit kılmıştır.[428]

H.289/M.902 yılında Mu'tazıd vefat edince veziri Kasım b. Ubeydullah, Mu'tazıd'ın oğlu Ebû Muhammed Ali Müktefî Billah'a mektup yazıp ona durumu bildirmiş ve beyat alması için Bağdat'a gelmesini söylemişti. O sırada Rakka'da bulunan Müktefî Billah bu haberi alır almaz etrafındakilerden ve diğer bölgelerde bulunanlardan beyat almış onlara çeşitli hediyeler vererek Bağdat'a ulaşıp hilafete geçmiştir.[429] Bu iktidara getiriliş biçiminde gördüğümüz gibi güçleri eskiye nazaran azalan Türk komutanların halifenin yanında güçlerini artırmak için veliahtlık sisteminin takipçisi olmuşlardır.

425 Taberî, X, 87.
426 İbnü'l-Cevzî, XIII, 3.
427 İbnü'l-Esîr, VII, 514
428 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 275; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist,* s. 164; İbnü'l-Esîr, VII, 516; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 231; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 479.
429 Taberî, X, 89; İbnü'l-Esîr, VII, 516.

Kaynaklarda domuz hastalığı olarak ifade edilen bir hastalığa yakalanmış olan Müktefî, H.295/M.908 yılında vefat etmiştir.[430]

II. 1. 9. Halife Muktedir (H.295-320/M.908-932)

Halife Müktefî'nin hastalığı had safhaya varınca vezir Abbâs b. el-Hasan el-Cürcanî dört divan katibiyle birlikte seçilecek yeni halife hususunda istişarelere başladı.[431] İstişare heyeti İbnü'l Fırat ve el-Cerrah grubu olarak ikiye ayrılıyorlardı. İbnu'l-Fırat iktidara daha güçlü birinin getirilmemesi konusunda vezir Cürcanî ile anlaşmıştı.[432] Çünkü güçsüz bir halife onların işine geliyordu ve böyle bir halifeyi kendi çıkarları doğrultusunda rahatça kullanabileceklerdi. Bu ikili anlaşma gereği yeni halifenin ismi telaffuz edilmeye başlandı. Bu isim henüz çocuk yaşta olan Muktedir'den başkası değildi. Vezirin en büyük endişesi iktidara İbnü'l-Mu'tezz'in gelmemesiydi, bu şahsın iktidara gelmesi vezirin sonunun gelmesi anlamına geliyordu.[433]

İkinci gruba gelince, bu grup birincinin aksine Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Mu'tezz'i halifeliğe aday gösteriyordu.[434] Bunlara göre İbnü'l-Mu'tez yaşça daha uygun, deneyim ve birikim açısından da bu göreve ehil idi. Ayrıca askerî alanda kendisini kanıtlamış biriydi. Görüldüğü gibi iki grubun arasında bu konuda farklı temayüller ortaya çıkmıştır. Bu farklılık ve yeni halife seçimi üzerindeki oyunlar hasta yatağında bulunan Halife Müktefî'yi oldukça üzüyordu. Hilâfeti kardeşlerinden birine bırakmak isteyen hasta halife olan bitenden endişe duymakta idi. Ancak hasta halifenin kardeşleri için yaşça daha büyük olan Muktedir henüz on üç yaşındaydı. H.294/M.907 yılında kadıları huzuruna çağıran hasta halife kardeşi Muktedir'i veliaht tayin ettiğini bildirdi.[435]

Aynı yıl halifenin hastalığı şiddetlenince bu arada İbnu'l-Fırat, Muktedir'in halife seçilmesi hususunda vezir el-Cürcanî'yi ikna etmeyi başardı. Bu ikili ünlü devlet adamları da Türk Komutan Mûnis el-Muzaffer'i yanlarına alarak harekete geçerler.[436]

---

430 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 291; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 69; İbnü'l-Cevzî, XIII, 77; İbnü'l-Esîr, VIII, 8; İbn Kesir, XI, 104.
431 İbn Miskeveyh, I, 3.
432 Taberî, X, 139; İbn Miskeveyh, I, 4.
433 Es-Sabi, Ebu Hasan, el-Hilal , *Tuhfetu'l-Umera fi tarihi'l-Vuzera,* Kahire, 1958, s. 132.
434 İbn Miskeveyh, I, 6.
435 Arîb, *Sıla*, s. 22; İbn Miskeveyh, I, 3; Hasan İbrahim, Hasan , *Tarihu'l-İslâm*, Kahire, 1965, III, 20.
436 İbn Miskeveyh, I, 3.

Halife Müktefî'nin ölümüyle harekete geçen bu grup Bağdat'ın batısında Muhammed b. Tahir'in evinde bulunan Muktedir'i oradan alarak saraya getirdiler ve ona biat ettiler.[437]

Muktedir'in halifelik beyatından sonra vezir Abbâs b. el-Hasan el-Cürcanî, Muktedir'in halife seçilmesinden sonra da boş durmayarak onun aleyhine çalışmaya başladı. Yeni halifenin yaşı icabı bu makama layık olmadığı fikrini ortaya atarak Ebû Abdullah Muhammed Mu'tezz'i hilâfete getirme faaliyetlerini başlattı.[438] Hem Muktedir hem de İbnu'l Mu'tezz'in tarafında Türk Komutanlar vardı. Bu yıl komutanlar, kadılar ve diğer devlet yetkilileri Vezir el-Abbâs b. el-Hasan'la birleşerek Muktedir'i hal' edip İbnu'l-Mu'tezz'e beyat etmeye karar verdiler. Bu işe karar veren belli başlı kimseler, başta el-Abbâs b. el-Hasan olmak üzere, Muhammed b. Dâvud b. el-Cerrâh, Kadı Ebû'l-Müsennâ Ahmed b. Yakûb, komutanlardan Hüseyin b. Hamdân, Türk komutanlar Bedr el-A'cemî ve Vasîf b. Savartekin'di.[439]

Daha sonra istediği gibi hareket ettiği için Muktedir ile arasının düzeldiğini gören vezir, durumu kendisine açıkladı. Bunun üzerine diğer arkadaşları bahçesine giderken yolda vezire saldırıp öldürdüler. Bu işi yapanlar yukarıda da adları geçen Hüseyin b. Hamdân, Bedr el-A'cemî ve Vasîf idi. H.296/M.909 yılında Muktedir tahttan indirilerek yerine Abdullah b. Mu'tezz halifeliğe getirildi. Râzî billah unvanı verildi.[440] Muktedir'e haber gönderilip sarayı boşaltması istendi. Muktedir bu emri memnuniyetle kabul etti, ancak bir gece müsaade istedi.[441] Muktedir'in yanında komutanlardan Türk Mûnis el-Hâdim ile Garîbü'l-Hal ve saray görevlilerinden başka kimse kalmamıştı.[442]

Muktedir saraydan ayrılmak isteyince yanındaki Türk komutanlar hilâfeti teslim etmemeleri gerektiğini söylediler. Bunun için nehir yoluyla İbnu'l-Mu'tezz'in bulunduğu saraya gidip onunla savaşmaya karar verdiler, Muktedir kendilerine silâhlar, zırhlar ve sair malzeme temin ettikten sonra kayıklara binip yola çıktılar. İbnu'l-Mu'tezz'in adamları bunları görünce kalabalıklarından korkup telâşlanarak kaçmaya başladılar.[443]

Sonra İbnu'l-Mu'tez, beyat eden askerlerin arkasından geleceğini zannederek maiyetindeki kimselerle birlikte Sâmerrâ'ya gitmek niyetiyle çöle doğru yola çıktıysa da kimse peşinden gelmedi. Bu sırada Muktedir'in taraftarları Mûnis, Garîbü'l-Hal başta olmak üzere Abdullah b. Mu'tezz'in evine saldırdılar. Halife Abdullah b. Mu'tezz

437 Arîb, *Sıla*, s. 28, 27, 156; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 292-311; Hemedânî, *Tekmile*, s. 191-273; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 232.
438 Arîb, *Sıla*, s. 29.
439 İbnü'l-Esîr, VIII, 8.
440 Taberî, X, 140; İbnü'l-Esîr, VIII, 14.
441 Taberî, X, 141; İbnü'l-Esîr, VIII, 14.
442 Taberî, X, 142; İbnü'l-Esîr, VIII, 17.
443 Taberî, X, 143, İbnü'l-Esîr, VIII, 18.

kendini destekleyenlerle kaçmayı başardı ise de daha sonra yakalanarak hapse atıldı. Neticede Muktedir, ikinci kez tekrar halife oldu. Bunun tabii bir neticesi olarak da yeniden halife olmasında büyük payı olan ordu komutanı Mûnis, halife üzerinde büyük bir nüfuz kurdu.[444] Darbecilerin hareketlerini başarısızlığa mahkum eden Mûnis el-Muzaffer komutasındaki Türk askerleri, İbnül-Mu'tezz'in kaldığı saraya giderek orayı da ele geçirdiler. Bu hadiseden sonra Türk komutanı ve askerlerinin itibarı halife nezdinde bir kat daha artmıştır.

Bu olaydan sonra Türklerin askerî kanadının siyasî otorite üzerindeki tesiri daha da artmıştır, özellikle Mûnis el-Muzaffer, hem askerî hem de siyasî hayatta oldukça güçlenmiştir. Bu husus ordu içindeki diğer grupları rahatsız etmeye başlayınca yeni huzursuzluklar meydana geldi. Daha da vahimi, ordu içindeki Türkler'in kendi aralarında bile şiddetli rekabetler baş göstermeye başladı. Bu rekabet, bir yandan Türk asıllı Nasr el-Kuşurî el-Hâcib ile halifenin dayısı Hârûn b. Garîbu'l-Hâl'ı, diğer taraftan Mûnis el-Muzaffer ile Bağdat Şurta teşkilatının komutanı yine bir Türk asıllı Nâzûk ve Hamdânoğulları emiri Abdullah b. Hamdân'ı karşı karşıya getiriyordu. Bu rekabet tabii ki önemli devlet müesseselerine da bulaşarak devlet organlarının işlevlerini felce uğratıyordu. Bu ve buna benzer pek çok olumsuz iç çalkantılar Halife Muktedir'i yeni bir darbe girişimiyle karşı karşıya getiriyordu.

H.317/M.929 yılına gelindiğinde ordudaki huzursuzluk had safhaya varmıştı. Özellikle ordunun en üst makamında oturan Mûnis el-Muzaffer'in bitmez tükenmez istek ve arzuları ve devlet müesseseleri üzerindeki sınırsız tasarrufları Halife Muktedir'i çok zor durumda bırakıyordu. Bunun halli için, bir başka ifadeyle, Mûnis el-Muzaffer'in bu önlenemez gücünü kırmak ve devlet üzerindeki nüfuzunu azaltmak amacıyla bazı tedbirlerin alınması zamanının geldiği düşünülmeye başlandı. Bunun ilk adımı da Mûnis el-Muzaffer'i bir an önce büyük ölçüde güç aldığı ordu komutanlığından almak ve yandaşlarını da devletin idaresinden uzaklaştırmaktı.

Ancak bunu gerçekleştirmek için uygun zaman ve zemin gerekiyordu. Diğer taraftan halifeyle Mûnis el-Muzaffer arasındaki güvensizlik artık tamamen su yüzüne çıkmıştır, özellikle, bir kişinin Mûnis el-Muzaffer'e gelerek, halifenin Hârûn b. Garîbü'l-Hal ile anlaşarak kendisini öldüreceklerini haber vermesi, Mûnis el-Muzaffer'in halifeye olan güvenini tamamen ortadan kaldırmıştı.[445]

444 Mes'ûdî, *Tenbih*, 237; İbn Miskeveyh, I, 5; İbnü'l-Cevzi, XIII, 79
445 İbn Miskeveyh, I, 188.

Her ne kadar halife bu ihbarı ısrarla yalanlasa da Mûnis el-Muzaffer'i ikna edememiş ve bu güvensizlik sürüp gitmişti. Kanaatimizce halife ile Mûnis el-Muzaffer'in arasını açan ve bu güvensizlik ortamını hazırlayanların başında Hârûn b. Garîbu'l-Hâl bulunmaktadır. Uzun zamandır gözünü ordu genel komutanlığına diken bu zat, hâlifeye sürekli Mûnis el-Muzaffer aleyhine kışkırtarak bu amacına ulaşmak istemiştir.

Ayrıca daha önce de işaret ettiğimiz gibi devlet içerisinde ki başka diğer güçler arasında da çekişmeler ve çatışmalar devam ediyordu. Örneğin Hârûn b. Garîbu'l-Hâl'ın adamlarıyla şurta teşkilatının başkanı Nâzûk'un adamları arasında Zencî bir kadın hizmetçi yüzünden çıkan çatışma iki taraftada büyük mal ve can kaybına sebebiyet vermişti. Bu olayda halifenin dayısının oğlu Hârûn b. Garîbu'l-Hâl'dan yana taraf tutması, şurta teşkilatındaki güçlerin tepkisine yol açmış ve ileriki zamanlarda hep halife aleyhine hareket etmişlerdir.[446] Bu ve buna benzer olaylar iç huzursuzluğu had safhaya getirmiş ve halkı galeyana getiriyordu. Nitekim halkın bir kesimi bu olumsuz ortamdan faydalanarak yağmacılığa başlamıştı. Bağdat kaynıyordu, devlet büyük bir tehlikeye karşı karşıyaydı. İşte bu safhada sahnede bu kez vezir İbn Mukle'yi görüyoruz. Vezir İbn Mukle, halife adına duruma hemen ve yerinde müdahale ederek büyük bir olayın çıkmasına engel olmuştur.

Halifenin ordu komutanlığı görevini Hârûn b. Garîbu'l-Hâl'a verme meylinde olduğunu anlayan ve gidişatın kendi aleyhine geliştiğini gören Mûnis el-Muzaffer, olaylara müdahele eder Muktedir'i azletmek için girişimde bulunur, öncelikle Muktedir'den yakınındaki korumaları dağıtmaları istenir. Muktedir istemeyerek de olsa bunları kabul etmiştir. Bütün komutanlar Mûnis el-Muzaffer'in yanında yer aldılar.[447] Neticede bir ihtilal girişimi neticesinde Muktedir'i azletmiş Kâhir Billah'ı halifeliğe getirmiştir. Vezir İbn Mukle valilere Kahir'in hilafet makamına getirildiğini bildirdi.[448] Kadı Ebû Ömer ise onun halife olduğuna dair mazbatayı açıklamayarak çoğunluğun biatına engel oldu.[449] Halife Muktedir'e karşı yapılan darbenin üzerinden henüz iki gün geçmişti. Musafiyye ve Hacariyye birlikleri saraya saldırarak orada bulunan Nâzûk ve Ebû'l-Heyca'yı öldürdüler ve Mûnis el-Muzaffer'den, Muktedir'i getirmesini istediler. Saraya getirilen Muktedir ikinci kez halifelik makamına oturdu.[450] Nâzûk öldürüldü. Bu

446 İbn Haldûn, *İber*, III, 372.
447 Arîb, *Sıla*, s. 121.
448 *Kitabü'l-Uyûn*, IV/I, 245.
449 İbnü'l-Cevzî, XIII, 305
450 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 327.

arada askerler tarafından büyük bir tepkiyle karşılaşan Mûnis geri adım atarak Muktedir'i tekrar halifeliğe getirmiştir.[451]

Bu olaydan birkaç yıl sonra Muktedir kesin olarak azledilir. Onun azledilmesinde Türk Komutan Mûnis el-Müzaffer etkili olmuştur. Her azilde gördüğümüz gibi Türkler kendine karşı yapılan oyunları affetmemişlerdir. Muktedir ile Mûnis'in arasının açılmasına neden olmuştu. Yine bunun için Muktedir, daha önce yanından gönderdikleri komutanları Bağdat'a çağırdı. Durumu öğrenen Mûnis, Halifeye kızıp Bağdat'ı terk edip Musul'a gitti. Musul'u ele geçirip Hamdânîler'in hazinelerine ve topraklarına el koydu. Bundan sonra iyice güçlenen Mûnis çevresinde toplanan binlerce askerle Bağdat'a yürümeyi karalaştırır.

Bundan sonraki olaylar hakkında bilgiler İbnü'l-Esir'den özetlenmiştir. Mû'nis'in Bağdat'a yürüdüğünü öğrenen Bağdat'taki ordu birlikleri maaşlarının ödenmesini isteyerek Muktedir'e baş kaldırmışlar. Muktedir de bunlara maaş ve hak ettiklerini dağıttırmış ve onları Muktedir'in üstüne sevk etmiştir. Muktedir'in öncü birlikleri, Tekrit'te Mûnis'in ordusuyla ilk mücadelesini yapar fakat yenilip Bağdat'a kaçmak zorunda kalır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Mûnis, Bağdat kapılarına dayanır. Muktedir, dayısının oğlu olan Hârûn b. Garîb'in askerleriyle birlikte Mûnis'e karşı koymasını istemişse de Hârûn yanındaki askerlerin daha önce Mûnis'in adamları olduğundan onlara güvenemediği gerekçesiyle meydandan kaçmıştır. Muktedir, Bağdat'tan ayrılarak Vâsıt'a geçmeyi ve orada bekleyerek Basra, Ahvaz, Fars ve Kirman ile diğer bölgelerden toplayacağı askerlerle Mûnis üzerine yürümeyi düşünmüştü. Bu müddet içerisinde Bağdat'ı Mûnis'e terkedecek ve söz konusu bölgelerden toplayacağı askerlerle birlikte geri gelecekti. Ancak İbn Yâkût onu bu düşüncesinden vazgeçirip şu anda Mûnis ile çarpışmayı ve ona karşı koymayı tavsiye edip bunun daha uygun olduğunu anlatmıştı. Böylelikle onu gören Mûnis'in yanındaki askerler tümüyle gelip Muktedir'in yanında yer alacaklarını da söylemişti. İstemeye istemeye mücadeleye giren Muktedir savaş alanında öldürüldü.[452] Başka bir rivayette Mûnis'in adamlarından Türk komutan Ali b. Buleyk'ın işaret etmesiyle Muktedir'i öldürdükleri de kaydedilmektedir.[453]

451 İbnü'l-Esîr, VIII, 203.
452 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 305; İbn Miskeveyh, I, 236; İbnü'l-Esîr, VIII, 241; İbn Haldûn, *İber*, III, 391.
453 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 305.

II. 1. 10. Halife Kâhir (H.320-322/ M.932-934)

Muktedir öldürülünce ölümü o zamanın ünlü Türk Komutanı Mûnis'e bir hayli ağır gelmiş ve şöyle demişti: «Doğrusu Muktedir'in oğlu Ebû'l Abbâs Ahmed'i hilâfete getirmemiz en uygun şey olur. O benim elimde büyüdü, akıllı bir gençtir. Dindar ve cömert, aynı zamanda söylediğini yapan, verdiği sözü tutan bir kişidir. Ancak Mûnis'in bu teklifine halife adayının çok küçük olmasından dolayı karşı çıkanlar oldu. Mûnis'i görüşünden vazgeçirinceye kadar ısrar edip durmuşlar ve ona Ebû Mansûr Muhammed b. Mu'tazıd'ı tavsiye etmişler ve Mûnis de bu teklifi kabul etmiştir.[454] Nihayet Mûnis, Muhammed b. Mu'tazıd'ın getirilmesini emretmiş, onu getirmişler ve H.320/M.932 yılında ona beyat ederek Kâhir Billâh lakabını vermişlerdi. Mûnis, Kâhir'ıın hilâfetinden pek memnun değildi. İstemeye istemeye bunu kabul ettiği "Ben onun nasıl kötü bir adam olduğunu, kötü niyetini çok iyi biliyorum. Ancak başka çare yoktu"[455] dediği rivayet edilmektedir.

Halife Muktedir'in azlini gerçekleştiren Türk Komutan Mûnis Kâhir'in halifeliğini istemediği halde kabul etmişti.[456] Kendisine karşı takındığı tavır sebebiyle Mûnis'ten çekindiği anlaşılan Halife Kâhir, onun nüfuzunu kırmak düşüncesiyle Muhammed b. Yakut'a yöneldi; ona geniş yetkiler verdi. Bu durum Mûnis'i rahatsız ediyordu. Çok geçmeden Mûnis ile vezir İbn Mukle Muhammed'i her hususta destekleyen Halife Kâhir'i azletmeyi karalaştırdılar. Bunlardan haberdar olan Kâhir, Türkler tarafından kurulan Saciye birliklerini kandırarak yanlarına çekmiş.[457] İbn Mukle'yi azletmiş, Mûnis'i de yakalayıp idam ettirmişti.[458]

İbn Mukle, halife aleyhine propagandaya başladı. Etrafında kısa zamanda büyük bir kuvvet birikti. Türk Birliklerinden Saciye[459] ve Hucâriyye[460] birlikleri de katıldı. Neticede saraya saldırarak Halifeyi yakaladı, halifelikten çekilmemekte ısrar edince gözlerine mil çekilerek hapse atıldı.[461] Halife Kâhir de azledilmiş oldu.

---

454 İbnü'l-Esîr, VIII, 243; İbn Kesir, XI, 170; İbn Haldûn, *İber*, III, 392.
455 İbn Miskeveyh, I, 290; Arîb, *Sıla*, s. 124-157; Hemedânî, *Tekmile*, s. 273-282; İbnü'l-Esîr, VIII, 244.
456 İbnü'l-Esîr, VIII, 244; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 98.
457 İbnü'l-Esîr, VIII, 250; İbn Haldûn, *İber*, III, 822; Hasan İbrahim, Hasan, a.g.e., III, 284.
458 İbnü'l-Esîr, VIII, 260.
459 Abbâsî ordusu içinde bir birlik olup ismini Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Sâcoğulları hanedanından almıştır. Bak. Mustafa Zeki Terzi, Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilat, Ank. Ün., Sosyal Bilimler Enst., Doktora tezi, Ankara, 1986, s. 64.
460 Hûcâriyye Abbâsî ordusunda bir birliktir. Mu'tazıd zamanında kurulmuştur. İkamet ettikleri yere "Hucre" dendiği için buna nispetle "el-Hûcâriyye" deniyordu. Bak. Mustafa Zeki Terzi, a.g.t., s. 61.
461 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 388; İbnü'l-Esîr, VIII, 279.

Kâhir Billâh, hilâfete iyice yerleşip yönetime hakim olduktan sonra es-Sâciyye ve el-Hucariyye askerlerini gün geçtikçe azaltmağa, maaşlarını eksik vermeye büyüklerinin ihtiyaçlarını karşılamamağa başlamıştı.[462] Kâhir'in Türklere karşı uygulamaları kendinin sonunu hazırlamıştır.

II. I. 11. Halife Râzî (H.322-329/ M.934-940)

Râzî Billâh, Muktedir Billâh'ın oğlu Ebû'l-Abbâs Ahmed idi. Kâhir tutuklandıktan sonra onu tutuklayan Türk askerî birlikleri, saray görevlilerine el Muktedir'in oğlu Ebû'l-Abbâs'ın nerede olduğunu sormuşlar, görevliler yerini söyleyince de onu ve annesini göz hapsinde bulundukları yerden çıkarmak üzere yanına varmışlardı. Tutuklu bulunduğu yerden çıkarıp Kâhir'in tahtına H.322/M.934 yılında oturtmuşlar "Râzî Billâh" lakabını vererek beyat etmişlerdir.[463]

O dönem hakkında oldukça doyurucu bilgi veren Türk tarihçi Es-Sûlî Halife Râzî'nin, devlet otoritesinin oldukça zayıf bir duruma geldiği sırada hilâfet makamına zorla getirildiğini halifenin bizzat kendisinin söylediğini ifade etmektedir.[464] Devlet erkanı arasındaki nüfuz mücadelesinin halifelerin hayatına mal olduğunu bilen ve gören Râzî, hilâfette ve hayatta kalabilmesi tamamen kendi iradesi dışında başkalarının vereceği kararla mümkün olduğunu bildiği için halifeliğinin ikinci yılında, H.324/M.936 yılında Basra ve Vâsıt valisi aslen Türk[465] olan Muhammed b. Râik'i Bağdat'a davet ederek onu Emîrü'l-ümerâ tayin etti.[466] Böylece Abbâsî hilafetinde yeni bir on yıllık dönem başlamıştır.

Halife Râzî tutulduğu istiska[467] hastalığından dolayı vefat edince, hilâfet işi ve yeni bir halife tayini meselesi o sıralarda Vâsıt'ta bulunan Türk Komutan Beckem'in katibi Ebû Abdullah el- Kûfî'nin dönüşüne bağlı kalmıştı. Türk Komutan Emîrü'l-ümerâ Beckem'in de o sıralarda Vâsıt'ta olduğu bilinmektedir. Daru'l-hilafe'de bu şekilde beklemeye koyulmuşken o sıralarda Beckem'in el-Kûfî ile gönderdiği bir mektubu

461 Karında su birikme hastalığı olarak bilinir. Daha geniş bilgi için bak.
462 İbnü'l-Esîr, VIII, 279.
463 İbnü'l-Esîr, VIII, 282.
464 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 86.
465 Hazar Türkleri'nden olan Komutan Raik el-Hazari'nin oğludur. Bak. Taberî, XI, 211; ayrıca bak. Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 87.
466 İbn Miskeveyh, I, 351; Hemedânî, *Tekmile*, s. 99; İbnü'l-Esîr, VIII, 322.
467 İbnü'l-Esîr, VIII, 366.

devlet erkanının eline ulaşmıştı. Bu mektupta el Kûfî'nin, Râzî Billah'ın veziri Ebû'l-Kasım Süleyman b. el-Hasan ve diğer vezirlerle divan başkanları, kadılar, Abbâsoğulları ve şehrin ileri gelenleri ile bir araya gelerek yaşayışından ve kendisinden emin ve memnun olunan bir kimsenin hilâfete getirilmesi hususunda istişare etmeleri isteniyordu. el- Kûfî devlet erkanını bir araya toplayıp onlarla istişare etmiş ve önce İbrahim b. Muktedir teklif edildi. Bu isim hakkında ittifakla karar verilip H.329/M.940 yılında Daru'l-hilafe'ye çağırılarak kendisine el-Müttakî Lillah lakabıyla beyat edildi.[468] İlk defa bir Türk komutan bu yetkiyi kullanmayarak istişare heyetinin kurulmasını istemiştir. Bu durumu Beckem'in ilme verdiği önemle açıklayabiliriz. el-Müttakî Lillah, hilâfet makamına geçtikten sonra Vâsıt'ta bulunan Beckem'e hil'at ve sancaklar göndermiştir. Devletin bütün yönetim işi Beckem' in katibi el- Kûfî tarafından yerine getirilmekte idi.[469]

Beckem'den sonra Emîrü'l-ümerâ olan Türk Komutan Tüzün'den rahatsız olan Halife Müttakî, Bağdat'ı terk ederek Hamdânîlere sığınmış onun Tüzün'e karşı çıkma cesareti göstermemesi üzerine de Mısır valisi Türk komutan İhşid Muhammed b. Tuğc'dan yardım istemiştir. O da Mısır'da kendisine yardım edebileceğini bildirmişti.[470] Halifeliği bırakmak istemeyen Tüzün'e karşı çıkabilecek bir ordu da bulamayan Müttüakî, sonunda Tüzün'le anlaşmaktan başka çaresinin olmadığını anlamıştır. Bunun üzerine Tüzün'e elçiler göndermiş ve onların vasıtasıyla ona ve vezirine itaat edip boyun eğeceğine dair yeminler etmesini istemiştir. Tüzün de bu yeminleri ettikten sonra gelen elçilerle durumu mektupla halifeye bildirmişti. Bu sözler üzerine Halife Müttakî, Bağdat'a geri dönmek için yola çıkmış, "Heyt" denilen yere gelince, Tüzün'e yeniden mektuplar yazarak verdiği yeminleri tekrar etmesini istemiştir ki, buradan hâlâ tereddüt içinde olduğu anlaşılmaktadır. Müttakî'nin gönderdiği elçiler Tüzün'e varmış ve Tüzün tekrar aynı yeminlerle halifeye sadık kalacağını gelen elçilere bildirmiş ve bu yemini yazıya dökmüştü.[471] Tüzün, Halifeyi yolda karşılamış ve onu çadırında konuk etmiştir. Hemen gözüne çektirdiği bir sürme ile gözlerini kör etmiştir. Halifenin gözlerine mil çeken ve onu kör eden Tüzün hemen ertesi gün onu ve yanında bulunan adamlarını tutuklayarak Bağdat'a doğru harekete geçmişti.[472]

---

468 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 186-285; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 339-356; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 290-291; İbn Miskeveyh, II, 2; Hemedânî, *Tekmile*, s. 324-349; İbnü'l-Esîr, VIII, 368; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 254; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 253-254.
469 İbnü'l-Esîr, VIII, 368.
470 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 292; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329
471 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 278; İbn Miskeveyh, II, 67; İbnü'l-Esîr, VIII, 412.
472 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 278; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 342; İbn Miskeveyh, II, 74; İbnü'l-Esîr,

Tüzün'de bunun yerine halifeliğe getirmek için araştırmalar yapmış. Ona Halife Müktefî'nin evlâdından el-Müstekfî tavsiye edilmiş ve onun devletin hazineleri hakkında bilgisinin olduğu belirtilmişti. Bunun üzerine Türk komutan da onu yanına getirmiş, beyat etmiş ve orada bulunan Müslümanlar da bu beyata katılmışlardı.[473] Kendinden önceki diğer halifeler gibi halife Müstekfî de Türk komutanların elinde bir oyuncak halindeydi. Tüzün, onun yanına Türk asıllı bir köle koymuş halifenin yanından hiç bir zaman ayrılmamak üzere görevlendirmiştir.[474]

Emîrü'l-ümerâ Türk Tüzün Halfe Müstekfi'yi hilafete getirdikten bir müddet sonra H.334/M.945 yılında vefat etmiş ve Bağdat'ta otorite kaybolmuştu.[475] Nitekim Büveyhîlerden Ahmed'in Bağdat'ı istila etmesi ile Halife Müstekfi onlara itaat etmek zorunda kalmış. Bağdat'ta bulunan Türkler de Musul'a kaçarak yeni bir dönem başlamıştır.[476]

Böylece iktidarı Şiî Büveyhîler ele geçirdi. Ahmet b. Büveyh halife el-Müstekfî'nin huzuruna çıkıp ona beyat etmiş, el-Müstekfî de ona ihanet etmeyeceğine dair yemin etmişti.Halife el-Müstekfî Ahmet b.Büveyh'e hilatler giydirip onu o gün «Müizz'uddevle» lakabıyla lakaplandırıp Emîrü'l-ümerâ tayin etti, ağabeyi Ali'ye «İmâdüddevle», diğer ağabeyi el-Hasan'a da «Rüknüddevle» lakaplarını vermiş ve bütün bu lakapların ve künyelerinin paralar üzerine, bütün dinar ve dirhemlere basılmasını emretmişti. Daha sonra Müizz'uddevle, siyasî açıdan güçlendi Halifenin hazine üzerindeki tasarrufunu kaldırdı. Hatta O'na yalnız 5 bin dirhem değerinde günlük bir nafaka tayin etti.[477]

Böylece Abbâsî Döneminin ikinci devresi bitmiş oluyordu. Mahmut Şakir'in de belirttiği gibi Abbâsîler için yeni bir dönem başlamış oluyordu. Artık Abbâsî Halifeleri, bir devlet başkanı olmaktan çıkıyor ve dini lider olarak kalıyorlardı.[478] Bu dönem içinde de Türklerin aktif olduğunu görmekteyiz.

VIII, 419.
473 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 398; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 355-371; İbn Miskeveyh, II, 78; İbnü'l-Esîr, VIII, 421; İbn Kesir, XI, 198; Hemedânî, *Tekmile*, s. 294, 349, 354; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 263.
474 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 355.
475 İbn Miskeveyh, II, 82; İbnü'l-Esîr, VIII, 448; İbn Kesir, XI, 198; İbn Haldûn, *İber*, III, 419.
476 İbnü'l-Esîr, VIII, 449; İbn Haldûn, *İber*, 421; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, s. 397.
477 İbnü'l-Esîr, VIII, 449; İbn Kesir, XI, 212.
478 Mahmut Şakir, *Tarihu'l-İslâm*, VI, 135

I. 2. Büveyhî Nüfuzu Döneminde Türklerin Siyasî ve Askerî Faaliyetleri

Abbâsîler döneminde siyasî nüfuzun Büveyhîlerin eline geçmesiyle yüzyıldır iktidarı elinde bulunduran Türklerin, nasıl bir sürece girdikleri büyük bir merak konusudur. Türklerin tamamının yok olması mümkün değildir. Bu düşünceyle araştırdığımız dönemin öncesinde Türklerin durumunu ortaya koyarak nasıl giriş yaptıysak, araştırmanın sonrasındaki süreçte de Türklerin durumu hakkında bilgi vererek konunun daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyim.

Büveyhîlerin gelmesiyle Türklerin yok olduğu anlaşılmamalıdır. Bağdat'ta bulunan Türklerin bir kısmının Musul'a gittiğine dair İbnü'l-Esir'de bilgi geçmektedir.[479] Abbâsî hilafetinin İran'lı Büveyhoğulları eline geçmesi Türklerin Irak'a gelişlerini engellememiştir. Tersine bunlar onların da askerî gücünü oluşturmuştur. Bağdat'a giren ilk Büvey hükümdarı Ahmed beraberinde 700 Türk de getirmiştir.[480] Sonra artık Irak'ta seçkin bir güç oluşturmuş olan Türkler bu dönemde de tıpkı eskisi gibi devletin büyük ve önemli işlerinde görevlendirilmişlerdir. Hatta onlar hükümeti devirmeye bile kalkışabilecekleri güçlere de sahip idiler. Bunları ortaya koymadan önce şunların bilinmesinde fayda vardır.

H.334-447/M.945-1055 yılları arası, siyasî iktidarın Türklerin elinden çıkıp Büveyhîlerin eline geçtiği bir dönemi kapsamaktadır. Nasılki bundan önceki yüzyılda Türkler hakim ise, bu yüzyılda da Büveyhîler hakimdi. Bu dönemde de Türkler asker olarak çalışmakta idiler. Türkler asker bir millet olduğu için bu görevi meslek olarak da yapmakta idiler. Bu dönemde Türkler, sadece Büveyhîler yanında değil değişik yerlerde bağımsızlığını ilan eden Abbâsî idaresinden ayrılmış olan müstakil devletler içerisinde yer almaktaydılar. Mısır'da Fatımiler (H.358-567/M.969-1171), Musul'da Hamdânîler, Horasan'da Saffârîler ve Sâmânîler, Türkler tarafından kurulan Gazneliler bunlardandır. İşte bu dönemde Türklerin, hem Büveyhîlerin içinde hem de bu bağımsız devletlerin içinde askerî ve siyasî faaliyetlerde bulunduklarını görmekteyiz.[481] İbnü'l-Esir 335/ M.946 yılı olaylarını anlatırken Musul Emiri Nasıruddevle el-Hamdânî ile Türk asıllı komutanlardan Tekin ile arasının bozuştuğuna dair bir bilgi vermektedir.[482] Bu durumu örneğin Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler (H.364-386/M.975-996) içinde

479 İbnü'l-Esîr, VIII, 449.
480 *Kitâb el-Uyûn ve'l-Hadaik*, IV, K. II, 430.
481 Devadârî, *Kenzü'd-Dürer*, VI, 141.
482 İbnü'l-Esîr, VIII, 339

görmekteyiz.[483] Daha evvel de geçtiği gibi Türk askerlerin Deylemlilerin içinde bulunduğunu, bunların içinde yetişen Türk komutan Beckem'in Emîrü'l-ümerâ olduğunu öğrenmiştik. Aynı zamanda Türklerin, Bağdat dışında Abbâsî merkezlerinin içinde hakim oldukları bölgeler vardı. Mısır ve Suğûr bölgeleri gibi. Bizim araştırmak istediğimiz Bağdat'ta bulunan Türklerin durumudur. Türklerin bu durumuna geçmeden Büveyhîlerin iktidara gelmesine zemin hazırlayan meseleleri maddeler halinde vermemiz sunmamız konuyu daha anlaşılır hale getirecektir.

I. 2. 1.Büveyhîlerin İktidara Gelişine Zemin Hazırlayan Durumlar

Kaynakları incelediğimiz zaman Büveyhîlerin iktidara gelişini sağlayan birçok etkenler karşımıza çıkmaktadır. Bunları şu maddeler içinde sunmak istiyoruz.

I.2.1.1. Tüzün'ün Ölümü ve İbn Şîrzâd'ın Emîrü'l-ümerâlığa Tayini

Türk komutanlardan Emîrü'l-ümerâ Tüzün H.334/ M.945 yılında Bağdat'taki evinde vefat etti.[484] Tüzün vefat ettiği zaman İbn Şîrzâd harac ve mallarını toplamak üzere Heyt'te bulunmaktaydı.Tüzün'ün ölüm haberini alınca İbn Şirzad, Nâsirüddevle İbn Hamdân'ı Emîrü'l-ümerâ getirmeyi düşünmüş, ancak ordu içerisinde bir sürü çalkantıların meydana geldiği görülmüştü. Ordu mensupları İbn Şîrzâd'ın Emîrü'l-ümerâ olmasını istediler. İbn Şîrzâd da bunun üzerine halife el-Müstekfî'ye haber gönderip kendisine bu hususta yemin etmesini istemiş, el-Müstekfî onun bu isteğini olumlu karşılayarak kadı ve âdil kimselerin huzurunda yemin edip İbn Şîrzâd'ın Emîrü'l-ümerâlığını tasdik etmişti.[485] İbn Şîrzâd bir minnet borcu olarak ordu mensuplarının bütün maaşlarını bir hayli arttırmış ve bütçeyi sıkıntıya sokmuştu. Ekonomik sıkıntı başka yerlerden gelen yardımlara rağmen kapatılamamıştı.

İbn Şîrzâd, bu arada Yenal Gûşe'yi Vâsıt'a, el-Feth el-Leşkerî'yi de Tekrit valiliğine tayin etmişti.[486] Yenal buraya tayin edilir edilmez Ahmed İbn Büveyh[487] ile mektuplaşarak onu Vâsıt'a davet etmiş ve onunla birlikte olmuştu.

---

483 Makrizî, *Hıtat*, II, 285; İbn Müyesser, Tacuddin Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır*, (tahkik, Eymen Fuad Seyyid), Kahire, 1981, s. 176.
484 İbn Miskeveyh, II, 82; İbnü'l-Esîr, VIII, 448; İbn Haldûn, *İber,* III, 419
485 İbn Miskeveyh, II, 82; İbnü'l-Esîr, VIII, 448.
486 İbnü'l-Esîr, VIII, 448.
487 Büveyhiler : Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh (Bûye) b. Fennâ (Penâh) Hüsrev'den alır. İbn Hallikan, I, 98; İbn Tabataba, 376; Büveyh'in Ebü'l-Hasan Ali, Ebû

I. 2. 1.2. Ahmed İbn Büveyh'in Bağdat'ı İstilâ Etmesi

Yenal Gûşe bu sıralarda Ahvaz'da bulunan Ahmed b. Büveyh ile mektuplaşıp da itaatine girince Ahmed Vâsıt'a doğru yürümüş, Bağdat ise büyük çalkantılara sahne olmuştu. İbn Büveyh Bağdat'a yaklaşınca halife el-Müstekfî Billâh ile İbn Şîrzâd kaçıp gizlenmişlerdi.[488] İbn Şîrzâd saklanınca Bağdat'taki Türkler şehri terk ederek Musul'a doğru yola koyulmuşlar, onların Bağdat'tan uzaklaşması üzerine el-Müstekfî ortaya çıkmış ve tekrar Bağdat'taki Dâru'l-hilâfeye gelip oturmuştu. Bu sırada Muizzüddevle Ahmed b. Büveyh'in adamları, Bağdat'a gelip İbn Şîrzâd ile saklandığı yerde görüşmüş, sonra el-Müstekfî ile yaptığı görüşmede el-Müstekfî onlara İbn Büveyh'in Bağdat'a gelişinden memnun olduğunu, kendisinin sırf Türklerin Bağdat'ı terk edip gitmelerini beklemek üzere kaçtığını, onların burayı terk etmesiyle bütün yönetimin Muizzüddevle'ye her hangi bir çatışmaya girişmeksizin kalacağını düşünerek gizlendiğini belirtmişti. Muizzüddevle H.334/M.945'te Bağdat'a ulaşmış ve ertesi gün halife el-Müstekfî'nin huzuruna çıkıp ona beyat etmiş, el-Müstekfî de ona ihanet etmeyeceğine dair yemin etmişti. Müızzüddevle İbn Şîrzâd'ın ortaya çıkmasına izin vermesini dilemiş ve yine kabul ettiği takdirde onu kâtip edinmek istediğini arz etmişti. el-Müstekfî Muizzüddevle'nin bu isteklerini kabul etmiş, İbn Şîrzâd da saklanıp gizlendiği yerden çıkarak Muizzüddevle'ye gelmişti. Muizzüddevle onu bütün harac ve vergileri toplamakla görevlendirdi. Halife Müstekfî, Muizzüddevle'ye hil'atler giydirip onu o gün Müizzüdevle lakabıyla lakaplandırmış, ağabeyi Ali'ye «İmâdüddevle», diğer ağabeyi el-Hasan'a da «Rüknüddevle» lakaplarını vermiştir.[489] Bundan sonra Ahmed b. Büveyh iktidara gelip Türkleri uzaklaştırmıştır. Ancak askerî sayı olarak çok olan Türklerden tamamen kurtulması mümkün olmamıştır. Türklerin bir kısmı Musul'da bir kısmı da Bağdat'ta kalarak Büveyhîlerin ordusunda görev almıştır. Daha evvelden de kendi ordusunda bulunan Türk askerler vardı.

Ali Hasan ve Ahmed adında üç oğlu vardı. Bu üç kardeş önce Gîlânlı bir sülâleye mensup Emîr Mâkân b. Kaki'nin emrinde Sâmânîler'in hizmetine girdiler (928). Üç kardeşten Ali, Kerec valiliğine tayin edildi. Türk askerlerinin birçoğu Şîraz'da Ali'nin ordusuna katıldılar. Bak. Merçil, Erdoğan, "*Büveyhiler*", DİA, VI, 496-497. Philip Hitti, Ebû Şuca, Büveyh'in muhtemelen bir hanedan itibar ve nüfuzu sağlamak amacıyla Sâsânî Hükümdarları soyundan geldiğini iddia ettiğini belirtmektedir. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi,* III, 740 ayrıca bak. K. V. Zettersteen, *"Büveyhîler*", İA,

488 İbnü'l-Esîr, VIII, 449.

489 İbnü'l-Esîr, VIII, 449; İbn Haldûn, *İber*, III, 421; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 397.

I. 2. 1. 3. el-Müstekfî'nin Hal Edilmesi

İbnü'l-Esir'de geçen aşağıdaki ifadeler Türklerin hâlâ Bağdat'ta bulunduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Saray kahyası olan Alem adındaki bir kadın büyük bir ziyafet tertipleyerek bu ziyafete Deylemîlerle Türk komutanlarını davet etmişti. Muizzüddevle bu ziyafetten kuşkulanarak Alem'in bu ziyafeti el-Müstekfî'ye biatı yenilemek ve Muizzüddevle'yi görevden uzaklaştırmak için tertiplediğini düşünmüştü. Neticede Müstekfî'yi azlederek[490] Ebû'l-Kasım el-Mufaddal el-Mutî'yi halifeliğe çıkarmıştır.[491]
Bu süre içinde yalnız 4 halife işbaşına geldi.Bu Devrin Halifeleri

1- El-Mutî Lillâh Ebû'l-Kasım el-Mufaddal (H.334-363/ M.946-974)

2- Et-Tâi Lillah Ebû'l-Fazl Abdülkerim (H.363-381/M.974-991)

3- El-Kâdir Billah Ebû'l-Abbâs Ahmed (H.381-422/M.991-1031)

4- El-Kâim Ebû Ca'fer Abdullah H. (H.422-467/M.1031-1075

Burada bu dönemdeki Türklerin faaliyetleri ele alınırken bu dönem halifelerine göre değil de asıl söz sahibi olan Irak'ta hüküm süren Büveyhîlerin iktidara geliş sıralarına göre onların askerî ve siyasî faaliyetleri ele alınacaktır.

Hilafet merkezini ele geçiren Büveyhîlerin Irak, Ahvaz ve Kirman'da hakimiyetleri esnasında yönetime on emirlerinin geldiğini görmekteyiz. Bu emirler ve onların iktidarda kaldığı yıllar şu şekilde gerçekleşmiştir. Muizzüddevle (Ebû'l-Huseyn Ahmet) (H.334-356/M.945-967), İzzüddevle (Bahtiyar) (H.356-367/M.967-978), Adududdevle H. (367-372/ M.978-983), Samsamuddevle Ebû Kalicar (H.372-376/ M.983-986), Şerefüddevle (H.376-403/M.986-989), Bahaüddevle (Ebû Nasr H.Fîruz) (H.379-403/ M.989-1012), Sultânuddevle (H.403-411/M.1012-1020), Müşerrifüddevle (H.411-416/M.1020-1025), Celâlüddevle 1025-1043, İmadüddevle (H.416-435/M.1025-1043), Melikürrrahim de (H.435-447/M.1048-1055) yılları arasında Büveyhî emirleri olmuşlardır.

I. 2. 2. Büveyhî Emirleri Zamanında Türklerin Faaliyetleri

İktidara gelen ilk Büveyhî emiri Muizzüddevle'nin (H.334-356/M.945-967) son döneminde Türkler kuvvetlenmiş Muizzüddevle'ye karşı ayaklananları destekleyen

490 İbnü'l-Cevzi, XIV, 46; İbnü'l-Esîr, VIII, 450; İbn Kesir, XI, 212.
491 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 372; İbnü'l-Esîr, VIII, 451; İbn Kesir, XI, 212.

Deylemliler ise zayıf duruma düşmüşlerdi.[492] Muizzüddevle'ye karşı Nasıruddevle ve İbn Şirzad'ın ittifak edip ona saldırdıklarını görmekteyiz. Her iki tarafta da Türk askerler bulunmaktaydı. Bağdat'ta iki ordu birbiriyle çarpıştı. Nasıruddevle, Muizzüddevle askerîne erzak ulaştırılmasını engellemek için gayret gösteriyordu. Bu harp dört ay devam etti. Bu süre sonunda Muizzüddevle Bağdat'ta kontrolü sağladı ve diğer taraftan, Irak ve civarında havayı kendi lehine sakinleştirmek, saltanatına yönelecek pürüzleri ortadan kaldırmak ve Berîdîleri hakimiyetine boyun eğdirmek için çalıştı. Bu gaye ile, halife Mutî de beraberinde olduğu halde Basra şehrini Ebû'l-Kasım Berîdî'nin elinden almak için harekete geçti.[493] Muizzuddevle, 22 yıl müddetle (H.334-356/M.945-9607) Bağdat tahtında kaldı. Bu müddet zarfında, halifelikten başka bir hususiyeti kalmamış olan Abbâsî halifelerini devre dışı bırakarak, tüm devlet yetkilerini eline aldı.[494] Abbâsî devletinin durumunu çok iyi biliyordu. Dolayısıyla devlete tehlike oluşturabilecek durumları ortadan kaldırmak için çalıştı. Düşmanları Hamdânîler, Berîdîler ve diğerlerinin kötülüğünden korunmasını bildi. Devrinin en önemli komutanlarından birisi de Türk Komutan Sebüktekin idi.[495] Muizzüddevle'nin bu komutana çok değer verdiği yine tarihi kaynaklardan[496] anlaşılmaktadır.

Bu dönem içinde diğer önemli Türk komutan Alptekin eş-Şerâbî'dir. İncelediğimiz kaynaklarda ismi Heftekin, Elftekin ve Eftekin olarak değişik biçimlerde yazılan, Alptekin Ebû Mansûr Türkî eş-Şerâbî, Muizzu'ddevle Ahmed b. Büveyhî'nin hizmetinde bulunmuştur.[497]

Muizzüddevle'nin ölümünden sonra yerine oğlu İzzüddevle (H.356-367/M.967-978) geçmiştir. Onun emirliği esnasındaki Türklerin siyasî faaliyetlerine geçmeden önce Muizzüddevle b. Büveyh'in, ölümünün yaklaştığını hissettiği zaman oğlu İzzüddevle Bahtiyar'a vermiş olduğu öğütlerde Türkler hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Muizzüddevle oğluna; uyanık olmasını, düşmanlarından ve özellikle ordusunun çoğunluğunu teşkil eden Türklerden sakınmasını ve maaşlarını zamanında ödemesini tavsiye etmiştir.[498] Buradan da anlaşılmaktadır ki Türkler, daha evvel olduğu gibi Bağdat'ta paralı askerlik mesleğini Büveyhîler zamanında da devam ettirmektedirler.

İzzüddevle Bahtiyar, babasının tavsiyelerini yerine getiremedi ve onun kendisi için

492 İbnü'l-Esîr, VIII, 453.
493 İbnü'l-Esîr, VIII, 453.
494 Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 397.
495 İbnü'l-Esîr, VIII, 466; İbn Hallikan, *Vefayât*, I, 174-177; Hasan İbrahim, Hasan, a.g.e., III, 389-431;
496 İbn Kesir, XI, 232
497 İbn Kesir, XI, 260; Makrizî, *Hıtat*, II, 9.
498 İbnü'l-Esîr, VIII, 575; İbn Kesir, XI, 282.

çizdiği siyaset doğrultusunda yürümedi. Üstelik Türk Komutan Sebüktekin'in ikta arazilerine göz dikti.[499] Kendi malına göz diktiğini gören Sebüktekin, Bahtiyar'a düşman oldu. Sebüktekin'in, ordu içine hatta Bahtiyar'ın çok yakınları arasında bile casusları vardı, bunlar vasıtasıyla onun her işinden ve teşebbüsünden haberdar olurdu.[500] Bunun üzerine Sebüktekin, İzzüddevle'nin meskenini kuşatarak ailesini gözetim altına aldı. Böylece Türkler Büveyhoğullarının üzerinde hakimiyet kurdular. Bu sırada İzzüddevle Ahvaz'da bulunuyordu. Bu hadise sırasında Bağdat'a giremiyordu. Sonra Türkler, İzzüddevle'nin üzerine gitmek için Vâsıt'a hareket ettiler. Fakat bu arada Sebüktekin öldü. Bunun üzerine Türkler Eftekin adında aralarında bulunan bir emirin etrafında birleşerek İzzüddevle Bahtiyar ile karşılaştılar. Güçsüz duruma düşen İzzüddevle Bahtiyar'ı amcasının oğlu Adududdevle kurtarmış ve O, Irak'a tamamen hakim olmuş, karışıklıkları durdurmuştur.[501] Alptekin komutasındaki Türkler Bağdat'ta H.364/M.975'te yenilince etrafındaki yaklaşık 400 süvariyle birlikte Şam'a girdi ve Fatımî valisini şehirden çıkararak yaklaşık bir buçuk yıl Şam'ı idare ederek, hutbeyi Abbâsî halifesi adına okuttu. Bunun üzerine harekete geçen Fatımî Halifesi el-Aziz Billah ilk önce Mısır'ı ele geçiren meşhur Fatımî komutan Cevher'i bir orduyla Alptekin üzerine gönderdi. Alptekin Karmatîlerden aldığı destekle Cevher'i sıkıştırdı. Cevher ancak mal karşılığında antlaşma yaparak canını ve ordusundan geriye kalanları zor kurtarabildi. Daha sonra bizzat Halife el-Aziz Billah'ın iştirak ettiği büyük bir orduyla H.366/M.977 tarihinde Remle'de giriştiği savaşta yenildi ve savaş sonucunda esir olarak halifenin yanına getirilen Alptekin, el-Aziz Billah'ın büyük ikram ve izzetiyle karşılaştı. Halife kendisine ayrı bir çadır kurulmasını emretti ve kıymetli hediyeler sundu. Ardından da esir aldığı adamlarıyla birlikte Alptekin'i Mısır'a götürdü.[502] Bu komutan ve beraberindeki Türk komutanlar Fatımî ordusunun paralı askerleri statüsüne alınmıştır.[503]

İzzüddevle Bahtiyar'a karşı Türkleri kullanan Adududdevle (H.367-372/M.978-983) iktidara geçince otoritesini sağlamlaştırmış, emrindeki Türk askerlere sözünü geçirmiştir.[504] Türk askerler bu dönemde askerî görevlerini yerine getirmiş öne çıkan faaliyetlerde bulunmamışlardır. Bu devreye, Türklerin Büveyhîler içindeki sessizlik dönemi diyebiliriz. Ancak bunun döneminde Fatımi ordusunda bulunan Türk

499 İbnü'l-Esîr, VIII, 576.
500 İbn Miskeveyh, II, 235.
501 İbnü'l-Esîr, VIII, 646.
502 Ebû Ya'la Hamza İbnü'l-Kalânisî, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, (Neşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908, s. 19; Makrîzî, *Hıtat*, II, 10.
503 Devadârî, *Kenzü'd-Dürer*, VI, 141.
504 İbnü'l-Esîr, VIII, 671; İbn Kesir, XI, 301.

komutanların Suriye'yi ele geçirmek için faaliyete geçtiklerini bilmekteyiz. Bunlardan birisi Bultekin et-Türkî,[505] diğeri Mencütekin et-Türkî'dir.[506]

Adududdevle'nin ölümü üzerine yerine oğlu Samsamuddevle Ebû Kalicar (H.372-376/M.983-986) geçti.[507] Ancak Samsamuddevle ile, nüfuzunu İsfahan, Rey, Şiraz ve civarına yayılmış olan en büyük kardeşi Şerefüddevle arasında anlaşmazlık çıktı. Şerefüddevle H.376/M.986 yılı içinde Ahvaz'dan hareketle Vâsıt üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Bunun üzerine Samsamuddevle, yakın adamlarıyla nasıl bir yol takip edeceği hususunu müzakere etti. Adamlarından birkaçı, kardeşine karşı taraftarları olan Deylemlîlerle Türkler arasına ayrılık sokmak için Musul ve civarı dağlık bölgelere gitmeyi tavsiye ettiler.[508]

Şerefüddevle'nin Bağdat'a girişi, kardeşi ile olan mücadelesini sona erdirmedi. Nitekim Türkler ve Deylemliler arasındaki anlaşmazlık ortaya çıktı. Türkler Şerefüddevle'yi, Deylemlîler de Samsamüddevle'yi destekllediler. Mücadele Deylemlilerin zaferiyle neticelendi ve onlar Samsamuddevle'nin yeniden hükümdar olmasını istediler. Ancak Şerefüddevle, onları kardeşini öldürmekle tehdit ederek, Türklerle Deylemliler arasını bulmayı başardı.[509]

Şerefüddevle (H.376-403/M.982-989) Türklerin sayesinde iktidara gelmiş ve bu iktidarının devam etmesi için de Türklerle Deylemîler arasındaki huzursuzluğu gidermeye çalışmıştır.[510] Onu Halife Tai karşılamış ve emirlik tacını giydirdi.[511] Bu arada amcası Rey, İsfahan sultanı Fahrüddevle arasında rekabet baş gösterdi. Bu sebeple onun, amcası Fahrüddevle'yi destekleyen Bedr b. Hasanveyh üzerine Türk Komutan Karatekin Cehşiyârî komutasında Cebel bölgesine bir ordu gönderdiğini görmekteyiz. Giden bu ordu ve başlangıçta zafer kazanmış olmasına karşın, Bedr, karşısında tutanamamış hezimete uğratmıştır. Bedr, Irak'ı tehdit eden büyük bir güç haline geldi.[512]

Şerefüddevle'in ölümü üzerine Bahaüddevle (H.379-403/ M.989-1012) emir oldu. Türkler bu emirliğe Şerefüddevle'nin oğlu vali Ebû Ali'yi getirmek için destekllediler. Ancak Bahaüddevle, Ebû Ali'yi yakalayıp öldürdü. Onu destekleyen Türkleri de kendine çekmeyi başardı. Onun döneminde Türkler ile Deylemlî askerler arasında karışıklıklar

505 Devadârî, *Kenzü'd-Dürer*, VI, 205, 206.
506 İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, s. 106.
507 İbnü'l-Esîr, IX, 22.
508 İbnü'l-Esîr, IX, 49.
509 İbnü'l-Esîr, IX, 49.
510 İbnü'l-Esîr, IX,52; İbn Kesir, XI, 305.
511 İbnü'l-Amîd, *Tarihü'l-Müslimin*, s. 241.
512 İbnü'l-Esîr, IX,52; İbn Kesir, XI, 307.

çıkınca, Bahaüddevle, Türkleri destekledi.[513] Bu sayede Deylemlîlerin nüfuzunu zayıflatmaya muvaffak oldu. Ne var ki, Bahaüddevle'nin Türklerin desteğini kazanması ve Deylemîlerin nüfuzunu zayıflatması üzerine bir takım karışıklıklar çıktı fakat o, karşılaştığı güçlüklere bir sınır koyamadı. Bahaüddevle'nin halife Taî'yi tutuklayıp azlettikten sonra Kadirbillâh'a bîat ettiği (H.381/M.991)[514] esnada, yeni halifenin göreve başlaması sebebiyle, Türkler ve Deylemlîler aralarındaki huzursuzluk giderildi. Birlikte isyan ederek âdet olduğu üzere cülus bahşişi istediler.[515]

Bahaüddevle, bu arada Bahtiyar'ın iki oğluyla mücadele etmek zorunda kaldı. Bahtiyar'ın oğulları Samsamuddevle'yi öldürüp Fars'ı ele geçirmiş ve Deylemlîleri kendisiyle muharebeye sokmak için çalışmalar yapmaktaydı. Ancak Bahaüddevle, Deylemlilerin liderini kendi tarafına çekti. Bahtiyar'ın Fars'a hâkim olan iki oğluyla savaştı. İki kardeş arasında fitne ve düşmanlık çıkartarak Fars bölgesini ele geçirdi. Bahtiyar'ın iki oğlundan biri Batiha'ya diğeri de Deylem bölgesine gitti; ancak ikincisi Türkler, Deylemliler ve Zutlar'ın çoğunluğu tarafından desteklendiği Fars'a geri döndü ve Kirman bölgesinin büyük bölümünü eline geçirdi. Bahaüddevle uzun süren çabalardan sonra bir ölçüde devletin birliğini sağlamaya muvaffak olmuş, fakat Irak'taki Büveyhî nüfuzu azalmaya başlamıştı. Bahâüddevle'nin H.403/M.1012'de ölümüyle[516] oğulları arasında uzun süren bir hâkimiyet mücadelesi başladı ve Büveyhîler parçalanmaya başladı.

Bahâüddevle'den sonra yerine geçen oğlu Sultanüddevle'nin (H.403-411/M.1012-1020) Irak'ta karşılaştığı en büyük güçlük Deylemliler ve Türkler arasındaki mücadele idi.[517] Sultanüddevle'nin ordusunun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Deylemli askerler tarafından kandırılıp teşvik edilen Ebû'l-Fevâris, kardeşine isyan etti. H.407/M.1016 yılında Şiraz'ı ele geçirdi.[518] Fakat Sultanuddevle'nin ordusu çok geçmeden onu bu şehirden çıkardı ve Kirmân'a kadar kovalayarak Kirmân'ı da istilâ etti. Bu arada Türk olan Gazneliler Büveyhîler'in hâkimiyet sahâlârına doğru genişlemekteydi. Kirmân'dan kaçan Ebû'l-Fevâris, Horasan'a gitti ve Gazneliler'den yardım istedi. Gazneli Mahmud onu desteklemeye karar verdi. Gazne hükümdarı Yeminüddevle, Mahmut b. Sebüktekin'e sığındı. Ondan aldığı askerî takviye ile Kirmân'ı geri aldı (H.408/M.1017). Ne var ki, bu ordu Sultanüddevle karşısında fazla tutunamadı. Bozguna

513 İbnü'l-Esîr, IX, 63.
514 İbnü'l-Esîr, IX,79; İbn Kesir, XI, 310.
515 İbnü'l-Esîr, IX, 80.
516 İbnü'l-Esîr, IX, 241; İbn Kesir, XI, 352.
517 İbnü'l-Esîr, IX, 241.
518 İbnü'l-Cevzi, XV, 120; İbnü'l-Esîr, IX, 293.

uğrayan Ebû'I-Fevâris, önce Hemedan emîri Şemsüddevle b. Fahrüddevle'ye bilâhare Batiha hâkimi Mühezzibüddevle'ye sığınmak zorunda kaldı.[519] Bu mücadeleler, Kirman valiliğinin kardeşi Sultanuddevle'nin liderliğini tanıdığını kabul etmesi şartıyla, Ebû'l-Fevâris'e verilmesiyle sona erdi.

Sonuçta Türklerin desteklediği Müşerrifüddevle b. Bahâüddevle H. 412/ M.1021 Irak'a hâkim oldu Sultânüddevle de Irak üzerindeki hâkimiyetinden vazgeçmek zorunda kaldı.[520] Müşerrifüddevle zamanında (H.411-416/M.1020-1025) Türklerin nüfuzu arttı. Bunun sebebi, Büveyhoğulları hükümdarlarının zayıflığı ve bu dönemde Irak'ta saltanat tahtına çocukların oturmuş olmasıdır. Hanedan mensupları arasındaki taht mücadelesinden faydalanan Gazneli Mahmud ise ömrünün son yıllarında batıya yöneldi ve Rey şehrine hâkim olarak Büveyhîler'in H.420/M.1029 yılında Cibâl koluna son verdi.

Müşerrifüddevle'nin ölümünden sonra Irak'ta yeniden taht mücadelesi başladı. Sonunda askerler kardeşi Celâlüddevle'yi (H.416-435/M.1025-1043) emîr seçtiler.[521] Kirman'da tahta geçmeyi başaran Ebû Kâlîcâr bir ara Bağdat'ı ele geçirmek istediyse de başarılı olamadı, fakat kendini Emîrü'l-ümerâ olarak kabul ettirdi.

Îbnu'1-Esir, Celâlüddevle zamanında, Türk komutanların nüfuzunun arttığını, Abbâsî devletinin işlerinin yürütülmesinde son derece etkili olduklarını geniş bir şekilde açıklamış; hatta onların Büveyhî hükümdarlarının tayinlerine de müdahale etmeye başladıklarını, onları kendilerine itaate ve bağlılığa zorladıklarını bildirmektedir. Bu dönemde halife, onların dileklerini yerine getirmekten başka hiçbir şey yapmamıştır.[522] Türk askerler isteklerini elde etmek ve mal kazanmak için sık sık isyana teşebbüs ediyorlardı. Nitekim Bağdat'ta Celalüddevle'ye karşı isyan ederek onun sarayını yağmaladılar. Hatta Celâlüddevle'nin para basımı için gönderdiği altın ve gümüşleri de yağmalayıp aralarında taksim ettiler. Celâlüddevle'yi evinde muhasara ederek, ona, su ve yiyecek ulaştırılmasını engelleyecek kadar ileri gittiler. Sonunda halife Kadirbillâh, araya girerek iki tarafın anlaşmasını temin etti.[523]

Kâdir'in yerine halifeliğe, 32 yaşındaki oğlu Kâimbiemrillâh geçti.[524] Bu dönemde Bağdat anarşi ve çatışma merkezi olmuş, gruplar arasındaki çekişmeler başta Türk ve Deylemliler olmak üzere gittikçe artmıştı. Türk askerleri, Celâlüddevle'nin bir kardeşi

519 İbnü'l-Esîr, IX, 302.
520 İbnü'l-Esîr, IX, 323.
521 İbnü'l-Esîr, IX, 346; İbn Kesir, XII, 19.
522 İbnü'l-Esîr, IX, 347.
523 İbnü'l-Esîr, IX, 353.
524 İbnü'l-Esîr, IX, 417; İbn Kesir, XII, 29.

Sultanüddevle'nin oğlu Ebû Kalicâr'ı desteklemişler. Bu askerler Celâlüddevle'yi hal' edip yerine kardeşinin oğlu Ebû Kalicâr'ı saltanata geçirmeyi hedeflemişlerdi. İki taraf arasındaki bu harpler, H.428/M.1037 yılında Bağdat'ta en yüksek noktasına ulaştı ve Sultan canını kurtarmak için Bağdat'tan kaçtı. Bu seferde şehre Ebû Kalicar girdi. H.425/M.1034 yılında Kentin doğu kesiminin korunmasını Türk asıllı komutan Ebû'l-Hâris Arslan'a teslim etti.[525] Daha sonra Celalüddevle, Arslan'ı kendi yanına çekmeyi bildi. Ancak Celâlüddevle ve yeğeni Ebû Kalicâr H.428/M.1037 yılında sulh yaptılar, ikisi arasında anlaşma gerçekleşti.[526]

Celâlüddevle'nin H.435/M.1044'te ölümüyle Bağdat'ta hutbe İmamüddevle Ebû Kâlîcâr adına okundu.[527] Böylece Ebû Kâlîcâr (435-440/M.1044-1048) Büveyhîler'in Irak, Fars ve Kirman kollarını tek bir idare altında toplamış oluyordu. Bu devirde Selçuklularla Büveyhîler arasındaki mücadele başlamış, Selçuklular Büveyhiler'in hâkim oldukları topraklara doğru ilerlemeye başlamışlardı.[528]

Selçuklular Dandanakan Savaşı'ndan (H.431/M.1040) sonra toplanan kurultayda o zamana kadar ele geçirilmiş ve ileride zapt edilecek toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştırmışlardı. Bu bölüşme sırasında Kirman bölgesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a verilmişti. Kirman eyaletine Selçuklu akınları ilk olarak H.434/M.1042-43 yılında başladı.[529]

Ebû Kalicâr, kendisine olan ahdini bozup Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e katılarak Kirmân'ın bazı bölgelerini ele geçiren, kendisini hezimete uğratıp bu bölgeden çıkaran İsfahan emîriyle harbe tutuştu.[530] H.438/M.1046 yılında kendi adına hutbe okutan bu valiyi yola getirmeyi başardı. Bu olaydan iki yıl sonra, Ebû Kalicâr ile Tuğrul Bey arasında sulh akdedildi.[531] Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yınal'a Ebû Kalicar'ın idaresinde olan bölgeden elini çekmesini emretti.[532] Bu arada Tuğrul Bey'in Ebû Kalicar'ın kızıyla, Ebû Kalicâr'in oğlu Ebû Mansûr'un da Tuğrul Bey'in kardeşi Davud'un kızıyla evlenmeleri üzerine iki taraf arasındaki ilişkiler daha da arttı.

Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmeyi bir müddet geciktirmeleri, Büveyhî ve Selçuklu ailesini bağlayan akrabalıkla birleşen bu sulhun neticelerindendir. Daha sonra

525 İbnü'l-Esîr, IX, 433.
526 İbnü'l-Cevzi, XV, 256; İbnü'l-Esîr, IX, 455.
527 İbnü'l-Esîr, IX, 516; İbn Kesir, XII, 51.
528 İbnü'l-Esîr, IX, 510.
529 İbnü'l-Esîr, IX, 510.
530 İbnü'l-Esîr, IX, 534.
531 İbnü'l-Esîr, IX, 536.
532 İbnü'l-Esîr, IX, 537.

Kavurd, Kirman üzerine yürüyerek bu bölgedeki Büveyhî hâkimiyetine son verdi. H.447/M.1048.[533]

Son zamanda Büveyhîlerin genel komutanı olan Türk komutan Arslan Besasiri Bağdat'ta huzur ve sükunetin sağlanması için büyük başarı gösterdi.[534] Aynı tarihte Ebû Kâlîcâr öldü yerine oğlu Hüsrev Fîrûz geçti. Halife Kâimbiemrillâh ona el-Melikürrahîm (H.440-447/M.1048-1055) lakabını verdi. Büveyhîler bu dönemde hakim oldukları bölgelerden Kirman'ın hakimiyetini Selçuklulara kaptırmışlar, ellerinde sadece Irak ve Fars bölgeleri kalmıştı. Ancak Melikurrahîm bu iki bölgeye hakim olmak için hem kardeşleriyle hem de Selçuklularla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Halife Kâim-Biemrillâh bu sırada Büveyhîler'in ve Türk askerlerinin komutanı olan Ebü'l-Haris Arslan Besâsîri'nin baskısı altında idi.[535] Bu komutan Abbâsî hilafetinin sonunu getirerek ve Irak ile Bağdat'ı Şii Fatımi Devleti'nin hakimiyetine devredecek tehlikeli bir planı uygulamaktaydı.[536] Bundan dolayı Abbâsî halifesi Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiş ve kendisini bu güç durumdan kurtarmasını istemişti. Bu ısrarlı davetler sonucu harekete geçen Tuğrul Bey, H.447/M.1055'de İslâm dünyasının o zamanki merkezi olan Bağdat'a girdi.[537] Türkler ve Deylemli askerler arasında çıkan olayları bastıran Selçuklu ordusu, âsileri cezalandırdı. Tuğrul Bey bu olay sebebiyle suçlu gördüğü el-Melikürrahîm'i hapsettirerek Bağdat'taki 110 yıllık Büveyhî hâkimiyetine son verdi.

Sâmânîlerin içinde de Türkleri görmekteyiz. Sâmânî Hükümdarı Abdülmelik b. Nuh'un (H.343-350/M.954-961) yılında saray Hâcibliği görevini Gaznelilerin atası Alptekin yürütmekte idi. Bu komutanın çocukları daha sonra Gazneliler Devletini kurarak Horasan'a tamamen hakim olmuşlardır. İslâm'ın bayraktarlığını yapacak olan Türkler, ilk önce bunu Gazneli Mahmut'la göstermişlerdir. İbn Hallikan'ın ifadesiyle Gazneli Mahmud İslâmın ilk döneminden beri Müslüman bayrağı dalgalanmamış, hiçbir ayet ve sure okunmamış yerlere ulaşmış, oralara camiler ve mescitler yaptırmıştır.[538]

533 İbnü'l-Esîr, IX, 605.
534 İbnü'l-Esîr, IX, 607.
535 İbnü'l-Esîr, IX, 601.
536 İbn Haldûn, III, 458.
537 İbnü'l-Esîr, IX, 609; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, 281.
538 İbn Hallikan , II, 85.

I. 3. Halifelerin Türklerle İlgili Siyasetleri

Daha önce geçtiği gibi H.232/M.847 yılında halife olan Mütevekkil'den itibaren, Abbâsî halifeleri Türk komutanların destekleriyle iktidara gelmekteydiler. Birileri sayesinde iktidara gelenler, bir gün birileri vasıtasıyla iktidardan gidebilirlerdi. Bu durum Abbâsî halifelerinin her zaman kafalarını rahatsız etmiş ve Türklere karşı bir takım tavır ve davranışlar sergilemelerine neden olmuştur. İncelediğimiz dönem içerisinde Halifelerin Türklere karşı müspet veya menfi yöndeki davranışları, Abbâsî-Türk ilişkilerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

İkinci dönem Abbâsî Halifelerinin ilki olan Mütevekkil halife olduktan sonra kendisini hilafet makamına getiren Türk askerî erkanına karşı sert bir tavır almış, onların birini diğerinin aleyhine kullanmak suretiyle onların nüfuz ve sultasından kurtulmak istemiştir.[539] Mes'ûdî'nin de ifade ettiği gibi halife bir takım kararlar almıştır.[540] Yine Gordon, Mütevekkil'in enerjisinin büyük bir kısmını "Türk politikası"na harcadığını[541] belirtmektedir. Aşağıda sunulacak bütün maddelerde Mütevekkil'in Türklere karşı tutumlarını görmek mümkündür.

I. 3.1. İnak'ın Halife ile Arasının Açılması ve İnak'ın Öldürülmesi

Mütevekkil Döneminin en önde gelen Türk komutanı olan İnak, Halife tarafından alabora edilmek istenen ilk kişi olmuştur. Çünkü İnak, Gordon'un da belirttiği gibi; O, asker olmaktan çıkıp yönetimde hem saray politikalarında etkin roller üstlenmiş hem de politik ve askerî alanda yüksek derecede karar verme mercîi haline gelmişti.[542] Halifenin bundan sonra İnak'a karşı tavırları, ondan kurtulmak istediğini göstermektedir.

Mütevekkil H.234/M.849 yılında, üst düzey devlet adamlarıyla gezinti esnasında içkinin de etkisiyle İnak'a bir hayli ağır laflar söylemiş, İnak da onu öldürmeye kalkışmıştı. Sabah olunca durum ve olup bitenler Mütevekkil'e nakledilmiş, Halife de İnak'dan "sen benim babamsın ve beni sen yetiştirdin diyerek özrünü beyan etmiş ve

539 Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devlet tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1992, 108.
540 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 329.
541 Gordon, a.g.e., s. 80

542 Gordon, a.g.e., s. 80

onun gönlünü almıştır.[543] Gordon bu sözden yola çıkarak Türk komutanların, halifelerin yetiştiricileri olduklarını belirtir. Doğrusu bu görüşe katılmamak imkansızdır. Çünkü bütün halifelerin bir Türk yetiştiricisi bulunmaktadır. Muhtemelen böyle bir yoruma gidilmemesi için bu sözü İbn Vâdirân benim ve devletimin reisisin şeklinde rivayet etmektedir.[544]

Her ne kadar Mütevekkil onun gönlünü alsa da ondan bir an evvel kurtulma niyetinde ve onu merkezden uzaklaştırma çabası içerisindeydi. Mütevekkil, Mu'tasım'ın Afşin'e karşı yürüttüğü açık mücadelenin bir benzerini İnak'a karşı yürütme cesaret ve imkanını bulamamıştır. Bu yüzden birtakım tuzak ve hilelere başvurmuştur. Hatta bu niyetini gizlemek için ona Kûfe, Hicaz, Mekke ve Medine valiliklerini vermişti.[545] Bu arada Halife, İnak'ın hacca gitmesi hususunda, kaynaklarda bildirilmeyen, bazı kimseleri ikna etmek için görevlendirmiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Nitekim İnak hacca gitmek için Mütevekkil'den izin isteyince Halife ona izin vererek girdiği her şehirde oranın emiri olacağına dair yazılı bir belge verip hil'at giydirmişti.[546]

İnak hac görevini yaptıktan sonra Sâmerrâ'ya dönmek için yola çıktığında Mütevekkil Bağdat valisi İshak b. İbrahim'e bir mektup yazarak onu Bağdat'ta hapsetmesini emretmiş, diğer taraftan da İnak'a elbiseler ve hediyeler göndermişti.[547] Halife böylece onu kuşkulandırmak istemiyordu. İnak Bağdat'a yaklaştığında İshak b. İbrahim onu karşılamak üzere yola çıkmıştı. İnak Enbar yoluyla Sâmerrâ'ya gitmek istemiş, fakat İshak, ona Halifenin mektubunu sunmuştur. Mektupta Halife, İnak'ın Bağdat'a gitmesi, burada bulunan Haşimoğulları ve Müslümanların ileri gelenleriyle tanışması ve onlara hediyeler dağıtması istenmekteydi. Bunun üzerine İnak Bağdat'a gitmiştir.[548] Neticede İnak, İbrahim tarafından hepsedilip öldürülmüştür.

İnak Bağdat'a gelip İshak b. İbrahim'le karşılaştığında yanında üç yüz kadar hizmetçisi ve adamı vardı. Bağdat'ta bir eve misafir edildiği sırada İshak, ilk önce İnk'ın girmesi hususunda tazim etmiş ve bu esnada onun adamlarının içeriye girmesine engel olup kapıları kapatarak nöbetçiler dikmişti. İnak bu duruma şahit olunca: «Yapacaklarını yaptılar galiba, eğer bunu Bağdat'ın dışında başka bir yerde yapmaya kalkışsalardı, asla beceremezlerdi.» demişti. Ayrıca İnak'ın iki oğlu Mansûr ve Muzaffer'le katipleri

543 Taberî, IX, 168; İbnü'l-Cevzî, XI, 209; İbnü'l-Esîr, VII, 43; İbn Haldûn, *İber*, III, 274.
544 İbn Vâdirân , Hüseyin b. Muhammed, *Tarihu'l-Abbâsîyyun ed-Devletü'r-Reşid li beni'l Abbas ve Benih, thk. Müncî el-Kâ'bî,* Beyrut 1933, s. 582.
545 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II,276.
546 Taberî, IX, 170; İbnü'l-Cevzî, XI, 220; İbnü'l-Esîr, VII, 45.
547 İbnü'l-Esîr, VII, 46.
548 İbnü'l-Esîr, VII, 46.

Süleyman b. Vehb ve Kudama b. Ziyad'i da yakalayıp Bağdat'ta hapsetmişlerdi.[549] Burada vefat etmiştir.

Halifenin İnak'ı Sâmerrâ'nın dışında öldürmekle İnak'ın binlerce adamının tepkisine mani olmak[550] istemişti. Ayrıca Bağdat halkı ile Türklerin düşmanlığından yararlanarak ciddi bir tepkiyle karşılaşmayacağı[551] düşüncesiyle onu Sâmerrâ dışında öldürtmüştür. Halife devrin en güçlü komutanı İnak'ı öldürmesine rağmen yine onun bütün görevlerini Türk komutan Vasîf'e vermiştir.[552] Bundan başka bir şekilde davranması mümkün değildi. Altyapısını tamamlamadan Türklerden kurtulamazdı.

İnak'ın bertaraf edilmesinin gerçek sebeplerini tarih kitapları açıkça ortaya koymasa da bu durum Halifenin Türk nüfuzundan kurtulma isteğinde olmasının bir göstergesidir. Çünkü bunun akabinde Halife hemen veliaht tayin etmiştir.

I. 3. 2. Mütevekkil'in Evlatlarına Veliahtlık ile Beyat Edilmesi

Mütevekkil üç oğluna veliahtlık beyati vermişti. Oğulları «Muntasır Billâh» diye lakaplandırdığı Muhammed; «Mu'tez Billah» diye lakaplandırmış olduğu Ebû Abdullah Muhammed ile «el-Müeyyed Billah» diye lakaplandırdığı İbrahim idiler.[553] Böylece Halife Abbâsî nüfuzunu artırmayı ve Türklerin halife seçiminde etkili olmamasını arzulamıştır.[554] Bu olayın akabinde Halife Mütevekkil'in Türklere karşı birtakım güçler bulmaya çalıştığını görmekteyiz ki, bu onun Türklere bakışını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.

I. 3. 3. Halifenin Arap Unsura Dayanma ve Onların Gönlünü Alma Teşebbüsleri

Mütevekkil iktidara geldiği zaman Hz. Hüseyin b. Ali'nin kabri ile etrafındaki bütün evlerin yıkılmasını emrederek[555] Hz. Ali evladına karşı kötü muamelelerde bulunmuştu. Bu davranışı ile Mütevekkil ile Arapların arası açılmıştı. Halife Mütevekkil

549 İbnü'l-Esîr, VII, 46.
550 Hüseynî, Nâdiye, *el-İtticâhati's-Siyasiyye ve'l-Hazariyye fi Hilafeti'l-Mütevekkil*, Cidde, 1983, s. 65
551 Lümeylim, Muhammed Abdülaziz, *Nufûzu'l-Etrak fi Hilafeti'l-Abbâsîyye ve eseruhu fi Kıyamı Medineti's-Sâmerrâ*, Beyrut, 1991, I, 460.
552 Taberî, IX, 168; İbnü'l-Esîr, VII, 43; İbn Haldûn, *İber*, III, 274.
553 İbnü'l-Esîr, VII, 49.
554 Faruk, Ömer, *el-Hilafetü'l-Abbâsîyye*, s. 65.
555 İbnü'l-Esîr, VII, 55.

Araplarla arasını düzeltmek için ve onların gönlünü almak için bir takım faaliyetler yapmıştır. Böylece Halife, Arapları kendi yanına alarak, Türklerden kurtulmayı gerçekleştirecekti. Aşağıdaki sunacağımız maddeler Halifenin bu konudaki çabaları olarak anlaşılmaktadır.

I. 3 3. 1. Bağdat valisi İshak b. İbrahim'in Sâmerrâ'ya Davet Edilmesi

Halife İnak'ın öldürülmesinden sonra Bağdat valisi İshak b. İbrahim'i Sâmerrâ'ya davet etmiş İshak da 10 bin adamıyla buraya gelmiştir. Halife bununla İbn Vâdirân'ın da ifadesiyle Türk gücüne karşı durumunu güçlendirmek istiyordu.[556] İbn İshak Sâmerrâ'da barınamamış, daha doğrusu barındırılmamış ve burayı terk etmek zorunda kalmıştır.

I. 3. 3. 2. Mütevekkil'in Gayri Müslimlere Uygulamaları

Mütevekkil Arapların gönlüne girmek için gayrimüslimlere karşı bir dizi kararlar almış ve onu uygulamıştır. Gayrimüslimler bundan böyle bal renginde başlıklar takacak, atlarına bindiklerinde tahtadan eğerler üzerine binecekler, bölgedeki Müslümanlara benzememek için onların elbiselerini kullanmayacaklardı. Yeni inşa ettirdikleri kiliseler yıkılacak ve evlerinden öşürler alınacaktı. Evlerinin kapılarına tahtadan gizlenmiş şeytanı andıran resimler takılacak, devletin işlerinde asla istihdam edilmeyeceklerdi. Hiçbir Müslüman onlara bir şey öğretmeyecek, dışarı çıktıklarında boyunlarında bir haç asılı olacak, yollarda mutlaka bunu takacaklardı. Ayrıca mezarları yerle bir edilip düz halde olacaktı. Bu konuda gerekli uygulamaların yapılması için İslâm aleminin dört bir yerine haberler gönderilmişti.[557]

I. 3. 3. 3. Halku'l Kur'ân Tartışmasına Son Vermesi

Mütevekkil başa geçince Kuran'ın yaratılıp yaratılmadığı konusunda tartışma yapılmasını yasaklamış ve bu konuda İslâm diyarının her tarafına genelgeler göndermişti.[558] Bu uygulama fikrî alanda yapılan bir reform gibi görünse de aslında

556 İbn Vâdirân, *Tarihu'l-Abbâsîyyun ed-Devletü'r-Reşid li beni'l Abbas ve Benih*, s. 586.
557 İbnü'l-Esîr, VII, 52-53.
558 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; İbnü'l-Esîr, VII, 56.

siyasî bir karardır. Böylece Halife, Mutezili görüşü benimsemeyen Bağdat halkını müttefik edinmek istemiştir.[559]Mütevekkil, Arapların gönlüne girmek için attığı bunun gibi ciddi adımlardan sonra Arapların yaşadığı merkeze gitmeye karar verir.

I. 3. 3. 4. Mütevekkil'in Şam'a Yerleşme Niyeti

Halife Mütevekkil Türk nüfuzunu kırmak için birçok faaliyetlerde bulunmasına, İnak gibi ünlü Türk Komutanını öldürmesine rağmen bu nüfuza hakimiyet kuramamıştı. Türklere hakim olmanın Sâmerrâ'da mümkün olmayacağına kanaat getirmişti. Bundan dolayı başkenti Şam'a taşıyarak Türk nüfuzundan kurtulmayı ve oradaki Arap unsurun da desteğini almaya çalışmıştır.[560] Sadık Cevdet'in de ifade ettiği gibi Şam, Emevîlerin başkenti oluşundan beri Arapların ve Arap asabiyetinin ağır bastığı bir merkez idi.[561] İşte Mütevekkil'in Türklerden kurtulmak için attığı en ciddi adım onun Şam'a yerleşme isteğidir.

Mütevekkil Şam'a varıp orada ikamet etmeye niyet etmişti.[562] H.243/M.857 yılında veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, baş müşaviri Feth b. Hakan ile birlikte kalabalık bir toplulukla Sâmerrâ'dan ayrıldı. H.244/M.858 yılında Şam'a geldi. Hatta yönetimin bazı divanlarını ve devlet dairelerini oraya taşımış ve çeşitli binaların inşa edilmesini emretmişti.[563]

Halifenin bu şekilde Şam'a gitmesini ve divanları oraya taşımasını Mes'ûdî diğer kaynaklara nispeten oldukça geniş açıklamıştır. Halifenin Türk komutanlara sırt çevirmesi, hükümet kurumlarını buraya taşıması Türkleri harekete geçirmiştir. Türkler Halifenin gerçek niyetini anlamışlardı. Bu nedenle hemen maaşlarını bahane ederek harekete geçtiler. Halife vezirine istediklerinin verilmesini emretti.[564] Askerler verilen hiçbir şeyi almamışlar, Sâmerrâ'ya geri dönmek istediklerini belirtmişlerdi. Bu istekleri

559 Lümeylim, *Nüfuzu'l-Etrak fi Hilafeti'l-Abbâsîyye ve eseruhu fi Kıyamı Medineti's-Sâmerrâ*, I, 420; Yusuf, el-Işş, a.g.e., s. 105; Sâmerrâ dönemi ile ilgili yüksek lisans çalışması yapan Hatice Küpra Ergun da bu meseleyi bu şekilde değerlendirmiştir. Bak. Ergun, Hatice Küpra, *Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi*, Konya, 2002, SÜSBE, s. 43, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
560 İbn Kesir, IX, 344; Hasan İbrahim, Hasan ve Muhammed, Hudari, Bek; bu yolculuğu Türklere karşı alınan bir tedbir olarak değerlendirmektedir. Hasan İbrahim, Hasan, III, 389; Muhammed, Hudari Bek, *Muhadarat Tarihu'l- Ümemi'l-İslâmiyye*, s. 261.
561 Sadık Cevdet, *er-Rihletü'l-Mütevekkiliyye ila Dımaşk*, Ürdün, 1985, s. 14.
562 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 83; İbn Kesir, IX, 344.
563 Ya'kûbî, II, 491; Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 83.
564 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 115.

kabul edilmeyince Mütevekkil'i öldürme teşebbüsünde bulunmuşlar ise de Boğa el-Kebîr'in tedbiri sayesinde bunu gerçekleştirememişlerdir. Bunun üzerine Halife ile Boğa'nın arasını açmaya çalışmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.[565]

Halife Mütevekkil'in Şam'ın havasının soğuk ve rutubetli, suyunun kötü olması ve rüzgarlarının çok sert esmesi gibi nedenleri bahane ederek bir müddet sonra Halifenin Sâmerrâ'ya geri döndüğünü ifade etmektedir.[566] Ancak bu sebeplerle bunu açıklamak oldukça zordur. Çünkü Halife bütün divanları oraya götürerek orada kalmaya kesin kararlı olduğunu göstermişti. Yukarda kaynakların belirttiği sebepler bazı tarihçilerin[567] de ifade ettiği gibi halifenin gerçek amacının gizlenmesine yöneliktir. Kaynakların verdiği bilgiler ve olayların gidişatı irdelenince Mütevekkil'in Sâmerrâ'yı terk edişi ve dönüşü tamamen Türklerden kurtulma isteği ile ilgilidir. Çağdaş Arap tarihçileri[568] de bu görüştedirler. Öyleyse şunu açık bir şekilde ifade edebiliriz. Halife, Türklerden kurtulmak için Sâmerrâ'yı terk etmiş, yine onların baskısıyla Sâmerrâ'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Mütevekkil Şam'ta iki ay gibi kısa bir müddet kaldıktan sonra Sâmerrâ'ya dönmüştür.[569]

Halifenin Şam'ı başkent yapma arzusunu ve Şam halkının tepkisini değerlendirecek olursak şunları ifade edebiliriz. Şam'ın başkent yapılması oldukça önemliydi. Burası Arapların çok olduğu ve kabile asabiyetinin yaşandığı bir ortamdı. Mütevekkil Şam halkının bu durumunu bildiği için kendisine yardımcı olacağını düşünüyordu. Ancak Emevîlerin iktidardan gitmesiyle siyasî ve iktisadi bakımdan birçok kayıpları olan Şam halkının Abbâsîlerle ilişkileri iyi değildi ve onlara düşmanlık duymaktaydılar ve bundan dolayı Mütevekkil'e destek vermediler.[570]

Nitekim Hasan İbrahim Hasan bizim görüşümüzü destekler mahiyette bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: Mütevekkil'in halifelik merkezini Şam'a nakletmeyle, bu görevi ifada Araplardan faydalanmak, nüfuzunu Arapların omuzlarına devretmek

565 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 116.
566 Taberî, IX, 210; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 115; İbnü'l-Cevzi, XI, 322; İbnü'l-Esîr, VII, 85; İbnü'l-Verdi, *Zeynuddin Ömer b. Müzaffer, Tarihu İbnü'l-Verdi*, Beyrut, 1996, I, 219.
567 Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyi's-sânî*, s. 12.
568 Muhammed, Hüdari Bek, *Muhadarat Tarihu'l- Ümemi'l-İslâmiyye*, s, 202; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, I, 10; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyi's-sânî*, s. 12, Yusuf el Işş, *Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsîyye*, Beyrut, 1990, s. 106; Mustafa Şakir, *Devletü Beni'l-Abbas*, Dımaşk, 1974, II, 447; Hakkı Dursun, Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 109.
569 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 85; İbn Manzur, *Muhammed b. Mükerrem, Muhtasar Tarihu Dımaşk*, I-XXIV, Dımaşk, 1984, VI, 87.
570 F., Ömer, *el-Hilafetü'l Abbâsîyye*, s. 65.

niyetinde olduğu görülmektedir. Onun bundan maksadı, Türk komutanlardan kurtulmaktı.[571]

Halife Sâmerrâ'ya geri dönmüş ama hâlâ kendi otoritesini elinden alan Türklerin yaptırdığı şehirde oturuyordu.[572] Bu ortamdan kurtulmak isteyen Mütevekkil Sâmerrâ'nın kuzeyinde bir saray yaptırdı. Me'hûza adındaki yere yapılan bu sarayın kurulmasına H.245/M.859 yılında başlandı. Mütevekkil bu şehre taşınınca "Ben şimdi melik olduğumu anladım. Kendim için bir yer inşa ettim" demiştir.[573] Bu, onun hâlâ Türk nüfuzundan kurtulma çabalarının bir neticesi olarak gözükmektedir. Yine bu yılda Mütevekkil el-Ca'feriyye diye isimlendirdiği muazzam bir bina ve saray yaptırmıştı. Kendisi, komutanları ve diğer adamları buraya bir sürü bağışlarda bulunmuşlardı. Mütevekkil ve adamları bu binaya Mütevekkiliye adını verirlerdi. Bu binanın yanında daha evvel benzeri görülmemiş bir hayli yüksek bir köşk yaptırıp ona «Lü'lü'e» adını vermiş, köşkü ve etrafını sulamak üzere de oraya bir nehir akıtılması için hendekler kazılmıştı. Ancak Mütevekkil öldürülünce bu nehrin kazılması durmuş ve Ca'feriyye binası da tahrip edilmişti.[574] Mütevekkil yaptırdığı bu şehirle Türklere karşı hakimiyetini, otoritesini artırmak istiyordu. Ancak onun burada aşırı harcamaları maddi yönden zayıflamasına neden olmuştur. Oysa Mütevekkil Yusuf el-Işş'in de dediği gibi hazinesini dikkatli kullanarak Türklere karşı güç kazanmış olsaydı[575] hedefine varabilirdi. Böylece o maddi yönden de zayıf hale gelmiştir.

Mütevekkil, Sâmerrâ'ya Türk halkının güvenini kaybederek dönmüştü. Halife Türk nüfuzunun kırılması konusunda tedbirler almaktaydı. Mes'ûdî'nin vermiş olduğu bilgiler onun hâlâ bu konuda çalıştığını göstermektedir. Mütevekkil, Türkleri muhafız birliklerinden uzaklaştırmayı ve hatta onların yerine ordu saflarına başka unsurlardan asker alarak yeni birlikler kurmayı kararlaştırdı. Bu amaçla veziri ve en güvenilir adamlarından olan Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ın nezaretinde, oğlu Mu'tezz'in komutasında 12 bin kişilik bir ordu kurdu.[576] Bu durumu, çağdaş Tarihçilerden bazıları Mütevekkil'in orduyu tekrar Arap unsura dayandırmak istediği şeklinde mütalaa etmektedirler.[577] Bu oldukça tehlikeli bir vaziyetti. Çünkü iki etnik unsur karşı karşıya getirilmek istenmekteydi. Gordon'un da dikkat çektiği gibi zaten Mütevekkil, başa geçer

571 Hasan İbrahim, Hasan, III, 339.
572 Hüseynî, a.g.e., s. 147.
573 Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 36.
574 İbnü'l-Esîr, VII, 89.
575 Yusuf, El-Işş, a.g.e., s. 106-107.
576 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 361.
577 Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyi's-sânî*, s. 13.

geçmez Türklere diğer askerî birliklere verdiğinden daha az para vermiştir. Mütevekkil'in Türk elit kesimiyle arasındaki sorunun nedeni ise O'nun tahtın otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmasıyla ilgilidir.[578]

Hodgson'un vermiş olduğu şu bilgiler oldukça ilginçtir."Bu dönemde Türk kıtaları kendileri nasıl halifeye dayanıyorlarsa, halifenin de kendilerine dayandığının farkında idiler. Halifelerin kıtalara çeşitli etnik unsurları sokarak böylesi bir sonucu engellemeye çalıştılar. Bu unsurlar arasındaki çekişme hepsini kontrol altında tutabilme imkanı sağlayacaktı. Mütevekkil ve ağırlıklı olarak ondan sonra oğulları zamanında Türk kıtaları batı bölgelerinden getirilmiş olan Zencî ve diğer askerî birliklerle karşı karşıya getirildi. Halifelerin böl-yönet gayretleri kısa vadede amaçlarına hizmet ettiyse de bütün ciddi krizlerde kıtalar arasında komutanları daha az sorumluca davranma eğilimine sevk eden, daha kontrol edilemez ve daha yıkıcı hizip kavgalarını doğurmuştur."[579]

Halife son olarak Türk komutanlardan Vasîf'in İsfahan ve el-Cibal bölgesinde sahip olduğu köy ve arazileri ile bütün mal ve mülküne el konulması için mektuplar yazılmasını ve buraların el-Feth b. Hakan'a ikta edilmesini emretmişti.[580] Bu durumu Gordon, Mütevekkil ile Türk elitleri arasındaki ilişkinin ne derece gergin bir boyuta ulaşmış olduğunun göstergesi olarak açıklamaktadır.[581] Bu olay, Türklerin Mütevekkil'i öldürmeyi düşündükleri anı göstermekteydi.

Ayrıca oğlu Muntasır'la arası iyi değildi, ona karşı kaba davranışlarda bulunuyordu. Aralarındaki husumet ilk önce babasının içki meclisinde yanında bulunan şarkıcılara Hz. Ali'yi alay ettirmesiyle gün yüzüne çıkmıştı.[582] Diğer oğlu Mu'tezz'i kendisine tercih etmesiyle de babasıyla arasındaki mücadelesi iyice belirginleşmişti. Neticede ikisi de birbirlerini öldürme teşebbüslerine girmişti. Nitekim Muntasır, Türklerle işbirliği yaparak ortak düşmanları olan Mütevekkil'i öldürmüşlerdir. Mütevekkil halife olduktan sonra, Arap entelektüel çevrelerden gelen bir kısım ciddi telkinlerle kendisini hilafet makamına getiren Türk askerî erkanına karşı ne yazık ki, sert bir tavır almış, onların birini diğerinin aleyhine kullanmak suretiyle bu Türk komutanlarını öldürtmek istemiştir. Fakat bu planı tutmamış bunu hayatıyla ödemek zorunda kalmıştır.

---

578 Gordon, a.g. e., s. 83
579 Hodgson, Marchall, G. S., *İslâm'ın Serüveni*, Çev. Heyet, İstanbul, 1993, I, 465
580 İbnü'l-Esîr, VII, 95.
581 Gordon, a.g.e., s. 88
582 İbnü'l-Esîr, Muntasır'ın bundan dolayı babasını öldürmenin meşru olacağı kanaatine vardığını belirtir. Bak. İbnü'l-Esîr, VII, 89

Mütevekkil'in öldürülmesi İslâm tarihinde hassa birlikleri tarafından halifeye karşı işlenen ilk cinayettir.[583] Mütevekkil'i öldürenler bilinmesine rağmen; bu kişilere hiçbir şey yapılmamıştır. Bu, Türk nüfuzunun ne kadar etkili bir duruma geldiğini görmek bakımından oldukça önemlidir. Mütevekkil'in ölümü ile halifelerin siyasî nüfuzları yanında manevi nüfuzları da zayıflamış oluyordu.[584]

Halife Mütevekkil kendinden önceki Halife Vâsık'a göre oldukça dirayetliydi. Otoriteyi kendi elinde tutmak istiyordu. Ancak karşısında Türk askerî gücü vardı. Bütün mücadelesi bunları yok etmekti. Türk komutanlardan birisinin öldürülmesi bir diğerinin onun yerine geçmesini doğuruyordu. İnak'dan sona Vasîf'i getirmesinde gördüğümüz gibi Türklerin nüfuzu şahıslara bağlı değildi. Halife bu güce karşı Arap unsura dayanmak istemişti. Bu, Arap milliyetçiliği ile yorumlanamaz. Bu konuda Muhammed Abdülaziz Lümeylim'e[585] katılmaktayım. Bu, Türk nüfuzu ve gücüne karşı başka bir güç bulma olarak değerlendirilmelidir.

Mütevekkil'in öldürülmesiyle, Abbâsîler devri Türk ihtilalleri dönemi başlamış oluyordu. Bundan sonraki devirlerde Abbâsî halifeleri artık Zekariya Kitapçı'nın da dikkat çektiği gibi "Türk Militarizminin" eline geçmiştir, onlar kimi isterse o halife olacak, kimi istemezlerse o halifelikten alınacaktı.[586] Aşağıdaki şiir o dönemi çok net bir şekilde anlatmaktadır.[587]

"Artık Türkler (Kahramanlık ve şecaatleri ile) her şeye hükmeder oldular. Geriye bütün dünyada onların söylediklerini işitmek ve onların isteklerine boyun eğmekten başka bir şey kalmadı."

I. 3. 4. Diğer Halifelerin Türklerle İlgili Siyasetleri

Türkler sayesinde halife olan Muntasır ilk etapta Türklerin ileri gelenlerinden icazet alma gereksinimi duymakta idi. Mütevekkil öldürülünce Muntasır seferde olan Vasîf'in onayına[588] başvurmuştur. Muntasır, tamamen yönetime hakim olduktan sonra

583 Faruk, Ömer, *el-Hilafetü'l-Abbâsîyye*, s. 66; Ahmet Çelebi, a.g.e., s. 241.
584 F., Ömer, a.g.e., s. 66.
585 Lümeylim, a.g.e., I, 461.
586 Kitapçı, Zekariya, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, I. Baskı, Konya, 1995, s. 110.
587 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 179.
588 Taberî, IX, 236; İbnü'l-Esîr, VII, 105.

Türk Komutanlar Vasîf ve Boğa'nın etkisiyle, kardeşleri Mu'tez ve Müeyyed'i veliahtlıktan azletmek zorunda kalmıştır.[589]

Taberî ve İbnü'l-Esir'de geçen şu ifadelerden Halife Muntasır'ın bu işi zoraki yaptığını göstermekte ve onun Türklere karşı bakışını ortaya koymaktadır. Muntasır, Mu'tez ve Müeyyed'i yanına çağırdığı zaman onlara meclisinde Türkler de hazır bulunuyorken, onların da işiteceği şekilde şöyle demişti: «Benim sizleri, küçük yaşta olan oğlumun büyüyüp de onu veliaht edene kadar yaşayabileceğimi düşünerek bu görevden azlettiğimi mi zannediyorsunuz? Vallahi bu konuda asla bir tamaha düşmedim ve böyle bir arzum da olmadı. Allah'a yemin ederim ki, eğer böyle bir konuda arzum olsaydı amca çocuklarımın bu makama getirilmelerinden kardeşlerimin ve babamın oğullarının bu görevde kalmalarını mutlaka tercih ederdim. Ancak şu gördüğünüz adamlar var ya...» diyerek etrafında o anda ayakta duran ve oturan Türkleri işaret etmiş ve şöyle devam etmişti: «Onlar sizi görevden almam hususunda bana bir hayli baskı yaptılar. Kabul etmediğim takdirde size bir zararları dokunmasından ve sizleri öldürmelerinden korktum. O zaman onları size karşılık öldürmekten başka ne yapabilirdim? Yine Allah'a yemin ederim ki, bunların hepsini öldürsem bile sizden birinizin kanına denk olamazlar. İşte bundan dolayı benden istediklerini yerine getirdim ve bu benim için diğer anlattıklarımdan daha kolay geldi.» demiştir.[590]

Halife Türk komutanlarla işbirliği yapmış ve onların sayesinde halife olmuşsa da daha önce vuku bulmuş olan olaylar sebebiyle onlara hiç güvenmiyordu. Ordu içinde Türklere karşı kendisine destek çıkacak gücü olmadığı için onlara karşı bir mücadeleye de girişmemişti. Ancak devrin en önemli komutanı Vasîf'e dost görünerek, onun şüphesini çekmeden açıkçası gerçek niyetini gizleyerek Bizans illerine sefere göndermiştir. Halifenin gerçek düşüncesi çekindiği bu Türk Komutan Vasîf'ten kurtulmaktı. Böyle olmasaydı Vasîf'e niyetini mektupla bildirmezdi. Muntasır, Vasîf'e Malatya sınırlarına kadar gidip orada durmasını emretmiş. Vasîf yola çıkıp gittikten sonra Muntasır ona bir mektup yazıp sınır boylarında dört yıl müddetle kalmasını ve bu müddet içinde gazalara devam etmesini, kendisine ikinci bir emri gelinceye kadar orada durmasını emretmişti.[591] Bu, onun Vasîf'i bertaraf etme düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır.

589 Taberî, IX, 244; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
590 Taberî, IX, 245; İbnü'l-Esîr, VII, 114.
591 Taberî, IX, 240; İbnü'l-Esîr, VII, 112; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 362.

Ayrıca Muntasır Türklerden rahatsızlığını zaman zaman şu sözleriyle açıkça ifade etmekten çekinmiyordu: Şayet Türkleri bertaraf edemez, birliklerini dağıtamaz ve babamın öcünü alamazsam, Allah beni kahretsin."[592] Muntasır'ın bu düşüncelerine vakıf olan Türk Komutanlar ondan önce davranarak onu kan aldırması esnasında hekim İbni Tayfur'a zehirleterek öldürmüşlerdir.[593]

Halife Müstaîn de Türk komutanlardan Otamış'ı vezir tayin etmiştir. Her ne kadar Gordon[594] bu atamayı Müstaîn'in Türk liderliğini bölme girişimi olabileceğini belirtse de, sonuca baktığımız zaman Muntasır'ın Türk komutanların kontrolü altında kaldığının bir göstergesi olarak anlaşılmakta ve onlarla iyi geçinmek istemektedir. Bu durumu bundan sonraki atamalar da ortaya koymaktadır. Muntasır ayrıca Boğa es-Şerâbî'ye de Hulvan, Mâsebezân ve Mihricankazef'i ikta olarak vermişti. Şahek el-Hadim'i de evini, cariyelerini, davarlarını, haremini, nöbetçilerini korumak ve bütün özel işlerini yürütmek üzere tayin etmişti.

Halife Müstaîn Türk nesli için daha önce Halife Mu'tasım'ın uygulamasını devam ettirmiştir. Bu da evlilik çağına gelmiş Türk erkek ve genç kızlarının Türklerin dışındaki unsurlarla evlenmesini yasaklamıştır. Evlenme çağına gelmiş kızlardan yaklaşık 4000 kişiyi bu şekilde Türk erkeklerle evlendirmiştir.[595] Böylece Halife Türklerin askerî özelliğini kaybetmelerini istemediğini göstermiştir.

Ancak Türklerin sayesinde iktidara gelen her halife otoriteyi eline almak ve Türklerden kurtulmak için bir takım çabalara girmişlerdir. Müstaîn de vezir yaptığı Türk komutan Otamış'ı öldürtmekle[596] Türklere karşı tavrını belli etmeye başlamıştır. Hatta Türk komutanları birbirlerine düşürme taktiği uygulamışlardır. Halife Müstaîn de bu tür bir çalışma yapmıştır. Bağir et-Türkî Mütevekkil'in katillerinden biri olup bu görevi yerine getirdiğinden dolayı maaşı artırılmış ve kendisine mükafat olarak bazı iktalar verilmişti. Birgün Müstaîn yanında bulunanlara şöyle sormuştu: «İnak hangi görevlerde bulunuyordu?» Vasîf ona İnak'ın ifa ettiği görevleri anlatınca Müstaîn "Bütün bu görevleri Bâğir'e devretmeni istiyorum" demişti.[597] Müstaîn'in bu görevi toplumun içinde açıklaması devrin önemli üç komutanını birbirine düşürmekten başka bir niyetinin

592 Taberî, IX, 252.
593 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 137; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 359.
594 Gordon, a.g.e., s. 94.
595 Taberî, IX, 283; İbnü'l-Esîr, VII, 142.
596 Ya'kûbî, Tarih, II, 496; Taberî, IX, 264.
597 Taberî, IX, 278; İbnü'l-Esîr, VII, 137.

olmadığını göstermektedir. Bunda da muvaffak olan Müstaîn, bu üçlünün en güçlüsü olan Bağir'in başını yemiştir.[598]

Türk komutanlardan özellikle Vasîf ve Boğa es-Sağîr, Halife Müstaîn'i tam manasıyla etkileri altına almışlardı. Mes'ûdî'nin ifadesiyle "Halife, Vasîf ve Boğa arasında bir kafeste idi. Onlar ne diyorlarsa o da papağan gibi aynı şeyi tekrar ediyordu."[599]

Bağir'in öldürülmesi üzerine Türklerin çok büyük baskısıyla karşı karşıya kalan Halife Müstaîn, Sâmerrâ'da kalamayıp Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır.[600] Bu da onun halifelikten azledilmesine neden olmuştur. Halife Müstaîn'in bu acz durumda kalışını bir şair şiirinde şöyle dile getirmiştir:

"Ey Müstaîn, Türklerin Bağdat sokaklarında kılıçlarının havada şakırdadığını görünce,

Aklın başına geldi ve parlak Türk kılıçlarından kurtulamayacağını anladın."[601]

Türkler Halife Müstaîn'in azlinden sonra iktidara Mu'tezz'i getirdiler.[602] O, babası Mütevekkil'den hemen sonra Türkler yüzünden halife olamamıştı. Bu yüzden Mu'tez Türklere karşı idi. Türklerin yardımıyla iktidara gelmesine rağmen onların baskısından kurtulmak istiyordu. Bunun için ilk önce ataları gibi Türk komutanlarla uğraşmaya başladı.

Çekindiği iki Türk komutan Vasîf ve Boğa es-Sağîr hayatta idi. Bağdat'ta bulunuyorlardı. Mu'tez bunların öldürülmesi ve divanlardan azledilmesi için Bağdat Valisi Muhammed b. Abdullah'a emir göndermiş ve onların Sâmerrâ'ya dönmelerine engel olmasını istemişti.[603] Ancak bu iki komutan bir yolunu bulup Sâmerrâ'ya geri döndüler. Mu'tez'de bu iki komutanı istemeyerek de olsa eski görevlerine tayin etmek zorunda kalmıştır.[604] Bu, Vasîf ve Boğa'nın hâlâ ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir. İkilinin Sâmerrâda hala destekçileri vardı. Türkler, Mu'tezz'den liderleri ve şefleri olarak addettikleri Boğa ve Vasîf'in Sâmerrâya geri getirilmelerini isterler. Mu'tezz'in, iki Türk'ü son kez öldürtmeye çalımasının ardından ikili Sâmerrâ'ya gelmişler ve burada eski görevlerine yeniden atanmışlardır.

598 Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 137.
599 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 325.
600 Taberî, IX, 282; İbnü'l-Esîr, VII, 139.
601 Kitapçı, Zekeriya, *et-Türk fi Müellefati'l-Câhız*, s. 163.
602 Taberî, IX, 337; İbnü'l-Esîr, VII, 141.
603 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
604 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.

Türkler tarafından kendisinin yerine halife olarak getirilir korkusuyla kardeşi Müeyyed'i öldürttü.[605] Nitekim Halifenin hâlâ korkuları bitmemişti. Bu Türk komutanlardan kurtulmak için Mu'tez Tahîrîlerden Horasan hakimi Tahir b. Muhammed'den yardım istemiştir. Tahir amcası Süleyman'ı büyük bir ordu ile Bağdat'a gönderdi. Süleyman oradan Sâmerrâ'ya geldi. Fakat Türkler, Süleyman ve ordusunun Sâmerrâ'dan ayrılması hususunda baskı yaptılar. Halife de Türklerin bu isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Neticede Süleyman 254/M.868 yılında Bağdat'a geri döndü.[606]

Türk Komutan Vasîf'in mal varlığı diğer Türk askerler tarafından kıskanılmakta idi. Bu durum Vasîf'in Türk askerler tarafından H.253/M.867 yılında öldürülmesine neden olmuştu. Mu'tez bundan oldukça memnun kaldı. Geriye uykularını kaçıran Boğa kalmıştı. Mes'ûdî, Mu'tezz'in Boğa'dan çok korktuğu için rahat bir uyku uyuyamadığını, gece gündüz silahsız dolaşamadığını ve Boğa hakkında şunları söylediğini nakletmektedir. "Ya ben Boğa'nın ya da o benim başımı yiyinceye kadar bu mücadele bitmeyecek. Her zaman Boğa'nın ya gökten önüme ineceğinden veya yerden karşıma çıkacağından korkuyorum."[607] Halife, Boğa hayatta iken rahat bir uyku uyuyamamış ve gece gündüz onun korkusundan silahsız dolaşmamıştır.[608] Bütün planlarını Boğa üzerine yapan Mu'tez, Türk komutanlarından Bayıkbey ile Boğa es-Sağîr'in arasındaki muhalefetten yararlanarak Boğa'nın öldürülmesini onaylamış ve devrindeki en güçlü Türk komutandan kurtulmanın yollarını yine Türkleri kullanarak elde etmiştir. Neticede H. 254/M.868 yılında Boğa eş-Şerâbî'yi öldürtmüştür.[609]

Bu olay sonrası Gordon, ilginç bir tespitte bulunur.[610] Mu'tez, babası Mütevekkil gibi rahat ve sorunsuz bir hayat sürmüş ve umudunu Türk liderler tarafından nasıl yerle bir olduğunu izlemiştir. Vasîf ve Küçük Boğa'nın ölümleri ile yeni halifenin otorite yarışında elinde oynayabileceği bir koz kalmamıştır. İlk jenerasyon liderlerinin yerlerin oğulları almış bir zamanlar Otamış ve Bağir'in bulunduğu konumu kapmak için ise ortaya yeni kişiler çıkmıştır.

Halife Mu'tezz'in Türklere karşı bakışını, el-Fahrî'de geçen şu ifadelerden çok net bir şekilde anlamaktayız. Mu'tez, hilafet tahtına oturduktan sonra yakın adamları ve çevresindeki müneccimleri toplayarak onlara: Bir bakın bakalım ben ne kadar halife

605 Taberî, IX, 361; İbnü'l-Esîr, VII, 171.
606 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 502.
607 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV,177.
608 İbnü'l-Esîr, VII, 187.
609 Taberî, IX, 379; İbnü'l-Esîr, VII, 186.
610 Gordon, a.g.e., s. 98

kalacağım, diye sorunca; o mecliste bulunan nüktedan birisi hemen atlayarak bu soruyu Mu'tezz'in müneccimlerden daha iyi bildiğini söyler. Bunun üzerine orda bulunanlar, bu durumu ona sormuşlar. O da bunda bilinmeyecek ne var Türkler ne kadar isterlerse diye cevap vermişlerdir. Bu cevap karşısında orda bulunanların hepsi gülmüştür.[611] Bu sözler, bize aynı zamanda o devrin Türklere bakışını da göstermektedir. Türklerden çekindiğini dile getiren Mu'tez, Türk askerlerin maddi ihtiyaçlarını karşılayamaması yüzünden korktuğu başına gelmiş ve neticede Salih b. Vasîf, Muhammed b. Boğa ve Bayıkbey gibi Türk komutanlar tarafından görevinden azledilmiştir.[612] Mu'tezz'in Türkler tarafından öldürülmesi halkı çok üzmüş ve hakkında şiirler söylenmesine neden olmuştur. Bunların birinde şu beyitler yer almaktadır: "Davrandı Türkler aldılar aşağı kinle, Bütün ipler artık Türkün elinde" [613]

Mu'tez'den sonra Türkler Mühtedî'yi H. 256/M.869 yılında hilafete geçirdiler. Bunun zamanında da özellikle Salih b. Vasîf halife üzerinde büyük bir nüfuz tesis etmiş ve büyük bir zenginliğe kavuşmuştu. Bu durumu kabullenemeyen sayıları dört bini bulan askerler halifeye iki konuda baskı yaparlar. İlk olarak Türk askerler, Mühtedî'ye karşı baskı kurarak, isteklerini de elde etmek için uğraşmışlardır. Öncelikle üstlerinin görevden alınmasını ve onların yerine halifenin kardeşlerinin atanmasını isterler. Bir diğer istekleri, saray erkânının ve üst rütbeli bürokratların hazineyi tamtakır ettikleri için cezalandırılmalarını isterler. İsteklerinden bir diğeri de, divanlarda fazla olan kimselerin isimlerinin silinmesi, diğerleri ise iktaların tekrar kendilerine iade edilmesi, ayrıca Salih b. Vasîf ve Musa b. Boğa'nın ellerinde bulunan malları nasıl elde ettiklerine dair onları sorguya çekmesi ve kendilerine de her iki ayda bir maaşlarının ödenmesini istiyorlardı. Bu isteklerinin dışında farklı bir davranışa rıza göstermeyeceklerini deklare ederek Mühtedî'den isteklerini almışlardır. [614]

Mühtedî, Mütevekkil'den sonra gelen diğer halifeler gibi, Türk komutanların elinde bir oyuncaktan ibaretti. Taberî'de geçen şu ifade halifenin düştüğü acz ve zafiyeti göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. "Mühtedî, ellerini semaya kaldırdı, Allah'a hamd ve senadan sonra şöyle devam etti: Allah'ım Musa b. Boğa'nın yaptıklarından uzak olduğumu sana arz ederim. Sınırları koruyamaması ve düşmana peşkeş çekmesinden uzağım. Benimle onun arasındaki olan durum için özrümü kabul et.[615]

611 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 197.
612 Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr, VII, 195.
613 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 179.
614 Taberî, IX, 437; İbnü'l-Esîr, VII, 220.
615 Taberî, IX, 454.

Bu arada Halife boş durmuyor askerî birliklerden Meğâribe'ye yaklaşarak ve onları Türklerin önüne geçirmek için sinsice işler yapıyordu.[616] Esas düşüncesi kendinden önceki halifelerin yaptığı gibi Türk komutanları birbirine düşürmekti. Türk komutanlarından önce Salih b. Vasif'i, daha sonra Muhammed b. Boğa'yı son olarak da Bayıkbey'i öldürdü. Ancak Musa b. Boğa'ya gücü yetmedi. Meğâribe ile beraber Türklere karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetti.[617] Yaratılış itibariyle mücadeleci olan Mühtedî, Türklerin devlet idaresine müdahalesini önlemek, halifelere siyasî ve dini itibarlarını kazandırmak emeliyle çırpındı, hatta Türklerle elinde kılıçla savaştı. Ancak bu yolda hem mevkiini, hem de hayatını kaybetti.

Halife Mühtedî'den sonra halifeliğe Türkler Mu'temid'i getirmiş. O da hemen vezirliğe Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ı getirmiştir. Başkomutan da Musa b. Boğa el-Kebîr'di.[618] Bu atamalarda da görüldüğü gibi Halifenin Türklerle ilişkileri oldukça iyiydi. Halife Mu'temid'in Türklerle ilişkilerini değerlendirirken onun kardeşi Muvaffak'ın da Türklere karşı tavrını belirtmek gerekmektedir. Çünkü Abbâsîleri Halife Mu'temid adına Muvaffak idare etmekteydi. Zencî isyanında aciz kalan Mu'temid, 15 gün önce Bizans sınırına tayin ettiği kardeşi Muvaffak'ı Türk komutanların ısrarıyla Zencîlerle savaşın genel komutanlığına getirmiştir.[619]

Askerî kabiliyetinin güçlü olmasından dolayı da Türkler tarafından sevilen Muvaffak'ın Türk komutanların isteklerine da uyduğunu görmekteyiz. Şu olay bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Muvaffak vezir Süleyman b. Vehb'in mallarına el koyup onu hapsetmesi üzerine Türk komutanlar Sarsar mevkiinde karargâh kurarak Muvaffak'a tepki göstermişlerdir.[620] Muvaffak'ın oğlu, Mu'temid'den sonra halifelik makamına gelecek olan, Mu'tazıd bu olayda aracılık yapmış ve bu Türk Komutanların küstürülmemesini ve desteklerinin devamını sağlanmıştır.[621]

Muvaffak itibar ve şöhretinin en zirvede olduğu dönemde Çiçek Hatun adında aristokrat bir Türk kadınıyla oğlu Ahmed'i evlendirmiştir.[622] Böylece Muvaffak yakın çevresinde bulunan Türk komutanlar ile dostluk kurmak ve ilişkilerini artırmak istemiştir. Ayrıca Türklerle Muvaffak arasındaki iyi ilişkilerin olduğunu, Muvaffak'ın

616 Taberî, IX, 456; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
617 Taberî, IX, 469; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
618 Taberî, IX, 474; İbnü'l-Esîr, VII, 235.
619 Taberî, IX,492; İbnü'l-Esîr, VII, 210.
620 Taberî, IX, 543; İbnü'l-Esîr, VII, 327.
621 Hugh Kennedy, *The Prophet and Age of the Caliphates*, New York, 1986, s.175.
622 Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 309.

vefatından sonra oğlu Mu'tazıd'ı Türk generallerin halife ilan etmelerinden de anlamaktayız.[623]

Halife Mu'temid hilafetinin adından başka hiç bir fonksiyon icra etmediğini ve büyük küçük hiç bir şeyde her hangi bir emri infaz edemeyip yalnız icra edilen işlere imza atmakla köşeye sıkıştırıldığını görüyordu. Bütün işler ve yönetim tamamen kardeşi el-Muvaffak'ın elinde idi; mallar, zekat ve haraçlar toplanıp el-Muvaffak'a getiriliyordu. Mu'temid bu işten bir hayli sıkılmış ve bıkmıştı; bu durumunu bir mektupla gizlice Mısır genel valisi Ahmed b. Tolun'a bildirmiş, kardeşi el-Muvaffak'tan şikayette bulunmuştu. Ahmed b. Tolun da Mu'temid'e verdiği cevapta kalkıp kendisinin yanına Mısır'a gelmesini tavsiye etmiş ve ona yardım edeceğini vaat etmişti.[624]

Bunun üzerine Mu'temid, Ahmed b. Tolun'un yanında hilafeti sürdürmek gayesiyle gizlice Mısır'a gitmek ister. Ancak bu haber Muvaffak'a ulaşınca, Muvaffak, Musul ve el-Cezire bölgesi valisi Türk komutan İshak b. Kündâcık'a haber göndererek Mu'temid'e engel olmasını istemiştir. Kündâcık da Mu'temid'in yanında bulunan Neyzek, Ahmed b. Hakan, Hotarmış gibi komutanların hepsini yakalatıp bu duruma engel olmuştur.[625] Engel olunmasaydı belki de hilafet Mısır'dan idare edilecekti. Sâmerrâ merkezi Bağdat'a değil Mısır'a taşınabilirdi. Yine bu duruma başka bir Türk engel olmuştur. Halife Mu'temid'in devlet merkezini H.276/M.890 yılında Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşımasını,[626] günümüz tarihçileri[627] Türklerin hakimiyetinin bitmesi olarak değerlendirmişlerdir. Bunun sebebi olarak da Halife Me'mûn ve Mu'tasım döneminden itibaren Orta Asya'dan sistemli bir şekilde Türk askerlerinin getirilmesinin durdurulmasını göstermişlerdir. Hal gerçekten böyle miydi? Bunu araştırdığımız zaman farklı bir sonuca varmamız mümkündür.

Halife Mu'tasım'dan sonra da Türklerin Irak'a gelmelerinin kesilmediğine dair bir bilgi kaynaklarda geçmektedir. El-Uyun[628] adlı eserde Horasan valisi İsmail b. Ahmet'in gulamı Pars'ın 4000 Türkle H.296/M.908 yılında Irak'a geldiği ve bunların da dönemin veziri İbnu'l-Fırat tarafından Irak'ın kuzey kesimine Diyârrebia'ya yerleştirildiğini öğrenmekteyiz. İbn Miskeveyh de bunu teyit etmektedir.[629] Bu bilgiler bize, Halife Mu'temid'in Bağdat'a taşınmasıyla Türk hakimiyetinin bitmediğini göstermektedir.

623 Ahmet Cevdet, Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, IV, 246.
624 Taberî, IX, 620; İbnü'l-Esîr, VII, 394.
625 Taberî, IX, 620; İbnü'l-Esîr, VII, 394.
626 Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esîr, VII, 336.
627 Yıldız, a.g.e., s. 162.
628 el-Uyun, IV, K. II, 216-217.
629 İbn Miskeveyh, I, 16.

Halife Mu'temid'den sonra iktidara gelen Mu'tazıd Türkleri daha gençlik yıllarında iken tanımaktaydı.[630] H.265/M.879 yılında Türk Komutanlarla Muvaffak arasında çıkan huzursuzluğu Mu'tazıd devreye girerek çözüme kavuşturmuştur.[631] Bu iyi ilişkilerini Hilafeti müddetince de sürdürmüştür. Başkomutanlığına Türk komutan Bedr'i atamıştır. Bedru'l-Mu'tazıd'ı olarak bilinen bu kişi Mu'tazıd'a iyice hükmetmiş, vezirliğe atamada dahi etkili olmuştur.[632] Hatta Mu'tazıd, babası döneminde iyi ilişkiler kurulamayan Mısır bölgesinin Türk sahipleri Toluniler ile de dostluğu geliştirmek için çabalar sarf etmiştir. Bunlara örnek verirsek şunları söyleyebiliriz.

Mısır bölgesi hakimi Türk komutan Humaraveyh b. Ahmed b. Tolun, Bağdat'a İbnü'l-Cessas başkanlığında bir heyet göndermiştir. Bu heyet, gerginleşen Mısır-Abbâsî ilişkilerini düzeltmeye çalışmak üzere görevlendirilmişti. İbnü'l-Cessas Humaraveyh'in kızını Mu'tazıd'dan sonra hilafete geçecek olan oğlu Müktefî ile evlendirme teklifinde bulundu. Abbâsî halifesi bundan son derece memnun olmuş ve beklenmedik bir teklifte bulunarak şöyle demiştir.

"Madem Humaraveyh bizimle şereflenmek istiyor. Öyle ise ben onun şerefini daha da yükselteceğim ve kızı ile kendim evleneceğim."[633] Nitekim H.282/M.895 yılında sıhriyet bağı kurmuş. Humareveyh'in kızı ile evlenmiştir.[634] Türklerin bayramı olarak bilinen Nevruz Bayramını kutlamıştır. Hatta Mu'tazıd H.282/M.895 yılında bütün bölge valiliklerine mektuplar yazıp bundan böyle Nevruz gününde haraç ve zekat toplama işine başlamaya son vermelerini, bu işi biraz erteleyerek bundan böyle zekat ve cizyeleri 11 Haziranda toplamaya başlamalarını emretmiş ve bu güne de «Nevruz Mu'tazıdı (Mu'tazıd Nevruzu)» adını vermişti. Mu'tazıd Musul'da iken bu mektupları yazdırmış ve oradan devletin dört bir tarafına göndermişti. Ayrıca bu mektuplarda valilere, halka karşı yumuşak davranmalarını da emrediyordu.[635]

Gerçekte Mu'tazıd çok yönlü bir Abbâsî halifesi idi. O uzun hilafet yılları döneminde çevresindeki dinamiklerle iyi ilişkiler içinde olmaya ayrı bir özen göstermiş, kendinden önce gelen Abbâsî halifelerinin aksine Türk generalleri ile fazla bir

630 Daha geniş bilgi için bak. Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul, 2006, s. 58.
631 Taberî, IX, 543; İbnü'l-Esîr, VII, 327.
632 İbnü'l-Cevzî, XII; 323; İbn Kesir, XI, 98.
633 İbn Hallikan, *Vefayât*, II, 249.
634 Taberî, X, 39; İbnü'l-Esîr, VII, 469.
635 Taberî, X , 40; İbnü'l-Esîr, VII, 469

sürtüşmeye de girmemiştir. Es-Suyuti'nin[636] onun hakkında tecrübesi en çok olan Abbâsî halifesi derken kastettiği husus her halde bu olsa gerektir.

Halife Mu'tazıd'dan sonra halifeliğe Türk bir anneden dünyaya gelen Müktefî geçmiştir. Bu dönemde Karmatî isyanları oldukça tehlike arz etmiş halife de bunlarla uğraşmak için tüm askerî birliklerini seferber etmiştir. [637] Müktefî döneminde de güçlü Türk komutanlar bulunmaktaydı. Bunlardan biri babasının çok değer verdiği Bedr idi. Müktefî çekindiği bu komutandan kurtulmak için, Bedr'in emrindeki diğer Türk komutanlarla işbirliği yapmıştır. Bu Türk komutanlar; Muhammed b. Kümüşçûr, Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Hakan el-Müflihî ve Hafif Ezgütekin idiler.[638] Müktefî, bu komutanlar sayesinde Bedr'i öldürtmüştür. Ancak Müktefî'nin diğer Türk komutanlarla iyi ilişkiler kurduğunu, Türklere yakınlaşmak isteğini yapacağı uygulamalardan öğrenmekteyiz.

Müktefî kaynakların sebebini belirtmeksizin zikrettiğine göre 290/ M.903 yılında halifelik merkezini yeniden Bağdat'tan Sâmerrâ'ya nakletmek istemiştir. Ancak yapılacak masrafı çok yüksek miktarda gösteren ve oldukça geç bir zamanda tamamlayacağını ileri süren vezir Kasım b. Ubeydullah onu bu kararından vazgeçirmiştir.[639]

Ayrıca Müktefî ordu komutanlığına Muhammed b. Süleyman el-Katibî et-Türkî'yi[640] getirmiştir. Bu komutan sayesinde de Karmatîlere galip gelmiştir. Ayrıca Türkler tarafından kurulan Tolunoğulları devletini yıkmayı bu Türk komutan sayesinde gerçekleştirmiştir.

Halife Mu'tazıd'ın Mısır hükümdarı Humaraveyh'in kızıyla evlenerek Türklerle ilişkilerini artırdığını söylemiştik. Mu'tazıd bu esnada tanıştığı bir Türk aristokrat kızı Şağab Hatun'la evlenmiş[641] ve ondan bir çocuk dünyaya getirmiştir. Bu çocuk Muktedir adıyla hilafete geçince Türkler için parlak bir devir başlamıştır. Şağab Hatun, oğlu Muktedir'in13 yaşında çok küçük olması sebebiyle Abbâsî hilafetinin bütün dizginlerini eline alıp 25 yıl süreyle idare etmiştir. Halife Muktedir bu devrin Türk komutanlarından

636 Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 368.
637 Taberî, X, 88; İbnü'l-Esîr, VII, 516.
638 Taberî, X, 89; İbnü'l-Esîr, VII, 517.
639 Taberî, X, 98.
640 Tolunoğulları içinde askeri katip olarak çalışan bu kişi daha sonra Ceyş b. Humaraveyh'le arasının açılmasından sonra Bağdat'a gelmiş, Abbâsî ordusu içinde görev almıştır. Daha geniş bilgi için bak. Özkuyumcu , Nadir, "*Tolunoğulları", Türkler*, Ankara, 2002, V, 15-37.
641 Taberî, X, 39; İbnü'l-Esîr, VII, 473.

dayısı Garîbu'l-Hâl, Hârûn b. Garîbu'l-Hâl, Bedr el-Hammâmî ve Mûnis ile çok iyi diyaloglar kurmuş onlar sayesinde 25 yıl iktidarda kalmıştır.[642]

Halife Muktedir, vezir İbnu'l-Furât'ın oyununa gelerek Mûnis el-Hâdım'la arası açılmış ve onu huzurundan uzaklaştırmıştır. Vezir ayrıca devrin diğer büyük Türk komutanı Nasr el-Hâcib'i de uzaklaştırmaya çalışmış, Ancak Nasr el-Hâcib Muktedir'in annesine sığınarak kurtulmuştur.[643] Türk vefasıyla hem de çocuk iken uzun süre Muktedir'in iktidarda kalmasını destekleyen Türkler, entrikalara gelen halifenin bu tavrı Türkler tarafından unutulmamıştır.

Tarihin tekerrürden ibaret olduğu bir kez daha bu olayda karşımıza çıkmaktadır. Daha evvel Muktedir entrikalara uyup bu Türk komutanlarla arasını açmış, olay anlaşılınca Muktedir bunlarla barışmıştır. Ama bundan ders almayan Muktedir tekrar fitneye uymuş ve bunun sonucu hem iktidardan uzaklaştırılarak hem de hayatıyla ödemiştir. H.320/M.932 yılında Muktedir öldürülerek tekrar Kâhir Billah halifeliğe getirilmiştir.[644]

Mûnis, Kâhir için "Onun nasıl bir kötülük ve adilikler yapacağını gayet iyi biliyorum" diye söylenmesine[645] rağmen ona istemeyerek de biat etmek zorunda kalmıştır. Kâhir de daha önceki halifeler gibi otoritesini sağlamlaştırmak için söz geçiremeyeceği Türk komutan Mûnis'i öldürmek için faaliyete girişmiştir. Bu komutanı öldürebilmesi çin onun diğer Türk komutanlarla işbirliği yaptığı, bundan sonraki atamalarından anlaşılmaktadır. Kâhir Billâh, Tarîf es-Süpkerî'yi Emîrü'l-ümerâ yapmış, hâciblik görevine Selâme et-Tolunî'yi ve emniyet görevliliğine de Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Hakan'ı tayin etmiştir. [646]

Kâhir Billâh, hilâfete iyice yerleşip yönetime hakim olduktan sonra es-Sâciyye ve el-Hucariyye askerlerini gün geçtikçe azaltmağa, maaşlarını eksik vermeye büyüklerinin ihtiyaçlarını karşılamamağa başlamıştı.[647] Kâhir'in Türkler askerî birliklerine karşı uygulamaları kendinin sonunu hazırlamıştır.

Halife Râzî Türk ilim adamlarından olan Ebû Bekir Zekeriyya es-Sûlî'nin gözetiminde yetişmişti.[648] Bu onun Türklerle çok iyi ilişkiler kurup onlara güvenmesine neden olmuştur. Râzî Billâh işlerin tamamen bir durgunluk noktasına ulaştığını görünce

642 Taberî, X, 139; İbnü'l-Esîr, VIII, 8.
643 İbnü'l-Esîr, VIII, 145.
644 İbnü'l-Esîr, VIII, 244.
645 Muhammed, Hüdarî Bek, *Muhadarat Tarihu'l -Ümemi'l-İslâmiyye*, Mısır, 1934, 358.
646 İbnü'l-Esîr, VIII, 260.
647 İbnü'l-Esîr, VIII, 279.
648 İbnü'l-Esîr, VIII, 284.

zaruretler onu Ebû Bekr Muhammed b. Râik'i H.324/M.935 yılında es-Sâciyye askerlerinin başına getirmiş, bütün ordu komutanlığını ona verip onu Emîrülümera yaptığı gibi; haracı, zekât işlerini ve bütün illerdeki divan yöneticiliğini de ona bırakmıştı.[649] Türk komutanlar için yeni bir dönem başlamıştır. Türk olan Emîrü'l-ümerâlar gelmiştir. Beckem, Tüzün gibi.[650] Halifelerin de bunların isteklerine boyun eğmekten başka çareleri kalmamıştır. Bu durum Büveyhîlerin H.334/M.945 yılında Bağdat'ı istila etmesine kadar devam etmiştir.

Halife Râzî'nin Sûlî'ye anlattığı bir olay tüm devrin Türklere karşı bakışını ortaya koyması bakımından oldukça ilginçtir. Râzî, inanıyorum ki halk, halife bir Türk kölesinin bütün devlet işlerini yürütmesine, devlet hazinesini istediği gibi kullanmasına ve iktidarın yegane sahibi olmasına nasıl oluyor da ses çıkarmıyor diye düşündüğünü bilmekteyim. Onlar bilmezler ki halifelik otoritesi benim hilafetimden önce yok olmuştu."[651]

Büveyhîlerin gelmesinden önce son iki Halife, Müttakî ve Müstekfî döneminde devrin emîrü'l-ümerâları Türk'tü. Bu halifeler de onların elinde ne isterlese yapmaktaydılar. Türklere karşı bir siyaset uygulayacak pozisyonda değillerdi.

I. 4. Türklerin Sınır Boylarındaki Askerî Faaliyetleri

Türklerin Abbâsî Devleti hizmetine asker olarak girdiklerini, Halife Me'mûn'un son yıllarına doğru da Abbâsîlerin içinde Türk askerlerin sayısının bir hayli arttığı, bundan sonra da yoğun bir şekilde Türk göçü dalgasının devam ettiği daha önce belirtilmişti. Bu askerlerin istihdamı hilafeti meşgul eden en büyük meselelerdendi. Araştırdığımız zaman Halifelerin bu Türkleri merkezde, Mısır ve Suriye bölgesi ile, Suğûr ve Avasım bölgelerinde yerleştirdiklerini görmekteyiz. Türk komutanlar kendilerine ikta olarak verilen bölgelerde, belli bir sayıda asker barındırıyordu. Sınır bölgelerine atanan Türk komutanlar, bu bölgeyi hem koruyorlar hem de askerî seferlere çıkıyorlardı. Bizanslılara karşı Abbâsîleri temsil ediyorlardı. Sınırlarda bulunan Türklerle

649 İbn Miskeveyh, I, 351; İbnü'l-Esîr, VIII,322.
650 Bu komutanlar hakkında bilgiler tezimizin devrin önemli Türk komutanları maddesinde yer almaktadır.
651 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 46.

bu seferler, düzenli hale gelmiş, yaz ve kış olarak yılda iki kez düzenlenmiştir. Bu seferlerin başında da Türk Komutanlar görev almıştır.

Türk Komutanların idaresinde gerçekleştirilen seferlerde askerlerin sadece Türklerden oluştuğu anlaşılmamalıdır. Elbette bu askerlerin içinde Arap ve İranlı askerlerin de bulunduğu unutulmamalıdır. Şu da açık bir gerçektir ki, Türk komutanlarca yapılan seferlerde o komutanın birliğinin çoğunluğunun Türklerden oluşma ihtimali oldukça yüksektir. Burada Türk Komutanlarca yapılan sınır boylarındaki askerî faaliyetler el alınacaktır.

Halife Mu'tasım döneminde H.223/M.838 yılında Bizanslıların önemli bir kalesi olan Amorion'un fethinden[652] sonra Abbâsîlerin Bizanslılara karşı seferlerinde bir duraklama olmuştur. Bu mücadele karşılıklı akınlar içinde sürdürülmekteydi. Bunun sebepleri olarak şunları söyleyebiliriz. İki devletin de içinde karışıklıkların ortaya çıkması, Abbâsî Halifelerinin Türk komutanlarla mücadeleye girişmeleridir. Yine de bu dönemde az da olsa bazı seferlerin olduğu bilinmektedir.

Bunlardan ilki, Ahmed b. Tolun'un Tarsus'tan Bizans'a yapmış olduğu seferdir. Ahmed b. Tolun vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'a Tarsus'a gönderilme ve oradan Bizans'a karşı seferler düzenleme isteğinde bulundu. Bunun üzerine vezir, Ahmed'in bu isteğini yerine getirerek H.242/M.856 yılında onu Tarsus'a gönderdi.[653] Ahmed b. Tolun yedi yıl boyunca buralarda Bizans'a karşı seferler düzenlemiştir. Ne yazık ki bu seferlerin neticeleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde Mısır valilerinin de iştirak ettiğini görmekteyiz. H.245/M.856 yılında Mütevekkil Mısır valiliğini Feth b. Hakan'a vermiş, o da buraya Yezid b. Abdullah et-Türkî'yi vekil göndermiştir. Diğer bir deyimle Yezid, Mısır'ın fiili valisi idi. Uzun müddet devam eden Yezid'in valiliği sırasında bir Bizans donanması Dimyat'a taarruz etti. Bunu haber alan Yezid, H.245/M.859 yılında Dimyat'a hareket etti ise de, çekilmiş olduklarından Bizanslılarla karşılaşamadı. Bir müddet Dimyat'ta kalan Yezid, Fustat'a dönünce Bizanslılar tekrar taarruza geçtiler. Yezid, ikinci defa Dimyat'a geldiyse de yine onlarla karşılaşamadı[654] Öyle görünüyor ki eğer Yezid olmasaydı, Dimyat elden çıkacaktı. Yezid, Dimyat'ın elden çıkmasına mani olmuştur.

652 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 60; İbnü'l-Esîr, IV, 480; İbn Kesir, X, 246.
653 Taberî, IX, 207; İbnü'l-Esîr, VII, 81; Ayrıca Bak. Elçibey Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti*, (868-905), (Çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Aklın), İstanbul, 1997, s. 74-76.
654 Kindi, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 202; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 308.

Bir diğer sefer H.244/M.858 yılında Boğa el-Kebîr'in gerçekleştirdiği seferdir. Bu seferde şöyle gerçekleşmiştir. Halife Mütevekkil diğer Türk Komutanların entrikaları neticesinde zamanında birçok olayları başarıyla bastıran Boğa el-Kebîr'e güvenmemeye başladı.[655] Bu nedenle, Mütevekkil işin gerçek yüzünü araştırmayıp merkezden uzaklaştırmak amacıyla Büyük Boğa'yı Bizans üzerine sefere çıkması için sınıra gönderdi. Boğa el-Kebîr çıkmış olduğu bu seferde Semâlu'yu fethetmiştir.[656] Boğa el-Kebîr'in bundan sonraki faaliyetleri hakkında bilgi kaynaklarda tespit edilememiştir. Halife Mütevekkil H.247/M.861 yılında öldüğü sırada Boğa el-Kebîr'in Sümeysât'ta bulunduğu Taberî ve İbnü'l-Esir'deki bilgilerden[657] anlaşılmaktadır. Bu da Boğa el-Kebîr'in Semâlu'yu fethinden sonra sınır bölgelerde kaldığını göstermektedir.

Bizanslılar H.245/M.860 yılında Sümeysât'a hücum ederek halkından bir çok kimseyi öldürmüş, bir çoğunu da esir alarak kaçmışlardı. Bizanslıların bu taarruzuna sınır boylarının valisi Ali b. Yahya el-Ermenî karşılık vermiştir. Bu komutanın yanında Bilgeçur adında bir Türk komutanı bulunmaktaydı. Bu komutanın taarruzunu haber alan Lü'lü'e şehrinin valisi karşı koymak istemişse de halkının tepkisiyle karşılaşmasından dolayı bir varlık gösterememişti. Bizans imparatoru da Lü'lü'e'yi teslim etmeleri şartıyla halkından her bir adama bin dinar vermeyi teklif etmiş ve bunu kendilerine iletmek üzere bir komutan (Strategos) göndermişti. Lü'lü'e halkı bu komutanı Bilgeçur'a teslim etmiş, o da bu kişiyi Mütevekkil'e göndermiştir.[658] Bizans imparatoru komutanı Strategos'u kurtarmak için bin Müslüman esiri teslim etmiştir.[659] Bilgeçur adındaki Türk komutanın, sınır bölgelerinde görevlendirilen bir komutan olduğu anlaşılmaktadır. Bu seferinden bin tane Müslüman esirin kurtulmasını sağlamıştır. Yine bu komutanın H.246/M.860 yılında Bizans'a bir sefer yaptığı kaynaklarda geçmektedir.[660] Ancak bu seferle ilgili ne yazık ki ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Halife Muntasır (H.247/M.861) devrin büyük Türk komutanı Vasîf et-Türkî'yi merkezden uzaklaştırma amacıyla sınır bölgelerine göndermiştir.[661] Halife Muntasır, Vasîf'e Sınır bölgelerinde Bizans'a seferler düzenlemelerini emretmiştir. Kendisine Bağdat ve diğer vilayetlerden toplanan askerleri bağlamıştır. Nitekim toplanan büyük bir orduyla Vasîf, H.248/M.862 yılında Sâmerrâ'dan hareket etmiş Malatya'ya kadar

655 Sourdel, *Bugha el-Kebir*, EI, Leiden, 1960, I, 1287; Hakkı Dursun Yıldız, "*Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları II Boğa el-Kebir et-Türkî", Türk Kültürü Araştırmaları*, II, Ankara, 1969, s. 202.
656 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 88; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 318.
657 Taberî, IX, 224; İbnü'l-Esîr, VII, 98.
658 Taberî, V, 331; İbnü'l-Esîr VII, 89.
659 Taberî, IX, 218; İbnü'l-Esîr, VII, 95.
660 Taberî, IX, 219; İbnü'l-Esîr, VII, 93.
661 Taberî, IX, 240; İbnü'l-Esîr, VII, 111.

gelmiştir. Bu seferde görev alan bir diğer Türk komutan öncü kuvvetlerin başında bulunan Feth b. Hakan'ın kardeşi Müzahim b. Hakan'dı.[662] Vasîf bu seferde Bizans illerine girerek Feruriye kalesini fethetmiştir.[663] Mu'tasım Vasîf'e sınır bölgelerinde dört yıl süreyle kalmasını[664] emretmiştir. Ancak Halife Muntasır'ın ölmesi üzerine Vasîf'in hemen Sâmerrâ'ya döndüğü tahmin edilmektedir. Ne zaman döndüğü tespit edilmese de onun H.249/M.863 yılında Sâmerrâ'da olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.[665] Zira merkezde büyük görevler icra eden bu komutanın merkezden uzakta kalması mümkün değildi.

Sınır boylarındaki Türk komutanlardan Bilgeçur, Bizans illerine H.251/M.865 yılında yaptığı gazada Matmura'yı[666] (Metamir) fethederek büyük ganimetler ele geçirmiş ve Rumlardan büyük bir topluluğu esir almıştır.[667] Yukarda verilen bilgilerden de açıkça anlaşıldığına göre Bilgeçur yaklaşık on yıldır sınır bölgelerinde bulunmaktadır. Ne yazık ki bu Türk komutanın bu süre içinde yaptığı faaliyetler ilk dönem kaynaklarında yeteri kadar anlatılmamıştır. Halife Mu'tez döneminde Türk Komutan Müzahim b. Hakan'ın H.252/M.866 yılında yeniden Malatya'ya gittiği ve oradan sefer düzenlediği bilinmektedir.[668] Ne gariptir ki, bu komutanın yaptığı bu seferin neticesi hakkında kaynaklarda bir bilgiye sahip değiliz.

Ahmed b. Tolun Mısır'a tayin edilmeden önce Tarsus'a birçok seferler yapmaktaydı. Mısır'a tayin edildikten sonra sürekli olarak Tarsus'a sahip olmayı ve oradan bir komutanını seferlere çıkarmayı arzu ediyordu. Bunun için de Tarsus'un kendisine verilmesini Ebû Ahmed Muvaffak'dan istemişti. Ebû Ahmed de onun bu isteğini yerine getirmemiştir. Buraya dirayetli komutanlar gönderilmeyince H.263/M.876 yılında Lü'lü'e halkı kaleyi Rumlara teslim etmek zorunda kaldılar.[669] Önemli bir kale olan Lü'lü'enin Rumların eline geçmesi üzerine Mu'temid, Tarsus'u Ahmed b. Tolun'a devretmiştir.[670]

662 Taberî, IX, 241; İbnü'l-Esîr, VII, 112.
663 Taberî, IX, 243; İbnü'l-Esîr, VII, 113.
664 Taberî, IX, 241; İbnü'l-Esîr, VII, 114
665 Taberî, IX, 261; İbnü'l-Esîr, VII, 122.
666 Yıldız, Arapça yer altı mahzen ve istihkamları anlamına gelen bu kelimenin bugünkü Aksaray ve Niğde arasındaki Melendiz dağları bölgesinde olduğunu belirtmektedir. Bak. Yıldız, a.g.e., s. 175
667 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 164
668 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 501.
669 Taberî, IX, 530; İbnü'l-Esîr, VII, 307.
670 Taberî, IX, 531; İbnü'l-Esîr, VII, 308.

Abdullah b. Reşid b. Kavus,[671] Şam halkından dört bin kişilik bir kuvvetle sınır boylarını aşarak H.264/M.877 yılında Bizans topraklarına girmiş, bir sürü ganimetler ele geçirip Rumlardan bir çok kişiyi öldürmüştür.[672] Daha sonra Rumların toplu hücumları neticesinde, Rumlar, Abdullah b. Reşid b. Kavus'u esir alıp, Bizans imparatoruna göndermişlerdi. Bizans İmparatorluğu Tolunoğulları'nın Şam, Cezire, Avâsım ve Suğûr bölgelerini almasından sonra kendileri için de tehlikeli olduğunu görüp bir anlaşma zemini bulma yoluna gitmiştir. Bu çerçevede I. Vasili, ilk adımı da atarak, daha önce bir sefer sırasında esir ettikleri Abdullah b. Reşid b. Kavus ve arkadaşlarını[673] iyi niyet göstergesi olarak. H. 266/M.879 yılında Ahmed b. Tolun'a yolladı.[674]

Bizans İmparatorluğu'nun bu yaklaşımına Ahmed'in cevabı olumsuz olur. O Bizans'ı ele geçirerek Tarsus'u yeniden hakimiyeti altına alır ve Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başlar.[675] Ancak bu arada meydana gelen olumsuz bir gelişme Ahmed'in Bizans seferlerini durdurur. Bu gelişme, Mısır'da yerine bıraktığı oğlu Abbâs ile ilgiliydi. Abbâs bazı komutanların etkisiyle babasına karşı isyan etmişti.[676] Ahmed b. Tolun'un katibi olan Ahmed b. Muhammed el-Vâsitî bu gelişmeyi hemen Tolunoğlu'na haber verir. O da seferlerini iptal ederek Mısır'a dönme gereği duyar.[677]

H.266/M.879 yılında Ahmed b. Tolun'un, Suğûr ve Şam naibi Halef el-Fergânî, Bizans üzerine yaz seferine çıkmış ve pek çok Rum askerîni öldürerek yüklü miktarda ganimet almış, böylece Şam ve Suğûr bölgeleri de emniyet altına alınmıştır.[678]

Halife Mu'temid döneminde H.269/M.882 yılında Tarsus valisi olarak ismi verilen Türk komutan Yazman'ın[679] Bizans'a düzenlediği seferler, Abbâsîlerin gerçekleştirdiği taarruzların en önemlilerindendir. Yazman, Abbâsîler döneminde sekteye uğrayan bu seferlere bir canlılık getirmiştir. Yazman, Ahmed b. Tolun'a bağlı olarak devam etmekteydi. Ahmed b. Tolun'un komutanı Halef'in Tarsus'a gelmesiyle Yazman'ı

---

671 Afşin'in kerdeşi Reşid b. Kavus'un oğludur. Bak. İbnü'l-Esîr, VII,163; ayrıca bak. Yıldız, Hakkı Dursun, *"Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları , el-Afşin Haydar b. Kavus," Tarih Enstitüsü Dergisi,* sayı, 4-5, II, 1971, s. 1-22.
672 Taberî, IX, 533; İbnü'l-Esîr, VII, 312.
673 Taberî, IX, 545; Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 106.
674 Taberî, IX, 545; İbnü'l-Esîr, VII, 327; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 40; Hasan İbrahim, Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Mütercim: İsmail Yiğit ve diğerleri), İstanbul, 1985, IV, 156.
675 Elçibey Ebülfez, a.g.e., 107.
676 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220-221; Taberî, IX, 545; İbnü'l-Esîr, VII, 316-318; Makrîzî, *Hıtat*, I, 320; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 40.
677 Kindi, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 222-221.
678 Philip Hitti, III, 712; Elçibey Ebülfez, a.g.e., 113.
679 Mes'ûdî'de Feth b. Hakan'ın ğulamı olarak bildirilen Türk komutan Taberî ve Mes'ûdî'de Yazman şeklinde geçmektedir. Bak. Taberî, IX, 613; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 213; İbnü'l-Esîr bu kişiyi Müflih b. Hakan'ın kölesi olarak vermekte ve Bazmar olarak imlâ etmektedir. İbnü'l-Esîr, VII, 370.

hapsettiğini görmekteyiz. Ancak Tarsus halkı gönlünde büyük bir yer edinen Yazman hapisten çıkarılmış ve Tarsus bölgesinde seferlerine devam etmiştir. Muhtemelen bağımsız hareket etmesi ve ganimetlerden göndermemesi gibi nedenlerle Ahmed b. Tolun'la arasının açıldığı anlaşılmaktadır. Ahmed b. Tolun, Yazman'ı ortadan kaldırmak için bu sefer kendisinin bizzat Adana'ya kadar geldiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ancak Ahmed b. Tolun, Mısır'daki isyanları bastırmak için Tarsus'a ulaşmadan geri dönmek zorunda kalmıştır. İşte Yazman da H.269/M.882 yılından itibaren bu bölgede yarı bağımsız hareket etmiştir.[680]

Bizans ordusunun H.270/M.883 yılında Tarsus yakınlarında karargah kurmaları üzerine, Yazman bunların üzerine geceleyin ansızın saldırıya geçmiş ve bir çoğunu öldürmeye muvaffak olmuştur. Yine bu yılda Yazman'ın Bizanslılarla esir mübadelesi yaptıklarını görmekteyiz.[681] Yazman'ın buradaki seferlerinin durmadığını, Bizans'ı en fazla uğraştıran komutanlar içerisinde yer aldığını anlamaktayız. Hem karadan hem de denizden her yıl Bizans'a seferler düzenlemekte ve bol bol ganimetlerle dönmektedir. Yazman, H.274/M.887 yılında çıktığı bir diğer seferinde Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiştir. Konya Ereğli arasında bulunan Maskanîn'e kadar gelmiş ve buralardan yine birçok ganimetler elde ederek Tarsus'a geri dönmüştür.[682]

Yine Yazman'ın H.275/M.888 yılında deniz yoluyla taarruza geçip Bizans donanmasını yenerek dört gemi ele geçirdiği[683] kaynaklarda geçmektedir. Yazman'ın H.278/ M.891 yılında gerçekleştirmiş olduğu bu sefer, onun ölümüyle neticelenen son seferi olmuştur. Türk komutan Ahmed b. Togan el-Uceyfî'nin Tarsus'a gelerek Yazman'a katılması onun gücünü artırmıştı. Yazman bu komutanla birlikte yaz seferine çıkarak Sekend'e kadar ulaşmışlar ve burayı kuşatmışlardır. Bu seferleri sırasında mancınıktan atılan bir taş Yazman'ın kaburga kemiklerine isabet etmiş ve durumu bir hayli kötüleşmişti. Bu yüzden Sekend'i neredeyse fethedecekleri bir noktaya varmışlarken oradan geri dönmek zorunda kalmışlar ve yolda iken de Yazman'ın ölümü gerçekleşmiştir.[684] Bu komutanın karadan ve denizden birçok seferler yaptığı bilinmektedir. Herhangi bir kale ve şehir almamasına rağmen bu bölgede Bizans'ın kaybettikleri yerleri almasına da fırsat vermemiştir. Abbâsîler iç karışıkları ve isyanları

680 Taberî, IX, 613; İbnü'l-Esîr, VII, 370.
681 Taberî, IX, 663; İbnü'l-Esîr, VII, 396.
682 Taberî, X, 15; İbnü'l-Esîr, VII, 427.
683 Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 435.
684 Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 449.

bastırmakla uğraştığı sıralarda bu bölgede cihat ruhuyla hareket ederek seferlerin durmasına mani olmuştur.

Humareveyh b. Ahmed b. Tolun'un itaatinde olan Yazman, H.278/M.891 vefat ettiğinde yerine Ahmed b. Togan el-Uceyfî geçmiş ve bu kişi Humareveyh'e bir mektup yazarak Yazman'ın vefatını bildirmişti. Humareveyh onu Tarsus'taki görevinde bırakmış, ona silah ve mühimmat göndermiş, fakat bir müddet sonra onu bu görevden alarak yerine amcasının oğlu Muhammed b. Musa b. Tolun'u tayin etmişti.[685] O da buradaki seferleri komuta etmiştir. Ancak bu kişinin Yazman gibi varlık gösteremediği anlaşılmaktadır. Aksi olsaydı kaynaklarda onun fetihleri hakkında bilgi bulunurdu.

Abbâsîler döneminde askerî seferler Mısır valiliği tarafından Tarsus'tan sürdürülmekte idi. Yine böyle bir sefer H.275/M.888 yılında karşımıza çıkmaktadır. Humareyeyh b. Ahmed b. Tolun tarafından gönderilen bir ordu, Tarsus'a ulaşmış, buranın valisi ile bir araya gelerek hep birlikte Bizans üzerine gazaya çıkmışlardır.[686] Ne yazık ki birçok seferde olduğu gibi bu seferin de akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu mücadeleler sonuçsuz da olsa, bu seferlerin Bizans'ı ve bölgeyi tanımaya yönelik katkıları olduğu kesindir.

Yine H.276/M.889 yılında Türk komutan İbn İhşid'in Tarsus halkıyla birlikte gazalara çıktığını görmekteyiz.[687] Bu seferde kaynaklar İbn İhşid'in bazı yerleri fethettiğini belirtmesine rağmen fethedilen yerlerin ismini bildirmemektedirler. Bu seferde İbn İhşid İskenderun'a kadar ulaşmıştır. Buradaki İhşid'in Bedr b. Cuff olduğu anlaşılmaktadır.

H.279/M.892 yılında Muhammed b. Ebü's-Sâc, Ermenistan valisi Simbat ile Bizans İmparatoru arasında gerçekleştirilen antlaşma üzerine ani bir baskın yapma ihtimaline karşı gafil avlanmamak gayesiyle hazırlıklara girişmiştir. Muhammed, otuz bin kişi kadar bir ordu teşkil ettikten sonra harekete geçti ve Azerbaycan hududuna kadar ilerledi. İki ordu Azerbaycan ve Ermeniyye hududunda karşılaştı. İkisinin de birbirinden çekindiği görülüyordu. Kuvvetlerinin sayıca üstün olmasına rağmen, Simbat hücuma geçme yerine Muhammed ile sulh yapmayı tercih ederek ona bir mektup gönderdi. Bu suretle çıkması muhtemel savaş önlenmiş oldu.

Abbâsîler döneminde genelde seferler Kuzey tarafındaki sınır komşusu Bizans'la yapılmakta idi. Bu seferlerin çok az da olsa Kuzey Doğu sınır bölgesinde de

685 Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 450.
686 Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 450.
687 Taberî, X, 30; İbnü'l-Esîr, VII, 459.

gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Kuzey Doğu bölgesinde Abbâsîlerden yarı bağımsız hareket eden Sâmânoğulları bulunmaktaydı. Bunlar, Doğu Türklerine sınırdılar. Bu bölgede Sâmâniler, gayrimüslim Türklerin yaşadığı bölgelere seferler düzenlemekte ve Abbâsîlere karşı itaatini bildirmekteydi. Onların bu bölgedeki yapmış olduğu seferlerle Abbâsî halifeleri nezdinde itibarları artmıştır. Onların Halife nezdinde itibarlarını artıran bir olaya H.281/M.894 yılında rastlamaktayız. Sâmânoğullarından İsmail b. Ahmed, bu yılda Türk illerinden Talas'daki Karluklar üzerine başarılı bir sefer düzenlemiştir. Büyük başarı elde eden İsmail b. Ahmed, Talas'daki en büyük kiliseyi camiye çevirmiş, hutbeyi Halife Mu'tazıd adına okutmuştur. Türk şehrini ele geçiren Sâmâniler, Karluk hükümdarlarının babası ile hanımını yakalamış ve birçok ganimetle, yaklaşık on bin kadar esir alarak geri dönmüştür.[688] Bu esirlerin akıbetleri hakkında kayıtlarda bir bilgi bulunmamaktadır. Büyük bir olasılıkla Sâmânîler, bu esirleri kendi içinde değerlendirmişlerdir. Abbâsî merkezine göndermiş olsalardı kaynaklarda bu konuda kesin bir bilgiye sahip olurduk. Sâmâniler yine H.281/M.894 yılında Üşrûsene'deki yerli halka son vererek bölgeye hakim olmuştur.[689]

Diğer taraftan Humâraveyh Bizans sınırındaki fetih faaliyetlerine devam etti. O, H.280/M.893'de Abbâs b. Ahmed'i,[690] H.281/M.894'de Tuğc b. Cuff'u Tarsus üzerinden Bizans topraklarına sefere göndermiştir.[691] Onlar bu seferlerinde başarılı olmuşlar bazı ganimetler alarak dönmüşlerdir.

Mısır valisi Humareveyh b. Ahmed b. Tolun H.281/M.894 yılında Bizans topraklarına gaza için Tuğc b. Cuff'u Tarsus'a göndermiştir. Tuğc Tarsus'tan Trabzon'a kadar ilerleyip Beludiyye'yi fethetmiştir.[692] Sınır bölgelerindeki faaliyetlerden birisi de karşılıklı esir mübadelesi idi. Bunlardan biri de H.292/M.904 yılında Suğûr bölgesi komutanı Rüstem'in başkanlığında yapılmış ve bu mübadele sırasında bin iki yüz Müslüman esir kurtarılmıştır.[693]

Abbâsî ve Doğu Türkleri arasındaki sınır boyları olan Mâverâünnehir'e H.291/M.903 yılında Türklerden sayıları belirsiz kalabalık bir kitle gelmiş ve her biri bir reise has olan yedi adar obadan ibaret oldukları söylenmiştir. Mâverâünnehir emiri Ahmed es-Sâmânî gelen bu Türkler üzerine büyük bir ordu göndermiş, Türklerin

688 Taberî, X, 34; Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s.86; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 245; İbnü'l-Esîr, VII, 464 İbn Kesir, XI, 73.
689 Sadi S., Kucur, "*İsmail b. Ahmed*", DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 85.
690 İbnü'l-Esîr, VII, 508, (T. VII, 422).
691 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 240; İbnü'1-Esîr, VII, 454; Makrîzî, *Hıtat*, I, 319, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 34-35.
692 Taberî, X, 37, İbnü'l-Esîr, VII, 467.
693 Taberî, X, 117, İbnü'l-Esîr, VII, 537.

konakladığı yere doğru hareket etmişlerdi. Sabahın erken saatlerinde Müslümanlar aniden Türklere hücum edip onlardan çok sayıda adamı öldürmüş, geri kalanları da mağlup olup geri çekilince ordugahları yağmalanmış ve bolca ganimetlerle geri dönülmüştür.[694]

Abbâsîlerin içindeki isyanlarla uğraşmaları uzun bir süre Bizans'a ve diğer bölgelere sefer yapmalarını durdurmuştu. Başlangıçta da ifade edildiği gibi yaz ve kış gazalarına çıkıldığı kaynaklarda belirtilmektedir. Bu seferler sonuçsuz olduğu için de fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Yine bunu teyit eden bir sefer H.297/M.909 yılında Muktedir Billâh zamanında olmuştur. O, Kasım b. Sîmâ et-Türkî'yi yaz gazasına çıkmak için Bizans'a göndermiştir. Bu sefer İbnü'l-Esir'de[695] geçmekte ama gelişmeler hakkında bir bilgi verilmemektedir.

Halife Muktedir iktidara geldiğinde 13 yaşında bir çocuktu. Devleti idare eden annesi Şağab Hatun adında bir Türk'tü. Bu devrin en önemli komutanı da Mûnis adında yine bir Türk'tü.[696] Bu dönemde de Türk komutanlar sınır boylarındaki seferlere devam etmiştir. İşte bunlardan biri H.296/M.908 yılında gerçekleşmiştir. Halife Muktedir, Mûnis'e hil'atler giydirip Bizans üzerine gazaya çıkmasını emretmiş, Mûnis de kalabalık bir ordunun başında hareket ederek Malatya civarına gelmiş, buralarda Bizans sınırlarına gazaya çıkmıştı. Bizans topraklarına giren Mûnis bir çok ganimet ve esirler alarak geri dönmüştü. Bu sefer sonrasında Mûnis'e büyük başarılar göstermesinden dolayı el-Muzaffer lakabı verilmiştir.[697]

Yusuf b. Ebü's-Sâc 'ın Ermeniyye işleriyle meşgul olduğu sıralarda batıdan Erdebil ve çevresine Ruslar tarafından bir akın yapılmıştır. Bu hususta bilgi veren Mes'ûdî'ye göre[698] H.300/M.912-913[699] yılından sonra Ruslar beş yüz gemilik bir nehir donanmasıyla İdil (Volga) nehri üzerinden Hazar denizine inmişler ve bu denizin güney ve batı sahillerindeki Taberîstan, Deylem ve Gilan sahillerini yağmalamışlar, hatta Bakü'de karaya çıkarak Azerbaycan'a girmişler ve Erdebil çevresine kadar ilerleyerek yağma ve tahribatta bulunmuşlar, kadın ve çocukları esir alarak geri çekilmişlerdir.

694 Taberî, X, 115, İbnü'l-Esîr, VII, 532.
695 İbnü'l-Esîr, VIII, 57.
696 Bu komutanın Türklüğü devrin önemli Türk komutanları maddesinde ele alınmıştır.
697 Taberî, X, 140; İbnü'l-Esîr, VIII, 53.
698 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, II, 18.
699 Akdes, Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1948, 22). 912 yılında Kiyef knezi olan İgor'un ganimet elde etmek için Hazar Denizinin güney sahillerine bir akın yaptığını, Bakü civarında karaya çıkarak bol miktarda esir ve ganimet elde ettiğini, daha sonra geri döndüğünü, fakat Hazarların hizmetindeki Müslüman kıtalarının onlara hücum ederek büyük bir kısmını kılıçtan geçirdiklerini yazmakta ve bu Rus akınını 301 (913-914), yılında yapıldığını ifade etmektedir.

Yusuf'un komutanlarından Ali b. Heysem, bölge halkının yardımı ve ticaret gemileriyle Ruslar'ı takip ederek onların çekildikleri Hazar denizindeki bir adaya hücum etti. Ancak büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar bir müddet daha Hazar sahillerinde yağma ve katliama devam ederek geldikleri yolla ülkelerine döndüler.

Tarsus'tan Bizans'a düzenlenen seferler her yıl devam etmekteydi. H. 302/ M.914 yılında Tarsus valisi Beşir el-Hâdim Bizans topraklarına gazaya çıkarak bazı yerleri fethetmiş, bir sürü ganimet ve esir ele geçirmişti. Bu seferi sırasında yüz elli kadar Bizans komutanını esir almış ve diğer esirler de iki bin civarına ulaşmıştı.[700] Fethedilen yerler ne yazık ki kaynaklarda geçmemektedir. Muhtemelen küçük yerler olduğu için kayda alınmamıştır.

Bizans'a yaz seferi yapması için H.302/M.914 yılında Halife Muktedir tarafından Vezir Ali b. İsâ Tarsus'a gönderilmişti.[701] Bunun üzerine vezir Ali b. İsâ Tarsus valisi bulunan Beşir el-Hâdim el-Afşin'e yardım etmek üzere iki bin süvari ile Tarsus'a ulaşmış ve sefer hazırlığına başlamışlardır. Ancak bunlar, yaz seferine çıkma imkanı bulamayıp bu seferi kışın son derece soğuk ve karlı bir havada yapmak zorunda kalmışlardır. Ne yazık ki soğuk hava şartlarından dolayı bir varlık gösterememişlerdir.

Bizans seferlerinin muzaffer komutanı Mûnis'in H.304/M.916 yılında Bizans topraklarına doğru yaz gazasına çıktığını görmekteyiz.[702] Bu sınır boylarını sağlamlaştırmak, Doğu Anadolu'ya tamamen hakim olmak için de Mûnis Musul'a vardığında Sebük el-Muflihî'ye Bâzebda ve Karda'yı; Vasîf el-Bektimûrî'ye de Diyârırebîa şehirlerini vermişti. Kendisi Malatya'ya doğru gazaya çıkıp Ebû'l-Kasım Ali b. Bistâm'a mektup yazıp Tarsus halkıyla birlikte Bizans topraklarına gazaya çıkmasını istemiş, o da bu isteğe uyup gazaya çıkmıştı. Mûnis el-Muzaffer bu seferinde Bizans topraklarında bir sürü kale fethetmiştir.[703] Bu kalelerin ismi kaynaklarda belirtilmemektedir.

Mûnis tarafından her sene gerçekleştirilen seferler neticesini vermeye başlamıştır. Şöyle ki Bizans imparatorunun iki elçisi Abbâsî halîfesi Muktedir Billâh'a H.305/ M.917 yılında gelip barış yapmayı ve karşılıklı esir mübadelesinde bulunmayı istemişlerdi.[704] Halife Muktedir Bizans imparatorunun bu karşılıklı esir mübadelesi teklifini kabul etmiş ve bu hususun yerine getirilmesi için Mûnis'i görevlendirmişti. Bu yılda yapılan esir

700 Taberî, X, 149; İbnü'l-Esîr, VIII, 90.
701 Taberî, X, 150; İbnü'l-Esîr, VIII, 90.
702 Taberî, XI, 210; İbnü'l-Esîr, VIII, 105.
703 Taberî, XI, 211; İbnü'l-Esîr, VIII, 105.
704 Taberî, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 105.

mübadelesi Mûnis'in nezaretinde gerçekleştirilmiştir.Yine bu yılda Simâ el-Hâdim adında bir Türk komutana Akdeniz'de gazaya çıkmak üzere imkân tanınmış ve böylece gazaya çıkarılmıştı.[705] Ancak bu sefer neticeleri hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

Bizans'a karşı düzenlenen bir seferde başka bir Türk komutan karşımıza çıkmaktadır. O, Türk komutan Nasr el-Hâcib'in oğlu Muhammed'dir. Muhammed, H.310/M.922 yılında Musul'dan Kâlîkalâ üzerine Bizans topraklarına doğru gazaya çıkmıştı.[706] Ayrıca bu bölgenin Müslümanları da Tarsus'tan hareketle Malatya'ya kadar ilerlemiş, burada Rumlara karşı zafer elde edip tahmin etmeyecekleri kadar büyük miktarlarda ganimetler ele geçirerek Bizans'tan geri dönmüşlerdir.

Farklı bir sınır bölgesinde yapılan seferde, Sâmânî hükümdarı İsmail b. Ahmed, H.312/M.924 yılında Türk illeri ile Deylemîlerin ülkesinden bir çok şehirleri fethetmiştir.[707] Fethedilen yerler hakkında yine kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tarsus valisi Semel H.319/M.931 yılında Bizans topraklarına doğru gazaya çıkarak bölgedeki bir nehri aşmıştı. Bizans topraklarına girmiş, emrindeki atlı ve yayalarla Ammûriyye'ye (Amorion) ulaşmıştı. Bunun üzerine Bizanslılar büyük bir ordu ile hareket ederek Ahlat çevresini tahrip edip Müslümanlardan çok kimseyi şehit etmiş ve bir hayli esir almışlardı. Bunları haber alan Yûsuf b. Ebü's-Sâc, hazırladığı büyük bir ordu ile ve ona katılan gönüllü savaşçılarla Ermeniyye'ye ulaşmıştı. Müslümanlara saldırı düzenleyenler üzerine hücuma geçmiş, Müslümanlar bu sefer sırasında Ermenilerden çok kimseyi öldürmüşlerdi.[708] Öldürülenlerin yüz bine ulaştığı yine bu kaynaklarda bildirilmektedir ki, bu, oldukça yüksek bir rakamdır. Öldürülenlerin sayılarının çokluğundan dolayı mübalağa edilmiş olma ihtimali oldukça yüksektir.

Abbâsîlerin ikinci döneminde yapılan bu seferleri değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz. Bu dönem Abbâsî seferlerini gerçekleştirenler Türkler olmuştur. Sınır bölgelerini korumakla görevli olan Türk askerler, hem sınırı korumuşlar hem de yaz ve kış olmak üzere sefere çıkmışlardır. Yapılan bu seferler hakkında kaynaklar fazla bir bilgi vermese de, bu seferlerin büyük bir başarıya ulaşmadığı kesindir. Ancak bu seferler sayesinde Abbâsîler, içindeki karışıklıklara rağmen, sınırlarını muhafaza etmiştir.

705 Taberî, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 106.
706 İbnü'l-Esîr, VIII, 136.
707 İbnü'l-Esîr, VIII, 157.
708 İbnü'l-Esîr, VIII, 235.

I. 5. İsyancı ve Ayrılıkçı Hareketler Karşısında Türkler

Halife Mütevekkil döneminden itibaren Türk askerî gücü Abbâsîlerin siyasî hayatına tamamen hakim olmuştur. Bu hakimiyeti kabul edemeyen gerek Araplar gerekse başka ırklar Türklere ve dolayısıyla onların iktidara getirdiği halifelere ve hilafet merkezine yönelik isyanlara teşebbüs etmişlerdir. Abbâsîler döneminde bu isyanların ardı arkası kesilmemekteydi. Nitekim bu isyanlara baktığımızda şunu net bir şekilde görmekteyiz. Bu isyanlar bazen halifeye yönelik olarak merkezde, bazen de Halifenin valilerine yönelik olarak taşrada gerçekleştirilmekte idi.

Bütün tarihçilerin de kabul edebileceği gibi bu dönem isyanlarında Türklerin görev almadığı bir askerî hareketten bahsetmemiz hemen hemen mümkün değildir. Hilafet merkezinin her beldesinde, oluşturulan her askerî birlikte Türkler yer almaktaydı. Türklerin yer aldığı her isyandan bahsetmek de konumuzu oldukça genişletecektir. Biz, bunun için bu dönemde özellikle Türk hakimiyetine yönelik olarak gerçekleştirilen isyanları ve Türk komutanların idaresinde gerçekleştirilen askerî mücadeleleri ele alacağız. Çünkü bir askerî komutanın başında Türkün bulunması o birliğin çoğunluğunun Türklerden oluştuğu kanaatine varmamızı desteklemektedir. Bu dönemdeki isyanlar da merkezlere ayrılarak işlenecektir.

I. 5. 1. Azerbaycan ve Ermeniyye Bölgelerindeki İsyanların Bastırılmasında Türkler

Abbâsîlerin ikinci döneminde ilk isyan H.234/M.848 yılında Muhammed b. Buays tarafından Azerbaycan[709] bölgesinde vuku bulmuştur. Bu kişi, daha evvel Azerbaycan tarafından esir alınıp Sâmerrâ'ya getirilmiş ve burada hapsedilmişti. Adı geçen bu şahıs Azerbaycan tarafında müstahkem bir şehir olan Marend'e kaçarak etrafına birçok kişi de toplayarak isyan etmiştir. İbn Buays'ın isyanının sebebi, Türklerin elindeki imkanlara

709 Azerbaycan: Abbâsîlerin kuzeyinde yer alan geniş bölgedir. En büyük şehri, Erdebil'dir. Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, I, 160; Philip Hitti, *Merağâ ve Tibriz'i de diğer önemli şehirleri içerisinde sayar.* bak. II, 508.

sahip olma ve onların mevkiine geçmek olarak anlaşılmaktadır. Bölge valileri tarafından adı geçen kişi yakalanamayınca Halife Mütevekkil Zirek et-Türkî'yi Türklerden oluşan iki yüz atlı ile Marend'e göndermiş, fakat isyanı bastıramayınca, arkasından Ömer b. Seysıl b. Kal'ı dokuz yüz atlıyla göndermiş, o da başarı elde edemeyince Boğa eş-Şerâbî'yi[710] iki bin atlıyla Marend'e yola çıkarmış ve Boğa'da adı geçen kişiyi yakalayıp Halifeye göndermiştir.[711] Buradan Boğa es-Sağîr adlı Türk komutanın maiyetinde bir Türk askerî varlığını görmekteyiz. Paralı askerlerden oluşan bu kalabalık ordunun çoğunlukla Türklerden oluştuğu açıktır.

Yine buna benzer bir isyan H.237/M.851 yılında Ermeniyye[712] bölgesinde çıkmıştır. Ermeniyye halkı valileri Yusuf b. Muhammed'in üzerine hücum ederek öldürmüşlerdi.[713] Bunun üzerine Mütevekkil yine bir Türk komutan olan Boğa el-Kebîr'i Ermeniyye halkının üzerlerine göndermiştir. Boğa olayın sorumlusu Erzen ve Bitlis emiri Musa b. Zurare'yi, Mütevekkil'e göndermiş ve Yusuf'un kanını akıtan bölge halkının kanını akıtmış kabul ederek onlardan otuz bin kişiye yakın bir kitleyi öldürmüş ve çok kimseyi de esir almıştı. Daha sonra Boğa, kendisi gibi Türk olan Zirek et-Türkî komutasındaki bir orduyu Van gölünün güney sahillerine gönderir, kendisi de isyanın liderlerinden Aşot Ardzruni üzerine yürür.[714] Çevredeki yandaşlarından destek görerek büyük bir potansiyel oluşturabileceğini uman Aşot, Boğa'ya karşı giriştiği harekette başarısız olarak bölgede bulunan bir kaleye sığınmak zorunda kalır. Ancak kalenin Boğa tarafından muhasara edildiğini ve daha fazla direnemeyeceğini anlayınca teslim olur. Sâmerrâ'ya gönderilen, bu asi Ermeni lideri, orada idam edilir.[715]

Boğa el-Kebîr Abbâsî hilafetinde bir diğer askerî birliğin başında bulunan Türk komutanı idi. Her bir Türk komutanın yanında ayrı bir birlik bulunmaktaydı. Çünkü aynı tarihlerde bu Türk komutanların farklı yerlerde savaş yapmaları bu durumu ortaya koymaktadır. Boğa el-Kebîr'in mübalağalı da olsa 30 bin kişiyi öldürdüğüne dair bilgiden, onun kalabalık bir birliğe sahip olduğunu anlamaktayız. Yine bu yılda aynı bölgede Mengüçur adında birisinin başlatmış olduğu isyanı Boğa el-Kebîr bastırmıştır.[716]

Doğuda istikrarı temin ettikten sonra kuzeye yönelen Boğa el-Kebîr, "Debil"

710 Boğa es-Sağir olarak da bilinmektedir. Bak. İbnü'l-Esîr, VII, 67.
711 Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII, 43.
712 İrmîniyye olarak da adlandırılmaktadır. Bu bölge: Abbâsîlerin kuzeyinde yer alan geniş bir bölgedir. İki bölüme ayrılan şehrin önemli şehirlerinden biri Berze'a ve Derbend'dir. Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, I, 304.
713 Taberî, IX, 187; İbnü'l-Esîr, VII, 58.
714 Taberî, IX, 188; İbnü'l-Esîr, VII, 87.
715 Ya'kûbî, Tarih, II, 489.
716 Taberî, IX, 188, İbnü'l-Esîr, VII, 65.

denilen şehirde bir ay kaldıktan sonra H.238/M.852 yılında Tiflis'e hareket eder. Amacı, diğer Ermeni isyanlarını da bastırmaktır. Bu arada yirmi yıldır Tiflis emirliğinde bulunan Emevî yanlısı ve azatlısı İshak b. İsmail'e de iyi bir ders vermek istemektedir, zira bu kişi Halife'nin emirlerini dinlememekle kalmayıp Ermenileri de isyana teşvik etmiştir. Boğa'dan önce Tiflis'e hareket eden Zirek et-Türkî ile birlikte Boğa, şehri kuşatır. Neftçilerin şehre neft dökerek yangın çıkarmasından paniğe kapılan İshak ve yandaşları, Boğa'nın kuvvetleri karşısında hiçbir varlık gösteremeyerek büyük bir yenilgiye uğrarlar. İshak da esir alınarak derhal idam edilir.[717] Boğa Tiflis'te asayişi sağlamakla kalmayıp, civardaki Ermeni birliklerini de itaat altına alarak bölgedeki bütün Ermeni isyanlarının kökünü kazır. Bölgede dört yıl kadar süren uzun bir mücadeleden sonra kazandığı büyük başarılarla H. 241/M.856 yılında tekrar Sâmerrâ'ya döner.[718]

Farklı bölgelerde Türk hakimiyetine yönelik isyanların çıktığını söylemiştik. Yine çok farklı bir bölgede H.255/M.868 yılında Taberîstan'da bir isyan ortaya çıkmıştır.[719] Bu isyan üzerine Müflih adındaki bir Türk komutan gönderilmiştir. Müflih, bu isyanın başındaki el-Hasan b. Zeyd el-Alevî ile savaşıp onu mağlup etmiş, bunun üzerine el-Hasan, Deylemîlere sığınmış, Müflih de Taberîstan'a geçerek el-Hasan'ın evini yakmıştı. Bu Türk komutan tehlikeyi önceden okuyarak Deylemîler üzerine yürümüştür. Nihayet Taberîstan'a hakim olduktan sonra tekrar oradan ayrılmıştır.

Humaraveyh'e karşı başarı elde edemeyen Muhammed b. Ebü's-Sâc H.276/M.889 yılında el-Muvaffak Billah tarafından Azerbaycan'a tayin edilmişti.[720] O, bu bölgeye geldiği zaman Merâğa'yı elinde bulunduran Abdullah b. Hüseyin el-Hemedanî'nin mukavemeti ile karşılaştı.[721] Bu şahıs şehir dışında onu karşılayarak durdurmaya çalıştı ise de başarılı olamadı ve şehre çekilmeye mecbur kaldı. Şehrin kuşatılmasına ve bu kuşatmanın uzun müddet devam etmesine rağmen netice alınamadı. Birkaç yıldan beri erzak bakımından büyük bir sıkıntı içinde olan Abdullah ve adamları, Muhammed'in eman vereceğini bildirmesi üzerine teslim oldular. Fakat Muhammed sözünde durmayarak Abdullah'ı idam ettirdi ve mallarını zaptetti.[722]

Türk komutanlardan Muhammed b. Ebü's-Sâc Azerbaycan bölgesinde birçok karışıklıklar çıkarınca H. 285/M.898 yılında Mu'tazıd buranın sükunete kavuşması için

717 Belâzurî, *Futûh*, s. 214; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.
718 Taberî, IX, 192.
719 Taberî, IX, 386; İbnü'l-Esîr, VII, 203.
720 Taberî, IX, 386; İbnü'l-Esîr, VII, 436; İbn Haldûn, *İber*, III, 333.
721 Taberî'nin Merağa hakimi, Taberî, IX, 387; İbni Haldun'un ise Merağa amili, İbn Haldûn, *İber* III, 333.
722 Taberî, IX, 387; İbnü'l-Esîr, VII, 464.

onu buraya vali tayin etmiş ve böylece bu bölgede karışıklıklar bastırılmıştır.[723] Yukarda belirtildiği gibi Muhammed b. Ebü's-Sâc bundan 9 yıl önce Azerbaycan'a vali tayin edilmişti. Onun görevden ne zaman alındığına dair bir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen çok kısa bir süre bu görevden alınmıştır. Yine burada huzursuzluklar çıkınca Muhammed b. Ebü's-Sâc buraya vali olarak tekrar görevlendirilmiş ve bu bölge sükunete kavuşmuştur. İbn Ebü's-Sac daha sonra Saciler hanedanlığını kurmuştur.

I. 5. 2. Hicaz ve Yemâme Bölgelerindeki İsyanların Bastırılmasında Türkler

Abbâsîlerin ikinci döneminde isyanların çıktığı merkezlerden biri de Hicaz ve Yemame bölgesi idi. Burada yaşayan Bedeviler zaman zaman isyana kalkışıyorlardı. Onların bu isyanlarına karşı merkezden gönderilen Türk komutanlar olmaktaydı. Bu türden örnek vereceğimiz ilk isyan H. 238/M.851 yılında olmuştur.[724] Bu isyanı da Boğa el-Kebîr komutasındaki Türkler bastırmışlardır. Orduda öncü kuvvetlerin başında Tarduş et-Türkî bulunuyordu. Çok farklı bir bölgede olmasına karşın bu bölgeye de Türk askerlerinin gönderilmesi, Türk ordusunun devrin en büyük komuta birliklerini elinde bulundurduklarını göstermektedir. Yine bu bölgede H.238/M.851 yılında ikinci kez bir isyan daha ortaya çıkmıştır.[725] Yemame'de çıkan bu isyanla da Boğa el-Kebîr komutasında Türk askerleri uğraşmıştır. Hem kuzeyde hem güneyde vuku bulan bu isyanlar, Türk komutan ve onların Türk askerleri tarafından birer birer bastırılmıştır.

Müstaîn ile Mutezz arasındaki iktidar kavgaları ülke dahilinde asayişin daha da bozulmasına ve her tarafta isyanların patlak vermesine ortam hazırlamıştı. İktidar mücadelelerinin devamından faydalanan İsmail b. Yusuf el-Alevî adlı birisi Mekke'yi işgal etmiş ve onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed aynı durumu devam ettirmiştir. Bu hal, Ebü's-Sâc'ın Tarik-ı Mekke valiliğine yeniden tayin edilmesine kadar devam etmiştir. Ebü's-Sâc'ın, Halife Mu'tez tarafından Hicaz'daki bu isyanı bastırmaya memur edildiğini haber alan Muhammed b. Yusuf el-Alevî, ona karşı koyamayacağını

723 Taberî, X, 68; İbnü'l-Esîr, VII, 491.
724 Taberî, IX, 188; İbnü'l-Esîr, VII, 65.
725 Taberî, IX, 195; İbnü'l-Esîr, VII, 70.

anlayarak kaçtı. Mekke'deki bu Alevî işgali kısa sürmüş, fakat şehir halkına çok zararı dokunmuştur.[726]

Kûfe, Enbar ve Tarikü'l-Furat valisi Türk Komutan Ebü's-Sâc ile Bedevîler arasında H.268/M.881 yılında bir çatışma olmuştur.[727] Ebü's-Sâc ilk anda mağlup olmuş, fakat daha sonra geceleyin üzerlerine yaptığı bir baskınla onları kılıçtan geçirip bir kısmını esir almaya muvaffak olmuştur. Ayrıca öldürülenlerin başları ile yakaladıkları esirleri Bağdat'a göndermişti. Yine bu yılda Ebü's-Sâc, Rahba'ya girmiş, Rahba halkının mukavemetiyle karşılaşmasına rağmen sonunda onlara galip gelmiştir. Bedevilerin bu saldırılarının Türk komutan İbn Ebü's-Sâc'a ve onun maiyetindeki Türk askerî gücüne karşı olduğu kesindir.

el-Mahzûmî'nin H.266/M.879 yılında mağlup edilmesine rağmen, hâlâ Hicaz bölgesindeki nüfuzu devam ediyordu. Bilhassa Cidde limanını elinde bulundurmasının Mekke için her zaman tehlike arz edeceğini bilen Muhammed b. Ebü's-Sâc, H.269/ M.882 yılında Cidde'ye bir ordu gönderdi. Bu birlikler el-Mahzûmî'ye ait içi silah ve diğer eşyalarla dolu iki gemiyi zapt ettiler ve bu bölgedeki nüfuzunu tamamen kırdılar.[728]

İbnü'1-Esir[729] H.271/M.884-885 yılında Ahmed b. Muhammed et-Ta'i'nin Medine ve Tarık Mekke valiliğine tayin olduğunu ve onun hac emiri olarak gönderdiği gulamı Bedr'in Mescidü'l-Haram kapıları önünde Yusuf b. Ebü's-Sâc tarafından saldırıya uğrayarak esir düştüğünü kaydediyor. Yusuf'un, Bedr'in gelişini ağabeyisi Muhammed el-Afşin'e ait olan bütün bölge valiliğinin yetkisine müdahale saydığı için bu harekette bulunduğu kabul edilebilir. Ancak Yusuf, bu hareketin sonunu getirememiş ve işe karışan hacıların ve hac kafilesinde bulunan askerlerin saldırısı sonucunda bizzat esir düşmüş, Bedr ise kurtarılmıştır. Taberî, Yusuf'un zincire vurularak Bağdat'a gönderildiğini kaydetmektedir.[730]

Türklerin hakimiyetinde olan şehirlerde isyanların ardı arkası kesilmiyordu. Bu otoriteyi ele geçirmek için H.286/M.899 yılında Şeybanoğullarından bazı bedevi Araplar Enbar üzerine yürüyüp buranın köylerini yağmalamış ve halkından yakaladıklarını öldürerek mal ve davarlarına el koymuşlardı.[731] Enbar valisi Ahmed b. Muhammed b. Keyçur onlara karşı harekete geçtiyse de bertaraf edememiş ve durumu mektupla Mu'tazıd'a bildirmişti. Bunun üzerine Mu'tazıd ona yardımcı kuvvetler göndermiş,

726 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 169
727 Taberî, IX, 652, İbnü'l-Esîr, VII, 397.
728 Taberî, IX, 614; İbnü'l-Esîr, VII, 396.
729 İbnü'l-Esîr, VII, 417.
730 Taberî, X, 7
731 Taberî, X, 71; İbnü'l-Esîr, VII, 495.

ancak bu bedevi Araplar gelen yardımcı kuvvetler üzerine de hücum ederek onlarla çarpışmış, onları de hezimete uğratmıştır.

Bunlardan sonra uzun bir süre bu bölgede isyanlar ve Türklere karşı tepkiler ortaya çıkmamıştır. Ta ki H.294/M.906 yılına gelindiğinde bu bölgede Türklere karşı bir tepki ile karşılaşmaktayız. Müktefî tarafından hac mevsimindeki asayişi temin etmek üzere Hicaz'a gönderilen Vasîf b. Savartekin, Tay kabilesine mensup kimseler tarafından muhasara altına alınmıştır. Vasîf, bunlara karşı çıkıp çarpışmış ve onları mağlup ettikten sonra yanında bulunanlarla birlikte Hicaz'a doğru yola koyulmuştur.[732]

I.5.3. Zencî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler

Devrin en önemli isyanlarından biri olan H.256-270/M.869-883 yılları arasındaki Basra bölgesinde siyahî kölelerin ayaklanmaları,[733] Abbâsîleri uzun süre meşgul etmişti. Zencî isyanlarında da Türk komutanların ve askerlerin büyük mücadele ettiklerini görmekteyiz.

H.256/M.869 yılında Basra taraflarında, kendisinin Hz. Ali b. Ebû Talib soyundan olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed b. Ahmed b. İsa b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin adında birisi isyan etmiş, es-Sebah'ta ikamet etmekte olan Zencîlerden bir grubu da etrafına toplayarak Dicle nehrini aşıp ed-Dinari'ye karargâh kurmuştu.[734] Çevredeki birçok şehri

732 Taberî, X, 134; İbnü'l-Esîr, VII, 552.

733 Aşağı Mezopotamya'nın bataklıkları içinde çalıştırılan zenci Kölelerin 869-883 yıları arasında Abbâsîlere karşı isyanlarıdır. Basralı büyük toprak sahipleri tarafından bataklığın ortasındaki güherçili ocaklarından, şekerkamışı ve pirinç tarlalarında çalıştırılmak için Doğu Afrika'dan (Zengibar, Mozambik, Mogadişu, Nubya ve Madagaskar) getirilen zenci Köleler, 5000-10000 kişilik guruplar halinde çok ağır şartlar altında çalıştırılıyorlardı. Hz. Ali soyundan olduğunu iddia eden Ali b. Muhammet adında bir kişi bu kölelere özgürlük ve efendilerinin topraklarını vaat ederek onların 869 yılında Basra yakınlarındaki bataklık bölgede isyan etmelerini sağlamıştır. İsyana katılanların toplam sayısı 300 bin civarındaydı. İsyancılar, büyük bir zenginlik içinde yaşayan Basra, Übülle, Siraf, Ehfaz, ve Abadan gibi gibi şehirleri tahrip edip binlerce kişiyi öldürdüler. Fırat ve Dicle'den açılan balta girmemiş ormanların ve sazlıklarla kaplı bataklığın ortasına kurdukları ''Muhtara''adlı başkentlerinden gönderdikleri ordularla Abbâsî ordularılanı pek çok defa bozguna uğrattılar. Hatta başkent Bağdat yakınlarına kadar ilerlediler. Basra, Übülle, Ehvaz'ı 15 yıl boyunca ellerinde tuttular, buralardan vergi toplayıp bu bölgelere idareciler atadılar. Zorlu bir mücadeleden sonra isyanın merkezi ''Muhtara'' ele geçirilerek komutanlar esir edilmiş ve zenci lideri Ali b. Muhammed de öldürülmüştü isyanın bilançosu çok ağırdı. Ölen insan sayısını bazı tarihçiler 500 bin ile 2,5 milyon olarak tahmin etmektedirler. İsyanın mali ve askeri ağırlığı Abbâsîleri parçalamış, güneydeki ticaret ve tarım zengini şehirler bir daha eski ihtişamını kazanamamıştır. Bu şiddet ortamı Karmatileri ve İsmailileri tetiklemiştir. Daha geniş bilgi çin bak. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke.*

734 Taberî, IX, 470; İbnü'l-Esîr, VII, 226; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 109.

kasıp kavurmuştu. İbnü'l-Esir, Türk olarak belirttiği Ebû Hilal adında bir komutanın dört bin kişilik bir ordu ile er-Reyyan nehri kenarında onlarla karşılaştıklarını ve çarpıştıklarını bildirmektedir.[735] Savaşın ilk hamlesinde Zencî liderinin emrindeki Zencîler karşı tarafın sancaktarını öldürmüşler, böylelikle Ebû Hilal ve adamlarına galip gelmişlerdi. Zencîler onları takip ederek Ebû Hilal'in adamlarından bin beş yüz kadarını kılıçtan geçirmişler, aldıkları esirleri de sonradan reislerinin emri üzerine öldürmüşlerdi.[736]

H.257/M.870 yılında Basra civarında isyan eden Zencî köleler kısa zamanda Übülle, Abadan ve Basra'yı zapt ederek Abbâsî hilafeti için büyük bir tehlike oluşturdular. Halk başlarına gelen felaketi bir mektupla merkeze bildirince, Halife onlara Cu'lân et-Türkî komutasında yardımcı kuvvetler göndermiştir.[737] Cu'lân'ın ordusunun çoğu süvari olarak bulunmaktaydı. Zencîler de çevrelerine hendek açarak savunma tedbirleri almıştı. Bu durumu iyi değerlendiren Zencî lider gece baskınlarıyla Cu'lân'ın ordusuna büyük zayiatlar verdirdi. Neticede Cu'lân Basra'ya gitmek zorunda kaldı.[738] Yine bu yıllarda Türk komutanlardan Buğraç ve İbrahim b. Sima'nın Zencîlerle mücadesi olmuştu. Bunlarda Zencîlere karşı başarı elde edememişlerdi. Burada Taberî,[739] Buğraç'ın Zencîlere karşı iki gün direndiğini ve büyük bir mücadele sergilediğini belirtmektedir. Ancak bu bilginin diğer kaynaklarca teyid edilmemesi, akla soru işaretleri getirmektedir. Neticede Zencîler, Übülle ve Abadan'dan sonra Basra'yı da zabdetmişlerdi. Bu savaşta, yaklaşık yirmi bin insanın öldürüldüğü belirtilmektedir.[740] Mes'ûdî bu savaşta halkın açlıktan neler yaptığına dair ilginç bilgiler vermektedir.[741]

Zencîlerin Basra'ya saldırmaları üzerine halk korkusundan Basra'dan kaçmak zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine Halife Mu'temid, H.258/M.871 yılında kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak ve Türk komutan Müflih'i Basra'da bulunan Zencîlerin üzerine göndermiştir. Basra dolaylarına gelen Ebû Ahmed, bu isyancı Alevîye karşı çıkarak onunla çarpışmalara girişmişti. Zencîler Müflih'in adamlarını kılıçtan geçirip kestikleri kelleleri liderlerine götürmüşler, öldürülenlerin cesetleri de kendi aralarında paylaşılmıştı. Esir alınanlar Zencî liderine götürülmüş, bunlara asıl komutanlarının kim olduğunu sorunca Ebû Ahmed olduğunu bildirmişlerdi. Bu arada Müflih aldığı ok

735 İbnü'l-Esîr, VII, 226.
736 Taberî, IX, 470; İbnü'l-Esîr, VII, 226.
737 Taberî, IX, 470; İbnü'l-Esîr, VII, 226; *Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 114.
738 Taberî, IX, 470; İbnü'l-Esîr, VII, 226.
739 Taberî, IX, 470.
740 İbnü'l-Cevzi, XII, 1232
741 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 220.

yarasının etkisiyle ölmüştür.[742] Zencî liderinin asıl komutanı sorması bölgeyi tamamen ele geçirip geçirmediklerini ve karşısına çıkacak bir gücün kalıp kalmadığını öğrenmek istediğine işaret etmektedir

Türk komutanın öldürülmesiyle iyice güçlenen Zencîler H.259/M.872 yılında Ahvaz'a girdiler. Asâcur adında bir Türk komutan bu zamanda Ahvaz valiliğini sürdürmekte idi. Zencîlerin Ahvaz üzerine geldiklerini haber alınca onlara karşı çıkmış ve iki ordu Meysan çölünde karşılaşmışlardı.[743] Bu çarpışmalarda Asâcur mağlup olmuş ve yanında bulunan diğer bir Türk komutan Zirek (Neyzek) ve adamından çok kimse Zencîler tarafından öldürülmüşlerdi. Asâcur kaçarken nehirde boğulmuştur. Bunun üzerine Muvaffak'ın ordu komutanı Taşdemir et-Türkî başka bir yoldan gelerek Zencîleri sıkıştırır. Hatta Zencî komutanlarından birini yakalar. Muvaffak burada son darbeyi indirmek üzere iken Saffârî tehlikesinin patlak vermesi ve merkezden çağrılması üzerine buradan ayrılmak zorunda kalır. Onun çekilmesinden sonra Zencîler, ikinci kez Ahvaz'ı ele geçirirler.

Zencîlerin durumu oldukça güçlenince Halife Mu'temid, devrin en önemli komutanı olan Musa b. Boğa'yı bu konuyu halletmesi için görevlendirmiştir. Musa b. Boğa'da bölgeye hakim olmak için diğer Türk komutanları da bu bölgelerin valiliklerine getirmiştir. Bu atamalarda şu şekilde gerçekleşti: Abdurrahman b. Müflih'i ve Taşdemir'i Ahvaz'a, İshak b. Kündâcık'ı Basra'ya, İbrahim b. Sima'yı Bezâverd'e gönderdi ve onlara Zencîlerle savaşmalarını emretti.[744] Böylece Musa, her Zencî ordusunun karşısına bir ordu çıkarmayı ve onları durdurmayı hedefliyordu. Bu komutanlardan Abdurrahman b. Müflih, Ahvaz'ı Zencîlerin elinden almak için yürür ve onlara galip gelir bir çok esir alarak merkeze gönderir. Hatta bu savaşta Zencî liderlerinden Ali b. Eban son anda kurtulur.

Zencî lider Ali b. Eban burada varlık gösteremeyince, İbrahim b. Sima'nın bölgesine doğru saldırıya geçer. Bunun üzerine Abdurrahman b. Müflih, bunların üzerine Taşdemir'i gönderir. Taşdemir bölgenin sazlık olmasından dolayı akıllı bir hareket yaparak saklanan Zencîlere karşı çevreyi ateşe vermiş ve böylece birçok Zencînin ölmesini gerçekleştirmiştir. Kurtulan Zencîler de kaçmaya başlamışlardır. Bu gelişmeler üzerine Zencîlerin lideri kaçan Ali b. Eban'a on üç gemiyle yardım göndermiş ve bölgede mukavemet etmesini sağlamak istemişti. Abdurrahman b. Müflih de gelen bu

742 Taberî, IX, 492; İbnü'l-Esîr, VII, 252.
743 Taberî, IX, 503; İbnü'l-Esîr, VII, 259.
744 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 259.

yardımların ulaşmasına engel olmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Abdurrahman diğer komutan Taşdemir ile beraber Ali b. Eban'ı yenmişler, Ali de Muhtâra'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Burada Taşdemir on iki gemi ele geçirmişti. Bundan sonra İbrahim b. Sima ve Abdurrahman Zencîlere karşı akınlar yapmışlardı. Basra'daki İshak b. Kündâcık Zencîlere giden erzak yollarını tutarak temin etmelerini engellemişti.[745]

Ahvaz bölgesinde bu Türk komutanlarca elde edilen başarılara karşın Zencî liderlerinden Muhammed b. Vasil H.261/M.874 yılında Fars bölgesine akınlar düzenlemiş, buradaki Türk komutan Haris b. Sima et-Türkî'yi öldürerek bu bölgeye hakim olmuştu.[746] Musa b. Boğa o sıralarda henüz 21 yaşında olan Abdurrahman b. Müflih'i Fars'a göndermiş ve bütün Fars bölgesini emrine vererek Taştemir'i de yanına katmıştı. Bu arada Muhammed b. Vasil, İbn Müflih'in Ahvaz'dan hareket ederek Fars bölgesine doğru gelmekte olduğunu haber alınca Fars'tan hareket etmiş ve Râmehürmüz'de savaş yapmak üzere konaklamıştı. Yapılan savaşta Abdurrahman, mağlup olarak esir düşmüş ve Taştemir ile birlikte öldürülmüştü. Sonra askerleri dağıtılmış, ellerinde bulunan bütün mal ve her türlü savaş araçları da ganimet olarak Zencîlere geçmişti.[747] Bu komutanların ölmesinden sonra Zencîler üçüncü kez Ahvaz'ı ele geçirmişlerdir.

Bu arada beklenmedik bir gelişme olmuş Musa b. Boğa başkomutanlık görevinden ayrılmış ve Zencîlerle yapılan mücadelede yeni bir dönem başlamıştır. Musa'nın bu görevden niçin ayrıldığı kaynaklarda tam olarak bildirilmemektedir. Taberî,[748] Musa'nın bu komutanlarının başarısızlığını hazmedemeyerek azlini istediğini bildirmektedir. Saffârî tehlikesinden dolayı merkeze gitmek zorunda kaldığı için bu görevden ayrıldığı da bildirilmektedir.[749] Onun yerine Mesrur el-Belhî görevlendirilmiştir.[750]

Abdurrahman b. Müflih'in Ahvaz'dan ayrılması üzerine buraya Türk komutan İbn Ebü's-Sâc vali olmuş ve ona bu bölgede huzursuzluk çıkaran Zencîlerle savaşması emredilmişti. O da yerine akrabası olan Abdurrahman'ı göndermişti. Abdurahman'ın karşısına Dulab dolaylarında Ali b. Eban çıkmış ve Abdurrahman bu savaşta öldürülmüştü.[751] Savaş sırasında Abdurrahman'ın ölmesi üzerine tek başına onlara karşı koyamayacağını fark eden Ebü's-Sâc, Asker-i Mükrem'e çekildi. Zencîler Ahvaz'a

745 Vahit Çabuk, "*Zenc*", İA, İstanbul, 1971, XIII, 522.
746 Taberi, IX, 512.
747 Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 275.
748 Taberi, IX, 512.
749 Bu sebeb için bak. Demirci, *Siyah Öfke,* s. 150.
750 Taberi, IX, 513.
751 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 276.

girerek yağma ve katliamda bulundular. Kuvvetlerini takviye ettikten sonra tekrar Zencîler üzerine yürüyen Ebü's-Sâc, onlarla yaptığı ikinci savaşı da kaybetti. Uğradığı mağlubiyetler onun azline sebep olmuş ve yerine İbrahim b. Sima et-Türkî tayin edilmiştir.[752]

Zencîlerin büyük başarılar elde ettikleri yerler bataklık bölgeleriydi. Yeni bir atamalar gerçekleştiren Mesrur el-Belhî, Ağartmış adında bir Türk komutanı bataklık bölgesine, Ali b. Eban'a karşı da Ahmed b. Leyseveyh adında bir komutanı görevlendirmişti. Ahmed b. Leyseveyh ilk iş olarak Ali b. Eban ile Muhammed b. Ubeydullah b. Hezarmerd et-Türkî[753] arasındaki ittifakın bozulmasını gerçekleştirmiştir. İbnü'l-Esir bu kişiye Türk demektedir.[754] Ahmed, Ali b. Eban'a karşı iki kez büyük başarılar elde etmiş hatta birincisinde Ali'yi yaralamıştı[755] Bu bölgede büyük başarılar elde eden Ahmed, Saffârîlerin de Ahvaz'a saldırmaları üzerine bölgeyi terk etmiştir. Ahvaz da Saffârîlere galip gelen Zencîler'in eline geçmiştir. [756]

Zencîlerin H.262/M.875 yılında yeniden Ahvaz dolaylarına yapmış oldukları akınları durdurmak üzere İbn et-Türkî kumandasında otuz bin genç asker Zencîlerin karşısına çıkmıştır. Zencîlerin lideri Süleyman b. Musa, İbn et-Türkî'nin nehri aşmakta gecikmesinden dolayı büyük bir hezimetten son anda kurtulmuştur.[757] İbn et-Türkî diye belirtilen bu kişinin kim olduğu tespit edilememektedir. Daha evvel komutanlık yapan birisinin çocuğu olsaydı o isim zikredilirdi. Muhtemelen Türk olan bu kişinin kaynaklar ismini belirleyemeyince Türk oğlu diye ifade etmişlerdir.

Saffârî ve Zencîlerin anlaşması üzerine Ahvaz bölgesinde iki yıl bir sükunet hasıl olmuştur. Bu sükunet Yakub b. Leys'in ölümüne kadar devam etmiştir. Zencîler bu sefer H.264/M.877 yılında Vâsıt'a yönelmişlerdir.[758] H.265/M.878 el-Muvaffak, Mesrur el-Belhî'yi Ahvaz ve çevresine vali tayin etmişti. O da buraları Tekin el-Buharî'ye havale edip onu vekil tayin etti. Vâsıt'a da Ahmed b. Leyseveyh atanmıştır. Tekin Ahvaz'a vardığı sırada Zencîler Ali b. Eban komutasında Tüster'e saldırmaktaydılar.[759] Tekin hemen Tüsteri kurtarmış[760] Zencîlerin Müsrikân'daki karargahlarına ansızın saldırı

752 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 276; *Kitabu'1-Uyûn*, IV/1, 29.
753 İbnü'l-Esîr birkaç yerde bu kişiyi Kürdî olarak vermektedir. M. Demirci de Kürdî olarak almıştır. Bak. Demirci, *Siyah Öfke*, s. 153; Ancak, İbnü'l-Esîr'de daha çok Türkî olarak geçmesinden dolayı bu kişi et-Türkî olarak verilmiştir.
754 İbnü'l-Esîr, VII, 294.
755 Taberi, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 245; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 130-131.
756 Taberi, IX, 532.
757 İbnü'l-Esîr, VII, 292.
758 Taberî, IX,536; İbnü'l-Esîr, VII, 312.
759 Taberî, IX, 543; İbnü'l-Esîr, VII, 323.
760 Taberi, IX, 528; İbnü'l-Esîr, VII. 324

düzenleyerek Ali b. Eban'ı mağlup etmiş ve birçok esir elde etmişti. Bu esirlerden biri de Ali'nin kölelerinden ismi Ca'fereveyh adında önemli bir komutandı. Fakat iki komutan arasında bir yakınlaşma olmuş Bu haber Mesrur el-Belhî'ye ulaşınca hemen Tekin'in üzerine yürümüş ve onu yakalayarak İbrahim b. Cu'lân'ın yanında hapse atmıştı. Tekin ölünceye kadar hapiste kalmış, öldükten sonra adamları dağılıp gitmişlerdi. Tekin'in ordusunun bir kısmı Saffârîlere bağlı Muhammed b. Ubeydullah et-Türkî'ye bir kısmı da Zencîlere katılmıştır. Tekin'in yerine de Ağartmış getirlmiştir.[761]

Zencîlerin meselesine baktığımızda, onların her türlü karışıklıklar çıkarmaya devam ettiklerini, buna karşın Türk komutanların onları rahat bırakmadıklarını görüyoruz. H.266/M.879 yılında Zencîlerin karşısına bu sefer Ağartmış adında bir Türk komutan dikilmiştir.[762] İlk iş olarak Ağartmış, Tekin'in almış olduğu esirleri öldürmüştür. ardından Tüster'e girerek Zencîler'i buradan çıkarmıştır. Bu sıralarda "Zencî reisi" denen Alevi bütün kuvvetlerini Ali b. Eban'a göndermiş o da Ahvaz'a girmiş, bunun üzerine Ağartmış Tüster'e kaçmıştır. Ağartmış ateşkes imzalayıp bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ali b. Eban da artık çevreye sürekli olarak akınlar yapıp etrafı yağmalamıştır.[763]

Saffârî komutanı Muhammed b. Ubeydullah, Zencî lideri ile iyi ilişkiler içinde bulunmaktaydı. Ali b. Eban bu dostluktan dolayı Muhammed'in bölgesine girememekteydi. Ali b. Eban, Zencî liderini sonunda ikna ederek onun üzerine yürümüş H.266/M.879 yılında Muhammed b. Ubeydullah et-Türkî'nin hakimiyetinde olan Râmehürmüz'e yürümüştür.[764] Zencî komutan Ali b. Eban adı geçen şehre girince, Muhammed b. Ubeydullah, kurtuluş için haraç vermiştir. Ali'ye iki bin dirhem göndermiş, o da Zencî reisine bu meblağı iletmiş ve bundan sonra Muhammed b. Ubeydullah'ın hakimiyeti altındaki bölgeye bir daha saldırmamıştı.

Aralarında akdettikleri barıştan sonra Muhammed b. Ubeydullah, Ali b. Eban'a mektup yazıp diğer Türk komutalara karşı kendisine yardım etmesini istemiş ve elde edecekleri ganimeti aralarında paylaşacaklarını söylemişti. Ali bu anlaşma üzerine H.266/M.879 yılında savaşa girişmiş Muhammed b. Ubeydullah et-Türkî de anlaşmaya uymayarak geri çekilmiş neticede Türkler Zencîleri hezimete uğratmıştır.[765] Diğer

761 Taberi, IX, 547; İbnü'l-Esîr, VII, 327
762 Taberî, IX, 551; İbnü'l-Esîr, VII, 329; İbn Kesir, XI, 38.
763 Taberî, IX, 551; İbnü'l-Esîr, VII, 329.
764 Taberî, IX, 554; İbnü'l-Esîr, VII, 330.
765 Taberî, IX, 556; İbnü'l-Esîr, VII, 331.

taraftan Muhammed b. Ubeydullah da bunu fırsat bilip Zencîlerin üzerine saldırmış onlardan birçok kimseyi öldürmüştür.

Abbâsîler Saffârîlerle uğraşırken Zencîler bu fırsatı iyi değerlendirerek yayılacakları müsait bir yer bulurlar Musa'nın da çekilmesiyle kendilerine karşı koyacak bir güç kalmamıştı. Süleyman b. Câmi komutasında Vâsıt'ı almak için harekete geçerler. Bunlara Mesrur el-Belhî, Cu'lân et-Türkî gibi komutanlar karşı koymak istese de fazla bir varlık gösterememişleridr. Mesrur el-Belhî'nin de bölgeden ayrılmasından sonra Vâsıt'a saldırıya geçen Zencîlere karşı şehrin savunmasını Kencûr el-Buharî yapmıştır. Kencur öldürülünce de şehir Zencîlerin eline geçmiştir.[766] Vâsıt'ın ele geçirilmesi, yaklaşık on yıldır bir türlü kontrol altına alınamayan Zencîler'in son başarısı olmuştur.

Hiç ertelenmeye tahammülü kalmamış bu isyan hareketini sona erdirmek için kararlı bir şekilde harekete geçen H.267/M.880 yılında Saffârî tehlikesini hallettiği için Abbâsî başkomutanı el-Muvaffak, Zencilere karşı tekrar görevlendirilir. Muvaffak, önce Zencîlerle savaşmak için özel olarak hazırlanmış olduğu bir orduyu oğlu Mu'tazıd komutasında Vâsıt'a sevk etti. Mu'tazıd'ın yanında Kemuşçur ve Fazl b. Musa b. Boğa gibi Türk komutanlar bulunmaktaydı. Mu'tazıd, Süleyman b. Câmi'i komutasındaki bir Zencî ordusuna karşı burada galip gelmiş ve Zencîlerin elinde olan el-Mâni'a'yı fethetmiştir.[767] Bu galibiyetten sonra bizzat bölgeye gelen ve oğlu Mu'tazıd ile birlikte Zencîler karşısındaki ilerlemeyi sürdüren Muvaffak, onları adım adım ele geçirmiş oldukları yerlerden çıkarmayı başarmıştır. Ayrıca başka araç ve gereçler edinip nehir ağızlarını kapatmak üzere tedbirler almış ve gerekli araçlar edinmiş, bunlarla süvarilerin yollarda rahatça seyretmesi için yolları ıslah ederek Berdûda'da Buğrac et-Türkî'yi vekil bırakmıştı. Yine bu yılda el-Muvaffak, Ahvaz'a yürümüş burada bulunan tüm Zencîleri çıkarmıştır.[768] Son olarak H.269/M.883 yılında Zencîler'in karargahı olan Muhtâra'nın ele geçirilmesi ve yaklaşık bundan altı ay sonra Zencî lider Ali b. Muhammed'in öldürülmesi ile birlikte bu büyük isyan hareketine son verilmiştir.[769]

Muvaffak'ın bu son mücadelesinde Ahmed b. Tolun, hilâfet merkezine bir milyon 200 bin dinar yardım göndermiştir.[770] Muvaffak'ın daha fazla para, köle, at gibi

766 Taberi, IX, 540; İbnü'l-Esîr, VII, 338
767 Taberî, IX, 564; İbnü'l-Esîr, VII, 343
768 Taberî, IX, 591; İbnü'l-Esîr, VII, 343.
769 Taberi, IX, 660; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 226.
770 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 508.

yardımlar istemesine karşı da Ahmed, ona, bu yardımı sadece Abbâsîleri tehlikelerden korumak için yaptığını, tabî olarak göndermediğini bildirmiştir.[771] Elbette bu yardımın da Zencî hareketin bitirilmesinde büyük katkısı olduğu açıktır.

I.5.4. Saffârîler'in İsyanlarının Bastırılmasında Türkler

Abbâsî Halifeliği için Sâmerrâ döneminde doğuda kurulan devletlerin en tehlikelisi, bu günkü İran ile Afganistan arasında oldukça geniş bir bölgeyi kapsayan Sistan'da ortaya çıkan ve Tahîrîler Devleti'ni ortadan kaldıran Saffârîler idi. Emevîler döneminden itibaren başta Hâricîler olmak üzere merkezi yönetimin kontrolünden uzak kalmak isteyen muhalif güçlerin bir sığınak yeri haline gelmiş olan Sistan, bu dönemde Tahîrîler'in eski gücünü kaybetmesiyle birlikte, Hâricîlerin kontrolü altına girmişti. Hâricîler'in kendilerine yapmış oldukları kötü muameleden son derece rahatsız olan bölge halkı, bunlarla mücadele etmek amacıyla Salih b. Nasr liderliğinde, aralarında Saffârî Devleti'nin kurucusu Yakub b. Leys'in de bulunduğu bir birlik oluşturmuştu. Daha sonra idarî ve askerî kabiliyeti sayesinde bu birliğin başına gelmeyi başaran Yakub b. Leys, kısa zamanda bölgede üstünlük sağlayarak, Sistan'da tam bir hakimiyet elde etti.[772]

Türk komutanları uzun zaman rahatsız edecek olan Saffârîlerin isyanları H.255/M.868 yılında ilk kez ortaya çıkmıştır.[773] Ya'kub es-Saffâr ile Ali b. el-Hüseyin arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmişti. Ali b. el-Hüseyin Mevâlî ve Türklerden ve diğer unsurlardan birçok kimseyi etrafında toplamış ve ordusunun asker sayısı on beş bin atlı ve yayayı bulmuştu. Sonra ordusunu sağ, sol ve merkez kuvvetlerine ayırarak kendisi de merkezde durmuştu. Neticede Türklerin de içinde bulunduğu Ali b. el-Hüseyin tarafı yenilmiştir.

Burada dikkatimizi çeken husus, aslını tespit edemediğimiz bu komutanın askerleri içinde Türklerin olmasıdır. Buradan anlaşılmaktadır ki, bu dönem zarfında gerçekleştirilen her hangi bir askerî mücadelenin iki tarafın birisinde Türk askerî

771 Elçibey Ebülfez; a.g.e., s. 101.
772 Daha geniş bilgi için bak. W. Barthold, "*Saffârîler Tarihi Hakkında*" (trc. Mehmet Altan Köymen), Belleten, VII, sayı, 26, (Ankara 1943), s. 328-334.
773 Taberî, IX, 382; İbnü'l-Esîr, VII, 184.

varlığının olmasıdır. Ali b. el-Hüseyin'in Türklerden asker oluşturması bunu göstermektedir. Yine bu bilgiden Türk askerlerin Sâmerrâ merkezi dışında da Türk olmayan komutanların etrafında görev aldıklarını söyleyebiliriz.

Yakub b. Leys'in, H.259/M.873 yılında Tahiri hanedanına son vererek Horasan'ı ele geçirmesi ile Saffârî tehlikesi iyice artmıştır. Ancak bu dönemde Yakub'un kudreti karşısında aciz kalan Abbâsî halifeliği, daima kendilerine sadık kalmış bu hanedanın yıkılışına ve Horasan'ın Saffârîler'in eline geçmesine göz yummak zorunda kalmıştır.[774] Halifeden gelen bir mektupta Saffârîlerin Bağdat'a yürüdüğü, dolayısıyla Saffârîlerin Zencîlerden daha tehlikeli hale geldiği bildirilerek geri çağrılması üzerine Muvaffak H.259/M.873 yılında Sâmerrâ'ya gitmiştir.[775]

İki taraf arasındaki ilişkileri çok daha fazla etkileyen husus ise, Saffârîler'in halifelik merkezinin çok yakınında bulunan Fars bölgesini hakimiyetleri altına almaları olmuştur. Saffârîlerin bu bölgeyi ele geçirmesinden sonra, onların halifeliğin merkezi Irak'a saldırmalarından daima endişe içinde olan Muvaffak, çeşitli vesilelerle bunları bu bölgeden uzaklaştırmaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamış. Önceden de birkaç kez denemiş olan Yakub b. Leys, H.261/M.875 yılında bu bölgeyi kesin olarak hakimiyeti altına almaya muvaffak oldu.[776] Ya'kub'un Ahvaz'a doğru yürüdüğünü haber alan Mu'temid, Buğraç et-Türkî ile el-Muvaffak'ı onlara karşı göndermiştir. el-Muvaffak askerlerinin sağ kol komutanlığına Musa b. Boğa'yı, sol kol komutanlığına da Mesrur el-Belhî'yi tayin ederek kendisi de merkezde yer aldı. Her iki ordu karşı karşıya geldiklerinde Ya'kub'un sol kol kuvvetleri üzerlerine birden hücum ederek onları dağıtmış ve ileri gelen komutanlardan aralarında İbrahim b. Simâ et-Türkî, Tebağu et-Türkî'nin de aralarında bulunduğu bir grup Ya'kub'a ağır kayıplar verdirmişlerdir. Buna rağmen Saffârîlere karşı öldürücü darbe indirilememiştir.

Bundan sonra Bağdat'a yürümek üzere Vâsıt'a kadar gelmiş bulunan Yakub'u, Muvaffak H.262/M.876 yılında Deyru'lâkûl'da[777] denilen yerde mağlup ettiyse de bu sonucu değiştirmek için yeterli olmadı.[778] Safariler ile Abbâsî ordusu arasında büyük bir savaş olmuş Abbâsî ordusu karşısında yenilen Zencîler Ahvaz

774 Taberî, IX, 507; İbnü'l-Esîr, VII, 261.
775 Taberi, IX, 514; İbnü'l-Esîr, VII, 276.
776 Taberî, IX, 516; İbnü'l-Esîr,VII, 276.
777 Bağdat'ın 80 km güneyinde Dicle kıyısında bir yerleşim yeridir. Yâkût el-Hamevî; *Mucemü'l-Buldân,* II, 590.
778 Taberî, IX, 516; İbnü'l-Esîr, VII, 290.

bölgesine çekilmişlerdi.[779] Bu dönemde Zencî isyanı ile mücadele etmek zorunda olan Abbâsî idaresi, ağabeyi Yakub'un ölümü üzerine yerine geçen Amr b. Leys'in, yıllık yirmi milyon dinar vergi ödemesi karşılığında Pars dahil Horasan, Kirman, İsfahan, Cürcan, Sistan ve Sind vilayetlerindeki hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. Ayrıca Bağdat Sahibu'ş-şurtalığı görevi verilen Amr'ın, Haremeyn'de bir temsilci bulundurmasına da razı olundu (H.266/M.879).[780]

Bu arada Türk komutanlardan Ebü's-Sâc 'ın, Ahvaz valiliğinden azlinden kısa bir müddet sonra, Fars ve civarını ele geçirerek Bağdat'a doğru ilerlemekte olan Yakub b. Leys el-Saffâr'ın yanına giderek onun hizmetine girdiğini görmekteyiz.[781] Öyle anlaşılıyor ki, bu azl, ona pek ağır gelmiş ve bu sebeple Abbâsî Halifesini tehdit etmekte olan Saffârîler'in safına geçmekte tereddüt etmemiştir. Ancak onun Saffârîler hizmetinde askerî faaliyetine rastlamamaktayız. Bununla beraber Yakub b. Leys ile halife kuvvetleri arasında yapılan ve Yakub'un ağır mağlubiyeti ile son bulan Deyrü'1-Akûl yakınındaki savaşta H.263/M.876 yılında Ebü's-Sâc'ın, Yakub'un yanında bulunduğu anlaşılıyor.[782] Fakat savaşta faal bir rol alıp almadığını bilmiyoruz. Ebü's-Sâc 'ın, Yakub b. Leys'in tarafına geçmesi, Halife Mu'temid'in naibi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı çok öfkelendirmiş ve bunun neticesi olarak Ebü's-Sâc 'ın malları müsadere edilmiş ve iktaları da Mesrur el-Belhî'ye verilmiştir.[783] Ebü's-Sâc'ın, Yakub b. Leys'in ölümünden H.266/ M.879 sonra Saffârîler'in hizmetinde kalmak istemediği anlaşılmaktadır, bunda Ebu Ahmed el-Muvaffak'ın davetinin de rolü olmuştur. Nitekim Amr b. Leys'in karargahından ayrılıp Bağdat'a dönerken, H.266/M.879 tarihinde Cundişapur'da vefat etmiştir.[784]

Amr b. Leys'in sahip olduğu bölgelerde ve özellikle de biraz önce zikri geçen Horasan'da, Rafi b. Herseme'nin isyanı sebebiyle tam bir hakimiyet sağlayamaması, muhtemelen Muvaffak'ın bu kararı almasında etkili olmuştur. Neticede Amr'ın halifelik hazinesine göndermiş olduğu vergilerin azlığına ve bunların ordunun donanımı ve getirilmesi için yetersiz kaldığını bahane eden Muvaffak, ilk olarak daha önce Zencîlerle mücadele esnasında kurulmuş olan Vâsıt'taki karargahta bulunan Vezir Said b. Mahled'in, Amr'la savaşmak üzere harekete geçmesini emretti. H.271/M.885.[785] Ayrıca bundan iki ay

779 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 212.
780 Taberî, IX, 544; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
781 Taberî, IX, 514; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/1. 31; İbnü'l-Esîr, VII, 290.
782 İbn Hallikan, *Vefayât,* V, 457.
783 Taberî, IX, 514; İbnü'1-Esîr, VII, 292; *Kitâbü'l-Uyûn*, IV/I, 32.
784 Taberî, IX, 554; İbnü'l-Esîr, VII, 333.
785 Taberî, X, 7; İbnü'l-Cevzi, XII, 243; İbnü'l-Esîr, VII, 414.

sonra Bağdat'ta Horasan hacılarının temsilcilerini huzuruna kabul eden Halife Mu'temid, onlara Amr b. Leys'i sahip olduğu bölgelerden azlederek Horasan valiliğine Muhammed b. Tahir'i tayin ettiğini bildirdi. H.271/M.885.[786]

Saffârîler'in Fars bölgesindeki hakimiyetini sona erdirmek ve bu hanedan üzerinde halifelik otoritesini yeniden tesis etmek isteyen Muvaffak, H.272/M.885 yılında kısa bir süre için Fars'ı ele geçirmeyi başarmıştı. Ne var ki önce bu bölgenin ele geçmesini sağlayan Vezir Said b. Mahled ile oğlu Mu'tazıd arasında çıkan anlaşmazlık ve sonrasında batıda Tolunoğulları'nın isyanı sebebiyle Muvaffak, Amr'la anlaşmak ve yıllık on milyon dirhem karşılığında Fars dahil Kirman ve Horasan'ın idaresini ona bırakmak zorunda kaldı H.275/M.888.[787] Muvaffak, H.276/M.890 yılında Amr'ın hakimiyeti altında bulunan Fars bölgesi üzerine bir ordu daha göndermişse de bunda da başarılı olamadı.

Halife Mu'tazıd'ın, merkezi yönetimi halifeliğin doğusunda o ana kadar izlemiş olduğu siyasî ve askerî politikasında büyük değişikliklere yol açan bu kararı almasına vesile olan ilk adım Taberî'deki anlatıma göre Amr b. Leys tarafından atılmıştır. Mu'tazıd'ın tahta çıkışından on iki gün sonra hediyelerle birlikte elçi gönderen Amr b. Leys'in elçisi Bağdat'a gelerek halifeyi tebrik edip bağlılık arz etmiş H.279/M.892 ve efendisinin Horasan valiliğini talep eden mektubunu kendisine sunmuş halife de onu Horasan valiliğine tayin etmiştir.[788]

Mu'tazıd'ın tahta çıkışı, Abbâsî halifeliği ile Saffârîler arasındaki siyasî ve askerî ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Halife oluşunun ardından babası Muvaffak tarafından tayin edilmiş bulunan Horasan valisi Rafi b, Herseme'yi azlederek, Horasan idaresini Saffârî Emiri Amr b. Leys'e veren Mu'tazıd, öncesini bir tarafa bırakacak olursak H.271/M.885 yılından itibaren neredeyse sürekli devam eden ve bizzat kendisinin de katılmış olduğu savaş dönemini sona erdirerek, Saffârîlerle ilişkide yeni bir sayfa açılmasını sağlamıştır.

Müktefî iktidarının başında Rey bölgesi Saffârîrilerin eline geçmiştir. Müktefî de başka tehlikelerin baş göstermesi yüzünden H.290/M.903 yılında Fars bölgesini Saffârîrilerin idaresine bırakmıştır.[789] Safffârîler bundan sonra bu bölgelerde bağımsız hareket etmişlerdir.

786 Taberî, X, 7, İbnü'l-Cevzî, XII, 244; İbnü'l-Esîr, VII, 414.
787 İbnü'l-Esîr, VII, 426; Merçil, Erdoğan, "*Saffârîler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* V, 435.
788 Taberi, X, 30; İbnü'l-Esîr, VII, 456; İbn Kesir, XI, 70.
789 Taberi, X, 98; İbnü'l-Esîr, VII, 528.

I. 5. 5. Mısır, Suriye ve Filistin Bölgesindeki İsyanların Bastırılmasında Türkler

H.236/M.850 yılında Şam'da çıkan bir isyan sebebiyle Mütevekkil, Gordon'un düşük rütbeli bir komutan olarak belirttiği[790] Aferidun et-Türkî'yi Dımaşk emirliğine tayin etti. Aferidun isyanı bastırdı ise de, bunun ardından bir kaza neticesinde öldü.[791]

Mısır Bölgesinde Feth b. Hakan'ın görevlendirdiği Yezid b. Abdullah et-Türkî adında bir vali bulunuyordu. Yezid'in valiliği esnasında bazı isyanlar çıkmıştı. Bunlardan biri H.248/M.862 yılından Ali evladından Muhammed b. Ali, ortaya cıkarak halktan bi'at almaya başladı. Muhammed'in taraftarlarını gittikçe çoğaltması üzerine, Yezid, Muhammed'in üzerine yürüdü ve taraftarlarını dağıttı; aynı zamanda, A!i evladından olanların hepsini Mısır dışına çıkardı[792]

Bu valiye karşı yapılın isyanların en büyüğü H.252/M.866 yılında İskenderiyye'de Cabir b. Velid tarafından gerçekleştirilmişti. Bu kişinin isyanına Ali evladından birisi de katılınca isyan ciddi bir tehlike oluşturmuştu.[793] Yezid merkezden yardım isteyince Müzahim b. Hakan gönderilmiştir. Müzahim'in komutanlarından özellikle Saltuk et-Türkî isyancılara büyük kayıplar vermiştir. Bu isyanda başarısız olan Yezid azledilerek yerine Müzahim b. Hakan vali olmuştur. Makrîzî bu yılda Mısır'da çıkan bir isyanı bastırmak üzere Türk birliğinin gönderildiğini bildirmektedir.[794] Makrîzî isyanı kimin çıkardığını bildirmemekte ancak bir Türk birliğinin bu isyanı bastırdığını söylemektedir. Muhtemelen bu, Müzahim b. Hakan'ın ordusuydu. Başka bir askeri komutanın idaresinde de olsa, Türk birliği olduğu konusunda kaynaklar hem fikirdir. Bu bizim tezimizi teyit etmektedir. Cabir isyanının bastırılmasında gösterdiği başarısızlık sebebiyle, azledilen Yezid, H.255/M.869 yılında Mısır'ı terk etti[795]

Ahmed b. Tolun ve onun hakimiyetindeki Türklere tahsis edilen iktaların bulunduğu Mısır'da H.256/M.869 yılında Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. İbrahim b. Tabataba diye bilinen bir adam isyan etmiştir.[796] el-Berka ile İskenderiye arasında

790 Gordon, a.g.e., s. 84
791 Taberî, IX, 167; İbnü'l-Esîr,VII, 56; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 286.
792 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 203; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 314.
793 Taberî, IX, 372; İbnü'l-Esîr, VII, 175.
794 Makrîzî, *Hıtat*, II, 313.
795 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 205; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 314
796 Taberî, IX, 473; İbnü'l-Esîr, VII, 238.

isyan eden bu şahıs, oradan Said kentine gitmiş ve etrafındaki adamları bir hayli artınca hilafet iddiasında bulunmuştu. Ahmed b. Tolun üzerine bir ordu gönderip onunla çarpışmış ve onu mağlup etmişti.

Bu bölgede bir diğer isyan H.256/M.869 yılında Mısır'ın Said kentinde İbn es-Sûfî diye bilinen bir adam tarafından çıkarıldı. Bu kişinin asıl adı İbrahim b. Muhammed b. Yahya b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Talib idi. Hz. Ali soyundan olduğu için, Şiî olanların da desteğini alarak etrafına birçok kişi toplanmıştı. Ahmed b. Tolun üzerine bir ordu sevk etmiş, bu ordu başarılı olamayınca ikinci bir ordu gönderilmiş, adı geçen kişi ve taraftarları hezimete uğramıştır.[797]

İsyanların olduğu diğer bir bölge Suriye-Filistin bölgesi idi. Bu bölgenin valisi olan İsa b. Şeyh eş-Şeybânî merkezi otorite boşluğundan faydalanarak H.257/M.870 yılında isyan etmiş ve bağımsız hareket etmeye ve vergilerini merkeze göndermemeye başlamıştı.[798] Ayrıca Mısır'da toplanan 750 bin dinar vergi İbn el-Müdebbir et-Türkî'nin aracılığıyla merkeze götürülmekteydi. Mezkur kişi bunlara da el koymuştu.[799] Bunun üzerine Halife Mühtedî, Ahmed b. Tolun'a ordu hazırlayıp bu isyanı önlemesini istemiştir. Ahmed, yaklaşık 100 bin kişilik bir ordu hazırlamıştır. Bu ordunun 25-30 bini Türk askerlerden oluşmaktaydı.[800] Ancak Ahmed b. Tolun tam bu kişinin üzerine yürüyeceği esnada kendi bölgesinin yukarı kısmında çıkan isyan sebebiyle, bu orduyla Yukarı Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır.[801] Böylece Ahmed bu büyük ordu sayesinde Suriye-Filistin üzerine gitmese de Mısır bölgesinin tamamında hakimiyet kurmuştur. Bu olay Ahmed b. Tolun'un önünü açan ve onun gücünü daha da arttıracak olan bir gelişme olmuştur. Ayrıca bu gelişme, Ahmed'in bağımsızlık yolunu açmıştır.

Mısır'daki Türk hakimiyetine yönelik isyanlardan biri de daha evvel adı geçen İbn es-Sûfî'nin H.259/M.872 yılındaki ikinci kez isyanıdır.[802] İbn Tolun üzerine bir ordu göndermiş ve onun yakalanmasını emretmişti. İbn es- Sûfî el-Alevî bölgeden kaçarak Mekke'ye gitmiş, bunun üzerine adamları da dağılmıştı. Mekke'ye ulaşınca da Mısır'daki isyanları Mekke valisine iletilmiş, Mekke valisi de onu hemen yakalayıp hapsetmiş ve İbn Tolun'a göndermiştir. Burada Ahmed b. Tolun'un Mekke şehrine

797 Taberî, IX, 475; İbnü'l-Esîr, VII, 238.
798 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 214; İbnü'l-Esîr, VII, 237; Makrîzî, *Hıtat*, I, 315; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 6.
799 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 214; İbnü'l-Esîr, VII, 238; Makrîzî, *Hıtat*, I, 315.
800 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 214; Makrîzî, *Hıtat*, I, 315; Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 93.
801 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 214-215; Makrîzî, *Hıtat*, I, 319.
802 Taberî, IX, 506; İbnü'l-Esîr, VII, 263.

hükmedecek kadar bir güce sahip olması onun saygınlığını ve nüfuzunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu gelişmeler olurken İbn Tolun bir yandan Mısır hakimiyetini sağlamlaştırmak için Şam bölgesinin alınması ve girişimlerde bulunuyordu. İbn Tolun bu bölgeden öncelikle Şam iktalarına sahip olmuştur. Araplar da bu durumdan oldukça rahatsız olmuşlardı. Bunun üzerine Araplar, Hz. Ömer'in torunlarından asıl adı Abdülhamid b. Abdülaziz b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattab olan birini başlarına getirerek isyan etmişlerdir. Böylece duygusal bir bağ kurarak Türk hakimiyetini ortadan kaldırmak için kalabalık bir taraftar kitlesi toplamayı arzulamışlardı. Bu isyan H.259/M.872 yılında Şam'da gerçekleşmiştir.[803] İbn Tolun bu isyancıların üzerine kalabalık bir ordu göndermiş, meydana gelen çarpışmada bu isyancı ve taraftarlarını bertaraf etmiştir. Gücünün zirvesinde olan İbn Tolun'un bu isyanı bastırması çok kolay olmuştur.

Türklerin iktalarından olan Mısır'da daha evvel isyan edenlerden İbn es-Sûfî'nin adamlarından Ebû Ravh «Seken» adında birisi H.260/M.873 yılında isyan etmişti.[804] Ahmet b. Tolun, Ebû Ravh'ı ancak gönderdiği ikinci bir ordu ile hezimete uğratmıştır. Mısır Bölgesinde bulunan Barka şehrinin sakinleri, bu bölge iktalarının sahibine ve Türk hakimiyetine olan tepkilerini, H.260/M.873 yılında Ahmet b. Tolun tarafından atanan emirleri Muhammed b. el-Faraş el-Fergânî'yi şehirden çıkararak göstermişlerdi.[805] Bunun üzerine İbn Tolun, Barka halkı üzerine bir ordu gönderip bu isyanı bastırmıştır. Ahmed b. Tolun devamlı yoklanmaktaydı. Ancak Ahmed her zamanki gibi kurmuş olduğu sağlam ordusuyla olayları bastırmakta geç kalmıyordu.

Ahmed b. Tolun Mısır'da Türk hakimiyetini tesis etmiş ve bağımsız olarak hareket etmekteydi.H.270/M.884 yılında Ahmed b. Tolun ölmüş,[806] yerine oğlu Humareveyh geçmişti. Komutanlar Humareveyh'e itaat etmişler, bu arada babasının Şam'taki vekili isyan edince[807] Humareveyh üzerine asker gönderip onu bertaraf etmiştir.

Ahmed b. Tolun'un ölümü üzerine yerine geçen genç Humaraveyh'in tecrübesizliğinden yararlanmak isteyen el-Muvaffak, Mısır Türk hakimiyetini yıkmak üzere taarruza geçmiştir. Bu konuda başarılı olmak için de Türk komutanlardan İshak b. Kündâcık, Muhammed b. Ebü's-Sâc ve oğlu ileride halife olacak Ebû'l-Abbâs Mu'tazıd'ı H.271/M.885 yılında Mısır'a göndermiştir. Şam bölgesindeki olayların

803 Taberî, IX, 507; İbnü'l-Esîr, VII, 264.
804 Taberî, IX, 510; İbnü'l-Esîr, VII, 272.
805 Taberî,IX, 511; İbnü'l-Esîr, VII, 283.
806 Taberî, IX, 666 ; Belevî, *Siretü Ahmed b. Tolun*, s. 343; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 231; İbnü'1-Esir, VII, 408; Makrizî, *Hıtat*, I, 321.
807 Taberî, IX, 666; İbnü'l-Esîr, VII, 408.

aleyhine geliştiğini gören Humâraveyh, bu defa kendisi 70 bin kişilik bir ordu ile Mısır'dan ayrıldı.[808] Onun Mısır'dan ayrıldığı sıralarda hilâfet ordusu içinde önemli bir konuma sahip olan İshak b. Kündâcık ve Muhammed b. Ebü's-Sâc, Muvaffak'ın oğlu Abbâs ile yollarını ayırdı. Gerekçe ise Ebû'l-Abbâs'ın onları aşağılaması ve beceriksizlikle suçlamasıydı.[809] Böylece Humâraveyh'in karşısında savaşmak üzere dört bin kişilik Ebû'l-Abbâs'ın ordusu kalmıştı.[810] Humâraveyh ile Ebû'l-Abbâs arasında H.271/M.885'de Tavâhin denilen yerde meydana gelen ve aynı adla anılan savaşı önce hilâfet ordusu kazanmış,[811] Humâraveyh Mısır'a kaçmıştır. Humaraveyh'in pusuda bekleyen Said el-Eyser et-Türkî komutasındaki ordusu toparlanarak, Ebû'l-Abbâs'ın ordusuna galip gelmesi üzerine, Ebû'l-Abbâs yanında kalan az sayıdaki ordusu ile bölgede tutunamayıp, Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır.[812] Mısır hakimiyetine uzanan bu ciddi darbe, böylece neticesiz kalmıştır.

Mısır bu sefer Zencîler tarafından H.273/M.886 yılında gerçekleştirilen bir isyanına sahne olmuştur.[813] Bunu duyan Humareveyh b. Ahmed b. Tolun Zencîlerden bir çok kimseyi öldürmüş ve Mısır sükunete kavuşarak halk emniyet içinde yaşamaya devam etmiştir.

Müktefî Şam ve Mısır'a tamamen hakim olmak için Muhammed b. Süleyman el-Katibi[814] et-Türkî'yi, H.292/M.904 yılında Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun ile savaşmak üzere Mısır'a gönderdi.[815] Muhammed b. Süleyman, Müktefî'nin er-Rakka'dan ayrılmasından sonra Karmatîlerle çarpışmalara devam ederek onları takip edip durmuştu. Bu işi bitirdikten sonra Muhammed b. Süleyman, Mısır'a ulaşmış ve şehre girerek Tolunoğullarının evlerine ve mallarına el koyup hepsini almıştı. Ayrıca Tolunoğulları ailesine mensup olan on bir kadar adamı da yakalamış, prangalara vurarak hapse atmış ve mallarını tümüyle ele geçirmişti. Burada da gördüğümüz gibi Tolunoğlu emirliğinin yıkılması Tük komutan Muhammed b. Süleyman'ın daha önce bölgeyi iyi bilmesi sayesinde gerçekleşmiştir.

---

808 Kindî, Kitâbu'l-Vulât, s. 235; Makrizî, Hıtat, I, 321.
809 İbnü'l-Esîr, VII, 414; İbn Haldûn, *İber*, IV, 305-306.
810 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 235; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321.
811 Taberî, X, 8; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 235; İbnü'l-Esîr, VII, 415; İbn Haldûn, *İber*, IV, 305-306; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321.
812 Taberî, X, 8 ; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 415; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb,* 48,
813 Taberî, X, 12; İbnü'l-Esîr, VII, 424.
814 Müktefî'nin seçtiği bu komutan Ahmed b. Tolun'un önemli Komutanlarından Lü'lü'ünün hizmetinde bulunan bir kişiydi. Lü'lü Ahmed'e karşı gelince Bağdat'a gitmişti. Bu kişi di böylece Bağdat'a gitmiş. Önce ordu katipliği görevine getirilmişti. Burada da bölgeyi iyi bildiği için komutan olarak görevlendirilmiştir. Bak. İbn Haldûn, *İber*, IV, 310; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 111.
815 Taberî, X, 115; İbnü'l-Esîr, VII, 532; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 109

Mısır'ın yeniden Abbâsî halifeliğine bağlanmasından çok kısa bir süre sonra bölgede çok önemli bir isyan ortaya çıktı. Abbâsî halifeliğini, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışından çok daha fazla uğraştırdığı görülen bu isyan onların önde gelen komutanlarından Muhammed b. Ali b. el-Halenci tarafından çıkarılmıştır.[816]

Müktefî zamanında H.293/M.905 yılında Mısır yakınlarında el-Halenci'nin Ariş yakınlarında çıkarmış olduğu isyana karşı Ahmed b. Kayıglıg gönderilmiş fakat, Ahmet son derece kötü bir mağlubiyete uğraması üzerine Bağdat'tan yine ileri gelen komutanlardan İbrahim b. Kayıglıg gönderilmiştir. İbrahim, yapılan savaşta el-Halenci'nin adamlarından büyük bir kısmını öldürdü, büyük bir zafer elde ederek karargahlarını ganimet olarak ele geçirdi.[817]

Bu arada Mısır'ın yeniden ellerinden çıkma tehlikesi yaşadığını gören halife Müktefî, Bağdat'tan Fâtik ve Türk komutan Bedru'l-Hammâmî komutasındaki bir orduyu Mısır'a gönderdi. Mısır valisi En-Nûşerî Bağdat ordusu ile birleşerek İbnü'1-Halencî'yi mağlup etti. İbnü'l-Halencî Fustat'ta yakalanarak Bağdat'a götürüldü ve idam edildi. Böylece Mısır'da Abbâsî hakimiyeti yeniden sağlandı.[818]

H.301/M.913 yılında Alevî Fatımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî, İfrîkıyye'den ordusunu harekete geçirerek oğlu Ebû'l Kâsım'ın komutasında Mısır'a saldırdı.[819] Bunun üzerine Muktedir Billâh Mısır'a Mûnis'i kırk bin kişilik bir orduyla göndermiş, Mûnis, Alevîlerle savaşa tutuşarak onları mağlup etmiş ve Mısır'dan geriye püskürtmüştür.[820]

Mağribliler yenilgiye hazmedememiş H.302 M.914 yılında başlarına Hubâse adlı bir komutanla yeniden saldırıya geçerek, Mısır ile İskenderiyye arasında bir yerde gelip konaklamışlardı.[821] Bunu haber alan Muktedir, Mûnis'i Mısır'da Hubâse ile savaşmak üzere göndermişti. Mûnis, Mısır'a ulaşmış ve bu düşmanı feci bir şekilde mağlup etmiştir. Hezimete uğrayan Alevî ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Fatımiler Mısır'a hakim olmak için H.306/M.918 yılında yeniden harekete geçmişlerdi. el-Mehdî İfrikıyye'den hazırladığı kalabalık bir ordunun başına oğlu Ebû'l Kâsım'ı tayin ederek Mısır'a göndermişti.[822] Bu, Ebû'l Kâsım'ın Mısır üzerine ikinci

816 Taberi, X, 119; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 286; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 196; Arîb, *Sıla,* s. 18; Makrîzî, *Hıtat*, I, 327; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 147;
817 Taberî, X, 121; İbnü'l-Esîr, VII, 540
818 Taberi X, 119; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 258-267; İbnu 1-Esir, VII, 540; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III 145; ayrıca bak. Kazım Yaşar, Kopraman, *İhşidîler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1992, VI, 182-185.
819 Taberî, XI, 203; İbnü'l-Esîr, VIII,84
820 İbn Miskevveyh, I, 76.
821 Taberî, XI, 206; İbnü'l-Esîr, VIII, 89.
822 İbnü'l-Esîr, VIII, 113.

seferi idi. Bu ordu, H.307/M.919 yılında İskenderiye'ye ulaştı. Muktedir'in İskenderiye valisi buradan çıkıp gitmiş, Ebû'l Kasım da şehre girerek oradan Mısır'ın merkezine doğru yürümüş Eşmuneyn'e hakim olup Port Said'in bir kısmını ele geçirirerek isyan ciddi bir hal almıştı. Bu haberler Bağdat'a ulaşınca Muktedir, Mûnis'i kalabalık bir orduyla Mısır'a sevk etti. Bu arada Alevî komutanı el-Kâim'e İfrikiyye'den seksen kadar gemi ile yardımcı kuvvet gönderilmesi onun gücünü bir hayli artırmıştı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türk komutan Mûnis sayesinde bu isyancılar yenilgiye uğratılmış ve nihayet zafer Mûnis'in olmuştu.

Mısır bu kez farklı bir isyana sahne olmuştur. Muhammed b. Tuğc Şam seferinde iken, Fustat'ta fazla asker kalmadığını gören İbnü's-Serrâc denilen ve Hz. Ali soyundan olan Fatımî yanlısı Muhammed b. Yahya H.331/M.942 yılında isyan etmiştir. İbnü's-Serrâc önce es-Said bölgesinde ortaya çıkmış, takibata uğrayınca da Serûne'ye kaçıp burada İhşidîlere karşı isyan etmiştir. Muhammed b. Tuğc'un Şam'dan dönmesini müteakip de Fatımî halifeliğine gidip sığınmıştır.[823]

Mısır'da Galbun adında bir kişinin etrafına topladığı bir toplulukla isyana kalkışması üzerine Tekin el-Hakâni komutasında büyük bir ordu bu isyancılara karşılık vermiştir. Ancak Tekin'in ordusunun maaşlarının ve erzakların verilmemesi sebebiyle savaşmak istemektedir. Hatta bu ordunun Fustat'tan ayrıldıktan sonra yolundan geri döndüğü de rivayetin devamında yer almaktadır ki,[824] bu da Galbûn isyanının bastırılmasının gecikmesine sebep olmuştur. Bu arada Galbûn Üşmünin'de tüccarlara büyük zararlar vermiştir.[825] Daha sonra bu ordu isyancıların üzerine gitmiş, yapılan çetin savaşlar sonrasında isyan bastırılmıştır. Galbûn ise ancak, H. 337/ M.948 yılında Ebu'l-Muzaffer Hasan b. Tuğc tarafından yakalanarak öldürülmüştür.[826]

I. 5. 6 . Karmatî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler

İlk defa Kûfe Sevadı'nda ortaya çıkan ve Halife Mu'tazıd döneminde silahlı eylemlerine başlamış bulunan Karmatîler'in, gerçekte uzun bir zamandan beri gizli olarak teşkilatlanmakta olan İsmailiye mezhebinden oldukları bilinmektedir. Bu isyan hareketinin

823 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 291.
824 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 295-296.
825 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 295.
826 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 295, 296; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 292,

bu isimle anılması, Karmatî daveti bu bölgede örgütleyen ve başarıya ulaştıran Hamdân b. Eş'as'a nispet edilen Karmat lakabı sebebiyledir.[827]

H.267/M.880'li yılların sonlarında Kûfe ve Basra arasındaki bölgeyi ele geçiren Karmatîler,[828] H.276/M.899'da liderleri Ebû Saîd el-Cennâbî komutasında Basra'yı ele geçirdiler.[829] H.289/M.902 yılında da Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğinde Kûfe'yi alarak, Şam'a yöneldiler. Esed, Tayy, Temim gibi bazı Arap bedevî kabileleri de onlara katıldı.[830]

Karmatî isyanları Abbâsîleri ve dolayısıyla Türk hakimiyetini rahatsız eden en büyük isyanlardandı. H.289/M.901 yılında Karmatîlerden bir adam Şam bölgesinde ortaya çıkıp etraftaki evlerden bir çok kimseyi toplamış ve Şam'a gelmişti.[831] O sırada Şam valisi Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun tarafından tayin edilen Tuğc b. Cuff idi. Tuğc ile Karmatîler arasında bir hayli çarpışma meydana gelmişti. Nihayet Karmatîler, Tuğc b. Cuff'a ikta olarak verilen köye gelmiş, burayı da tahrip ederek halkından çok kimseyi öldürmüşler, köye çeşitli baskınlar düzenleyip etrafı yağmalamışlar, onlara karşı koyan Tuğc'u da defalarca mağlup etmişlerdi.[832]

Karmatîler'e karşı H.290/M.902 yılında Tuğc b. Cuff, kölelerinden Beşir adında birisinin komutasında Şam'tan asker sevk etmiş, ancak giriştikleri çarpışmalarda Beşir mağlup edilip öldürülmüştür.[833] Tuğc ve komutanları H.291/M.903 yılında yaptığı savaşların hepsinde mağlup olmuşlar ve Tolunoğulları'nın Şam ordusu dağılmıştır.[834] Bunun üzerine Hârûn, Mısır'dan Bedr el-Hammâmî komutasında bir orduyu Şam'a gönderdi. Yapılan savaşta Karmatîler'in komutanı Yahya b. Zikreveyh öldürüldüyse de, Tolunoğulları ordusu büyük bir hezimete uğradı.[835] Karmatîler'in başına geçen Hüseyin b. Zikreveyh, kendisine "Emîru'l-Mü'minîn" unvanını vererek Dımaşk üzerine yürüdü. Tolunoğulları'nın orduları dağıldığı için, küçük bir direnme ile karşılaşan Karmatîler, şehri

827 Louis Massignon, "*Karmatiler*", İA, VI (Istanbul 1993, s. 353; Sabri, Hizmetli, "*Karmatiler*", DlA, XXIV (İstanbul 2001), s., 510,
828 Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 336; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 192
829 Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 142-144.
830 İbnü'l-Esîr, VII, 492-493
831 Taberî, X, 94; İbnü'l-Esîr, VII, 517
832 İbnü'l-Esîr, VII, 511; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 104
833 Taberî, X, 99; İbnü'l-Esîr, VII, 523
834 Taberî, X, 99; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 243; İbnu 1-Esir, VII, 511-513; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 130.
835 Taberî, X, 99; İbnü'l-Esîr, VII, 511; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 104.

kendilerine bağlamayı başardılar.[836] Daha sonra da Suriye bölgesinin kuzeyindeki şehirleri aldılar.[837]

Karmatîler'in, Tolunoğulları ordularını dağıtmaları Abbâsîleri endişelendirmiştir. Çünkü, Karmatîler'in ortaya çıktığı coğrafya iki devletin arasındaki topraklardı. Tolunoğulları'nın güçten düşmesi, Karmatîler için yeni bir cephe anlamına geliyordu. Bu da Abbâsîlerdi. Bunun için halife Müktefî, H.292/M.903 yılı sonlarında Karmatîler'in üzerine bir kaç ordu göndermiş, fakat başarılı olamamıştır.[838] Ancak H.292/M.903 yılından itibaren işi ciddiye alan halife Müktefî, kâtibi Muhammed b. Süleyman et-Türkî'yi Karmatîler'in üzerine gönderdi. Tolunoğulları'ndan da Hârûn, Bedr komutasında bir ordu gönderdi.[839] H.292/M.903 yılında Hama yakınlarındaki savaşta Karmatîler mağlup edildi. Onların liderleri ve önde gelenlerinden bazıları Bağdat'a gönderildi ve esir edildi.[840] Böylece Karmatîler tehlikesi önemli ölçüde engellenmiş oldu.

Karmatîler bu olaydan bir müddet sonra Şam üzerine yürüyüp şehri muhasara altına almış ve meydana gelen çarpışmalarda Tuğc'un adamlarından bir çok insanı öldürmüştür. Neredeyse şehir halkı tümüyle yok edilecekti. Bunun üzerine Bağdat halkından bir grup bir araya gelerek halifenin huzuruna çıkmışlar, durumu ve endişelerini bildirmişlerdi. Halife onlara bu işi halledeceğine dair söz vermişti. Diğer taraftan Mısırlılar da Şam halkına Bedr'in komutasında yardım göndermişlerdi.[841] Karmatîlerden bir çok kimse öldürülmüştü.

Karmatîler daha sonra Kûfe üzerine Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğinde saldırıya geçmişlerdir. Bunların üzerine önce Muhammed b. İshak b. Kündâcık gönderilmiştir. Zikreveyh kazandığı zaferin ardından hac kafilesine saldırmak üzere yola düştü. Mekke'den dönen Horasan hac kafilesini kılıçtan geçirdi.bu başarılı olamayınca Kûfe valisi İshak, Halifeye yazdığı bir mektupta ondan yardım istemiş, Halife Müktefî ona ileri gelen komutanlarının da aralarında bulunduğu bir grup askerî yardımcı kuvvet olarak göndermişti. Bu komutanlar arasında Vasîf b. Savartekin et-Türkî, el-Fazl b. Musa b. Boğa, Râik el-Hazeri, Afşin'in adamlarından Beşir el-Hadım bulunmaktaydı.[842] Bu

836 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 105.
837Taberî, X, 99 ; İbnü'l-Esîr, VII, 511
838 Taberî, X, 99; İbnü'l-Esîr, VII, 523
839 İbnü'l-Esîr, VII, 523
840 İbnü'l-Esîr, VII, 530; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 107-108.
841 Taberî, X, 100; İbnü'l-Esîr, VII, 525
842 Taberî, X, 128; İbnü'l-Esîr, VII, 546; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, 265.

mücadelede başta Zikreveyh olmak üzere birçok Karmatî öldürüldü. Suriye ve Irak'taki Karmatî isyanları böylece bastırılmış olduysa da Karmatîlere son darbe indirilememiştir.

H.293/M.905 yılında Şam valisi Ahmed b. Kayıglıg'ın el-Halenci ile savaşta olmasını fırsat bilen Karmatîler, Abdullah b. Said komutasında Basra üzerine yürümüşlerdir.[843] Bu kişi buranın halkıyla anlaşmış, eman dilemeleri üzerine onların hepsine eman vermiş, arkasından bütün savaşabilecek erkeklerini öldürmüş, kadınlarını esir almış ve mallarına el koymuştu. Abdullah b. Said daha sonra Şam üzerine yürüyünce Şam'da Ahmed b. Kayıglıg'ın vekili bulunan Salih b. Fazl bunlara karşı koymuş Karmatîler onu mağlup etmişler ve acımaksızın halkı kılıçtan geçirmeye başlamışlardı. Bunu haber alan Müktefî, Muhammed b. İshak b. Kündâcık'ı Karmatîler üzerine göndermiş,[844] Karmatîler, Muhammed'e karşı koymaktan çekinince geri çekilmiştir. Muhammed b. İshak bunların peşlerine takılıp gitmiş, ancak suların tamamen çekildiğini görünce yoluna devam etmemiş ve Bağdat'tan kendisine azık ve hayvan gönderilmesini istemişti. Diğer taraftan Hüseyin b. Hamdân'a mektup yazıp onun da er-Rahba tarafından Karmatîler üzerine gelmesini istemişti. Her biri bir taraftan yürüyüp bunları ortada sıkıştırmayı düşünmüştü. Hüseyin b. Hamdân da er-Rahba'dan yola çıkıp geldi. Karmatî lideri Abdullah öldürülmüş Karmatîler arasında ihtilaf çıkmıştır. Bu arada Karmatîlerden bir grup içinde bulundukları bu durumdan hoslanmaz olmuş ve Aynu't-Temr'den Halifeye yazdıkları mektupta yaptıklarından özür dileyince Halife özürlerini kabul edip onları affetmişti.

Karmatî isyanları Halife Muktedir döneminde de bitmemişti. Hâlâ en büyük tehlike olarak bulunuyordu. Bunların üzerine Muktedir, Türk komutan Mûnis el-Muzaffer'i Kûfe'ye göndermiştir.[845] Mûnis'de Karmatî meselesini halledememişti.

Karmatî isyanı bütün Irak'ı tehdit etmeye başladı. Hatta H.312/M.924-925 yılından itibaren doğu bölgelerinden gelen hacılar Mekke'ye gidemedikleri gibi Karmatî akınları Kûfe'ye kadar uzanmaya başladı. Tehlikenin Bağdat'ı bile tehdit etmeye başlaması ve onlara karşı gönderilmiş olan kuvvetlerin bir netice alamamaları üzerine Vezir Ahmed el-Hasibi, Halife Muktedir'e Karmatîler'e karşı Azerbaycan valisi Yusuf'un gönderilmesini tavsiye etmiştir. Olay o kadar büyük hal arzetmiştiki Muktedir, daha önce hiçbir ilişki kurmak istemediği Yusuf'u kabul etmek zorunda kaldı ve bu olaydan kurtulmak için de ona büyük yetkiler verdiğini bildirdi.

843 Taberî, X, 122; İbnü'l-Esîr, VII, 541.
844 Taberî, X, 123; İbnü'l-Esîr, VII, 542.
845 Taberî, X, 139; İbnü'l-Esîr, VIII, 11.

Halife Muktedir, H.314/M.926-927 yılında Yusuf'u Azerbaycan ve Ermeniyye valiliği de dahil olmak üzere geniş selahiyetlerle bütün doğu bölgelerinin valiliğine getiriyor, ayrıca idaresine verilen yerlerden topladığı vergileri merkeze göndermeyip kendi birliklerinin ihtiyaçlarına sarf etme selahiyetini veriyor ve Karmatîler ile savaşmak için Irak'a gelmesini emrediyordu. Halifenin isteği üzerine Karmatîler'e karşı sevk edilecek ordunun toplandığı Vâsıt'a geldi.[846]

Uzun bir bekleyişten sonra Ebu Tahir Süleyman el-Karmatî'nin Hacer'den hareketle Kûfe'ye doğru yürüdüğü haberi geldi. Halife Muktedir Vâsıt'ta bulunan Yusuf a derhal Karmatîler'i karşılama emrini verdi. H. 315/ M.927 tarihinde Vâsıt'tan hareket eden Yusuf, Ebû Tahir'den bir gün sonra Kûfe önlerine vardı. Vali şehri terk etmiş ve Karmatîler Kûfe'yi zapt etmişlerdi. Yusuf, Ebû Tahir'e haber göndererek derhal şehri terk etmesini ve halifeye itaat arz etmesini istedi ise de bu teklifi kabul edilmedi. Karmatî ordusunun sayıca kendi birliklerinden çok az olduğunu[847] gören Yusuf, daha savaş başlamadan etrafa zafer haberleri göndermeye başlamıştı. İki ordu savaşa tutuştu. Savaş, bütün gün hatta gece bile devam etti. Hiç ummadıkları bir mukavemetle karşılaşan Yusuf'un birlikleri gecenin karanlığından istifade ederek savaş meydanını terk ettiler. Ertesi gün mücadele yine şiddetlendi. Birkaç yüz kişilik sadık taraftarlarıyla bizzat hücuma geçen Ebû Tahir Süleyman, etrafında pek az bir kuvvet kalmış olan Yusuf'u esir almaya muvaffak oldu.[848]

Yusuf'un Karmatîler tarafından mağlup ve esir edilmesi haberi Bağdat'ta büyük bir paniğe sebep oldu. Hele Karmatîler önünden kaçan birliklerin perişan hali bu paniği daha da arttırdı. Halk, Hulvan ve Hemedan'a gitmek için şehri terk ediyordu. Mûnis, bu paniği durdurmak ve Karmatîler'in merkeze yaklaşmalarını önlemek maksadıyla Kûfe'ye hareket etti. Karmatîler'in bu sırada Kûfe'yi terk ederek kuzeye Aynu't-Temr istikametinde ilerlediklerini öğrenince beş yüz kişilik bir birliği kayıklara bindirerek onların Fırat'ı geçmelerine engel olmak üzere yola çıkardı.

Halife Muktedir bu son gelişmeler karşısında Nasr el-Hâcib komutasında bir orduyu Mûnis ile birleştikten sonra Karmatîler'in ilerlemesini durdurmak için harekete geçirdi. Mûnis ile Nasr el-Hâcib'in birliklerinin sayısı kırk bine ulaşıyordu. Hamdânîler'den Ebu'l-Heyca ve kardeşleri de bu ordunun saflarında yer almışlardı. Mûnis, Bağdat'ın iki fersah kuzeyinde Akarkub yakınında Zubara kanalı üzerinde karar-

846 Arîb, *Sıla*, s. 128; İbn Miskeveyh, I, 147.
847 *Kitabu'l-Uyûn*, IV/I. 237.
848 Arîb, *Sıla*, s. 132; *Kitâb el-Uyun*, IV/1, 237; İbn Miskeveyh, I. 162 ; İbnü'l-Esîr, VIII, 170.

gâh kurdu. Ebû Tahir Süleyman'ın öncü birlikleri Mûnis'in ordugâhına yaklaşınca bütün geçitlerin tutulduğunu gördüler ve şiddetli bir ok yağmuru ile karşılaşarak geri dönmek zorunda kaldılar. Bu sırada halife ordusunun büyük bir kısmı ordugahlarını terk ederek Bağdat'a kaçmıştı. Mûnis çok kötü bir durumla karşı karşıya idi.

Bu arada Mûnis el-Muzaffer adamlarından Türk komutan Büleyk adında birisinin komutasında elli bin kişilik bir savaşçı grubunu Fırat nehrinin batı tarafında bulunan Karmatîler üzerine göndermişti. Bu giden askerler Karmatîlerin karargâhını yağmalayacak ve İbn Ebü's-Sâc'ı kurtaracaklardı. Her iki ordu karşı karşıya gelip şiddetli çarpışmalara girişmişler ve nihayet Halifenin askerleri tekrar mağlup olup geriye çekilmişlerdir.

Ancak bu durumdan haberleri olmayan Karmatîler de karşılaştıkları mukavemet neticesinde Anbar'a doğru geri çekilmeye başlamışlardı. Mûnis, komutanlarından Buleyk altı bin kişilik bir kuvvetle onları takip ederek Yusuf'u kurtarması için sevk etmişti. Ebû Tahir, Anbar'ı zapt edip güneye doğru inmeye başladığı zaman, ağırlıklarını ve Yusuf'u Fırat'ın batısında bırakmıştı. Buleyk'ın ilk hedefi bu ağırlıkları ele geçirmek ve Yusuf'u kurtarmak idi. Ebû Tahir Münis'in bu planını öğrenince süratle Anbar'a geldi ve nehri geçerek Buleyk'ı beklemeye başladı. Kısa zaman sonra Buleyk da geldi. Yapılan çarpışmada Buleyk ağır kayıplar vererek geri çekildi. Çarpışmanın devam ettiği sırada çadırından çıkan Yusuf, çarpışmaları seyrediyordu. Ebû Tahir onun kaçmak istediğini zannederek derhal yanına getirtti ve diğer esirlerle birlikte idam ettirdi.[849]

Karmatîlerden Hureys b. Mes'ûd adında bir kişi H.316/M.928 yılında el-Muvaffakî arazilerine gelip burada büyük bir ev yaparak ona «Dâru'l-Hicre» adını vermiş ve bölgeye tamamen hakim olarak etrafta yağma yapmağa ve insanlara saldırmaya, onları esir alıp bir kısmını da öldürmeye başlamıştı.[850] Bu sırada Vâsıt'ta harp işlerinin başında bulunan Bennî b. Nefis onlarla savaşmağa giriştiyse de mağlup edilmişti. Bunun üzerine Muktedir Billâh Hureys b. Mes'ûd ve yanında bulunanların üzerine dayısının oğlu Türk komutan Hârûn b. Garîb'i gönderdi. Hârûn, büyük bir askerî mücadele ile yıllardır Abbâsîleri meşgul eden Karmatîlerin hâkimiyetlerine son verip Türk otoritesini yeniden sağlamlaştırmıştır.

849 Arîb, *Sıla*, s. 133; İbn Miskeveyh, I, 175 ; İbnü'l-Esîr, VIII, 171 .
850 İbnü'l-Esîr, VIII, 186.

I.5.7 Hâricî ve Alevî Kökenli İsyanların Bastırılmasında Türkler

Abbâsîlerin ikinci döneminde de Hz. Ali sevgisi, her zaman olduğu gibi revaçta olan ve istismar edilen bir konuydu. Özellikle Hz. Ali'nin torunları etrafına insanlar toplanıyor ve isyanlar gerçekleştiriyorlardı. Hz. Ali'nin torunlarından Yahya b. Ömer H.250/ M.864 yılında maddi sıkıntılarından dolayı rahatsızlığını dile getirmiş, Vasîf et-Türkî'den nafaka bağlanmasını istemiş neticede isteklerini elde edemeyince Kûfe'de isyan etmiştir.[851] Bu isyan üzerine gönderilen Türk askerler sayesinde mezkur kişi uzun bir uğraştan sonra öldürülmüştür. Bu kişinin gerçek niyetinin maddi sıkıntı olmadığı açıktır. Kûfe bu tür faaliyetlerin merkezi idi. Bu basit nedenlerle isyan bayrağının açılması, iktidarı ele geçirmek isteyen diğer ırkların özellikle İranlıların fırsat kolladıklarını göstermektedirler.

Yukarda da geçtiği gibi Kûfe özellikle Şiî propaganda yaparak isyanlara sahne olmaktaydı. Yine bu minvalde H.252/M.866 yılında Kûfe'de Hz. Ali'nin torunlarından ismi el-Hüseyin b. Ahmed b. Hamza b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib olan birisi isyan etmişti.[852] Bu isyanı bastırmak üzere Kûfe sevadında ikamet etmekte olan Müzâhim b. Hakan gitmiş onları hezimete uğratmıştır. Daha evvel de belirtildiği gibi bu Türklerin iktidardan gitmesine yönelik ve onların imkanlarına kavuşmak için yapılan isyanlar olarak algılanmalıdır. Yine bu yılda Musa b. Boğa ile el-Kevkeb el-Alevî Kazvin civarında karşılaşmış, meydana gelen çarpışmalarda el-Kevkeb mağlup olarak kaçıp Deylemîlere sığınmıştır.[853] Şiî karakterli olan bu hareketin Türklere yönelik bir isyan olduğu anlaşılmaktadır

Hâricî isyanının liderliğini, Musul ve çevresinde hakimiyet kurmaya çalışan bu isyanı Harun eş-Şârî yapmıştır. Bu isyan, Müsavir b. Abdühamid tarafından H.252/M.866 yılında, Tikrit yakınlarında bir belde olan Bevâzîc'de başlatılmıştır. Daha sonra Hadise'de karargah kurmuş olan Müsâvir, Musul'a.bağlı bir çok yerleşim yerini ele geçirmeyi başarmıştı. Daha sonra mezkur kişi Musul'u ele geçirdi.[854] H.257/M.871 yılına gelindiğinde Irak'ın büyük bir bölümünde söz sahibi olan Müsâvir, artık buradan Abbâsî halifesine gidecek mallara da el koymaya başlamıştı. Bu durum karşısında aralarında Musa b. Boğa, Bayıkbey ve diğer komutanların da bulunduğu büyük bir ordu Müsavir

851 Taberî, IX, 266; İbnü'l-Esîr, VII,126.
852 Taberî, IX, 371; İbnü'l-Esîr, VII,165.
853 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 181.
854 İbnü'l-Esîr, VII, 174.

üzerine gönderilmiştir; ancak, Halife Mühtedî'nin azli neticesinde Sâmerrâ'da çıkan karırışıklıklar sebebiyle, Sinn denilen yerde karargâh kurmuş olan bu ordu Müsâvir'le karşılaşmadan geri dönmek zorunda kaldı. Daha sonra Halife Mu'temid, Müflih komutasında bir ordu daha göndermişti. Doğrudan çarpışmalara girmeme politikası izleyen Müsavir'in sürekli yer değiştirerek kaçması sebebiyle, uzun bir müddet bölgede takibat eden bu ordu da onlara karşı bir başarı elde edemeden geriye döndü.[855] Müflih'in ayrılması üzerine Müsavir, yeniden buralara hâkim oldu ve haracını toplayarak tekrar eski güç ve kuvvetine kavuşup otoritesini güçlendirdi.

Başka bir mücadele, daha evvel birçok isyanlara sahne olan Kûfe şehrinde gerçekleşmiştir. Bu isyanın başına Hz. Ali'nin torunlarından bir kişi getirilerek Şiî propaganda yapılmış ve bu isyanlara büyük bir taraftar destek vermiştir. İşte böyle bir isyan H.256/M.869 yılında vuku buldu. Ali b. Zeyd el-Alevi Kûfe'de isyan ederek[856] şehre hakim oldu ve halifenin buradaki görevlisini şehir dışı etmiştir. Bunun üzerine Mu'temid, Ali b. Zeyd el-Alevî ile savaşmak üzere Keycur et-Türkî'yi göndermiş, Keycur onunla çarpışmış ve onu bozguna uğratmıştır. Keycur daha sonra bu isyancıyı takip ettiyse de yakalama imkanı bulamamış ancak adamlarından bazılarını öldürüp bir kişiyi de esir aldıktan sonra Kûfe'ye dönmüştür. Kûfe valisi Keycur'un oğlu Muhammed, Ali b. Hüseyin Keftemir'e karşı savaşmış, bu savaşta Ali b. Hüseyin esir alınmış sonra serbest bırakılmıştır.[857] Burada da bir ikta mücadelesi olduğu anlaşılmaktadır.

Musul iktalarının sahibi Türklerin hakimiyetinin yıkılması için Hâricîlerden Müsavir adında birisi, H.256/M.869 yılında isyan etmiştir.[858] Mezkur kişi Musul yakınlarında Cuheyne dolaylarında halifenin görevlilerine galip gelmiş ve Irak'ın büyük bir kısmına tamamen hakim olmuş buradan halifeye giden mallara el koymuştu. Bundan dolayı askerlerin maaşları dağıtılamamış ve bu hususta darlık çekilmişti. Bunun üzerine Musa b. Boğa, Bayıkbey ve diğer komutanlar askerî birlikleri ile birlikte Müsavir üzerine yürümüşler; fakat, bu isyanlar tamamen durdurulamamış uzun bir süre Abbâsîleri meşgul etmiştir.

Yine bu yılda isyancı Hâricî Müsavir ile Musa b. Boğa'nın adamları Hanikin civarında savaşmışlar, Musa b. Boğa iki yüz kadar adamı ile ona galip gelerek onlardan

855 İbnü'l-Esîr, VII, 226.
856 Taberî, IX, 476; İbnü'l-Esîr, VII, 239.
857 Taberî, IX, 611; İbnü'l-Esîr, VII, 373.
858 Taberî, IX, 455; İbnü'l-Esîr, VII, 226.

bir hayli adam öldürmüşlerdir.[859] Musa b. Boğa devrin önemli bir Türk komutanı olarak büyük bir askerî birliğe sahipti. Bu birlikle burada da gördüğümüz gibi ülkenin içinde meydana gelen isyanları bastırmak üzere koşturmaktaydı. Ancak Musa b. Boğa, çeşitli yerlerde vuku bulan isyanları bastırmak üzere askerlerini dağıttığı için Hâricî Müsavir olayına tamamen hakim olamamıştır.

Muhammed el-Afşin, H.268/M.881-882 yılında Vâsıt'a bağlı küçük bir kasaba olan el-Kariye'yi işgal eden Muhammed b. Ali b. Habib el-Yeşkuri adlı bir asi ile karşılaştı. Yapılan savaşta el-Yeşkuri mağlup oldu ve öldürüldü.[860] Yine aynı yıl el-Hârûn adıyla bilinen bir Alevi'nin hac yollarında yağma ve çapul yapması üzerine Muhammed, bu asiyi bertaraf etmeye memur edildi. Onun hac yollarını emniyete almasından sonra hac yapılabilmiştir.[861]

Yıl H.272/M.885'i gösterirken devrin önemli Türk komutanlarından Ezgütekin'in Taberîstan hakimi Muhammed b. Zeyd el Alevî üzerine gittiğini[862] görmekteyiz. Büyük bir mücadeleden sonra Ezgütekin galip gelmiştir. Ezgütekin bu yıllarda Taberîstan bölgesinde ilerleme çabaları içerisindeydi. H.279/M.892 Muhammed el-Afşin, muhtemelen Simbat ile antlaşma yaptıktan sonra Musul civarında isyan etmiş olan Hâricîler üzerine kuvvetler sevk etmiş ve onları mağlup ederek esir ettiği otuz kadar Hâricî ileri gelenini Bağdat'a göndermiştir. Bunlar Bağdat'ta idam edilmişlerdir.[863]

Mu'tazıd Billah H.282/M.895 yılında Türk komutan Nasr el-Kuşûrî'yi malları toplamak ve bu iş için görevliler tayin etmek üzere Musul valiliğine görevlendirmişti. Musul'a gelen Nasr, Hârûn el-Hâricî'nin isyanıyla karşılaşmıştır. Nasr, yaptığı mücadelede onu yenmiştir.[864] Muhtemelen Nasr'ın emrinde büyük bir askerî birlik bulunmaktaydı

Şiî karaktere büründürerek yapılan isyanlardan biri de H.301/M.913 yılında vuku bulmuştur. "en-Nâsır" diye lakap takılan el-Hasan b. Ali b. el-Hasan b. Ömer b. Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib Taberîstân'ı istilâ ederek isyan etmiştir.[865] Ancak bu mücadelesinde Deylemîleri yanına alamayan en-Nâsır'ın isyanı başarıya ulaşamamıştır.

859 Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 248.
860 Taberî, IX, 554; İbnü'l-Esîr, VII, 372.
861 Taberî, X, 9.
862 Taberî, X, 10; İbnü'l-Esîr, VII, 418.
863 İbnü'l-Esîr, VII, 464.
864 Taberî, X, 40; İbnü'l-Esîr, VII, 469.
865 Taberî, XI, 203; İbnü'l-Esîr, VIII, 79.

I.5.8. Hamdânî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler

Bölgenin tarihinde önemli rol oynayan Hamdânîler Arapların en büyük kabilelerindendir.[866] Bu kabileden Hamdân H.270/M.883'lü yıllarda Hâricîlere karşı başarı elde ettikten sonra H.272/M.885 yılında Mardin kalesini ele geçirdi. H.279/M.892 yılında Mardin şehrini onun elinden almak için halife Mu'tazıd bizzat kendisi sefere çıkıp kuşatma başlasa da muvaffak olamadı.

Mu'tazıd H.282/M.895 yılında Musul bölgesinde isyan eden İshak b. Eyyüb ile Hamdân b. Hamdun'a mektuplar yazarak yanına gelmelerini ve itaat etmelerini istemişti. İtaat etmeyen bu komutanlara karşı Mu'tazıd Türk komutanlardan Vasîf, Müskir ve Nasr el-Kuşûrî'nin komutasında Hamdân üzerine ordu sevk etmiş [867] onları itaatine almıştır. Hamdân yakalanarak hapse atılmış H.283/M.896 yılına kadar hapiste kalmıştır.[868]

Türk komutanların çocuklarından Kâsım b. Sîmâ ve komutanlardan bazıları H.296/M.908 yılında Türk otoritesine karşı isyan eden Hamdânîlerden Hüseyin b. Hamdân'ı yakalamak üzere harekete geçmişler[869] ve Karkisiyye ve Rahba'ya kadar ulaşmışlardı. Ancak Hüseyin'i bir türlü yakalayıp mağlup edememişlerdi. Bunun üzerine Halife Muktedir o sırada Musul valisi bulunan Ebû'l Heycâ' Abdulah b. Hamdân'a emir gönderip kardeşi Hüseyin'i yakalamasını emretmişti. Ebû'l Heycâ' ile Türk komutan Kasım b. Sîmâ birlikte hareket etmişler Hüseyin ile Tekrit yakınlarında karşılaşarak savaşa tutuşmuşlardı. Hüseyin onlara karşı koyamayıp mağlup olmuştur. Hüseyin Muktedir'e itaatini bildirdiği için affedilmiştir.

Hamdânîler yine H.301/M.913 yılında isyan etmişlerdir. Bu sefer isyanın başında Ebû'l Heycâ' Abdullah b. Hamdân bulunuyordu. Bunların üzerine de Muktedir dönemin ünlü Türk komutanı Mûnis el-Muzaffer komutanlığında bir ordu gönderilmiştir. Bu ordu isyanı bastırmaya muvaffak olmuştur. Hamdânîlerden Hüseyin b. Hamdân, el-Cezîre bölgesinde H.303/M.915 yılında Muktedir'in itaatinden çıkarak isyan etmişti.[870] Mûnis,

---

866 Bölgenin tarihinde önemli rol oynayan Hamdaniler Arapların en büyük kabilelerindendir. Rebia'nın Tağlip koluna mensuptur. İslamiyetten önce hristiyan olan Tağlibiler Tıhame'den kuzeye göç etmiş sonraları kendi adlarını alan Diyarırebîa ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Çeşitli dönemlerde bazı nüfuzlu şahıs ve aileler devletlerin yönetiminde önemli rol oynamışlardır. Nasuhi Ünal Karaaslan, "*Hamdaniler*" DİA, İstanbul, 1997, XV, 446-447.
867 Taberî, X, 39; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 246; İbnü'l-Esîr, VII, 469.
868 İbnü'l-Esîr, VII, 471.
869 Taberî, X, 142; İbnü'l-Esîr, VIII, 53.
870 Taberî, XI, 208; İbnü'l-Esîr, VIII, 92.

Mısır'da Alevî el-Mehdî'nin askerleriyle savaşı sürdürdüğünden dolayı merkezde değildi. Bunun üzerine vezir, Hazar Türklerinden Râik'in komutasında büyük bir ordu hazırlayıp el-Hüseyin b. Hamdân üzerine göndermiş ve ayrıca Mûnis'e yazdığı mektubunda el-Mehdî'ye karşı sürdürmekte olduğu savaşın sona ermesinden sonra el-Cezîre bölgesine gelip Hüseyin'e karşı savaşmasını emrediyordu. Râik, emrinde bulunan askerlerle el-Hüseyin b. Hamdân üzerine yürümüştü. el-Hüseyin b. Hamdân bu gelen orduya karşı yirmi bin kişilik bir süvari ordusu hazırlamış ve Râik'in ordusuyla "el-Habeşe" mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdi. Râik'in komutasında gelen askerler Hüseyin'in bu ordusunu görünce ona karşı koyamayacaklarını anlamışlardı, çünkü onlar dört bin kişi civarında idiler. Bunun üzerine Râik ve askerleri Dicle nehri tarafına çekilerek Mûnis'i beklemişlerdir.

el-Hüseyin'in isyan ettiği haberini alan Mûnis süratle hareket ederek ona doğru yürümüş, yanına da Ahmed b. Kayıglıg'ı almıştı. Mûnis'in geldiğini haber alan el-Hüseyin ona adamlar gönderip özür dilemiş, aralarında bir sürü elçiler gidip geldiği hâlde durum düzelmemişti. Mûnis, Hüseyin üzerine yürüyerek Cezîretu'bnu Ömer karşısına gelip konaklamıştı. Bunu öğrenen el-Hüseyin derhal yanında bulunan mal, eşya ve çoluk çocuğuyla birlikte Ermeniyye'ye doğru kaçmış, etrafındaki askerler de dağılarak Mûnis'in ordusuna katılmışlardı.[871] Hüseyin'in kaçmasından Mûnis'in büyük bir orduya sahip olduğunu anlamaktayız. Bundan uzun bir süre Hamdânî isyanıyla karşılaşmamaktayız. Ancak Râzî döneminde Hamdânîler iktidarı ele geçirmek için yeniden harekete geçmişlerdir.

Nâsirüddevle b. Hamdân her yıl Bağdat'a göndermesi gereken iltizam bedellerini göndermeyerek bir nevi hilafet merkezine kafa tutmaktaydı. Bunun üzerine Halife Râzî buna bir hayli içerlemiş Beckem'i H.327/M.938 yılında Hamdânîler üzerine göndermiştir. Beckem, el-Kuheyl denilen mevkide Hamdânîlerle karşılamış, şiddetli çarpışmalardan sonra Nâsirüddevle mağlup olarak adamları ile Nusaybin'e kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır.[872]

Berîdîlerin H.330/M.942 yılında Bağdat'a girmeleri üzerine Hamdânîler için büyük bir gelişme olmuştur. Çünkü bunların saldırılarına karşı Halife Müttakî ve İbn Râik Musul'a kaçtılar.[873] Halife İbn Râik'e güvenemeyince Hamdânîlerden yardım istedi. Halife İbn Râik ve Hamdânîlerden arasında görüşmeler sürerken toplantıların

871 Taberî, XI, 209; İbnü'l-Esîr, VIII, 123.
872 İbn Miskeveyh, I, 402; İbnü'l-Esîr, VIII, 353.
873 İbn Miskeveyh, II, 25.

uzun sürmesi üzerine İbn Râik ayrılmak istemiş ve atına binerken Hamdân tarafından çekilmiş ve düşünce de yapılan arbede de İbn Râik H.330/M.942 yılında öldürülmüştür.[874] Bundan sonra Halife Müttâkî ile Bağdat'a giden Hamdân Emirü'l-ümerâ olmuştur. Türk komutan Tüzün'ün ağır basması neticesinde iki yıl görev yaptığı Emîrü'l-ümerâlığı bırakmak zorunda kalmıştır.

Müttakî Tüzün'ün kendisini sıkıştırması karşısında ilk olarak Hamdânîlerden (Nasirüddevle) yardım istemiştir. Ancak Hamdânîlerin kendisine yardım için gönderdiği ordu, Tüzün karşısında mağlup olmuştur.[875]

Hamdânîler, Türk komutanların bulunmadığı zamanlarda, Şam bölgesine gelip hakim olmaya çalışıyorlardı. Türk komutanların gelmesinden sonra bu bölgeyi terk etmek zorunda kalıyorlardı. İşte böyle bir durum H.333/M.944 yılında karşımıza çıkmaktadır. Muhammed b. Tuğc, halife Müttakî ile görüşmelerinin akabinde Dımaşk'ta Ye'nis el-Mûnisi'yi vali olarak atamıştır. İbn Tuğc henüz Mısır'a dönmüştü ki kısa bir zaman sonra[876] Hamdânîler Haleb'e saldırdılar. Gerçekten de Seyfüddevle Ali b. Abdullah b Hamdân, Ye'nis el-Mûnisi'nin idaresindeki Haleb'e saldırarak burayı almış sonra da Dımaşk üzerine yürümüştü. Buraların valisi olan Ye'nis'de kaçarak Mısır'a gitmiş ve durumu İbn Tuğc'a bildirmişti. İbn Tuğc öncelikle Kâfur komutasında bir ordusunu Suriye'ye gönderdi. Kâfur ile Seyfüddevle arasındaki ilk savaş Remle'de oldu. Seyfüddevle yenilerek, önce Humus'a buradan da Hama'ya kaçtı. Ancak bu bölgede meydana gelen savaşta Kâfur yenilince, Seyfüddevle Ali b. Abdullah, Humus ve civarını eline geçirdi. Ardından Dımaşk'a girmek isteyen Seyfüddevle şehir halkı kalelerine çekilip, kapılarını kapatınca, burayı alamadan geri döndü.

Kâfurun yenildiği haberini alan İhşid Muhammed, bu defa Seyfüddevle'nin üzerine kendisi gitmiştir. Yapılan savaşlarda taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamayınca bir anlaşma yapıldı (944). Bu anlaşmaya göre Humus, Haleb ve Antakya'ya kadar olan yerler Seyfüddevle Ali b. Abdullah'a bırakılırken, Humus'tan itibaren geri kalan yerler İhşid Muhammed'e bırakıldı. Ayrıca barışı güçlendirmek amacıyla Seyfüddevle, İbn Tuğc'un kardeşinin kızı ile de evlendi. Barış sonrası Seyfüddevle el-Cezire'ye giderken, İbn Tuğc önce Dımaşk'a geçti sonra da Mısır'a döndü.

Fakat çok geçmeden Seyfüddevle yeniden İbn Tuğc'a bırakılan yerlere saldırdı. İbn Tuğc, önce Kâfur ve Fâtik er-Rumi'yi onunla savaşmaya göndermiş, ancak daha sonra

874 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb,* IV, 340; İbn Miskeveyh, II, 28; İbnü'l-Esîr, VIII,382; Suyûti, *Târîhu'l-Hülefa,* s.395.
875 İbnul-Esir, VIII, 406.
876 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 292;; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 254

kendisi de Mısır'a kardeşi Ebû'l Muzaffer Hasan b. Tuğc'ı bırakarak arkalarından Şam'a hareket etmiştir. İki taraf arasında Kınnesrin'de yapılan savaşı İbn Tuğc kazanarak Haleb'i Seyfüddevle'den geri aldı.[877]

I.5.9. Beridî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler

Musul'da faaliyet gösteren, Abbâsîlerin en çok çekindiği Berîdîler olarak bilinen topluluk bir hayli güçlenmekte idi. Abbâsîler'in tarihinde önemli rol oynayan ailelerden biri olan Berîdîlerin[878] en büyüğü olan Ebû Abdullah Ahmed, Muktedir'in veziri Ali b. İsa'nın kendilerine verdiği görevi beğenmeyip ona karşı cephe aldı. Bunun üzerine Muktedir, bizzat kendi eliyle yazdığı bir mektupta Türk komutan Hâcib Ahmed İbn Nasr el-Kuşûrî'ye el-Berîdî'nin çocukları olan Ebû Adullah, Ebû Yûsuf ve Ebû Hüseyin'in tutuklamasını emretmiş, el-Kuşûrî de derhal bu emri yerine getirmiş ve onları kendi evinde hapsetmiştir;[879] ancak, Berîdîler bir müddet sonra hapisten çıkmışlar Ahvaz bölgesine yerleşmişlerdir.

Berîdîler, Ahvaz bölgesinde bağımsız hareket edip merkeze göndermesi gereken vergileri göndermeyerek bir nevi merkeze başkaldırmışlardı. Bunun üzerine Muhammed b. Râik, Halife Râzî Billâh'ı H.325/M.936 yılında Vâsıt'a kendisiyle birlikte gitmeğe ve Ahvaz'a yakın bir noktaya gelip Ebû Abdullah b. el-Berîdî ile savaşmaya ikna etmişti. İbn Râik onlara karşı şiddetli bir saldırıya geçmiş,[880] el-Hucariyye askerleri mağlup olup geri çekilmişler ve bu çarpışmalar sırasında onlardan bir grup hayatını kaybetmişti.

Berîdî'nin askerlerini Basra'dan geri çekmeyeceğine dair mektubu İbn Râik'a ulaşır ulaşmaz derhal Bedr el-Harşenî ile Beckem'i her ikisinin emrine verdiği askerlerle el-Câmide'ye gidip ikamet etmelerini emretmişti. Ancak Beckem, el-Câmide'de ikamet eden Bedr'e uymamış ve askerleriyle birlikte yoluna devam ederek Sûs'a ulaşmıştı. el-Berîdî bunu haber alır almaz kölelerinden «el-Hammâl» diye bilinen Muhammed komutasında kalabalık bir orduyu yola çıkarmış, her iki ordu Sûs şehri dışında karşılaşıp

877 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 292-293; İbnü'l-Esîr, VIII, 445-446; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, IV, 18; Hasan İbrahim, *Târihu'l-İslâm*, IV, 4l.
878 Bunlar Basra sahib-i beridinin çocukları oldukları için Beridi nisbesiyle meşhur olmuşlardır. Ebu Abdullah Ahmed, Ebu Yusuf Ya'kub ve Ebu'l Hüseyin Ali b.Muhammed üç kardeş idiler. Abdülkerim Özaydın "*Beridiler*" DİA, İstanbul, 1992, V, 501-502
879 İbn Miskeveyh, I, 205; İbnü'l-Esîr, VIII, 217.
880 İbn Miskeveyh, I, 367; İbnü'l-Esîr, VIII, 329.

çarpışmalara girişmişlerdi. Beckem'in yanında iki yüz yetmiş kadar Türk asıllı asker vardı. el-Berîdî'nin adamları bu çarpışmalar sırasında mağlup olup geri dönmüşlerdi. Mağlup olup geri dönmeleri üzerine el-Berîdî bu askerlere ilâvelerde bulunarak sayılarını altı bine çıkarmış ve tekrar el-Hammâl ile birlikte Beckem üzerine yollamıştı. Her iki askerî birlik Tüster nehri yakınlarında karşılaşmış, Beckem, hemen adamlarıyla birlikte nehri geçmişti. el-Berîdî'nin askerleri Beckem'i ve adamlarını görünce savaşa girmeksizin kaçmışlardır.[881]

Ebû Abdullah el-Berîdî yine kölelerinden İkbâl komutasında hazırladığı bir askerî birliği Basra'nın gençleriyle birlikte Matârâ'ya göndermişti. İbn Râik'in adamlarıyla Matârâ'da karşılaşmışlar, bu seferinde ise İbn Râik'in askerleri yenilmiş ve onlardan bir grup esir alınmıştı.[882] İbn Râik'in askerlerinin yenilmesi üzerine el-Berîdî mutmain olup az da olsa rahata kavuşmuş ve adamlarıyla birlikte Basra'da ikamet etmişti. Diğer taraftan Beckem de Ahvaz'ı tamamen ele geçirmişti. İbn Râik adamlarının Basra civarında yenilmesi üzerine yeni baştan bir ordu hazırlayıp bir kısmını karadan, bir kısmını ise nehir yolu ile el-Berîdî üzerine sevk etmişti.[883] Karadan giden askerler hemen el-Berîdî'nin askerleriyle karşılaşıp çarpışmalara girişmişler, ancak mağlup olmuşlardı. Nehir yoluyla giden askerler ise el-Kellâ' mahallesini ele geçirmişlerdi. Ebû Abdullah el-Berîdî nehir yoluyla gelen İbn Râik'in askerlerinin yaklaştığını görünce daha evvel hazırlamış olduğu gemilere binerek Bahreyn adasına kaçmıştır. Bu haberi alan İbn Râik hemen bizzat kendisi Vâsıt'tan hareket ederek karadan Basra üzerine yürümüş, Beckem'e de yazdığı mektupta yanındakilerle birlikte kendisine yetişmesini emretmişti. Gerek İbn Râik ve gerekse Beckem'in emrindeki askerler Basra'ya yaklaşıp halkıyla çarpışmalara girişmişlerdir. Nihayet çarpışmalar netice vermeyince İbn Râik ve Beckem karargâhlarına geri dönmüşlerdir.[884]

Ebû Abdullah el-Berîdî'ye gelince, Oval adasından hareket ederek İmâdüddevle b. Büveyh'in yanına giderek ona katılmış ve Irak'a yürümesi konusunda onu teşvik ederek İbn Râik'in ordusunun güçsüz olduğunu ve kendisine karşı koyma imkânı bulamadıklarını anlatmış ve işi ona bir hayli kolay göstermeğe çalışmıştı. Bu arada İbn Büveyh kardeşi Muizzüddevle'yi el-Berîdî ile birlikte Bağdat'a doğru yola çıkarmıştı.

Muizzüddevle İbn Büveyh ile el-Berîdi'nin Fars bölgesinden kendilerine doğru harekete geçtiklerini haber alan İbn Râik, Beckem'i Ahvaz'a göndermişti. Beckem

881 İbn Miskeveyh, I, 368; İbnü'l-Esîr, VIII, 330.
882 İbn Miskeveyh, I, 369; İbnü'l-Esîr, VIII, 333.
883 İbn Miskeveyh, I, 370; İbnü'l-Esîr, VIII, 334.
884 İbn Miskeveyh, I, 375; İbnü'l-Esîr, VIII, 335.

kendisine Ahvaz'ın harp işleri ile haracının verilmesi halinde oraya gidebileceğini söylemiş, İbn Râik da onun bu isteğini kabul ederek Ahvaz'a göndermişti.[885]

Bu arada el-Berîdî'nin askerlerinden bir grup geceleyin İbn Râik'i dört bir tarafından saldırarak hezimete uğratmışlardı. İbn Râik bu şekilde mağlup olduğunu görünce el-Berîdî'nin ganimet olarak ele geçirmemesi için yanındaki ve ordugahındaki her şeyin yakılmasını emredip bir grup askerle birlikte Ahvaz'a doğru yürümüştür. İbn Râik, Ahvaz'a geldiğinde Beckem'in etrafında bulunan adamlardan bir grup onu tutuklamasını tavsiye etmişlerse de Beckem buna yanaşmamıştı. Bir kaç gün Ahvaz'da ikamet eden İbn Râik Vâsıt'a geri dönmüştü.[886]

Bu yılda Muizzüddevle Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Büveyh ile Berîdî, Ahvaz'a ve çevresindeki illere doğru yürüyerek bütün buraları ele geçirip hakimiyeti altına almıştı. Bunları haber alan Beckem, onlarla savaşmak üzere harekete geçmiş, ancak çarpışmaların ilk safhasında mağlup olup geriye çekilmişti. Beckem'in geri çekilmesinin en büyük amillerinden birisi, o günlerde şiddetli yağmurların yağması, bu yağmurların tesiriyle emrindeki Türklerin yaylarının kirişlerinin ıslanmış olması ve dolayısıyla ok atamayışlarıydı. Bunun için Beckem Muizzüddevle ve el-Berîdî ile savaşmaktan vazgeçip Ahvaz'a geri dönmüş ve askerlerinden bir kısmını da Asker-i Mükrem de bırakmıştı. Burada kalan askerler Muizzüddevle ile on üç gün müddetle çarpışmış ve nihayet Tüster'e geri çekilmişlerdir. Muizzüddevle de Asker-i Mükrem'i ele geçirmişti.[887]

Emîrü'l-ümerâlığa geçen Türk komutan Beckem kendisi için büyük tehlike oluşturan Berîdî'yi vezirliğe getirip iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. H.328/M.939 yılında Ebû Abdullah el-Berîdî ile anlaşmış, kızıyla evlenip onunla akrabalık bağı dahi kurmuştu. Aralarının iyi olduğu bu günlerde el-Berîdî, Beckem'e gönderdiği bir mektupta el-Cibâl bölgesine hareket etmesini, Büveyhoğullarını yok etmek üzere birlikte hareket etmeye davet etmişti. Bu davet üzerine, Beckem yakın adamlarından Ebû Zekeriyyâ es-Sûsî komutasında 500 kişilik bir askerî Ebû Abdullah el-Berîdî'nin yanına göndermiş.[888] Bu komutan, el-Berîdî'yi Sûs ve Ahvaz'a yürümeye teşvik etmişti. Halbuki Abdullah el-Berîdî'in asıl niyeti Beckem'i Bağdat'tan uzaklaştırdığı anda oraya gidip şehrin hâkimiyetini ele geçirmekti. Ebû Zekeriyyâ onu Ahvaz'a harekete teşvik etmesine rağmen o, bu konuda karar almıyor, tereddütlü davranıyordu. Beckem'in

885 İbn Miskeveyh, I, 375; İbnü'l-Esîr, VIII, 335.
886 İbn Miskeveyh, I, 376; İbnü'l-Esîr, VIII, 339.
887 İbn Miskeveyh, I, 377; İbnü'l-Esîr, VIII, 340.
888 İbn Miskeveyh, I, 410; İbnü'l-Esîr, VIII, 361.

hezimete uğramasını veya öldürülmesini bekleyip duruyordu. Ebû Zekeriyyâ bir ay kadar bir müddet Ebû Abdullah el-Berîdî'nin yanında durmuş ve onu sürekli Ahvaz üzerine yürümeğe teşvik etmişti; ancak, Ebû Abdullah el-Berîdî, Ebû Zekeriyyâ'yı durmadan oyalıyordu. Ebû Zekeriyyâ durumu sezince derhal Beckem'e bir mektupla olup bitenleri bildirmişti.

Beckem yoluna devam ettiği bir sırada bu mektubu alınca son derece hızlı koşan atlara binerek derhal Bağdat'a geri dönmüş ve askerlerini arkada bırakmıştı. Derhal Berîdî'nin tuzaklarına engel olmuş ve onu vezirlikten azletmiştir. Ayrıca Beckem, el-Berîdî'nin idaresindeki Vâsıt'a hareket etmiş. Vâsıt'a ulaştığında şehirde hiç kimseyi bulamamış, buraya tamamen hakim olmuştur. Berîdî de Basra'ya kaçmak zorunda kalmıştır.[889]

Beckem ve Berîdî arasında mücadele bitmemişti. Nitekim Abdullah el-Berîdî H. 329/ M.940 yılında Basra'dan Mezâr'a bir ordu göndermiş, buna karşılık Beckem de Tüzün komutasında bir orduyu bunlara karşı çıkarmıştır. Her iki ordu çarpışmalara girişmiş, ilk anda Tüzün mağlup olmuş hemen Beckem'e mektup yazıp oraya yetişmesini istemişti. Beckem de hemen Vâsıt'tan hareket edip oraya gelmiş ve onlara galip gelmiştir. Ancak bu savaş esnasında Beckem arkasından ansızın gelen bir adamın saldırısına uğramış ve hayatını kaybetmiştir.[890] Daha sonra Tüzün'ün Berîdîlere katılması onların yükselmelerinde büyük etki yapmıştır.

Berîdî iktidara gelebilmek için maiyetindeki askerleri sürekli halifeye karşı kışkırtıyordu. Bir defasında Berîdî, askerlerini halifeden para istemeleri hususunda teşvik ediyordu. Halife, Berîdî'ye paraları ödemesine rağmen, Berîdî paraları askerlerine ödememiş ve böylece Halifeye karşı onların kinlerini artırmak istemişti. Ancak bu durumu öğrenen askerler, bu sefer isyan bayraklarını Berîdî'ye karşı yöneltmişlerdir. Askerler arasında bulunan Deylemîler başlarına Gürtekin ed-Deylemî'yi, Türkler de Beckem'in hizmetçilerinden Tekinek et-Türkî'yi geçirmişlerdi.[891] Hepsi birlikte el-Berîdî üzerine saldırıya geçmişler, Türklerin reisi Tekinek de adamlarıyla onlara katılmıştır;[892] ancak, Berîdî askerlerine paralarını dağıtarak olayları yatıştırmıştır.

İbn Râik, el-Berîdî'nin merkeze göndermesi gereken malı göndermemesi sebebiyle dolayı H.330/M.941 yılında Vâsıt'a doğru harekete geçmişti. İbn Râik'in Vâsıt'a hareket

889 İbn Miskeveyh, I, 410; İbnü'l-Esîr, VIII, 362.
890 İbn Miskeveyh, II, 8; İbnü'l-Esîr, VIII, 371.
891 İbn Miskeveyh, II, 12; İbnü'l-Esîr, VIII, 374.
892 İbn Miskeveyh, II, 13; İbnü'l-Esîr, VIII, 374.

etmesi üzerine el-Berîdî'nin oğulları Basra'ya kaçmışlardır.[893] Ebû Abdullah el-Berîdî kardeşi Ebû'l-Hüseyin'i Türk ve Deylemîlerden oluşan bir ordu ile Bağdat'a göndermişti. Ebû'l-Hüseyin el-Berîdî Bağdat'a ulaşmış el-Müttakîlillâh ve İbn Râik ile burada karşılaşmıştı. Gerek nehirde ve gerekse karada her iki taraf karşı karşıya gelip şiddetli çarpışmalara başlamıştı. Ancak bu çarpışmalar sonunda Bağdat halkı yenilip geri çekilmiş, el-Berîdî ve adamları da Dâru'l-hilâfe'yi tamamen ele geçirerek istilâ etmişti. Bağdat'a hakim olan Berîdî'nin maiyetinde Türk ve Deylemli askerler vardı. Berîdî bu durumu gözeterek, Bağdat'ı bu iki grup arasında paylaştırmıştır. Türk komutan Tüzün'e Bağdat'ın doğu kesimini, Deylemli komutan Nûştekin'i de batı kesimi emniyet amirliklerine tayin etmiştir.[894]

İbn Râik öldürülünce de bütün ordu birlikleri el-Berîdî'nin yanından kaçma hususunda adetâ yarışıyorlardı. Berîdîlerin içinde de Türk askerlerin ve komutanların olduğu yapılan bir atamada karşımıza çıkmaktadır. el-Berîdî tarafından er-Râzânât ve çevresine H.330/M.941 yılında tayin edilmiş bulunan Türk komutanlarından Hachac, el-Müttakî'nin yanına kaçmıştı.[895] Bu bilgi bize, o dönemin etkili emirlerinden olan Berîdîlerin yanında da Türk komutanların olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Tüzün, Nûştekin ve diğer Türk komutanları Ebû'l-Hüseyin el-Berîdî'ye baskın yapıp onu yakalama hususunda kendi aralarında müzakerelere girişmişlerse de bir görüş birliğine varamamışlardı. Bu arada aralarından Nûştekin bu görüşmelerin mahremiyetine ihanet ederek durumu el-Berîdî'ye iletmiş, el-Berîdî de gereken tedbirleri alıp yanında Deylemîlerden bir grup muhafız bulundurmuştu. O anda Tüzün, Nûştekin'in ihanetini anlamış ve geri dönüp yanında bulunan kalabalık bir Türk askerî grubuyla birlikte Nüştekin'in üzerine yürümüş ve onu öldürmüştür.[896] Tüzün'ün Türk askerlerini komuta etmesiyle Berîdîler yine ikinci planda kalmışlardır.

I.5.10. Deylemî İsyanlarının Bastırılmasında Türkler

Karmatîlerden kurtulan Abbâsîlerin bu sefer karşısına Deylemliler çıktı. Deylemlilerin ismine, Musa b. Boğa ile el-Kevkeb el-Alevî'nin Kazvin civarında

893 İbn Miskeveyh, II, 23; İbnü'l-Esîr, VIII, 380.
894 İbn Miskeveyh, II, 28; İbnü'l-Esîr, VIII, 383.
895 Taberî, XI, 332; İbnü'l-Esîr, VIII, 380.
896 İbn Miskeveyh, II, 28; İbnü'l-Esîr, VIII, 384.

karşılaşmaları sonrasında rastlamaktayız. el-Kevkeb mağlup olarak kaçıp Deylemîlere sığınmıştır.[897] Sâmânîler içinde hareket eden Deylemlilerin bir müddet sonra isyanlarına tanık olmaktayız.

Esfâr b. Şîreveyh ed-Deylemî ile Merdâvîc H.316/M.928 yılında Taberîstân'ı istilâ etmişti.[898] Esfâr'ın ordusu içinde Horasan emîrinin adamlarından ve Türklerden oluşan bir grup vardı. Bu sebeple Deylemlilerin faaliyetleri Türkleri yakından ilgilendirmektedir.

Esfâr, Horasan Sâmânî emîri es-Saîd'e karşı büyüklük taslayarak isyan etmiş, Bunun üzerine halife Muktedir, Esfâr ile savaşmak üzere Türk komutan Hârûn b. Garîb komutasında Kazvîn dolaylarına doğru bir ordu sevk etmişti. Ancak Hârûn, bu çarpışmalar sırasında mağlup olup geri çekilmiş ve Kazvîn kapısı önünde adamlarından bir çok kimse öldürülmüştü.[899]

Bir müddet sonra Esfar ve Merdavic kendi aralarında mücadeleye girişmişler ve bu mücadeleden Merdavic galip çıkmış Esfar'ı öldürerek hakimiyetini genişletmeye çalışmıştır. Nitekim gücü artıp malları ve askerleri çoğalınca o sıralarda Mâkân b. Kâkî'nin elinde bulunan Cürcân ve Taberîstân'a göz dikmişti. Askerlerini toplayıp tekrar Taberîstân üzerine yürümüş, Mâkân b. Kâkî de ona karşı direnmişti. Ancak Merdavîc, Mâkân'a galip gelerek Taberîstân'ı istilâ etmiş ve ele geçirmiştir. Taberîstân'ı hallettikten sonra Merdavîc, Cürcân'a hakim olmuştur.[900]

Deylemliler hakimiyet alanlarını genişletmek üzere H.319/M.931 yılında Hemedân halkıyla savaşa girişmişlerdi.[901] Deylemlilerin komutanı Merdâvîc onlara karşı zafer elde etmiş ve birçok kimseyi öldürüp evlerini yakmış, bir sürü kimseyi de esir aldıktan sonra geri kalanlarına eman vermişti. Bunun üzerine Muktedir, tekrar Hârûn b. Garîb'i kalabalık bir ordunun başında Merdâvîc'le savaşmak üzere göndermiş, her iki ordu Hemedân civarında karşılaşıp şiddetli bir savaşa girişmişler, savaş neticesinde Hârûn ve Halîfenin askerleri yenilerek geri çekilince Merdâvîc bütün el-Cibâl bölgesine Hemedân'ın öte taraflarına hakim olmuştur.

Esfâr'ın ileri gelen adamlarından olan yine başka bir Deylemli komutan Leşkeri, H.319/ M.931 yılında halîfeden emân dilemişti. Hârûn b. Garîb'in Merdâvîc'e karşı mağlup olması üzerine Leşkerî, Hârûn ile birlikte Kâsırîn'e gitmişti. Hârûn, Merdâvîc ile

897 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 181.
898 İbnü'l-Esîr, VIII, 193
899 İbnü'l-Esîr, VIII, 195.
900 İbnü'l-Esîr, VIII, 197.
901 İbn Miskeveyh, I, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 227.

savaşmak üzere Halifeden yardım istemişti. Diğer taraftan Hârûn, Leşkerî'yi kendisine mal ve yardımcı kuvvet getirmek üzere Nihâvend'e göndermişti; ancak, Leşkerî, Hârûn'dan kaçarak kendisine katılan askerlerle birlikte İsfahan'a kaçmıştı. O sırada İsfahan valisi Ahmed b. Kayıglıg idi. Ahmed b. Kayıglıg, Leşkerî ed-Deylemî'ye karşı çıkarak onunla savaşmış; ancak son derece kötü bir mağlubiyete uğrayınca Leşkerî İsfahan'ı ele geçirmiştir.[902]

el-Cibâl bölgesi ve çevresinin hâkimi Merdâvîc ed-Deylemî, maiyetindeki Türklere son derece eziyet etmesini hayatıyla ödemiştir. Türkler bu eziyetlerin ahını Merdavic'ten kötü bir şekilde almışlardır. Onun öldürülmesi şu şekilde gerçekleşmiştir.[903] H.323/M.934 yılında bir gün Merdavic, hamama girmek istemişti. O hamama girdiğinde odaları Kürtekin adında bir Türk bekliyor ve onu koruyordu; ancak o gün Merdâvîc Kürtekin'e kendisine yanaşmamasını ve onu izlememesini söyleyince Kürtekin de ondan geride durmuş ve buna son derece kızmıştı. Fakat o gün Merdâvîc'e son derece kızdığı için nöbetçileri de getirmemişti. Merdâvîc'in hamamdaki hizmetini gören siyahî bir hizmetçisi vardı. Türkler bunu da kendi saflarına çekmişlerdi. Merdâvîc, hamama girdiğinde siyahî hizmetçi kendisine verilen talimatı aynen uygulamıştı. O sırada gelen Türkler, hamama hücum etmişler, kapıda beklemekte olan hizmetçi onlara engel olmak istemişse de, Türkler tarafından etkisiz hale getirilmiş ve neticede Türkler Merdâvîc'i öldürmüşlerdi.

Halkı Merdâvîc'e karşı kışkırtanlar ve onun ölümüne sebep olanlar şunlardı: İleride Bağdat askerlerinin başkomutanı olacak olan Tüzün, Yarûk, İbn Buğra ve Muhammed b. Yınal et-Tercümân ve onlara muvafakat eden Beckem et-Türkî idi.

Türkler Merdâvîc'i öldürdükten sonra iki ayrı gruba ayrıldılar.[904] Bir grup, Tüzün tarafından Hachac ile birlikte İmâdüddevle b. Büveyh'in yanına gitmişti. Diğer grup ise - ki bu grup diğerinden daha kalabalıktı, Beckem ile birlikte el-Cibâl bölgesine doğru çekilmişlerdi. Bu ikinci grup Dînever ve çevresinin haracını ve vergilerini toplayıp Nehrevân'a gitmişler ve oradan Halîfe Râzî'ye mektup yazıp Bağdat'a gitme isteklerini dile getirmişlerdi. Halîfe Râzî'nin bu isteklerini kabul etmesi üzerine Bağdat'a gelip yerleşmişler; ancak el-Hucâriyye askerleri bundan pek memnun olmayıp kendilerine karşı bir tuzak olduğunu zannederek Türklerin tekrar el-Cibâl illerine doğru gönderilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine vezir İbn Mukle, Bağdat'tan ayrılmalarını emretmiş ve çekip

902 İbn Miskeveyh, I, 214; İbnü'l-Esîr, VIII, 228.
903 İbn Miskeveyh, I, 310; İbnü'l-Esîr, VIII, 298.
904 İbn Miskeveyh, I, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 298.

gitmeleri için onlara bir hayli mal ve para vermişti; ancak bundan pek hoşlanmayan ve bu isteği kabul etmeyen Türkler bu duruma bir hayli kızmışlardır.

Bu arada Basra'nın da hâkimi bulunan ve Vâsıt'ta yaşamakta olan Hazar Türklerinden İbn Râik Türklere yazdığı bir mektubunda onları yanına çağırmıştı.[905] Türkler Beckem'in komutası altında Vâsıt'a varmışlar, İbn Râik de Beckem'den diğer Türklerle, Merdâvîc'in yakın adamları ve Deylemîlerin ileri gelenleri olan kimselere mektuplar yazmasını ve onları Vâsıt'a davet etmesini istemişti. Beckem'in yazdığı mektuplar üzerine Deylemîlerle Türklerden kalabalık bir grup gelip Vâsıt'a yerleşmiş, İbn Râik onlara bir sürü hediyeler ve özellikle komutanları ve reisleri Beckem'e başta olmak üzere, hil'atler dağıtmıştı. Beckem ve adamları İbn Râik'in yanında bir müddet daha kalmışlardı.

İbn Râik'in Bağdat'a gelmesi üzerine Gürtekin ed-Deylemî buradan çıkıp Ukbarâ'ya gitmişti.[906] İbn Râik ile Gürtekin ed-Deylemî arasında emiriülümeralık makamına gelebilmek için mücadeleler olmuştur. Neticede Halife Müttakî, İbn Râik'e hil'at giydirmiş ve onu Emîrü'l-ümerâ makamına tayin etmişti. İbn Râik de Gürtekin'i tutuklatarak[907] Deylemli komutana galip gelmiştir

I. 5. 11. Çeşitli Ayrılıkçı İsyanların Bastırılmasında Türkler

Bu dönemde yukarda bahsedilenlerden farklı olarak olarak her hangi bir bölge ve bir topluluk kategorisine katılamayan isyanlar da çıkmıştır. Bu tür isyanlara verilecek ilk örnek Halife Mütevekkil'in ölümünden sonra vuku bulmuştur. Onun ölümünün ertesi günü, Ubeydullah'ın etrafında Araplardan, Acemlerden, Ermenilerden ve diğer unsurlardan onbin ile onbeş bin kişi arasında bir grup toplanarak isyan etmiştir. Çok farklı unsurların bir araya gelerek isyan etmeleri, özellikle de Halife Mütevekkil'in ölümünden sonra ortaya çıkması, Türklerin nüfuzundan rahatsızlık duyanların,

905 İbnü'l-Esîr, VIII, 303.
906 İbn Miskeveyh, II, 17; İbnü'l-Esîr, VIII, 375.
907 İbn Miskeveyh, II, 18; İbnü'l-Esîr, VIII, 376.

egemenliği ve iktidarı Türklerden almak için çalışanların ittifakını sergilemektedir. Bu isyan da Türk komutanlardan Boğa ve Vasîf sayesinde bastırılmıştır.[908]

Bu türden diğer bir isyan Müstaîn'in iktidara gelmesi esnasında yaşanmıştı. Onun hilafete geçirildiği gün bir merasim tertip edilmişti. Bu törende çarşı ve pazar esnafları tarafından bir isyan çıkarılmış ve buna Bağdat'tan gelen süvariler de katılmıştı. Daha sonra isyancılar ve talancılar cephanelerin olduğu depoya girip yağmalamak istemişlerse de Büyük Boğa sayesinde bu facia önlenmiştir.[909] Burada, Türklerden rahatsız olan diğer etnik unsurların her fırsatı değerlendirdiklerini görmekteyiz. Ama bu dönem Türklerin otoritesinin sarsılamayacağı zaman olduğu için başarıya ulaşamamıştır.

Bu kategori içine sokulacak isyanlardan biri; H.248/M.862 yılında Kefertusa'da Ebû'1-Amud es-Sa'lebi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı Amâcûr et-Türkî bastırmıştır.[910] Diğeri; H.249/M.863 yılında Bağdat'ta olmuştur.[911] Bağdatlılar toplanarak isyan bayrağı açmışlar. Boğa, Otamış, Vasîf ve diğer ileri gelen Türk komutanlar da olayları bastırmışlardır. Bağdatlıların bu cılız isyanları başarılı olamamakta idi. Çünkü, Türk komutan ve onlara bağlı birlikler güçlerinin zirvesindeydi.

Türklerin iktidarının sarsılması için farklı merkezler de isyanların çıktığını görmekteyiz. Bunlardan biri H.250/M.864 yılında Humus halkı ve Kelb kabilesinden bir grup tarafından öncelikle valileri Fazl b. Karin'e hücum etmeleri ve onu öldürmeleriyle ortaya çıkmıştır.[912] Bu isyanı bastırmak üzere Ya'kûbî, Şam amili Nüşrî b. Tacibek et-Türkî'nin görevlendirildiğini söyler.[913] İbnü'l-Esir ise bu olayı bastırmak üzere Musa'nın gittiğini belirtir. Nüşrî'nin olayları bastıramaması üzerine Musa'nın gittği anlaşılmaktadır. Bu kişi, isyanları bastırmada başarılı olamayınca, bunun üzerine Müstaîn, Musa b. Boğa el-Kebîr et-Türkî'yi Humus üzerine göndermiş, Musa b. Boğa onları mağlup ederek Humus'u hakimiyeti altına almış ve halkından çok kimseyi öldürmüş bir çok kimseyi de esir almıştır. Yine bu isyanda Nüşrî adında bir Türk komutan ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Bu Türk askerî gücünü ve tarihin derinliklerine gömülmüş binlerce Türk komutanın bulunduğunu göstermektedir.

Sâmerrâ'da Türklerin hakimiyetinden rahatsız olan sadece Arap ve İranlılar değildi. Türk komutanların yanında görev alan Mağrib asıllı yaklaşık 2000-3000 arasında sayılara ulaşan el-Meğâribe olarak isimlendirilen askerî birlik de Türklerden

908 Taberî, IX, 239; İbnü'l-Esîr, VII, 103.
909 Taberî, IX, 257; İbnü'l-Esîr, VII, 117.
910 Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 118.
911 Taberî, IX, 261; İbnü'l-Esîr, VII, 121.
912 Taberî, IX, 276; İbnü'l-Esîr, VII, 134.
913 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496.

rahatsızdı. Meğâribe, H.252/M.866 yılında isyan etmişlerdir.[914] Bu isyanın başlamasına Türklerin el-Meğâribe komutanlarından İsa b. Ferhanşah'ı öldürmeleri neden olmuştu. el-Meğâribe de bu olay üzerine Muhammed b. Reşid ve Nasr b. Sa'd'ın etrafında toplanmışlardı. el-Meğâribe, her gün bir Halife öldürüp öbürünü görevinden azlediyor ve ertesi gün de istediğiniz veziri tayin ediyorsunuz şeklinde sitemlerini dile getirerek Türklere karşı saldırıya geçtiler. Türkler de Kerh ve diğer yerlerde bulunan adamlarını çağırarak el-Meğâribe ile karşı karşıya gelmişlerdi. Türkler el-Meğâribe'nin baş komutanlarından iki kişinin öldürmesiyle el-Meğâribe'nin sesinin kesileceğini düşünerek bu iki kişinin öldürülmesini kararlaştırdılar. Türklerin toplanıp Muhammed b. Reşid ile Nasr b. Sa'd'ı öldürmek istedikleri haberi etrafa yayılınca, adı geçen bu iki şahıs gizlenmiştir; ancak onların gizlendiği yer Türklere gammazlanmış, Türkler de bu iki adamı yakalayıp öldürerek Meğâribe askerî birliklerinin isyanını bastırmışlardır.[915] Meğâribe'nin her gün bir halifeyi öldürüp diğerini yerine geçiriyorsunuz sözleriyle Türklerden ciddi manada rahatsız olduklarını anlamaktayız. Türk hakimiyetinin sarsılmasına yönelik gerçekleştirilen bu saldırı Türklerin gücünü kıramamıştır.

Halife Mu'tez döneminde de isyanlar durmamış Türk komutanlar yine bu isyanları bastırmak üzere koşturmuşlardır. Bunlardan biri de H.253/M.867 yılında Kerec şehrindeki isyandır.[916] Mu'tez, Musa b. Boğa el-Kebîr'i el-Cibal bölgesinde Kerec şehrinde isyan eden Abdülaziz b. Ebû Dülef üzerine göndermiştir. Öncü kuvvetlerin başında Müflih adında bir Türk komutan bulunuyordu. Aralarında meydana gelen çarpışmalar sonunda Abdülaziz b. Ebû Dülef mağlup olmuş ve adamlarından çok kimse öldürülmüştü. Bu isyanların sebebi de Türk hakimiyetinden kurtulma, Türk iktalarına sahip olabilme, kendi bölgesinde bağımsız hareket edebilmedir. Ama Türk komutanlar bunlara fırsat vermemiştir.

Musul ve el-Cezire bölgesi hakimi olun İshak b. Kündâcık et-Türkî'nin iktalarına H.267/M.880 yılında Araplardan İshak b. Eyyub, İsa b. es-Şeyh, Ebû el-Magra ve Hamdân b. Hamdun ile Rabia, Bekr ve Yemen'den onlara tabi olanlar göz dikince, İbn Kündâcık ile mezkur kişiler arasında çarpışmalar meydana gelmişti.[917] İshak b. Kündâcık onları Nusaybin'e kadar kovalamış ve oradan Diyarbakır'a kadar takip etmiştir.

914 Taberî, IX, 369; İbnü'l-Esîr, VII, 173.
915 Taberî, IX, 362; İbnü'l-Esîr, VII, 173; Muhammed, Hüdari Bek, a.g.e., s. 317.
916 Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 178.
917 Taberî,IX, 599, İbnü'l-Esîr, VII, 362.

Sacoğullarının komutanı Ebü's-Sâc çok fazla yerlerde iktalara sahip olmak için mücadele etmiştir.[918] Bunlardan biri H.267/M.880 yılında Ebü's-Sâc ile Haysam el-İclî arasında meydana gelmiş. Haysam'ın öncü kuvvetleri mağlup edilerek karargahları yağmalanıp ganimetler ele geçirilmişti.

Bir diğer mücadele H.267/M.880 yılında Kayıglıg et-Türkî ile Cibal bölgesi[919] valisi Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef arasında meydana gelmiş[920] ve savaşta Ahmed mağlup olup, Kayıglıg da Hemedan'a çekilmişti. Yine durmayan Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef, H.268/M.881 yılında bu sefer Ezgütekin b. Asâtekin'in iktalarına saldırmıştır.[921] Ezgütekin, Ahmed'i Kum şehrinde hezimete uğratmış ve şehri ele geçirmiştir. Gördüğümüz gibi Türk komutanlar iktalarını korumanın uğraşısı içerisine düşmüşlerdir.

Birçok isyanlara sahne olan Bağdat'ta H.307/M.919 yılında farklı bir sebepten dolayı isyan çıkmıştır. Bu isyanın sebebi, eşya ve yiyecek fiyatlarının aşırı yükselmesiydi. Bunun üzerine her tabakadan halk topluca isyan ederek minberlere hücum edip tahrip etmişler ve şehirde karışıklıklar çıkarmışlardı.[922] Bunun üzerine Muktedir, Garîbu'l-Hâl komutasında bu isyanı bastırmak üzere asker çıkarmış, halkla çarpışmalara girişen askerler nihayet bu isyancıları dağıtmıştır.

Yukarıdakine benzer bir isyanda H.307/M.919 yılında Musul'da gıda maddeleri satıcıları ile ayakkabıcılar arasında meydana gelmiştir.[923] Bu kavga sırasında Musul ayakkabıcılar çarşısı içindekilerle birlikte tamamen yanmıştı. O sırada Musul valisi el-Abbâs b. Muhammed b. İshâk b. Kündâcık idi; ancak Musul halkı onunla çarpışmayı kararlaştırarak şehri tahkim edip bütün girişleri kapatmışlardı. Musulluların bu planlarına vakıf olan el-Abbâs b. Muhammed b. İshâk, onlarla çarpışmaktan vazgeçip etrafta bulunan Bedevî Arapları şehri tahrip etmek için kışkırmış ve bu sayede Musullulara planlarını uygulatma fırsatı vermedi.

Leyla İbn Numan adında bir kişi, H.308/M.920 yılında Cürcan bölgesinden ed-Dâmağân üzerine yürüyüp buranın halkıyla savaşa girmiş onlardan bir hayli adam öldürdükten sonra geri dönmüştü. Bu olay üzerine Karatekin adında bir Türk komutanın

---

918 Taberî,IX, 600; İbnü'l-Esîr, VII, 363.
919 Rey ve İsfahan şehirlerini kapsayan bölge anlaşılmalıdır. Bak. Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, 99.
920 Taberî, IX, 599; İbnü'l-Esîr, VII, 361.
921 Taberî, IX, 601; İbnü'l-Esîr, VII, 372.
922 İbnü'l-Esîr, VIII, 121.
923 İbnü'l-Esîr, VIII, 122.

Leylâ b. Nu'mân ile çarpışmak üzere Cürcân üzerine yürümüştür.[924] Ancak Cürcân'da giriştikleri savaşta Karatekin mağlup olup geri çekilmiştir.

Abbâsî askerî birlikleri içinde Musâfiyye olarak bilinen yaya askerleri H.318/M.930 yılında bir sürü fitne ve karışıklıklar çıkarıp isyan etmişlerdir. Bağdat'tan çıkarılan bu birlik Vâsıt'a kaçmışlardı.[925] Bunların peşini bırakmayan Türk komutan Mûnis, Vâsıt'ta bunlara karşı giriştiği bir operasyonda onlardan bir çok adamı öldürmüş ve böylece bir daha ortaya çıkmamak üzere onları bertaraf etmiştir.

I. 6. Türklerin Kendi Aralarındaki Askerî Mücadeleleri

Abbâsîlerin ikinci döneminde, Türk komutanların kendi aralarında zaman zaman birçok askerî mücadeleler yaptıkları görülmektedir. Türkler arasında ilk zamanlar güçlü bir bağlılığın mevcut olduğu, fakat zamanla iktidar hırsının bu birliği bozduğu hissedilmektedir. Müşterek bir düşmana karşı birlikte hareket etmelerine rağmen, tehlike ortadan kalkınca aralarında anlaşmazlık zuhur etmeye başlıyordu. Bu mücadeleler bu devrin sonuna doğru daha da artmış neticede Türk Nüfuzu dönemi bitmiştir.

Türkler arasında ilk ciddi kavga mali ve siyasî nüfuz sebebiyle ortaya çıktı. H.249/M.863 yılında vezir Otamış et-Türkî'nin elde etmiş olduğu mallar diğer Türk komutanların tepkisini çekmiş ve durum Otamış'ın öldürülmesiyle sonuçlanmıştır.[926] Türkler arasında ikinci hadise H.251/M.865 yılında vuku bulmuştur. Mütevekkil'in öldürülmesinde başrolü oynayanlardan biri olan Bağir et-Türki, bu olaydan sonra ordu içerisinde nüfuz ve kudret sahibi olmuştu. Müstaîn de Türk komutanlardan rahatsızdı. Onları birbirine düşürmek istiyordu. Bu emeline kavuşmak isteyen halife, Bağir'i başkomutanlığa getirmeye karar verdi. Bu durumu öğrenen diğer Türk komutanlar Boğa ve Vasif, Müstaîn'e baskı yaparak Bağir'i saraya çağırıp hapsettirmişlerdir; ancak hadise duyulunca Bağir'e bağlı olan birlikler sarayı kuşatarak, halifenin atlarını yağmaladılar. Bunun üzerine Vasif ve Boğa, Bağir'in adamalarına gözdağı vermek için onu öldürdüler

924 İbnü'l-Esîr, VIII, 123.
925 İbn Miskeveyh, I, 202; İbnü'l-Esîr, VIII, 216.
926 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, IX, 264; İbnü'l-Esîr, VII, 125; İbn Haldûn, *İber*, III, 284.

ve cesedini önlerine attılar.[927] Bu olay sonrasında Türkler arasında savaşlar olmuş neticede birçok insan ölmüştür.

Halife Müstaîn'in büyük bir tedbirsizlik sonucu H.251/M.865 yılında Bağir'i öldürmesi üzerine Bağdat'a kaçmak zorunda kalmış, bunun üzerine Türkler, Mu'tezz'i hilafet makamına getirme konusunda anlaşmışlardır.[928] Neticede Müstaîn ile Mu'tez arasında hilafet mücadelesi başlamış Türk Komutanlardan Boğa es-Sağîr ve Vasîf, Müstaîn'in yanında, adı duyulmayan diğer Türk Komutanlar Mu'tezz'in yanında yer almıştı. Boğa es-Sağîr'in oğlu Abdullah önce Müstaîn'in yanında yer almış daha sonra babasına rağmen Mu'tezz'in tarafına geçmişti. Her iki halife de büyük bir denge unsuru olan Musa b. Boğa el-Kebîr'e mektuplar yazıp onu yanlarına çekmeye çalışmışlardı. Musa b. Boğa el-Kebîr'in Mu'tezz'i tutması ibrenin onun tarafına geçmesine neden olmuştur.[929] Bağdat hudutlarında gerçekleşen iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar başlamıştı.[930] Müstaîn ile Mutezz'in birlikleri arasında çarpışmalar devam ederken Ebü's-Sâc, Müstaîn tarafında, Bayıkbey de Mutezz'in tarafında bulunmaktaydı. Bu iki Türk komutan arasında meydana gelen çarpışmada Ebü's-Sâc galip gelerek karşı tarafa ağır kayıplar verdirmiştir.[931] Mu'tez ve Müstaîn başrolde gözükse bile bu mücadele, Türklerin biribirlerini öldürmelerinden başka bir işe yaramamıştır.

Salih b. Vasîf ve Bayıkbey adındaki Türk komutanlar Sâmerrâ'da yeni halifeyi iktidara getirip büyük mülkler elde edinmişlerdi. Diğer önemli Türk komutan Musa b. Boğa el-Kebîr ise İran'da isyanları bastırmakla meşguldü. Musa'nın yanında ve emrinde bulunan askerler, Sâmerrâ'da ikamet edenleri kıskanmağa başlamışlar ve Musa b. Boğa'ya merkeze gitmeyi teklif etmişlerdi. Türk komutanlar Musa ve Müflih askerî birlikleriyle H. 256/ M.869 yılında Sâmerrâ'ya ulaşmışlardı. Merkezdeki Türk komutanların mülkü Musa b. Boğa'nın dikkatini çekmiş, bu zenginliğe ulaşmak için de kendisi gibi Türk olan Salih b. Vasîf'in öldürülmesini istemiştir.[932]

Mühtedî, Salih b. Vasîf'ten kurtulmasından sonra kendisi için tehlike oluşturabilecek iki Türk komutandan Musa ve Bayıkbey'den kurtulmak için Türkleri birbirine düşürmeye çalışmıştır. Halife bunlardan kurtulmak için ilk önce bunların her ikisine de ayrı mektuplar göndererek birbirlerine düşürmeye çalıştı. Türk komutanlar bu planı fark ettiler, bunun üzerine bu Türk komutanlar da Mühtedî'yi azletmek için

927 Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 137; İbn Haldûn, *İber*, III, 286.
928 Taberî, IX, 282; İbnü'l-Esîr, VII, 141.
929 Taberî, IX, 310; İbnü'l-Esîr, VII, 167.
930 Taberî, IX, 312; İbnü'l-Esîr, VII, 167.
931 Taberî, IX, 348.
932 Taberî, IX, 443; İbnü'l-Esîr, VII, 219.

faaliyete geçtiler. İlk önce merkeze Bayıkbey gelmiş halifenin yanına gelerek onun yanında olduğunu göstermek istemiş; fakat halife bu fırsatı iyi değerlendirip onu hapsettirmiş ve el-Meğâribe, el-Feragine ve diğer Türkleri etrafında toplayarak bu Türk komutanlara karşı savaş açmıştır. Mühtedî bu mücadelede sağ kanadına Mesrur el-Belhî'yi, sol kanadına Yarcûh et-Türkî'yi getirmiş, kendisi de Asâtekin ve Tebaygu adındaki Türk komutanlarla merkezde durmuştu. Sonra isyancıların başındaki Bayıkbey saraya davet edildi. Halife Bayıkbey'in öldürülmesini emretmiş ve Bayıkbey öldürülüp Attab adındaki birisi tarafından başı Türklere atılmıştı. Bunu gören Türkler isyan ettiler Bayıkbey yanlısı olan Türkler bunun üzerine Attab'ın üzerine hücum ederek onu öldürmüşler, bu arada Mühtedî'nın sağ ve sol kanatlarında bulunan Türkler de karşı tarafta bulunan kardeşlerinin tarafına geçmişler ve Mühtedî'nin yanında kalan diğerleri bu şekilde mağlup olmuşlardı. Büyük çarpışmalar neticesinde Türkler bine yakın kayıp vermesine karşın Mühtedî'yi katlederek olaylara hakim olmuşlardır.[933] Burada da gördüğümüz gibi Türkler kendilerine karşı oynanan bu oyunda ikiye ayrılmasına karşın zamanında birleşerek bu durumdan yara almadan kurtulmuş ve güçlenerek çıkmıştır.

Ahmed b. Tolun Mısır bölgesinin iktalarına sahip olmuş ve yarı bağımsız bir şekilde hareket etmekteydi. Halife Mu'temid döneminin başkomutanı halifenin kardeşi olan Muvaffak bu durumdan rahatsızdı. Ahmed b. Tolun'un mallarına göz diken Ebû Ahmed el-Muvaffak H.262/M.875 yılında Mısır'ın genel emiri olan Ahmed b. Tolun'a cephe aldı.[934] Ebû Ahmed el-Muvaffak, Musa b. Boğa'yı kalabalık bir ordu ile Mısır'a savaşa göndermiş, Musa b. Boğa da Rakka'ya gelip orada konaklamıştı. Ahmed b. Tolun, Musa b. Boğa'nın üzerine geldiğini haber alınca bütün sınır civarındaki kaleleri iyice tahkim etmişti. Musa b. Boğa da Rakka'da on ay kadar kalmış, elindeki malların ve erzakın azlığından geri dönmek zorunda kalmıştır. Bütün bölgelerin gelirlerinin kendisinde toplanmasını isteyen el-Muvaffak Türk komutan Musa b. Boğa'yı kullanarak Türkleri Türklere kırdırmak istemiş; ancak havaların azizliğine uğradığı için emellerine kavuşamamıştır.

Türk komutanlar arasında yapılan bir diğer mücadele de H.264/M.877 yılında Ahmed b. Tolun ile Simâ arasında vuku bulmuştur. Ahmed, Şam'a hakim olunca Haleb naibi Sima et-Tavîl et-Türkî de Antakya'ya kaçtı.[935] Antakya'da bulunan Simâ et-Tavil'e haber gönderip kendisine itaat etmesini ve bu çağrıya uyduğu takdirde onu yerinde

933 Taberî, IX, 469; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
934 Taberî, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 304.
935 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220.

bırakacağını bildirmiş ise de, Sima buna yanaşmamıştır. Sima'nın itaat etmemesi üzerine Ahmed b. Tolun üzerine yürümüş, onu Antakya'da muhasara etmişti. Sima, Ahmed b. Tolun'a karşı şiddetle karşı koyup gayet iyi savaşmış ancak bu çarpışmalar sırasında öldürülmüştür.[936] Buradan Mütevekkil'in hilafetinde ilk biat edenler arasında zikredilen Türk komutanlardan Simâ et-Tavil'in[937] Antakya iktalarının sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak madde hırsı bu iki Türk komutanı karşı karşıya getirmiş. Bu mücadele, daha güçlü olan Ahmed b. Tolun'un galibiyetiyle sonuçlanmıştır.

Ahmed b. Tolun iktalarını daha da genişletmek için Kınnesrin ve el-Avâsım'ı fethetmiş[938] ve daha sonra Harran Bölgesine hakim olmak istemiştir. Harran bölgesi, H.264/M.877 yılında Türk komutan Otamış'ın çocuklarından olan Muhammed b. Otamış'ın idaresindeydi. Ancak, Ahmed b. Tolun, onu Harran'dan çıkarıp kötü bir yenilgiye uğratmıştı. Kardeşi Muhammed b. Otamış'ın yenilgiye uğradığını duyan Musa b. Otamış, kalabalık bir ordu hazırlayarak Harran üzerine yürümüştü. Musa b. Otamış'ın peşine yürüdüğünü haber alan Ahmed b. Tolun, bir hayli endişeye kapılmış ve korkuya düşmüştü. Ancak, Ahmed İbn Ca'yeveyh adında birisi Musa b. Otamış'ı yakalayıp İbn Tolun'a getirmiş, İbn Tolun da onu bağlatmış ve oradan Mısır'a dönmüştür.[939] Musa b. Otamış'ın hemen yakalanması, onun güçsüzlüğüne delalet etmez. O, güçlü bir komutandı. Hatta yukarda da geçtiği gibi Ahmed b. Tolun, Musa'nın karşısına çıkmasından oldukça kaygılanmış ve korkuya kapılmıştı. Onun hemen yakalanması, yakalayan kişinin, Musa b. Otamış'ın daha önceden yakın bir arkadaşı ve onun her şeyine vakıf olduğunu akla getirmektedir. Aksi takdirde bu kişinin hemen üstelik tek başına onu yakalaması mümkün olmazdı. Öyle anlaşılıyor ki, Musa yakın bir adamı tarafından oyuna gelmiştir.

Bu arada mevki ve makam hırsı baba ile oğlunu karşı karşıya getirmiştir. H.265/M.878 yılında Ahmed b. Tolun, Tarsus'da iken Mısır'da yerinde vekil bıraktığı oğlu el-Abbâs isyan ederek[940] hazineden kaçırdığı yüksek miktardaki para, erzak ve mal ile el-Berka'ya kaçmıştır.[941] Bu haberi alan Ahmed b. Tolun, seferini hemen keserek bölgeyi sağlamlaştırdıktan sonra Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır. Ahmed b. Tolun, oğlunun bu isyanıyla karşılaşmamış olsaydı; belki de Anadolu'nun kapılarının Malazgirt'ten önce Türklere açılmasını gerçekleştirmiş olacaktı.

---

936 Taberî, IX,543; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220; İbnü'l-Esîr, VII, 318; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 40.
937 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484.
938 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 40.
939 Taberî, IX, 541; İbnü'l-Esîr, VII, 318.
940 Taberî, IX, 545; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 221; İbnü'l-Esîr, VII, 324; Makrizî, *Hıtat*, I, 320.
941 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 221; İbnü'l-Esîr, VII, 324.

Türk komutanların birbirlerinin iktalarına göz dikmeleri iki Türk komutanı karşı karşıya getirmiştir. H.266/M.879 yılında Musa b. Otamış Diyarırebîa'ya tayin edildi. İshak b. Kündâcık bu durumdan hoşlanmamış ve derhal askerler arasından ayrılıp Beled'e gitmişti.[942] Aralarında şiddetli çarpışmalar olmuş, her iki tarafta büyük kayıplar vermiştir.

Yine Türk komutanların birbirlerinin iktalarına göz diktiklerini görmekteyiz. Ahmed b. Tolun H.270/M.884 yılında vefat ettiğinde İshak b. Kündâcık Musul ve el-Cezire valisi idi. Ahmed'in ölümü üzerine İshak ve İbn Ebü's-Sâc Şam bölgesine hakim olmak istemiş ve el-Muvaffak Billah'a mektuplar yazarak her ikisi ondan bu hususta yardım istemişlerdi. el-Muvaffak da onların bu isteklerine uyarak Şam bölgesini onlara vermiş İshak b. Kündâcık ile İbn Ebü's-Sâc askerlerini toplayıp Şam bölgesinin sınırlarına saldırınca[943] Humaraveyh b. Ahmed b. Tolun askerlerini bunlar üzerine göndermiş her iki tarafında büyük kayıplar verdiği büyük bir mücadele olmuştur.

Bu dönemde Şam bölgesi daima karışıklık içinde olmuştur. Öyle ki buradaki vali, komutanlar devamlı saf değiştirmişler, kendi menfaatlerine göre hareket etmişlerdir. Buradaki valiler gerektiğinde Tolunoğulları, gerektiğinde Abbâsîlerin yanında yer almışlar, hatta zaman zaman da her ikisinden de bağımsız olarak bölgelerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır

Daha evvel Humareveyh'e karşı el-Cezire bölgesinde ittifak halinde hareket eden Muhammed b. Ebü's-Sâc ile İshak b. Kündâcık adındaki Türk komutanlar, bu sefer kendi aralarında iktidar mücadelesine girerek H.273/M.886 yılında savaşmışlar, neticede İbn Kündâcık yenilmiştir.[944] Yine bu yıl İshak b. Kündâcık ile Muhammed b. Ebü's-Sâc arasında er-Rakka'da bir savaş meydana gelmiş[945] ve bu savaşta İshak yine mağlup olmuştur. Aynı yerde aralarında geçen diğer bir çatışmada İbn Kündâcık ikinci kez mağlup olmuştur.

Şam iktalarına sahip olmak isteyen İshak b. Kündâcık büyük bir ordu hazırlayıp H.274/M.887 yılında Şam bölgesine doğru yürüdü.[946] Onun hareketini haber alan Humareveyh de ona karşı harekete geçti. Bu savaş sonunda İshak büyük bir hezimete uğramıştır. Başarısız olan İshak b. Kündâcık, İbn Ebü's-Sâc ile barış yapmış ve sonra

942 Taberî, IX, 557; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
943 Taberî, IX, 666; İbnü'l-Esîr, VII, 409; İbn Haldûn, *İber*, IV, 305-306.
944 İbnü'l-Esîr, VII, 422; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* III,69.
945 İbnü'l-Esîr, VII, 425.
946 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 237; İbnü'l-Esîr, VII, 427.

büyük bir ordu hazırlayarak Şam üzerine yürümüşler[947] ise de Humareveyh onlara yine galip gelmiştir.

Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kündâcık arasındaki iyi münasebetler Bağdat ile Mısır arasında sulh yapılmasını müteakip bozuldu. Suriye'nin büyük bir kısmını tekrar Tolunoğulları'na kaptıran bu iki muhteris komutan bu sefer de kendi ellerinde bulunan bölgelere göz diktiler. Muhammed el-Afşin, el-Cezire'yi kuvvet yoluyla zapt etmeye kalktığı takdirde Bağdat halifesinin İshak'ı destekleyeceği ihtimalini hesaba katarak kuvvet dengesini sağlamak maksadıyla Mısır'a yanaşmaya teşebbüs etmiş olmalıdır. Humareveyh'e yazdığı mektupta kendisine destek olduğu takdirde valisi bulunduğu bölgelerde onun adına hutbe okutacağını teklif ediyor ve fikrinde samimi olduğunu göstermek için de oğlu Divdad'ı rehine olarak Mısır'a gönderiyordu[948]

Humareveyh, Muhammed'in teklifini, Suriye'de sarsılmış olan itibarını yeniden kazanmak için iyi bir fırsat addederek harekete geçti. Yapılan savaşta mağlup olan İshak, Rakka'yı terk ederek daha kuzeyde Mardin kalesine sığınmak zorunda kaldı. Mısır hükümdarı, İshak'ın elinde bulunan Musul ve el-Ce-zire valiliklerini kendisine bağlı olmak şartıyla Muhammed'e verdi.[949]

Şam iktalarına sahip olmak isteyen bu iki Türk komutan Humaraveyh'e karşı bazen ittifak ediyorlar bazen de ayrı ayrı Humaraveyh'le anlaşıp diğerine karşı çarpışıyorlardı. İşte böyle bir durum H.275/M.889 yılında karşımıza çıkmaktadır. İbn Ebü's-Sâc ile Humareveyh b. Ahmed b. Tolun'un aralarında yaptıkları anlaşma ve İbn Ebü's-Sâc 'ın Humareveyh'e itaat etmesine rağmen, İbn Ebü's-Sâc Humareveyh'e karşı tekrar isyan etmiş[950] ve anlaşmayı tanımadığını hareketleriyle ortaya koymuştu. İki ordu Şam yakınlarında şiddetli bir savaşa tutuşmuşlardı. Yine İbn Ebü's-Sâc mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yine bu yılda İbn Kündâcık, İbn Ebü's-Sâc 'a yenilince onun Humareveyh'e yenildiği güne kadar sesini çıkarmadan oturmuştu. Sonra Humareveyh Beled'e gelip ikamet edince müttefiki olan İbn Kündâcık ile büyük bir ordu hazırlayıp yanına da komutanlarından bazılarını vererek İbn Ebü's-Sâc üzerine göndermiş[951] ise de İbn Kündâcık hezimete uğramış ve oradan geriye dönmüştür.

947 Taberî, X, 13; İbnü'l-Esîr, VII, 428.
948 İbnü'l-Esîr, VII, 422; İbnü'1-Adim, *Zübdetü'l-Haleb,* I, 82; İbn Haldûn, *İber*, III, 333.
949 İbnü'l-Esîr, VII, 422; İbnü'1-Adim, *Zübdetü'l-Haleb,* I, 82; İbn Haldûn, *İber*, III, 333.
950 İbnü'l-Esîr, VII, 430; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 50; İbn Haldûn, *İber*, IV, 306; İbnü'l-İmad, *Şezaratü'z-Zeheb fi ahbari menzeheb*, III, 317.
951 Taberî, X, 15; İbnü'l-Esîr, VII, 430.

Humâraveyh'in Mısır'a dönmesinden kısa bir süre sonra, Ebu's-Sâc ile İshak b. Kündâcık yine savaşa tutuşmuşlar, İshak yine mağlup olmuştur[952] İşte bu olay yukarıda bahsedilen menfaatlere göre hareket etmenin bir örneğini daha ortaya çıkarmaktadır. Yenilen İshak b. Kündâcık Mısır'a giderek Humâraveyh'i tanıdığını ve emrine girmek istediğini bildirmiştir. Ebü's-Sâc bu gelişmeden rahatsız olup isyan edince, roller değişmiş İshak ile Humâraveyh Şam'a gidip Ebü's-Sâc'ı mağlup etmişler, onun arkasından takip görevini bu defa Tolunoğulları adına İshak b. Kündâcık üstlenmiş ve H.276/M.889 yılında bütün Mezopotamya dahil, Humâraveyh tarafından bölgenin valiliğine atanmıştır.[192]

İshak, Musul üzerine yürüdü. Fakat Bedeviler'in isyanını süratle bastıran Muhammed, Musul önlerinde İshak'ı pusuya düşürerek mağlup etmeye muvaffak oldu. İshak yine Mardin kalesine sığındı.[953] Humareveyh'in İshak ile anlaşma yapması üzerine Muhammed el-Afşin, Dımaşk'ı zapt etmek için harekete geçti. Bunu haber alan Humareveyh H.275/M.888 tarihinde Mısır'dan yola çıktı. İki ordu H.275/M.888'de Dımaşk yakınında Seniyetu'l-Ukab mevkiinde karşılaştı. Muhammed silah ve ağırlıklarını terk ederek Hıms istikametinde kaçmaya mecbur oldu.[954]

Humareveyh'in H.283/M.896 yılında öldürülmesinden[955] sonra Ceyş b. Humareveyh babasının yerine geçmişti. Ancak komutanlar özellikle Şam'dakiler ona karşı baş kaldırarak isyanlarını açığa vurmuş[956] Ceyş b. Humareveyh bu ileri gelen komutanlarını tutup öldürmeye, hatta onların hepsini görevlerinden azledip yerlerine başkalarını getireceğini açığa vurmaya başlamıştı. Bu da yetmiyormuş gibi komutanların ellerindeki bütün mal varlıklarını alıvermişti. Bunun üzerine komutanlar onu öldürüp yerine amcasını tayin etmeye karar vermişlerdi.[957]

Şam bölgesinde Humaraveyh'in karşısına dikilen bir diğer komutan Said el-Eyser et-Türkî idi. Bu kişi, Şam'a girerek Tolunoğulları'nın hakimiyetini yeniden sağladı. Bunun üzerine Humâraveyh onu Şam valisi olarak tayin etti.[958] Said el-Eyser, Ahmed b. Muhammed el Vâsitî ile birlikte kısa bir zaman sonra isyan etti ve Humâraveyh'i

952 İbnü'l-Esîr, VII, 425.
953 Kitabu'1-Uyün, IV/1, 61; İbnü'l-Esîr, VII, 422.
954 el-Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 239; İbnü'l-Esîr, VII, 428; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 52.
955 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 241; İbnü'l-Esîr, VII, 474.
956 Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
957 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 241; İbnü'l-Esîr, VII, 478; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 90
958 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 236; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321

tanımadığını ilân etti.[959] Nitekim Humaraveyh Şam'a giderek Sad el-Eyser et-Türkî'yi öldürmüş ve bölgeye yeniden hakim olmuştur.[960]

Bu komutanlardan bazıları çekip Bağdat'a giderek Halifenin emrine girmişlerdir. Bunlar Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Hakan el-Müflih, Tuğc'un kardeşi Bedr b. Cuff gibi Mısır Türk komutanları idiler.[961] Bu komutanların Bağdat merkezinde kabul edilmelerini, Halifenin güç birliği yapması olarak değerlendirebiliriz. Yine bunların Bağdat hilafet merkezinde genel kabul görmeleri aynı zamanda Türk komutanların gücünü ve nüfuzu da devam ettirdiklerinin bir göstergesi olsa gerektir.

Şam bölgesini terk etmeyen Tuğc b. Cuff da, Şam'ta, Ceyş'i tanımadığını ilân etti.[962] Tuğc ile birlikte hareket eden Suğûr valisi Ahmed b. Togan da ona katıldı.[963] Böylece Şam bölgesi ve Suğûr şehirleri Ceyş'in hâkimiyetinden çıkmış oldu.

Şam'daki bu gelişmelerden sonra Mısır'da da Ceyş'e karşı hareketler başladı. özellikle ordudaki Mağribliler, Berberîler, Nasr b. Ahmed b. Tolun'un başa geçmesini istiyorlardı.[964] Ali b. Ahmed el-Mâzerâî onları ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Ceyş bu duruma karşı Nasr b. Ahmed'i ve onunla birlikte hareket eden ordusu içinden ve mevâlîden olup, kendisine karşı çıkan pek çok kişiyi öldürttü.[965] Ceyş'in çok sayıda adamı öldürtüp kan dökmesi, orduyu ayaklandırdı ve askerler Ceyş b. Humareveyh'in üzerine hücum ederek onu hapsetmişlerdir. Yerine Hârûn b. Humâraveyh'e bîat edildi. Ceyş de bir süre sonra hapiste öldü.[966] Bu Türk komutanların birbirleri ile mücadeleleri, Mısır'daki Türk hakimiyetinin temsilcisi Tolunoğlu Devletinin sonunu hazırlamıştır.

Yusuf, H.306/M.917 yılında Rey ve çevresini zapt ettip buraların valiliğinin zorla kendisine verilmesini isteyince, Halife-Muktedir, Yusuf'un valilik isteğini kesinlikle reddederek, ona karşı Hakan el-Muflihî komutasında bir ordu gönderdi. İki ordu Rey yakınında karşılaştı. Yapılan savaşta Muflih mağlup oldu ve askerlerinden büyük bir

959 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 236; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 51
960 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 236; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 51
961 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 242; İbnü'l-Esîr, VII, 478, Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 135
962 İbnü'l-Esîr, VII, 478; Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 135
963 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 242; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III,91
964 İbnü'l-Esîr, VII, 478; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 91
965 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.242; İbn Tağriberdî, *Nucûm*,III,91
966 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 242; İbnü'l-Esîr, VII, 478; Makrîzî, *Hıtat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 94.

kısmını kaybetti. Yusuf, esirlerle birlikte Rey'e döndü.[967] Bunun üzerine Mûnis gönderildi. Yusuf yenilerek esir edildi. H.307/M.918 yılında Bağdat'a getirildi.[968]

Halife Muktedir döneminin ünlü Türk komutanlarından Bağdat emniyet kuvvetleri âmiri olan Nâzûk ile Hârûn b. Garîb arasında H.316/M.928 yılında mücadele olmuştur.[969] İkisi de Türk olan bu komutanların aralarının açılmasının sebebi şuydu: Hârûn b. Garîb'in atlarının bakıcıları ile Nâzûk'un at bakıcıları arasında siyah bir köle için çekişmeler meydana gelmiş, sopalarla birbirine saldırmışlardı. Hârûn'un adamları da emniyet hapishanesinin bulunduğu yere saldırarak burada bulunan Nâzûk'un vekiline hücum etmiş ve kendi arkadaşlarını hapisten kurtarmışlardı. Aralarında çarpışmalar bir hayli şiddetlenince Nâzûk'un adamları geri çekilmişti. Muktedir her ikisine haber göndererek bu yaptıklarından dolayı ikisini de kınamış, bunun üzerine çarpışmadan vazgeçmişler olaylar büyümeden durdurulmuştur.

Muhammed b. Tekin ile Ahmed b. Kayıglıg arasında Mısır hakimiyeti için kavgalar olmuştur. Muhammed H.323/M.934 yılında Mısır'a gelmiş ve burayı ele geçirmek istemiştir. Yapılan savaşlar sonunda Ahmed b. Kayıglıg, Muhammed b. Tekin'i mağlup ederek Fustat'a girmiştir. Böylece Mısır'da yönetim istikrara kavuşmuştur. Muhammed b. Tekin, Bağdat'ta Halife Kâhir'i halifelikten azlederek, yerine Râzî Billah'a biat edildiğini duyunca, yeni halifenin kendisini Mısır'a tayin ettiğini söyleyerek şansını bir defa daha denemek istemiş; fakat Ahmed b. Kayıglıg Tavahin mevkiinde onu yenerek esir almış, sonra da es-Said'e göndererek hapsetmiştir.[970]

İbn Kayıglıg ile Muhammed b. Tuğc arasında Mısır valiliğini elde etmek için mücadelelere girdiler. Mısır valiliğine atanan Muhammed b. Tuğc'a görevini devretmiştir.[971] Mevki makam hırsından dolayı Türk komutanlar arasındaki mücadeleler bitmemekteydi. Emîrü'l-ümerâ İbn Râik ile Beckem arasında yine böyle bir mücadele görmekteyiz. Beckem H.325/M.936 yılında Bağdat'a girip şehri hakimiyeti altına almış, Râzî ile karşılaşıp Halife tarafından İbn Râik'in yerine Emîrü'l-ümerâ tayin edilmişti.[972]

Beckem ileri gelen Türk komutanlarından Balba adıyla bilinen birisini H.327/M.938 yılında Enbâr'da kendisine vekil kılmıştı. Balba, Beckem'e yazdığı bir mektupta İbn Râik'a karşı rahatça koyabilmek için bütün Fırat nehri çevresinin emrine

967 Hakan el-Muflihî ile Yusuf arasında yapılan bu savaşın tarihi İbn Miskeveyh'te, 304/916-917 yılında verilmektedir. Bak. İbn Miskeveyh, I, 45; Arib ve İbnü'I-Esir'de, 305, (917-918) yılında gösterilmiştir. Bak. Arîb,, *Sıla*, s. 67; İbnü'l-Esîr, VIII, 100.
968 İbn Miskeveyh, I, 48; İbnü'l-Esîr, VIII, 102.
969 İbn Miskeveyh, I, 187; İbnü'l-Esîr, VIII, 187.
970 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 282-286; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328-325; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 242.
971 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 285-286; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 244.
972 İbn Miskeveyh, I, 397; İbnü'l-Esîr, VIII, 346.

verilmesini talep etmişti. Beckem Balba'nın bu isteğini yerine getirmiş, o da er-Rahbâ'ya gidip İbn Râik ile anlaşarak Beckem ve Halife Râzî'ye karşı muhalif davranmaya başlamış, Balba'nın durumunu haber alan Beckem üzerine bir askerî birlik göndermiştir.[973] Bu askerî birlikler Bağdat'tan er-Rahbâ'ya beş günde ulaşmış ve hiç bir şeyden haberi olmayan Balba'yı aniden basarak birliğini dağıtmışlar kendisi de yakalanıp hapsedilmişti.

Muhammed b. Tuğc el-İhşid Ahmed b. Kayıglıg'ın gailesi ile uğraşırken Bağdat'tan bir mektup almıştır. Bu mektup halifeden gelmiş olup, ona veziri Muhammed b. Râik'in Şam bölgesine hareket ettiğini bildirmekteydi.[974] Bunun üzerine İbn Tuğc durumu askerlerine anlatmış ve Abbâsîlerin Emirü'l-Ümerâsı olan İbn Râik'e ile savaşacaklarını söylemiştir. O, Ferma'ya ulaştığında, İbn Râik de ona yaklaşmıştı. İki ordu birlikleri arasında ufak tefek çarpışmalar olduktan sonra, Anlaşmayı müteakip İbn Râik Dımaşk'a giderken Muhammed b. Tuğc da H.329/M.940 tarihinde Mısır'a döndü.[975]

İbn Râik anlaşmayı bozarak H.329/M.940 yılında Mısır üzerine yeniden yürüdü. Muhammed b. Râik'in Mısır üzerine geldiğini haber alan İbn Tuğc'da onunla savaşmak üzere Mısır'dan ayrıldı. Bu arada İbn Râik Humus dahil olmak üzere Ariş'e kadar olan yerleri almıştır, iki ordu Ariş'te karşılaştığında, önce İbn Râik Mısır ordusunun sağ tarafını bozmasına rağmen Muh. b. Tuğc bu savaşta galip ayrılan taraf oldu. Karşı taraftan da beş yüz kadar esir aldı. İbn Tuğc rakibini takip ederken kardeşi Ebu Nasr Hüseyin b. Tuğc bu sırada İbn Râik tarafından öldürüldü. Dımaşk'a kaçan İbn Râik, Muh. b. Tuğc'a bir elçi heyeti göndererek yeniden barış teklifinde bulundu.[976]

İbn Râik Mısır'a yürümek üzere Arîş'e doğru hareket etmiş, Muhammed b. Tuğc el-îhşîdî onunla karşılaşarak çarpışmalara girişmiş, el-İhşîdî mağlup olup geri çekilmişti.[977] Daha sonra İhşîd Muhammed b. Tuğc, kardeşi Nasr b. Tuğc'u kalabalık bir ordu ile İbn Râik üzerine göndermişti. İbn Râik İhşîdoğullarının üzerine büyük bir orduyla geldiklerini haber alınca Şam'tan hareket ederek onlara doğru yürümüş ve her iki ordu «el-Lücûn» denilen yerde karşılaşmışlardı. Bu savaş sonunda Ebû Nasr b. Tuğc'un askerleri yenilmiş ve Ebû Nasr öldürülmüştü.[978]

---

973 İbn Miskeveyh, I, 409; İbnü'l-Esîr, VIII, 355.
974 Kindî, Muhammed b. Râik'in Şam'a hareket ettiği haberinin geldiğini bildirirken, bu haberin kimden geldiğini nakletmemektedir. Bak. *Kitâbu'l-Vulât*, s. 288; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 252.
975 Makrîzî, *Hıtat,* I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 252
976 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 288-290; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 253
977 İbn Miskeveyh, I, 414; İbnü'l-Esîr, VIII, 363.
978 İbn Miskeveyh, I, 414; İbnü'l-Esîr, VIII, 364.

İbn Râik ve Beckem'den sora Emîrü'l-ümerâ olan Türk komutan Tüzün ile diğer bir Türk komutan Hachac arasında iktidar mücadelesi olmuştur.[979] Seyfüddevle Vâsıt'tan kaçtıktan sonra Türkler karargâhlarına geri dönmüş, fakat Tüzün ve Hachac arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkarak hangisinin emîr olacağı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdi. Nihayet çeşitli tartışmalardan sonra Tüzün emîr olacak, Hachac da ordu komutanlığını yürütecekti. Bu anlaşmalarından sonra kendi aralarında sıhrî akrabalık da tesis etmişlerdi.[980] Bu anlaşmalar kısa sürmüş neticede Tüzün kendilerine son derece güvendiği iki yüz kölesiyle birlikte Hachac üzerine yürümüş Hachac'ı yattığı yerde basarak ve gözlerine mil çektirmiş kör etmiştir.[981] Türk komutanlar mevki için birbirlerine bu şekilde zarar vermişlerdir.

Bu dönemdeki Türk komutanlar arasındaki mücadelelerin ilk başlangıçta yok denecek kadar az olduğunu görmekteyiz. Tabi bu durum Türklerin güçlü olmalarını sağlamıştır. Bu dönemin sonlarına doğru Türk komutanların kendi aralarındaki mücadele, öncelikle Mısır'daki Türk hakimiyetini sona erdirmiştir. Özellikle Abbâsî hilafet merkezinde Emîrü'l-ümerâlar döneminde Türk komutanların aralarındaki mücadelelerin artması ile de, ikinci Abbâsî döneminde yüzyıl devam eden Türk nüfuzunun bitmesine, yeni bir dönem olan Büveyhi nüfuzunun başlamasına neden olmuştur. Bu dönem içerisinde Türk komutanlar arasında birlik beraberlik bulunmamaktaydı. Bu komutanlar arasında birliktelik sağlanmış olsaydı, Türkler enerjilerini kendi aralarında tüketmeyecekler ve Türk hakimiyetini Selçuklulardan çok daha önce gerçekleştirmiş olacaklardı.

I. 7. Türklerin Çıkarmış Olduğu İsyanlar

Bu dönem içinde bu türden bahsedeceğimiz Türklerin ilk isyanı Müstaîn döneminde vuku bulmuştur. Müstaîn, Bâğir et-Türkî'yi büyük bir tedbirsizlik sonucu öldürünce, Türkler hemen sarayı sarmışlar, bunun üzerine Müstaîn yakın adamlarıyla

979 İbn Miskeveyh, II, 39; İbnü'l-Esîr, VIII, 394.
980 İbn Miskeveyh, II, 40; İbnü'l-Esîr, VIII, 396.
981 İbn Miskeveyh, II, 42; İbnü'l-Esîr, VIII, 398.

birlikte Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır.[982] Nitekim bu olay onun azledilmesine neden olmuştur.

Türklerin bir diğer isyanı H.255/M.868 yılında Sâmerrâ'da vuku bulmuştur. Salih b. Vasîf, Bayıkbey ve Ebû Nasr Muhammed b. Boğa el-Kebîr adlı Türk komutanların idaresinde bulunan Türk askerler maaşlarını bahane ederek isyan etmişlerdir.[983] Mu'tezz'in askerlere ödeyecek para bulamaması da onun halifelikten azledilmesine neden olmuştur. Mu'tezz'in yerine Mühtedî'nin getirilmesiyle isyan durdurulmuştur.

Daha evvel de geçtiği gibi Türkler Sâmerrâ'da maaşlarını alamama gibi nedenlerle zaman zaman Halifeye karşı ayaklanma yapmışlardır. el-Kerh ve ed-Dur halkından olan Türkler maaşlarını istemek üzere Mühtedî'ye isyan etmişler.[984] Mühtedî, kardeşi Ebû'l-Kasım'ı, Kayıglıg et-Türkî ve başka kimseleri göndererek onları sakinleştirmiş ise de isyan bastırılamamıştı.

Muvaffak, H.265/M.879 yılında aldığı bir kararla, vezir tayin ettirmiş olduğu Süleyman b. Vehb'in ve daha sonra Mu'tazıd'ın halifeliği döneminde vezirlik görevinde bulunacak olan oğlu Ubeydullah'ın tutuklanmasını ve mallarına el konulmasını emretmişti. Bunun üzerine büyük bir ihtimalle Muvaffak'ın vezire yapmış olduklarına kızan başta Musa b. Otamış, İshak b. Kündâcık, Bengecûr b. Erhuz ve Fazl b. Musa b. Boğa olmak üzere dönemin ileri gelen Türk komutanları Bağdat'tan ayrılarak Sarsar denilen mevkide karargah kurarak el-Muvaffak'a karşı isyan etmişlerdir.[985] Hatta Bağdat köprüsünü aşıp yıkmak istemişler, ancak Muvaffak onlara engel olmuştur. Muvaffak'ın oğlu Mu'tazıd Bağdat'tan ayrılmaları esnasında bu komutanları takip etmişse de kararlarının degiştirmelerini sağlayamamıştı. Ancak onların ikna edilebilmesi, daha sonra Muvaffak'ın katibi Said b. Mahled ve yine oglu Mu'tazıd'ın kendileriyle yapmış olduğu görüşmeler sonrasına gerçekleşebilmiştir. Mu'tazıd'ın gayretleri sonrasında sağlanan bu anlaşma, Muvaffak'ın iş başına gelişinden itibaren geçmişten gelen dostluk ve göstermiş olduğu yakın alaka sebebiyle yeniden devletin hizmetine kazandırmış olduğu Türk komutanların küstürülmemesi ve böylece desteklerinin devamının sağlanması açısından son derece önemliydi.

Müktefî iktidara gelince babasının önemli bir komutan olan Bedr'den kurtulmak istemiş, onu İsfahan, Rey ve Cibal'den tercih edeceği herhangi bir yere vali olarak gitmekte serbest olduğunu bildirmişti. Ancak Bedr'den merkezden ayrılmak istemeyince,

982 Taberî, IX, 280; İbnü'l-Esîr, VII, 139.
983 Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr, VII, 195.
984 Taberî, IX, 456; İbnü'l-Esîr, VII, 235.
985 Taberî, IX, 548; İbnü'l-Esîr, VII, 327.

Müktefî'nin kaygıları iyice artmıştı. Bunun üzerine Müktefî, H.289/M.902 yılında Bedr'i öldürtmüştür. Bunun üzerine Müktefî, Bedr'in yanındaki Muhammed b. Kümüşçûr, Hakan el-Müflihî, Muhammed b. İshak b. Kündâcık ve Hafif Ezgütekin gibi Türk komutanlara on milyon dirhem miktarında para gönderip yaklaşık otuz komutanı yanına çekmeyi başardı.[986] Böylece Bedr'in öldürülmesi gerçekleştirildi.[987] Onun öldüğünü haber alan adamlarından İshak el-Ferğânî yanında bulunanlarla birlikte Halife Müktefî'ye karşı isyan etmiştir. Bu isyancı, üzerine gönderilen ilk orduyu yenilgiye uğratarak asker ve komutanlarından birçoğunu öldürmüştü. Bunun üzerine Türk komutan Mûnis'in gönderilmesiyle bu isyan bastırılabilmiştir.[988]

Azerbaycan hakimi Yûsuf b. Ebû's-Sâc H.304/M.916 yılında merkeze olan bağlılığını bozup isyan edince, Vezir İbnu'l-Furât, İbn Ebü's-Sâc ile savaşmak üzere hazırladığı bir orduyu H.305/M.917 yılında Azerbaycan'a doğru harekete geçirmişti.[989] Gönderilen bu ordunun komutanlığına Hâkân el-Müflih et-Türkî getirildi.

Halife Muktedir devrinin ünlü komutanlarından Mûnis ile halifenin arası açılmıştı. İkisi de birbirlerini öldürmek istiyordu. Mûnis Bağdat'tan ayrılmış Musul'da bulunuyordu. H.320/M.932 yılında bütün askerler Mûnis'in etrafında Musul'da toplanınca ona şöyle dediler: «Bizimle birlikte Halîfenin üzerine yürü. Eğer bize karşı insaflı davranıp maaşlarımızı dağıtırsa ne âlâ, böyle yapmadığı takdirde onu öldürürüz.» Mûnis bunun üzerine Musul'dan hareket ederek Bağdat üzerine yürümüş. Mûnis Bağdat önlerine gelip eş-Şemmâsiyye kapısında, İbn Yâkût da askerleriyle birlikte karşı tarafta karargâhlarını kurmuşlardı. Muktedir, dayısının oğlu olan Hârûn b. Garîb'in askerleriyle birlikte Mûnis'e karşı koymasını istemişse de Hârûn buna yanaşmamıştır. Neticede Muktedir'e karşı sergilenen huzursuzluk ve isyan onun azledilmesiyle ortadan kaldırılmıştır.[990]

Muktedir'in azlinden sonra Kâhir halife olmuştu. Ancak Kâhir, bu Türk komutanı öldürerek iktidarını sağlamlaştırmak istiyordu. Bir yolunu bulup Mûnis'i H.321/M.933 yılında hapsetmiştir. Bunun üzerine Mûnis'in adamları karışıklıklar çıkarıp isyan etmişler,[991] ordunun diğer birlikleri de onlara katılmış, vezir Ebû Ca'fer'in evinin kapısını ateşe vermişler ve Mûnis'in serbest bırakılması lehinde propagandalar

986 Taberî, X, 89-90; İbn Miskeveyh, V, 26; İbnü'l-Esîr, VII, 518; Müktefî'nin yanına gelen komutanların sayısını sekiz olarak zikretmektedir.
987 Taberî, X, 92; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 277; İbn Miskeveyh, V, 29; İbnü'l-Esîr, VII, 518;
988 Taberi, X, 94; İbnü'l-Esîr, VII, 522.
989 Taberî, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 99.
990 İbn Miskeveyh, I, 214; İbnü'l-Esîr, VIII, 240.
991 İbn Miskeveyh, I, 233; İbnü'l-Esîr, VIII, 252.

yapmışlar, olayların büyümesi üzerine Kâhir isyanları bastırmaya muvaffak olmuş Mûnis'i öldürmüştür.

Türklerin çıkarmış olduğu isyanlara bakıldığında ya halifeye ya da halifenin kardeşine karşı olmuştur. Bu bilgilerde iki husus dikkat çekmektedir. Birincisi isyanların azlığı diğeri isyanların kısa sürede durdurulmasıdır. Bu, onların istediklerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir.Yine bu durum, onların dönemi olduğunun da apaçık bir göstergesidir.

I.8. İdarî ve Mali Kadrolarda Türkler

Mu'tasım'ın hükümdarlık yıllarından başlayan Türk komutanlar, Sâmerrâ halifeliği döneminde çeşitli mevkilere getirilmişlerdir. Bu mevkiler güvenlikle alakalı idi. Türklerin güvenlikle ilgili yürüttükleri hâciblik, şurta ve berid teşkilatları, aynı zamanda İdarî görevleri de içlerinde barındırmaktaydılar. Artık askerî kadrolarda büyük hizmetleri olan Türklerin, İdarî kadrolara da el atma zamanı gelmişti. Askerî başarı, ardından İdarî başarıyı getirmişti. Türkler sadece, bu günkü tabiriyle Genelkurmaylık görevlerinde değil, vilayetlerdeki valilikleri ve komutanlıkları da ellerine almaya başlamışlardı. Kısaca Türkler, Günaltay'ın ifadesiyle sade bir asker olmaktan çıkıp, idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişlerdi.[992]

Batılı araştırmacı Gordon[993] "Bağdâdî Türkleri" olarak adlandırdıkları bu Türklerin elinde bulundurdukları makamlar hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Onun anlatımına göre; Türk liderleri günümüz araştırmacılarının sandığının aksine Abbâsî İmparatorluğu'nun idarî yapısında daha etkin rol oynamıştır. Abbâsî halifelerinin merkezi odaklı otoriteleri göz önünde bulundurulduğunda yüksek makamlar arasındaki sorumluluk paylaşımının sınırlarının çok belirgin olmayışı doğaldır. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk birden fazla makamı elinde bulundurmuş, bazen hem sivil hem de askerî makamlarda çalışmışlardır. Eşnas, İnak, Boğa ve Musa bu kişilere örnektir.

992 Günaltay, M. Şemseddin, "*Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükseleşinde Türklerin Rolü*", Belleten, 1942, c. VI. S.23-24, s. 205.
993 Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 135

Bu dönem içerisinde Türklerin çok değişik İdarî mekanizma içinde almış olduğu görevler bulunmaktadır. Bu görevleri vezirlik, hâciblik ve valilik olarak üç grupta ele alınacaktır.

I. 8. 1. Vezirlik

Taşra teşkilatında olduğu kadar çok olmasa bile Türklerin, merkezi yönetimde de istihdam edildikleri görülmektedir. Askerî kadrolarda ve eyalet idarelerinde geniş ölçüde görev alan Türklerin, merkez teşkilatında fazla gözükmemeleri dikkat çekmektedir. Vezirlik ve katiplik gibi kadrolarda, iki aile müstesna, Türkler vazife almamışlardır. Bunlar, Hakan ve Sûlî aileleridir.

Abbâsîler, iktidara gelince İdarî kadrolarda ilk önce İranlıların etkisinde kalmış ve muhtemelen onların tesiriyle de vezirlik müessesesini[994] kullanmaya başlamışlardır. Ebû Seleme ve Bermekîler gibi bir çok İranlı bu makama gelip Abbâsî Devleti tarihinde önemli roller oynamışlardır. Abbâsîler zamanla İranlı unsurların önüne Türkleri geçirmişlerdir. Türklerin bu merkezi yönetim görevlerinden vezirlik içinde hemen değerlendirilmediğini görmekteyiz.

Bu görevleri yerine getirebilmek için, adı geçen kadroların icap ettirdiği yetiştirme ve belirli hususları bilme lüzumu göz önüne alınınca, Türklerin merkez teşkilatına neden fazla nüfuz edemedikleri anlaşılır. Devlet divanlarında hiç şüphesiz Arapça konuşuluyor ve yazılıyordu. Bunun yanında, bu divanlarda çalışabilmek için belli bir kültür seviyesine ulaşmak icap ediyordu. Halbuki Türkler, girdikleri bu yeni muhitin tamamen yabancısı idiler. Büyük gruplar halinde Abbâsî Devletinin hizmetine girdikleri zaman, Arap cemiyeti ile karışıp bozulmamaları için tamamen tecrit edildiklerini ve özel olarak getirtilen Türk kızları ile evlendirildiklerini kaynaklardan anlamaktayız. Bu hususa özen gösteren halifeler, muhtemelen bu uygulamalarıyla Türklerin askerî özelliklerini kaybetmemelerini arzu etmişlerdir.

Az da olsa zamanla Arapların ve İranlıların yanında, Türklerin de vezaret makamına getirildiklerini görmekteyiz. Abbâsî devleti tarihinde vezir olan ilk Türk, Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'dır. O, bu makama gelmeden önce değişik küçük memuriyetlerde bulunmuş, daha sonra onu, Mütevekkil H.236/M.850 yılında katip

994 Abbâsî devlet teşkilatında vezirlik müessesinin kuruluş ve gelişmesi hakkında bkz. Sourdel, *Vizirat*.

edinmiştir.[995] Halife Mütevekkil, Ubeydullah'ı kısa bir süre katiplik görevinde tuttuktan sonra onu vezirliğe getirmiştir.[996] Ubeydullah, bu görevi Mütevekkil'in hilafeti süresince devam ettirmiştir.

Ubeydullah'ın ailesinin Abbâsîler içine ne zaman katıldığına dair her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Vezirlik makamına gelebilecek seviyeye gelen bu kişinin, erken dönemlerde Abbâsîlere katıldığı ve saraya yakın bir çevrede yetiştiği anlaşılmaktadır. Onun ceddi Hakan, aslen Merv'li olup Ezd Kabilesi'nin mevlasıdır. Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Oğlu Yahya, Halife Me'mûn devrinde, Hasan b. Sehl'in katibi idi.[997] Yahya b. Hakan, daha sonraları Mütevekkil devrinde, Fazl b. Mervan'ın azli üzerine, H.233/M.848 Divan el-Harac'a tayin edildi.[998]

Ubeydullah'tan sonra vezirlik yapmış olan Türklerden birisi de, yine erken dönemlerde Abbâsîlere katıldığını tahmin ettiğimiz Türk komutanlarından Otamış'tır. Müstaîn kendini iktidara taşıyan Büyük Boğa ve Küçük Boğa ve Otamış arasından sonunucusu olanı vezir tayin etmiştir.[999] Müstaîn'in, bu üç komutan arasından Otamış'ı vezir tayin etmesi, onun bu görevi yerine getirebilecek kapasitede olduğunu göstermektedir. Otamış halife Müstaîn üzerinde fazlasıyla etkili olup, onun rızası alınmadan bir iş yapılamıyordu. Gordon,[1000] bu görevlendirmenin Müstaîn'in Türk liderliğini bölme girişimi olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca bu durumu, zorda kalan halifelerin Türk liderler karşısında nasıl genç Türk memurların arka çıkmasına muhtaç hale geldiklerini göstermek açısından ilginç diyerek bir yorum getirmektedir. Bu yorumların birincisine katılmak oldukça zordur.

Otamış'ın aşırı zenginliği, Vasîf ve Boğa gibi Türk komutanların kıskançlığını üzerine çekmiş ve nihayet kendi soydaşları tarafından H.249/M.863 yılında öldürülmüştür.[1001] Türklerden vezirlik makamına ilk gelen kişi olan Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, H.257/M.870 yılında Mu'temid'in halife olmasından sonra ikinci kez bu makama gelmiştir. Şöyleki, Taberî[1002] bu yeni vezirin ismini Abdullah olarak vermektedir. Yine aynı müellife göre[1003] Ubeydullah'ın Abdullah adında bir kardeşi de vardır. Mes'ûdî ile bu devir vukuatını Taberî'den nakleden İbnü'l-Esir, Mu'temid'in

995 Taberî, IX,185; İbnü'l-Esîr, VII, 56.
996 Taberî, IX, 186; İbnü'l-Esîr, VII,56; Sourdel, *Vizirat*, I, 277.
997 Sourdel, *Vizirat*, I, 273.
998 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 487; Taberî, IX, 162; İbnü'l-Esîr, VII, 39.
999 Taberî, IX, 256; İbnü'l-Esîr, VII, 117.
1000 Gordon, a.g.e., s. 94
1001 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123; Sourdel, *Vizirat*, I, 291
1002 Taberî, IX, 474
1003 Taberî, IX, 474

vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunu bildirmektedirler.[1004] Daha sonra gelen müellifler de, Taberî'nin aksine, Mu'temid'in vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunda ittifak halindedirler.[1005] Biz de bu konuda, Taberî'nin dışındaki kaynaklara itibar etmekteyiz.

Türkler bu makama geldikleri gibi, bu makama getirilecek kimseleri belirleme konusunda söz sahibi idiler. Mu'temid'in veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan H.263/M.876 yılında vefat edince, Mu'temid, Hasan b. Muhalled adında birisini vezir tayin etmişti. Musa b. Boğa'nın Sâmerrâ'ya gelmesi üzerine bu kişi kaçıp gizlenmiş ve yerine Musa b. Boğa'nın uygun gördüğü Süleyman b. Vehb vezir tayin edilmiştir.[1006] Musa'nın gelmesiyle birinin kaçması diğerinin atanması gibi iki olayın peş peşe olması, onun atama öncesi bu konudaki fikrinin merkeze ulaştırıldığını göstermektedir. Merkezi yönetim bu hususta Musa'dan her hangi bir görüş istemediği de bu bilgiden anlaşılmaktadır. Aksi halde onun isteğine karşı hareket edemezlerdi.

Halife Mu'tazıd döneminde de vezirlik atamasında Türk komutan Bedr'in etkisini görmekteyiz. Vezir Ubeydullah H.288/M.901 yılında vefat edince, Mu'tazıd, Ahmed b. Muhammed b. el-Furat'ı vezir yapmak istemişti. Ancak Bedr, Ubeydullah b. Süleyman b Vehb'in oğlu Kasım'ın getirilmesinin daha uygun olduğu görüşünde ısrar edince Mu'tazıd, Bedr'in tavsiyesine uymak zorunda kalmıştır.[1007]

Bundan sonra bu makama Türklerden Ubeydullah b. Hakan'ın torunlarının geldiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Halife Muktedir iktidara gelince muhtemelen çevresindeki etkili Türk komutanların da etkisiyle Ebû Ali Muhammed b. Yahya b. Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'ı, H.299/M.911 yılında vezirliğe tayin edildi.[1008] Dedesi Ubeydullah kadar başarılı olamayan Ebû Ali, Halife Muktedir tarafından H.301/M.913 yılında görevden alındıktan sonra, paraları müsadere edilmiş ve zindana atılmıştır.

Yine Muktedir'in iktidarında İbnu'l Furât'ın vezaretten azledilmesinden sonra Ebû Ali el-Hâkânî'nin oğlu Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan et-Türkî, H.312/M.924 yılında vezir tayin edilmiştir.[1009] Onun vezir olmasına Mûnis el-Hâdım, Hârûn b. Garîbu'l-Hâl ve Nasr el-Hâcib gibi Türk komutanlar etkili olmuşlardır. Zamanla bunların da desteğini kaybeden Ebû'l-Kasım bu görevinden alınmıştır.

1004 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 368; İbnü'l-Esîr, VII, 235
1005 İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid,* V, 122; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.414
1006 Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 309
1007 İbnü'l-Esîr, VII, 510
1008 Taberî, X, 143; İbnü'l-Esîr, VIII, 65; Sourdel, *Vizirat*, I, 305.
1009 Taberî, XI, 243, İbnü'l-Esîr, VIII,150.

Türk komutanların çok etkili olduğu dönemlerde üst düzey bürokratların atamalarıyla da bizzat ilgilendiklerini görmekteyiz. Nitekim Muktedir Türk komutanlardan Mûnis ve Nasr el-Hâcib ile vezirliğe atamada istişare etmiş, Nasr'ın tavsiyesi olan Ali b. Mukle'yi H.316/M.928 yılında vezir tayin etmiştir.[1010]

Vezirlik makamından daha yetkili bir mevki olan Emîrü'l-ümerâlık görevinde de Türkleri görmekteyiz. Bu görevi ayrı bir bölümde ele almadığımız için, Türklerden bu görevi yerine getirenlere burada değineceğiz. Merkezi otoritenin zayıflaması ve halifelerin eyaletlere söz geçirememesi nedeniyle otorite zaafiyetini bertaraf etmek için Râzî, H.324/M.936 yılında işlerin tamamen bir durgunluk noktasına ulaştığını görünce zaruretler onu Ebû Bekr Muhammed b. Râik el-Hazarî ile işbirliğine sevk etmiştir. Halife onu Bağdat'a es-Sâciyye askerlerinin başına getirmiş, bütün ordu komutanlığını ona verip onu Emîrü'l-ümerâ yapmıştır.[1011] Halife Râzî Emîrü'l-ümerâyı büyük yetkilerle donattı. Ordu komutanlığı, Divanların başkanlığı, berid teşkilatının idaresi, valiliklere ve yüksek dereceli memurluklara atama gibi İdarî, askerî ve mali işlerde tam yetkili idi. Ayrıca ismi hutbelerde halifenin adından sonra zikredilmekteydi. Abbâsî Devletinde, divanları günümüz bakınlıklarına benzetirsek Emîrü'l-ümerâlığı da başbakanlığa benzetebiliriz.

Daha nüfuzlu ve kudretli "Emîrü'l-Ümerâlık" makamını elde etmek için girişilen mücadele daha da çetinleşti. İbn Râik'in olaylara hakim olamaması, devrin önemli bir diğer Türk komutanı Beckem'in yükselişine ve Bağdat'a gelip olaylara hakim olması gibi nedenlerle, İbn Râik'in yerine H.326/M.938 yılında Beckem bu göreve gelmiştir. Halife Râzî Billâh ona hil'atler giydirip Emîrü'l-ümerâ makamına tayin etmiştir.[1012] Beckem vezirliğe H.327/M.938 yılında Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahya b. Şirzâd et-Türkî'yi getirmiştir.[1013]

Beckem'den sonra bu makama H.330/M.941 yılında tekrar İbn Râik, bundan sonra da Hamdânîlerden Seyfüddevle çok kısa bir süre getirilmiştir. H.331/M.942 yılında Türk komutan Tüzün'ün Bağdat'a girmesi ve olaylara hakim olması üzerine, el-Müttakîlillah ona hil'atler giydirerek Emîrü'l-ümerâ makamına tayin etmiştir.[1014] Emîrü'l-ümerâ

1010 Taberî, XI, 258; İbnü'l-Esîr, VIII,183.
1011 İbn Miskeveyh, I, 351; İbnü'l-Esîr, VIII, 322.
1012 Taberî, XI, 316; İbnü'l-Esîr, VIII, 346.
1013 Taberî, XI, 319; İbnü'l-Esîr, VIII, 364.
1014 Taberî, XI, 338; İbnü'l-Esîr, VIII, 399.

Tüzün'ün H.334/M.945 Bağdat'taki evinde vefat etmesinden sonra da yine bu göreve Tüzün'ün katibi Türk İbn Şîrzâd geçmiştir.[1015]

I.8. 2. Hâciblik

Merkez teşkilâtındaki diğer bir önemli görev de hâciblikti. Emevîler devrinde saray hayatının başlamasıyla, Sâsânî ve Bizans tesiriyle İslâm devlet teşkilatına girdiği anlaşılan hacîblik makamına halifenin en mahremi ve itimadını kazanmış şahıslar tayin edilmekte idi. Azil ve tayinlerde rolleri büyüktü.[1016] Hâcib, halifeyi suikastlara karşı koruma ve halifenin tüm saray işlerini yapma gibi görevleri yerine getirmekteydi.

Türk komutanların hacîblik yaptığı devrede durum biraz daha degişik mahiyet arz etmektedir. Halife Mütevekkil ile beraber Türklere karşı itimatsızlık ve hatta onlarla mücadele başlamıştı. Buna rağmen, Sâmerrâ devrindeki bütün halifelerin hacîblerinin Türk olması, bu makama yapılan tayinlerin, halifelerin arzusu ile değil, başka tesirlerle gerçekleştiği kesindir. Bu tesirin ise Türklerden geldiği kuvvetle muhtemeldir. Halifelerin arzuları hilafına hacîblik makamına Türklerden tayin edilmeleri, sarayın ve sivil kadroların onlar vasıtasıyla bir çeşit kontrol altında tutulması anlamına gelmektedir.

Sâmerrâ dönemi Türk komutanlarını inceleyen Batılı araştırmacı Matthew Gordon[1017] bu konuya dikkat çekerek, hâcibliğin sadece iki özelliğinden yola çıkarak, bu görevin elinde önemli bir güç bulundurduğunu belirtmektedir. Birincisi; Hâcib olarak çalışan kişiler halifeye çok yakın yaşamışlar ve erkânın güvenliğinin sağlanmasında etkin rol oynamışlardır. Sâmerrâ Türklerinin esasında saray muhafızları olarak tutulduklarından bu makama getirilmeleri doğaldır. İkincisi; Hâciblerin halifeyle, saraylarla ve halifenin danışmanlarıyla doğrudan ilişki kurma hakları vardır. Bu nedenle hâciblerden hem imparatorluk içinde hem de yöneticiler arasında yaşanan gelişmelerden haberdar olmaları beklenir, dolayısıyla hâcibler büyük olasılıkla karar alma aşamalarında etkin rol oynamış olabilirler.

1015 Taberî, XI, 352; İbnü'l-Esîr, VIII, 448
1016 Fuat Köprülü, "*Hacîb*", İA. İstanbul, 1964, V, 175
1017 Matthew Gordon, "*The Commondars of the Samarran Turkish Military. The Shaping of a Third/Ninth –Century Imperial Elite*" in A Medieval Islamic City Peconsider Edidet by Chase F. Robinson. s. 125.

Türklerin ilk defa Halife Mu'tasım zamanında hacîblik vazifesine getirildiği görülmekte ve kaynaklar, onun hacîbleri arasında Vasîf, Sima, Eşnas ve İnak gibi Türk komutanları belirtmektedirler.[1018] Mu'tasım'dan sonraki halifelerin hemen hepsi, hacîblerini Türkler arasından seçmişler veya seçmek zorunda kalmışlardır. Halife Vâsık zamanında da hâciblik görevini İnak yürütmekte idi. Bazı kaynaklarda halife Vâsık'ın hacîbleri arasında İnak'ın yanında Vasîf'in de ismi geçmektedir[1019]

İncelenen dönemde Mütevekkil kendinden sonra en yetkili makam olan hâciblik görevine İnak'ı getirmiştir.[1020] İnak, H.234/M.849 yılında hacca gitmek için Mütevekkil'den izin isteyince, Halife bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Halife böylece Türk komutanlarından kurtulacağını zannediyordu. İnak oradan ayrılınca, hâciblik görevi yine bir Türk olan Vasîf'e devredilmişti.[1021] Tabi bu durumu Türklerin nüfuzunun oldukça etkili olması ile açıklayabiliriz.

Muntasır devrinde hâciblik görevini Boğa es-Sağîr ve Vasîf yerine getirmişlerdir.[1022] Boğa es-Sağîr'in İnak'ın öldürülmesinden itibaren Vasîf'le beraber bu görevi, Mütevekkil'in son zamanlarından Muntasır ve Müstaîn devirlerine kadar devam ettirdikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır.[1023] Muntasır H.248/ M.862 yılında vefat ettikten bir gün sonra Türk Komutanlar Büyük Boğa, Küçük Boğa, Otamış sayesinde Müstaîn, halife olmuştu. O da Otamış'ı vezir tayin etmiştir.[1024] Otamış'ın Hâciblik görevi de üstlendiği kaynaklarda geçmektedir.[1025] Ancak Müstaîn'in hâcibliğini Boğa es-Sağîr ve Vasîf yapmıştır.

Müstaîn ile Mu'tezz arasındaki hilafet mücadelesinde, Müstaîn'in tarafını tutan Vasif ve Boğa, Mu'tezz'in halife olmasıyla mevkilerini kaybetmişlerdir. Fakat onların ortadan kaldırılması, genel durumu değiştirmeyip hacîbliklere yine Türkler atanmıştır. Mu'tez devrinde Hâciblik görevini Salih b. Vasîf ve Bayıkbey yapmıştır.[1026]

Mu'tezz'den sonra halife olan Mühdedî'nin ilk zamanlarında hacîbler arasında bir değişiklik olmadı. Salih b. Vasîf ve Bayıkbey'in öldürülmeleri üzerine Musa b. Boğa el-Kebîr bu makama tayin edildi.[1027] Halife Mu'temid döneminde Muvaffak'ın tam

---

1018 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 471; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid,* V, 121.
1019 Mes'ûdî, *Tenbih,* s. 361; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 121.
1020 Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII, 43.
1021 Taberî, IX, 170; İbnü'l-Cevzi, VII, 209; İbnü'l-Esîr, VII, 45.
1022 İbnü'l-Esîr, VII, 104.
1023 Mes'ûdî, Tenbih, s. 362; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 123.
1024 Taberî, IX, 256; İbnü'l-Esîr, VII, 117.
1025 İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid,* V, 123.
1026 Taberî, IX, 354; İbn Abd Rabbih, *İkdü'l-Ferid*, V, 124; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 365; İbnü'l-Esîr, VII, 172.
1027 Taberî, IX, 381; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 367; İbnü'l-Esîr, VII, 233

manasıyla devlet idaresine hakim olmasına rağmen, Mu'temid'in hacîbliklerini Yarcuh et-Türkî, Hotarmış ve Begtemir gibi Türk komutanlar yapmışlardır.

Halife Mu'tazıd döneminde durum yine değişmemiş, onun hâcibliğini Bedr yapmıştır. Onun bu görevini, ordu komutanlığı olarak kabul edenler[1028] olsa da biz, bu görevi hâciblik olarak değerlendirmekteyiz. Çünkü Mes'ûdî'de yer alan ifadelerden Mu'tazıd'a yakınlığı ve sadakati ile tanınan Bedr'in, Mu'tazıd tarafından çok geniş yetkilerle donatıldığı anlaşılmaktadır. Burada Bedr, memleketin sahibi, halifeliğin her tarafında olup bitenlerden haberdar, hilafet işlerini üstlenmiş, ordu ve komutanları altında bulunduran bir kişi olarak tarif edilmektedir.[1029] Taberî'nin,[1030] Bedr'in H.287/M.900 yılında kendi sarayında, halkın özel ve genel işlerini ayrıca haraç ve ikta işlerini görüşmek üzere birer oturum düzenlediğini bildiren rivayeti de bu durumu açıkça teyit eder.

Mu'tazıd'ın vefatından sonra halife olan Müktefî, hâcib Türk komutan Bedr'den kurtulmak için onu, İsfahan, Rey ve Cibal'den tercih edeceği bir yere vali olarak gitmesini istemiş, ancak Bedr bu görevleri kabul etmemiştir.[1031] Bunun üzerine Müktefî, Bedr'in yanındaki Muhammed b. Kümüşçûr,[1032] Hakan el-Müflihî, Muhammed b. İshak b. Kündâcık ve Hafif Ezgütekin gibi Türk komutanlara on milyon dirhem miktarında para gönderip yaklaşık otuz komutanı yanına çekmeyi başardı.[1033] Böylece Bedr'in öldürülmesi gerçekleştirildi.[1034] Bedr öldükten sonra hâcib olarak Müktefî'nin yanında görevlendirilen her hangi bir kimseye kaynaklarda rastlamamaktayız. Müktefî'nin yanında görev alan birçok Türk komutan bulunmaktadır. Ancak bunlardan herhangi birini hâcib olarak belirtmek oldukça zordur. Burada, Halife Mütevekkil'den beri hâciblik makamını elinde bulunduran Türklerin kısa bir süre bu görevden uzaklaştırıldıklarını anlamaktayız. Halife Müktefî'nin dirayetli bir komutan olmasından dolayı hacîb görevlendirmemiş olabileceği ihtimali oldukça yüksektir.

Muktedir iktidara geldiği zaman, Türkler tekrar bu görevi ele geçirmişlerdir. Bu göreve Nasr el-Hâcib gelmiş ve uzun süre bu görevde kalmıştır. Nasr el-Hâcib H.316/ M.928 yılında Karmatîler üzerine giderken yolda ateşli bir hastalığa tutulmuş, yerine

1028 Saim Yılmaz, a.g.e., s. 263
1029 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 232
1030 Taberî, X, 75
1031 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 277; İbn Miskeveyh, V, 27
1032 Elçibey Ebülfez bu kişiyi gümüşgöz olarak okumaktadır.
1033 Taberî, X, 90; İbn Miskeveyh, V, 26; İbnü'l-Esîr, VII, 518.
1034 Taberî, X, 92; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 277; İbn Miskeveyh, V, 29; İbnü'l-Esîr, VII, 518.

Ahmed b. Kayıglıg'ı görevlendirmişti. Bu arada Nasr el-Hâcib'in hastalığı bir hayli şiddetlenmiş ve bu yüzden dili tutulunca Bağdat'a geri götürülmüştü. Nasr'ın ölünce yerine ordu komutanlığına Hârûn b. Garîb tayin edilmiş ve Muktedir'in Hâcibliğine de Nasr'ın oğlu Ahmed getirilmişti.[1035]

Râzî Billâh, H.322/M.933 yılında Muhammed b. Râik'e haber gönderip onu Hâcib yapmak üzere görevlendirmek istediğini bildirmişti.[1036] Bedr el-Harşenî, Halifenin hâcipliği görevinden azledilerek yerine H.330/M.941 yılında Selâme et-Tulunî tayin edilmiştir.[1037] Bundan sonra bu makam "Emîrü'l-Ümerâlık"ın gelmesiyle özelliğini kaybetmiştir.

I.8.3. Valilik

Askerî hayata hakim olan Türklerin taşra teşkilatında almış olduğu görevlerden en önemlisi valilikti. Bu dönem zarfında isyanları bastırmak için bölgeye gönderilen Türk komutanlar bulunmaktaydı. Bunlar, sadece isyanları bastırmak üzere görevlendirilmemektedir. Bu görevlendirilmelerin dışında gittikleri yerdeki yönetime yerel politikaları taşıdıkları görülmektedir. Bunlar için Gordon[1038] "bir çeşit askerî vali" tabiri kullanmaktadır. Bunlar, hem merkezde birlik kumandanlığı vazifesinde bulunuyorlar ve hem de bir eyaletin valiliğini deruhte ediyorlardı. Bu tip valiler, daha ziyade halife nezdinde çok itibarlı olan büyük kumandanlar arasından seçilmekte idi. Bu valilerin esas görevi, ordu kumandanlığı olduğu için umumiyetle tayin edildikleri vilayetlere gitmeyip, vekillerini gönderiyorlardı. Çok az olmakla beraber, ancak büyük bir olay meydana geldiğinde, valisi bulundukları bölgelere gidiyorlar ve sükunet tekrar sağlandıktan sonra tekrar merkeze dönüyorlardı. Bunun dışında memleketin herhangi bir yerinde bir isyan çıktığı zaman isyanın bastırılması için görevlendirilen kumandan, aynı zamanda o vilayetin valiliğine de tayin ediliyordu. Bundan maksat, böyle tehlikeli bir zamanda askerî ve sivil idarenin tek elde toplanmasıdır. Bu tip valiler de isyanın bastırılmasından sonra merkeze dönmekte idiler.

1035 Taberî, XI, 256; İbnü'l-Esîr, VIII, 187.
1036 Taberî, XI, 287; İbnü'l-Esîr, VIII, 283.
1037 Taberî, XI, 334; İbnü'l-Esîr, VIII, 391.
1038 Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 132

Valilik konusuna başlarken, Abbâsîlerdeki iktâ sisteminden bir kaç cümle ile bahsetmek gerekmektedir. Özellikle halife Mu'tasım zamanından itibaren, Abbâsî ordusundaki güçlerini arttıran Türkler, artık halifelerin hem en büyük destekçileri hem de korkulu rüyaları olmuşlardır. Çünkü halife adayı kardeşler arasındaki mücâdelelerde Türk komutanlar hep belirleyici olmuşlar, gerektiğinde halifeleri azil veya öldürme yoluyla değiştirebilmişlerdir. Halifeler de gerek kendilerini halifelik makamına çıkarmaları sebebiyle ödül olarak, gerekse karşılarına aldıklarında halifelik makamından indirilecekleri korkusuyla, Türk Komutanları iktâ yöntemiyle değişik bölgelerin valiliklerine tayin etmişlerdir. Türklerin bu dönem içinde elinde bulundurdukları valilikler üç bölgede ayrı ayrı ele alınacaktır.

I.8.3.1. Mısır Valileri

Abbâsîlerin önemli merkezlerinden biri de Mısır'dı. Aynı zamanda burası büyük karışıklıkların, isyanların çıktığı bir merkezdi. Bu merkezleri idare edebilecek, isyanlara fırsat vermeyecek valiler arandığı zaman, Halifeler karşılarında Türkleri gördüler.

Türkler Mısır'ın valiliğini Mu'tasım tarafından itibaren sürdürmekte idiler. Mu'tasım, halife olduğu zaman kendisinden boşalan Mısır valiliğine, H.219/M.834 yılında, Eşnas et-Türkî'yi tayin etti[1039] Türkler arasından bu türde bir görevlendirme alan ilk kişi Eşnas'tır. Eşnas 11 yıl boyunca Mısır'ı yönetmiştir. Bu mühim bölgenin İdarî işlerine doğrudan müdahale ettiğine dair bir kayıt bulunmasa da atadığı bir dizi yerel yöneticinin varlığı onun Sâmerrâ bürokrasi çevreleriyle yakın ilişki içinde bulunduğunu kanıtlar, yöneticileri bu çevreden seçmiştir. Bu yöneticiler arasında Eşnas'ın en iyi ilişkiler ağına sahip olduğu kişi İbn el-Hâsib olarak göze çarpar. Eşnas'ın askerî ve İdarî gücüne bakıldığında Sâmerrâ bürokrasisine olan yakınlığı anlaşılır. Eşnas bu mevkide ömrünün sonuna kadar (H.229/M.844) kalmıştır.

Eşnas'ın ölümünün üzerine onun bütün vazifeleri İnak'a verildiğinden, Mısır valiliği de tabiatıyla ona intikal etti[1040] İnak da, Eşnas gibi Mısır'ı vekilleri vasıtasıyla

1039 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 473; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 194; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 229.
1040 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 474; Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII, 43, İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 255.

idare etmiştir..[1041] Merkezdeki askerî kudretleri yanında, bir eyalete sahip olan ve buranın gelirinin bir kısmını alan Türk kumandanları yavaş yavaş halifeler için tehlike teşkil etmeğe başlamıştı. Eşnas'ın valiliğinde bu husus dikkati çekmedi ise de, Mütevekkil, İnak'ı ortadan kaldırmak isteyince, müşkülat kendini gösterdi. İnak'ın katlinden sonra (H.235/M.849) Mısır valiliğine Muntasır'ın tayini, Mütevekkil'in izah ettiğimiz sebeple, bir kumandan yerine oğlunu tercih etmesinden dolayı vuku bulmuş olmalıdır. Babasıyla arasının açılmasından dolayı Mütevekkil oğlunu bu vazifede uzun müddet tutmadı. Muntasır'ın azlinden sonra ise, yerine, yine bir Türk'ü, fakat bir kumandan değil, kendisinin en yakını olan Feth b. Hakan'ı vali tayin etti.[1042] Feth b. Hakan, beş senelik valiliği sırasında (H.242-247/M.856-861) Mısır işleri ile hiç meşgul olmamıştır. Bu zaman zarfında Mısır'ın idaresini, H.242/M.856 tarihinde nâib tayin edilen Yezid b. Abdullah et-Türkî yönetmiştir.[1043] Yezid, bu görevini H.253/M.867 yılına kadar devam ettirdi.

Halife Mu'tez, Yezid b. Abdullah'ı bir isyanı bastıramamasından dolayı azletmiş yerine Feth'in kardeşi Muzahim b. Hakan'ı H.253/M.867 yılında Mısır valiliğine tayin etmiştir.[1044] Muzahim b. Hakan'ın Mısır valiliği H.254/M.868 tarihindeki ölümüne kadar devam etmiştir[1045] Müzahim b. Hakan'ın bu sene vefat etmesinden sonra yerine, oğlu Ahmed tayin edildi;[1046] ancak, onun valiliği çok kısa sürmüş; ölünce de yerine, Muzahim ve Ahmed zamanlarında Mısır şurtasının başında bulunmuş olan Uzcur et-Türkî vali tayin edilmiştir.

Türkler'in Abbâsî ordusunda önem kazanmaları ve halifeler ile halifelik mücâdelesi verenler arasında belirleyici olmaları, bazı olumsuzluklarla beraber, olumlu neticeler de doğurmuştur. Halife Mu'tez kendisine suikast tertiplemek isteyen Türk komutanı Küçük Boğa'ya karşı, daha önce, kendisine karşı Mustâîn ile birlikte hareket eden Bayıkbey'i yanına almak zorunda kalmıştır. Bayıkbey, Küçük Boğa'yı H.254/ M.868'de[1047] öldürünce, halife Mu'tezz onu Mısır valiliğine tayin etmiştir.[1048] Bayıkbey de güvenebileceği bir adam aramış ve üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u Mısır bölgesini idare

1041 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 200; Makrîzî, *Hıtat*, I, 313.
1042 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 313.
1043 Taberî, IX, 207; İbnü'l-Esîr, VII, 81.
1044 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.
1045 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 211; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 337.
1046 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.
1047 İbnü'1-Esîr, VII, 186.
1048 Taberî, IX, 329; Belevî, *Siretu Ahmed*, s. 33; İbnü'l-Esîr, VII,187.

etmek üzere göndermiş[1049] ve H.254/M.868 yılında Ahmed b. Tolun Mısır valisi olmuştur.[1050]

Mühtedî, H.256/M.870 yılında Bayıkbey'i öldürünce Mısır, Yarcûh et-Türkî'ye intikal etmiş,[1051] o da Ahmed b. Tolun'u buradaki görevinde bırakmıştı.[1052] Yarcûh et-Türkî ile Ahmed b. Tolun arasında samimi bir dostluk vardı ve aynı zamanda Ahmed damadıydı.. Böylece Yarcûh, bütün Mısır'ı Ahmed b. Tolun'un emrine vermiş, Ahmed'in oradaki hakimiyeti tamamen kuvvetlenmiş ve itibarı artmıştır.[1053] Mısır iktalarının sahibi Yarcûh et-Türkî'nin H.258/M.871 yılında ölümünden[1054] sonra Ahmed b. Tolun buraya tamamen hakim olmuştur. Yarcûh'un öldürülmesi Tolunoğlu Ahmed ile hilâfet merkezinin arasındaki ipleri iyice gerdi. Büyük bir ihtimalle, halife Mu'temid kardeşi Muvaffak'ın etkisiyle Afrika, Mısır, Şam, Cezire, Musul ve Ermeniyye'nin valiliğini, Yarcûh'un öldürülmesinden sonra H.261/M.874-875'de veliahtı olan oğlu Ca'fer'e verdi.[1055] Türk komutanlarından olan Musa b. Boğa'yı da ona yardımcı olarak atadı.[1056] Ancak yapılan bu atamalar yazıda kalmasından başka bir anlam ifade etmemiştir. Ahmed, gücünün zirvesindeydi ve görevinin başındaydı.

Ahmed b. Tolun, Mısır'da Türk hakimiyetini tesis etmiş ve bağımsız olarak H.270/M.884 yılında ölünceye kadar da, Mısır valiligi görevini sürdürmüştür.[1057] Ondan sonra yerine oğlu Humareveyh geçmişti. Onun da H.283/M.896 yılında öldürülmesi üzerine yerine oğlu Ceyş b. Humaraveyh geçmiştir.[1058] Ceyş'in ölümünden sonra Mısır genel valiliğine Hârûn b. Humareveyh atanmıştır.[1059]

Hârûn b. Humaraveyh H.291/M.904 yılında amcası oğlu Şeyban tarafından öldürülünce, Mısır genel valiliğine H.292/M.9O5 yılında Şeyban geçmiştir. Hârûn'un öldürülmesinden sonra, Şeyban'a güvenmeyen ve artık mücâdele etmenin gereksiz olduğunu düşünen komutanlardan Tuğc b. Cuff, Humâraveyh'in hizmetinde bulunan diğer bazı komutan ve önde gelen kişiler, Muhammed b. Süleyman'a bir mektup

---

1049 İbnü'l-Esîr, VII, 187; İbn Haldûn, *İber*, IV, 297; Makrîzî, *Hıtat*, I, 314.
1050 Taberî, IX, 381; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 212; İbnü'l-Esîr, VII, 188; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, VI, 430-432; Şinasi Altundağ, "*Tolunlular*," İA, İstanbul, 1968, V/2, 430-439; Hakkı Dursun Yıldız, "*Ahmed b. Tolun*", DİA, II, İstanbul, 1989, 141-143.
1051 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
1052 Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.
1053 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
1054 Taberî, IX, 490; İbnü'l-Esîr, VII, 250.
1055 Taberî, IX, 514; İbnü'1-Esîr, VII, 316.
1056 Taberî, IX, 514; İbnü'1-Esîr, VII, 316; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 33.
1057 Taberî, IX, 666; Belevî, *Siretü Ahmed*, s. 343; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 231; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210; İbn ü'1-Esir, VII, 408-409; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât,* VI, 430-432; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321.
1058 Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1059 Taberî, X, 47; İbnü'l-Esîr, VII, 477.

yazarak, Hârûn'un öldürüldüğünü ve kendilerine eman verilmesi halinde, Abbâsî ordusunun saflarına katılmak istediklerini bildirdiler. Onların bu istekleri kabul edilince artık Tolunoğulları için de tutunacak bir dal kalmamış oluyordu. Bu gelişmeler üzerine yanındaki askerler ile Fustat'ta küçük bir direnme gösteren Şeyban daha fazla dayanamayacağını anlayınca, H.292/M.905 yılında Aynı Şems'de, Muhammed b. Süleyman'dan eman istemek zorunda kaldı. Muhammed de Şeyban'ın eman isteğini kabul ederek ve Mısır'ı teslim aldı. Sonra da Şeyban, ailesi ve yakınlarıyla Bağdat'a gönderildi.[1060] Böylece Tolunoğullarının Mısır defteri kapanmış oldu.

Bu dönemden sonra H.292-323/M.905-935 yılına kadar Mısır'a atanan toplam on validen sekizi Türklerden olmuştur. En-Nûşerî'nin vefatından sonra Ebû Mansûr Tekin el-Hazari, halife Muktedir tarafından H.298/M.910'da Mısır valiliğine tayin edildi. Ebû Mansûr Tekin, H.303/M.915 yılında Mûnis tarafından azledilinceye kadar Mısır valiliğinde kalmıştır.[1061]

Ebû Mansûr Tekin'in azledilmesinden sonra yaklaşık üç aylık dönemde Mısır valiliğini, Halife Muktedir'in komutanlarından olan ve Fatımîlere karşı Bağdat'tan gönderilen ordu komutanı Mûnis et-Türkî yapmıştır.[1062] Bundan sonra bu yerin valiliğine Zekâ el-A'ver yapmıştır. Bunun yerine H.H.307/M.919 yılında Ebû Mansûr Tekin Halife Muktedir tarafından ikinci defa Mısır valiliğine atandı. Tekin, H.309/M.921 yılında Mûnis tarafından azledilince görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.[1063]

Mûnis, Tekin'i H.309/M.921 tarihinde azlettikten sonra yerine Ebû Kâbûl Mahmud b. Cemal'i Mısır valisi yaptı. Ancak birkaç gün sonra onu da azlederek Ebû Mansûr Tekin'i üçüncü defa aynı ay içinde yeniden atadı. Bundan beş altı gün sonra da bir diğer Türk komutan Hilâl b. Bedr, H.309/M.921 yılında halife Muktedir tarafından vali tayin edildi. Halife Muktedir, Hilal b. Bedr'in olaylar karşısında aczini görünce H.311/ M.923'te azlederek yerine Ahmed b. Kayıglıg'ı atamıştır.[1064]

Mısır'ın durumunun kötüye gitmesi üzerine Halife Muktedir, onu, H.312/M.924 yılında azledip, yerine Ebû Mansûr Tekin'i dördüncü defa Mısır valiliğine atadı.[1065] Halife Muktedir özellikle Mısır ordusunun isteği üzerine onu buraya atamıştır. H.320/M.932 yılında Muktedir'in yerine halife olan Kâhir de, Tekin'in valiliğini onaylamıştır. Valiliği döneminde Mısır'ı büyük ölçüde istikrara kavuşturan Ebû Mansûr

1060 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 246; İbnü'l-Esîr, VII, 535; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 139.
1061 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 267; Makrîzî, *Hıtat*, I, 327-328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 171.
1062 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 273.
1063 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 195.
1064 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278; Makrîzî, *Hıtat,* I, 328; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 201.
1065 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 280; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 206.

Tekin, H.321/M.933 yılında ölünceye kadar valiliğini sürdürmüştür.[1066] Ebû Mansûr Tekin'in dördüncü defa ki valiliği yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Onun vefat etmesi üzerine yerine oğlu Muhammed tayin edilmiştir.[1067]

Muhammed b. Tekin'in bir ay gibi kısa bir süre valiliğinden ardından azledilmiş yerine de Mısır valiliğine Ahmed b. Kayıglıg atanmıştır. Halife Râzi (934-941), H.324/M.935 yılında Muhammed b. Tuğc'a elinde bulunan Şâm arazilerine ilâveten Mısır topraklarını da vermiş ve Ahmed b. Kayıglıg'ı Mısır'dan azletmişti.[1068] Muhammed b. Tuğc'un bu valiliği toplam 11 yıl sürmüştür.[1069] İhşidiler Devletini kurarak Mısır'da ikinci bir Türk devletinin kurucusu olmuştur.

Mısır'a bağlı olan diğer bir valilikte Tarsus'tu. Bu bölgeye atanan valiler hakkında bilgi burada verilecektir. Buraya atanan ilk Türk valinin Ahmed b. Tolun olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü H.242/M.856 yılında Ahmed, Tarsus'a gönderilmiştir.[1070] Ahmed'e verilen bu görev askerî bir görev olarak karşımıza çıkmakta ise de biz bunu valilik görevi olarak değerlendirirsek daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Ahmed burada yedi yıl kalmıştır. Bundan sonra uzun bir süre bu bölgede Türk vali ismine rastlanmamaktadır. Ancak H.256/M.870 yılında daha evvel kısa bir süre Mısır valiliği yapan Erhuz b. Uluğ b. Tarhûn et-Türkî'nin Tarsus valisi olarak adı geçmektedir.[1071]

Halife Mu'temid döneminde. H.269/M.882 yılında Tarsus valisi olarak ismi verilen Türk komutan Yazman'ın[1072] bu dönemde birçok faaliyetleri tespit edilmektedir. Bu kişinin bu bölgeye ne zaman atandığı bilinmemektedir. Ancak bu kişi H.278/M.891 yılında vefat edinceye kadar Tarsus valiliğini devam ettirmiştir. Onun vefatından sonra bu göreve Ahmed b. Togan el-Uceyfî geçmiş fakat Humareveyh, bir müddet sonra onu bu görevden alarak yerine amcasının oğlu Muhammed b. Musa b. Tolun'u tayin etmişti.[1073] Yine bu kişinin bu görevinde ne kadar kaldığı bilinmemektedir.

Bundan uzun bir süre sonra Tarsus'tan gelen bir hey'etin Mu'tazıd'ın huzuruna çıkıp başlarına bir vali tayin edilmesini istediklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz.[1074]

1066 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 281; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 210.
1067 İbnü'l-Esîr, VIII, 272.
1068 Taberî, XI, 301; İbnü'l-Esîr, VIII, 294.
1069 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 286; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 236.
1070 Taberî, IX, 208; İbnü'l-Esîr, VII, 82.
1071 Taberî, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 306.
1072 Mes'ûdî'de Feth b. Hakan'ın ğulamı olarak bildirilen Türk komutan, Taberî ve Mes'ûdî'de Yazman şeklinde geçmektedir. Bak. Taberî, IX, 613; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 213; İbnü'l-Esîr bu kişiyi Müflih b. Hakan'ın kölesi olarak vermekte ve Bazmar olarak imla etmektedir. İbnü'l-Esîr, VII, 370.
1073 Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 450.
1074 Taberî, X, 52; İbnü'l-Esîr, VII, 484.

Mu'tazıd onlara emir olarak H.284/M.897 yılında İbn İhşid'i[1075] tayin etti. Bu görevinde iki yıl hüküm sürmüştür. H.286/M.899 yılında Tarsus valisi İbn el-İhşid vefat etmiştir. Burada zikredilen İbnü'l-İhşid'in kimliği konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Ancak bu kişinin Cuff'un oğulları olduğu anlaşılmaktadır. Bunun çocuklarından Tuğc'un H.293/M.906 yılında Tolunoğullarının yıkılışından sonra öldüğü bilgisi, bu kişinin Tuğc olmadığını göstermekte, diğer oğlu Bedr'e işaret ettiğine dair Kopraman'ın[1076] görüşüne katılmamak mümkün değildir.

Abbâsî devletinin en önemli eyaletlerinden birisi olan Mısır'da Türk valilerin bulunması, her şeyden önce devamlı karışıklıklara sahne olan bu bölgenin sükuna kavuşmasını sağlamıştır, Ayrıca Müzahim ile birlikte buraya Türk askerleri gelmeye başlamış ve Mısır, Sâmerrâ'dan sonra Türklerin ikinci üssü haline gelmiştir.

I.8.3. 2. Suriye Valileri

Türklerin valilik yaptıkları ikinci bölge, Suriye ve Suğûr bölgesidir. Bu bölgeler, İslâm devletinin en fazla mücadelelere sahne olduğu, Bizans'a karşı yapılan gazaların hareket merkezleri idi. Bundan dolayı bu bölgelere tayin edilen valiler, genelde komutanlar arasından seçilmiştir. Bu bölgenin içinde yer alan valilikler Şam, Suğur ve Musul olmak üzere üç kısımda ele alınacaktır.

Şam diğer adıyla Dımaşk'a atanan ilk Türk valisi, Eşnas et-Türkî'dir Halife Mu'tasım tarafından, H.225/M.839 yılında Şam valiliğine tayin edildi.[1077] Onun bu vazifesi, ölümüne kadar devam etti. Vefat edince bütün yetkileri İnak'a devredildiği için, buranın valiliği de ona geçmiş oldu. Eşnas ve İnak da, Mısır'da olduğu gibi bu bölgeye kendilerini gitmemişler vekillerini göndermişlerdir.

Boğa el-Kebîr'in komutanlarından Salih el-Abbâsî et-Türkî'nin H.241/M.855 yılında Şam valisi olduğu kaydedilmiştir.[1078] Ancak bu göreve ne zaman atandığı ve bu görevden ne zaman ayrıldığı tespit edilememiştir. Halife Mütevekkil H.244/M.858 yılında Şam bölgesine yerleşmek üzere Sâmerrâ'dan ayrılmış ve burada iki ay kaldıktan sonra Şam'a dönmüştür. İşte bu sırada, Mütevekkil Şam bölgesini Feth b. Hakan'a verdi.

1075 Taberî, X, 52; İbnü'l-Esîr, VII, 485.
1076 Kopraman, a.g.m., VI, 196.
1077 İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb,* I, 69.
1078 Taberî, IX, 206; İbnü'l-Esîr, VII,79.

O da Külbâtekin et-Türkî'yi yerine vekil bırakmıştır.[1079] Muhtemelen bu kişi bu görevde Feth b. Hakan'ın H.247/M.861 tarihindeki ölümüne kadar devam etmiştir. Bundan sonra Nüşrî'nin bu göreve geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü, Hıms halkı H.252/M.866 yılında valileri Fazl b. Karin'e isyan ettikleri zaman karşılarına Şam amili Nüşri b. Tacibek et-Türkî'nin çıktığı rivayet edilmektedir.[1080] Onun yerine çok kısa bir süre Aferidun et-Türkî[1081] geçmiştir. Bu kişinin ölümü üzerine tekrar Nüşrî'nin, görevinin başına geçtiğini, Taberî'nin H.254/M.868 yılında Hâricî Müsâvir ile savaşıp onu hezimete uğrattığına dair vermiş olduğu bilgiden[1082] anlaşılmaktayız.. H.255/M.868 yılında Cu'lân et-Türkî adında bir kişinin[1083] bu bölgelerin iktalarına sahip olmasından dolayı Nüşrî'nin bu görevi Cu'lân'a kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Şam valiliğine H.256/M.870 yılında Amâcur et-Türkî getirilmiştir.[1084] Onun gelmesiyle bu bölge sükunete kavuşmuştur. Şam iktaının sahibi Amâcûr H.264/M.877 yılında vefat etmiş yerine oğlu geçmiştir.[1085] Ali b. Amâcûr'un, Dımaşk amilliği, Toluniler'in burayı ele geçirmelerine kadar devam etmiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun Şam bölgesini hakimiyeti altına almak üzere harekete geçmiş ve Amâcûr'un oğluna bir mektup yazıp Halifenin kendisine Şam ve Suğûr bölgesini ikta ettiğini hatırlatmıştı. Amâcûr'un oğlu bu mektubu alınca Ahmed b. Tolun'a itaatini bildirmiş, Ahmed b. Tolun da onu Remle'ye vali tayin edip kendisi Şam'a yürümüş ve bu bölgeyi idaresi altına almıştır.[1086]

Halife Mu'temid, H.261/M.874 yılında devlet erkanı huzurunda oğlu Ebu Ca'fer'i veliaht tayin etmiş ve Şam bölgesi valiliklerine atamıştır;[1087] ancak, halifenin yaptığı tayin, hiç bir anlam taşımamakta ve kağıt üzerinde kalmaktadır. Çünkü bu bölge yaklaşık 25 yıl gibi bir süre Tolunoğulları elinde kaldı. Tolunoğulları'nın son devrinde Hârûn b. Humareveyh'in Şam bölgesinde kendisinin ve vekillerinin elinde bulunan bütün toprakları kendisine ikta etmesini Halifeden talep ettiğine dair bilgi[1088] bunu göstermektedir. H.283/ M.896 yılında Şam emirliğini Tuğc b. Cuff yürütmekte idi.[1089] Hârûn, Tuğc'un başarısızlığından dolayı onu Mısır'a çağırmış ve yerine, devrin önemli

1079 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât,* II, 246.
1080 Ya'kûbî, II, 496; Taberî, IX, 321; İbnü'l-Esîr, VII, 175.
1081 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, IX, 183; İbnü'l-Esîr, VII, 54.
1082 Taberî, IX, 188.
1083 Taberî, IX, 437; İbnü'l-Esîr, VII, 215.
1084 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, IX, 476.
1085 Taberî, IX, 546; İbnü'l-Esîr, VII, 316.
1086 Taberî, IX, 539; İbnü'l-Esîr, VII, 317.
1087 İbnü'l-Esîr, VII, 277.
1088 Taberî, X, 70; İbnü'l-Esîr, VII, 495.
1089 Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 489; İbn Tağriberdî, Nucûm, III, 101.

Türk komutanları kısmında bibliyografyası verdiğimiz, Bedr el-Hammâmi'yi atamıştır.[1090]

Tuğc b. Cuff bu görevden alınmasından sonra Tolunoğullarından ayrılmış ve Abbâsîlerin hizmetine girmiştir. Daha önce bahsi geçtiği gibi bu durum Tolunların yıkılmasıyla neticelenmiştir. Bu topraklar tekrar Abbâsîlere geçince bu bölge valilikleri Tuğc b. Cuf'a geçmiştir. Daha sonra Tuğc'un oğlanlarına geçmiş uzun bir süre bu bölgenin valiliklerini yapmıştır. İhşîdîlerden «Budeyr» adıyla meşhur olan Bedr b. Abdullah el-Ihşîd'in H.328/M.939 yılında Şam valiliğini yürütmekte olduğu kaynaklarda geçmektedir.[1091] Bu bilgi Şam valiliğinin uzun bir süre Türklerin elinde olduğunu göstermektedir.

Suriye bölgesinin sınırlarındaki Suğur bölgelerinin valiliklerini de Türkler deruhte etmekteydiler. Boğa, H.244/M.858 yılında Bizans'a karşı sefere çıkmak üzere görevlendirildiği zaman, Kınnesrin valiliğini yürütme görevi kendisine verilmiştir.[1092] Boğa'nın Kınnesrin valiliği 9 sene kadar devam etmiştir. Bundan sonra buraya oğlu Musa b. Boğa H.250/M.864 yılında Kınnesrin, Haleb ve Hıms valiliğine tayin edilmiştir.[1093] Burada Keyder adında bir valinin adına rastlamaktayız.[1094] Bu kişinin Musa tarafından kendi yerine nâib olarak atanmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Musa b. Boğa el-Kebîr'e H.253/M.867 yılında Cibal bölgesinin valilikleri de verilmiş[1095] ancak onun bu bölgeye atadığı nâibleri tespit edilememiştir.

Bundan sonra Ebü's-Sâc, H.254/M.868 tarihinde Diyar-ı Mudar, Kınnesrin, Haleb ve Avâsım valiliğine tayin edilmiştir.[1096] Bunu Ya'kûbî, Mu'temid halife olduğu esnada her tarafa kendisine biat edilmesi için mektuplar yazdığını, bu sırada Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Kınnesrin valisi olan Ebü's-Sâc'ın da ona biat ettiğine dair vermiş olduğu bir bilgiyle teyit etme, Bedevîler Humus valisi olan Mencur'u H.260/M.873 yılında öldürmüşler, bunun üzerine de oraya Bektimur b. Taşdemir vali tayin edilmiştir.[1097] H.266/M.879 yılında İsfahan'da çıkan bir isyanı bastırmak üzere görevlendirilen Bektimur'un burada yenilip Bağdat'a döndüğü[1098] kaynaklarda

1090 Taberî, X, 118; Kindî, Kitâbu'l-Vulât, s. 244; İbnü'l-Esîr, VII, 535.
1091 Taberî, XI, 321; İbnü'l-Esîr, VIII, 365.
1092 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 86; İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 73.
1093 Taberî, IX, 266; İbnü'l-Esîr, VII,134; İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 73.
1094 Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 120.
1095 Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 178
1096 Ya'kûbî, II, 497; İbnü'1-Esir, VII, 179; İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 74
1097 Taberî, IX, 508; İbnü'l-Esîr, VII, 272
1098 Taberî, IX, 553; İbnü'l-Esîr, VII, 335.

geçmektedir ki bu bize Bektimur'un Humus valiliğini H.266/M.879 yılından önce bıraktığını göstermektedir.

Sınırda bulunan Haleb şehrinin valiliklerinde de Türklere rastlamaktayız. Ahmed b. Tolun H.264/ M.877 yılında Şam'a yürüdüğü esnada Haleb valiliğini Sima et-Tavil et-Türkî yürütmekteydi. Sima Ahmed'in bu bölgeye gelmesinden sonra Antakya'ya kaçmış, orda ciddi direnç göstermesine rağmen öldürülmekten kurtulamamıştır.[1099] Bu bölgede bulunan Harran bölgesinin H.264/M.877 yılında Muhammed b. Otamış'ın idaresi altında[1100] olduğu kaynaklarda bildirilmektedir. Bu kişinin bu göreve ne zaman atandığı bilinmemektedir. Babası Otamış'a Mısır ve Mağrib'in verilmesinden[1101] sonra muhtemelen Musa'nın, kardeşiyle birlikte bu bölgelere gelmiş olabileceklerinin üzerinde durmaktayız. Bu bölgeler uzun süre Türk valilerce yönetilmiştir. Bu durum Emîrü'l-ümerâlar döneminde de devam etmiştir. Asâtekin, H.261/M.874 yılı başında asilerin üzerine kuvvet gönderdi ise de bir başarı kazanamadı ve böylece onun fiili valiliği bu tarihte son bulmuş oldu[1102] Ezgütekin başarısız yönetimi yüzünden Asâtekin bu görevinde H.261/M.874 yılına kadar kalabilmiştir.

Mu'temid, Muvaffak'ın tesirinden ve baskısından kurtulmak için H.269/M.882 yılında Ahmed b. Tolun'un yanına gitmek için Sâmerrâ'dan ayrıldı. Halife, Musul'a İbn Râik Beckem'e itaatini bildirince Fırat Nehri yolu Diyâr-Mudar, Harran, Urfa ve çevresi ile Kınnesrîn ve Avâsım bölgeleri kendisine ikta edilmiştir.[1103]

Suriye bölgesinde yer alan Musul şehri de uzun süre Türk valililerce idare edilmiştir. Halife Mu'temid, Hâricîler'in devamlı taarruzlarına hedef olan Musul'a, H.259/M.872 yılında Türk komutanların ileri gelenlerinden Asâtekin'i vali tayin etti. Asâtekin, Sâmerrâ'dan ayrılmayıp Musul'a oğlu Ezgütekin'i gönderdi.[1104] Ezgütekin'in halka kötü davranışından sonra Musul halkı, Yahya b. Süleyman adında birisinin etrafında toplanarak Ezgütekin'le savaştı ve onu Musul'dan çıkardı. Bu kişinin Musul ve Cezire valiliğini bırakmasından sonra bu bölgenin valisi olarak İshak b. Kündâcık karşımıza çıkmaktadır. İshak, H.266/M.879 yılında Muvaffak'tan aldığı emir gereğince, İshak, Halife Mu'temid'in Mısır'a gitmesine engel olmuştur. İshak b. Kündâcık'ın, valiliğe ne zaman tayin edildiği bilinmemekle beraber, onun H.266/M.879 yılından

1099 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220
1100 Taberî, IX, 541; İbnü'l-Esîr, VII, 320
1101 Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120
1102 İbn el-Esir, VII, 269
1103 Taberî, XI, 318; İbnü'l-Esîr, VIII, 353.
1104 Taberî, IX, 503; İbnü'l-Esîr, VII, 259.

itibaren bu bölgede faaliyet de bulunduğu bilinmektedir.[1105] İshak b. Kündâcık'ın H.266/M.879 yılında Ahmed b. Musa b. Boğa'dan ayrıldığına dair bir bilgi[1106] kaynaklarda geçmektedir. Muhtemelen İshak, bu ayrılıştan sonra merkezden yeni bir görev istemiş ve bu bölgeye vali olmuştur. Mu'temid'i Sâmerrâ'ya döndürmekteki gayreti üzerine, halife, Muvaffak'ın zoruyla İshak b. Kundakcık'a hil'at ve kılıç verip Ahmed b. Tolun'un sahip olduğu bütün yerlere İshak'ı vali olarak tayin etti[1107] Böylece, Mısır'da dahil Tolunoğlu'nun sahip olduğu bütün yerlerin ismen valisi olmuştur. Ancak onun fiili valilik yaptığı Musul ve el-Cezire valiliği, H.278/M.891 yılına kadar devam etmiştir.[1108] Bundan sonra onun bu görevlerini oğlu Muhammed almıştır.

Ahmed b. Tolun vefat ettiğinde (H.271/M.884) yerine oğlu Humareveyh Ahmed b. Tolun et-Türkî geçmiştir. Humareveyh Ahmed b. Tolun, başa geçtiğinde Musul ve el-Cezire valisi İshak b. Kündâcık idi. Bu kişi, Humareveyh'e bağlılığını bildirince H.276/ M.889 yılında tüm Mezopotamya valiliğine atanmıştır.[1109] Humaraveyh ayrıca bu yılda Tuğc b. Cuff'u, Haleb valisi olarak tayin etmiştir.[1110]

Ceyş'in emirliğini kabul etmeyen Türk komutanlardan Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Hakan b. el-Müflih, Muhammed b. Karadoğan, Muhammed b. Kümüşcür, Tuğc'un kardeşi Bedr b. Cuff ayaklanmışlar ve tepki olarak Bağdat'a gitmişlerdir.[1111] Daha sonra bu komutanlar topluca Ceyş'i öldürmüşlerdir. Bu bilgiler bize bu Türk komutanların, Tolunoğullarının Musul, Diyarbakır bölgeleri valiliklerini üstlendiklerini göstermektedir.

Muhammed b. İshak'ın Basra valiliğine atanmasıyla Musul valisi Tektemir b. Taştemir H.282/M.895 yılında tutuklanıp prangalara vurulmuş ve bütün mallarına el konulmuştu.[1112] Bu yıllarda Tektemir'in Musul valisi olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tazıd, Musul valiliğine H.282/M.895 yılında Nasr el-Kuşûrî'yi görevlendirmiştir.[1113] Karmatîlerden Ebû Saîd el-Cennâbî'nin adamlarından bir grup H.299/M.911 yılında Basra kapısına gelip dayanmışlardı. O sırada Basra valisi Muhammed b. İshâk b. Kündâcık idi.[1114]

1105 Taberî, IX, 551; İbn el-Esir, VII, 333.
1106 Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
1107 Taberî, IX, 550; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
1108 Taberî, X, 28.
1109 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.237; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 52,
1110 İbnü'l-Esîr, VII, 431.
1111 Taberî, X, 46; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1112 Taberî, X, 39; İbnü'l-Esîr, VII, 473.
1113 Taberî, X, 40; İbnü'l-Esîr, VII, 474.
1114 Taberî, X, 145; İbnü'l-Esîr, VIII, 66.

İbnü'l-Esir'de geçen bilgiye göre H.307/M.919 yılında Cürcân valisi Karatekin, Musul valisi el-Abbâs b. Muhammed b. İshâk b. Kündâcık idi.[1115] Bu yılda Musul'da halk isyan ederek buranın valisi bulunan Muhammed b. Nasr el-Hâcib'in Musul'daki vekilini öldürmüşlerdi.[1116] Bu bilgiler Musul bölgesinin valiliklerini İshak'ın çocuklarının devam ettirdiklerini göstermektedir.

I.8. 3. 3. Doğu Eyaletleri Valileri

Türk kumandanlarının vali olarak faaliyette bulundukları üçüncü bölge, devletin doğu eyaletlerini meydana getiren Azerbaycan, Ermeniyye ve Horasan'dır; Buralarda, daha ziyade dahili karışıklıklar Abbâsî ordularını meşgul etmektedir. Bu nedenle valilerin kumandanlar arasından seçilmesini icap etmektedir.

Halife Mu'tasım H.220/M.835 tarihinde, Babek isyanını bastırmaya memur edildiği zaman Afşin Azerbaycan, Cibal ve Ermeniyye valiliklerine tayin edildi.[1117] Babek isyanını bastırması üzerine, halife, Afşin'e, Sind valiliğini de verdi[1118] Afşin, isyanın bastırılmasından sonra Sâmerrâ'ya dönünce Azerbaycan'ın idaresini, vekili sıfatıyla akrabası Mengüçur'a bırakmış ve o da H.224/M.839 sonlarına kadar bu bölgeyi idare etmiştir[1119]

Halife Vâsık, İnak'ı, Sind, Horasan ve Aşağı Dicle bölgelerine vali tayin etmiştir.[1120] Belazuri[1121] H.237/M.851 yılında Ermeniyye'deki isyanları bastırmakla görevlendirilen Boğa el-Kebîr'nin Ermeniyye'deki isyanları bastırmak üzere görevlendirildiği esnada Ermeniyye bölgesinin valiliği de kendine verildiğini belirtmekte diğer kaynaklar bu bölgeye isyanı bastırmak üzere görevlendirildiğini teyit etmektedir.[1122] Ancak diğer kaynaklar, Boğa'nın valiliğine değinmemektedir. Bu devirde bir isyan bastırmakla görevlendirilen kumandanların genellikle aynı bölgeye vali tayin edildiklerinin bir çok misalini gördük. Bunun yanında, Boğa'nın dört sene Ermeniyye'de

1115 İbnü'l-Esîr, VIII, 121.
1116 İbnü'l-Esîr, VIII, 137.
1117 Belâzurî, *Futûh*, s. 211; Ya'kûbî, *Tarih*, II. 473; İbnü'l-Esîr, VI, 447.
1118 Taberî, IX, 13; İbnü'l-Esîr, VI, 448.
1119 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 477.
1120 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 479.
1121 Belâzurî, *Futûh*, s. 211.
1122 Taberî, IX, 187; İbnü'l-Esîr, VII, 58.

kaldığını göz önüne aldığımızda bu bölgenin valiliklerini de deruhte ettiğini söyleyebiliriz.

Muhammed el-Afşin'in Bağdat'a kaçmasıyla daha önce valisi bulunduğu bütün vilayetlerini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu sefer de el-Muvaffak tarafından Azerbaycan valiliğine getirildi. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklarca muhtelif rakamlar verilmektedir. Kaynaklar İbn Ebü's-Sâc'ın tayin tarihini H.276/M.889 yılı olarak vermektedir.[1123] Bu devrin muasırlarından Taberî ise bahsedilen yılda böyle bir tayin keyfiyetinden bahsetmemekte, ancak H.285/M.898 yılında Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğine getirildiğini kaydetmektedir.[1124] Hakkı Dursun Yıldız iki tarih arasında dokuz yıl gibi büyük bir farkı değerlendirdiği Sâcoğulları hanedanı makalesinde[1125] Muhammed el-Afşin'in H. 285/M.898 yılına gelinceye kadar Azerbaycan'da askerî faaliyetlerini göz önünde bulundurarak, Taberî'nin ikinci tarihi ilk tayin tarihi olarak kabul ettiğini ve hataya düştüğünü belirtmektedir. Sâcoğulları üzerinde ilk araştırmayı yapan Zambauer'in de onun ilk tayini hakkında H.276/M.889 yılını kabul ettiğini bildirerek bu tarihi tercih etmektedir. Halife Mu'tazıd ve Müktefî dönemini inceleyen Saim Yılmaz da, Yıldız'ın görüşüne katılmadığını belirterek H.279/M.892 yılında onun ilk tayininin gerçekleştirildiğini İbn Zafir'e dayanarak bildirmektedir.[1126] Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın Azerbaycan'da H.288/M.900 yılında vefat etmesinden sonra oğlu Divdad, yerine getirilmeye çalışılsa da, Divdad'ın amcası Yusuf b. Ebü's-Sâc onlara bu fırsatı vermemiş ve bu bölgenin idaresini kendisi üstlenmiştir.[1127]

Uzun bir süre Yusuf bu görevde kalmış fakat halife tarafından onun valiliği onaylanmamıştır. Ta ki, H.304/M.916 yılına gelindiğinde onun bu görevi halife tarafından kabul edilmiştir.[1128] Yusuf İbn Ebi's-Sa'c hilâfet merkezine göndermekle yükümlü olduğu malları göndermekten vazgeçmesi üzerine H.304/M.916 yılında Halife Muktedir Rey, Kazvin ve Ebher şehirlerini Vasîf el-Bektimûrî'ye vermişti.[1129] İbn Ebü's-Sâc daha evvel emrinde bulunan vilâyetlerin tekrar kendisine iktâ edilmelerini talep etmiş ise de Nasr el-Hâcib buna karşı çıkarak görev verilmesine engel olmuştur.

1123 İbnü'l-Esîr, VII, 436; İbn Haldûn, *İber,* III, 333.
1124 Taberi, X, 68.
1125 Hakkı Dursun Yıldız, "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II", ", Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn"* İstanbul, 1978, s. 116-117.
1126 Saim Yılmaz, a.g.e., s. 216.
1127 Taberî, X, 84; İbnü'l-Esîr, VII, 509.
1128 Taberî, XI, 210; İbnü'l-Esîr, VIII, 98.
1129 Taberî, XI, 211; İbnü'l-Esîr, VIII, 100.

Yusuf b. Ebü's-Sâc 'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir tarafından H. 316/M.928 tarihinde Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğine tayin edildi. Bu zatın iki yıla yakın devam eden valiliği esnasında hiçbir siyasî ve askerî faaliyeti kaynaklara geçmemiştir. Bu kişinin H.317/M.929 yılında öldürülmesiyle[1130] uzun süre devam eden Sâcoğulları Devleti son bulmuştur.

Doğu eyaletleri içinde ele alınan Hulvan şehri de Türk valilerce idare edilmekteydi. Müstaîn, Boğa es-Şerâbî'ye de H.248/M.862 yılında Hulvan, Mâsebezân ve Mihricankazef'i ikta etmişti. Boğa buraların aynı zamanda valisi olmuştur.[1131] Boğa es-Sağîr'in valiliğinin ne kadar devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Mu'tezz'in halife olmasına kadar devam etmesi muhtemeldir. Müstaîn'in onu azletmeyeceği aşikardır. Boğa'nın bahsi geçen üç şehir valiliği, H.252/M.866 yılına kadar devam etmiştir.

Kayıglıg'ın Halil b. Rimal'i H.268/M.881 yılında Hulvan'a tayin ettiği bilinmektedir[1132] ki; buradan Hulvan şehrinin Kayıglıg'ın iktalarından olduğu anlaşılmaktadır H.286/M.899 yılında Ahmed b. Muhammed b. Keycur adında birisi Enbar valisi[1133] olarak bildirilmektedir. Bu kişinin Kayıglıg'ın nâibleri arasında olma ihtimali oldukça yüksektir. Yine uzun süre bu bölgenin valiliklerinin Türklerin elinde olduğu, Beckem'in ileri gelen Türk komutanlarından «Balba» adıyla bilinen birisini H.327/M.938 yılında Enbâr'da kendisine vekil bıraktığına dair verilen bilgiden[1134] de anlaşılmaktadır.

Rey şehri de uzun süre Türk valilerce idare edilmiştir. Mütevekkil, H. 235/M.849 yılında İsfahan ve el-Cibal bölgesi iktalarını Vasif'e vermiştir. O bu görevi H.247/M.861 yılına kadar devam ettirmiştir.[1135] Vasif'in bu göreve Bu da Mütevekkil'in sonunu hazırlamıştır. Mu'temid H.256/M.869 yılında Rey valiliğine Musa b. Boğa'yı göndermişti.[1136] Boğa, iki seneye yakın Kazvin ve Rey'de kalarak asayişi sağlamaya çalıştı. H.256/M.869 yılında Mu'tezz'in hilafetten hal'i üzerine Sâmerrâ'ya döndü. Bir müddet bıraktığı Rey valiliğine Musa b. Boğa H.259/M.872 yılında tekrar atanmıştır.[1137] Musa b. Boğa'dan sonra Halife Mühdedi'nin hal'inde önemli rol oynayan Kayıglıg

1130 es-Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, II, 30; Arîb, *Sıla*, s. 145.
1131 Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.
1132 Taberî, IX, 606; İbnü'l-Esîr, VII, 370.
1133 Taberî, X, 71; İbnü'l-Esîr, VII, 495.
1134 Taberî, XI, 319; İbnü'l-Esîr, VIII, 365.
1135 İbnü'l-Esîr, VII, 95.
1136 Taberî, IX, 473; İbnü'l-Esîr, VII, 238.
1137 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 260.

H.262/M.875-876 yılında Rey valisi olmuştur.[1138] Kayıglıg'ın Rey valiliginin ne kadar devam ettiğini tespit edemiyoruz. Ancak H.266/M.879 Asâtekin, Rey'i ele geçirdigi H.266/M.879 yılında Asâtekin Sicistan'a bağlı Rey şehrine hakim olmuş, Rey valisi bulunan Hatlarıhacor'u, şehirden çıkarmış ve oradan Kazvin'e gitmişti. Kazvin'e girdiği sırada oranın valiliğini Kayıglıg'ın kardeşi üstlenmekteydi.[1139] Rey valisi H.266/M.879 yılında Asâtekin olmuştur. Asâtekin Rey valiliğini Rafi b. Leys'in H.275/M.889 yılında Rey'e vali olmasına kadar devam ettirmiştir. Bu bilgiler verilirken İbnü'l-Esir'de H.288/M.900 Rey valisinin o sırada Aldatmış et-Türkî olduğuna dair bilgiyle karşılaşmaktayız. Aldatmış et-Türkî Halifenin bizzat tayin ettiği komutanlardan idi.[1140]

Yûsuf b. Ebü's-Sâc H.311/M.923 yılında Rey'i eline geçirip iki yıl buranın iktalarına sahip olmuştur.[1141] Muktedir, H.312/M.924 yılında Necah et-Tulûnî'ye hil'at giydirip onu İsfahan valiliğine tayin etti.[1142] İsfahan valisi H.317/M.929 yılında Ahmed b. Kayıglıg idi.[1143]

Küfe şehri de Türk valilerce idare edilmiştir. Kûfe'de H.256/M.869 yılındaki isyanı bastırmak üzere Küncür et-Türkî görevlendirilmiştir[1144] buradan onun aynı zamanda vali olarak gönderildiğini söyleyebiliriz. Küncür, burada H.259/M.873 yılına kadar kalmıştır. Daha sonra izinsiz olarak Sâmerrâ'ya dönmesinden dolayı Halife tarafından öldürülmüştür.[1145]

Fars bölgesinde bulunan Kirman, Ahvaz, Vâsıt gibi şehirlerce Türk valilerin görevlendirildiklerini görmekteyiz. Bu bölge valiliklerinde ilk bahsedeceğimiz Yarcuh olacaktır. H. 257/M.870 yılında Basra, Bahreyn ile Yemame Yarcûh'a ikta edildi. Yarcûh da Mansûr b. Ca'fer el-Hayyat'ı Basra ve Dicle çevresindeki kasabalardan Ahvaz'a kadar olan bölgede kendi yerine vekil tayin etmiştir.[1146]

Asâcur adında birisi H.259/M.872 yılında Ahvaz valiligini sürdürmekte idi.[1147] H.261/M.874 yılında Muhammed b. Vasıl'ın Fars'ta isyan edip vali Haris b. Sima'yı öldürmesi üzerine Halife Mu'temid, Musa b. Boğa'yı, Fars, Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemame valiliğine tayin etti[1148] Mu'temid, Musa b. Boğa'ya H.259/M.872 yılında

1138 Taberî, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 304.
1139 Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
1140 İbnü'l-Esîr, VII, 510.
1141 Taberî, XI, 232; İbnü'l-Esîr, VIII, 144.
1142 Taberî, XI, 244; İbnü'l-Esîr, VIII, 157.
1143 İbnü'l-Esîr, VIII, 200.
1144 Taberî, IX, 474; İbnü'l-Esîr, VII, 239.
1145 Taberî, IX, 502; İbnü'l-Esîr, VII, 266.
1146 Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.
1147 Taberî, IX, 503; İbnü'l-Esîr, VII, 259.
1148 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 275.

Zencîlerle savaşmak üzere hareket etme emri verildiğinde, Abdurrahman b. Muflih Ahvaz'a, İshak b. Kündâcık Basra'ya, İbrahim b. Sima Bezâverd'e vali olarak gönderilmişti.[1149]

Muhammed b. Vasil, H.261/M.874 yılında Haris b. Sima'yı öldürmüş ve Fars bölgesine hakim olmuştur.[1150] Bu bilgiler bize Haris b. Sima'nın Fars bölgesi iktalarının sahibi olduğu ve bu bölgenin valisi olduğunu göstermektedir. Yine H.261/M.874 yılında Mu'temid, Musa b. Boğa'yı Fars illerine tayin ettiği gibi buna ek olarak Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemame'yi de daha evvel emrinde bulunan yerlere katmıştı.[1151] Musa b. Boğa o sıralarda henüz 21 yaşında bir genç olan Abdurrahman b. Müflih'i Ahvaz'a göndermiş ve bütün Fars bölgesini emrine vererek Taştemir'i de yanına katmıştı.[1152]

Abdurrahman b. Müflih'in Ahvaz'dan ayrılıp H.261/M.874 yılında Fars bölgesine gitmesinden sonra Ebü's-Sâc Ahvaz'a vali tayin edildi.[1153] Burada isyan eden Zencî köleler karşısında uğradığı mağlubiyetler onun azline sebep olmuş ve yerine İbrahim b. Sima et-Türkî tayin edilmiştir.[1154] Böylece Ebü's-Sâc'ın, Ahvaz valiliği bir yıl bile sürmemiştir.

Muvaffak Mesrur el-Belhî'yi H.265/M.879 yılında Ahvaz ve çevresine vali tayin etti. O da buralara Tekin el-Buhari'yi vekil tayin etti.[1155] Tekin'in burada bir yıl görev yaptığını H.266/M.879 yılında Ağartmış et-Türkî'nin Ahvaz ve çevresinde hakimiyetinde bulunan yerlere tayin edilmesinden[1156] anlamaktayız.

Vâsıt valisi H.264/M.877 yılı Mengücur el-Buhari idi.[1157] Mu'tazıd Tahir b. Muhammed b. Amr'ın Fars bölgesine hakim olduğuna dair habere vakıf olunca Bedr'i Fars Bölgesine H.288/M.900 yılında vali tayin etmiştir.[1158]

Muktedir, hilafet koltuğuna oturduğu zaman Mısır'da Ahmed b. Tolun'un terbiye ve disiplininde yetişen Türk komutan Bedr'i H.301/M.913 yılında Fars ve Kirman'a amil olarak görevlendirmiştir.[1159] Muizzüddevle Beckem'i H.325/M.936 yılında Ahvaz'a göndermişti. Beckem kendisine Ahvaz'ın harp işleri ile haracının verilmesi halinde oraya gidebileceğini söylemiş, İbn Râik da onun bu isteğini kabul ederek Ahvaz'a

1149 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 260.
1150 Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 275.
1151 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 276.
1152 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 277.
1153 Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 276.
1154 Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 276.
1155 Taberî, IX, 546; İbnü'l-Esîr, VII, 323.
1156 Taberî, IX, 554; İbnü'l-Esîr, VII, 329.
1157 Taberî, IX, 534; İbnü'l-Esîr, VII, 312.
1158 Taberî, X, 85; İbnü'l-Esîr, VII, 510.
1159 İbnü'l-Esîr, VIII, 79.

göndermişti.[1160] Bu bölge Emîrü'l-ümerâlar döneminde de Türklerin sahip olmak istedikleri önemli merkezlerden olmuştur.

I.8.4. Diğer Görevler

Türkler bu dönem içinde vezirlik, hâciblik ve valiliğin dışında da görevleri üstlenmişlerdir. Bunlardan ilk bahsedeceğimiz şurta ve berid teşkilatında Türklerin almış olduğu görevler olacaktır. Bu iki makamda imparatorluğun iç güvenliği ile alakalıdır. Bahsedilen ilk makam Mu'tasım, al-Vâsık ve al-Mütevekkil zamanında İnak'ın elinde bulunmuştur. Bu makam bir tür polis ağı gibi çalışan imparatorluk haber alma teşkilatı gibi görev yapmıştır. Taberî'nin İnak'tan Mu'tasım'ın bu makama atadığı kişi olarak bahsederken İnak'ın zaman içinde aralarında İbn ez-Zeyyat'ın da bulunduğu pek çok önemli siyasî suçluyu cezalandırdığından bahseder. H.244/M.858 yılında Ebü's-Sâc, Halife Mütevekkil tarafından Tariku Mekke valiliğine tayin edilmiştir.[1161] Bu vazife muhtemelen Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun bedevi Arap kabilelerinin baskınlarına karşı korunmasıdır. Bu görev, Hac yolu emniyet görevliliği idi. Hasan b. Afşin H.251/M.865 yılında Bağdat'a vararak Müstaîn'in yanında yer almış, Müstaîn de ona askerî birliklerin bir kısmının başına getirmiştir.[1162] Onun bilgilerinden istifade etmiştir. Onun bu görevini bir nevi askerî danışmanlık olarak değerlendirebiliriz. Ahmed b. Müzahim b. Hakan'ın zamanında, Mısır şurta teşkilatının başına Urhuz Tarhûn et-Türkî geçmiştir. [1163] Yine bu yılda Mûnis el-Kuşûrî sahibü'ş-şurtati'l-asker yani ordugah asayişinden sorumlu komutanlık görevine getirilmiştir.[1164] Nâzûk H.310/M.922 yılında Bağdat emniyet görevliğine getirilmişti.[1165] Nâzûk'un yerine Bağdat emniyet amirliğine H.317/M.929 yılında Râik'in oğulları tayin edildi.[1166]

Berid olarak adlandırılan makam ise imparatorluk posta ve bilgi toplama servisidir. Taberî bu makama önce İnak, ondan sonra ise Büyük Boğa'nın getirildiğini yazar. Bu iki kişinin ard arda bu makama atanmaları Türklerinin imparatorluk içindeki

1160 Taberî, XI, 307; İbnü'l-Esîr, VIII, 334.
1161 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 85.
1162 İbnü'l-Esîr, VII, 163.
1163 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.
1164 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 57.
1165 Taberî, XI, 225; İbnü'l-Esîr, VIII, 136.
1166 Taberî, XI, 264; İbnü'l-Esîr, VIII, 212.

güvenliği sağlamak konusunda önemli roller üstlenmişlerdir. Gordon[1167] bu iki figürün Sâmerrâ'da toplanan önemli bilgilere kolayca ulaştıklarını ve imparatorluk politikasının şekillenmesinde rol aldıklarını belirtmektedir. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk birden fazla makamı elinde bulundurmuş, bazen hem sivil hem de askerî makamlarda çalışmışlardır. Eşnas, İnak, Boğa ve Musa bu kişilere örnektir. Bu kişilerin görevlerini nasıl yerine getirdikleri hakkında açık bilgi olmasa da bu makamların törensel amaçlı olmadıkları kesindir. Büyük Boğa H.248/M.862 yılında vefat etmiş ve komuta ettiği askerî birliğinin komuta görevi ve sahip olduğu iktaları oğlu Musa'ya devredilmişti. Ayrıca Musa'ya Divanü'l-berid (posta işleri)' de verilmişti.[1168]

Merkez teşkilatında bulunan Türklerin en az faaliyet gösterdikleri müesseseler askerlikle ilgisi olmayan divanlardır, Bu divanlarda vazife görmüş olan iki Türk ailesi vardır. Bu aileler Sûlî ve Hakanî aileleridir. Her iki aile de askerlik mesleğine intisab etmeyip, başlangıçtan itibaren Arap kültürü ile yakından ilgi kurmuşlardır. Bilhassa Suli ailesi mensupları arasından sair, münşi ve tarihçi yetişmiştir. Hakaniler ise, daha ziyade İdarî sahada faaliyet göstermişlerdir.

Sûlî ailesinden ilk defa Abbâsî hizmetine girmiş olan kimse, nakibler arasında olduğu iddia edilen Muhammed b. Sûl'dur, Bu zatın torunları, İbrahim ve Abdullah b. Abbâs, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'e intisab etmişler; Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil devirlerinde çeşitli memuriyetlerde bulunmuşlardır. Bilhassa devrinin meşhur şairleri arasında bahsi geçen Türk edebiyatçısı İbrahim es-Sûlî'yi nafaka divan işleri başkanı olarak görevlendirmiştir.[1169] Halife Mütevekkil H.233/M.848 yılında Fazl b. Mervan'ın azli üzerine Yahya b. Hakan'ı Divan el-Haraç başkanlığına tayin etmiştir.[1170]

Mütevekkil H.236/M.850 yılında Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ı da katip edinmiştir.[1171] H.248/M.862 yılında Şahek el-Hadim'i de evini, cariyelerini, davarlarını, haremini, nöbetçilerini korumak ve bütün özel işlerini yürütmek üzere tayin etmişti.[1172] Ayrıca Asâtekin ve Talamcur'u beytülmal sorumlusu olmuşlardır.[1173] Türklerin hazine koruma görevliliğine ilk defa bu zamanda atandığını görmekteyiz. Bu ya halifelerin çok güvenmesinden ya da Türklerin her şeye hükmetmeleriyle açıklanabilir.

1167 Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 126
1168 Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.
1169 Taberî, IX, 163; İbnü'l-Esîr, VII, 40.
1170 Taberî, IX, 162; İbnü'l-Esîr, VII, 39.
1171 Taberî, IX, 185; İbnü'l-Esîr, VII, 56.
1172 Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 120.
1173 Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

Mısır gibi geliri çok olan bölgelerde, Hz. Ömer döneminden beri farklı divanlara atamalar valiler tarafından değil, halifeler tarafından yapılmaktaydı. En önemli divanların başında gelen Divanü'l-Harac'ın başında halife tarafından atanmış bir Türk vardı. Bu, Ahmed b. Muhammed b. Müdebbir et-Türkî idi.[1174] Bu kişi Ahmed b. Tolun gelmeden önce bu görevdeydi. Ahmed merkeze baskı yaparak bu kişiyi görevden aldırmıştır. Ancak İbn el-Müdebbir Mühtedî'nin halife olmasıyla H. 255/M.869 yılında tekrar bu göreve atanmış ama çok kısa bir süre sonra da bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır.[1175]

Mısır'da ayrı olan divanlardan biri de Şurta Teşkilatı idi. Bunun başında da Bulğaya[1176] adında bir kişi vardı. Ahmed b. Tolun bunun yerine H.255/M.869 yılında Türk olan Bozan'ı tayin etti.[1177] Böylece Ahmed b. Tolun Hz. Ömer'den beri devam eden divanlara merkezden atama yapılmasının önüne geçmiş ve bu divanlara atmaları bizzat kendi yapmıştır.

Halife Müktefî H.290/M.903 yılında Karmatîler üzerine katibi olan Muhammed b. Süleyman Et-Türkî'yi göndermiştir.[1178] Bu bilgiden yola çıkarak Muhammed b. Süleyman Et-Türkî'nin katibi ve aynı zamanda halifenin başkomutanı olduğunu anlamaktayız. bu kişi Tolunoğullarını yıkan ordunun başında görev yapmıştır.

Türkler hac yolu güzergahında emniyet görevliliği yapmak üzere görevlendirilmekteydi. Müktefî, H.294/M.906 yılında Vasîf b. Savartekin'i yine böyle bir görevle Hicaz'a göndermiştir.[1179]Mısır'ın harp işleriyle görevli bulunan el-Abbâs b. Amr el-Ğanevî vefat edince yerine H.305/M.917 yılında Vasîf el-Bektimurî tayin edilmiştir.[1180] Bağdat emniyet görevliliğine H.306/M.918 yılında Necâh et-Tolunî tayin edilmiştir.[1181]

Mısır'da vergi toplama görevlisi İsâ en-Nûşarî H.(297/M.909) ölünce, Muktedir Billâh, onun yerine Tekin'i tayin etmiştir.[1182] Muktedir Muhammed b. Nasr el-Hâcib'i H.309/M.921 yılında Musul savaş işleri ile zekât memurluğuna tayin etmiştir.[1183]

1174 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.212; İbnü'l-Esîr, VII, 188; İbn Haldûn, *İber*, IV, 638; Makrîzî, *Hıtat*, I, 314.
1175 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 509.
1176 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 509.
1177 Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 86.
1178 İbnü'l-Esîr, VII, 523; İbn Haldûn, *İber*, IV, 310; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* III, 111.
1179 Taberî, X, 130; İbnü'l-Esîr, VII, 548.
1180 Taberî, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 107.
1181 Taberî, XI, 213; İbnü'l-Esîr, VIII, 113.
1182 Taberî, X, 143; İbnü'l-Esîr, VIII, 57.
1183 Taberî, XI, 220; İbnü'l-Esîr, VIII, 129.

I. 8. 5. İdarî Görevdekilerin Gelir Kaynakları

Sâmerrâ'da Türklerin eline kendi otoritelerini uygulamak için gereken her şey fazlasıyla verilmiştir. Hem çok önemli yüksek pozisyonlarda görev yapmışlar hem de pek çok gelir kaynağına sahip olmuşlardır. Gordon,[1184] bu kişilere verilen gelir payının hem imparatorluğun ekonomik durumunu gösterdiğini hem de Türk kumandanlarının politik arenadaki etkinliğine dolayısıyla da halifeliğin otoritesinin azalmasını ortaya koyduğunu belirtmektedir. İncelendiğinde üç çeşit gelir kaynağı ile karşılaşmaktayız.

Bunların ilki ya Türklerin bizzat sahip oldukları ya da bakmakla görevlendirildikleri arazilerdir. Ya'kûbî bir yılda Sâmerrâ'da toplanan gelirin 10 milyon dirheme ulaştığını belirtir. Ayrıca Mu'tasım'ın Eşnas'a, Vasîf ve Afşin'e kendi arazileri üzerinde dükkânlar, hamamlar ve camiler inşa etmeleri emrini verdiğini yazar.[1185] Mu'tasım'ın adı geçen bu kişilere arazileri üzerindeki tüm sorumluluğu da verdiğini gördüğümüzde aklımızda Eşnas ve diğerlerinin bu dükkan, camii ve hamam gibi yerlerden elde ettiği gelirleri al-Mu'tasım'la nasıl paylaştıkları sorusu gelir.

Aralarında Bosworth ve Gordon'un da bulunduğu bir grup araştırmacı Sâmerrâ askerleri ve özellikle Türkler için yapılan düzenlemelerin ikta sisteminin, ya da daha doğrusu H.4./M.10. yy'da Irak ve diğer bazı bölgelerde ortaya çıkacak yeni bir ikta sisteminin tohumlarını attığı görüşündedirler. Sâmerrâ Türklerine başkentte verilen araziler boyut olarak farklıydı hem de iki türe ayrılıyordu: Bunlar; Türklerin yerleşmeleri için verilenler, ikincisi başkentin içinde ve yakınlarında değil diğer bazı bölgelerde de arazilere sahiptiler. Eşnas'ın arazileri ölümünün ardından oğulları arasında paylaştırılmıştır. İnak ve Musa b. Boğa Mısır'da arazilere sahiptiler. Musa'ya ise Basra ve Mekke'de babasından araziler kalmıştır. Küçük Boğa ise Ermenistan'da arazilere sahipti. Vasîf'in el-Cibal, İsfahan'da arazilere sahip olduğuna ilişkin bilgiler vardır. Bu arazilerin bahsi geçen kumandanların oğullarına geçmesi bu arazilerin yasal konumu hakkında az bir bilgi sunar. Türk komutanların Halife Mütevekkil'den önce kendilerine verilen iktaların devam ettirdiklerini görmekteyiz. Buna ilk örnek Cuff'u verebiliriz. O, Mu'tasım'dan itibaren Sâmerrâ'da kendisine verilen iktalarını ölünceye

1184 Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 136
1185 Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldân*, s. 45

kadar devam ettirmiştir.[1186] Cuff, Halife Mütevekkil'in öldürüldüğü gece ölmüştür.[1187] Bazı kaynaklara göre İnak ve yaşlı Boğa yönetici olarak ellerinde bulundurdukları pozisyonu kendilerini zenginleştirmek amacıyla arazi elde etmek amacıyla kullandıkları görülmüştür. İnak'ın Mısır'da, Musa b. Boğa'nın ise Mekke'de kendilerine ait arazileri olduğu belirtilir. Yaşlı Boğa Mekke'de bazı kamu projelerinde çalışmıştır ve bu dönemde Hicaz'da kendisine arazi elde etmiş olması muhtemeldir. Müstaîn Vezir olarak atadığı Otamış'a Mısır ve Mağrib'i vermiştir.[1188] Halifelerin Türk komutan ve siyaset adamlarına bazı bölgeleri ikta ettiklerini görmekteyiz. Bu, o bölgelerin sükunete kavuşması veya o halifenin komutana yakınlığını göstermek için yaptığı bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Ama biz ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu tür atamalar hep bu şekilde ortaya çıkmaktadır.

İkinci gelir kaynağı ise bu kişilerin atandığı yönetici kademeleri ve İdarî makamlardır. Türklerin altında çalışan kişilerin görevleri arasında gelirin toplanıp hem yerinde hem de Sâmerrâ'ya ulaştığında dağıtılması yer alır. Yani Türkler hem arazi yönetmiş hem de onlar için çalışan Türkler bu arazilerin gelirinin toplanıp dağıtılmasında görev almıştır.

Örneğin Taberi Musa b. Boğa ile Rey'in önde gelen aileleri arasında yaşanan bir olayı nakleder: Musa o bölgeden 500.000 dirhem toplamış ve Irak'a gitmek üzere yola çıkmaya hazırlanmaktadır; aileler ise onun gidişiyle arazilerinin yerel güçlerin etkisine açık hale geleceğinden korktuklarından onu kalmaya teşvik etmek amacıyla Musa'ya istediği süre kadar o arazilerin gelir payını almasını teklif ederler ama Musa onları reddeder.

Üçüncü gelir kaynağı ise müsadere olarak adlandırılan ve yüksek mevkili bürokratların mal ve mülklerine el konulması anlamına gelen yöntemdir. Salih b. Vasîf üç önemli bürokratın tutuklanmasını emretmiş ve hemen mallarına el koymuştur.

1186 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 236.
1187 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 235.
1188 Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

I. 9. Devrin Önemli Türk Komutan ve Siyaset Adamları

Abbâsîler döneminin H. 232-334/M.847-945 yılları arası, Türklerin askerî gücü elinde bulundurdukları ve askerî komuta görevlerinde başarılı oldukları bir dönem olmasından dolayı "Türk Nüfuzu" dönemi olarak bilindiğini yukarıda belirtmiştik. Bu dönem içerisinde Halifenin arkasındaki gerçek gücün kaynaklar aralandıkça Türklerin elinde olduğunu görmekteyiz. Türk askerlerin bu dönemde başarılı olmalarının arkasında yatan sebep de, onları en iyi şekilde idare eden Türk komutanların olmasıdır. Bu dönemde isimlerini tespit ettiğimiz birçok komutan olmuştur. Bunların bir kısmı birkaç askerî harekatta karşımıza çıkmaktadır. Biz bunlar hakkında bilgi vermeyeceğiz. Ancak aşağıda ele alacağımız Türk komutan ve siyaset adamları ise döneme damgalarını vurmuşlar, halifelerin korkulu rüyaları haline gelmişlerdir. Onların ayrıca ele alınıp, faaliyetlerinin ortaya konması Türk-İslâm dünyası için en yararlı hizmet olacaktır.

Burada bahsedeceğimiz komutanlarla ilgili Robinson'un kitabında[1189] yapmış olduğu ilginç bir tespit bulunmaktadır. Sâmerrâ'nın ilk döneminde adı duyulan tüm kumandanların Mu'tasım tarafından halifeliğinden önce Bağdat'ta satın alınmış Bağdat grubuna ait olduğu görüşü konumuz açısından oldukça ilginçtir. Yazar bunlar için iki önemli hususun gerçekleştirildiğini belirterek yine ilginç bir yorumda bulunmaktadır. Birinci önemli husus, kumandanların profesyonel hayatlarının ilk önemli olayı satın alınmaları; ikincisi Mu'tasım'ın onlara Sâmerrâ'da araziler ve çeşitli görevler vermesidir.

Devir Türk devri olduğu için öne çıkan çoğu kimselerin de Türk olması aklımıza gelecek olan ilk ihtimaldir. Buradan yola çıkarak komutanların isim ve unvanları bizlere bazı ipuçları vermektedir. İpuçlarından yola çıkarak araştırdığımız kişilerin kaynakların birkaçında Türkî olarak ifade edildiğini görmemiz doğru bir yolda ilerlediğimizi göstermektedir. Onun için kaynaklar dikkatlice incelendiğinde birçok Türk komutanla karşılaşacağız. Bu isimler ya Türkî olarak, ya Türklerden denilerek veya Türklerin şehirlerine nispet edilerek geçmektedir. Bazen de Türk ismi olduğu açıkça belli olmasına rağmen o komutanın Türklüğüne dair hiçbir emare bulamamaktayız. Biz bu sonuncuları da burada sunmaya çalışacağız.

1189 Gordon in A Mdieaval, a.g.m., 133

Araştırdığımız bu komutanların biyografilerini verirken aşağıdaki hususlara dikkat edilmiştir. Kronolojik sıraya uyarak devrin önemli Türk komutanlarının öncelikle isimlerinin kaynaklarda nasıl geçtiğini tespit edeceğiz. Ardından bunların Türk olduğuna dair delilleri verilerek, o komutanın aldığı görevleri, başarılarını ve dönem içerisindeki konumunu belirteceğiz. Bu komutanın kendinden sonra yerine geçen oğlu olduysa onu da bu komutanla birlikte ele alacağız. Böylece ikinci bir kez Türk komutanın oğlunun Türklüğü meselesine değinmeyeceğiz. İnceleyeceğimiz ilk komutan İnak et-Türkî olacaktır.

I.9.1 İnak et-Türkî

Kaynakların çoğunda[1190] İtah (**إيتاخ**) olarak geçen sadece bir yerde[1191] (إيتاح..) şeklinde karşımıza çıkan bu komutan Halife Mütevekkil devrinde en büyük askerî rütbeye gelmiş önemli bir komutandır.

İlk dönem İslâm Tarihi kaynaklarında bu şekilde karşımıza çıkan bu ismin hiçbir anlama gelmemesi, bu ismin yanlış imla ile yazıldığını ortaya koymaktadır. Bu tür yanlışlıklar klasik eserlerin yazarlarının Arap olmalarından ve onların Türkçe telaffuzu bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Gerek klasik Arapça lügatlerden Lisanu'1-Arap, Tacu'1-Arus, ve Kamusu'l-Muhit'te, gerekse taradığımız çağdaş lügatlerin hiçbirinde böyle bir kelimeye rastlamayışımız biz de bunun kesinlikle Arapça olmadığı kanaatinin oluşmasına neden oldu.

Bu ismin ortasındaki "te" nin yanlış nakilden dolayı "ne" harfiyle yazıldığı ve bu hattın birçok kaynaklarda esas alındığı konusundaki Hakkı Dursun Yıldız'ın[1192] görüşüne biz de katılıyoruz.

Çünkü, araştırmamızda "İnak" kelimesi "Dede Korkut" adlı eserde karşımıza çıkmaktadır.[1193] Bu isim, eserde Hakanın yanında bulunup onun bir nevi yaverliğini

1190 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 485; Taberî, IX, 29, 56, 67, 167; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.196; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 59; İbnü'l-Cevzi, XI, 189; İbnü'l-Esîr, VII, 46; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 142 İbn Kesir, X, 312, İbn Haldûn, *İber*, III, 273.
1191 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV,179.
1192 Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları II, İnak et-Türkî", Tarih Enstitüsü Dergisi, II,* 1971, s.51-58.
1193 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1963. II, 142.

yapan, yiğit, mert ve güvenilir kimselere verilen bir unvan olarak geçmektedir. İbn Miskeveyh[1194] ve İbn Tağriberdî'nin[1195] "İnak, Hazarlara mensup ve Hazar Hakanının yiğit askerlerindendi" sözleri, bu tespitin gerçeğe yakınlığını ortaya koymaktadır.

Eski Uygur Türkçe'si adlı sözlükte İnak kelimesinin Uygurca'da dost, arkadaş ve beraberlik manalarına geldiği açıklanmaktadır.[1196] Türk-İslâm devletlerinde ise bu kelimenin bir nevi isim ve unvan anlamlarına geldiğini görmekteyiz.[1197] Bütün bunlar bu kelimenin Arapça kaynaklarda yanlış imla ile yazıldığını, bunun "İnak" olarak giderilmesiyle bir anlam ifade edeceğini göstermektedir.

İsmini bu şekilde belirledikten sonra ikinci husus onun Türklüğü meselesidir. Kaynaklarda Türkî olarak belirlenen[1198] Türklüğüne dair hiçbir şüphenin olmadığı bir komutandır. Ya'kubi, Hazar Türklerinden olan İnak'ın, Sellam el-Abraş'ın[1199] bir hizmetçisi ve aşçısı olup Halife Mu'tasım tarafından H.199/M.814 yılında satın alındığını ve son derece güçlü bir kişi olduğunu belirtmektedir.[1200]

Mu'tasım daha halife olmadan önce satın alarak azâd etmiş ve ölünceye kadar da onu yanından ayırmamıştır. Bu kısa bilginin dışında İnak'ın geçmişi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Türk komutanların genellikle kendi ülkelerinde siyasî veya askerî mevki sahibi oldukları ve ayrıca İslâm devleti bünyesinde kısa bir zamanda ordu komutanlığına yükseldiği göz önünde tutulursa, İnak'ın kendi ülkesinde de sıradan bir kişi olmadığını ve Hazar ordusunda üst mevkide bir komutan olduğunu söyleyebiliriz.

İncelediğimiz dönemden önce yani Halife Mütevvekil'den (H.232/M.847) önce Abbâsî hizmetine giren İnak'ın daha önemli faaliyetleri hakkında kısaca şu bilgileri vermekte yarar vardır. İnak'ın Abbâsîler içindeki ilk askerî faaliyetini, Babek'le yapılan mücadeleler esnasında görmekteyiz. Taberî'nin kaydettiğine göre Mu'tasım'ın H.222/M.837 yılında Afşin'e[1201] gönderdiği yeni kuvvetlerin başında İnak vardır.[1202] O, maiyetinde bulunan kuvveti ve parayı Afşin'e teslim ettikten sonra tekrar merkeze döner. Burada çok ilginç bir bilgi karşımıza çıkmaktadır. O da Babek'le mücadelenin başında

---

1194 İbn Miskeveyh, I, 242.
1195 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 276.
1196 Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968.
1197 Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara,1967, I, 102.
1198 Ya'kûbî, II, 485; Taberî, IX, 29, 56, 67, 167; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 59; İbnü'l-Cevzi, XI, 189; İbnü'l-Esîr, VII,46; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 142; İbn Kesir, X, 312, İbn Haldûn, *İber*, III, 273.
1199 Bu kişi Halife Mehdi'nin hâcibi Hazarlıdır. İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 276; aynı zamanda Beytü'l-Hikme'de mütercim ve müstensihtir. Bak. Demirci, *Beytü'l-Hikme*, s. 81.
1200 Ya'kûbî, *Kitabü'l-Buldân*, s. 262.
1201 Babek'le yapılan mücadelenin başındaki Türk komutandır. Bak. Yıldız, Hakkı Dursun, "*Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları , el-Afşin Haydar b. Kavus*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı. 4-5 II, 1971,s.1-22. Bu komutan incelediğimiz dönemden önce öldüğü için tezimizin konusu dışındadır.
1202 Taberî, IX, 29.

bulunun Afşin'in, savaşa katılmasını teşvik için Bizans imparatoruna gönderdiği mektupta: "Hilafet ordusu tümüyle üzerime gelmiş durumdadır." Hatta Halife'nin yakın adamlarından "İnak ve Ca'fer b. Dinar da orduya katılmıştır" sözüdür.[1203] Bu, bize İnak'ın konumunu çok net bir şekilde göstermektedir.

Bundan sonra İnak, Amorion seferlerinde, Halife Mu'tasım'ın komuta ettiği ordunun sağ kanat komutanlığında karşımıza çıkmaktadır.[1204]Onun ilk İdarî görevi H.225/ M.840 yılındaki Yemen valiliğidir.[1205] Ancak o, yerine vekil göndererek bu görevi merkezden idare etmiştir. Yine bu dönem içerisinde İnak, Musul'daki bir isyanın bastırılmasında büyük başarı göstermiştir.[1206] İnak'ın Halife Mu'tasım devrindeki son görevi Sâmerrâ komutanlığıdır.[1207] Mu'tasım, muarızlarından birisini ortadan kaldırmak istediğinde bu görevi sadece ona verirdi.[1208] Ne acıdır ki soydaşı Afşin'in işkenceyle öldürülmesi görevi de yine kendisine verilmiştir.

Mu'tasım'dan sonra halife olan Vâsık döneminde de İnak aynı konumunu devam ettirmiştir. Halife Vâsık tarafından H.229/M.844 yılında ikinci kez Yemen valiliğine atanan İnak, buraya yine kendisini temsilen birini gönderir.[1209] Ya'kûbî'ye göre Halife, Yemen yanında, Sind ve Horasan valiliklerini de ona verir.[1210] İnak aynı şekilde buralara da kendini temsil etmesi için vekiller yollamıştır.

Sırasıyla Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinin en büyük komutanlarından olan Türk asıllı Eşnas'ın H.230/ M.844 yılında ölümü üzerine, Abbâsî orduları başkomutanlığı ve Mısır valiliği olmak üzere, onun üstlendiği tüm görevler İnak'a devredilir.[1211] İnak da diğerleri gibi Mısır'a gitmeyip vekillerini yollar. İnak aynı zamanda Halife'nin Hâcibliği görevini de yürütür.[1212]

Bu arada İnak'ın çok önemli bir görev ifa ettiğini görmekteyiz. Halife Vâsık veliaht tayin etmeden ölünce, kimin halife olacağı konusunda tartışmalar olur. Böylece askerî ve sivil devlet adamları ilk kez halifeyi seçmek için hilafet sarayında bir toplantı yaparlar.[1213] Toplantıda İnak'ın Mütevekkil'in halifeliğe getirilmesi konusundaki ısrarı

1203 Taberî, IX, 56; İbnü'l-Esîr, VI, 476.
1204 Taberî, IX, 71; İbnü'l-Esîr, VI, 480.
1205 Taberî, IX, 103.
1206 Taberî, IX, 118; Mes'ûdî, *Tenbih,* s.355; İbnü'l-Esîr, VI, 507.
1207 Taberî, IX, 120; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 276.
1208 Taberî, IX, 120, İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 276.
1209 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 479.
1210 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 479.
1211 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 480; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* II, 255.
1212 İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V,122.
1213 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 155, Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 85

üzerine hiçbir kimse karşı çıkamaz ve bu komutanın sözü yerine getirilir. Bu onun ulaştığı gücü göstermektedir.

İbnü'l-Esir'deki şu ifadeler Halife Mütevekkil döneminde onun İdarî sahada ne kadar önemli bir görev yerine getirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Mu'tasım birini öldürmek istediğinde bu işi İnak'a havale eder, İnak da bunu kendi eliyle bizzat hallederdi. Mütevekkil zamanında da aynı seviyedeki görevini korumuş; orduda harp işleri, Türklerin yönetimi, mallar, posta, sarayının korunması ve darû'l-hilafe gibi işler hepsi ona havale edilmişti. Halifeden sonra en kuvvetli şahıs idi.[1214] Buna şu örneği verebiliriz. Halife Mütevekkil halife olur olmaz kendisinin halife olmasına karşı çıkanlardan İbnu'z-Zeyyad'ın ileride bir isyana teşebbüs edeceğini göz önünde bulundurarak, bunu büyümeden önlemek istemiştir. Bu görevi de İnak'a vermiştir.[1215] İnak da onu yakalayıp öldürmüştür.

Bu iyi gelişmelerden sonra İnak ile Halifenin arası açılır. Bunun da İnak'ın sonunu getirdiğini görmekteyiz. Olay H.234/M.849 yılında üst düzey devlet adamlarıyla gezinti esnasında bir içki sofrasında patlak verir. Halife İnak'ı aşağılar ve İnak halifeyi öldürmeye yemin eder. Ertesi gün halife özür dilemeye karar verir. Halife de İnak'tan sen benim babamsın ve beni sen yetiştirdin diyerek özrünü beyan etmiş ve onun gönlünü almıştır.[1216] İbn Vâdirân'a göre benim ve devletimin reisisin dediği rivayet edilmektedir.[1217] Burada özür dilerken Mütevekkil'in sözünden Gordon[1218] ilginç bir meseleyi ele almaktadır. O da, Mütevekkil'in beni sen yetiştirdin sözüdür. Bu sözden yola çıkarak halifelerin mürebbilerinin Türkler olduğunu belirtmesidir.

Her ne kadar Mütevekkil onun gönlünü alsa da ondan bir an evvel kurtulma ve onu merkezden uzaklaştırma çabası içerisindeydi. Hatta bu niyetini gizlemek için ona Kûfe, H.234/M.849 yılında Hicaz, Mekke ve Medine valiliklerini vermişti.[1219] Bu arada Halife, İnak'ın hacca gitmesi hususunda, ikna etmesi için bazı kimseleri kullanmıştır. Nitekim İnak hacca gitmek için Mütevekkil'den izin isteyince Halife ona izin vererek girdiği her şehirde oranın emiri olacağına dair ona yazılı bir belge verip hil'at giydirmişti. Bütün ordu onun emrinde idi.[1220]

1214 Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII,44; ayrıca bak. Ahmed Emin, *Duhru'l-İslam*, I, 9
1215 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 88; Taberî, IX, 156; İbnü'l-Esîr, VII, 36.
1216 Taberî, IX, 168; İbnü'l-Cevzi, XI, 209; İbnü'l-Esîr, VII, 43.
1217 İbn Vâdirân, a.g.e., s. 582.
1218 Gordon, a.g.e., s. 83
1219 Taberî, IX, 169; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 276.
1220 Taberî, IX, 170; İbnü'l-Cevzi, XI, 209; İbnü'l-Esîr, VII, 45.

İnak hac görevini yaptıktan sonra Sâmerrâ'ya dönmek için yola çıktığında, Halife Mütevekkil'in planını gerçekleştirmek için devreye girer ve Bağdat valisi İshak b. İbrahim'e bir mektup yazarak onu Bağdat'ta hapsetmesi hususunda emir gönderir. İnak'ın şüphelenmemesi için ona elbiseler ve hediyeler göndermişti.[1221] İnak Bağdat'a yaklaştığında İshak b. İbrahim onu karşılamak üzere yola çıkmıştı. İnak, Enbar yoluyla Sâmerrâ'ya gitmek istemiş, fakat İshak'ın Halife Emiri senin Bağdat'a gelmeni istiyor; burada bulunan Haşimoğullarıyla Müslümanların ileri gelenleri seni görmek isterler. Bağdat'ta Hüzeyme b. Hazim'in evinde oturup onlara hediyeler dağıtman için seni bekliyoruz gibi sözlerle İnak'ı Bağdat'a döndürmeyi başarmıştır.[1222]

Nitekim İnak'ın Bağdat'a gelişi hakkında İbnü'l-Esir'de verilen bilgiler onun insanî yönünü belirtmesi açısından önemlidir. İnak, İshak b. İbrahim'le karşılaştığında İshak atından inip ona hürmet etmek istemişse de İnak yemin ederek asla buna razı olmayacağını söylemiş ve onu bundan alıkoymuştu. İnak'ın yanında üç yüz kadar hizmetçisi ve adamı vardı. Bağdat'ta Huzeyme b. Hazim'in evi önüne vardıklarında, İshak önce İnak'ın girmesini sağlamış, onun içeri girmesinden sonra da, İshak, kapıda durarak onun adamlarının içeriye girmesine engel olup kapıları kapatarak nöbetçiler dikmiştir. İnak bu duruma şahit olunca: «Yapacaklarını yaptılar galiba, eğer bunu Bağdat'ın dışında başka bir yerde yapmaya kalkışsalardı, asla beceremezlerdi.» demişti. Ayrıca İnak'ın iki oğlu Mansûr ve Muzaffer'le katiplerini de yakalayıp Bağdat'ta hapsetmişlerdi.[1223]

İshak, İnak'a daha fazla yüklenerek boynuna seksen ritil ağırlığında zincirler koymuş ve nihayet İnak H.234/M.849'de vefat etmiştir.[1224] İnak, Sâmerrâ Türk liderleri arasında korkunç bir şekilde öldürülen ilk kişidir. İnak'ın yemek yedirilip susuz bırakılmasından dolayı da öldüğü rivayet edilmektedir. Çocuklarına gelince; onlar Mütevekkil'in hükümdarlığı süresince hapiste kalmışlardır. Böylece İnak'ın gücünü ve mallarını oğullarına aktarma şansı da elinden alınmıştır. Muntasır hilafet makamına geçince bunları hapisten çıkarmıştır. İnak'ın iki oğlundan Muzaffer'in hapishaneden çıktıktan üç ay sonra öldüğünü, Mansûr'un bir müddet daha yaşadığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.[1225] Mansûr hakkındaysa Ya'kûbî önemli bilgiler vermektedir. Mütevekkil, Mansûr'u babasının önüne çıkarmış ve ona babasının yüzüne tükürmesini

1221 İbnü'l-Esîr, VII, 46.
1222 Taberî, IX, 168; İbnü'l-Esîr, VII, 46; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 275.
1223 İbnü'l-Esîr, VII, 46.
1224 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s.142.
1225 İbnü'l-Esîr,VII, 46.

söylemiştir. Mansûr ise halifenin o buyurduğunda isteğini yerine getiren köleleri olduğunu ama kendisinin bir köle olmadığını söylemiştir. Onurlu bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Batılı yazar Gordon,[1226] İnak'ın durumunu değerlendirirken şu ilginç tespitte bulunur. Eğer Eşnas ve Boğa öncelikle askerî sorumluluklarıyla ilgilenmişse, İnak'ın birincil sorumluluğu İdarî işlerle ilgiliydi. Mütevekkil İnak'ı yok etmek için adım adım onun gücünü aldığı tüm kökleri sökmüştür

I. 9 . 2. Vasîf et-Türkî

Türklerin etkin olduğu dönemde İnak'tan sonra adını sıkça duyduğumuz ve bütün kaynaklarda[1227] Vasîf (**وصيف**) olarak geçen, Zehebî'nin[1228] emirlerin büyüklerinden bir komutan olarak belirttiği Vasîf, devrin etkili Türk komutanlarındandı. Arapça sözlükte Vasîf, hizmetçi, uşak anlamına gelmektedir. Muhtemelen bir savaş sonrasında esir düşen Abbâsîler içine köle olarak getirilen ve önemli mevkilere gelen bu komutanın isminden Türk olmadığı anlaşılmakla beraber, bu ismin taşıdığı anlam itibariyle bir Türk olabileceği hemen akla gelmektedir.

Zaten bu komutanın Türk olduğunu klasik İslâm Tarihi kaynakları[1229] Türkî olarak belirterek bu kapalılığı gidermişlerdir. Bütün kaynakların emirlerin büyüklerinden olarak ifade ettiği Vasîf'in Abbâsîler içine ne zaman girdiği, nerden geldiği bilinmemektedir; ancak, İbnü'l-Cevzi,[1230] Vasîf'in oğlu Salih'den bahsederken, onu Kenanî şehrine nispet etmektedir.

Geçmişiyle ilgili başka hiçbir bilgi tespit edemediğimiz Vasîf'in, bizim için önemli olan Abbâsîler içindeki faaliyetleri ve oynadığı rolleri kaynaklarda mevcuttur. Şimdi bu bilgileri vermeye çalışacağız. Vasîf'in ilk kez ismine Halife Mu'tasım dönemindeki Amorion seferi sırasında rastlamaktayız. Diğer kaynaklar onun Amorion seferinde ne

1226 Gordon, a.g. e., s. 83
1227 Ya'kûbî, II, 484; Taberî, IX, 240; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 145; İbnü'l-Cevzi, XI, 164; İbnü'l-Esîr, VII, 111; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152; İbn Kesir, X, 353; 152; İbn Haldûn, *İber*, III, 293.
1228 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, V, 43.
1229 Taberî, IX, 240; Ya'kûbî, II, 484; İbnü'l-Cevzi, XI, 164; İbnü'l-Esîr, VII, 111; İbn Hallikan, *Vefayât*, I, 476; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152; İbn Kesir, X, 353; İbn Haldûn, *İber*, III, 293; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 326.
1230 İbnü'l-Cevzi, XII, 52.

gibi görevler üstlendiği hakkında bilgi vermemekle beraber, Taberî bu konuda: H.223/M.837 yılında Mu'tasım, Eşnas'a Tarsus yoluyla Safsaf'a gidip kendisini beklemesi emrini verdikten sonra kendisi de Safsaf'a doğru yola çıkar. Ancak hareketinden önce, Vasîf et-Türkî komutasındaki bir öncü birliği de Eşnas'ın arkasından yola çıkardığını söyler.[1231] Bu görevde Vasîf'in Halife'nin güvenini kazanmış olduğunu da ifade eder.[1232]

Bundan sonra Vasîf, Halife Vâsık'ın son devirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Abbâsîlerin doğu eyaletlerinde İsfahan, el-Cibal ve Fars bölgelerinde ortaya çıkan isyanlar üzerine Halife Vâsık, Vasîf et-Türkî'yi isyanı bastırmak üzere görevlendirmiştir. Vasîf de bu isyanı, zamanında bastırarak ve yaklaşık beş yüz isyancıyı esir alarak merkeze dönünce, Halife tarafından 75 dinar atiyye, bir kılıç ve hilatla taltif edilmiştir.[1233] Bu bilgiler bize Vasîf'in üst düzey komutanlardan biri olduğunu göstermektedir.

Mütevekkilin halife seçilmesinde Vasîf'in üstlenmiş olduğu büyük görevden sonra Vasîf daha büyük makamlara gelmiştir. Vâsık'ın veliaht tayin etmeden ölümü H.(232/M.847) üzerine[1234] bir otorite boşluğu ve kimin halife olacağı meselesi ortaya çıkar. Bunun üzerine devlet erkanı toplanır. İşte bu devlet erkanı içerisinde Vasîf et-Türkî'yi de görmekteyiz.

Mütevekkil, Türklerin nüfuzunu kırmak, Hilafet üzerindeki etkisini azaltmak için Başkomutan İnak'ın Sâmerrâ'yı terk etmesi için planlar kurmuş ve İnak'ı merkezden uzaklaştırmıştır. Ancak Mütevekkil, İnak'ın yerine başkomutanlık görevine Vasîf'i getirmiştir.[1235] Bu bilgi o dönem içinde İnak'dan sonraki en güçlü kişinin Vasîf et-Türkî olduğunu göstermesiyle beraber İnak'a karşı kendini savunabilecek güçlü bir komutana ihtiyaç duyduğuna da işaret etmektedir.

Ayrıca Vasîf bu görevinin yanında, İsfahan, el-Cibal ve Fars bölgelerinin valilikleri ile de görevlendirilir.[1236] Zamanla Vasîf, Halife Mütevekkil'in endişelerini artıracak kadar büyük bir nüfuza sahip olur. Onun bu hızlı yükselişi diğer Türkler tarafından kıskanılır. Neticede, Halife nezdinde onun aleyhine yoğun bir karalama kampanyası başlatılır.

1231 Taberî, IX, 58.
1232 Taberî, IX, 58.
1233 Taberî, IX, 140.
1234 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 155, Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 85.
1235 Taberî, IX, 170; İbnü'l-Cevzi, XI, 209; İbnü'l-Esîr, VII, 45.
1236 Taberî, IX, 232; İbnü'l-Esîr, VII, 111.

Mütevekkil, Türk nüfuzunu kırmak amacıyla bazı faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bunlardan biri de Vasîf'in İsfahan ve Cibal bölgelerindeki mülkünün müsadere edilmesiydi.[1237] Bu Vasîf'le Mütevekkil arasındaki gizli gerginliğin göstergesi olmuştur. Bundan sonra Vasîf, Mütevekkil'e karşı oluşturulan Muntasır liderliğindeki harekette yer alır. Mütevekkil'in, Vasîf'in topraklarına göz dikmesi kendisinin öldürülme noktasında karar alınmasını desteklemiştir. Bu, Vasîf'in birçok asker beslediğini göstermektedir.

Veliahtlıktan azledilen Muntasır, babasını ortadan kaldırmak için bu Türk komutan Vasîf'in desteğine ihtiyaç duyar. Neticede Vasîf'in desteklediği Muntasır galip gelerek, Halife olur. Burada daha önce Mütevekkil'i Halifelik görevine getiren Vasîf'in bu sefer onun öldürülmesine göz yumarak yerine oğlunun geçmesini onayladığını görmekteyiz

Nasıl ki İnak Mütevekkil'i iktidara getirerek kendi sonunu hazırlardıysa, Vasîf de Muntasır'ı iktidara getirerek kendisinin eski azamet ve gücünü kaybetmesine neden olmuştur. İnak'ın öldürülmesinden sonra Hâciblik ve benzeri önemli birçok görevi üstlenen Vasîf'in büyük bir maddi güce sahip olması, diğer Türk komutanların ve askerlerin tepkisini çekmiştir. Dolayısıyla bu durum, Halife Muntasır'ı da rahatsız etmekteydi. Neticede Muntasır, Vasif'ten kurtulmak için, daha önceki halifelerin uyguladığı politikaya uymuş, Onu Bizans'a karşı hazırlanan seferde görevlendirerek merkezden uzaklaştırır. Böylece Vasîf bir müddet Suğûr denilen bölgede kalmak zorunda kalır.[1238]

Bundan sonraki faaliyetlerine baktığımız zaman Vasif'in 248/ M.862 yılında Şam sınırları boyunda ikamet etmekte olduğunu ve orada yaz seferine çıktığını, Bizans illerine girerek Feruriye kalesini fethettiğini görmekteyiz.[1239] Bu seferden sonra Vasîf, merkeze dönmüştür. Çünkü H.249/M.863 yılında Sâmerrâ'da vuku bulan isyanın bastırılmasında Vasîf'i ve onun burada atılan bir taştan dolayı yaralandığı kaynaklarda geçmektedir.[1240]

Bundan sonra Vasîf'in ismi, Halife Müstaîn'in veziri Türk olan Otamış'ın öldürülmesi meselesinde karşımıza çıkmaktadır.[1241] Böyle bir olayda onun yer almasının sebebi, Otamış'ın ulaşmış olduğu zenginlik gözükmektedir. Bu olay kısaca şöyledir. Müstaîn hilafete geçtikten sonra annesine, Otamış'a ve Şahek el-Hadim'e beytülmalden arzu ettikleri gibi istifade edip her şeyi alabilecekleri imkanını tanımıştı. Vasîf bu işten

1237 Taberî, IX, 234; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
1238 Taberî, IX, 240; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
1239 Taberî, IX, 240; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
1240 Taberî, IX, 258; İbnü'l-Esîr, VII, 118.
1241 Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123.

istifade edemiyordu. Bundan dolayı askerler Vasîf'i, Otamış'a karşı kışkırtmışlardı. Neticede Otamış'ın öldürülmesinde Vasîf, aktif rol üstlenmiştir. Otamış'ın öldürülmesinden sonra Vasîf'in itibarı artmış İdarî sahada yeni bir görev alarak Ahvaz'ın yönetim işlerinde görevlendirilmiştir.[1242] Vasîf, buraya bir vekilini göndererek buranın iktalarının sahibi olmuştur.

İbnü'l-Esir'in H.251/M.865 yılları içinde anlatmış olduğu Halife Müstaîn ile Vasîf arasında geçen konuşmada ilginç bilgiler verilmektedir. Müstaîn bir gün yanında bulunanlara şöyle sormuştu: İnak hangi görevlerde bulunuyordu? Vasîf, ona İnak'ın ifa ettiği görevleri anlatınca Müstaîn "Bütün bu görevleri Bâğir'e devretmeni istiyorum" demiştir.[1243] Bu bilgi bize Vasîf'in eski görevlerine tekrar kavuştuğunu, hatta İnak'ın mevkisine ulaştığını göstermektedir.

Ancak bu konuşma Müstaîn ile Vasîf'in arasının açılmasına neden olmuştur. Halife kendisinin bundan sonra öldürüleceği korkusuna kapılarak "Beni hilafete sizler getirdiniz, şimdi de öldürmek mi istiyorsunuz?[1244] diyerek bu zor durum karşısında Halifenin büyük bir manevra yaparak Vasîf'e yaklaştığını görmekteyiz. Bu olay diğer Türk komutan Bağir'in öldürülmesine neden olmuştur. Bâğir'in öldürülmesi haberi adamlarına ulaşınca bunlar hemen sarayı sarmışlar, ancak Müstaîn, Vasif ve diğer Türk komutanlarla bir gemiye binerek Bağdat'a kaçmışlardır.[1245]

Sâmerrâ'yı terk eden Müstaîn'in azledilip yerine Mu'tezz'in getirildiği esnada Vasîf'i, Müstaîn'in yanında görmekteyiz. İki halife arasında çıkan bir yıllık mücadele neticesinde Müstaîn tarafı yenilmiştir. Müstaîn'in halifelikten azlinden sonra Bağdat'ta kalan Vasîf'i kötü durumlar beklemektedir. Öncelikle Mu'tez, Vasîf ve ona bağlı olan çıkarır ve Vasîf'in öldürülme emrini verir. Bunun üzerine Bağdat emiri Muhammed b. Abdullah'ın komutanlarından birisi olan Muhammed b. Ebû Avn'a, Vasîf'i öldürmesine karşılık Yemame, Bahreyn ve Basra valiliklerine tayin edeceğini bildirir.[1246] Bunu öğrenen Vasîf'in adamlarından bazıları durumu, Türk komutana mektupla bildirerek Muhammed b. Abdullah'a karşı uyanık davranmalarını söylemişlerdi. Bunun üzerine Vasîf, Muhammed b. Abdullah'a giderek, İbn Ebû Avn'ın kendilerini öldürme konusunda gayret ve faaliyetlerine değinerek bu konudaki korkusuzluğunu şu sözlerle ifade etmiştir: İşte çekip evlerimize gidip oturacağız ve bizi öldürmek için gelecek

1242 Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123.
1243 Taberî, IX, 278; İbnü'l-Esîr, VII, 137.
1244 Taberî, IX, 278; İbnü'l-Esîr, VII, 137.
1245 Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 138.
1246 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.

kimseyi beklemeye koyulacağız. Gerçekten Vasîf, kalkıp evlerine dönmüş ve adamlarından bazılarını da yanlarına almışlardı. Bu arada Vasîf için el-Müeyyed, devreye girerek Mu'tez tarafından affedilerek Sâmerrâ'ya geri dönmesi sağlamıştır.[1247] Burada üç husus karşımıza çıkmaktadır. Vasîf'in hâlâ Sâmerrâ'da bulunan Türk askerler tarafından sevilmesidir. Ayrıca buradaki konuşmalarından onun cesaret ve korkusuzluğunu anlamaktayız. Halifenin kardeşi tarafından devreye girilerek tekrar affedilme girişimi, her ne kadar Müeyyed tarafından sevildiğinin bir göstergesi olsa da, Vasîf'in gücünden korkan Mu'tezz'in buna mecbur olduğunu göstermektedir.

Vasif'in ölümü de şu şekilde gerçekleşmiştir. Sâmerrâ'ya dönen Vasîf, bir grup asker tarafından vahşice katledilmiştir. Feragine ve Üşrûsene kökenli Türk askerler dört aylık maaşlarını birden istediler. İsteklerinin ret edilmesi üzerine isyan ettiler. Vasîf'i bu gecikmenin sorumlusu olarak görmüşlerdir. Vasîf'e bu şikayetle ve isteklerle gelindiginde Vasîf'in onları kabaca geri çevirdiği söylenir. Vasîf'in öldüğü haberi duyulunca bazı halktan kişiler Vasîf'in mallarını yağma etmeye çalışmışlarsa da, Vasîf'in oğulları bu duruma engel olmuşlardır. Onun ölümü H.253/M.866 yılında gerçekleşmiştir.[1248]

Vasîf'in beş oğlu vardı. Bunlar, Salih, Ahmed, Abdullah, Nasr ve Ubeydullah idi.[1249] Salih babasının yerini doldurarak Mühtedî devrinin en önemli komutanı olmuştur. Diğer çocuklarının yaptığı faaliyetler hakkında kaynaklarda bir bilgi geçmemektedir.

I.9.2.1 Salih b. Vasîf et-Türkî

Vasîf'in ölümünden sonra Salih babasının pozisyonunu ve destek çevresini eline almakta hiç gecikmemiştir. Türk komutanların hemen hemen hepsinin İslâm dinini seçtikten sonra çocuklarına Peygamber veya sahabe isimleri koyduklarını görmekteyiz. Vasîf de oğluna bir Peygamber ismi vermiştir.

Salih, babasının vefatından sonra devrin ileri gelen komutanları içinde yer almıştır. Halife Mu'tez, Vasîf ve Boğa es-Sağîr'i öldürterek[1250] Türk komutanların tesirinden

1247 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
1248 Taberî, IX, 374; İbnü'l-Cevzi, XII, 70; İbnü'l-Esîr, VII, 178; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152; İbn Haldûn, *İber*, III, 253.
1249 İbnü'l-Esîr, VII, 98-99.

kurtulmak istemekteydi. Ancak Halife Türk baskısını kıramamış bu seferde karşısına Salih b. Vasîf dikilmişti.[1251] H.255/M.869 yılında Halife Mu'tezz'in azledilmesine[1252] karar verenler arasında gördüğümüz Salih b. Vasîf'i, Mu'tez'den sonra Mühtedî'yi hilafete geçirme noktasında yine karar verenler arasında görmekteyiz. Salih, Halife Mu'tez döneminin tartışmasız en önde gelen komutanlarındandı. Mu'tez devrinde Hâciblik görevini Salih b. Vasîf yapmıştır.[1253]

Salih b. Vasîf, Sâmerrâ'da yeni halifeyi iktidara getirip büyük mülkler elde edinmiş devrin en zenginleri içinde de yer almıştı. Halife'den daha fazla ekonomik güce kavuşmuştu. Bu durum diğer Türk askerler tarafından kıskanılmış, Salih'in mallarının müsadere edilmesi konusunda Türk askerler, Mühtedî'ye karşı baskı kurarak, isteklerini de elde etmek için uğraşmışlardır. [1254]

Salih b. Vasîf'in bu denli büyümesinin nedenini, devrin diğer önemli Türk komutanı Musa b. Boğa'nın merkezden uzakta olmasıyla izah edebiliriz. Musa'nın merkezden uzaklaşmasın da Salih, Halife üzerinde etkili olmuştur. Türk askerlerin kıskandığı Salih'in zenginliği, Musa'nın da dikkatini çekmiş ve Musa seferini yarıda bırakarak geri dönme kararı almıştır. İleride oluşacak tehlikeleri sezinleyen Salih, Musa'nın merkeze gelmemesi noktasında Mühtedî'yi etkilemeye çalışmış olsa da, Halifenin yapacağı H.hiçbir şey yoktu. Nihayet Türk komutanlar Musa ve Müflih, askerleriyle birlikte H.256/M.869 yılında Sâmerrâ'ya ulaşmışlar ve Salih b. Vasîf'in öldürülmesini onaylamışlardır.[1255]

I.9.3. Ubeydullah b. Yahya Hakan et-Türkî

Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Yahya b. Hakan Abbâsî devleti tarihinde vezirlik makamına kadar yükselmeyi başarmış ilk Türk olan kişidir. Bu kişinin dedesinin isminden de anlaşılacağı üzere Hakan bir Türk adıdır. Hakan sözlükte Türk, Moğol ve

1250 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 167.
1251 Taberî, IX, 355; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
1252 Ya'kûbî, Tarih, II, 504; Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr,VII,195.
1253 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 172.
1254 Taberî, IX, 437; İbnü'l-Esîr, VII, 220.
1255 Taberî, IX, 454; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 185; İbnü'l-Esîr, VII, 219; İbn Haldûn, *İber*, III, 297.

Tatar hanları için "hükümdarlar hükümdarı" anlamında kullanılan bir unvandır. Bu isim bile onun Türklüğünü ortaya koymaktadır. Biz yine de onun kaynaklarda Türk olduğuna dair geçen bilgileri sunmaya çalışacağız.

Birçok kaynakta Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, el-Hakanî ve et-Türkî nispetiyle geçmektedir.[1256] Hem isminden hem de kaynaklarda Türkî olarak belirtilmesinden onun kesin olarak Türk olduğunu anlamaktayız. Dedesi Hakan'ın Abbâsîlerin içine ne zaman girdiği maalesef kaynaklarda belirtilmemektedir. Kaynaklarda Hakan'ın Halife Mu'tasım'ın en yakın dostu ve en güvenilir adamlarından biri olduğu anlaşılmakta[1257] ise de Hakan'ın devlet hizmetinde görev alıp almadığı konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Hakan'ın Halife Mu'tasım'la yakın dostluk kurması Türk memleketlerinde onun Hakan olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde Hakan unvanını alamaz ve Halife Mu'tasım ile de yakın dostluk kuracak dereceye yükselemezdi.

Hakan'ın Abbâsî hizmetinde ne tür bir görev aldığını bilmemekle beraber onun oğlu, Ubeydullah'ın babası olan Yahya b. Hakan'ın uzun yıllar boyunca Halife Me'mûn'un baş veziri Hasan b. Sehl'e katiplik ettiğini bilmekteyiz.[1258] Katiplik derecesine kadar yükselen bu kişinin bu dili kullanabilmesi için önceden Abbâsîler içine girmiş olması gerekmektedir. Bundan dolayı yukarda da belirtildiği gibi Hakan'ın Abbâsîlerin ilk devirlerinde H. bölgeye intikal etmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Bundan sonra Yahya b. Hakan'ın H.233/M.848 yılında Mütevekkil tarafından Divanu'1-Harac'a tayin edildiğini görüyoruz.[1259]

Ubeydullah'ın nerede, ne zaman doğduğu, vezirlik görevine getirilene kadar ne gibi görevler yaptığına dair kaynaklarda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Bürokrat ve kültürlü bir aileden geldiği açıkça görülen Ubeydullah'ın aşağıda vereceğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, kendisini çok iyi yetiştirmiş, dürüst, güvenilir ve son derece sağlam bir kişiliğe sahip olan bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır.[1260]

Onun ilk göreve gelişi ez-Zehebî'nin, Türk asıllı olan ünlü tarihçi es-Sûli'den naklen verdiği bilgide açıkça anlatılmaktadır. Halife Mütevekkil, yeni ve dirayetli katip arayışı içinde olduğu günlerde, bir gün Ubeydullah'ı yanına çağırtarak onunla uzun bir görüşme yapar. Görüşme sırasında Ubeydullah'ın gerek tutum ve davranışlarından, gerekse zeka ve yeteneklerinden oldukça etkilenen Halife, ona bir de yazısını ve hattını

1256 Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XIII, 9; Safedi, *Kitabü'l-Vâfi bi'l-Vefayât*, VI, 321.
1257 Taberî, IX, 258; İbnü'1-Esir, VII, 65; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIII, 9.
1258 Sourdel, *Vizirat*, I, 293: İbrahim Salman el-Kürevi, *Nizamu'l-vuzera, fi'1-Asri'l-Abbâsî, İskenderiye*, 1989, s. 233.
1259 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 485; İbnü'l-Esîr, VII, 39.
1260 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.231; Zehebî *Siyeru A'lâm,* XIII, 9; İbrahim Salman el-Kürevi, a.g.e. 232.

görmek istediğini söyler. Bunun üzerine usta bir hat tekniğine sahip olan Ubeydullah, Halife'yi adeta dehşete düşürecek güzellikte birkaç satır yazarak onun kalbini tamamen fetheder. Bu görüşme, Ubeydullah'ın hayatında tam anlamıyla bir dönüm noktası olur. Parlak siyasî başarılara giden yola ilk adımını atarak Halife'nin katipliğine getirilir.[1261]

Ubeydullah, kısa bir süre katip olarak çalıştıktan sonra, Halife Mütevekkil'in, Vezir el-Cercerâî'yi yaşlılığı ve ihmalkarlığı gibi nedenlerle[1262] H.236/M.850 yılında azletmesinden sonra vezirlik makamına gelir.[1263]

Devlet adamlığı görevindeki başarısının sebeplerinden biri de almış olduğu akıllı kararlardır. Ubeydullah ilk olarak "Halife'nin onayını da alarak" divanlar ile Halife arasındaki irtibatı sağlamak ve bu divanlardaki işlemlerin yönetimine hakim olmakla işe başlamıştır. Bundan sonra Divan başkanları dilek ve şikayetlerini Halife'ye ancak vezir Ubeydullah'ın onayı ve aracılığıyla ulaştırabileceklerdir. Ubeydullah, bu dönemde divanların çalışmalarını tamamıyla kontrolü altına almıştır. Örneğin Berid teşkilatının topladığı gizli bilgiler önce ona iletilir, sonra Halife'ye bildirilirdi.[1264] Halife tarafından bu kadar geniş yetkilerle donatılan Ubeydullah'ın bu yetkisine ilk itiraz edenlerin başında yine Türk kökenli bir komutan olan Vasîf et-Türkî gelmektedir. Bu itirazlara rağmen Ubeydullah, bütün divanların idare ve yetkisini elinde tutmaya devam etmiştir. Diğer eyaletlerdeki Divanü'l-Harac, Divanü'1-Ceyş, Divanü'l-Berid, Divanü'z-Ziya, Divanü'ş-Şurta gibi önemli divanların başkanlıklarına, ayrıca kadılıklara yapılacak atamalarda söz sahibi olmuştur.

Bir gün Mısır valisi tarafından iki yüz bin dinar ile otuz top Mısır kumaşı Ubeydullah'a hediye edilmek üzere gönderildiğinde, Ubeydullah'ın "Allah'a yemin ederim ki, bu ağır yükün altına girecek değilim, bunları şahsım adına kabul etmem imkansızdır" diyerek kabul etmemiştir. Gönderilenleri ise Vali adına devlet hazinesine devretmiştir.[1265] Rüşvet ve hediyeye karşı gösterdiği titizlik, onun devlet adamında bulunması gereken bir ciddiyetle hareket ettiğini ve takdire şayan bir İdarî anlayışta olduğunu, ayrıca dini hassasiyeti olan bir kişi olduğunu göstermektedir.

1261 Ubeydullah'ın yükselişiyle ilgili bir hususa dikkatleri çekmek isteyen Ekrem Pamukçu , Ubeydullah'ın Halife nezdinde itıbar görüp yükselmesinde, kendi zeka ve yeteneklerinin yanı sıra, amcası Feth b. Hakan'ın da rolü olduğunu göz ardı etmemek gerektiğini belirtmektedir. Bak. Pamukçu, Ekrem, a.g.e., s. 169.

1262 Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed, *Tuhfetü'l-Vüzera,* (tahkik Ali er-Ravi) Bağdad, 1977, s. 121.

1263 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, V, 123; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s.238.

1264 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.

1265 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî,* s. 238.

İbnü'l-Esir'de geçen şu olay Mütevekkil'in veziri Ubeydulah b. Yahya b. Hakan'a ne kadar destek verdiğini göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Hasan b. Mahled ve Musa b. Abdülmelik adında devlet ricalinden olan iki adamın meselesinin çözümünde, Mütevekkil'in Türk olan veziri Ubeydulah b. Yahya b. Hakan takdire şayan bir İdarî beceri göstermiştir. Şöyle ki Hasan b. Mahled köy divanlarının, Musa da haraç divanlarının başında bulunan devlet adamlarındandı. Bir ara Necah b. Seleme bu ikisi hakkında Mütevekkil'e bir rapor yazıp bunların hainlik ettiğini ve görevlerini ifa etmediklerini söylemiş, ayrıca onlardan kırk milyon dirhem alınması gerektiğini ilave etmişti. Mütevekkil ona şöyle cevap vermişti: «Yarına kadar bekle, bu meblağı sana veririm.» Ertesi gün olunca Mütevekkil adamlarını toplayıp bunları yakalamayı tertip etmiş, ancak vezir Ubeydullah b. Yahya, Necah b. Seleme'ye yolda rastlayıp ona: «Onlarla barış yapmanı ve bu işten vazgeçmeni tavsiye ederim. Sen sarhoşken tutup Müminlerin emirine rapor yazıyor ve ne konuştuğunu da bilmiyorsun. Ben sizin aranızı bulabilirim ve Müminlerin emiri katında da bu işi düzeltebilirim.» demişti. Nihayet onu Müminlerin emirine bu konuda bir rapor yazmaya ikna etmişti. Necah b. Seleme ile vezir Ubeydullah b. Yahya bu raporu yazdıktan sonra Hasan ile Musa'yı çağırmış ve onlara durumu aktarmışlardı. Diğer taraftan Ubeydullah, Necah ve adamlarından iki milyon dinar alınması gerektiği hususunda kendilerinin de rapor yazmalarını istemiş, onlar da bu istek doğrultusunda hareket etmişlerdi. Vezir Ubeydullah her iki raporu alıp Mütevekkil'in huzuruna çıkmış ve şöyle demişti: «Necah b. Seleme o söylediklerinden vazgeçmiş bulunuyor. Musa ve Hasan da bu yazdıklarının kabul edilmesi ricasında bulunuyorlar. Bu taleplerinin yerine getirilmesini ve onlara yakınlık duymanızı talep etmektedirler.» Mütevekkil buna son derece memnun olmuş, bunun üzerine Hasan ve Musa'ya talepleri verilmiş, Necah b. Seleme'nin çocukları da yakalanıp her türlü gayri menkullerinin, bağlarının, köylerinin ve gelirlerinin dışında yüz kırk bin dinara sahip olduklarını itiraf etmişlerdi. Bunun üzerine Necah yakalanıp öldürülmüştür.[1266] Bu bilgide şu hususlar dikkati çekmektedir. Her şeyden önce Ubeydullah çok iyi bir Arapça bilmektedir. Durumu Halife'ye intikal ettirirken kullanmış olduğu dil de, onun üst makamda temsil edebilme kabiliyetini ayrıca olayları tahlil etme ve meseleleri çözme becerisi de onun bu görevlere layık olduğunun bir göstergesidir.

Halife Mütevekkil'in en güvenilir adamlarından olduğunu, Halifenin onun başkanlığında bir ordu kurmasından anlamaktayız. Orduda sayıları ve itibarları her geçen

1266 İbnü'l-Esîr,VII, 91.

gün büyüyen Türklerin bu güçlerini kırmak için, Mütevekkil, Arap ve diğer unsurlardan oluşan on iki bin kişilik bir ordu kurarak başına Ubeydullah'ı getirmiştir.[1267]

Halife Mütevekkil'in oğulları arasında veliahtlık seçiminde Ubeydullah Mu'tez'den yana olduğunu göstermiştir.[1268] Onun veliaht olması için Halife'ye etki etmiştir. Mütevekkil Muntasır'ın namaz kıldırmasını emrettiğinde Ubeydullah, Ey Müminlerin emiri! Eğer uygun görürseniz namazı Mu'tez kıldırsın. Halk onunla görüşmek ve şereflenmek üzere toplanmış bulunuyor. Allah ona bir oğlan çocuğu ihsan etmiştir. Onların bu sözleri üzerine Mütevekkil namazı Mutezz'in kıldırmasını emretmiş, o da gidip kıldırmıştır.[1269] Namazı Muntasır'ın kıldırması, Mütevekkil'den sonra hilafete geleceğinin işaretiydi. Bu konuda Ubeydullah taraf tutarak Mu'tezz'i desteklemiştir. Halife üzerinde de etkili olmuştur.

Ubeydullah'ın Türk askerlerle iyi geçindiğini ve onlar tarafından çok sevildiği şu olaydan anlaşılmaktadır. Halife Mütevekkil'in öldürüldüğü gün kendisinin de aynı akıbete uğrayacağı endişesine kapılan Ubeydullah, Türk askerler tarafından şu sözlerle karşılanmıştır: "Kesinlikle endişe etmeyiniz! Siz vezirliğiniz süresince bize iyi davrandınız, biz de bu iyiliğinizin karşılığı olarak sizi daima koruyacağız ve bu fitne ateşinden uzak tutacağız" demişlerdir.[1270]

Mütevekkil'in ölümünden sonra, siyaset sahnesinden el ayak çeken Ubeydullah'ın, Mu'temid'in (H.256/M.869) halife olmasıyla, tekrar vezirlik makamına geldiğini görmekteyiz.[1271] Bu bilgiyi vermeden önce, Taberî'nin bu konudaki farklı görüşünü belirtmeliyiz. Şöyleki, Taberî[1272] bu yeni vezirin ismini Abdullah olarak vermektedir. Mes'ûdî ile bu devir vukuatını Taberî'den nakleden İbnü'l-Esir, Mu'temid'in vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunu bildirmektedirler.[1273] Daha sonra gelen müellifler de, Taberî'nin aksine, Mu'temid'in vezir tayin ettigi şahsın Ubeydullah olduğunda ittifak halindedirler.[1274] Biz de bu konuda, Taberî'nin dışındaki kaynaklara itibar etmekteyiz. Ancak onun bu ve bundan sonraki vezirlik dönemlerinde ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında kaynaklar bilgi vermemektedir. İlerleyen yaşı nedeniyle bu dönemde aktif rol almamış da olabilir. Ubeydullah, H.263/M.876 yılında attan düşmesi neticesinde vefat

1267 Taberî, IX, 230.
1268 Taberî, IX, 230; İbnü'l-Esîr, VII, 95.
1269 İbnü'l-Esîr, VII, 97.
1270 İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 238; İbrahim Salman el-Kürevi, a.g.e., s. 232.
1271 Taberî, IX, 474, İbnü'l-Esîr, VII, 235.
1272 Taberî, IX, 474.
1273 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, **VII, 39;** *Tenbih*, 368; İbnü'l-Esîr, VII, 235.
1274 İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferid* , V, 122; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri*, 414;

etmiştir.[1275] Taberî, eserinin bir yerinde[1276] Ubeydullah b. Yahya'nın H.252/M.866 diğer bir yerinde[1277] ise H.263/M.877 tarihinde öldüğünü kaydetmektedir.

Son olarak Feth b. Hakan ile akrabalık bağı olup olmadığı meselesini, Batılı yazar Gordon'un sözleriyle cevaplayacağız. Gordon, Halife üstünde en çok etkisi olan iki kişiden birinin ise Ubeydullah İbn Yahya İbn Hakan ve el-Feth İbn Hakan olmuştur. Her ikisi de Hakan adını taşıyıp hemen hemen aynı mevkilere gelmişlerse de bu ikisinin kardeş olarak görülmesi büyük ihtimalle hatadır. Eğer bu ikili aynı aileden olsalardı bu çok güçlü bir aile olurdu ve eğer bir kan bağları vardıysa kaynaklarda bundan bahsedilirdi.[1278]

I.9. 3. 1. Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan

İbnu'l-Fırat vezirlik görevinden alındıktan sonra bu makama H.299/M.911 yılında Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah b Yahya b. Hakan getirilmiştir.[1279] Muhammed b. Ubeydullah vezir oğlu ve Türk asıllı bir ailenin çocuğu idi. Yukarıda bahsettiğimiz Ubeydullah'ın torunu olan Muhammed b. Ubeydullah, ailesinin şöhreti ve Türk komutan Mûnis el-Muzaffer'in desteğiyle vezirlik makamına geçmiştir İbn Hakan büyük bir ciddiyetle ve kararlılıkla yeni işine başlamış ve alçak gönüllü birisi olarak halk arasında tanınmıştır.[1280]

Halkın acılarını ve sorunlarını öğrenmek ve onlarla yakından ilgilenmek amacıyla vatandaşlarına kendisini yakın tutmuş ve normal bir vatandaş gibi yaşamıştır. Ordu ile iyi münasebeti olan ve devlet içinde güvenilir bir kişi olan Mûnis el-Muzaffer onu denetim altına almaya başlamıştır. Bu durumdan rahatsız olmayan Muhammed, herkesi memnun etmeye çalışan bir politika takip etmiştir.[1281]

İbn Hakan yaşlı ve işleri yürütecek durumda değildi. Onun zaafını gidermek için, Halife Muktedir onun iki oğlunu kendisine yardımcı tayin etmiş ve onlar da babaları gibi

1275 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, V, 77; İbn Kesir, XI, 36.
1276 Taberî, IX, 371.
1277 Taberî, IX, 530.
1278 Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 83
1279 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 223; İbnü'l-Esîr, VIII, 63.
1280 Hemedani, *Tekmile*, s. 201.
1281 İbn Miskeveyh, I, 23.

devletteki bütün ilgili kişi ve kuruluşları memnun etmişlerdir. Ancak vezir ve iki oğlunun bu davranışları bazı kişilerin onlara tavır almasına sebep olmuştur.

Halife Muktedir, Hakanî'ye beş bin dinar, oğlu Abdullah'a bin dinar ve diğer oğlu Abdulvahid'e beş yüz dinarlık maaş bağlattırmış ve Vezirin ikameti için Dicle Irmağı üzerinde bulunan İbn Muhled'in evini tahsis etmiştir.[1282] Vezirin yaşının büyük olması sebebiyle devlet işlerinden uzaklaşması sonucunda, iki oğlu yetkilerini ele geçirerek devleti kendi istedikleri şekilde yönetmeye başlamışlardır. Yanlış siyasetleri neticesinde devletin harcamalarını artırarak hazineyi iflasın eşiğine getirmiştir.[1283]

Böylece hazinede askerlerin maaşını ödemek için para bulamayan vezir ve iki oğlu askerlerin saldırısına uğramışlar ve askerlerin Bağdat'ta kargaşa çıkarmalarına sebep olmuşlardır. Halife Muktedir olaya müdahale ederek askerleri sakinleştirmeye çalışmış ve en kısa zamanda maaşların ödenmesi için, vezirden Hassa hazinesinden beş yüz bin dinar para çekmesini emretmiştir.[1284] Buna rağmen vezirin iki oğlu devlet işlerini ihmal etmeyi, yasal olmayan yöntemlerle para toplamayı, devletteki önemli görevlere kendi akrabalarını tayin etmeyi ve halkın sorunlarıyla ilgilenmemeyi sürdürmüşlerdir. İşledikleri suçlardan dolayı, "Divanü'l-Mezalim'e" halk tarafından haklarında şikayette bulunulmuştur.

Bu duruma karşı bazı devlet adamları ve hilafet sarayında söz sahibi olan kişilerin girişimiyle, Halife Muktedir, veziri ve iki oğlunu H.301/ M.913 yılında görevden aldıktan sonra, paralarını müsadere ederek zindana atmıştır.[1285]

I. 9. 3. 2 Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan

Babasıyla beraber H.301/M.913 yılında hapse atılan Abdullah el Hakanî'nin ne zaman hapisten çıktığını bilmemekteyiz. Ancak onun kısa bir süre hapiste kaldığı tekrar saraya yakınlaştığı anlaşılmaktadır. Babasının vezirliği esnasında işleri bizzat yürüterek bu kurumun iş ve işleyişine vakıf olan Abdullah el-Hakanî vezirlik makamına geçmek için vezir olan İbnu'l-Fırat'ı eleştirerek ve onu devlet işlerinde halife karşısında kusurlu

1282 es-Sâbî, *el-Vüzera*, 285.
1283 es-Sâbî, *el-Vüzera*, 293.
1284 el-Hemedânî, *Tekmile*, s. 202.
1285 el-Hemedânî, *Tekmile*, s. 201.

göstererek yıpratmaya çalışmıştır.[1286] Vezirin hatalarından istifade ederek halife huzurunda onu kötülüyordu. Aynı zamanda el-Hakanî'nin vezirlik makamına gelmesi için, Türk komutanlardan Mûnis el-Muzafffer ile Nasr el-Kuşurî el-Hâcib Halifeye baskı yapıyorlardı.

Halife Muktedir, onun babası ve kardeşleri döneminde idarenin düştüğü durumu tekrar yaşamak istemiyordu. Buna rağmen Halife Muktedir, Mûnis el-Muzaffer ve sarayda söz sahibi olan kişilerin isteğine uyarak H.312/M.924 yılında Ebû'l-Kasım Abdullah el-Hakanî'yi vezir tayin etmiştir.[1287] Bu bilgi bize, bir mevkiye gelebilmek için o mevkide olan kişiyi eleştirmenin işe yaradığını göstermektedir. Tabi ki biraz da destek şart.

Halife Muktedir, yeni vezire beş bin dinar maaş bağlayarak, İbnu'l-Fırat'ın devlet idaresinde haiz olduğu yetkililerini yeni vezire devretmiştir. El-Hakanî, göreve gelir gelmez hemen vezirlik görevine her zaman düşünülen alternatif isimlerden olan İbnu'l-Fırat'ı yok etmek için kararlar çıkartmıştır. Halife Muktedir'in fermanı üzerine, İbnu'l-Fırat'ı ve oğlu Muhsin'i devlete ihanet etmek suçuyla mahkemeye sevk etmiştir. Mahkemede birkaç duruşmadan sonra İbnu'l-Fırat ve oğlu hakkında idam kararı alınmış, kısa bir müddet sonra karar uygulanmıştır.[1288]

İbnu'l-Fırat'ın idamı ile rahatlayan Vezir, devletin İdarî işlerini serbestçe düzene sokmaya çalışmıştır. Devlet idaresinde İbnu'l-Fırat'a yakın olan kötü ve rüşvetçi memurları idareden uzaklaştırarak kısa bir zamanda devletin harcamalarını azaltmaya çalışmıştır. Halifenin annesinin katibi olan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Hasibî vezirin makamına geçmek için çabalara başlamıştır.[1289] Bu kişi, veziri halife huzurunda sürekli kötülemiş ve vezirin izlediği yöntemlerin yanlış olduğunu anlatmıştır. Kendisinin geliş taktiğini bu sefer el-Hasibî kullanmış ve bunda da başarılı olmuştur. Gıda maddelerinin fiyatlarının artması ve asker maaşlarının ödemelerinin gecikmesi gibi durumlarda[1290] vezirin ihmali olduğuna kanaat getiren Halife Muktedir, veziri görevinden almıştır.

Başlangıçta destek veren Türk komutanlardan Nasr el-Kuşurî el-Hâcib, muhtemelen menfaat çatışmasından dolayı desteğini çekmiş ve bu vezirin görevden

1286 İbnü'l-Esîr, VIII, 149.
1287 İbn Miskeveyh, I, 127; İbnü'l-Esîr, VIII, 150.
1288 İbnü'l-Esîr, VIII, 155.
1289 İbnü'l-Esîr, VIII, 158.
1290 İbn Miskeveyh, I, 141.

alınmasında büyük rol oynamıştır. Vezir H.313/M.925 yılında görevden alındıktan sonra malları müsadere edilmiş ve kendisi hapse atılmıştır.[1291]

I. 9. 4. Boğa el-Kebîr et-Türkî

İncelediğimiz dönem içinde önde gelen komutanlardan birisi de kaynaklarda Boğâ el-Kebîr (**بغا الكبير**) olarak geçen kişidir.[1292] Bütün kaynaklarda Boğa olarak geçen bu komutanın ismi, Türkçe sözlükte takım yıldızı anlamına gelmektedir. Muhtemelen Türk memleketlerinde ki büyük başarılarından[1293] dolayı Boğa lakabını aldığı anlaşılan bu kişiye verilen ad onun Türk olduğunu ortaya koymaktadır. el-Kebir lakabı da Araplar tarafından verilmiştir. Çünkü Boğa es-Sağîr olarak da bir Türk komutanı vardır. Muhtemelen bu büyük olduğundan dolayı buna Boğa el-Kebîr denmiştir.

Çoğu kaynaklar Boğa el-Kebîr'i Türkî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.[1294] Ancak onun gerek geçmişi, gerekse İslâm devleti hizmetine girişi hakkında elimizde bugün için bir bilgi bulunmamaktadır. Abbâsî hizmetine ne zaman girdiği tespit edilemese de onun girdikten sonraki faaliyetlerine vakıf olmaktayız. Onun ismiyle ilk kez H.210/M.825 yılı olaylarında tesadüf etmekteyiz ki burada bir komutan olarak karşımıza çıkmaktadır.[1295]

Gordon'un muhtemelen Sûlî'den naklen Boğa hakkında şu bilgileri vermiştir. O, şöhreti ve şanı destanlaşmış bir Türk savışçısıydı. Fadl İbn Sehl bir keresinde onu köle etmiş ama Boğa ondan kaçabilmeyi başarmıştı. Ğassan İbn Abbad onu yeniden yakalamış ve 900 kırbaçla cezalandırmıştı. Sonra onu Mu'tasım oğullarıyla birlikte Hasan İbn Sehl'den on bin dirheme satın almıştı. [1296]

1291 Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 305; İbn Miskeveyh, I, 1, 145; İbnü'l-Esîr, VIII, 158
1292 Ya'kûbî, II, 489; Taberî, IX, 192; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV,160 ; İbnü'l-Cevzi, XI, 222; İbnü'l-Esîr, VII,12; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 149; İbn Kesir, X, 345; İbn Haldûn, *İber*, III, 271.
1293 Bu konuda Hakkı Dursun Yıldız farklı düşünmektedir. O, Şayet Boğa Abbasî devleti hizmetine girmeden önce memleketinde mühim bir mevki işgal etmiş olsaydı her halde buna dair haberlere kaynaklarımızda tesadüf edebilirdik demektedir. Bak. Yıldız, Hakkı Dursun, *"Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları I, Boğa el-Kebir et-Türkî", Türk Kültürü Araştırmaları,* II, 1965, s. 196. Ancak Boğa lakabını almış olması bizi bu düşünceye sevketmiştir.
1294 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 478; Taberî, IX, 192; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 160; İbnü'l-Cevzi, XI, 222; İbnü'l-Esîr, VII, 12; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 149; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, III, 385; İbn Kesir, X, 345; İbn Haldûn, *İber,* III, 271; ayrıca onun Türk olduğunu Türk komutanlardan şeklinde belirten kaynaklarda bulunmaktadır: Bak. İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 260.
1295 Taberî, IX, 14.
1296 Gordon, a.g.e., s. 19

Boğa el-Kebîr'in aktif görev aldığı ilk askerî sefer Babek isyanı olmuştur. Babek olayında Afşin kadar, Boğa el-Kebîr'in de büyük payı olduğu tarihi bir gerçektir.[1297] Uzun süredir Babek isyanını bastırmak amacıyla Karabağ'da mücadele veren Afşin ve beraberindeki orduyu takviye etmek, onlara erzak ve mühimmat ulaştırmak için Halife Mu'tasım 220/M.835 yılında Boğa el-Kebîr'i görevlendirir.[1298]

Boğa erzakı sağ salim Afşin'e ulaştırmış ve bu arada Afşin'e haber vermeden Bazz'a doğru ilerlemeye başlar. Onun bu gafletinden çok iyi yararlanan Babek, ani bir baskınla, Boğa'nın komutasındaki orduya büyük zayiat verdirir. Boğa ise, Afşin'in kardeşi Fazl komutasındaki bir ordunun yetişmesiyle bu çarpışmadan yara almadan kurtulmayı başarır.[1299] Toplu hücum yaparak Babek'e son ve kesin darbeyi indiren Afşin'e H.222/M.837 yılındaki bu mücadelede, toplu hücum yapma taktiğini öneren ve bu ordunun öncü kuvvetlerinin başında bulunan yine Boğa idi.[1300] Boğa Amorion (Ammuriye) seferinde de ordunun artçı kuvvetleri komutanı olarak görev yapmıştır.[1301] Azerbaycan bölgesi valisi olan Mengüçur'ün isyanı bastırmaya giden komutan yine Boğa olmuştur.[1302]

Boğa el-Kebîr, Halife Vâsık döneminde çıkan iç isyanların bastırılmasında gösterdiği başarı ile de öne çıkmıştır. Hicaz ve Yemame bölgesinde çıkan isyanı bastırmak üzere Boğa el-Kebîr gönderilmiştir.[1303] Boğa asileri yakalayarak öldürmüş ve burada büyük bir başarı elde etmiştir .[1304]

Bundan sonra Boğa el-Kebîr H.232/M.846 yılında Arabistan'ın bu defa Yemame bölgesinde Benû Numeyr kabilesi tarafından başlatılan isyanın bastırılmakla görevlendirildiğini görmekteyiz.[1305] Yemame'deki isyanları tamamıyla bastıran Boğa el-Kebîr, uzun bir ayrılıktan sonra H.233/M. 847 tarihinde Sâmerrâ'ya dönmüştür.[1306]

Boğa el-Kebîr, Halife Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil gibi ünlü halifelerin büyük ilgi ve takdirlerini kazanmış güçlü bir komutandır. Ayrıca Halife Mütevekkil'in hâlâsının kocası olan Boğa el-Kebîr, Türk komutanları arasında Halife ailesine ve saraya en yakın

1297 Taberî, IX, 14.
1298 Taberî, IX, 14.
1299 Taberî, IX, 15; İbnü'l-Esîr, VI, 457.
1300 Taberî, IX, 15; İbnü'l-Esîr, VI, 457.
1301 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 60.
1302 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 476; Taberî, IX, 102; İbnü'l-Esîr, VI, 505.
1303 Taberî, IX, 129; İbnü'l-Esîr, VII, 12.
1304 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 480; Taberî, IX, 131; İbnü'l-Esîr, VII, 14.
1305 Taberî, IX, 146; İbnü'l-Esîr, VII, 27.
1306 C. Brockelmann, *İslâm milletleri*…, s.138.

kişilerden birisidir.[1307] Bundan dolayı onun ordu komutanlığının yanı sıra, devletin iç ve dış politikasıyla da ilgilendiğini, hatta halife tayininde de etkili olduğunu tespit etmekteyiz. Diğer Türk komutanlar gibi Mütevekkil'in halife olmasında da etkin rol oynadığını görmekteyiz.[1308]

Ermeni isyanlarında acze düşen ve hezimete uğrayan valilerin yerine Halife Mütevekkil H.237/M.851 yılında Boğa el-Kebîr komutasındaki büyük bir orduyu bölgeye gönderir. Boğa, ilk iş olarak Ermenilerle birlik olarak bölgenin valisi Yusuf'un öldürülmesinde aktif rol alan Erzen ve Bitlis emiri Musa b. Zurare'yi ele geçirerek Sâmerrâ'ya gönderir. Daha sonra Boğa, kendisi gibi Türk olan Zirek et Türkî komutasındaki bir orduyu Van gölünün güney sahillerine gönderir, kendisi de isyanın liderlerinden Aşot Ardzruni üzerine yürür.[1309]

Çevredeki yandaşlarından destek görerek büyük bir potansiyel oluşturabileceğini uman Aşot, Boğa'ya karşı giriştiği harekette başarısız olarak bölgede bulunan bir kaleye sığınmak zorunda kalır. Ancak kalenin Boğa tarafından muhasara edildiğini ve daha fazla direnemeyeceğini anlayınca teslim olur. Sâmerrâ'ya gönderilen, bu asi Ermeni lideri, orada idam edilir.[1310]

Doğuda istikrarı temin ettikten sonra kuzeye yönelen Boğa el-Kebîr, "Debil" denilen şehirde bir ay kaldıktan sonra H.238/M.852 yılında Tiflis'e hareket eder. Amacı, diğer Ermeni isyanlarını da bastırmak üzere Zirek et-Türkî ile birlikte Tiflis'e hareket eden Boğa, şehri kuşatır. Neftçilerin şehre neft dökerek yangın çıkarmasından paniğe kapılan Tiflisliler, Boğa'nın kuvvetleri karşısında hiçbir varlık gösteremeyerek büyük bir yenilgiye uğrarlar. Tiflis emiri İshak da esir alınarak derhal idam edilir.[1311] Bölgede dört yıl kadar süren uzun bir mücadeleden sonra kazandığı büyük başarılarla H.241/M.856 yılında tekrar Sâmerrâ'ya döner.[1312]

Türklerin desteği ile hilafet makamını elde eden Mütevekkil, onlardan kurtulmak için olmadık yollara başvurmakta idi. Bunlardan birisi de onun Şam'a gidip yerleşmek istemesiydi. Mütevekkil, devrinde birçok ayaklanmaları bastırmış olan ve kendisine son derece bağlı olan Boğa'ya bile güvenmemeğe başlar. Mütevekkil'i öldürmek isteyen diğer Türk komutanlar, karşılarında en büyük engel Boğa el-Kebîr'i görmekte idiler.

1307 Taberî, IX, 226.
1308 Taberî, IX, 246-250.
1309 Taberî, IX, 188; İbnü'l-Esîr, VII, 87.
1310 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.
1311 Belâzurî, a.g.e. s.214; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.
1312 Taberî, IX, 192.

Mes'ûdî'deki bir rivayetten[1313] anlaşıldığına göre, bunun için çeşitli oyunlarla halifenin de Boğa'ya karşı itimadını sarstılar. Mütevekkil de bu oyuna gelerek en büyük dayanağı olan Boğa el-Kebîr'i merkezden uzaklaştırmak gayesiyle Bizans'a sefere gönderir.

İşte Boğa el-Kebîr'in, verilen görev gereği H.244/M. 858 yılında Bizans'a karşı sefere çıkması,[1314] Türk komutanların Mütevekkil arasında başlayan mücadele başarılı olmasını sağlamıştır. Nihayet halifenin H.247/M.861 yılında öldürüldüğünde Boğa Sümeysat'ta bulunuyordu.[1315]

Mütevekkil'in ölümünden sonra merkeze dönen Boğa onun ölümüne hiçbir tepkinin göstermemesi, Mütevekkil'in onu dışlayıp merkezden uzaklaştırması olayına içerlediğini göstermektedir. Boğa el-Kebîr son olarak Muntasır'ın ölümü üzerine yeni halife seçiminde karşımıza çıkmaktadır. Başta Boğa el-Kebîr olmak üzere Vasîf, Boğa es-Sagîr ve vezir Otamış yeni halife seçmek için toplanmışlardır. Müstaîn'i halife seçmişlerdir.[1316]

Boğa, H.248/M.862 tarihinde Sâmerrâ'da kendi eceliyle vefat etmiştir.[1317] Mes'ûdî onun 90 yaşında öldüğünü bildirmektedir.[1318] Boğa el-Kebîr Abbâsî devleti hizmetine girdiği andan itibaren ölümüne dek devletin ve halifelerin genel politikasına ters düşecek herhangi bir eylem içine girmemiş, aksine Abbâsî devletini yıkmaya ve zayıflatmaya çalışan pek çok isyanı zamanında bastırarak Müslümanları bu tehlikelerden kurtarmış, başarılı bir asker ve dirayetli bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmıştır.

Boğa'nın yaşı ile ilgili kapalılığı Gordon'un vermiş olduğu bilgilerle gidereceğiz. O şunları söylemektedir: " Sûlî'nin yazdığı bir paragraf var. Bu paragrafta Boğa'nın ilk olarak Horasan'da satın alındığı ve uzunluğu belli olmayan bir sürenin sonunda Irak'ta Mu'tasım tarafından satın alındığı anlatılır. Sûlî de dahil olmak üzere bir çok yazar Yaşlı Boğa'nın öldüğünde 90 yaş civarında olduğunu yazar. Başka kaynaklar da ölüm tarihini doğrulasa da Boğa'nın ölüm yaşı bir sorun teşkil eder. Buna kolay bir çözüm bunun bir yazım hatası olduğunu düşünmektir. (70 yerine 90 yazılmış olabilir). Ama eğer Boğa'nın ölüm yaşı gerçekten 90 ise o zaman Boğa, Mu'tasım Türkleri orduya dahil etmeye başladığında 40'larında, Mu'tasım hüküm sürdüğünde 60'larında ve birlikleriyle sefere çıkmaya başladığında 80'lerinde olmalıdır. Bunlar pek de mümkün

1313 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 115.
1314 Taberî, IX, 210; İbn Asakir, *Târîhu Medîneti Dımaşk,* III, 391; İbnü'l-Esîr, VII, 88.
1315 Taberî, IX, 226.
1316 Taberî, IX, 252; İbnü'l-Esîr, VII, 117.
1317 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 149; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, IV, 395.
1318 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 160.

görünen durumlar değildir."[1319] Ayrıca şu ilginç bilgide oldukça manidardır. Boğa'nın Sâmerrâ'ya geri dönerken yanında Ermenistan'ın neredeyse tüm önemli ailelerinin liderlerini de götürmesidir. Bu ve benzeri kayıtlar Boğa'nın kendini "Abbasî macerası"na nasıl da adadığının göstergesidir.[1320]

I. 9. 4. 1. Musa b. Boğa el-Kebîr et-Türkî

Boğa'nın yerini kısa zaman oğlu Musa almıştır. Babasının imparatorluğu ve tahta yaptığı hizmetlerine saygı olarak Müstaîn, Musa'ya babasının taşıdığı tüm görev ve sorumlulukları devam ettirmesi için yetki vermiştir. Musa kısa sürede imparatorluğun elit kesimi içinde yer edinmiştir. Boğa el-Kebîr H.248/M.862 yılında vefat etmişti. Bunun üzerine Onun komuta ettiği askerî birlik ve sahip olduğu iktalar oğlu Musa'ya devredilmiştir. Ayrıca Musa'ya Divanü'l-berid (posta işleri)' de verilmişti.[1321]

Gordon, onun görevlendiriliş tarihini Sâmerrâ'nın ikinci jenerasyon Türklerinin sahneye çıkışının tarihi olarak da alabileceğimizi söylemektedir.[1322]

Musa b. Boğa, Mütevekkil'in öldürülmesinde ismi geçen komutanlar içerisinde yer almaktadır.[1323] Bu bilgiden Musa'nın halifeyi korumakla görevli olan Hassa birlikleri komutanlarından olduğunu anlamaktayız. Babası gibi dirayetli bir komutan olan Musa b. Boğa, devrin en etkili Türk komutanları içerisinde yer almıştır. Onun, askerî görevlerinin yanında İdarî görevlere atandığını H.250/M.864 yılında Kınnesrin, Haleb ve Hıms valiliğine tayin edilmesinden[1324] anlamaktayız. Musa, bu görevi Cibal bölgesi valiliğine atanıncaya kadar devam ettirmiştir.

Abbâsî Hilâfetinde biri Bağdat'ta diğeri Sâmerrâ'da iki halifenin ortaya çıktığı zaman Musa Hıms'da bulunmakta idi. Olay üzerin emerkeze dönen Musa b Boğa el-Kebîr'in Mu'tez tarafına geçmesi ile Mu'tez lehine kaymaya başlamıştı.[1325] Musa b. Boğa devrinde vuku bulan birçok isyanları bastırmakla meşgul olmuştur. H.253/M.867

1319 Gordon, a.g.e., s. 92.
1320 Gordon, a.g.e., s. 93.
1321 Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.
1322 Gordon, a.g.e., 94.
1323 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberî, IX, 226.
1324 Taberî, IX, 266; İbnü'l-Esîr, VII, 134.
1325 Taberî, IX, 350; İbnü'l-Esîr, VII, 155.

yılında Kerec şehrindeki isyanı[1326] el-Kevkeb el-Alevi'nin Kazvin civarındaki isyanını[1327] başarıyla önlemiştir.

Halife Mühtedî iktidara geldiği sırada Musa İran'da bulunmaktaydı. Mühtedî, Salih b. Vasif'in baskısından kurtulmak için Musa'yı Sâmerrâ'ya çağırmıştır.[1328]

Halife Mühtedî, Salih b. Vasîf'in öldürülmesinden sonra karşısında iki tane güçlü komutan kalmıştı. Musa b. Boğa ve Bayıkbey. Bunları merkezden uzaklaştırmak gayesiyle Musul'daki karışıklıkları bastırmak üzere görevlendirip Sâmerrâ'dan yolcu etmiştir.[1329] Ancak bununla da yetinmeyen Mühtedî Musa'dan kurtulmak için sinsice planlar kurmuştur. Ancak bu planların farkına varan Musa ondan önce davranarak Mühtedî'yi azletmiş yerine Mu'temid'i getirmiştir. O'nun Başkomutanı olmuştur.[1330]

Musa devrin en ünlü bir askerî komutanı olmasının yanı sıra, devrin siyasî olaylarına karar veren kişiler arasında da yer almıştır. Bunu şu hadiseden anlamaktayız. H.256/M.870 yılında Türk Komutanlar Emir Yarcûh'un evinde Mühtedî'nin hal'inden birkaç gün önce Mu'temid'i halife yapmak için anlaşmışlardı.[1331] Bu durum, bu sırada Hanikin'de bulunan Musa b. Boğa'ya bildirilmiş ve onun tarafından da kabul edilmesi[1332] neticesinde Mühtedî halife olmuştur.

Halife Mu'temid dönemin en büyük isyanlarından olan Zencî isyanlarıyla da devrin en önemli komutanı olan Musa b. Boğa görevlendirilmiştir. Bu tarihlerde muhtemelen çeşitli bölgelerde çıkan isyanları bastırmak üzere Musa'nın vali olarak atandığını görmekteyiz. Mu'temid H.256/M.869 yılında Rey valiliğine Musa b. Boğa'yı göndermişti.[1333] Bundan üç yıl sonra H.259/M.872 yılında yine Rey valiliğine Musa b. Boğa'yı atamıştır.[1334] Yine bu yılda Mu'temid, Musa b. Boğa'yı Fars illerine tayin ettiği gibi buna ek olarak Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemame'yi de daha evvel emrinde bulunan yerlere katmıştı.[1335]

Mu'temid oğlu Ca'fer'i H.261/M.874 yılında veliaht tayin etmiş ve onun yanına Musa b. Boğa'yı görevlendirmiş İfrikiyye, Mısır, Şam, el-Cezire, Musul, Ermeniyye

1326 Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 178.
1327 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 181.
1328 Taberî, IX, 402; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 184; İbnü'l-Esîr, VII, 201.
1329 Taberî, IX, 438; İbnü'l-Esîr, VII, 224.
1330 Taberî, IX, 474; İbnü'l-Esîr, VII, 235.
1331 İbnü'l-Esîr, VII, 235; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 363.
1332 Ya'kûbî,*Tarih*, II, 507; Taberî, IX, 474; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 198.
1333 Taberî, IX, 473; İbnü'l-Esîr, VII, 238.
1334 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 260.
1335 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 276.

bölgesi, Horasan yolu ve Mihricankazef'ın idaresiyle görevlendirmişti. Ca'fer, Musa b. Boğa'yı Mağrib bölgesinde kendisine vekalet etmek üzere görevlendirmişti.[1336]

Mu'temid döneminin en etkili komutan olan Musa bürokrasiyle de yakından ilgilenmiştir. Vezir atamasında olaya müdahale etmesini bunu göstermektedir. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan H.263/M.876 yılında vefat edince, Mu'temid Hasan b. Muhalled adında birisini vezir tayin etmişti. Musa b. Boğa'nın Sâmerrâ'ya gelmesi üzerine bu kişi kaçıp gizlenmiş ve yerine Musa b. Boğa'nın uygun gördüğü Süleyman b. Vehb vezir tayin edilmiştir.[1337]

Devrin diğer önemli komutanı halifenin kardeşi Muvaffak'la da iyi ilişkiler kurduğu anaşılan Musa ölüm esnasında yine mezkur kişiyle beraberdi. H.264/ M.876 senesinde Ebû Ahmed ile Musa, Sâmerrâ'da askerî birliklerini teçhiz edip Bağdat'a doğru yola çıkmışlar ancak Musa Bağdat'a ulaştıkları esnada vefat etmiştir.[1338]

I.9.4.1.1 Fazl b. Musa b. Boğa el-Kebîr et-Türkî

Musa'nın vefat etmesinden sonra yerine oğlu Fazl geçmiştir. Babasının yerini dolduran Fazl'ın ismine, devrin en etkili komutanı olan Halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'a karşı baş kaldıran komutanlar içinde rastlamaktayız. İkinci jenerasyon dediğimiz komutanlarla bir arada hareket ettiğini anladığımız Fazl'ın buradaki isyanının sebebi, Muvaffak'ın vezire yaptığı kötü muameledir. H.265/ M.878 yılında Musa b. Otamış, İshak b. Kündâcık, Fazl b. Musa b. Boğa gibi Türk komutanlar bir araya gelip el-Muvaffak'a karşı isyan etmişlerdir.[1339] Muvaffak devreye Türk komutanların sözünü dinleyeceği kişileri sokarak olaylara büyümeden engel olmuştur.

Bundan sonra onun ismiyle Halife Müktefî döneminde karşılaşmaktayız. Kûfe valisi İshak, Halifeye yazdığı bir mektupta ondan yardım istemiş, Halife Müktefî ona ileri gelen komutanlarının da aralarında bulunduğu bir grup askerî yardımcı kuvvet olarak göndermişti. Bu komutanlar arasında Vasîf b. Savartekin et-Türkî, el-Fazl b. Musa b. Boğa, Afşin'in adamlarından Beşir el-Hadım bulunmaktaydı.[1340] Fazl babası Musa b.

1336 Taberî, IX, 514; İbnü'l-Esîr, VII, 288.
1337 Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 309.
1338 Taberî, IX, 533; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 218; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, V, 92; Makrîzî, *Hıtat*, I, 320.
1339 Taberî, IX, 548; İbnü'l-Esîr, VII, 327.
1340 Taberî, X, 128; İbnü'l-Esîr, VII, 546.

Boğa gibi çok etkili bir komutan olmamıştır. Ancak devrin adından söz ettirdiği komutanlar içerisine de girmeyi başarmıştır. Onun ne zaman öldüğü kaynaklardan tespit edilememiştir.

I.9.4.2 . Muhammed b. Boğa el-Kebîr et-Türkî

Boğa el-Kebîr'in Musa'nın dışında Muhammed adında bir çocuğu daha vardı. Nasr adında bir çocuğu olmasından dolayı Ebû Nasr lakabıyla da bilinmekte idi. Devrin önemli komutanlarından olan Muhammed, daha çok Sâmerrâ merkezinde bulunarak Musa'nın bir nevi temsilcisi olmuştur.

Halife Müstaîn ve Mu'tez arasındaki savaşta büyük varlık gösteren Muhammed b. Boğa el-Kebîr komutasındaki birlikler fazla zorlanmadan Medain'i zapt ettiler.[1341] Böylece Mu'tezz'in galibiyete ulaşmasında büyük oranda katkısı olan mezkur komutanın ismine Halife Mu'tezz'in azledilmesi hadisesinde de rastlamaktayız. Türk Komutanlardan Salih b. Vasîf, Ebû Nasr diye bilinen Muhammed b. Boğa ile Bayıkbey, Halife Mu'tez'den isteklerini alamayınca H.255/M.869 onu yılında azletmişlerdir.[1342] Yerine halife Mühtedî'yi atamışlardır. Muhammed'in gerek önceki gerekse sonraki hayatı ile ilgili yeteri kadar bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun ölümünün gerçekleştiği bir olayda onun hakkında kaynaklarda geçen bazı bilgileri vermek istiyorum.

Mühtedî döneminde sayıları dört bin kişi civarında olan Türk askerler isyan ederek, halifenin huzuruna çıkarlar. O esnada sarayda Muhammed b. Boğa'nın da olduğu yine bu kaynaklarda bildirilmektedir. Muhtemelen o, saray koruma görevlilerindendi. Türk askerler, Mühtedî'den başlarında bulunan komutanları azletmesini ve yerlerine kendi kardeşlerinden emirler tayin etmesini istemişlerdi. Ayrıca bu komutanlara ve kâtiplerine ellerine geçirdikleri malların hesabını sormasını talep etmişler, Mühtedî de onların bu isteklerine karşılık vereceğini ve bunları yerine getireceği vaadinde bulunmuştu. Türklerin şikayette bulundukları komutanların Boğa'nın çocukları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Mühtedî, hemen bu olayın akabinde Muhammed b Boğa'ya mallar hakkında sormuş ve Türklerin bu konuda söylediklerini ona aktarmıştı. Ebû Nasr: Bana ne mallardan diye karşılık verince Mühtedî de: Bu mallar senin, kardeşinin ve

1341 İbnu'1-Esir, VII, 157.
1342 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 504; Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr, VII, 195.

adamlarınızın yanında değil midir sanki? Diyerek karşılık verir. Sonra orada bulunan isyan eden Türk askerlere malların Boğa'nın çocukları Muhammed ve Musa'da olduğunu söyleyerek Türklerin bu komutanlara karşı cephe almalarını sağlar. Türkler Ebû Nasr Muhammed'i yakalayıp hapsetmişler ve Muhammed b. Boğa'dan elindeki mallar istenmişti. Ayrıca vekilinde bulunan on beş bin dinara el konmuş ve recep ayının üçünde öldürülerek bir kuyuya atılmıştı.[1343]

Yine bizim elde edemediğimiz Sûlî'nin ilk dönem tarihi ile ilgili eserden alıntı yapan Gordon, Muhammed b. Boğa için şunları söylemiştir: Mühtedî'nin ölümünden sonra insanlar hâlâ hayatta olduğunu düşünerek Ebû Nasr'ı aramışlardır. Onlara Ebû Nasr'ın cesedinin atıldığı yer gösterilince; aslında Ebû Nasr'ın katledildiği anlaşılmış ve cesedi ailesine teslim edilmiştir. Ve Türkler bir komutanları öldüğünde adetleri üzere Nasr'ın mezarı başında bin tane kılıç kırmışlardır.[1344]

I.9.5. Boğa es- Sağîr et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda Boğâ es-Sağîr, (eş-Şerâbî) **(بغا الصغير(بغا الشرابي**) şeklinde geçen[1345] bir diğer önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır. Bu Boğa el-Kebîr'in küçük kardeşi olduğundan Araplarca diğer Boğa'dan ayırt etmek için es-Sağîr lakabının verilmiş olma ihtimali oldukça yüksektir.

Bütün kaynaklar mezkur kişiyi Boğa es-Sağîr et-Türkî, eş-Şerâbî lakabıyla veya Türk komutanlar şeklinde belirterek Türk olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.[1346] Ancak onun gerek geçmişi, gerekse İslâm devleti hizmetine girişi hakkında elimizde bugün için bir bilgi bulunmamaktadır.

Onun ismine ilk kez Mütevekkil'in ilk yıllarında H.234/M.848 yılında Muhammed b. Buays tarafından Azarbeycan bölgesinde çıkan bir isyanı bastırmak üzere gönderildiğinde görmekteyiz. Halife Mütevekkil Zirek et-Türkî'yi Türklerden oluşan iki yüz atlı ile Marend'e göndermiş, fakat isyanı bastıramayınca, arkasından Ömer b. Seysıl

1343 Taberî, IX, 443; İbnü'l-Esîr, VII, 229.
1344 Gordon, a.g.e., s, 93
1345 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 486; Taberî, IX, 354; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 162; İbnü'l-Cevzi, XII, 73; İbnü'l-Esîr, VII, 186; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 485; İbn Kesir, XI, 12; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152; İbn Haldûn, *İber*, III, 293.
1346 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 486; Taberî, IX, 354; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV,162; İbnü'l-Cevzi, XII, 73; İbnü'l-Esîr, VII, 186; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 485; İbn Kesir, XI, 12; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152; İbn Haldûn, *İber*, III, 293.

b. Kal'ı dokuz yüz atlıyla göndermiş, o da başarı elde edemeyince Boğa eş-Şerâbî'yi iki bin atlıyla Marend'e yola çıkarmış ve Boğa'da adı geçen kişiyi yakalayıp Halifeye göndermiştir.[1347] Boğa es-Sağîr'in burada komutan olarak görevlendirilmesi onun daha evvel de böyle bir göreve geldiğini göstermektedir. Aksinin düşünülmesi de mümkün değildir.

Bundan sonra askerî seferlerde Boğa es-Sağîr'i görmemekteyiz. Muhtemelen mezkur komutan seferlerde olan Boğa el-Kebîr tarafından merkezde kalıp hem Boğa ailesini temsil etmek hem de Mütevekkil'i korumak üzere görevlendirilmiştir. Mütevekkil'in öldürülmesinde Boğa es-Sağîr'in karşımıza çıkması bunu teyid etmektedir.

Boğa es-Sağîr Mütevekkil'in öldürülme sürecinde önemli bir görev üstlenmiştir. Mütevkkil Muntasır'ı, Vasîf, Boğa ve diğer Türk komutanlarını öldürmeyi el-Feth b. Hakan ile kararlaştırmış bulunuyorken, öte yandan Muntasır da Boğa es-Sağîr ve diğer Türklerle anlaşmış onlar da Mütevekkil'i öldürmeyi kararlaştırmışlardı.[1348]

Mütevekkil öldürüldüğü gece saray nöbetçisi Boğa es-Sağîr'di. Onun burada üstlendiği görev İbnü'l-Esir'de bütün detaylarıyla bildirilmektedir.[1349] Muntasır babasının yanından çıkıp gittiğinde Mütevekkil sofra hazırlanmasını emretmişti. O sırada «eş-Şerâbî» diye bilinen Boğa es-Sağîr perdenin yanında ayakta duruyordu. Halbuki o gün nöbet Boğa el-Kebîr'indi saraydaki vekili de oğlu Musa[1350] idi. Boğa es-Sağîr meclise girerek nedimlerin ve şarkıcıların oradan çıkıp odalarına gitmelerini emretmişti. Ancak el-Feth b. Hakan: «Şu anda onların gitme saati değildir ve Müminlerin emiri de henüz meclisi dağıtmamıştır.» demiş, Boğa da ona şöyle karşılık vermişti: «Muminlerin emiri bana saat yediyi geçtikten sonra burada hiç kimseyi. bırakmamamı emretmişti. Şimdiye kadar on dört ritil şarap içti ve şu anda da perdenin arkasındaki odasına geçmiş bulunuyor.» Boğa böylece onları dışarı çıkartmış, Mütevekkil'in yanında el-Feth ile Aş'as'tan ve ileri gelen dört hizmetçiden ve bir de el- Mütevekkil'in oğlu Ebü Ahmed'den başka kimse kalmamıştı.

Boğa es- Şerâbî bütün kapıları kapatmış, yalnız nehire açılan saray kapısını açık tutmuştu. Mütevekkil'i öldürenler işte bu kapıdan girmişlerdi. Onların girdiklerini gören Ebû Ahmed: Bu da ne oluyor ey sefil herifler?» demiş, kılıçların kınlarından çekildiğini görmüştü. Mütevekkil Ebû Ahmed'in sesini işitince başını kaldırıp onları görmüş ve:

1347 Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII, 43.
1348 Taberî, IX, 222; İbnü'l-Esîr, VII, 95.
1349 İbnü'l-Esîr, VII, 96.
1350 Büyük Boğa seferde olduğu için oğlu onun vekili olmuştur.

«Bu da ne oluyor ey Boğa?» diye sormuş, Boğa: «Bunlar nöbetçilerdir.» seklinde cevap vermiş, bunun üzerine de gelenler olduğu gibi geri dönmüşlerdi. İçeri giren bu kimseler bu tepkiden korktukları için kaçmaya başlamışlar. Ancak Boğa es-Sağîr'in olaya yaklaşımı onları geri döndürmüştür. Boğa geri dönüp gidenlere: «Ey sefil herifler, mutlaka öldürüleceksiniz; şerefinizle ölünüz!» diye seslenmiş, bunun üzerine geri dönmüşler ve Mütevekkil'i kılıcıyla omzundan yaralamış ve öldürmüşlerdir.[1351] Burada görüldüğü gibi Mütevekkil'in öldürülmesi çok büyük oranda Boğa es-Sağîr'e aittir

Halife Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra iktidara getirilen Muntasır zamanında Küçük Boğa onu etkileyerek kardeşleri Mu'tez ve el-Müeyyed'i veliahtlıktan azletmek zorunda kalmıştır.[1352]

Bundan sonra Boğa es–Sağîr'i Muntasır'ın vefatından sonra yeni halife seçimindeki heyetin içinde görmekteyiz. Onun da muvafakatiyle Müstaîn halife olmuştur. Müstaîn Boğa'nın bu jestine H.248/M.862 yılında Hulvan, Mâsebezân ve Mihricankazef şehirlerini ikta ederek karşılık vermiştir. Bundan sonra Küçük Boğa, Halife Müstaîn'in veziri Türk olan Otamış'ın öldürülmesi meselesinde yine karşımıza çıkmaktadır.[1353] Böyle bir olayda onun yer almasının sebebi, Otamış'ın ulaşmış olduğu zenginlik gözükmektedir.

Bu olay kısaca şöyledir. Müstaîn hilafete geçtikten sonra annesine, Otamış'a ve Şahek el-Hadim'e beytülmalden arzu ettikleri gibi istifade edip her şeyi alabilecekleri imkanını tanımıştı. Vasîf bu işten istifade edemiyordu. Bundan dolayı askerler Boğa'yı Otamış'a karşı kışkırtmışlardı. Neticede çıkan mücadelede Otamış'ın öldürülmesinde Boğa ve Vasîf aktif rol üstlenmiştir. Otamış'ın öldürülmesinden sonra Boğa'ya Filistin bölgesi ikta olarak verilmiştir.[1354]

İbnü'l-Esir'in H.251/M.865 yılları esnasında anlatmış olduğu bir olayda Halife Müstaîn'in Boğa'nın evinde istirahat etmekte olduğunu söylemektedir.[1355] Halifenin Boğa'nın evinde istirahat etmesi onun Müstaîn ile dostluğunun ne dereceye ulaştığını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Müstaîn'in Bağir'e yaklaşması Boğa ile arasının açılmasına neden olmuştur. Ancak Müstaîn kendisinin bundan sonra öldürüleceği korkusuna kapılarak "Beni hilafete

1351 İbnü'l-Esîr, VII, 99
1352 Taberî, IX, 244; İbnü'l-Esîr, VII, 112.
1353 Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123.
1354 Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123.
1355 İbnü'l-Esîr, VII, 137.

sizler getirdiniz, şimdi de öldürmek mi istiyorsunuz?[1356] diyerek bu zor durum karşısında Halife Boğa'ya yanaşmak zorunda kalmıştır. Neticede diğer Türk komutan Bağir'in öldürülmesi gerçekleştirilmiştir. Bâğir'in öldürülmesi haberi adamlarına ulaşınca bunlar hemen sarayı sarmışlar, ancak Müstaîn, Boğa ve diğer Türk komutanlarla bir gemiye binerek Bağdat'a kaçmışlardı.[1357]

Sâmerrâ'yı terk etmesinden dolayı Müstaîn azledilmiş yerine Mu'tez getirilmiştir. İşte bu esnada Boğa'yı Müstaîn'in yanında görmekteyiz. İki halife arasında çıkan bir yıllık mücadele neticesinde Türklerin çoğunlukta olduğu Mu'tez tarafı Müstaîn'i yenmiştir.[1358] Müstaîn'in halifelikten azlinden sonra Bağdat'ta kalan Boğa zor anlar geçirmiştir. Mu'tez, Boğa'yı öldürmesi karşılığında Muhammed b. Ebû Avn'a Yemame, Bahreyn ve Basra'ya tayin etme vaadinde bulunmuştur.[1359]

Sâmerrâ'da bulunan Türkler bu durumu Boğa'ya mektupla bildirince, Boğa Bağdat emiri Muhammed b. Abdullah'a giderek İbn Ebû Avn'ın kendilerini öldürme konusunda olan gayret ve faaliyetlerine değinerek, bu adamlar ihanet ederek üzerinde karara vardığımız anlaşmaya muhalefette bulundular. Vallahi eğer bizi öldürmek isterlerse buna güçleri yetmeyecektir diyerek etrafında fazla askerî olmamasına rağmen korkusuzluğunu ve cesaretini göstermiştir. Bu arada Boğa için Mu'tezz'in kardeşi Ebû Ahmed devreye girmiş el- Mu'tez tarafından affedilerek Sâmerrâ'ya geri dönmesini sağlamıştır.[1360]

Sâmerrâ'ya dönen Boğa'nın Türk askerlerin maaşlarını bahane ederek Halife'ye yönelik giriştikleri bir isyanda topluluğu sakinleştirmek üzere görev aldığını görmekteyiz.[1361] Bu olayda Vasîf et-Türkî öldürülünce Mu'tez onun bütün mallarını Boğa es-Sağîr'e vermiş, taç ve hil'at giydirmiş ve iki de kemer takmıştır.[1362] Bu, Vasîf'ten sonra devrin en etkili komutanının Boğa es-Sağîr olduğuna delalet etmektedir.

Boğa, Mu'tezz'i sürekli olarak Bağdat'a taşınmaya teşvik ediyor, ancak Mu'tez bunu reddedip kabul etmiyordu. Boğa'nın bu isteğinden onun Halifeyi diğer Türk komutanların etkisinden kurtarıp tek başına etkilemek istediğini göstermektedir. İbnü'l Esir, Halife Mu'tezz'in Boğa'dan korktuğundan dolayı geceleyin zırhıyla yattığını rivayet etmektedir.[1363] Zehebî de Mu'tezz'in, Boğa hayatta kaldığı müddetçe bana rahat

1356 Taberî, IX, 278; İbnü'l-Esîr, VII, 137.
1357 Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 138.
1358 Taberî, IX, 348; İbnü'l-Esîr, VII, 167.
1359 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
1360 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
1361 Taberî, IX, 374; İbnü'l-Esîr, VII, 178.
1362 Taberî, IX, 374; İbnü'l-Esîr, VII, 178; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152.
1363 İbnü'l-Esîr, VII, 187.

yok dediğini belirtmektedir.[1364] Tabi ki bu korku, Halifenin Boğa'ya karşı bir güç oluşturup onu öldürme planları kurmasına neden olmuştur.

Böyle bir planı yine İbnü'l-Esir'de görmekteyiz. Mu'tez'in, Boğa'ya muhalif olan el-Kerh ve ed-Dur halkı ile birlikte Sâmerrâ'daki bir köşke gittiklerini görünce Bayıkbey de onlara katılmıştı. Bu durum Boğa'ya bildirilince emrindeki komutanlar ve evlatlarıyla birlikte beş yüz kişiden oluşan taraftarlarıyla Sâmerrâ'dan çıkıp «es-Sin» denilen yere gitti. Bu arada Boğa'nın adamları kış mevsiminden dolayı hazırlıksız çıktıkları bu durumdan rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Boğa planını değiştirmiştir.[1365]

Burada Boğa'nın değişik palanından bahsetmeden önce, kendine karşı oluşturulan cephede Türklerin olmasının sebebini izah etmekte yarar vardır. Bu cephede önemli bir Türk komutan Bayıkbey de yer almıştır. Bunun gerçek sebebi Boğa'nın sahip olduğu mülktür. Onun elde ettiği mülkün sadece para olan kısmı şu idi. Her biri on bin dinardan oluşan on dokuz kese dinar ile yine her biri on binlik olan yüz keselik dirhemdi.[1366]

Boğa askerlerinin savaş yapmaya isteksiz oluşundan dolayı bu mülklerini alarak, yanına ayrıca hiçbir silah mühimmat almadan geceleyin kaçmak istemesi,[1367] onun bu mülkleriyle son zamanlarında rahat edebileceği bir yere gitmek istediğini ve savaştan uzak kalmak istediğine dair bir ipucu vermektedir. Ancak onun planı tutmamış, yakalanmasına ve savunmasız olduğundan dolayı da öldürülmesine neden olmuştur. Neticede Boğa es-Sağîr H.254/M.868 yılında öldürülmüştür.[1368]

Boğa'nın çocukları ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu hususla ilgili verebileceğimiz bilgiler şunlar olacaktır. Boğa'nın ölüm haberi yayılınca halife, oğullarının da tutuklanması için Bağdat ve Sâmerrâ da emirler duyurmuştur. Boğa'nın ordudan geriye en az onbeş çocuğunun kaldığı yazılır. Oğullarından Faris ve Abdullah birkaç yerde adları geçen isimleridir. Fakat bunların babalarının ölümünün ardından Bağdat'ta tutuklananlar arasında olup olmadıkları bilinmez. Abdullah ibn Boğa ise Mühtedî'nin ölümüyle sonuçlanan savaşta Mühtedî'yi desteklemek için Ahmed ibn Vasîf'e katılmıştır.[1369]

1364 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 153.
1365 İbnü'l-Esîr, VII, 187.
1366 Taberî, IX, 379; İbnü'l-Esîr, VII, 187.
1367 Taberî, IX, 379; İbnü'l-Esîr, VII, 187.
1368 Taberî, IX, 381; İbnü'l-Cevzi, XII, 73; İbnü'l-Esîr, VII, 187; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 152; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, IV, 485; İbn Haldûn, *İber*, III, 253; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 242,
1369 Taberî, IX, 456.

I.9.6. Otamış et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda Otâmış (أتامش) [1370] ve (أوتامش)[1371]şeklinde geçen bir diğer önemli Türk Komutan daha karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar mezkur kişiyi gerek et-Türkî olarak gerekse Türk komutanlardan olduğunu belirterek Türk olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.[1372] Mütevekkil'in ölümündeki suikast grubunun içinde yer alır. Muntasır'ın terbiye edicisi olarak da adı geçer.[1373]

Boğa el-Kebîr'in kız kardeşinin oğlu, Halife Mütevekkil'in teyzesinin oğlu olan Otamış, devrin önemli Türk komutanlarından birisidir.[1374] Otamış'ın geçmiş dönemiyle ilgili ne yazık ki bir bilgiye sahip değiliz. Burada, onun bundan sonraki hayatı ile ilgili bilgiler vereceğiz. Gordon, İkinci jenerasyon Türklerden olarak tanıttığı Otamış'la ilgili Sûlî'den naklen şu bilgileri vermektedir.

"Irak'ta doğmuştur. Çok zarif biriydi ve yüksek kültür sahibiydi, bu yönüyle O, el-Feth İbn Hakan'a benzer. Muntasır O'nunla aynen babası Mütevekkil ile el-Feth'in kurduğuna benzer bağlar kurmuştur. Otamış, el-Müstaîn üzerinde derin bir etkiye sahipti, bu ikisi de güçlü ilişkilerle birbirlerine bağlıydılar Müstaîn ona hediyeler ve araziler vermişti ki bunların onda birini bile Muntasır vermezdi. Onu Mütevekkil'in köle kızlarından Necla ile evlendirmişti. Necla hem güzeldi hem de hoş bir sese sahipti. Müstaîn, Necla'nın şarkılarını dinlemek için Otamış'ın evini sıkça ziyaret ederdi. Politik gücü kullanma anlamında genç Türk askerlerin kariyerlerinde oldukça önemli bir yere sahipti. H.248/M.862'te Müstaîn birden bire Otamış'ı Mısır ve Mağrib'e yönetici yapmış ve O'nu veziri olarak atamıştır. [1375]

Otamış'ın ismine Muntasır'ın H.248/M.862 yılında vefat etmesi esnasında rastlamaktayız. Muntasır vefat edince, devrin önemli Türk komutanları Büyük Boğa, Küçük Boğa, Otamış bir araya gelmişler ve Müstaîn'i halife seçmişlerdi. O da Otamış'ı vezir tayin etmiştir.[1376] Hâciblik görevini de üstlendiği kaynaklarda geçmektedir.[1377]

1370 Taberi, IX, 256 ; İbnü'l-Esîr, VII, 117; İbn Kesir, XI, 3; İbn Haldûn, *İber*, III, 283.
1371 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 315; Taberî ve İbnü'l-Esîr'de de bazen bu şekilde geçmektedir.
1372 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberi, IX, 256; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 315; İbnü'l-Esîr, VII, 117; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, III, 315; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 204.
1373 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492
1374 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 315.
1375 Gordon, a.g.e., s. 98.
1376 Taberî, IX, 256; İbnü'l-Esîr, VII, 117.
1377 İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 123.

Otamış'ın rızası alınmadan hiçir iş yapılmıyordu.[1378] Saray çevresinin akrabası olan Arapça konusuna vakıf olduğu anlaşılan Otamış, vezirlik makamına gelen ikinci bir Türk olmuştur.

Müstaîn Vezir olarak atadığı Otamış'a Mısır ve Mağrib'i vermiştir.[1379] Halifelerin Türk komutan ve siyaset adamlarına bazı bölgeleri ikta ettiklerini görmekteyiz. Bu, o bölgelerin sükunete kavuşması veya o halifenin komutana yakınlığını göstermek için yaptığı bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Ama biz ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu tür atamalar hep bu şekilde ortaya çıkmaktadır.

Halife Müstaîn devrinin önemli bir siyaset adamı olan Otamış'ın bu şaşaalı hayatı çok kısa sürmüştür. Çünkü Otamış'ın büyük bir zenginliğe ulaşması, diğer Türk komutanların kıskanmasına, ona karşı cephe almalarına neden olmuştu.[1380] Müstaîn hilafete geçtikten sonra annesine, Otamış'a ve Şahek el-Hadim'e beytülmalden arzu ettikleri gibi istifade edip her şeyi alabilecekleri imkanını tanımıştı. Vasîf bu işten istifade edemiyordu. Bundan dolayı askerler Vasîf'i Otamış'a karşı kışkırtmışlardı. Neticede çıkan mücadelede Otamış'ın öldürülmesinde Vasîf aktif rol üstlenmiştir. Neticede H.249/M.863 yılında kendi soydaşları tarafından öldürülmüştür.[1381]

I.9.6.1. Musa b. Otamış

Otamış öldüğünde arkasında iki çocuk bırakmıştı. Onlar da babaları gibi devrin ileri gelen komutanlarından olmuşlardı. Bu komutanların merkezden uzakta bir hayat sürdüklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Muhtemelen babalarının başına gelen olay onları derinden yaralamış ve bu kargaşa ortamından kurtulmak için değişik merkezlerde faaliyet göstermeye gitmişlerdir.

Müstaîn'in, Otamış'a ikta olarak Mısır ve Mağrib'i verdiğini yukarıda bahsetmiştik. İşte büyük bir ihtimalle Otamış, buraya çocuklarını göndermişti. Çünkü çocuklarının faaliyetleriyle bu bölgelerde karşılaşmaktayız. Ahmed b. Tolun iktalarını daha da genişletmek için Anktakya'nın akabinde Kınnesrin ve el-Avâsım'ı da fetheder.[1382] Daha sonra Harran Bölgesine hakim olmak istemiştir. Harran bölgesi, H.264/M.877 yılında Türk komutan Otamış'ın çocuklarından olan Muhammed b.

1378 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 363.
1379 Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.
1380 Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123.
1381 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 606; Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123, Sourdel, *Vizirat*, I, 291.
1382 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 40

Otamış'ın idaresindeydi. Ancak, Ahmed b. Tolun Onu Harran'dan çıkarıp kötü bir yenilgiye uğratmıştı. Kardeşi Muhammed b. Otamış'ın yenilgiye uğradığını duyan Musa b. Otamış kalabalık bir ordu hazırlayarak Harran üzerine yürümüştü. Musa onların üzerine yürüdüğünde Ahmed b. Tolun'un askerleri orada bulunuyordu, Musa b. Otamış'ın peşine yürüdüğünü haber alınca bir hayli endişeye kapılmış ve korkuya düşmüştü. Ancak Ahmet İbn Cey'aveyh adında birisi Musa b. Otamış'ı yakalayıp İbn Tolun'a getirmiş, İbn Tolun da onu bağlatmış ve oradan Mısır'a dönmüştür.[1383] Musa b. Otamış'ın hemen yakalanması meselesinde biraz durmak istiyorum. Bu onun güçsüzlüğüne delalet etmez. O, güçlü bir komutandı. Hatta yukarda da geçtiği gibi Ahmed b. Tolun, Musa'nın karşısına çıkmasından oldukça kaygılanmış ve korkuya kapılmıştı. Peki Musa'nın çabukça yakalanmasını nasıl açıklayacağız? Şöyle açıklayabiliriz. Ahmed b. Cay'aveyh adındaki bu kişinin, Musa b. Otamış'ın daha önceden yakın bir arkadaşı olduğu ve Musa'nın her şeyine vakıf olduğunu akla getirmektedir. Aksi takdirde bu kişinin hemen üstelik tek başına onu yakalaması mümkün olmazdı. Öyle anlaşılıyor ki, Musa yakın bir adamı tarafından oyuna gelmiştir.

Bu olaydan sonra onun isimini Halife Mu'temid döneminde halifenin kardeşi el-Muvaffak'a karşı isyan eden Türk komutanlar arasında görmekteyiz.[1384] H.266/ M.879 yılında Musa b. Otamış Diyar-Rabia'ya tayin edilmesi üzerine, İshak b. Kündâcık bu durumdan hoşlanmamış ve derhal askerler arasından ayrılıp Beled'e gitmişti.[1385] Aralarında şiddetli çarpışmalar olmuş, her iki tarafta büyük kayıplar vermiştir.

Yeni iktalara sahip olma arzusuyla H.266/M.879 yılında Ahmed b. Tolun'un kölesi Lü'lü, Temimoğulları bölgesinden hareket ederek Musa b. Otamış'ın üzerine yürümüştü. Musa o zaman Re'su'l-Ayn'de bulunuyordu. Lü'lü onu esir alıp Rakka'ya götürmüş, yolda Ahmed b. Musa b. Otamış ve yanında bulunan bazı bedevi Araplarla karşılaşmış, ancak Lü'lü geri çekilmiş, bu bedeviler de Ahmed b. Musa'nın karargahına geri dönüp burayı yağmalamak isterlerken diğer taraftan Lü'lü ve adamları üzerlerine saldırmış, onları mağlup etmişlerti.[1386] Bundan sonraki faaliyetleri ve ölümü hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Diğer kardeşi Muhammed hakkında yukarda geçen bilgiden başka bir heber de kaynaklarda geçmemektedir.

1383 Taberî, IX, 541; İbnü'l-Esîr, VII, 318.
1384 Taberî, IX, 548; İbnü'l-Esîr, VII, 327.
1385 Taberî, IX, 557; İbnü'l-Esîr, VII, 332.
1386 Taberî, IX, 553; İbnü'l-Esîr, VII, 334.

I.9.7. Sîmâ et-Tavil

Bu dönemde kaynaklarda Sîmâ (سيما) şeklinde[1387] geçen bir diğer önemli Türk Komutan da Sîmâ'dır. Kaynaklar[1388] mezkur kişiyi et-Türkî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.

Sime et-Tavil olarak da bilinen uzun bir komutan olmasından dolayı bu lakabı aldığı tahmin edilen Sima'nın ismine ilk kez Mütevekkil'in halife seçilmesi hadisesinde rastlamaktayız. Türk komutanlar tarafından halife seçilen Mütevekkil'e ilk biat edenler arasında Sima'nın da ismi geçmektedir.[1389] O mecliste hazır bulunup ilk biat etme cesaretini göstermesi onun devrin genç Türk komutanlardan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sima'nın ismine yine Muntasır zamanında rastlamaktayız. Yemen, Bevâzic ve Musul bölgelerinde Ebu'l-Amud eş-Şârî adında birisi isyan etmişti. Kendisine Rabia taraflarından katılan kimselerle durum oldukça ciddi bir hal almıştı. Bunun üzerine Muntasır Sima komutasında üzerlerine bir ordu sevk etmiştir. Sima hemen olayları sükunete kavuşturmuş, isyan eden kişiyi yakalayıp esir almış ve Muntasır'a teslim etmiştir.[1390] Muntasır'la sohbet edip sarayda çokça oturdukları da kaynaklarda bildirilmektedir.[1391]

Çeşitli isyanları bastırmakla zaman zaman görevlendirilen Sima'nın merkeze gelip siyasî hayatı etkileyen kişiler içerisinde yer aldığını yapmış olduğu faaliyetlerden kolayca anlamaktayız. Halife Mühtedî'nin Türk komutanlara karşı başlatmış olduğu komplo teorilerine karşı, mezkur komutanlar bir araya gelerek durum değerlendirmeleri yapmışlardı. Bayıkbey, Yarcûh, Asâtekin gibi komutanların yanında Sima et-Tavil de bulunmakta idi. Bu komutanlar halifenin bu tavırlarına karşı bir plan hazırlığına girmişler ve nitekim halife Mühtedî'yi öldürmüşlerdir.[1392]

1387 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 155; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 137; İbnü'l-Esîr, VII, 228
1388 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 155; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 137; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, V, 182.
1389 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 484; Taberî, IX, 155.
1390 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 137.
1391 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, V, 182.
1392 Taberî, IX, 469; İbnü'l-Esîr, VII, 228.

H.264/ M.877 yılında Ahmed b. Tolun, Şam'a hakim olunca Haleb naibi Sima et-Tavîl idi. Simâ bunu duyunca Antakya'ya kaçmıştır.[1393] Antakya'da bulunan Sima et-Tavil'e haber gönderip kendisine itaat etmesini ve bu çağrıya uyduğu takdirde onu yerinde bırakacağını bildirmiş, Sima, buna yanaşmayınca da ona bir kaç kez itaat etmesi için mektup yazmıştı. Buna rağmen Sima itaat etmeyince Ahmed b. Tolun üzerine yürümüş, onu Antakya'da muhasara etmişti. Sima, Ahmed b. Tolun'a karşı şiddetle karşı koyup gayet iyi savaşmış ancak bu çarpışmalar sırasında öldürülmüştür.[1394]

Sima'nın ölümünden sonra dört oğlunun askerî komuta içinde görev aldıklarını görmekteyiz. Onlar İbrahim, Ömer, Haris ve Kasım idi. Bu komutanlar Muvaffak komutasında hareket etmişlerdir.

es-Saffâr'ın H.262/M.875 yılında Ahvaz'a doğru yürüdüğünü haber alan Mu'temid, Buğrac'ı üzerlerine göndermiş,[1395] Muvaffak da bir çok yerleri Saffâr'a ikta verdiğini bildirmek üzere Ömer b. Sima'yı bir mektupla göndermiştir.[1396] Sima'nın bu çocuğunun Muvaffak yanında faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonraki hayatı hakkında da bir bilgi tespit edilememiştir.

Bir diğer oğlu Haris b. Sima et-Türkî'nin Fars bölgesi iktalarının sahibi olduğu ve Saffârîlerle yapılan savaşta öldürüldüğünü yine kaynaklardan anlamaktayız. Diğer oğlu İbrahim b. Sima da Muvaffak'ın komutası içerisinde görev aldığı ve askerî komuta kademesinin başında bulunduğunu Safârîlere büyük kayıplar verdiği kaynaklardan anlışılmaktadır.[1397]

Son olarak en küçük oğlu olduğu anlaşılan Kasım b. Sima'yı Bizans'a karşı düzenli olarak yapılan yaz ve kış seferlerinden birinde görmekteyiz. H.297/M.909 yılında Muktedir Billâh, Kasım b. Sîmâ'yı yaz gazasına gönderdiği İbnü'l-Esir'de[1398] geçmekte ama gelişmeler hakkında bilgi verilmemektedir

1393 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220.
1394 Taberî, IX, 543; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220; İbnü'l-Esîr, VII, 318; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 40.
1395 Taberî, IX, 516; İbnü'l-Esîr, VII, 290.
1396 Taberî, IX, 516; İbnü'l-Esîr, VII, 290.
1397 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 259.
1398 İbnü'l-Esîr, VIII, 57.

I.9.8. Amâcur et-Türkî

Kaynaklarda Amâcûr (أماجور) şeklinde geçen[1399] bu komutan, İbnu'n-Nedim tarafından aslen Ferganeli olarak bildirilmektedir.[1400] Çoğu kaynak bunun Türk olduğu konusunda ittifak halindedir.[1401]

Devrin önemli Türk komutanlarından biri olan Amâcûr'un ismine, H.256/M.870 yılında Şam bölgesindeki İsa b. Şeyh'in isyanı bastırmak üzere gönderilirken rastlamaktayız. Amâcûr bu isyanı bastırmış ve mezkur isyancıyı Sur'a sığınmaya mecbur etmiştir[1402] Muhtemelen bu başarısından dolayı bu yılda Mu'temid, Amâcûr'u Şam'a gönderip bütün bölgeyi onun emrine vermişti.[1403] Mısır bölgesinin hakimi kendisi gibi Türk olan Ahmed b. Tolun, Mısır'ın emniyeti için mutlaka alınmasını arzu ettiği Şam bölgesini bu değerli komutan yüzünden alamadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Şam iktaının sahibi Amâcûr H.264/M.877 yılında vefat etmiş yerine oğlu geçmiştir.[1404] Amâcûr'un ölümünden sonra oğlu Ali onun yerine tayin edilmiştir. Ali b. Amâcûr'un Dımaşk amilliği, Tolunîler'in burayı ele geçirmelerine kadar devam etmiştir. Ahmed b. Tolun Şam bölgesini hakimiyeti altına almak üzere harekete geçmiş ve Amâcûr'un oğluna bir mektup yazıp Halifenin kendisine Şam ve Suğûr bölgesini ikta ettiğini hatırlatmıştı. Amâcûr'un oğlu bu mektubu alınca hiçbir direnme göstermeden Ahmed'e bağlılığını bildirmiştir.[1405] Ahmed b. Tolun Remle'ye geldiğinde Amâcûr'un oğlu onu burada karşılamış, o da onu Remle'de vali tayin edip kendisi Şam'a yürümüş ve böylece bu bölgenin idaresi Ahmed b. Tolun'a geçmiştir.[1406]

Ali b. Amâcûr'un, Ahmed'e mücadele etmeden teslim olmasını onun ilime önem veren bir aile olmasıyla açıklayabiliriz. Ahmed'in emniyetinde de bölge sukunete kavuşması onların ilimde ilerlemelerine katkıda bulunmuştur. Bu ailenin ilimle yapmış olduğu faaliyetlerini tezimizin ikinci bölümünde ele aldığımız için, Amâcûrlar hakkında bu bilgilerle iktifa edeceğiz.

1399 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.
1400 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 445.
1401 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 63 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, III, 295.
1402 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, IX, 489.
1403 Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.
1404 Taberî, IX, 546; İbnü'l-Esîr, VII, 316; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, V, 63; Makrîzî, *Hıtat*, I, 320.
1405 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 219; İbnü'l-Esîr, VII, 317.
1406 Taberî, IX, 539; İbnü'l-Esîr, VII, 317.

I.9.9. Bayıkbey et-Türkî

Kaynaklarda Bâykiyâl (بايكيال) [1407] veya Bâykıbâk (بايكباك) [1408]; Bâbkibâk (بابكباك) [1409] ve son olarak da Bâbkiyâl (بابكيال) şeklinde[1410] geçen bir diğer önemli Türk komutan Bayıkbey'dir. Kaynaklardan onun Türk olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.[1411] Mes'ûdî, Türk komutanlardan biri olduğunu belirtmektedir.[1412]

Devrin önemli komutanlarından birisi olan Bayıkbey ismini, Müstaîn ile Mutezz'in birlikleri arasında çarpışmalar devam ederken Mu'tez tarafında göstermiş olduğu üstün başarılarla duyurmuştur. Mutezz'in tarafını tutan Bayıkbey, Müstaîn'i destekleyen Türk komutan Ebü's-Sâc ile yapmış olduğu çarpışmada Ebü's-Sâc 'a galip gelerek karşı tarafa ağır kayıplar verdirmiştir.[1413]

Büyük bir mücadele sonrası iktidara getirilen Mu'tez'e en büyük destek veren komutanlardan biri de Bayıkbey olmuştur. Bu katkısından dolayı ona halifenin hâcibliği görevi verilmiştir.[1414]

Mu'tez, Türk komutanlarından Bayıkbey ile Boğa es-Sağîr'in arasındaki muhalefetten yararlanarak Boğa'nın öldürülmesini onaylamış ve devrindeki en güçlü Türk komutandan kurtulmanın yollarını yine Türkleri kullanarak elde etmiştir. Mu'tez, Boğa'nın öldürülmesini Bayıkbey sayesinde H.254/M.868 yılında gerçekleştirmiştir.[1415]

Bu başarılarıyla Mutezz'e tamamen hakim olan Bayıkbey, büyük iktalarla taltif edilmiştir. Ona verilen en büyük ikta büyük isyanların olduğu Mısır'dı. Mısır ona H. H.254/M.868 yılında ikta edilmişti.[1416] O zamanın genel adeti üzere Bayıkbey de Mısır'a kendi adına bir amil göndererek idare etmiştir. Bayıkbey bu görevi yerine getirebilecek özellikte birini aramış ve neticede her şeyinden emin olduğu üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u Mısır'a göndermişti.[1417] Bir müddet sonra Bayıkbey'i, Mu'tezz'i halifelikten alma girişiminde bulunan Türk Komutanlardan Salih b. Vasîf , Ebû Nasr diye bilinen Muhammed b. Boğa ile birlikte hareket ettiklerini görmekteyiz. Halife Mu'tez'den

1407 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 186.
1408 Taberî, IX, 354; İbn Kesir, XI, 27; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 470.
1409 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 501.
1410 İbnü'l-Esîr, VII, 172.
1411 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 186; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 469
1412 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 186.
1413 Taberî, IX, 348.
1414 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 172.
1415 Taberî, IX, 379; İbnü'l-Esîr, VII, 186.
1416 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 187.
1417 Taberî, IX; 381; İbnü'l-Esîr, VII, 189.

isteklerini alamayınca H.255/M.869 onu yılında azletmişler ve Halife Mühtedî'yi iktidara getirmişlerdir.[1418]

H.256/M.870 yılında Musa b. Boga'nın sarayında bir araya gelen devrin Türk komutanları Mühtedî'yi görevinden azletme konusunda görüş birliğine varmışlardı. Ancak bu arada Bayıkbey onlara: "Siz el-Mütevkkil'in oğlunu öldürdünüz. Şimdi de şu namazında niyazında olanı ve nebiz bile içmeyen bu adamı günahsızca öldürünek istiyorsunuz. Vallahi eğer onu öldürecek olursanız çeker, Horasan'a gider ve orada yaptıklarınızı Müslümanlara anlatıp dururum" diyerek çok büyük tepki göstermiş ve halifenin öldürülmesine engel olmuştur. Bayıkbey'in buradaki sözlerinden Horasan yöresinde Türklerin yaşadığını çok kolay bir şekilde anlayabiliriz.

Halife Mühtedî iktidara geldikten sonra daha önceki halifeler gibi Türklerin etkisinden kurtulmanın yollarını aramıştır. Türklerin etkilerini devrin etkili komutanlarını öldürerek veya merkezden uzaklaştırarak gerçekleştirilebileceklerini düşünen halifeler, komutanları alaşağı etmenin yollarını aramışlardır. Mühtedî bu gayeyle ilk önce Salih b. Vasîf'in öldürülmesini onaylamış, bundan sonra onun karşısında iki tane güçlü komutan kalmıştı; Musa b. Boğa ve Bayıkbey. Halife ilk önce bu komutanları, H.257/M.871 yılında Musul'daki karışıklıkları bastırmak üzere görevlendirip Sâmerrâ'dan uzaklaştırmıştır.[1419]

Mühtedî bununla da yetinmeyip iki komutanı birbirine düşürmek üzere sinsice bir plan kurmuştur. Hemen Musa b. Boğa'ya haber gönderip emrindeki askerleri Bayıkbey'e teslim edip geri gelmesini istemişti. Ayrıca Bayıkbey'e de mektup yazarak orduyu Musa'nın elinden teslim almasını ve Müsâvir'e karşı savaşa devam edip ayrıca Musa b. Boğa ile Müflih'i öldürmesini emretmişti. Dirayetli ve çabucacık oyuna gelmeyen bir komutan olduğu anlaşılan Bayıkbey, Musa'ya gitmiş, gelen mektubu okuyarak: "Ben buna asla sevinemiyorum, bu hepimizin aleyhinde bir tuzaktır, ne yapalım diyerek" diyerek Musa ile istişare etmiştir. Musa da ona; Sâmerrâ'ya gitmesini, halifenin itaatinde olduğunu belirterek kendisinden mutmain olmasını sağlamasını, daha sonra Mühtedî'yi öldürmenin tedbirlerini almasını söylemiştir.[1420]

Bu konuşmalardan sonra Bayıkbey, Yarcûh (Yarcûh), Asar Tekin, Sima et-Tavil ve diğerleri ile birlikte Sâmerrâ'ya gelip halifenin sarayına girmişlerdi. Mühtedî, Bayıkbey'i gafil avlayıp yakalamış ve hapsetmiş, diğerlerini ise serbest bırakmıştı.

1418 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 504; Taberî, IX, 388; İbnü'l-Esîr, VII, 195.
1419 Taberî, IX, 438; İbnü'l-Esîr, VII, 224.
1420 Taberî, IX, 456; İbnü'1-Esîr, VII, 225.

Bunun üzerine Bayıkbey'in adamları toplanıp: "Neden komutanımız hapsedildi" diyerek saray kapısına hücum etmişlerdir.[1421]

Mühtedî savaş hazırlığına girerek el-Meğâribe, el-Feragine ve Türkler'i etrafında toplamıştı. Sağ kanadına Mesrur el-Belhî, sol kanadına Yarcûh (Yarcûh)'u getirmiş, kendisi de Asar Tekin ve Tebaygu ve benzeri komutanlarla birlikte merkezde durmuştu. Sonra Bayıkbey'in öldürülmesini emretmiş ve H.256/M.870 yılında Bayıkbey öldürülüp başı Attab tarafından Türklere atılmış ve öldürülmüştür.[1422] Bayıkbey yanlısı olan Türkler bunun üzerine Attab'ın üzerine hücum ederek onu öldürmüşler, bu arada Mühtedî'nin sağ ve sol kanatlarında bulunan Türkler de karşı tarafta bulunan kardeşlerinin tarafına geçmişler ve Mühtedî feci bir şekilde yenilgiye uğramıştır.[1423]

Bu bilgiden Bayıkbey'in Türkler tarafından sevilen bir komutan olduğunu anlamaktayız. Bayıkbey'in kaynaklarımıza her hangi bir çocuğu tespit edilememiştir.

I.9.10- Bâğir et-Türkî

Bu dönemde bütün kaynaklarda Bâğir (**باغر**) şeklinde[1424] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Bâğir'dir. Kaynaklar mezkur kişiyi et-Türkî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.[1425]

Devrin önemli Türk komutanlarından biri olan Bâğir'in ismine Mütevekkil'in öldürülmesi hadisesinde rastlamaktayız. Türk komutanlar, Mütevekkil'i öldürmek için karar almışlar, sarayda asayiş sağlandıktan sonra da öldürme işini gerçekleştirecek olan daha önce tespit edilen, daha çok genç Türklerden oluştuğu tahmin edilen suikastçı askerler, açık bırakılan kapıdan içeri girerek Mütevekkil'e saldırmışlardır. İşte bu saldıran grup içinde Bâğir et-Türkî de bulunmaktaydı.[1426] Delillere göre Mütevekkil'e suikastı Boğa es-Sâğir planlayıp yönetmiştir. Diğer tüm kaynaklarda adı ortak geçen tek kişi de Bâğir'dir. Büyük ihtimalle Genç Boğa'nın korumasında olan birisidir.

1421 Taberî, IX, 460; İbnü'1-Esîr, VII, 225.
1422 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 504; Taberî, IX, 388; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 178.
1423 Taberî, IX, 457; İbnü'1-Esîr, VII, 226; Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 94.
1424 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberî, IX, 222; İbnü'l-Esîr, VII, 95; İbn Haldûn, *İber*, III, 286; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa,* s. 350.
1425 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492; Taberî, IX, 222; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 115; İbnü'l-Cevzi, XII, 43; İbnü'l-Esîr, VII, 95; İbn Haldûn, *İber*, III, 286; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa,* s. 350.
1426 Taberî, IX, 222; İbnü'l-Esîr, VII, 95; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa,* s. 350.

Onun öldürülmesine giden yolda İbnü'l-Esir'de geçen şu bilgiler oldukça önemlidir: Bâğir et-Türkî Mütevekkil'in katillerinden biri olup bu görevi yerine getirdiğinden dolayı maaşı arttırılmış ve kendisine mükafat olarak bazı iktalar verilmişti. İkta edilenlerden bazıları Kûfe sevadından bir kaç köy olmuştu. Bâğir buraları o bölge halkından bir adama iki bin dinar karşılığında iltizam etmişti. Bu bölgenin halkından "İbn Marimme'' diye adlandırılan birisi Bâğir'in mültezimine saldırmış, ancak yakalanıp hapsedilmiş ve prangalara vurulmuştu. İbn Marimme kurtulduktan sonra Sâmerrâ'ya gelmiş ve o günlerde devletin üst kademelerinde bulunan Boğa eş-Şerâbî'nin adamlarından olan, eski arkadaşı Delil b. Yakub en-Nasrani'ye rast gelmişti. Bâğir de Boğa'nın komutanlarından birisiydi, ancak Delil, Boğa'yı Ahmed b. Marimme'ye zulmetmekten alıkoymuştu. Bâğir böylece bundan vazgeçmiş, ancak Delil ile zıtlaşmışlardı. Bâğir et-Türkî son derece cesur olduğu için Boğa ve diğerleri ondan çekinirlerdi. Bâğir'le Boğa arasında H.250/M.865 yılında şu konuşmalar geçmiştir. Delil'i koruyan öldürülür diyen Bâğir'e, Boğa şöyle karşılık verir: "Eğer çocuklarımdan birisini isteseydin seni bundan alıkoymazdım. Biraz daha bekle, çünkü hilafetin bütün isleri Delil'in elindedir. Onu azledip yerine bir başkasını tayin edeyim, sonra ona istediğin gibi davranırsın.[1427]

Halife Müstaîn, Bâğir'in tesiri altında kaldığı için onu, dönemindeki diğer komutanların önüne geçirmek için bir faaliyete girmiştir. Bir gün Müstaîn, Vasîf'e İnak hangi görevlerde bulunuyordu diye sorar. Vasîf de İnak'ın ifa ettiği görevleri anlatınca Müstaîn bütün bu görevleri Bâğir'e devretmeni istiyorum diyerek bu komutanı öne geçirme niyetini ortaya koymuştur. Fakat Müstaîn'in bu niyeti Bağir'in yükselmesi şöyle dursun onun ölümüne neden olmuştur. Onun ölümü şu şekilde gerçekleşmiştir. Halifenin Müstaîn'in Vâsif'le konuşmalarına muttali olan Boğa'nın adamlarından olan Delil adlı birisi de bunu hemen kalkıp Boğa'ya olayı yanlış aksettirerek şöyle demiştir: "Sen evinde otur da onlar seni azletmeye çalışsınlar, şunu iyi bil ki şayet azledilecek olursan öldürülürsün. Bunun üzerine Boğa hemen o gün kalkıp Daru'l-hilafe'ye gitmiş ve Vasîf'e sormuştu: "Beni azletmek mi istedin?" Ancak Vasîf, ona halifenin ne yapmak istediği konusunda hiç bir bilgisinin olmadığına dair yemin edince her ikisi Bâğir'i saraydan çıkarmak ve aleyhinde bir tuzak kurup işini bitirmek üzere anlaşmışlardır.[1428]

1427 İbnü'l-Esîr, VII, 137.
1428 İbnü'l-Esîr, VII, 137.

Bâğir, önceleri İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi, Boğa es-Sağîr'in sadık adamlarındandı.[1429] Bâğir'in görev başına getirilmesi, hil'atlerin ona verilerek kendisinin yerine görevlendirilmesinden endişe etmesi üzerine Boğa, eski dostluğu hemen unutarak Bâğir'i öldürme hususunda Vasîf'le anlaşmıştır. Bâğir yanındakilerle birlikte kendisine kurulan bu tuzağı anlaması, halifenin de Vasîf ve Boğa'ya yaklaşması, yetkilerin bu iki komutanla paylaşması, büyük ölçüde onların tesirinde kalması Bâğir ve arkadaşları arasında derin kaygılara varan bir endişe yaratmış ve onları bir çıkış yolu bulmaya sevk etmiştir. Neticede Bâğir ve adamları, Müstaîn'in başlangıçtaki desteğini çekmesi üzerine, onu ve sözkonusu diğer komutanları öldürme kararı almışlardır.

Diğer tarafta Bâğir'in yapmak istediklerini muttali olmuşlar ve hep birlikte Bâğir ve adamlarını yakalayıp hapsetmek üzere anlaşmışlardı. Sonra Bâğir'i çağırdılar, yanında bulunan bazı adamlarıyla birlikte saraya gelince de onu yalnız başına bırakıp bir hamama hapsettiler. Bâğir'in hapsedildiğini işiten adamları ve diğer Türkler halifenin atlarının bulunduğu ahıra hücum etseler de Bâğir'in öldürülmesine engel olamamışlardır.[1430]

Müstaîn ve Türk komutanlarının Bâğir et-Türkî'yi büyük bir tedbirsizlik sonucu öldürme haberi Bâğir'in adamlarına ve Türklere ulaşınca hemen sarayı sarmışlar, ancak Müstaîn, Boğa, Vasîf ve diğer komutanlarla birlikte Bağdat'a kaçmıştır.[1431]

I.9.11. İshak b. Kündâcık

Bu dönemde kaynaklarda İshak b. Kündâc (**إسحاق بن كنداج**) [1432] ve Kündâcık (**كنداجق**)[1433] şeklinde geçen bu kişi, Ya'kûbî'de **كنداش** şeklinde geçmekte ve Mütevekkil'i öldüren suikastçılar içerisinde göstermektedir.[1434]

Onun Türklüğü ile ilgili deliller, geçmişiyle ilgili verilen bilgilerde bulunmaktadır. İshak'ın geçmişiyle ilgili ilginç bir bilgi olmasından dolayı burada vermek istiyorum. Hazarların H.99/M.717 yılında Ermeniyye ve Azerbaycan'a seferler düzenleyerek çok sayıda Müslüman esir almaları üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz, fetihleri durdurmasına

1429 İbn Haldûn, *İber*, III, 286.
1430 Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 137.
1431 Taberî, IX, 280; İbnü'l-Esîr, VII, 139.
1432 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 207; İbnü'l-Cevzi, XII, 223; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 457; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 239 Bazen Taberi ve İbnü'l-Esîr bu şekilde de kullanmaktadır.
1433 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 259.
1434 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 492.

rağmen bunu cezasız bırakmamak için Hâtim b. Numan el-Bâhilî'yi Hazarlarla mücadeleye görevlendirmiştir. Hâtim, Hazarlarla yaptığı mücadeleyi kazanmış ve onlardan 50 kadar esir alıp halifeye göndermiştir.[1435] İşte meşhur Türk kumandanı İshak b. Kündâcık, bu esirlerden birinin torunu olduğu rivayet edilmektedir.[1436] Şayet bu bilgiyi kabul edersek İshak'ın atalarının çok önceden İslam hizmetlerine girdiği anlaşılmaktadır. Bu konuda araştırmalarıyla tanıdığımz Kitapçı, İshak'ı, Hazar Hakanı, Hakan Bek'in vekili olan Hakan Kündür'ün oğlu olduğunu çünkü kundaç, kündür kelimesinin küçültülmüş şekli olduğunu belirtmektedir.[1437]

İshak iyi ok atması ile meşhur olmuş ve şiirlere konu olmuştur. El-Buhturi, onun hakkında şu şiiri yazmıştır.

"İshak b. Kündâcık, okunun bir yere çevirmeye ve atmaya görsün. Bütün av hayvanları ondan kaçacak delil arar.

Onun başına ululuk tacı konuldu. Bu tac ve ona hem idareci ve hem de komutan olarak ne kadar da güzel olmuştur."[1438]

Onun ismini Halife Mu'temid döneminde Zencîlerle savaşa gönderilen Musa b. Boğa'nın H.259/M.872 yılında Basra'ya atadığı komutanlar arasında görmekteyiz.[1439] Uzun bir süre komutan olarak çalışan İshak'ın ismine bundan beş yıl sonra H.265/M.878 yılında Muvaffak'a karşı baş kaldıran komutanlar içinde rastlamaktayız. İshak, Muvaffak'ın vezire yaptığı kötü muameleden dolayı Musa b. Otamış, Fazl b. Musa b. Boğa gibi Türk komutanlar bir araya gelip el-Muvaffak'a karşı isyan etmişlerdir.[1440] Muvaffak, devreye Türk komutanların sözünü dinleyeceği kişileri sokarak olaylara büyümeden engel olmuştur. Bu bilgilerden İshak'ın on yıl gibi bir süre Boğa'nın çocukları arasında komutan olarak çalıştığını görmekteyiz. Ancak İshak b. Kündâcık, H.266/M.879 yılında Musa b. Otamış'ı Diyar-Rabia'ya tayin eden Ahmed b. Musa b. Boğa'ya muhtemelen bu göreve kendini atamamasına tepki göstererek onun yanından ayrıldığı kaynaklarda geçmektedir.[1441] İşte bu tarihten sonra İshak, muhtemelen merkezden istediği bir görev sonucu Musul ve el-Cezire bölgesine vali olarak atanmıştır.

1435 Belâzurî, *Futûh*, s. 289; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302; Taberî, VII, 555; İbnü'l-Esîr, V, 43; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 239.
1436 Yıldız Dunlop adlı bir tarihçiye dayanarak bunu belirtmektedir. Bak. Yıldız, a.g.e., s. 50.
1437 Kitapçı, Z., *Kuzey Türk Kavimleri adlı eser*, s. 110.
1438 el-Mercânî, *Müstefâdü'l-Ahbâr*, Ankara, 1997, I, 18.
1439 Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 259.
1440 Taberî, IX, 548; İbnü'l-Esîr, VII, 327.
1441 Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esîr, VII, 332.

İshak b. Kündâcık'ın valiliğe ne zaman tayin edildiği bilinmemekle beraber, onun 266 (879-880) yılından itibaren bu bölgede faaliyet de bulunduğu bilinmektedir[1442]

Bundan bır yıl sonra İshak b. Kündâcık et-Türkî'nin iktalarına H.267/M.880 yılında Araplardan İshak b. Eyyub, İsa b. es-Şeyh, Ebû el-Magra ve Hamdân b. Hamdun ile Rabia, Bekr ve Yemen' den onlara tabi olanlar göz dikince, İbn Kündâcık ile mezkur kişiler arasında çarpışmalar meydana gelmişti.[1443] İshak b. Kündâcık onları Nusaybin'e kadar kovalamış ve oradan Diyarbakır'a kadar takip etmiştir.

Bölgesine saldıranları püskürten İshak'ın başarısını artıracak büyük bir gelişme 269/ M.882 yılında gerçekleşmiştir. Halife Mu'temid kardeşinin tesirinden kurtulmak için Ahmed b. Tolun'un yanına gitmek üzere Sâmerrâ'dan ayrılır. Ancak Muvaffak bu gelişmelerden kısa zamanda haberdar olarak el-Cezire naibi İshak b. Kündâcık'a Mu'temid'i yakalayıp Bağdat'a getirmesini emreder.[1444] O da Rakka'da Mu'temid'in önünü keserek ilk önce yanındaki komutanları yakalayıp hapseder, daha sonra da halifeyi alarak Sâmerrâ'ya götürür.[1445] Bu başarısından dolayı Muvaffak onu Şam bölgesine de vali tayin eder ama, bu yazı üstünde bir atama olmuştur. Ahmed b. Tolun gücünün zirvesindedir.

Ahmed b. Tolun H.270/M.884 yılında vefat ettiğinde İshak b. Kündâcık Musul ve el-Cezire bölgelerinin valiliğine devam etmektedir. Ahmed'in ölümü üzerine İshak ve İbn Ebü's-Sâc Şam bölgesine hakim olmak istemiş ve el-Muvaffak Billah'a mektuplar yazarak her ikisi ondan bu hususta yardım istemişlerdi. el-Muvaffak da onların bu isteklerine uyarak Şam bölgesini onlara vermiş İshak b. Kündâcık ile İbn Ebü's-Sâc askerlerini toplayıp Şam bölgesinin sınırlarına saldırınca[1446] Humaraveyh b. Ahmed askerlerini bunlar üzerine göndermiş her iki tarafında büyük kayıpları olduğu bir mücadele olmuştur.

Bu durumdan yararlanmak isteyen el-Muvaffak Mısır Türk hakimiyetini yıkmak üzere taarruza geçmiştir. Bu konuda başarılı olmak için de Türk komutanlardan İshak b. Kündâcık, Muhammed b. Ebü's-Sâc ve oğlu ileride halife olacak Ebû'l-Abbâs Mu'tazıd'ı H.271/M.885 yılında Mısır'a göndermiştir. Şam bölgesindeki olayların aleyhine geliştiğini gören Humâraveyh bu defa kendisi 70 bin kişilik bir ordu ile Mı-

1442 Taberî, IX, 551; İbnü'l-Esîr, VII, 333.
1443 Taberî, IX, 599; İbnü'l-Esîr, VII, 362.
1444 Taberî, IX, 621; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 225; İbnü'l-Esîr, VII, 395; Makrîzî, *Hıtat*, I, 320.
1445 Taberî, IX, 622; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 225; İbnü'l-Esîr, VII, 395.
1446 Taberî, IX, 666; İbnü'l-Esîr, VII, 409; İbn Haldûn, *İber*, IV, 306.

sır'dan ayrıldı.[1447] Onun Mısır'dan ayrıldığı sıralarda hilâfet ordusu içinde önemli bir yere sahip olan İshak b. Kündâcık ve Muhammed b. Ebû'-Sâc, Muvaffak'ın oğlu Abbâs ile yollarını ayırdı. Gerekçe ise Ebû'l-Abbâs'ın onları aşağılaması ve beceriksizlikle suçlaması[1448] yüzünden onlardan ayrılmıştır.

İshak b. Kündâcık daha evvel Humareveyh'e karşı el-Cezire bölgesinde ittifak halinde bulunduğu Muhammed b. Ebü's-Sâc ile arası açılmış uzun bir süre Şam bölgesine hakim olabilmek için bu kişiyle mücadele etmiştir. Bazen yenilmiş[1449] ve bazen galip gelmiştir.

Muvaffak'la bir türlü başarıya ulaşamayan İshak, Humareveyh b. Ahmed b. Tolun'a bağlılığını bildirince H.276/M.889 yılında tüm Mezopotamya valiliğine atanmıştır.[1450] Ömrünün son yıllarını Humaraveyh'in valisi olarak geçiren İshak b. Kündâcık H.278/M.891 yılında vefat etmiş, emrinde bulunan Musul ve Diyarı Rabia bölgeleri oğlu Muhammed'e devredilmişti.

I.9.11. 1. Muhammed b. İshak b. Kündâcık

Kaynaklar onun bir oğlundan bahsetmektedir. O da Muhammmed'dir. Mısır genel valisi Humaraveyh H.283/M.896 yılında öldürülünce yerine oğlu Ceyş b. Humaraveyh geçmesi[1451] üzerine daha önce babasının Humaraveyh'in geçmesi üzerine isyan ettiği gibi Muhammed de Ceyş'in emirliğini kabul etmeyerek ayaklanmış ve tepki olarak Bağdat'a gitmiştir.[1452] Halife Mu'tazıd da bunu bulunduğu yere kendi adına vali olarak atamıştır. Mu'tazıd döneminde valiliğini devam ettirmiştir.

İktidara Müktefî'in gelmesiyle de Muhammed aynı görevini devam ettirmiştir. Burada çok önemli bir görev ifa etmiştir. Halife Mu'tazıd döneminin önemli bir komutanı olan Bedr'i öldürmek için harekete geçince ilk önce Bedr'in yanındaki komutanları yanına çekmeye çalışmıştır. Bu komutanlardan biri de, Muhammed b. İshak b. Kündâcık idi.[1453] Neticede Bedr'in öldürülmesi bu komutanın devreye girmesiyle gerçekleştirilmiştir.

1447 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 235, Makrîzî, Hıtat, I, 321.
1448 İbnü'l-Esîr, VII, 414; İbn Haldûn, *İber*, IV, 305-306.
1449 İbnü'l-Esîr, VII, 422, İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 69.
1450 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 237; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 52
1451 Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1452 Taberî, X, 46; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1453 Taberî, X, 89; İbnü'l-Esîr, VII, 517.

Son olarak Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Müktefî tarafından devrin önemli bir isyanı olan Karmatîler üzerine H.294/M.906 yılında gönderildiğini[1454] görmekteyiz. Karmatîler, Muhammed'e karşı koymaktan çekininince tekrar yukarıda adı gecen iki ırmağa çekilmişlerdi. Muhammed b. İshak bunların peşlerine takılıp gitmiş, ancak suların tamamen çekildiğini görünce yoluna devam etmemiştir.

Bundan sonra onun ismine, Karmatîlerden Ebû Saîd el-Cennâbî'nin adamlarından bir grubun H.299/M.911 yılında Basra kapısına gelip dayandıklarında karşımıza çıkmaktadır. O sırada Basra valisi Muhammed b. İshâk b. Kündâcık idi.[1455] Onun ne zaman öldüğüne dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak, H.307/M.919 yılında Musul valisinin el-Abbâs b. Muhammed b. İshâk b. Kündâcık olduğu[1456] bilgisi, onun bu tarihlerden önce ölmüş olabiliceğini göstermektedir.

I.9.12- Ebü's-Sâc et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda es-Sâc (**الساج**) şeklinde[1457] geçen bu kişi İbnü'l-Adim'de es-Siyâc (**السياج**) es-Siyâc şeklinde geçmektedir.[1458]

Bu ailenin Türk olduğunun delillerine gelince şunları söyleyebiliriz. Sacoğulları ailesinin Üşrûsene menşeli[1459] olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Ayrıca Ebü's-Sâc'ın oğlu Muhammed'in, Üşrûsene hakimlerine verilen el-Afşin unvanını taşıması,[1460] Ebü's-Sâc'ın, Türklerin siyasî ve askerî kadroları ellerinde bulundurdukları Sâmerrâ devrinde komutanlık ve valilik görevlerinde bulunması ve bu devrin meşhur Türk komutanlarından Afşin'in maiyetinde çalışması onun Türk asıllı olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir.

Ancak onun isminin (Divdad) Farsça olmasından dolayı İranlı olduğu şüphesini Hakkı Dursun Yıldız, İran kültürünün hakim olduğu bir sahada bu durum normal karşılanabileceğini ve bununla beraber yalnız isme bakarak bir kimsenin milliyeti hakkında kesin bir hüküm verilemeyeceği de belirterek açıklık getirmiştir. Biz de bu

1454 Taberî, X, 123; İbnü'l-Esîr, VII, 542.
1455 Taberî, X, 145; İbnü'l-Esîr, VIII, 66.
1456 İbnü'l-Esîr, VIII, 121.
1457 Taberî, IX, 210; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 245; İbnü'l-Esîr, VII,85; İbn Haldûn, İber, III, 350.
1458 İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb,* I, 82.
1459 Ya'kûbî, Tarih, II, 497; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz,* s. 506.
1460 İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb,* I, 82; Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* V, 186.

düşünceye katılmaktayız. Ayrıca o, çağdaş tarihçiler, kaynak göstermemelerine rağmen, onların Türk asıllı olduklarını tereddütsüz kabul ettiklerini yine bu söz konusu makalesinde dile getirmektedir.[1461]

Ailenin Abbâsîler içinde faaliyet gösteren ilk temsilcisi, Ebü's-Sâc Divdad b. Divdest'tir.[1462] Mezkur kişinin ne zaman memleketini terk ettiği, Abbâsîler içine ne zaman girdiği bilinmemektedir. Ebü's-Sâc'ın ilk ismine Halife Mu'tasım zamanında Babek isyanı sırasında Afşin'in maiyetinde çalıştığı sırada rastlamaktayız.[1463]

Ebü's-Sâc'ın, Halife Mûtasım zamanında katıldığı ikinci askerî hareketi, Mazyar b. Karîn'in isyanının[1464] bastırılmasına bir birlik komutanı olarak iştirak etmesidir. Daha sonra Azerbaycan'da isyan eden Mengüçur'e gönderilen Ebü's-Sâc karşı bir başarı kazanamadığı, isyanın bastırılmasına başka komutanların gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Ebü's-Sâc'ın, Mengüçur'a karşı uğradığı başarısızlıktan sonra uzun müddet askerî ve siyasî faaliyetine rastlanmamaktadır.[1465]

İncelediğimiz döneme gelince Ebü's-Sâc'ın, Halife Mütevekkil döneminde idarî kadrolarda görev aldığını görmekteyiz. H.244/M.858 yılında Ebü's-Sâc, Halife Mütevekkil tarafından Tariku Mekke valiliğine tayin edilmiştir.[1466] Bu vazife muhtemelen Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun bedevi Arap kabilelerinin baskınlarına karşı korunmasıdır. Bu görev, Hac yolu emniyet görevliliği idi. Müstaîn ve Mu'tez arasındaki mücadelede Ebü's-Sâc, Bağdat'a gelerek Müstaîn'e katılmıştır.[1467] Bir müddet Bağdat'ta kaldıktan sonra tekrar vazife mahalline dönmüştür.[1468]

Ebü's-Sâc, H.254/M.868 tarihinde Diyar-ı Mudar, Kınnesrin, Haleb ve Avasım valiliğine tayin edildi.[1469] H.261/M.874 yılında Ebü's-Sâc Ahvaz'a vali tayin edildi.[1470] Ebü's-Sâc'ın, Zencîler'e karşı uğradığı mağlubiyet sebebiyle valilikten azledilmesi yüzünden Saffârîler'in safına geçmiştir.[1471] Öyle anlaşılıyor ki, bu azl, ona pek ağır gelmiş ve bu sebeple Abbâsî Halifesini tehdit etmekte olan Saffârîler'ın safına geçmekte tered-

1461 Bu hususta bak. Hakkı Dursun Yıldız, Hakkı Dursun Yıldız, "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sac Oğulları I, Ebü's-Sâc Divdad b. Divdest, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, sayı XXX, İstanbul, 1976. s. 109-118; ayrıca bak. Hakkı Dursun Yıldız, "*Sacoğulları*" *Türkler*, IV, 417-442
1462 İbn Hallikan, *Vefayât,* V, 457.
1463 Taberi, IX, 80.
1464 Taberi, IX, 81.
1465 Taberi, IX, 102.
1466 Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 85.
1467 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 169.
1468 Taberî, IX, 354; İbnü'l-Esîr, VII, 168.
1469 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 497; İbnü'l-Esîr, VII, 179; İbnü'1-Adim, *Zubdetü'l-Haleb,* I, 74.
1470 Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 276.
1471 Taberî, IX, 513; *Kitâb el-Uyun*, IV/1, 31; İbnü'1-Esîr, VII, 290.

dût etmemiştir. Ancak onun Saffârîler hizmetinde askerî faaliyetine rastlamamaktayız. Bununla beraber Yakub b. Leys ile halife kuvvetleri arasında yapılan ve Yakub'un ağır mağlubiyeti ile son bulan Deyrü'1-Akûl yakınındaki savaşta H.263/M.876 yılında Ebü's-Sâc'ın Yakub'un yanında bulunduğu anlaşılıyor.[1472] Fakat savaşta faal bir rol alıp almadığını bilmiyoruz. Ebü's-Sâc 'ın, Yakub b. Leys'in tarafına geçmesi, Halife Mu'temid'in naibi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı çok öfkelendirmiş ve bunun neticesi olarak malları müsadere edilmiş ve iktaları da Mesrur el-Belhî'ye verilmiştir.[1473] Ancak, Ebü's-Sâc kısa bir müddet sonra muhtemelen Ebu Ahmed el-Muvaffak'ın da davetiyle Yakub b. Leys'in yanından ayrılı. Ebü's-Sâc, bu ayrılıktan sonra Bağdat'a dönerken Cundişapur'da H.266/M.879 yılında ölmüştür.[1474]

I.9. 12. 1.Muhammed b. Ebü's-Sâc

Ebü's-Sâc'ın H.266/M.879 tarihinde Cundişapur'da vefat ettiği zaman geriye iki oğlu kalmıştı: Muhammed el-Afşin ve Yusuf. Ebü's-Sâc'ın ölümü üzerine Tarik Mekke valiliği Haremeyn valiliğiyle birlikte oğlu Muhammed el-Afşin'e verilmiştir.[1475]

Muhammed, H.267/M.880 tarihinde el-Mahzûmî ile yaptığı savaşı kazanarak Mekke'yi Zencîler'in tasallutundan kurtarmış oldu.[1476] el- Mahzûmî'nin hâlâ Hicaz bölgesindeki nüfuzu devam ediyordu. Bilhassa Cidde limanını elinde bulundurmasının Mekke için her zaman tehlike arz edeceğini bilen Muhammed el-Afşin, H.269/M.882 yılı başlarında Cidde'ye bir ordu gönderdi. Bu birlikler el- Mahzûmî'ye ait içi silah ve diğer eşya ile dolu iki gemiyi zapt ederek onu, bu bölgede etkisiz hale getirmiştir.[1477] Muhammed el-Afşin'in bu başarılarından sonra, Tarik Mekke ve Haremeyn valiliğine ilaveten yine küçük çapta karışıklıkların hüküm sürdüğü Anbar, Tarik el-Fırat ve Rahba valiliği ile de görevlendirilmiştir.[1478]

Mısır hükümdarı Ahmed b. Tolun'un vefatı sırasında İbnü'l-Adim'e göre[1479] Diyar-ı Mudar valiliğini elinde bulunduran Muhammed el-Afşin, İshak ile müşterek hareket etme hususunda anlaştı. Bu iki muhteris komutan, Ahmed b. Tolun'un yerine Mısır

1472 İbn Hallikan, *Vefayât,* V, 457.
1473 Taberî, IX, 514; *Kitâb el-Uyun*, IV/1, 32; lbnü'1-Esîr, VII, 290.
1474 Taberî, IX, 554; İbnü'l-Esîr, VII, 333; Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, V, 98.
1475 Taberî, IX, 555; İbnü'l-Esîr, VII, 336.
1476 Taberî, IX, 611; İbnü'l-Esîr, VII, 362.
1477 Taberî, IX, 613; İbnü'l-Esîr, VII, 396.
1478 Taberî, IX, 614; İbnü'l-Esir, VII, 397.
1479 İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 80.

tahtına geçen oğlu Humareveyh'in kendilerine karşı koyacak cesarete sahip olmadığı zannına kapılarak onun idaresindeki yerleri zapt etmek için hazırlıklara giriştiler.

Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kündâcık arasındaki iyi münasebetler Bağdat ile Mısır arasında sulh yapılmasını müteakip bozuldu. Suriye'nin büyük bir kısmını tekrar Tolunoğulları'na kaptıran bu iki muhteris komutan bu sefer de kendi ellerinde bulunan bölgelere göz diktiler. İshak ile el-Muvaffak arasındaki iyi münasebetleri bilen Muhammed, Humareveyh'in safına geçmiştir.[1480] Humareveyh, Muhammed'in teklifini, Suriye'de sarsılmış olan itibarını yeniden kazanmak için iyi bir fırsat addederek harekete geçti. Mısır hükümdarı, İshak'ın elinde bulunan Musul ve el-Cezire valiliklerini kendisine bağlı olmak şartıyla Muhammed'e verdi.[1481]

Burada İshak'a yenilen Muhammed el-Afşin'in Bağdat'a kaçmasıyla daha önce valisi bulunduğu bütün vilayetlerini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu sefer de el-Muvaffak tarafından Azerbaycan valiliğine getirildi. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklarca muhtelif rakamlar verilmektedir. İbnü'l-Esir ve İbn Haldun İbn Ebü's-Sâc'ın tayin tarihini H.276/M.889 yılı olarak vermektedir.[1482] Bu devrin muasırlarından Taberî ise bahsedilen yılda böyle bir tayin keyfiyetinden bahsetmemekte, ancak H.285/M.898 yılında Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğine getirildiğini kaydetmektedir.[1483] Hakkı Dursun Yıldız iki tarih arasında dokuz yıllık gibi büyük bir farkı değerlendirdiği Sâcoğulları hanedanı makalesinde[1484] Muhammed el-Afşin'in H.285/M.898 yılına gelinceye kadar Azerbaycan'da askerî faaliyetlerini göz önünde bulundurarak Taberî'nin ikinci tarihi ilk tayin tarihi olarak kabul etttiğini ve hataya düştüğünü belirtmektedir. Sâcoğulları üzerinde ilk araştırmayı yapan Zambauer'in de onun ilk tayini hakkında H.276/M.889 yılını kabul ettiğini bildirerek bu tarihi tercih etmektedir. Halife Mu'tazıd ve Müktefî dönemini inceleyen Saim Yılmaz da, Yıldız'ın görüşüne katılmadığını belirterek H.279/M.892 yılında onun ilk tayininin gerçekleştirildiğini İbn Zafir'e dayanarak bildirmektedir.[1485]

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan valiliğine tayin edildikten sonra bir taraftan valisi bulunduğu bölgede sükûneti temin etmeye gayret sarf ederken diğer taraftan da bu sırada Ermeniyye'deki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Muhammed el-Afşin'in

1480 İbnü'l-Esîr, VII, 422; İbnü'1-Adim, *Zubdetü'l-Haleb,* I, 82; İbn Haldûn, İber, III, 333.
1481 İbnü'l-Esîr, VII, 422; İbnü'1-Adim, *Zubdetü'l-Haleb,* I, 82; İbn Haldûn, İber, III, 333.
1482 İbnü'l-Esîr, VII , 436; İbn Haldûn, *İber,* III, 333.
1483 Taberi, X, 68.
1484 Hakkı Dursun Yıldız, "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II, ", Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978, IX, 116-117
1485 Saim Yılmaz, a.g.e., s. 216

Azerbaycan'a vali tayin edildiği ve buraya hakim olduğu yıllar merkezi hükümetin iyice zayıfladığı ve mahalli hanedanların müstakil hareket etmeye başladıkları bir devreye rastlamaktadır. Bu durumu çok iyi bilen Muhammed'in de, bundan faydalanarak müstakil hareket etmeye başladığı görülmektedir. Azerbaycan'da bir veba salgını baş gösterdi. Muhammed bu salgın sırasında H.288/M.901 yılında Azerbaycan'da öldü. Ölümünden önce yakınlarına, yerine oğlu Divdad'ı geçirmelerini vasiyet etmişti.[1486]

I. 9. 12. 2. Yusuf b Ebis-Sac

Muhammed el-Afşin, Azerbaycan ve Ermeniyye'de on bir yıl süren yarı bağımsız bir valiliğinin ardından H.288/M.901 yılında vefat etmişti. Daha önce yerine oğlu Divdad'ı geçirmelerini adamlarına vasiyet etmişti. Ancak Muhammed'in bu son arzusu yerine getirilemedi. Çünkü kardeşi Yusuf, yeğeninin önüne geçmeyi becerdi. Bu bölgenin idaresini Yusuf b. Ebü's-Sâc üstlendi.[1487]

Yusuf'un gençlik yılları hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, onun bundan önceki hayatı ile ilgili kaynaklarda az da olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilk bilgi Taberî'de geçmektedir. Taberî, Yusuf'u H.271/M.885 yılında Mekke valisi olarak göstermektedir.[1488] Bu tarihlerde Muhammed b. Ebü's-Sâc, el-Cezire valisi İshak b. Kündâcık ile birlikte Suriye'yi Tolunoğulları'nın işgalinden kurtarma faaliyetine girişmek için Hicaz'dan ayrılmıştı. Taberî'nin rivayetini bu bilgiyle birleştirirsek, Muhammed'in Hicaz bölgesinde asayişi ve sükûnu tesis görevini kardeşi Yusuf'a vermiş olabileceği ihtimali üzerinde durulabilir. Ancak bu bilginin diğer kaynaklarca teyit edilmemesi, ayrıca Yusuf'un daha sonraki uygulamalarını göz önünde bulundurarak onun böyle bir görevi kendisinin zorla almış olabileceğini göstermektedir. Nitekim İbnü'l-Esir'de bunu desteklemektedir.

İbnü'1-Esir[1489] H.271/M.884 yılında Ahmed b. Muhammed et-Ta'i'nin Medine ve Tarık Mekke valiliğine tayin olunduğunu ve onun hac emiri olarak gönderdiği gulamı Bedr'in Mescidü'l-Haram kapıları önünde Yusuf b. Ebü's-Sâc tarafından saldırıya uğrayarak esir düştüğünü kaydetmektedir. Yusuf, Bedr'in gelişini ağabeyisi Mu-

1486 Taberî, X, 84; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 268; İbn Miskeveyh, V, 18; İbnü'l-Esîr, VII, 509; İbn Hallikan, *Vefeyât*, II, 250.
1487 Taberî, X, 84; İbnü'l-Esîr, VII, 509.
1488 Taberî, X, 7.
1489 İbnü'l-Esîr, VII, 417.

hammed'e ait olan bütün bölge valiliğinin yetkisine müdahale saydığı için, Bedr'e saldırmış ve onu hapsetmiştir. Yusuf, bu hareketin sonunu getirememiş ve işe karışan hacıların ve hac kafilesinde bulunan askerlerin saldırısı sonucunda bizzat esir düşmüş, Bedr ise kurtarılmıştır.

Yusuf'un bundan sonra uzun bir süre hapiste kaldığı tahmin edilmektedir. Onun hakkında bundan sonraki ilk haber, H.282/M.895-896 yılında Feth el-Kalanisi adında, bir zata yardım etmek üzere es-Saymara'ya gönderildiği ve fakat verilen görevi yapmaktan imtina edip abisinin bulunduğu Azerbaycan'a gitmeyi tercih ettiği ve bu arada yolda önüne çıkan devlete ait bir kervanı da gasp ettiğine dair bilgidir.[1490] Burada Yusuf'un, bir rehine gibi tutulduğu Bağdat'tan kurtulma fırsatını iyi değerlendirdiğini anlamaktayız. Onun Azerbaycan'a gelişinden Muhammed b. Ebü's-Sâc'ın yanında yer aldığı ölümüne halkla iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır ki, abisinin ölümünden sonra görev alması zor olmamıştır.

Muhammed'in ölümüyle Yusuf un bu makamı zorla ele geçirmesine halifenin ses çıkarmaması, bir taraftan merkezi otoritenin eyaletlerde tamamen zayıfladığını, diğer taraftarı da Sacoğullarının Azerbaycan'da iyice kuvvetlenerek müstakil hareket etmeye başladıklarını göstermektedir. Yusuf burada uzun bir süre Ermenistan kralı Simbat ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Yusuf ile Kral Simbat arasındaki ilk münasebetler tehlikeli bir şekilde başlamasına rağmen sulhla neticelenmiştir. Yusuf bu ilk seferi sırasında askerî bakımdan bir başarı kazanamadı. Fakat Simbat'ın halife ile kendisine karşı yapmış olduğu anlaşmayı işlemez hale getirdiği gibi ona taç göndererek kendisine tabi olmasını istemiş ve kral da bunu kabul etmişti.

Yusuf, H.292/M.905 yılında Halife Müktefî'ye karşı isyan etmiş fakat kısa bir süre sonra anlaşmayla durum düzeltilmiştir. Yusuf Ermeniler ile, halife de iç karışıklıklarla uğraştıkları için böyle bir anlaşmaya mecbur kalmış olmalıdırlar. Ermenilere karşı kazandığı başarılarla iyice kuvvetlenen ve ilerde kendisi için de büyük bir tehlike olacağını göz önüne alan Abbâsî halifesi Azerbaycan üzerine asker sevk etmeye karar vermiştir. H.295/M.908 tarihinde Hakan el-Müflihî komutasındaki dört bin kişilik bir ordu Bağdat'tan hareket etti.[1491] Ancak, bu savaş neticesi kaynaklarda bildirilmemektedir.

Yusuf b. Ebü's-Sâc 'ın Ermeniyye işleriyle meşgul olduğu sıralarda batıdan Erdebil ve çevresine Ruslar tarafından bir akın yapılmıştır. Bu hususta bilgi veren Mes'ûdî'ye

1490 Taberî, X, 48; İbnü'l-Esir, VII, 473.
1491 Taberî, X, 138; Arîb, *Sıla*, s. 25.

göre[1492] H.301/M.912-913 yılından sonra Ruslar beş yüz gemilik bir nehir donanmasıyla İtil (Volga) nehri üzerinden Hazar denizine inmişler ve bu denizin güney ve batı sahillerindeki Taberîstan, Deylem gibi şehirleri yağmalamışlardır. Yusuf bu saldırıya karşı ciddi bir mukavemet gösterememiştir.

Daha sonra Yusuf b. Ebü's-Sâc, bütün askerî gücünü Ermeniler ile yaptığı mücadelelere hasretmiştir. İbnü'l-Furat'ın azledilerek onun yerine Ali b. İsa'nın H.301/M.913 yılında vezir tayin edilmesi üzerine Ermeniyye'deki meseleleri halletmiş olan Yusuf, yeni vezire başvurarak Rey valiliğinin de kendisine verilmesini istedi. Merkezden böyle bir görev verilmemesine karşılık Yusuf, H.304/M.916-917 yılında Rey'e girdi ve ardından da Kazvin, Zencan ve Ebher şehirlerini zapt etti[1493]

Halife Muktedir, Yusuf'un valilik isteğini kesinlikle reddederek, ona karşı Hakan el-Muflihi komutasında bir ordu gönderdi. İki ordu Rey yakınında karşılaştı. Yapılan savaşta Muflih mağlup oldu ve askerlerinden büyük bir kısmını kaybetti. Yusuf, esirlerle birlikte Rey'e döndü.[1494]

Hakan el-Muflihi'nin mağlubiyet haberinin Bağdat'a ulaşması üzerine Halife Muktedir, kısa bir zaman önce Bizans hududundan dönmüş olan Mûnis'i Azerbaycan'a göndermeye karar verdi. Mûnis H.306/M.918 yılında Bağdat'tan hareket etti. Mûnis'in hareketini haber alan Yusuf, ona bir elçi göndererek Rey ve çevresinin valiliği kendisine verildiği takdirde Beytülmal'e yedi yüz bin dinar ödeyeceğini bildirmesine rağmen barış taeklifi halife tarafından uygun görülmedi. Yusuf tekrar Bağdat'a müracaat ederek Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğinin devam etmesi halinde Rey ve çevresinden vazgeçeceğini bildirmesine karşılık Halife Muktedir, onun Bağdat'a gelmemesi halinde askerî harekata girişileceğini kesinlikle ifade etti.[1495]

Neticede Yusuf ile Mûnis'in ordusu H.307/M.919 yılında Serat'ta karşılaştı. Yusuf'un aleyhine gelişmeye başladı. Bu sırada Yusuf, son bir atakta Mûnis'in ordusunu yendi. Hamdânîler'den Ebu'l-Heyca Abdullah ve Ebu'1-Ala Sa'id komutasında yardımcı kuvvetlerin gelmesiyle güçlenen Mûnis'e karşı mukavemet gösteremeyen, Yusuf, yenilerek Erdebil'e doğru kaçmaya başladı. Ebu'l-Heyca onu takibe koyuldu. Yusuf kaçarken attan düşüp yaralanması üzerine yakalandı ve Münis'in karargahına

1492 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 309.
1493 İbn Miskeveyh, I, 44; İbnü'l-Esîr, VII, 99.
1494 Hakan el-Muflihi ile Yusuf arasında yapılan bu savaşın tarihi İbn Miskeveyh'te H.304/M.916 olarak verilmektedir. İbn Miskeveyh, I, 45; Arîb ve İbnü'l-Esîr'de ise H.305/M.916 olarak geçmektedir. Bak. Arîb, *Sıla,* s. 67; İbnü'I-Esir, VIII, 100.
1495 İbn Miskeveyh; I, 46; İbnü'l-Esîr, VIII, 101.

getirildi.[1496] Kaynaklarda hapiste kaç yıl kaldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hakkı Dursun Yıldız bu hapsin üç yıl olduğunu ilgili makalesinde bildirmektedir.

Karmatî tehlikesine karşı Vezir Ahmed el-Hasibi, Halife Muktedir'e Karmatîler'e karşı Azerbaycan valisi Yusuf'un gönderilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Halife Muktedir, H.314/M.926-927 yılında Yusuf'u Azerbaycan ve Ermeniyye valiliği de dahil olmak üzere geniş salahiyetlerle bütün doğu bölgelerinin valiliğine getiriyor, ayrıca idaresine verilen yerlerden topladığı vergileri merkeze göndermeyip kendi birliklerinin ihtiyaçlarına sarf etme salahiyetini veriyor ve Karmatîler ile savaşmak için Irak'a gelmesini emrediyordu. Böylece Yusuf yıllar önce babası ile abisinin Muhammed el-Afşin'in görmüş oldukları aynı vazife ile görevlendirilmiş oluyordu.[1497]

H.315/M.927 yılı başlarında Vâsıt'a varan Yusuf'un, Karmatî ordusunun sayıca kendi birliklerinden çok az olması üzerine bir takım taktikler uygulamıştır. Fakat Yusuf esir düşmekten kurtulamamıştır.[1498] Karmatî lideri Ebu Tahir onun kaçmak istediğini zannederek derhal yanına getirtti ve diğer esirlerle birlikte idam ettirdi.[1499]

Gençlik yıllarını Mekke'de geçiren Yusuf'un iyi bir tahsil gördüğü, Arap dil ve kültürüne vakıf olduğu ve devrin edebi çevreleri ile iyi münasebetler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim devrin önde gelen şair ve ediplerinden es-Sûlî ile dost olduğu bizzat es-Sûlî tarafından ifade edilmektedir.[1500] Bir kumandan da aranması lazım gelen cesaret ve gözü peklikle beraber sakin bir karaktere sahip olduğu, yavaş ve güzel konuştuğu ve hatta şiir yazdığı rivayet edilmiştir.[1501]

Yusuf b. Ebü's-Sâc 'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir tarafından H.316/M.928 tarihinde Azerbaycan ve Ermeniyye valiliğine tayin edildi. Onun da H.317/M.929 tarihinde ölmesi[1502] üzerine, Sacoğulları devleti sona ermiştir.

1496 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 310; İbn Miskeveyh, I. 48; İbnü'l-Esîr, VIII, 102
1497 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 311; Arîb, *Sıla*, s. 128; İbn Miskeveyh, 1, 47.
1498 Arîb, *Sıla*, s. 132; *Uyun,* IV/1, 237; İbn Miskeveyh, I. 162; İbnü'l-Esîr, VIII, 170.
1499 Arîb, *Sıla*, s. 133; İbn Miskeveyh, I, 175; İbnü'l-Esîr, VIII, 171.
1500 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 77.
1501 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 77; Arîb, *Sıla*, s. 132.
1502 Arîb, *Sıla*, s. 132.

I.9.13. Müzahim b. Hakan

Bu dönemde kaynaklarda Müzâhim (مزاحم) şeklinde[1503] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Müzâhim'dir. Kaynaklar[1504] mezkur kişiyi et-Türkî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.

Köle kökenli bir olmayan bir aileden gelen ve el-Feth'in kardeşi olan Müzahim, Sâmerrâdaki bir çokları gibi bir memur hayatı sürdü. Onun Türklüğünü babası hakkında bilgiler vererek açıklama yapacağız. Türk hükümdar ailesinden ve Halife Mu'tasım'ın güvenilir adamlarından Hakan b. Ahmed'in oğludur.[1505] Tağriberdî bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Feth b. Hakan'ın babası Hakan, Halife Mu'tasım'ın yanından ayırmadığı ve çok değer verdiği bir Türk asilzadesiydi.[1506]

Hâkân Urtuc, Mu'tasım'ın sarayında önemli bir şahsiyet olmuş ve hilâfet sarayı Bağdat'tan yeni merkeze taşındığında kendisine ve askerlerine sarayın etrafında geniş bir saha tahsis edilmiştir. Bir süre önce inşaatı, Hâkân Urtuc'a havale edilmiş olan saraya, onun ismine atfen Cevsak el-Hâkânî adı verilmiştir.[1507] Halife Mu'tasım ile Hâkân Urtuç arasında samimî bir dostluk vardı; bazen halife onu evinde ziyaret ederdi.[1508]

Hâkân Urtuç, Mütevekkil'in halife seçilmesinden birkaç gün sonra, H.233/M.848 yılında ölmüştür. Feth'ten başka devletin yüksek makamlarına geçmiş olan diğer bir oğlundan daha bahsedilir ki, o da Müzâhim b. Hâkân olup H.253/M.867 yılında Mısır vali tayin edilmiştir.[1509]

Halife Muntasır H.247/M.861 devrin büyük Türk komutanı Vasîf et-Türkî'yi merkezden uzaklaştırma amacıyla sınır bölgelerine göndermiştir.[1510] Halife Muntasır Vasîf'e Sınır bölgelerinde Bizans'a seferler düzenlemelerini emretmiştir. Kendisine Bağdat ve diğer vilayetlerden toplanan askerleri bağlamıştır. Nitekim toplanan büyük bir orduyla Vasîf H.248/M.862 yılında Sâmerrâ'dan hareket etmiş Malatya dolaylarına

1503 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 495; Taberî, IX,240; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
1504 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 495; Taberî, IX,240; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
1505 Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 42; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 495; Taberî, IX, 224; el-Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 208; İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, I, 116; es-Sem'ânî, *el-Ensab*, II, 310; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVI, 174-186; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 244; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 42, 83.
1506 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 247.
1507 Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, s. 258.
1508 Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, s. 47.
1509 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 208; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 759.
1510 Taberî, IX,240; İbnü'l-Esîr, VII, 111.

gelmiştir. Bu seferde görev alan bir diğer Türk komutan öncü kuvvetlerin başında bulunan Feth b. Hakan'ın kardeşi Müzahim b. Hakan'dı.[1511]

Müstaîn ve Mu'tez arasında devam eden mücadelede Türk komutanlardan Müzahim b. Hakan yanında bulunan bin kadar adamıyla birlikte Bağdat'a gelerek Müstaîn tarafına geçtiğini[1512] kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Müstaîn zamanında Bu isyanı bastırmak üzere Kûfe sevadında ikamet etmekte bulunan Müzahim b. Hakan gitmiş onları hezimete uğratmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra Mu'tez tarafından Sâmerrâ'ya çağrıldı. Merkeze döndü.[1513] Halife Mu'tez döneminde Türk Komutan Müzahim b. Hakan'ın H.252/M.866 yılında Malatya'ya gittiği ve oradan sefer düzenlendiği bilinmektedir.[1514]

Kariyerinin ilerleyen yıllarında Mısır'a vali olarak atandı. Onun buraya atanmasında Mısır Bölgesinde Feth b. Hakan'ın görevlendirdiği Yezid b. Abdullah et-Türkî'nin, H.252/M.866 yılında İskenderiyye'de Cabir b. Velid adında bir şahsın isyanını[1515] bastıramaması etkili olmuştur.[1516] Bu isyanda başarısız olan Yezid b. Abdullah et-Türkî H.253/M.867 yılında Mısır valiliğinden azledilmiş yerine Müzahim b. Hakan vali olmuştur.[1517] Onun bu sene vefat etmesinden sonra yerine Müzahim'in oğlu Ahmed geçmiştir.[1518]

I.9.14. Yarcûh et-Türkî

Bu dönemde İbnü'l-Esîr'de Yârguc (**يارکوج**)[1519] ve diğer kaynaklarda Yârcûc (**يارجوج**) şeklinde[1520] geçen bir diğer önemli Türk Komutan da Yarcûh'tur.

Kaynaklar mezkur kişiyi et-Türkî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.[1521]

1511 Ya'kûbî, *Tarih*, II; 501; Taberî, IX, 241; İbnü'l-Esîr, VII, 111.
1512 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 169.
1513 Taberî, IX, 372; İbnü'l-Esîr, VII, 164.
1514 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 501.
1515 Taberî, IX, 372; İbnü'l-Esîr, VII, 175.
1516 Makrîzi, *Hıtat*, II, 313.
1517 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.
1518 Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.
1519 İbnü'l-Esîr,VII,198; İbnü'l-Esîr'de bu şeklide ve Türki der Yarcuh'un ölümünde.
1520 Yakubi, *Tarih*, II, 508; Taberî, IX, 392; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 185; İbn Haldun, *İber*, IV, 20.
1521 Yakubi, *Tarih*, II, 508; Taberî, IX, 392; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 185; İbnü'l-Esîr, VII, 250.

Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olamadığımız Yarcuh'un adına Mühtedî'nin iktidara getirilmesi esnasında rastlamaktayız. Bağdatlılar Türk askerî hakimiyetinden rahatsızlığını zaman zaman ve her halifenin iktidara getirilişinde isyan ederek gösteriyorlardı. H.255/M.868 yılında Mühtedî'nin halife olmasında da böyle bir durum sergileyen[1522] Bağdatlıların isyanlarını bastırmak üzere, Sâmerrâ'daki Türk komutanlar Bağdat'taki askerî birliklere dağıtılmak üzere Yarcûh et-Türkî ile para göndermişlerdi. İşte burada adını duyduğumuz bu komutanın yapmış olduğu faaliyetlere geçebiliriz.

Yarcuh, Mühtedî'nin yakın koruması içinde görev aldığını ve arasıra halife tarafından çıkan isyanları bastırmak üzere gönderildiğini kaynaklardaki verilen bilgilerden öğrenmekteyiz. Bunlardan biri H.255/M.869 yılında Musul civarında isyan eden Hâricîlerden Müsavir'e karşı son olarak Yarcûh gönderilmiş ama maalesef o da bu isyanı önleyememiştir.[1523] Bu isyandan sonra Yarcuh, merkeze dönmüş Mühtedî'nin yanındaki görevine devam etmiştir.

Mühtedî devrin önemli Türk komutanlardan Bayıkbey'i hapsetmesi üzerine, Bayıkbey'in askerleri tarafından büyük bir taarruzla karşı karşıya kalmıştır. Bu sırada Mühtedî de karşı tarafa karşı savaş hazırlığına girerek el-Meğâribe, el-Ferağine ve diğer Türkleri etrafında toplamış, sağ kanadına Mesrur el-Belhî, sol kanadına Yarcûh et-Türkî'yi getirmiştir. Burada Mühtedî Bayıkbey'i öldürmüş ve şiddetli bir savaş başlamıştır. Mühtedî tarafındaki Yarcuh gibi Türk komutanlar Mühtedî'yi bırakıp karşı tarafa geçmiştir. Bu durum, kaynakların verdiği şu bilgiler anlaşılmaktadır. H.256/M.870 yılında Türk Komutanlar Emir Yarcûh'un evinde Mühtedî'nin hal'inden birkaç gün önce Mu'temid'i halife yapmak için anlaşmışlardır.[1524]

Yarcuh'un tarihte yapmış olduğu en önemli görevlerden biri Mühtedî'nin azlinde etkili olan ve Mu'temid'in halifeliğe getirilmesini gerçekleştiren komatanların içerisinde bulunmasıdır.

Mühtedî, Bayıkbey'i öldürünce Mısır, Yarcûh et-Türkî'ye intikal etti.[1525] edilir.[1526] Ahmed, Yarcûh et-Türkî'nin kızı Hatun ile evliydi.[1527] Böylece Yarcûh bütün Mısır'ı

1522 Taberî, IX, 392; İbnü'l-Esîr, VII, 198.
1523 İbnü'l-Esîr, VII, 215.
1524 İbnü'l-Esîr, VII, 235; Suyûtî, *Târîhu'l-Hülefa*, s. 363.
1525 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
1526 Yakubî, *Tarih*, II, 508; İbnü'1-Esîr, VII, 249.
1527 Makrîzî, *Hıtat*, I, 314.

Ahmed b. Tolun'un emrine vermiş, Ahmed'in oradaki hakimiyeti tamamen kuvvetlenmiş ve itibarı artmıştır.[1528]

Mu'temid'i iktidara taşıyan kişilerden olan Yarcûh'un itibarı artmıştı. Halife tarafından hâciblik görevi verilen Yarcûh'a H.257/M.870 yılında Basra, Bahreyn ile Yemame bölgeleri de ikta edilmişti. Yarcûh da Mansûr b. Ca'fer el-Hayyat'ı Basra ve Dicle çevresindeki kasabalardan Ahvaz'a kadar olan bölgede kendi yerine vekil tayin etmiştir.[1529] Ayrıca bu yılda Mu'temid, bütün Mısır bölgesini Yarcûh (Yarcûh) et-Türkî'ye ikta etmiş, o da Ahmed b. Tolun'u buradaki görevinde bırakmıştı.[1530] Mısır iktalarının sahibi Yarcûh et-Türkî H.258/M.871 yılında vefat etmiş[1531]

I.9.15. Ahmet b. Tolun

Mısır'da bağımsız bir Türk devleti kuran Ahmed'in Türklüğünü, babası Tolun hakkında kaynaklarda ele ettiğimiz bilgilerle ortaya koymaya çalışacağız. Tolun,[1532] Buhara Emiri Nuh b. Esed es-Samânî tarafından H.200/M.815-816 da Abbâsî halifesi Me'mûn'a bağışlanmıştır.[1533] Tolun kelimesinin anlamını Arap Kaynakları "el-Bedru'1-Kâ-mil" şeklinde vermekte olup, Türkçede ise "Dolunay" anlamındadır.[1534]

Türk olduğunu bu şekilde ortaya koyduktan sonra Tolun'un Abbâsîlerde ilk hizmetlerine bakmak istiyorum. Tolun Abbâsîlerin hizmetine girmesi H.203/ M.818 yılındadır.[1535] Diğer komutanların himayesinde kısa bir zaman içerisinde önemli komutanlar arasında yerini aldı. Tolun, Me'mûn'un ölümünden sonra da ordudaki görevinde kaldı[1536] H.236/M.850'de ailesi ile birlikte Sâmerrâ'ya göç etti halife Mütevekkil'in özel askerî birliğinin komutanı olan babası Tolun H.240/M.855 yılında vefat etti.[1537]

1528 Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 228.
1529 Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.
1530 Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.
1531 Taberî, IX, 490; İbnü'l-Esîr, VII, 250.
1532 Belevî, *Siretu Ahmed*, s. 33; İbn Haldûn, İber, IV, 297; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 3
1533 İbn Haldûn, *İber*, IV, 297; Makrîzî, *Hıtat*, I, 313; Suyûtî, *Tabakatü'l-Huffaz,* I, 594.
1534 Kopraman, a.g.m., VI, 55-79.
1535 Suyûtî, *Tabakatü'l-Huffaz,* I, 594.
1536 İbn Tağriberdî, *Nucûm,* III, 1.
1537 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 3; Suyûtî, *Tabakatü'l-Huffaz*, I, 594; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât,* VI, 431.

Ahmed, Tolun'un cariyelerinden olan Kâsım'dan 835'de Bağdat'ta doğdu.[1538] Yeteneği ve askerî alandaki başarıları ile dikkati çeken Ahmed,[1539] babasının ölümü üzerine onun görevine H.241/M.855 yılında tayin edildi.[1540] Tolun'un ölümünden sonra Ahmed'in annesi Kasım Abbâsî Sarayı'nda etkili Türk komutanlarından Bayıkbey ile evlendi. Daha sonra onun himayesine giren[1541] Ahmed'in önü bu sayede açılmış oldu. Bu arada yine önde gelen Türk komutanlarından Yarcûh et-Türkî'nin kızı Hatun ile evlenen Ahmed,[1542] kendisine ikinci bir dayanak daha edinmiş oluyordu.

Ahmed, H.242/M.856 yılında Tarsus'a gönderildi.[1543] Tarsus'ta yedi yıl kalarak 863'de Bağdat'a döndü[1544]. Burada halife Müstaîn ile Mu'tezz arasında meydana gelen halifelik mücâdelesinde Ahmed'de Müstain'e koruyucu olarak tayin edilir.[1545]

Halife Mu'tez, Mısır iktalarını Bayıkbey'e verince, O da Ahmed'i Mısır valiliğine tayin etmiştir.[1546] Ahmed Mısır'a geldikten bir müddet sonra, divanları kendi elinde toplamak ister.[1547] Tolunoğlu Ahmed, bu defa Mısır'daki isyanların bastırılma işine yönelir. Bu arada Halife Mühtedî de, diğer Türk komutanlarından bazılarıyla anlaşır ve Bayıkbey öldürülür.[1548] Bundan sonra Yarcûh et-Türkî Mısır valiliğine tayin edilir.[1549] o da damadı Ahmed b. Tolun'u Mısır'daki görevinde bırakır.[1550] Ahmed Suriye seferinden döndükten sonra, Mısır'ın vergisi olan 2 milyon 100 bin dirhemi 871'de oğullarıAbbâs ve Humâreveyh ile yeni halife Mu'temid'e, bağlılığının bir işareti olarak gönderir.[1551]

Abbâs ve Humâreveyh Bağdat'tan dönerken babalarına Yarcûh et-Türkî'nin bir mektubunu getirirler. Buna göre Ahmed, Aşağı Mısır'ın idaresi yanında, Yukarı Mısır ile Berka ve civarını da kendi uhdesine alacaktır[1552]. Böylece Mısır'ın tamamı Ahmed b. Tolun'un hakimiyeti altına girer.

Halife Mu'temid, H.257/M.871 yılında Şam, Kınnesrin ve civarının valiliğini kardeşi Muvaffak'a vermiştir. Şam'da Muvaffak adına yönetim yine bir Türk olan

1538 İbn Haldûn, *İber*, IV, 297; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 1.
1539 Makrîzî, *Hıtat*, I, 313; İbnü'1-Esîr, VII, 187.
1540 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 4.
1541 İbn Haldûn, *İber*, IV, 298; Makrîzî, *Hıtat*, I, 313.
1542 Makrîzî, *Hıtat*, I, 314.
1543 Taberî, IX, 207; İbnü'l-Esîr, VII, 81; Makrîzî, *Hıtat*, I, 319; ayrıca bak. Elçibey Ebülfez, a.g.e., s.74.
1544 Makrîzî, *Hıtat,* I, 314; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 56.
1545 Makrîzî, *Hıtat*, I, 314; *Nucûm*, III, 6; Suyûtî, *Tabakatü'l-Hüffaz*, I, 595; Elçibey Ebülfez, 78-79.
1546 Belevî, *Siretu Ahmed,* s. 33.
1547 Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 86.
1548 Taberî, IX, 457; İbnü'l-Esîr, VII, 228; Makrîzî, *Hıtat,* I, 314.
1549 Yakubî, Tarih, II, 508; İbnu'1-Esir, VII, 249.
1550 İbnü'1-Esîr, VII, 249; Makrîzî, *Hıtat*, I, 314.
1551 Makrîzî, *Hıtat*, I, 319.
1552 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 216.

Amâcûr'un elinde bulunmaktaydı.[1553] Amâcûr Mısır'ın Ahmed den alınmasını istemişitir. Muvaffak büyük bir ordu hazırlayarak Ahmed'in üzerine gider bu sırada Ahmed daha önce oluşturduğu 100 bin kişilik orduyu toplayarak, onlara, karşı durur. Bu gelişme artık Ahmed'in hilâfet makamıyla irtibatını kestiği anlamını taşımaktaydı. 261/ M.874 Ahmed'in Mısır'da bağımsızlık yolunda ilk adımı attığı tarih oldu.[1554] Böylece, Mısır'ın tamamında tek başına hakimiyet kurmuş oldu[1555] Bu yıl Mısır meselesinde şöyle bir gelişme olmuştur. Muvaffak ve Musa'nın yukarıdaki anlatılan teşebbüslerinin sonuçsuz kalması ayrıca, Musa'nın H.264/M.877'de[1556] ve Suriye bölgesi valisi Amâcûr et-Türkî'nin de H.265/M.878'de Şam'da ölmesi[1557] ve yerine onun oğlu Ali'nin Şam naibi olarak atanması[1558] üzerine Ahmed b. Tolun'un Abbâsîler'e karşı yeni bir avantaj daha kazanmasına sebep olmuştur. Musa b. Boğa'nın öldüğü haberinden sonra ordusu hazır durumda bekleyen Ahmed, bu gelişmeler üzerine, yerine oğlu Abbâs'ı Mısır'a vekil bırakarak[1559] H.265/M.878'de Şam bölgesine sefere çıkar. Onun niyeti bölgeyi hakimiyeti altına almaktır. Bu amaçla önce Ali b. Amâcûr et-Türkî'ye bir mektup yazarak kendisine tabî olmasını ister. O da hiçbir direnme göstermeden Ahmed'e bağlılığını bildirir.[1560] Ahmed, Şam bölgesinde Remle,[1561] Hıms, Hama ve Haleb'i hiç bir direnme ile karşılaşmadan hakimiyeti altına alır.[1562] Ebülfez Elçibey, Tolunoğlu Ahmed'in, bu seferine halifeliğe danışmadan çıkmasına dikkat çekerek, bu olayın Tolunoğulları Devleti'nin tam bağımsızlığa gidişinde başlangıç olduğu görüşündedir.[1563]

Muvaffak'ın, Mısır haraçlarını istemesine Ahmed'in olumsuz cevap vermesi üzerine onun azledilmesine yerine Musa b. Boğa'nın tayin edilmesine neden olmuştur. Musa'nın emrindeki ordu ile Mısır'a gitmek üzere hazırlandığı, ancak gerek erzak gerekse siyasî karışıklıklardan dolayı bu amacına ulaşamadığı kaynaklarda zikredilmektedir.[1564]

Halife Mu'temid hilafetinin adından başka hiç bir fonksiyon icra etmediğini ve büyük küçük hiç bir şeyde her hangi bir emri infaz edemeyip yalnız icra edilen işlere

1553 Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 95.
1554 Bastırmış olduğu isyanlar için bak. İbnü'1-Esîr, VII, 263-264, 273, 283.
1555 İbnü'1-Esîr, VII, 263; Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 99; Elçibey Ahmed b. Tolun'un H.259/M.872 yılında.
1556 Taberî, IX, 533; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*,a.g.e, 218.
1557 Makrîzî, *Hıtat*, I, 320.
1558 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 219.
1559 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 219.
1560 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 219; İbnü'l-Esîr, VII, 317.
1561 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 219, Makrizî, Makrîzî, *Hıtat*, I,320
1562 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220; İbnü'l-Esîr, VII, 318.
1563 Elçibey, a.g.e., 104.
1564 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 217-218; Taberî, IX, 526; İbnü'l-Esîr, VII, 305.

imza atmakla köşeye sıkıştırıldığını görüyordu. Bütün işler ve yönetim tamamen kardeşi el-Muvaffak'ın elinde idi; mallar, zekat ve haraclar toplanıp el-Muvaffak'a getiriliyordu. Mu'temid bu işten bir hayli sıkılmış ve bıkmıştı; bu durumunu bir mektupla gizlice Mısır genel valisi Ahmed b. Tolun'a bildirmiş, kardeşi el-Muvaffak'tan şikayette bulunmuştu. Ahmed b. Tolun da Mu'temid'e verdiği cevapta kalkıp kendisinin yanına Mısır'a gelmesini tavsiye etmiş ve ona yardım edeceğini vaat etmişti.[1565]

Bunun üzerine Mu'temid, Ahmed b. Tolun'un yanında hilafeti sürdürmek gayesiyle gizlice Mısır'a gitmek ister. Ancak bu haber Muvaffak'a ulaşınca, Muvaffak, Musul ve el-Cezire bölgesi valisi Türk komutan İshak b. Kündâcık'a haber vererek Mu'temid'e engel olmasını istemiştir. Kündâcık da Mu'temid'in yanında bulunan Neyzek, Ahmed b. Hakan, Hotarmış gibi komutanların hepsini yakalatıp bu duruma engel olmuştur.[1566] Engel olunmasaydı belki de hilafet Mısır'dan idare edilecekti. Zayıflamaya başlayan Türk nüfuzu, Mısır'da yeniden yükselebilirdi. Sâmerrâ merkezi Bağdat'a değil Mısır'a taşınabilirdi. Yine bu duruma başka bir Türk engel olmuştur.

Ahmed b. Tolun Mısır'da Türk hakimiyetini tesis etmiş ve bağımsız olarak hareket etmekteydi. H.270/M.884 yılında Ahmed b. Tolun ölmüş,[1567] yerine oğlu Humareveyh geçmişti. Komutanlar Humareveyh'e itaat etmişler, bu arada babasının Şam'taki vekili isyan edince[1568] Humareveyh üzerine asker gönderip onu bertaraf etmiştir.

I.9.15.1.Humareveyh b. Ahmet.b. Tulun

Gerek Tarsus'taki başarıları gerekse Bağdat'a dönerken Urfa'da halife Müsta'în'e ait bazı eşyaları eşkiyâların elinden kurtarması,[1569] onun şöhretini ve halife nezdindeki itibarını arttırdı. Bu arada halife ona Meyyaz isimli bir câriye verdi. Bu cariyeden Humâraveyh doğdu.[1570]

1565 Taberî, IX, 620; İbnü'l-Esîr, VII, 394.
1566 Taberî, IX, 620; İbnü'l-Esîr, VII, 394.
1567 Tarih, IX, 666; Belevî, *Siretu Ahmed*, s. 343; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210;Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 231; İbnü'l-Esîr, VII, 408; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât,* VI, 430-432; Makrîzî, *Hıtat,* I, 321;
1568 Taberî, IX, 666; İbnü'l-Esîr, VII, 408.
1569 Makrîzî, *Hıtat*, I, 314; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* III, 5.
1570 Makrîzî, *Hıtat*, I, 314; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* III, 6

Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra Humâraveyh henüz 20 yaşındayken H.271/M.884'de Tolunoğulları Devleti'nin başına geçti. Humâraveyh ilk iş olarak kendisine karşı çıkabilir düşüncesiyle ağabeyi Abbâs'ı öldürttü.[1571]

Ahmed b. Tolun'un ölümü üzerine yerine geçen genç Humaraveyh'in tecrübesizliğinden yararlanmak isteyen el-Muvaffak Mısır Türk hakimiyetini yıkmak üzere taarruza geçmiştir. Bu konuda başarılı olmak için de Türk komutanlardan İshak b. Kündâcık, Muhammed b. Ebü's-Sâc ve oğlu ileride halife olacak Ebû'l-Abbâs Mu'tazıd'ı H.272/M.885 yılında Mısır'a göndermiştir. Şam bölgesindeki olayların aleyhine geliştiğini gören Humâraveyh bu defa kendisi 70 bin kişilik bir ordu ile Mısır'dan ayrıldı.[1572]Onun Mısır'dan ayrıldığı sıralarda hilâfet ordusu içinde önemli bir yere sahip olan İshak b. Kündâcık ve Muhammed b. Ebû'-Sâc, Muvaffak'ın oğlu Abbâs ile yollarını ayırdı. Gerekçe ise Ebû'l-Abbâs'ın onları aşağılaması ve beceriksizlikle suçlamasıydı.[1573] Böylece Humâraveyh'in karşısında savaşmak üzere 4 bin kişilik Ebû'l-Abbâs'ın ordusu kalmıştı.[1574] Humâraveyh ile Ebû'l-Abbâs arasında H.272/M.885'de Tavâhin denilen yerde meydana gelen ve aynı adla anılan savaşı önce hilâfet ordusu kazanmış, Humâraveyh Mısır'a kaçmıştır, Humaraveyh'in pusuda bekleyen Sad el-Eyser et- Türkî komutasındaki ordusu toparlanarak, Ebû'l-Abbâs'ın ordusunu yendi.[1575] Ebû'l-Abbâs yanında kalan az sayıdaki ordusu ile bölgede tutunamayıp, Bağdat'a dönmek zorunda kaldı.[1576] Mısır hakimiyetine uzanan bu ciddi darbe, böylece neticesiz kalmıştır.

Hilâfet merkeziyle barıştığı kanaatinde olan Humâraveyh, emrine verilen Suğûr şehirlerinde hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, bu şehirlerin valilerine hazineden pek çok hediyeler ve yüklü miktarda para göndermiştir. O bu politikası ile H.287/M.890 yılında Tolunoğulları Devleti'ni en geniş sınırlarına ulaştırmış, fakat devletin hazinesini de boşaltmıştır[1577].

Humâraveyh, asıl adı Esma olan kızı Katru'n-Nedâ'yı[1578] halife Mu'tezid'e, oğlu Ali'ye alması için teklifte bulundu[1579]. Katru'n-Nedâ'yı kendi nikahına almak istediğini

---

1571 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 233; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 49.
1572 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 235; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321.
1573 İbnü'l-Esîr, VII, 414; İbn Haldûn, *İber*, IV, 306.
1574 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 235; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321.
1575 Taberî, X, 8; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 235; İbnü'l-Esîr, VII, 415, İbn Haldûn, *İber*, IV, 305-306; Makrîzî, *Hıtat*,I, 321
1576 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210, Taberî, X, 8 , İbnü'l-Esîr, VII, 415, İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Halep*, I, 48,
1577 İbnü'l-Esir, VII, 459; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; Elçibey, a.g.e., s. 128.
1578 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 52.
1579 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 53.

bildirdi. Humâraveyh de bunu kabul etti[1580]. Bunun karşılığında halife Mu'tezid, Fırat'tan Berka'ya kadar olan bölgenin yönetimini 30 yıllığına Humâraveyh ve oğullarına bıraktığını belirten bir fermanını H.280/M.893'de Mısır'a gönderdi.[1581] Bu arada halife ile Katru'n-Ne-dâ'nın düğünü 894'de yapıldı. Humâraveyh kızının çeyizleri için devlet hazinesini boşalttı. Rivayetlere göre bir buçuk milyon dinar harcadı.[1582]

Humâraveyh zamanında Tolunoğulları Devleti'nin Şam bölgesi daima karışıklık içinde olmuştur. Öyle ki buradaki vali, komutanlar devamlı saf değiştirmişler, kendi menfaatlerine göre hareket etmişlerdir. Kendinde güç olduğunu gören valiler gerektiğinde Tolunoğulları, gerektiğinde Abbâsîler'in yanında yer almışlar, hatta zaman zaman da her ikisinden de bağımsız olarak bölgelerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bölgeye hakim olması için gönderilen kendi komutanı bile bu tür davranış sergilemiştir. Nitekim Humaraveyh Şam'a giderek Sad el-Eyser et-Türkî'yi öldürmüş ve bölgeye yeniden hakim olmuştur.[1583]

Daha evvel Humareveyh'e karşı el-Cezire bölgesinde ittifak halinde bulunan Muhammed b. Ebü's-Sâc ve İshak b. Kündâcık adındaki Türk komutanlar iktidar mücadelesine girerek H.273/M.886 yılında aralarında savaşlar olmuş İbn Kündâcık yenilmiştir.[1584]

I.9.15.1.1.Ceyş b. Humareveyh b. Ahmet.b. Tulun

Humareveyh'in H.283/M.896 yılında öldürülmesinden[1585] sonra Ceyş b. Humareveyh babasının yerine geçmişti. Ancak komutanlar özellikle Şam'takiler ona karşı baş kaldırarak isyanlarını açığa vurmuş[1586] Ceyş b. Humareveyh bu ileri gelen komutanlarını tutup öldürmeye, hatta onların hepsini görevlerinden azledip yerlerine başkalarını getireceğini açığa vurmaya başlamıştı. Bu da yetmiyormuş gibi komutanların ellerindeki bütün mal varlıklarını alıvermişti. Bunun üzerine komutanlar onu öldürüp yerine amcasını tayin etmeye karar vermişlerdi.[1587]

1580 İbnü'l-Esîr, VII, 459.
1581 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 240.
1582 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 240; Elçibey, a.g.e., s. 132.
1583 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 236; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 51.
1584 İbnü'l-Esîr, VII, 422; İbn Tağriberdî, *Nucûm* , III, 69.
1585 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 241; İbnü'l-Esîr, VII, 474.
1586 Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1587 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 241; İbnü'l-Esîr, VII, 478; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 90

Şam bölgesini terketmeyen Tuğc b. Cuff da, Şam'da, Ceyş'i tanımadığını ilân etti.[1588] Tuğc ile birlikte hareket eden Suğûr valisi Ahmed b. Togan da ona katıldı.[1589] Böylece Şam bölgesi ve Suğûr şehirleri Ceyş'in hâkimiyetinden çıkmış oldu.

Şam'taki bu gelişmelerden sonra Mısır'da da Ceyş'e karşı hareketler başladı. İbnü'l-Esir'in bildirdiklerine göre, özellikle ordudaki Mağribliler, Berberîler, Nasr b. Ahmed b. Tolun'un başa geçmesini istiyorlardı.[1590] Ali b. Ahmed el-Mâzerâî onları ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Ceyş bu duruma karşı Nasr b. Ahmed'i ve onunla birlikte hareket eden ordusu içinden ve mevâlîden olup, kendisine karşı çıkan pek çok kişiyi öldürttü.[1591] Ancak Ceyş'in çok sayıda adamı öldürtüp kan dökmesi, orduyu ayaklandırdı ve askerler Ceyş b. Humareveyh'in üzerine hücum ederek onu öldürmüşlerdir. Yerine Hârûn b. Humâraveyh'e bîat edildi. Ceyş de bir süre sonra H.283/M.896 yılında hapiste öldü.[1592] Bir iki yıl sonra yıkılacak olan Toluni Devletinin sonunu hazırlayan sebepleri, bu komutanların Bağdat'a çekilmelerinde aramalıyız.

I.9.15.1.2. Hârûn b. Humareveyh b. Ahmet.b. Tulun

Ceyş'in ölümünden sonra Mısır genel valiliğine Hârûn b. Humareveyh atanmıştır.[1593] Ceyş'in hapsedildiği gün Hârûn b. Humâraveyh Mısır'da bîat alarak Tolunoğulları'nın başına geçti. Hârûn'un hükümdar olmasıyla Dımaşk'ta bulunan Şam bölgesi valisi Tuğc b. Cuff, yeniden Tolunoğulları'nın hizmetine girdiğini açıkladı.[1594] Karmatî isyanları Abbâsîleri ve dolayısıyla Türk hakimiyetini rahatsız eden en büyük isyanlardandı. H.289/M.901 yılında Karmatîlerden bir adam Şam bölgesinde ortaya çıkıp etraftaki evlerden bir çok kimseyi toplamış ve Şam'a gelmişti.[1595] O sırada Şam valisi Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun tarafından tayin edilen Tuğc b. Cuff idi. Tuğc ile Karmatîler arasında bir hayli çarpışma meydana

1588 İbnü'l-Esîr, VII, 478; Elçibey, a.g.e., s. 135.
1589 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 242; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 91.
1590 İbnü'l-Esîr, VII, 478; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 91.
1591 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 242; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 91
1592 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 242; İbnü'l-Esîr, VII, 478; Makrîzî, *Hıtat*, I, 322; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 94.
1593 Taberî, X, 47; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1594 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 243; İbnü'l-Esîr, VII, 488; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 100.
1595 Taberî, X, 94; İbnü'l-Esîr, VII, 517.

gelmişti.Bu başarısızlığından sonra Tuğc, Harun tarafından görevden alındı. Yerine Bedr el-Hammâmî atandı.[1596]

Mısır bu komutanların da ayrılması ile karışıklıklar şehri olmuş. H. 284/ M.897 yılında Mısır'da halk ve komutanlar Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun'a karşı ayaklanmış ve ihtilal meydana gelmişti.[1597]

Müktefî Şam ve Mısır'a tamamen hakim olmak için Muhammed b. Süleyman el-Katibi[1598] et-Türkî'yi, H.292/M.904 yılında Hârûn b. Humareveyh b. Ahmed b. Tolun ile savaşmak üzere Mısır'a gönderdi.[1599] Hârûn, kaçmasını hoş karşılamayan amcasının oğulları Şeyban ve Adiyy tarafından H.291/M.904 yılında öldürüldü. Böylece Tolunoğulları'nın başında Şeyban kaldı.[1600]

I.9.16. Müflih

Bu dönemde kaynaklarda Müflih (**مفلح**) şeklinde[1601] geçen bir başka önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklar mezkur kişiyi et-Türkî veya Hakan olarak bildirerek Türk olduğu konusunda ittifak halindelerdir.[1602]

Kaynaklarda Müflih b. Hakan olarak geçmektedir.[1603] İbnü'l-Esir'de H.269/M.882 yıl olaylarını anlatırken Müflih b. Hakan diye bahsetmektedir.[1604] Ancak bu Hakan'ın Feth ve Müzahim veya vezir Ubeydullah'ın babası Hakan'la bir ilgisi olup olmadığı tespit edilememiştir. Böyle bir durum olsaydı kaynaklarda muhtemelen belirtilidi.

Müflih bir komutan olarak ilk kez, Halife Mu'tez zamanında rastlamaktayız. H.253/M.867 yılında Kerec şehrindeki isyanı bastırmak üzere Musa b. Boğa el-Kebîr'i göndermişti. Musa'nın öncü kuvvetlerinin başında Müflih bulunmaktaydı.[1605] Müflih de

1596 Taberî, X, 118; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 244; İbnü'l-Esîr, VII, 535.
1597 Taberî, X, 63; İbnü'l-Esîr, VII, 485.
1598 Müktefî'nin seçtiği bu komutan Ahmed b. Tolun'un önemli Komutanlarından Lü'lü'ünün hizmetinde bulunan bir kişiydi. Lü'lü Ahmed'e karşı gelince Bağdat'a gitmişti. Bu kişi di böylece Bağdat'a gitmiş. Önce ordu katipliği görevine getirilmişti. Burada da bölgeyi iyi bildiği için komutan olarak görevlendirilmiştir. Bak. İbn Haldûn, *İber*, IV, 310; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 111.
1599 Taberî, X, 115; İbnü'l-Esîr, VII, 532; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 109.
1600 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 246; İbnü'l-Esîr, VII, 535; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* III, 135.
1601 Taberi, IX, 454; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 199; İbnü'l-Cevzi, XII, 156; İbnü'l-Esîr, VII, 178
1602 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 199; İbnü'l-Cevzi, XII, 156; İbnü'l-Esîr, VII, 178.
1603 Taberi, IX, 454.
1604 İbnü'l-Esîr, VII, 374.
1605 Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 178.

Kerec şehrine giderek aralarında annesinin de bulundugu Abdulaziz'in çoluk çocuğunu ele geçirmişti.

Halife Mühtedî devrin önemli komutanlarını öldürmek için harakete geçtiğinde Bayıkbey ve Musa b. Boğa'yı birbirine düşürmeye çalışmıştır. Hatta Bayıkbey'e Musa ve yanında bulunan Müflih'i öldürmesini emretmişti.[1606] Bu bilgiden yola çıkarak, Müflih'in Musa'nın en etkili komutanlarından birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Musa b. Boğa ile Müflih'in adını kaynaklarda her zaman beraber görmekteyiz. Yine Musa'nın kardeşi Ebû Nasr Muhammed'i yakalanıp hapsedildiği zaman, Sâmerrâ'daki Türkler Musa b. Boğa ile Müflih'e mektuplar yazarak derhal merkeze gelmelerini istemişlerdi. İşte bu mektup sözkonusu komutanlara ulaşınca Musa, başka H.255/M.869 yılında Taberîstan'da bulunan Müflih'e Rey'e hemen gelmesini istemiştir. H.256/M.870 yılında Mu'temid'i halife yapılınca Musa ile Müflih, Sâmerrâ'ya gelip ona beyat etmişlerdir. [1607]

Mu'temid hilafete geçince H.256/M.870 yılında daha evvel devam eden Musul'daki isyancılardan Hâricî Müsavir ile savaşmak üzere Türk komutanlardan Müflih'i büyük bir askerî birlikle gönderdi.[1608] Müsavir de dört bin atlı ile Müflih'e karşı çıkmış ve aralarında savaşlar meydana gelmişti. Müflih, Musul bölgesine hakim olduktan sonra buradan ayrılması üzerine Müsavir tekrar buralara hâkim oldu Müflih Kumm halkına hücum ederek onlardan büyük bir kitleyi öldürdü.

Zencîlerle yapılan savaşta Müflih'in, Mu'temid döneminde devrin önemli komutanı halifenin kardeşi Muvaffak ile isyanlara katıldığını görmekteyiz. H.258/M.871 yılında Mu'temid kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak bütün Mısır bölgesini, Kınnesrin ve Avasım bölgesini vermişti. Ayrıca ona ve Müflih'e hil'atler giydirerek Basra'da bulunan Zencîlerin üzerine göndermiştir.[1609]

Müflih'in ölümünden sonra yerine oğlu Abdurrahman geçmiştir. Oğlu da bir komutan olarak Zencîlere karşı savaşması için Musa b. Boğa tarafında o sıralarda henüz 21 yaşında iken Ahvaz'a tayin edilmiştir.[1610] Burada Zencî lider Muhammed İbn Vâsıl ile savaşa giren Abdurrahman b. Müflih öldürülmüştür.[1611]

1606 Taberî, IX, 445; İbnü'l-Esîr, VII, 230.
1607 İbn Kesir, XI, 17.
1608 Taberî, IX, 474; İbnü'l-Esîr, VII, 226.
1609 Taberî, IX, 492; İbnü'l-Esîr, VII, 252.
1610 Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 277.
1611 Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 276.

Müflih'in diğer oğlu Hakan'ın ise Tolunoğulları hizmetinde görev yaptığı, Mısır genel valiliğine H.283/M.896 yılında Ceyş'in geçmesi esnasında,[1612] Ceyş'in emirliğini kabul etmeyen Türk komutanlar arasında isminin geçmesinden anlaşılmaktadır. Hakan b. el-Müflihî, Bağdat'a giderek Abbâsî hizmetlerine katılmışlardır.[1613] Daha sonra bu komutanlar topluca Ceyş'i öldürmüşlerdir.

Müktefî döneminde faaliyetlerde bulunan Hakan b. el-Müflihî, bu halifenin başını ağrıtan Türk komutan Bedr'in öldürülmesinde da aktif görev almıştır.[1614] Bu komutanın bundan sonraki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

I.9.17. Kayıglıg et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda Kîğlağ (كيغلغ)[1615] geçen, Kayıglıg olarak bilinen bir başka önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır. Zeki Velidi Togan Kayıglıg şeklinde okuyup Kayıglı'dan muharref olabileceğini ileri sürmektedir.[1616] Bundan dolayı biz de bu isim bu şekilde telaffuz edeceğiz.

Kayıglıg'ın ismine ilk kez, Türkler maaşlarını istemek üzere Mühtedî'ye isyan ettiklerinde, halifenin Türkleri sakinleştirmesi için gönderdiği komutanlar arasında rastlamaktayız. [1617] Mühtedî'nin yakın korumalarından olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Muhtemelen olayları sakinleştirememesi ve Boğa'nın çocukları ile arasının iyi olmasından dolayı Mühtedî, isyan eden diğer Türklerin yardımıyla Kayıglıg ile birlikte Muhammed b. Boğa'yı hapse atmıştır. [1618] Musa b. Boğa'nın merkeze gelmesiyle Mühtedî, başta Kayıglıg Bey olmak üzere komutanların kararıyla H.256/M.870yılında hal' edilip ardından işkenceyle öldürülmüştür.[1619]

Türklerin İdarî görevlere atandığı bir dönemde Kayıglıg da bundan nasibini almış H.262/M.875 yılında Rey valiliğine atanmıştır.[1620] Bir diğer mücadele H.267/M.880

1612 Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1613 Taberî, X, 46; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1614 Taberî, X, 89; İbnü'l-Esîr, VII, 517.
1615 Taberî, IX, 529; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 308; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278, İbnü'l-Esîr, VII, 229.
1616 Togan, Giriş, s. 175.
1617 Taberî, IX, 456, İbnü'l-Esîr, VII, 235.
1618 Taberî, IX, 443, İbnü'l-Esîr, VII, 229.
1619 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, IX, 468; Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, III, 347; İbnu't-Tiktaka, *el-Fahrî* s. 247
1620 Taberî, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 304.

yılında Kayıglıg et-Türkî ile Cibal bölgesi[1621] valisi Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef arasında bir savaş meydana gelmiş[1622] ve savaşta Ahmed mağlup olup, Kayıglıg da Hemedan'a çekilmişti.

Yine Mu'temid döneminde Kayıglug hakkında ilginç bir bilgiyle karşılaşmaktayız. Mu'temid'in veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan H.263/M.876 yılında vefat edince, Mu'temid, Hasan b. Muhalled adında birisini vezir tayin etmişti. Musa b. Boğa'nın Sâmerrâ'ya gelmesi üzerine bu kişi kaçıp gizlenmiş ve yerine Musa b. Boğa'nın uygun gördüğü Süleyman b. Vehb vezir tayin edilmiştir. Ubeydullah b. Hakan'ın evi de yine bir Türk olan Kayıglıg'a verilmişti.[1623]

Kayıglıg'ın Halil b. Rimal'i H.268/M.881 yılında Hulvan'a tayin ettiği bilinmektedir[1624] ki; buradan Hulvan şehrinin Kayıglıg'ın iktalarından olduğu anlaşılmaktadır. Kayıglıg'ın ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Ancak onun geriye kalan iki oğlunun faaliyetleri hakkında kaynaklar geniş bilgiler vermektedir.

I.9.17 .1. Ahmed b. Kayıglıg

Ebû Abbâs Ahmed b. Kayıglıg, Abbâsî Devleti'nin hizmetinde bulunan Türk asıllı ordu komutanlardan birisi idi. H.258/M.872 yılında Bağdat'ta doğmuş ve orada büyümüştür. Küçük yaştan itibaren askerî mesleğine girmiş, gün geçtikçe orduda mertebesi yükselerek, Halife Muktefi döneminde 896 yılında Karmatîler üzerine Şam bölgesine doğru hareket eden Muhammed b. Süleyman'ın ordusunda görev yapmıştır.[1625]

H.293/M.905 yılında Mısır bölgesinde Muhammed b. el-Halenci'nin emri üzerine Bağdat'tan hareket eden orduda bulunmuş ve isyancılarla yapılan savaşlarda büyük üstünlük göstermiştir.[1626]

Müktefî'nin askerlerinin başlarında Ahmed b. Kayıglıg ve komutanlardan bir grup bulunduğu halde H.293/M.905 yılında Mısır yakınlarına ulaşmışlardı. Ancak el-Halenci bunlarla er-Ariş yakınlarında karşılaşmış ve onları son derece kötü bir mağlubiyete uğratmıştı. Bunun üzerine Bağdat'tan yine ileri gelen komutanlardan aralarında İbrahim

1621 Rey ve İsfahan şehirlerini kapsayan bölge anlaşılmalıdır. Bak. Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, II, 99.
1622 Taberî, IX, 599; İbnü'l-Esîr, VII, 361.
1623 Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 309.
1624 Taberî, IX, 606; İbnü'l-Esîr, VII, 370.
1625 Zirikli, *el-A'lâm*, I, 181-182.
1626 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 353.

b. Kayıglıg'ın da bulunduğu bir grup komutan emirlerindeki askerlerle Mısır yakınlarına ulaştılar. İbrahim, yapılan savaşta el-Halenci'nin adamlarından büyük bir kısmını öldürdü, büyük bir zafer elde ederek karargahlarını ganimet olarak ele geçirdi.[1627]

Karmatîler Türk otoritesini sarsmak için fırsat kolluyordu. H.293/M.905 yılında Şam valisi Ahmed b. Kayıglıg'ın el-Halenci ile savaşta olmasını fırsat bilerek Karmatîler Abdullah b. Said komutasında Basra ve Besni üzerine yürümüşler.[1628]

Ahmed b. Kayıglıg, Halife Muktedir döneminin ünlü ve yetenekli ordu komutanlarından birisi olmuştur. Askerî görevi yanında bazı idarî görevlerde üstlenmiştir.

H.300/M.912 yılında halifenin fermanı üzerine Şam ve Ürdün valiliğine atanmıştır.[1629] H.302/M.914 yılında Mısır'da patlak veren isyana son vermek için büyük bir ordu başında harekete geçmiş, isyancılarla büyük bir mücadeleden sonra isyana son vermiştir. Daha sonra halifenin emri üzerine hilafet merkezine dönmüştür.[1630] H.303/M.915 yılında Musul vilayetinde Hüseyin b. Hamdân'ın isyan başlatması üzerine Bağdat'tan hareket eden Mûnis el-Muzaffer ordusuna katılmıştır. Bu isyana son verilmesinde büyük çabalar sarf eden kişilerden olmuştur.[1631]

Ahmed b. Kayıglıg H.312/M.923 yılına kadar hilafet merkezinde ikamet etmiş, daha sonra aynı yılda halifenin kararı ile Mısır valiliğine tayin edilmiştir.[1632] Yedi ay görevde kaldıktan sonra bölgede üst üste isyanların başlaması sonucu görevinden alınmıştır.[1633]

Halife Muktedir Ahmed b. Kayıglıg'ı Mısır'ın karışık durumunu düzeltmek için vali olarak atamıştır. Ancak duruma hakim olamayınca H.313/M.924 yılında azledilmiştir.[1634] Bundan sonra merkeze döndüğü anlaşılan Ahmed'in, Nasr el-Hâcib'in H.316/M.928 yılında Karmatîler üzerine giderken yolda ateşli bir hastalığa tutulup yerine atanmasından anlamaktayız.[1635]

Daha sonra Ahmed b. Kayıglıg'ı H.317/M.929 yılında İsfahan valisi olarak görmekteyiz.[1636] Ahmed b. Kayıglıg burada Leşkerî ed-Deylemî'ye karşı çıkarak onunla

1627 Taberî, X, 121; İbnü'l-Esîr, VII, 540.
1628 Taberî, X, 122; İbnü'l-Esîr, VII, 541.
1629 İbnü'l-Esîr, VIII, 74.
1630 Zirikli, *el-A'lâm*, I, 82.
1631 İbnü'l-Esîr, VIII, 92.
1632 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328.
1633 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 279; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328.
1634 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 279-280; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328, İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 209
1635 Taberî, XI, 256; İbnü'l-Esîr, VIII, 187.
1636 İbnü'l-Esîr, VIII, 200.

savaşmış, ancak son derece kötü bir mağlubiyete uğrayınca Leşkerî'ye İsfahan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Ahmed, buraya H.319/M.931 yılında Isfahan vilayetinde kargaşa çıkması yüzünden vilayetin durumunu iyileştirmek amacıyla tekrar vali olarak görevlendirilmiştir. Kısa bir müddet içinde kargaşaya son vermiş ve bölgeyi kontrol altında tutmuştur.[1637] Ahmed b. Kayıglıg H.320/M.932 yılında Muktedir ile Mûnis el-Muzaffer arasında vuku bulan savaşta Halife Muktedir'in ordusunda bulunmuş ve Halife Muktedir öldürüldükten sonra Mûnis el-Muzaffer tarafından esir alınmıştır.[1638] Ancak Halife Kâhir döneminde, Ahmed b. Kayıglıg devlet tarafından itimad edilen adamlardan birisi olarak yerini korumuştur. Halife Kâhir'in emri üzerine H.321/M.933 yılında tekrar Mısır valiliğine tayin edilmiş,[1639] görevinde iki yıla yakın bir zaman almasına rağmen bölgede isyan hareketlerine engel olamayınca görevinden uzaklaştırılmış ve hapsedilmiştir.[1640]

Ahmed b. Kayıglıg Halife Kahir Billah tarafından H.322/M.934 yılında tekrar mısır valisi olmuştur. Halifeliğe Râzî'nin geçmesiyle Mısır'a yeniden saldıran Muhammed İbn Tekin'i Tavahin mevkiinde yenerek görevinin başında kalmıştır.[1641] Fakat Râzî, H.324/M.935 yılında Muhammed b. Tuğc'a elinde bulunan Şâm arazilerine ilâveten Mısır topraklarını da vermesiyle Ahmed b. Kayıglıg Mısır'dan azletmiştir.[1642]

Ahmed b. Kayıglıg'ın yeni atanan valiye karşı direnmek istemiş fakat güç yetiremeyince görevi Muhammed b. Tuğc'a devretmiştir.[1643] Ahmed b. Kayıglıg askerî ve idarî bir şahsiyet olmasına rağmen şair ve edebiyatçı birisi olarak tarihçiler tarafından zikredilmiştir.[1644]

I.9.17 .2. İbrahim b. Kayıglıg

Ahmed b. Kayıglıg dışında Kayıglıg ailesine mensup diğer Abbâsî komutanlarından biri de Ahmed'in kardeşi İbrahim b. Kayıglıg'dir. İbrahim b. Kayıglıg ile ilgili kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır.

Onun hakkında ilk bilgi Müktefî zamanında H.293/M.905 yılında Mısır yakınlarında el-Halenci'nin Ariş yakınlarında çıkarmış olduğu isyanda verilmektedir. Bu

1637 İbnü'l-Esîr, VIII, 229.
1638 Arîb, *Sıla*, s. 150.
1639 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 282; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328.
1640 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*; s. 286; Makrîzî, *Hıtat,* I, 328.
1641 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 286; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 251
1642 Hemedânî, *Tekmile,* s. 331; İbnü'l-Esîr, VIII, 294.
1643 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 285-286; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 244
1644 Zirikli, a.g.e. I.82.

isyana karşı, Bağdat'tan önce Ahmed b. Kayıglıg gönderilmiş fakat, Ahmed'in yenilmesi üzerine, Bağdat'tan yine ileri gelen komutanlardan İbrahim b. Kayıglıg gönderilmiştir. İbrahim'in, yapılan savaşta el-Halenci'nin adamlarından büyük bir kısmını öldürüp büyük bir zafer elde ederek karargahlarını ganimet olarak ele geçirmiştir.[1645]

İbrahim Muktedir döneminde ortaya çıkan bir askerî olayda yine karşımıza çıkmaktadır.[1646] H.307/M.919 yılında Fatımîler'in Mısır topraklarına yaptıkları saldırı sonucu Halife Muktedir Bağdat'tan büyük bir ordu hazırlattırarak bu orduyu İbrahim b. Kayıglıg komutasında o bölgeye takviye kuvveti olarak sevk etmiştir. İbrahim b. Kayıglıg Mısır bölgesine ulaştıktan sonra Fatımîler'le savaşa başlamış, fakat savaş sırasında yakalandığı hastalık yüzünden aynı yılda vefat etmiştir.[1647] Bu bilgilerden İbrahim'in merkezde bulunan askerî komutanlardan biri olduğunu anlamaktayız.

I.9.18. Tuğc b. Cuff

Bu dönemde kaynaklarda Tuğc (طغج) şeklinde[1648] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Tuğc'dur. İhşid,

Arap kaynaklarında, bu isim hep "Tuğc"şeklinde geçmektedir. İbn Tağriberdî ise, "Tuğc" kelimesinin anlamını "Abdurrahman" olarak vermektedir.[1649] Ancak isim Makrizî'de "Tafac" olarak yazılmıştır.[1650] Tuğc'un babası Cuff, Ferğâna Türklerinden olup el-Fergânî nisbesiyle Şam bölgesinde hüküm sürmüştür.[1651] Ayrıca Halife er-Râzi, H.328/M.939 yılında Tuğc'un oğlu Muhammed b. Tuğc'a "İhşid" unvanı vermesi onun ailesinin Fergana'da hükümdar sülalesinden olduğunu göstermektedir.[1652]

Halife Mu'tasım, Cuff'a Sâmerrâ şehrinde bir ikta verdiği, halife Mütevekkil'in (H.247/M.861), öldürüldüğü gece ölen Cuff'un da bu görevini ölünceye kadar sürdürdüğü kaynaklarda bldirilmektedir.[1653] Tuğc babası Cuff'un ölümünden sonra,

1645 Taberî, X, 121; İbnü'l-Esîr, VII, 540.
1646 İbnü'l-Esîr, VIII, 57.
1647 Zirikli, *el-A'lâm*, II, 12.
1648 Taberî, X, 47; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 477; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 336; İbn Kesir, XI, 229; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 327
1649 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 327
1650 Makrîzî, *Hıtat*, I, 322,
1651 Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, V, 264.
1652 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 210; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 288; İbn Tağriberdî, bu kişiyi Türkî olarak vermektedir. Bak. *Nucûm*, III, 252.
1653 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 236.

Ahmed b. Tolun'un azatlı kölesi Lü'lü' vasıtasıyla Tolunoğullarının hizmetine girdi. Ancak o, Tolunoğlu Ahmed ile İshak b. Kündâcık arasındaki mücadeleler sırasında İshak tarafında yer aldı. Ahmed'in oğlu Humâraveyh zamanında İshak b. Kündâcık'ın Tolunoğullarının hizmetine girmesiyle, o da İshak ile birlikte hareket etti. Bu arada Humaraveyh Tuğc'a Dımaşk ve Taberîye valiliklerini verdi. O, Humâraveyh ölünceye kadar H.283/M.896 Tolunoğullarına hizmet etti.[1654]

Ceys b. Humâraveyh ilk yılında Dımaşk'ı idare eden Tuğc, H.283/M.896 yılında azledilince[1655] Tuğc kardeşi Bedr b. Cuff'un da aralarında birçok Türk komutan Veyş'i tanımadıklarını ilan ettiler.[1656] Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu harekette Tuğc ve kardeşi Bedr aktif bir rol oynamışlar, Şam bölgesinin Tolunoğullarının elinden çıkmasına sebep olmuşlardır. Çünkü yukarıda sayılan komutanlar Şam bölgesi komutanlarıydılar. Ceyş'in ölümünden sonra Mısır genel valiliğine Hârûn b. Humareveyh atanmıştır.[1657] Hârûn Şam bölgesi valiliğine Tuğc b. Cuff'u atamıştır.[1658]

Tuğc b. Cuff'un Tolunoğullarının başına geçen Hârûn b. Humâraveyh tarafından, Bedr el-Hammâmî ve Hasan b. Mazerci elçiliğiyle H.284/M.897 yılında yeniden Şam bölgesi valiliğine atandığı görülmektedir.[1659] Tuğc'un Şam bölgesine vali olarak tayin edilmesinden sonra Kûfe ve Basra bölgelerinden ortaya çıkan ve hızla yayılan Karmatîlere karşı savaşmış fakat bu savaşta yenilmesinden dolayı görevden alınmıştır.[1660]

Görevden alınan Tuğc b. Cuff, Hârûn'a kızmış, bu Süleyman el-Kâtibi et-Türki'den eman isteyip, ordusuna katılmak isteklerini bildirmiştir. Bu istekleri kabul edilince de hiç beklemeden Abbâsî ordusuna katılmış ve daha önce hizmetinde bulunduğu Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır.[1661]

Tuğc b. Cuff Tolunoğullarının yıkılmasından sonra Muhammed b. Süleyman tarafından önce Kınnesrin'e vali olarak gönderilmiş,[1662] daha sonra da Bağdat'a götürülmüştür.[1663] Bağdat'ta halife Müktefî'nin övgüsüne ve ikramlarına nail olan Tuğc oğulları Muhammed ve Ubeydullah ile birlikte halifenin veziri Abbâs b. Hasan'a karşı

1654 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 237.
1655 İbnü'l-Esir, VII, 477.
1656 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 241-242; İbnü'l-Esîr, VII, 478.
1657 Taberî, X, 47; İbnü'l-Esîr, VII, 477.
1658 İbnü'l-Esîr, VII, 489; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 101.
1659 İbnü'l-Esîr, VII, 489; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 101
1660 İbnü'l-Esîr, VII, 523
1661 Makrîzî, *Hıtat*, I, 322
1662 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 248
1663 Taberî, X, 119; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 142

tekebbürlü davranışlarda bulununca arası açılmış önce hapsedilmiş, sonra da öldürülmüştür.[1664]

I.9. 18. 1. Muhammed b. Tuğc

Ancak İbn Tağrıberdî'nin naklettiği bir habere göre, Tolunoğullarını yıktıktan sonra Bağdat'a dönen Muhammmed b. Süleyman el-Kâtibi'nin ordusunda Tuğc b. Cuff ile beraber onun oğlu ve kardeşi de bulunmaktaydı.[1665] Muhammed b. Tuğc'un ismi kaynaklarda siyasî ve askerî anlamda ilk olarak Ahvaz valiliğinde bulunması vesilesiyle yer almaktadır. O, Mısır valisi Ebû Mansûr Tekin ile ilişki kurarak, onun takdirini kazanmış ve bunun karşılığında Ahvaz'ın valiliğine atanmıştır. Şam bölgesinde faaliyetlerde bulunmuştur.[1666]

Şam bölgesinde hacıların yollarını kesip, mallarını yağmalayan Karmatî eşkiyalarla savaşarak onları mağlup eden Muhammed, bu başarıları üzerine halife tarafından önce H.316/M.928'de Remle'ye, sonra da H.318/M.930 yılında da Dımaşk valiliğine atanmıştır.[1667] Burada başarılı bir yönetim gösteren Muhammed b. Tuğc, H.319/M.935 yılında Mısır valiliğine atanıncaya kadar Dımaşk'ta kalmıştır. er- Râzî Billâh, H.324/M.935 yılında Muhammed b. Tuğc'a elinde bulunan Şâm arazilerine ilâveten Mısır topraklarını da vermiştir.[1668] İbn Tuğc uzun süre Mısır gelirlerine sahip olmak isteyen diğer Türk komutanlardan Ahmed b. Kayıglıg ve İbn Râik ile uzun mücadeleler yapmıştır.[1669] Bunları telafi eden Muhammed, Mısır'da bağımsız hareke etmiştir.

Muhammed b. Tuğc'un bu dönemde gerçekleştirdiği işlerden biri de H.332/M.943 tarihinde oğlu Ebu'l-Kasım Unûcur için biat almasıdır. O Mısır'ın önde gelenlerini ve ordu komutanlarını toplayarak kendisinden sonra oğlu Unûcur'un Mısır valisi olacağına dair veliaht ilan ettiğini bildirmiş ve onlardan biat almış,[1670]

H.333/M.944 yılında halife Müttakî'nin kendisini Şam'a davet eden bir mektubuna muhatap olur. Bu mektupla, halife Şam'a geleceğini ve kendisiyle burada görüşmek

1664 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 237
1665 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 146.
1666 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 237
1667 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 237
1668 Taberî, XI, 301; İbnü'l-Esîr, VIII, 294
1669 İbn Miskeveyh, I, 414; İbnü'l-Esîr, VIII, 363
1670 Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 254,

istediğini bildirmektedir.[1671] Halifenin buraya geliş amacı Emîrü'l-ümerâ olan Tüzün'den rahatsızlığı ve tutunacak bir yer aramasıydı. Halifenin mektubunu alan Muhammed b. Tuğc Mısır'a kardeşi Ebul Muzaffer Hasan'ı bırakarak Şam'a ulaşmıştır. Halife Müttakî ile Rakka'da buluşan İhşid Muhammed, Tüzün'ün yaptığı kötülükler karşısında kendisini ancak kendi hakimiyeti altındaki Suriye ve Mısır'da koruyabileceğini söyleyerek, onun kendisiyle Mısır'a gelmesini istemiştir. Halife bunu kabul etmeyince de hiç olmazsa Rakka'da kalmasını söyleyerek, burada canından emin olarak yaşayabileceğini, kendisinin de ona para ve asker tahsis edebileceğini teklif etmiştir. Fakat el-Müttakî bunu da kabul etmemiştir. Bunu üzerine o tekrar Mısır'a dönmüştür.[1672] Bu bilgi o devirde Muhammed'in ne kadar büyük bir mevkide olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Muhammed b. Tuğc'un Suriye konusunda başını ağrıtan olaylardan biri de, Hamdanilerin bölgeyi kendilerine bağlamak istemeleridir. Zaman zaman Hamdânîler Muhammed b. Tuğc'un Şam bölgesindeki iktalarına saldırmışlardır.[1673] Bu bölgeyi Muhammed, Hamdânîlere teslim etmese de onlarla uzun bir süre uğraşmak zorunda kalmıştır. Muhammed b. Tuğc'un H.335/M.946 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Ebu'l-Kâsım geçmiştir.

I.9.19. Cu'lân et-Türkî

Kaynaklarda Cu'lân (**جعلان**) şeklinde[1674] geçen Zencî isyanlarında çokça ismini duyduğumuz devrin önemli Türk komutanlardan biri Cu'lân et-Türkî adında bir kişidir.[1675] Onun Türk olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedirler.[1676]

H.255/M.868 yılında Şam iktalarının sahibi olarak geçen Cu'lân et-Türkî'nin bundan önceki hayatı hakkında bir bilgi tespit edemediğimiz Cu'lân'ın, bu yıl Zencîler üzerine gönderildiğini görmekteyiz. Çünkü Zencîler, bir hayli güçlenip Basra'yı tehdit ediyorlardı.Bundan sonra da artık Basralılar onunla çarpışmağa yanaşmamışlardı. Halk başlarına gelen felaketi bir mektupla halifeye bildirince halife onlara Cu'lân et-Türki

1671 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 292; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 254
1672 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 292; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 255
1673 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât,* s. 293
1674 Taberî, IX, 470; İbnül Cevzi, XII, 101; İbnü'l-Esîr, VII, 215; İbn Haldûn, *İber*, III, 303
1675 Taberî, IX, 437; İbnü'l-Esîr, VII, 215
1676 Taberî, IX, 470; İbnül Cevzi, XII, 101; İbnü'l-Esîr, VII, 215; İbn Haldûn, *İber*, III, 303

komutasında yardımcı kuvvetler göndermişti. Cu'lân, Basra'ya gelmiş fakat Zencîleri durudurmasına rağmen onlara karşı bir üstünlük kazanamamıştır.[1677]

Cu'lân et-Türkî bu bölgede Zencîlerle uzun bir süre mücadele etmiştir. Önemli bir varlık gösteremediği için burada o mücadelelerine değinmeyeceğiz. Ancak, Ahvaz bölgesinde birçok karışıklıklar çıkarmalarıyla tanıdığımız Zencîlerin önemli bir seferi olan H.264/M.877 yılında Vâsıt'a yönelmelerinden bahsedeceğim. Bunların üzerine Tekin el-Buhari adında bir Türk komutan gönderilmiş ise de o, Zencîlerle yaptığı savaşta yenilmiştir. Daha sonra Zencî liderine karşı Cu'lân et-Türkî gönderilmiştir. Burada Zencî lideri Cubbâî'yle yaklaşık bir ay boyunca savaş yapan Cu'lân, Cubbâî'yi yenerek gemilerine el koymuştur.[1678]

Cu'lân'ın İbrahim adında bir oğlu vardı. O da babası gibi komutan olarak çalışmıştır. H.265/M.878 Bedeviler, «Ayyaru» diye bilinen Cu'lân'ı bir kervanın başında giderken öldürmüşlerdi. öldüedeviler takip edildiyse de yakalanamamıştır.[1679]

I.9.20. Bedr el-Hammâmî

Asıl adı, Ebû Necm Bedr b. Abdullah el-Hammâmî'dir. Kaynaklarda Bedru'l-Hammâmî (**بدر الحمامى**) şeklinde[1680] geçer. Mısır'da doğan ve büyüyen, Tolunoğulları'nın Türk asıllı ordu komutanlarından biri idi.[1681] İbnü'l-Esir'de H.290/M.902 yılında İbn Tolun'un kölesi Bedr'in giriştiği bir savaştan bahsetmektedir. Ahmed b. Tolun döneminde bir çok vilayetin valiliğini yapmıştır.[1682] Onun güvercin gibi diyarıdan diyara yapmış olduğu seferler ve mücadelelerinden dolayı kendisine "Hammâmî" lakabı verilmiştir.[1683] Zekariya Kitapçı hiçbir kaynak belirtmeksizin Muktedir'in Türk asıllı olan annesi Şağab Hatun'un amcası olarak bildirmektedir.[1684] Ancak bu bilgi diğer kaynaklarca teyit edilmese de Bedr'in, H.307/M.919 yılında Şağab'ın abisi Garîb'in kızları ile oğullarını müşterek bir düğünle evlendirdiğine[1685] dair bir bilgiden yola çıkarak, Kitapçı'nın böyle bir tahminde bulunduğunu söyleyebiliriz.

1677 Taberî, IX, 470; İbnü'l-Esîr, VII, 215
1678 Taberî, IX, 536; İbnü'l-Esîr, VII, 312
1679 İbnü'l-Esîr, VII, 327
1680 Taberi, X, 95; İbnü'l-Esîr, VII, 535; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIV, 18; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 45
1681 Taberi, X, 95; Zirikli, II, 12
1682 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, lll, 205
1683 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIV, 18
1684 Zekariya, Kitapçı, *Şağab Hatun*, İstanbul, 1991, s. 9
1685 Arîb, *Sıla*, XI, 72

O, Tolunoğulları devrinde Tarsus, Şamgibibölgelerde askerî faaliyetlerde bulunmuştur. Örneğin onu H.280/M.893 yılında Humareyeyh b. Ahmed b. Tolun tarafından Tarsus'a gönderilen yardımcı kuvvetlerin başında olduğunu ve buradan Bizans üzerine gazaya çıktığını görmekteyiz. Bundan sonra yine Tolunoğulları tarafından H.284/ M.897 yılında Dımaşk üzerine Bedr el-Hammâmî komutasında bir ordu gönderildiği kaynaklarda bildirilmektedir.

Bedr'in yükselişe geçişi H.291/M.903 yılında Tolunoğullarının Şam valisi Tuğc ve komutanlarının Karmatîlerle yaptığı savaşların hepsinde mağlup olmaları ve Tolunoğulları'nın Şam ordusunun dağılması[1686] sonucunda olmuştur. Bunun üzerine Hârûn, Mısır'dan Bedr el-Hammâmî komutasında bir orduyu Şam'a gönderdi.[1687] Yapılan savaşta Karmatîler'in komutanı Yahya b. Zikreveyh öldürüldüyse de, Tolunoğulları ordusu büyük bir hezimete uğradı.[1688] Bu gelişme üzerine Hârûn Şam bölgesinde bulunan Tuğc b. Cuff'u Mısır'a çağırarak, onun yerine Bedr el-Hemmâmi'yi atamıştır. [1689]

Bu arada kaynaklardan sebebini tam olarak tespit edemediğimiz bir gelişme olur. Bedr ile Tolunoğullarının arası açılır. Hemen bunun akabinde Bedir, H.292/M.904 yılında Müktefî'nin komutanı Muhammed b. Süleyman et-Türkî'ye Şam bölgesini teslim almaya gelmesini ve ona bağlılığını bildiren[1690] bir mektup gönderir.

Bu gelişmeler Halife Müktefî'nin arzusunu gerçekleştirmesi için büyük bir fırsat idi. Bunun üzerine Komutanı Muhammed b. Süleyman'ı Tolunoğullarını ortadan kaldırmak için Mısır'a göndermiştir.[1691] Muhammed b. Süleyman hemen Mısır'a yönelmiş ve bölgeye yaklaştığı sırada Tolunoğullarının komutanlarıyla mektuplaşmış ve onları yanına davet etmişti. Ona ilk çıkıp gelen kişi Bedr el-Hammâmî oldu. Bedr el-Hammâmî'ni gelmesi ve el-Müktefî'nin tarafına geçmesi Tulunoğulları için büyük bir kayıp olmuştu. Bundan sonra Bedr el-Hammâmî Abbâsî Devleti'nin hizmetine girmiş ve ordu içinde yiğit ve cesur komutanlarından birisi olarak devlet tarafından düzenlenen bir çok askerî faaliyete katılmıştır.[1692]

1686 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 243; Taberî, X, 99; İbnü'1-Esir, VII, 511; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 130, Nüveyrî, *Nihâûyetü'l-Ereb*, XXV, 247
1687 Taberi, X, 95; İbnü'l-Esîr, VII, 523; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 104
1688 Taberî, X, 99; İbnü'l-Esîr, VII, 513
1689 Taberî, X, 119; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 198; İbnü'l-Esîr, VII, 535; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 138
1690 İbnü'1-Esir, VII, 535
1691 İbnü'l-Esîr VII, 533; İbn Haldûn, *İber*, IV, 310
1692 Zirikli, II, 12

Abbâsî ordusuna katılan Bedir, Müktefî tarafından H.293/M.906 yılında Mısır'da İbnü'l-Halenci'nin isyanını bastırmak üzere gönderilmiştir.[1693] Bundan sonra H.295/M.907 yılında İsfahan ve çevresinde başkaldıran Abdullah b. Mismâî'in üzerine gönderilmiş ve Bedr söz konusu isyancıya galip gelmiştir.[1694] Böylece Müktefî Billâh da ondan hoşnut oldu. Bu yaptığına karşılık halîfe onu İsfahan'a vali tayin etti.

Bedr el-Hammâmî H.300/M.912 yılında İsfahan valiliğinde bulunduğu sırada, Fars ve Kirman valisi Abdullah b. İbrahim el-Mesmâî bölgede büyük bir isyan başlatmıştır. Bedr el-Hammâmî, Muktedir emri üzerine isyan bastırmak için büyük bir ordu başında hareket etmiştir. Kısa bir zaman içinde isyana son vermiş ve halifenin kararı ile bölgenin valiliğine atamıştır.[1695] Artık o, bundan sonra Fars ve Sicistan bölgelerinde çıkan olayların bastırılmasında birinci dereceden O, sorumlu olmuş ve yörede emniyet ve asayişin sağlanmasında büyük hizmetleri olmuştur.

Bedir b. Abdullah el-Hammâmî H.304/M.916 yılında iki isyanı bastırmak üzere görevlendirilmiştir. Bunlardan biri Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr Sicistân ve çevresindeki isyanı, diğeri Ebû Yezîd Hâlid b. Muhammed'nin Kirmân'daki isyanıdır. Bedr el-Hammâmî söz konusu iki isyancıya da galip gelmiştir.

H.309/M.922 yılına kadar Abbâsî Devleti'nin hizmetinde bulunan Bedr el-Hammâmî aynı yılda yakalandığı hastalık yüzünden vefat etmiştir.[1696] Halife Muktedir bu devrin Türk komutanlarından dayısı Garîbu'l-Hal, Hârûn b. Garîbu'l-Hal, Bedr ve Mûnis ile çok iyi diyaloglar kurmuş onlar sayesinde 25 yıl iktidarda kalmıştır.

Kaynaklarda Bedir'in iki oğlu tespit edilmiştir. Bunlardan biri Ahmed, bir diğeri de Hilâl idi. Bunlardan Hilâl daha meşhurdur. O da babası gibi askerî bir komutan olarak faaliyetlerine başlamış ve idarî kadroda Mısır valiliğine kadar yükselmiştir. Hilâl b. Bedir, H.308/M.921 yılında halife Muktedir tarafından Mısır valiliğine atanmıştır. Hilâl b. Bedir'in zamanı Mısır'da dahili mücadelerle geçmiştir. Mısır halkı, içlerinde Şurta emiri Muhammed b. Tahir ve bir kısım ordu mensubunun da bulunmasıyla isyan etmiştir. Bunun sonucunda Mısır'da iç savaş çıkmış çok büyük sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Can ve mal güvenliği kalmamıştır. Hilâl b. Bedir, Şurta emirini değiştirerek tedbir almak istediyse de başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Halife Muktedir, Hilâl b. Bedir'i H.310/M.923 yılında azletmiştir.[1697]

1693 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 198; Makrîzî, I, 327; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 154
1694 Taberi, X, 137; İbnü'l-Esîr, VIII, 12
1695 İbnü'l-Esîr, VIII, 79
1696 İbnü'l-Esîr, VIII, 129
1697 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278-279; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 206

I.9.21. Garîbü'l-Hâl

Bu dönemde kaynaklarda Garîbu'l-Hâl (غريب الخال) şeklinde[1698] geçen bir diğer önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır.

Bu ailenin bilinen ünlü simalarından bir diğeri ise Şağab Hatun'un erkek kardeşidir. Garîbü'l-Hal olarak bilinmektedir.[1699] El-Hâl adını almıştır.[1700] İbnü'l-Esir H.320/M.932 yılı olaylarını anlatırken Hârûn b. Garîbü'l-Hal'den bahsederken Muktedir'in dayısının oğlu olarak bahsetmektedir. Bunun için onun Türklüğünü ortaya koyabilmek için Muktedir'in annesi Türk olan Şağab Hatun'a[1701] bakmak gerekir. Onun Türklüğünü ilk dönem klasik İslam Tarihi eserlerinde hatta C. Zeydan ve P. Hitti'nin eserlerinde görmek mümkündür.[1702]

Bu bakımdan daha ziyade Arapça dayı anlamına gelen el-Hâl adını almış ve bu isimle meşhurdur. Garîbü'l-Hal olarak Abbâsîler Devleti tarihine geçen bu zat, Emir rütbesine kadar yükselmiş önemli komutanlardan biridir.

Halife Muktedir hilafete getirilmesinden kısa bir süre sonra devlet erkanı tarafından hal' edildi, yerine Abdullah b. Mu'tezz halifeliğe getirildi. Râzî billah ünvanı verildi. Bu sırada Muktedir'in taraftarları Mûnis, Garîbü'l-Hal başta olmak üzere Abdullah b. Mu'tezz'in evine saldırdılar. Halife Abdullah b. Mu'tezz kendini destekleyenlerle kaçmayı başardı ise de daha sonra yakalanarak hapse atıldı. Muktedir tekrar halife oldu. Bunun tabii bir neticesi olarak da yeniden halife olmasında büyük payı olan ordu komutanı Mûnis, halife üzerinde büyük bir nüfuz kurdu.[1703]

Onun Muktedir'in yanında özel bir yeri vardı. Muktedir'in iktidara getirilmesinde etkin rol oynamıştır.[1704] Muktedir devrinin bir çok askerî ve siyasî olaylarında önemli

1698 Arîb, *Sıla*, 65; Hemedanî, *Tekmile*, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 15; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 192
1699 Arîb, *Sıla*, 65; Hemedanî, *Tekmile*, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 15; İbn Tağriberdî, III, 192.
1700 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 5
1701 Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, s. 386
1702 Sâbî, *Vüzera*, s. 61; C. Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Beyrut, 1967, II, 460; Hitti, P. K. , *The Arabs in History*, s. 468
1703 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 237; İbn Miskeveyh, I, 5; İbnü'l-Cevzi, XIII, 79
1704 Hemedânî, Tekmile, s. 246; İbnü'l-Esîr, VIII, 15; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 192; Hudari Bek, *Muhadarat Tarihu'l İslamiyye,* Mısır, 1934, s. 337

görev üstlenmiştir. H.305/M.917 yılında hastalanarak ölmüştür.[1705] Halife Muktedir bu devrin Türk komutanlarından dayısı Garîbü'l-Hal ve diğer Türk komutanlar sayesinde 25 yıl iktidarda kalmıştır.[1706] Öldükten sonra yerine oğlu Hârûn geçmiştir.

I.9.21. 1. Hârûn b. Garîbü'l-Hâl

Garîbü'l-Hal H.305/M.917 yılında vefat edince onun bütün görevleri oğlu Hârûn'a verilmiştir.[1707] Muktedir devrinde birçok ayaklanma ve iç isyanların bastırmasında önemli hizmetleri olmuştur. [1708]

Kaynaklarda onun ilk faaliyetlerine H.315/M.927 yılında rastlamaktayız. Bu yılda Karmatîler Hit şehrine doğru hareket etmişler, Muktedir de burayı korumak üzere Saîd b. Hamdân ile Hârûn b. Garîb'i göndermişti. H.316/M.928 yılında Nasr'ın ölmesi üzerine onun yerine ordu komutanlığına Hârûn b. Garîb tayin edilmiştir. Devrin önemli bir diğer Türk komutanı Nâzûk ile uzun süre mücadeleleri olmuştur. Hatta bir keresinde bu gerginliğe iki komutanın askerleri de iştirak etmiştir.[1709]

H.317/M.929 yılında Hârûn b. Garîb, kendisi gibi Türk olan Mûnis ile arası açılmıştır. Çünkü Muktedir, Hârûn'u Mûnis'in önüne geçirmeye çalışınca, Mûnis, Hârûn'un Bağdat'ı terk etmesini istemiştir. Muktedir, Hârûn'u Şâm ve el-Cezira bölgelerini iktâ ederek Bağdat'tan göndermiştir.[1710]

Merkezden ayrılan Hârûn, gittiği bölgeden büyük bir orduyla Bağdat'a gelmiştir. Zaten giderken Hârûn, Muktedir tarafından gizli bir görev almıştı. Çünkü Muktedir, Mûnis'in sultası içerisinde çevresi sarılmış büyük bir sıkıntı içindeydi. Muhtemelen halifeyi bu durumdan kurtarmak için Hârûn b. Garîb H.320/M.932 Bağdat'a gelmiştir.[1711] Muktedir, dayısının oğlu olan Hârûn b. Garîb'in askerleriyle birlikte Mûnis'e karşı koymasını istemişse de Hârûn buna yanaşmayıp kaçmıştır. Muktedir'in oğlu Abdulvahid, Hârûn b. Garîb, Muhammed b. Yâkût ve Râik'in iki oğluyla birlikte el-Medâin'e doğru gitmişlerdi. Bunlar sonra Medâin'den ayrılarak Vâsıt'a gelip orada ikamet etmişlerdi. Bunlardan Hârûn b. Garîb Bağdat'a yazdığı bir mektupta

1705 Hemedânî, *Tekmile*, s. 212
1706 Taberî, X, 139; İbnü'l-Esîr, VIII, 8
1707 Hemedânî, *Tekmile*, s. 212
1708 İbnü'l-Esîr, VIII, 152; İbn Haldûn, İber, III, 382
1709 İbn Miskeveyh, I, 189; İbnü'l-Esîr, VIII, 200
1710 İbnü'l-Esîr, VIII, 201
1711 İbnü'l-Esîr, VIII, 232; İbn Haldûn, *İber*, III, 390

emân diliyor ve mallarının serbest bırakılması için bunlardan üç yüz bin dinar kadarının müsadere edilmesini kabul ediyordu. Kâhir ve Mûnis onun bu isteğini kabul etmiş ve yazdıkları bir emân mektubunda ayrıca Kûfe, Mâsebezân ve Mihricânkazef'i ona verip buranın komutanlığına tayin etmişlerdi. Bunun üzerine Hârûn b. Garîb kalkıp Bağdat'a gitmişti.[1712] O, Râzî zamanında daha da güçlenmiş nüfuzu artmış H.322/M.933 yılında vefat etmiştir.[1713]

I. 9. 22. Mûnis el-Muzaffer

Bu dönemde kaynaklarda Mûnis el-Muzaffer (مؤنس المظفّر) şeklinde[1714] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Mûnis'tir. Halife Muktedir döneminin en ünlü Türk şahsiyetlerinden birisi ordu genel komutanı Mûnis el-Muzaffer'dir. Mûnis el-Muzaffer Abbâsî ordusunda Türk asıllı askerlerden biri idi. Mûnis el-Muzaffer'in kökeni hakkında kaynaklarda net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat es-Sabî'nin el-Vüzerâ ve'l-Kuttab adlı kitabında bir yerde bu zatın adı Mûnis el-Kuşurî olarak zikredilmektedir.[1715] Yakut el-Hamevî'nin Mucemü'l-Buldan adlı kitabında Kuşurî Hazar bölgesinde bulunan Türklerin iskan ettiği Belencer şehri civarında bulunan bir köyün ismi olarak geçmiştir.[1716] Buna istinaden de Mun'is el-Muzaffer'in Hazar Türklerinden ve özellikle bu köyden olması ihtimali üzerinde durmaktayız. Çağdaş bütün yazarlar da bu kanaate vararak onun Türk olduğunu belirtmişlerdir.[1717]

Orduda gün geçtikçe ilerleyen Mu'nis, Halife Muktedir döneminde Abbâsî ordusunun genel komutanlığına kadar yükselmiştir. Halifeden sonra dönemin en önemli şahsiyeti olmuştur.[1718] Devletin İdarî ve askerî müessesinde tek söz sahibi olmuş, Cuma namazında Halife Muktedir'den sonra adı zikredilmiştir.[1719]

1712 İbnü'l-Esîr, VIII, 248; İbn Haldûn, *İber*, III, 338
1713 Arîb, *Sıla*, s. 67; Hemedânî, *Tekmile*, s. 255; İbnü'l-Esîr, VIII, 288; İbn Haldûn, *İber*, III, 398
1714 Zehebî, Mutazıd'ın kölesi, *Siyeru Alam*, 15, 56;
1715 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 310 ; es-Sâbî, *el-Vüzera ,* 374 ; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 56;
1716 el-Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, I, 408
1717 İsmail Yiğit bu kişiyi Türk asıllı bir Abbâsî Komutanı olarak tanıtmaktadır. Bak. İsmail Yiğit "*Mûnis el-Muzaffer*" DİA, İstanbul, 2006; XXXI, 148
1718 İsfahânî, *Eğani*, X, 333
1719 el-Kubeysi, Hamdan, *el-Halife Muktedir*, Necef, 1974, s. 313

Mûnis el-Muzaffer'in ismine Muvaffak'ın Zencîlere karşı yapılan savaşlara katılması esnasında karşılaşmaktayız.[1720] Mes'ûdî, Muvaffak'ın hapsettiği oğlu Mu'tazıd'ı hapisten çıkaran komutanlar içerisinde Mûnis'in de olduğunu söyler[1721]

Halife Mu'tazıd döneminde H.286/M.899 yılında Bedeviler üzerine gittiğini,[1722] yine bu yılda halife ordusunun komutanı olarak görev yapmıştır.[1723] H.287/M.900 yılında da Vasîf el-Hâdim'i bertaraf etmek amacıyla Halife Mu'tazıd tarafından gönderildiğini görmekteyiz.[1724] Suğûr bölgesinde Ebü's-Sâc 'ın komutanlarından Vasif'in isyanına karşı hilafet ordusunda görev yaptığı bilinmektedir.[1725]Böylece, gittikçe yükselen kariyeri onu devletin önemli şahsiyetlerinden birisine çevirmiştir. Halife Müktefî döneminde de halifelirin ordu komutanlığı görevini devam ettirmiştir. H.289/M.902 yılında Müktefî'nin Bedr'i öldürmesi üzerine isyan eden İshak el-Ferganî üzerine Mûnis gönderilmiştir.[1726]

Mûnis el-Muzaffer, Halife Muktedir'in hilafet makamına geçmesinde büyük rol oynamıştır.[1727] Aynı zamanda Halife Muktedir'i hilafet makamından uzaklaştıran İbnü'l Mu'tezz'in askerî darbesini bozguna uğratan önemli askerî kişiler arasında da bulunmuştur.[1728] Bu olaydan sonra Mûnis el-Muzaffer'in, Halife Muktedir yanında makamı daha da yükselerek Bağdat şehrinin Şurta teşkilatı komutanlığına tayin edilmiştir. Bu görevde gösterdiği başarılarından dolayı, halifenin itimadını kazanmış ve bunun akabinde H.298/M.910 yılında ordu genel komutanlığı görevine getirilmiştir.[1729] Böylece, devletin en önemli görevine gelerek bu andan itibaren artık devlet teşkilatını kontrolü altına almaya başlamıştır. Kısa zaman içinde orduyu tamamen kontrol etmiş ve tek komutanı olmuştur. Askerî görevinin yanında, bazı idarî görevleri de üstlenmiştir. H.301/M.913 yılında Halife Muktedir'in emri üzerine Mısır valiliğine tayin edilmiştir.[1730]

Mûnis el-Muzaffer Abbâsî Devleti'nin düşmanlarını bertaraf ederek uzun bir zaman onları etkisiz hale getirmiştir. Mısır bölgesine devamlı saldırılarda bulunan Fatımî

1720 Taberî, IX, 226
1721 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 228
1722 Taberi, X, 72
1723 Taberi, X, 73; İbnü'l-Esîr, VII, 496.
1724 Taberî, X, 79-80; İbnü'l-Esîr, VII, 497
1725 Taberi, X, 79; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 268; İbnü'l-Esîr, VII, 498
1726 Taberi, X, 94; İbnü'l-Esîr, VII, 522
1727 Arîb, *Sıla*, s. 32; İbnü'l-Esîr, VIII, 8
1728 Arîb, *Sıla*, s. 33; İbn Miskeveyh, I, 5; İbnü'l-Esîr, VIII, 14.
1729 Hemadânî, *Tekmile*, s. 204
1730 İbn Miskeveyh, I, 76

ordusunu birkaç defa bozguna uğratarak, onları Mısır topraklarından uzaklaştırmıştır.[1731] Sınır üzerinde bulunan Müslüman şehirlerine devamlı saldırılarda bulunan Bizans ordusuna onlarca askerî sefer düzenleyerek onları mal ve can kaybına uğratmıştır. Halife Muktedir döneminde devlet içerisinde ortaya çıkan bütün isyan hareketlerine son vermiş, elde ettiği bu askerî zaferlerden dolayı devlet içinde mertebesi daha fazla yükselmiştir.[1732]

Bir müddet sonra Mûnis el-Muzaffer İdarî kadroya göre artık sakıncalı bir kişi durumuna gelmiş ve bu kişiden kurtulmak amacıyla vezir İbnu'l-Fırat, Mûnis el-Muzaffer'in ordusunun masraflarından kurtulmak gerekçesiyle Halife Muktedir'den, onu ve ordusunu Bağdat dışına çıkarılmasını talep etmiştir.[1733] Fakat Halife Muktedir bunun yanlış bir karar olduğunu fark ederek onu tekrar Bağdat'a çağırmış; o da tekrar devletin en küçük idarî işlerinden başlayarak müdahale etmeye başlamıştır.[1734] Özellikle, vezirlerin tayini meselesinde büyük rolü olmuştur, istediği veziri görevinden alıp yerine askerî müesseseye iyi hizmet eden kişiyi tayin etmekteydi.[1735]

Bu sıralarda Karmatîler'in hac kafileleri üzerine saldırıları artmış ve devletin huzurunu bozmuşlardır. Mûnis el-Muzaffer, onların üzerine yaptığı birkaç saldırıdan sonra onları uzun bir zaman etkisiz hale getirmiştir.[1736] Cezire bölgesinde H.303/M.915 yılında isyan eden Hamdân isyanını Mûnis bastırmış ve onu Bağdat'a getirmiştir.[1737] Mûnis, H.307/M.919 yılında Azerbaycan'da bağımsız hareke eden Türk komutanYusuf b. Ebü's-Sâc'ın üzerine gitmiş ve onu Bağdat'a getirip hapsetmiştir.[1738]

Mûnis el-Muzaffer'in gün geçtikçe güçlenmesi, Halife Muktedir'in işine gelmiş ve Mûnis el-Muzaffer'in vasıtasıyla kendi düşmanlarını bertaraf etmiştir. Mûnis, Muktedir'in Hârûn'u kendi yerine geçireceğinden dolayı ve buna Nâzûk'un da destek olacağına dair şayialar ortaya çıkmıştır.[1739] Bunun üzerine Mûnis, Halife Muktedir'den onların hilafet sarayından uzaklaştırılmalarını talep etmiştir.[1740] Hârûn'u Şam ve Cezire bölgelerine tayin etti. Hârûn, Bağdat'tan uzaklaştırılmasıyla harekete geçen komutanlar Muktedir'i hal' edip Kâhir'e biat ettiler.[1741]

1731 es-Sâbî, *el-Vüzera*, s. 53
1732 Faruk Ömer, *el-Hilafetü'l-Abbâsîyye*, s. 448
1733 es-Sâbî, *el-Vüzera*, s. 53
1734 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 380
1735 ed-Dûrî, *Dirasât fi Asri'l-Abbâsî*, s. 218
1736 İbn Miskeveyh, I, 173
1737 İbnü'l-Esîr, VIII, 93
1738 İbn Miskeveyh, I, 48; Hemedânî, *Tekmile*, s. 211; İbnül Esîr, VIII, 102
1739 İbn Kesir, XI, 158
1740 İbn Miskeveyh, I,189
1741 İbnü'l-Esîr, VIII, 201; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, s. 382

H.317/M.929 yılında Halife Muktedir'i hilafet makamından uzaklaştırılması için yapılan askerî darbenin en önemli şahsiyetlerinden birisiyken aynı zamanda Halife Muktedir'i hilafet makamına tekrar iade eden planın da kurucusu olmuştur. Bu olaydan sonra Abbâsî Devletinde Mûnis el-Muzaffer karşısında duracak her hangi bir güç kalmamıştır.[1742] H.319/M.931 yılında Mûnis'in halife ile arası vezir Hüseyin b. Kasım yüzünden açılmıştır. Mûnis'in vezirin azlini ve mallarının müsadere edilmesini istedi. Ancak halife azli kabul etti. Müsadere etmeye yanaşmadı. Bu durum Mûnis'in hoşuna gitmedi. Halife bunu duyunca veziri azletmekten vazgeçti.[1743]

Mûnisten çekinen vezir halifeye oğlu Râzî'nin Mûnis tarafından halife yapılacağı hususunda bir dedikodu ile halifenin kafasının karıştırdı. Bunun üzerine halife daha önce gönderdiği Hârûn b. Garîbü'l-Hal'ı Bağdat'a gelmelerin emretti.[1744]

Halifenin Hârûn çağırması üzerene Mûnis endişe ve korkuya kapıldı. Hatta vezirin kendisine suikast hazırlığında olduğunu haber alınca Bağdat'ın artık kendisi için güvenli olmadığına kanaat getirerek H.320/M.932 yılında Musul taraflarına gitti.[1745] Fakat Mûnis el-Muzaffer'in devlette tek söz sahibi olması bazı kişilerin işine gelmemiştir. Bunların arasında Halife Muktedir de bulunmuş ve Mûnis el-Muzaffer'den kurtulmak amacıyla büyük çabalar harcanmıştır. Fakat Mûnis el-Muzaffer, Halife Muktedir'in ve ona yardım eden kişilerin gerçek niyetlerini anladıktan sonra Bağdat'ı terk edip Musul şehrine gitmiştir. İki taraf arasında anlaşmanın sağlanması amacıyla yapılan birkaç yazışma sonuçsuz kaldıktan sonra her iki taraf savaşa hazırlanmıştır. Halife Muktedir büyük bir ordu başında Bağdat'tan harekete geçerek savaş bölgesine ulaşmış ve iki taraf arasında vuku bulan savaşta Halife Muktedir'in ordusu yenilmiş, kendisi de öldürülmüştür.[1746]

Muktedir öldürüldükten sonra Mûnis el-Muzaffer ordusu ile Bağdat'a girmiş, kısa bir süre sonra Ebû Mansûr Muhammed b. Mu'tazıd'ı "Kâhir" lakabıyla halife ilan edilmesinde baş rol oynamıştı.[1747] Mûnis'in istemeyerek de olsa Kâhir'e biat etmiştir.[1748]

Başlangıçta yeni halife ile Mûnis el-Muzaffer'in arası çok iyiyken daha sonra yeni halife onun baskısından kurtulmak istemiştir. Halife bu hedefi gerçekleştirmek için Saciye Birlikleri ile iş birliği yapmıştır. Neticede Mûnis el-Muzaffer, hilafet sarayına girerken saray askerleri tarafından yakalanmış ve zindana atılmıştır. Daha sonra Halife

1742 İbn Miskeveyh, I, 264
1743 İbnü'l-Esîr, VIII, 232; İbn Haldûn, *İber*, III, 390
1744 İbnü'l-Esîr, VIII, 233; İbn Haldûn, *İber*, III, 390.
1745 İbn Miskeveyh, I, 233; İbnü'l-Esîr, VIII, 238
1746 Mes'ûdî, IV, 305; İbn Miskeveyh, I, 236
1747 İbnü'l-Esîr, VIII,244; İbn Haldûn, III, 338
1748 Arîb, *Sıla*, s. 159; Hudari Bek, a.g.e., s. 358

Kâhirin emri üzerine Mûnis el-Muzaffer, en önemli komutanı Buleyk ve onun oğlu Ali idam edilmişlerdir.[1749] Böylece, Halife Muktedir döneminde Abbâsî ordusunun en yetenekli komutanlarından biri olan Mûnis el-Muzaffer'in hayatına son verilmiştir.[1750] Tarif es-Sübkerî tarafından yakalanarak öldürülmüştür.[1751]

Kahir Mûnis biraz da çekindiği için ordu genel komutanlığına Balık oğlu Ali'yi de hacib tayin etmiştir. Ancak Kahir fırsat kolluyordu bu ikisini de öldürmüştür. [1752]

I. 9. 23. Nasr el Kuşûrî el- Hâcib

Bu dönemde kaynaklarda Nasr el-Kuşûrî (**نصر القشوري**) şeklinde[1753] geçen bir diğer önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır.

Abbâsî Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden birisi de Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'dir. Türk asıllı bu kişi Mûnis el-Muzaffer gibi devlet içinde yaşanan birçok olayda rol oynamıştır. Nasr el-Kuşûrî el-Hâcib Hazar Türklerinden olup Hazar bölgesinde bulunan ve Türklerin şehri olarak bilinen Belencer civarından Kuşûrî isimli bir köyden gelmektedir.[1754]

Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'in Halife Mu'tazıd döneminde Abbâsî Devleti'nin hizmetinde bulunduğunu görmekteyiz. H.281/M.895 yılında Mu'tazıd'ın ordusunda Hamdânîlerden Hüseyin b. Hamdân'ın yakalanması için Nasr'ı göndermiştir.[1755] H.282/M.895 yılında Hâricî Hârûn eş-Şari'nin yakalanmasında da yine bu komutan görevlendirilmiştir.[1756] Halife Muktedir'in ilk yıllarında H.296/M.908 yılında Nasr el-Kuşurî el-Hâcib bu göreve tayin edilmiştir. Aynı beldeden olan Muktedir'i iktidara taşıyan Mûnis'in onun bu makama getirilmesinde etkili olabileceği akla gelecek ilk ihtimaldir.

Nasr el-Kuşurî el-Hâcib halifenin Hâcibi olduktan sonra hilafet sarayının önemli ve sözü geçen şahsiyetlerinden birisi olmuş ve Muktedir ona çok güven duyduğu için iki oğlunun eğitim işi ile Nasr el-Kuşûrî el-Hâcibi görevlendirmişti. O da bu görevi ünlü

1749 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 313; İbn Miskeveyh, I, 268; İbnü'l-Esîr, VIII, 260
1750 İbn Miskeveyh, I, 265
1751 İbn Miskeveyh, I, 268; İbnü'l-Esîr, VIII, 260; İbn Haldûn, *İber*, III, 392.
1752 İbnü'l-Esîr, VIII, 261; İbn Haldûn, *İber*, III, 392.
1753 Taberi, X, 39; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 246; İbnü'l-Esîr, VII, 466
1754 Makdîsî, *Ahsenü't-Tekasim*, s. 51; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l Buldân*, I, 498
1755 Taberi, X, 39; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 246; İbnü'l-Esîr, VII, 466
1756 İbnü'l-Esîr, VII, 470

tarihçilerinden es-Sûlî'ye havale etmiştir.[1757] İlme önem verdiğini yine Suli eserinde ifade etmektedir. Sûlî'nin anlatımına göre; Râzî'nin hocalarına ödenmesi gereken parayı annesi vermeyince Sûlî, bu durumu Nasr b. el-Hâcib'e bildirmiş o da "İstediğin her şeyi malımdan al" demiştir. Yine onun bir başka anlatımında Nasr'ın çok farklı bir yönü de ortaya çıkmaktadır. Bir keresinde Sûlî'yi şikayet ettiklerinde Nasr, buna hemen itibar etmemiş durumu incelemek üzere Sûlî'yi çağırmış olayın sebebini sormuştur. O da durumu anlatmış, okuttuğu kitapları incelemiştir. Daha sonra da Hâcib kitapları halifeye götürmüş ve asılsız söylentiler ortadan kalkmıştır.[1758]

Nasr el-Kuşurî el-Hâcib, Hâciblik işleri yanında devletin idarî işlerinde üstlenmiştir. O, H.306/M.918 yılında Muktedir tarafından vezir İbnu'l-Fırat ve oğlu Muhsin'in görevlerinden uzaklaştırılmalarında ve devlet tarafından malları müsadere edilmesi konusunda önemli rol oynayan kişilerden birisi idi.[1759] Aynı zamanda vezirlik atamasında etkili olduğunu görmekteyiz.[1760]

Nasr el-Kuşurî el-Hâcib, Mûnis el-Muzaffer ile işbirliği yaparak ortak düşmanları olan İbnu'l-Fırat ve oğlu el-Muhsin'in üçüncü kez görevlerinden uzaklaştırılmaları ve idam edilmelerinde büyük rolü olmuştur.[1761] Yine İbnu'l-Fırat'ın görevine Muhammed b. Ubeydullah el-Hakanî'nin geçmesinde de önemli payı olmuştur.[1762] Fakat vezirin Mûnis el-Muzaffer ile iyi ilişki kurması Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'i kızdırmış, çünkü Nasr el-Kuşurî el-Hâcib ile Mûnis el-Muzaffer arasında nüfuz rekabeti başlamıştır. Bu sebepten dolayı Nasr el-Kuşurî el-Hâcib desteğini vezirden keserek H.313/M.925 yılında görevinden uzaklaştırılmasında ve yerine Halife Muktedirin annesinin özel katibi el-Hasib'in vezirlik görevin geçmesinde rol oynamıştır.[1763]

Gördüğümüz gibi Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'in, Halife Muktedir tarafından devletin İdarî işleri hakkında alınan kararlarda büyük etkisi olmuş, vezirlik görevine ulaşmak isteyen kişiler önce Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'e yakınlık göstererek daha sonra onun yardımı ile vezirlik görevine ulaşmışlardır. Çünkü bu kişiler onun bu meselede halifeyi ne derece etkileyen bir şahıs olduğunu bilmekteydiler. Örneğin vezirlik görevine geçmek isteyen Yusuf es-Sac'ın katibi Ebû Abdullah Muhammed b. Halef el-Nirmanî önce kendisini Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'e yakın tutmuş ve bu görevi üstlenmek için Nasr el-

1757 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 25
1758 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 26
1759 İbn Miskeveyh, I, 66
1760 Arib, *Sıla,* s. 39-40
1761 İbnü'l-Esîr, VIII,155
1762 İbn Miskeveyh, I,127; İbnü'l-Esîr, VIII,155.
1763 Arîb, *Sıla*, s. 108

Kuşurî el-Hâcib'e onbin dinar para sözü vermiştir.[1764] Fakat İbn Mukle, Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'e daha fazla para vereceği sözünü verdiği için Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'in desteğini kazanmış ve vezirlik görevine ulaşmıştır.[1765]

Nasr el-Kuşurî el-Hâcib devletin siyasî ve İdarî işlerinin yanına devletin bazı askerî görevlerini de üstlenmiştir. Karmatîler'i Bağdat'tan uzaklaştırmak amacıyla Bağdat'tan hareket eden kalabalık bir Abbâsî ordusunun komutanlığını yapmıştır.[1766] Karmatîler ile yapılan savaşta büyük üstünlük göstermiş ve Karmatîler'i bozguna uğratmıştır. Savaş sona erdikten sonra hastalanarak H. 316/ M.928 yılında vefat etmiştir.[1767]

I.9.23.1 Muhammed b. Nasr el-Kuşurî el-Hâcib

Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'in vefatı üzerine Muktedir, Muhammmed b. Nasr el-Kuşurî el-Hâcib'i babasının görevine tayin etmiştir. Onun da, babası gibi devlet içinde birçok olayda damgası bulunmuş ve Halife Muktedir tarafından alınan kararlarda rolü büyük olmuştur.

H. 310/M.923 yılında Musul bölgesinde Kürtler tarafından başlatılan isyanın bastırılması için Halife Muktedir'in emri üzerine büyük bir askerî gücün başında harekete geçmiş, isyana son vererek isyancılardan yaklaşık seksen kişiyi esir alarak Bağdat'a göndermiştir.[1768] Aynı yılda devletin sınır bölgeleri üzerinde bulunan Bizans kalelerine saldırıda bulunmuş, Bizanslıları can ve mal kaybına uğratmıştır.[1769]

Gördüğümüz gibi Muhammed b. Nasr el-Kuşûrî el-Hâcib Abbâsî Devleti'nde ünlü şahsiyetlerinden birisi olmuş, fakat devlet içinde haddini aştığı için Mûnis el-Muzaffer'in teklifi üzerine Halife Muktedir onu H.317/M.929 yılında Hâciblik görevinden alıp yerine Yakut adlı birisini tayin etmiştir.[1770]

1764 İbn Miskeveyh, I, 167
1765 İbn Miskeveyh, I, 184
1766 İbnü'l-Esîr, VIII, 181
1767 İbn Miskeveyh, I, 180-183
1768 İbnü'l-Esîr, VIII, 136
1769 İbnü'l-Esîr, VIII, 136
1770 İbnü'l-Esîr, VIII, 200

I.9.24. Nâzûk et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda Nâzûk (نازوك)şeklinde[1771] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Nâzûk'tur. Bağdâdî, bunu Müktefî'nin kölelerinden olarak bildirirken[1772] Arîb, Mu'tazıd'ın kölelerinden olduğunu belirtir.[1773]

Abbâsî Devleti'nin bu döneminde hizmet eden diğer Türk kökenli şahsiyet Nâzûk et-Türk'îdir.[1774] H.306/M.918 yılında Halife Muktedir'in emri üzerine Bağdat şurta teşkilatının başına getirilmiş ve kısa bir müddet sonra büyük bir nüfuz ve güç sahibi olmuştur.[1775] H.307/M.919 yılında Halife Muktedir'in emri üzerine Şam valiliğine tayin edilmiştir.[1776] H.310/M.922 yılında Nâzûk Bağdat emniyet görevliliğine getirilmişti

Nâzûk, devrin önemli komutanlarından biri olan Mûnis ile beraber hareket ettiği aralarında iyi bir dostluk kurduğu tarihi olaylarda ortaya çıkmaktadır. H.312/M.924 yılında Mûnis tarafından verilen bir görevi yerine getirmek için, vezir İbnu'l-Fırat'ı gün ağarmadan evinden alıp Dicle nehri kenarında Mûnis el-Muzaffer'in içinde oturduğu bir kayığa bindirmişlerdi. Nâzûk, devrin önemli bir diğer Türk komutanı Hârûn b. Garîb ile uzun süre mücadeleleri olmuştur. Hatta bir keresinde bu gerginliğe iki komutanın askerleri de iştirak etmiştir.[1777]

H.317/M.929 yılında Halife Muktedir'i ikinci defa hilafet makamından uzaklaştıran askerî darbenin liderlerinden birisi idi. Nihayet yağma işi durmuş ve kopan fitne dinmişti. Nâzûk hilâfetin hâciblik görevini üstlenince el-Musâfiye yaya askerlerinin çadırlarının kaldırılmasını emretmişti. Yaya askerler Nâzûk'u görünce durumlarından şikâyette bulunmak ve maaşlarını istemek için ona doğru yaklaşmışlar, ancak Nâzûk ellerinde kılıçlarıyla bu adamların kendisine doğru geldiklerini görünce kendisine saldıracaklarını zannederek kurtulmağa çalışıp kaçmağa başlamıştı. Onlar da bunu fırsat bilip Nâzûk'u takip etmiş ve Nâzûk bir gün önceden kendi eliyle bizzat kapattığı bir kapının önüne varınca ona yetişmişler ve kapının önünde onu yanında bulunan hizmetçisiyle birlikte öldürmüşlerdir. Bu yaya askerleri Nâzûk'u ve hizmetçisini halkın görebileceği bir yerde Dicle nehri sahilinde asmışlardı

1771 İbn Miskeveyh, I, 189; İbnü'l-Cevzi, XIII, 154; İbnü'l-Esîr, VIII, 200; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 49
1772 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, 146
1773 Arîb, *Sıla*, s. 75
1774 es-Sabi, *Rüsum Darü'l-Hilafe*, Thk. Mihail Avvad, Bağdat, 1964, s.9
1775 İbnü'l-Esîr, VIII, 110
1776 İbnü'l-Esîr, VIII, 121
1777 İbn Miskeveyh, I, 189; İbnü'l-Esîr, VIII, 200

I.9.25. İbn Râik

Bu dönemde kaynaklarda İbn Râik (ابن رائق) şeklinde[1778] geçen bir diğer önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklar mezkur kişiyi et-Hazerî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.[1779]

Halife Mu'tazıd'ın kölelerinden Râik el-Hazari'nin oğludur.[1780] Baba Râik'in Mu'tazıd ve Müktefî dönemlerinde halifenin önde gelen komutanları içerisinde bulunduğunu H.293/M.906 yılında Kûfe dolaylarında Karmatîlerin saldırılarının şiddetlenmesi üzerine merkezden gönderilen ikinci komutanlar arasında Râik el-Hazeri'nin de gönderilmesinden[1781] anlamaktayız.

H.317/M.929 yılında Bağdat emniyet müdürlüğü görevinden Nâzûk azledilmiş yerine Râik'in oğulları tayin edildi. Kısa bir süre sonra İbn Râik H.318/M.930 yılında emniyet görevliliğinden azledilerek Ebû Bekr Muhammed b. Yakut bu göreve getirilmişti.Bir müddet sonra Mûnis'in baskısıyla H.319/M.931 yılında o da azledilmiş Râik'in oğulları İbrahim ve Muhammed'i de Yâkût emniyyet görevliliğine tayin edildi.[1782]

H.320/M.933 Muktedir ile Mûnis arasında vuku bulan Muktedir'in öldürülmesiyle devam eden mücadelede Muhmammed b. Râik, Mûnis'ten korkarak Medain'e gitmiştir. Daha sonra Basra'ya gitmiş buranın yönetimini almıştır.[1783]

Râzî onu hacib yapmak istemiş fakat bu görevi kabul etmemiş rakibi Muhammed b. Yakut bunu kabul etmesi üzerine bu görevi almak için Bağdat'a ondan daha erken ulaşmak istemiş fakat Halifeden bir mektup alınca geri dönmüş Vâsıt'a dönmüştür.[1784]

İbn Râik merkezdeki gelişmelerden haberdardı ve bu gelişmelerden her zaman yararlanmaya çalışıyordu. Deylemlîlerden kaçan Beckem'in ordusu Bağdat'a gelmişler burada duramayınca Basra ve Vâsıt hakimi İbn Râik bunları yanına çağırmış ve bu askerlerde İbn Râik'in yanına katılmışlardır.[1785]

1778 İbn Miskeveyh, I, 211; İbnü'l-Esîr, VIII, 225; İbn Haldûn, *İber,* III, 390
1779 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 76; Taberi, X, 127; İbnü'l-Esîr, VII, 545
1780 Zirikli, VI, 308
1781 Taberi, X, 127; İbnü'l-Esîr, VII, 545
1782 İbn Miskeveyh, I, 211; İbnü'l-Esîr, VIII, 225; İbn Haldûn, *İber,* III, 390; Muhammd Hüdari Bek, a.g.e., s.397
1783 İbnü'l-Esîr, VIII, 248
1784 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 76
1785 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb,* IV, 383; İbn Miskeveyh, I, 332; İbn. Esir, VIII, 303; İbn Haldûn, III, 402

Beckem'in katılmasıyla güçlenen İbn Râik gelirleri merkeze göndermedi vezirin bunu halifenin nezdinde onun aleyhine kullanmaya başlaması üzerine İbn Râik, muhtemelen halifeyle arasının açmamak için gelirlerini gönderdi. Üst makamda bir görev istedi. Devlet işlerinin kendisine verilmesini istiyordu. Râzî bunlara kulak asmamıştı.[1786]

O dönem hakkında oldukça doyurucu bilgi veren Türk tarihçi Es-Sûlî Halife Râzî'nin, devlet otoritesinin oldukça zayıf bir duruma geldiği sırada hilâfet makamına zorla getirildiğini halifenin bizzat kendisinin söylediğini ifade etmektedir.[1787] Devlet erkanı arasındaki nüfuz mücadelesinin halifelerin hayatına mal olduğunu bilen ve gören Râzî, hilâfette ve hayatta kalabilmesi tamamen kendi iradesi dışında başkalarının vereceği kararla mümkün olduğunu bildiği için halifeliğinin ikinci yılında, H.324(936) yılında Basra ve Vâsıt valisi aslen Türk[1788] olan Muhammed b. Râik'i Bağdat'a davet ederek onu Emîrü'l-ümerâ tayin etti.[1789] Böylece Abbâsî hilafetinde yeni bir on yıllık dönem başlamıştır.

Bir takım idarî düzenlemeler yaptıktan sonra[1790] H.325/M.936 yılında itaatten çıkan el-Berîdîye karşı Halifeyle sefere çıktı gelirlerini göndermesi için uyardı. O da kabul etti.[1791] Ödeyeceğini taahhüt edince Râik geri döndü.[1792] Hucariye askerlerinin de katılmasıyla güçlenen Berîdîler Basra'ya saldırdı. İbn Râik'in Basra valisini kovdu.[1793] Bunların üzerine Berîdîlere karşı Beckem gönderilmiş Beckem bunları yenmiş[1794] el-Berîdî, Übülleye kaçmak zorunda kaldı. Beckem de Ahvaz'a girerek buraya yerleşti.[1795]

Berîdî, İkbal komutasında Basra'nın yakınında Matara'da İbn Râik askerleriyle savaşmışlar ve Berîdîler burada galip gelmiş ve birçok esir almıştır. Basralıların ve Berîdîlerin barış tekliflerini reddeden İbn Râik onların cephe almalarına neden olmuştur.[1796] Bunun üzerine İbn Râik iki Türk komutanla hem karadan hem denzden ordu sevketmiş Berîdî Basra halkının yardımıyla bu orduları Basra'dan çıkarmaya muvaffak oldu.Bunu haber alan İbn Râik nemen bizzat kendisi Vâsıt'tan harekete

1786 İbn Miskeveyh, I, 351; İbn. Esir, VIII, 322
1787 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 86
1788 Hazar Türkleri'nden olan Komutan Raik el-Hazari'nin oğludur. Bak. Taberî, XI, 211, ayrıca bak. Es-Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 86
1789 Suli, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 86; İbn Miskeveyh, I, 351; İbnü'l-Esîr, VIII, 324; İbn Haldûn, *İber*, III, 401
1790 Bu idari düzenlemeler için bak. Fatih Güzel, *Abbâsîler'de Emîrü'l-Ümerâlık Müessesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya, 2005.
1791 İbnü'l-Esîr, VIII, 329
1792 İbnü'l-Esîr, VIII, 331; İbn Haldûn, *İber*, III, 402
1793 İbnü'l-Esîr, VIII, 333
1794 İbn Miskeveyh, I, 371; İbnü'l-Esîr,VIII, 335
1795 İbn Miskeveyh, I, 371; İbnü'l-Esîr, VIII, 335
1796 İbn Miskeveyh, I, 372; İbnü'l-Esîr, VIII, 335

ederek Basra'ya yürüdü. Beckem'e da orduyla kendisine katılmasını istedi. Beraber Basra'yı kuşatmalarına rağmen çarpışmalar netice vermemesi üzerine kuşatmayı kaldırmıştır.[1797]

Muizzüddevle İbn Büveyh ile el-Berîdi'nin Fars bölgesinden kendilerine doğru harekete geçtiklerini haber alınca İbn Râik, Beckem'i Ahvaz'a gönderınişti. Beckem kendisine Ahvaz'ın harp işleri ile haracının verilmesi halinde oraya gidebileceğini söylemiş, İbn Râik da onun bu isteğini kabul ederek Ahvaz'a göndermişti. Yakın dostarı tarafından İbn Râik Beckem'e Ahvaz'ı vermenin yanlışlığı kavratılınca Beckem'i buradan uzaklaştırma yolunu aramıştır.[1798]

Bu arada el-Berîdî'nin askerlerinden bir grup geceleyin İbn Râik'i dört bir tarafından hücum ederek üzerine saldırmış ve hezimete uğratmışlardı. İbn Râik bu şekilde mağlup olduğunu görünce el-Berîdî'nin ganimet olarak ele geçirmemesi için yanındaki ve ordugâhındaki her şeyin yakılmasını emredip bir grup askerle birlikte Ahvaz'a doğru yola koyulmuştu. İbn Râik Ahvaz'a geldiğinde Beckem'in etrafında bulunan adamlardan bir grup onu tutuklamasını tavsiye etmişlerse de Beckem buna yanaşmamıştı. Bir kaç gün Ahvaz'da ikamet eden İbn Râik Vâsıt'a geri dönmüştü.[1799]

H.326/M.937 yılında Muizzüdevle Ebu'l-Hüseyin ile Berîdî Ahvaz'a saldırmış Beckem bunlara karşılık vermiş başarıl olamayan Beckem Râik 'den askerlere dağıtmak üzere para göndermesini yanında yoksa Bağdat'tan göndermesini istemiş İbn Râik Bağdat'a Beckem de Vâsıt'a gelmiş. Büveyhîler de Ahvaz'a yerleşmiştir.[1800]

İbn Râik, Ahvaz üzerine yürüyüp Büveyhoğullarını buradan çıkarmaları için Beckem'e yardımcı kuvvetler göndermiş, Büveyhoğullarını Ahvaz'dan çıkardıkları takdirde Ahvaz valiliğini kendisine vereceğini bildirmişti. Ancak Beckem Bağdat'a hakim olmak arzusu ile Vâsıt'ta ikamet etmiş, İbn Büveyh üzerine yürümemiştir. Bunun için İbn Râik, Ebû Abdullah el-Berîdî'ye Beckem'e karşı işbirliği yapmaya davet etmiş ve onu Vâsıt'tan çıkarmasını istemişti. Bu durumu haber alan Beckem, ilk önce el-Berîdî'nin üzerine yürümüş yenmiştir.[1801]

Beckem'in niyeti bu saldırısıyla el-Berîdî'yi bertaraf edip ve İbn Râik ile olan ilişkilerini koparmaktı. Beckem'in gönlünde yatan Bağdat şehri idi. Hemen Berîdîyle

1797 İbnü'l-Esîr, VIII, 341
1798 İbn Miskeveyh, I, 375; İbnü'l-Esîr, VIII, 335, İbn Haldûn, *İber*, III, 404
1799 İbn Miskeveyh, I, 376; İbnü'l-Esîr, VIII, 339
1800 İbn Miskeveyh, I, 379; İbnü'l-Esîr, VIII, 341
1801 İbn Miskeveyh, I, 388; İbnü'l-Esîr, VIII, 343,

anlaşmış[1802] Beckem H. 326/ M.938 yılında Vâsıt'tan Bağdat'a girip şehri hakimiyeti altına almış, Râzî ile karşılaşıp Halife tarafından İbn Râik'in yerine Emîru'l-ümerâlığa tayin edilmişti.[1803] Râik'in yanındaki komutanlar Beckem'e katılınca İbn Râik saklanmıştır.

Bu arada İbn Râik'ın lehinde olumlu bir gelişme olur. Râzî'nin yanında bulunan bir grup Karmatî, Beckem'in başarı mektubu gelmeden Râzî'nin yanından ayrılırlar ve devamlı irtibat halinde oldukları İbn Râik'e katılırlar. Bunun üzerine İbn Râik, gizlendiği yerden çıkar ve H.327/M.938 yılında Bağdat'a hakim olur.[1804]

Durumu haber alan Râzî, Beckem'e durumu bildirdi. Bu arada Hamdânîler barış talep etti. Barış yapıldı[1805] Üçü Bağdat'a döndüler. Aradığı desteği bulamayan Râik Bağdat'tan ayrıldı. Beckem'den barış teklif etti. Talebi kabul edilen İbn Râik, Diyarımudar, Harran ve Kınnesrin valiliğine atandı. Beckem H.327/M.939 yılında Bağdat'a girdi.[1806]

İbn Râik, H.328/ M.939 yılında Şam'ı tamamen ele geçirmiş ve buraları istilâ etmişti. İbn Râik, Şam'a girdiğinde Humus'a gidip önce burayı ele geçirmiş, sonra Humus'tan hareketle Şam'a varmıştı. Beckem'in öldürülmesinden sonra askerlerin bir kısmı Tüzün, Hachac, Nuştekin gibi komutanlar Şam'a İbn Râik'e katılmışlar onu Irak'a dönmeye teşvik etmişlerdir.[1807] Bu yılda Ebû Bekr Muhammed b. Râik, Şâm havalesinden Bağdat'a geri dönerek Emîrü'l-ümerâ makamına geldi. Beckem'in öldürülmesinden sonra ona bağlı Türkler Musul'a gitmiş, ancak İbn Hamdân'dan beklediklerini göremeyince Şam'a, İbn Râik'in yanına gitmişlerdi. Bu Türkler arasında ileri gelen komutanlardan Tüzün, Hachac, Nûştegin ve Saygûn gibileri yer almakta idi.[1808]

H.330/M.941 yılında Bağdat'a ulaşan İbn Râik'in ordusuyla Gürtekin'in ordusuyla karşılaştı. Günlerce süren savaşta bir netice alınamadı son anda Gürtekin'in kaçması üzerine Müttaki İbn Râik'i ikinci kez Emîrü'l-ümerâ tayin etti.[1809] İbn Râik, Basra ve Vâsıt'ı Berîdîlere iltizam etmişti. Bunlara iltizam bedellerini ödemeyince Vâsıt üzerine yürüdü. Anlaşma ile mesele halloldu.[1810]

1802 İbn Miskeveyh, I, 384; İbnü'l-Esîr, VIII, 344
1803 İbnü'l-Esîr, VIII, 346; İbn Miskeveyh, I, 397
1804 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 209; İbn Miskeveyh, I, 405
1805 İbn Miskeveyh, I, 406
1806 İbn Miskeveyh, I, 409
1807 İbn Miskeveyh, II, 20; İbnü'l-Esîr, VIII, 375
1808 İbn Miskeveyh, II, 13; İbnü'l-Esîr, VIII, 374.
1809 İbn Miskeveyh, II, 22; İbnü'l-Esîr, VIII, 376; İbn Haldûn, *İber*, III, 411
1810 İbn Miskeveyh, II, 23; İbnü'l-Esîr, VIII, 379

İbn Râik Mısır'a yürümek üzere Arîş'e doğru hareket etmiş, Muhammed b. Tuğc el-İhşîdî onunla karşılaşarak çarpışmalara girişmiş, el-İhşîdî mağlup olup geri çekilmişti.[1811]

Daha sonra İhşîd Muhammed b. Tuğc, kardeşi Nasr b. Tuğc'u kalabalık bir ordu ile İbn Râik üzerine göndermişti. İbn Râik İhşîdoğullarının üzerine büyük bir orduyla geldiklerini haber alınca Şam'tan hareket ederek onlara doğru yürümüş ve her iki ordu «el-Lücûn» denilen yerde karşılaşmışlardı. Bu savaş sonunda Ebû Nasr Hüseyin b. Tuğc'un askerleri yenilmiş ve Ebû Nasr öldürülmüştü.[1812]

Gerginleşen Mısır ilişkilerinde yeni bir gelişme olur. Dımaşk'a kaçan İbn Râik, Muhammed b. Tuğc'a bir elçi heyeti göndererek yeniden barış teklifinde bulundu. Aynı zamanda o, mumyalattığı Hüseyin b. Tuğc'un cesediyle beraber bir mektup ve oğlu Müzâhim'i de göndermiş, mektubunda Hüseyin b. Tuğc'un öldürülmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirip, özür dileyerek isterse intikam için oğlunu öldürebileceğini ifade etmiştir. Fakat İbn Tuğc Müzâhim'i güzel bir şekilde karşılamış ve ona hil'at giydirerek bazı hediyelerle babasına göndermişti. Muh. b. Tuğc'un bu davranışı iki komutan arasında yumuşama sağlamış ve ardından da bir anlaşma yapılmasını kolaylaştırmıştır. Bu anlaşmaya göre İbn Râik, Remle dahil olmak üzere Mısır tarafını Muh. b. Tuğc'a bırakırken, Şam bölgesinin geri kalan vilayetlerini kendisi almıştır. Ayrıca İbn Tuğc yıllık 140 bin dinar ödemeyi kabul ederken karşılıklı olarak esirlerin salıverilmesi de kararlaştırılmıştır.[1813]

İbn Râik Bağdat'a dönünce Tüzün de bulunduğu bir grup komutanla Beridîlere katıldı. Ve bunlar çok güçlendi. İbn Râik onu tatmin etmek için İbn Şirzad'ı Berîdî adına vezir tayin etti. Ancak bu bile onun Bağdat'a yürümesine mani olmadı. Bu sefer İbn Râik, Berîdîyi vezirlikten azletti.[1814]

Berîdîler H.330/M.942 yılında Bağdat'a girince Halife Müttakî ve Râik Musul'a kaçtılar.[1815] Burada Halife, İbn Râik'e güvenemeyince Hamdânîlerden yardım istedi. Halife İbn Râik ve Hamdânîler arasında görüşmeler sürerken toplantıların uzuması üzerine İbn Râik ayrılmak istemiş fakat müsaade edilmemişti. Söz dinlemeyen İbn Râik atına binerken Hamdân tarafından çekilmiştir. Bunun üzerine yere düşün İbn Râik ile

1811 İbn Miskeveyh, I, 414; İbnü'l-Esîr, VIII, 363,
1812 İbn Miskeveyh, I, 414; İbnü'l-Esîr, VIII, 364.
1813 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 288-290; Makrîzî, *Hıtat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 253
1814 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 340; İbn Miskeveyh, II, 23; İbnü'l-Esîr, VIII, 379; İbn Haldûn, *İber*, III, 411
1815 İbn Miskeveyh, II, 25

Hamdânın adamları arasında bir arbede yaşamıştır. Neticede İbn Râik, H.330/M.942 yılında öldürülmüştür.[1816]

I.9.26.Beckem et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda Beckem (بجكم) şeklinde[1817] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Beckem'dir. Kaynaklar mezkur kişiyi et-Türkî olarak belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.[1818]

Mâkân b. Kâkî'nin veziri oları Ebû Ali el-Ârız'ın kölelerinden ve hizmetçilerindendi. Sonra Beckem, Mâkân b. Kâkî'den ayrılıp Mâkân'ın bazı adamlarıyla birlikte Merdâvîc'e katılınış, daha sonra Merdâvîc'i öldüren grup arasında yer alınış, Halkı Merdâvîc'e karşı kışkırtanlar ve onun ölümüne sebep olanlar şunlardı: İleride Bağdat askerlerinin başkomutanı olacak olan Tüzün, Yarûk, İbn Buğra ve Muhammed b. Yınal et-Tercümân ve onlara muvafakat eden Beckem et-Türkî idi. Türkler Merdâvîc'i öldürdükten sonra iki ayrı gruba ayrıldılar.[1819] Beckem, diğerinden daha kalabalık olan ikinci grupla el-Cibâl bölgesine doğru çekilmişlerdi. Bu ikinci grup Dînever ve çevresinin haracını ve vergilerini toplayıp Nehrevân'a gitmişler ve oradan halîfe Râzî'ye mektup yazıp Bağdat'a gitme isteklerini dile getirmişlerdi. Halîfe Râzî'nin bu isteklerini kabul etmesi üzerine Bağdat'a gelip yerleşmişler, ancak el-Hucâriyye askerleri bundan pek memnun olmayıp kendilerini devamlı rahatsız etmişti. Bu arada Basra'nın da hâkimi bulunan ve Vâsıt'ta yaşamakta olan Hazar Türklerinden İbn Râik Türklere yazdığı bir mektubunda onları yanına çağırmıştı.[1820] Türkler Beckem'in komutası altında Vâsıt'a varmışlar, Beckem ve adamları İbn Râik'in yanında bir müddet daha kalmışlardı.

İbn Râik onu Ahvaz'a göndermiş, bunun üzerine Ahvaz'a gelip el-Berîdî'yi oradan çıkararak şehre hâkim olmuştu. el-Berîdî daha sonra Muizzüddevle İbn Büveyh ile Fars bölgesinden Ahvaz'a gelmiş ve Ahvaz'ı Beckem'den geri almışlardı. Bunun üzerine Beckem, Ahvaz'dan Vâsıt'a geçerek, orada yerleşmişti. Vâsıt'ta iyice yerleşen

1816 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 340; İbn Miskeveyh, II, 28; İbnü'l-Esîr, VIII, 382; Suyûtî, *Târîhu'l-*Hulefa, s. 395
1817 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 106; İbn Miskeveyh, I, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 298; İbn Kesir, XI, 200
1818 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 106; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 337; İbn Miskeveyh, I, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 298
1819 İbn Miskeveyh, I, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 298.
1820 İbnü'l-Esîr, VIII, 303,

Beckem'in gönlü gittikçe Bağdat'a meyletmeye başlamıştı. Ama bütün bunlara rağmen hâlâ İbn Râik'a olanı bağlılığını sürdürüyor ve görünüşte ona itaat ediyordu. Hattâ Beckem'in askerlerinin taşıdığı sancaklarda «Beckem er-Râikî» ibareleri yazılı idi.[1821] Berîdîlerle İbn Râik ve gerekse Beckem'in emrindeki askerler Basra'ya yaklaşıp halkıyla çarpışmalara girişmişler, Nihayet çarpışmalar netice vermeyince İbn Râik ve Beckem karargâhlarına geri dönmüşlerdi.[1822] Beckem'in niyeti bu saldırısıyla el-Berîdî'yi bertaraf edip ve İbn Râik ile olan ilişkilerini koparmaktı. Beckem'in gönlünde yatan Bağdat şehri idi.

İbn Mukle'nin Râzî Billâh ile birlikte kendisini Emîrü'l-ümerâlığa tayin etmeyi düşündüklerine dair mektubu Beckem'in eline ulaşınca gerçekten Emîrü'l-ümerâlığa heves etmiş ve İbn Râik'a olan bağlılığından vaz geçerek sancakları üzerine yazdırmış olduğu bu ibareleri hemen sildirmiş ve Vâsıt'tan hareketle H.326/M.938 yılında Bağdat'a gelmek üzere harekete geçmişti.[1823]

İbn Râik onun Bağdat'a gelmesini istemiyordu. Beckem, Râzî'nin geriye dönmeyi tavsiye eden mektupları ulaşınca alıp yere atmış ve buna hiç kulak asmamıştı. İbn Râik Beckem'in gelmesi üzerine Bağdat'tan ayrılıp Ukbarâ'ya gitmiştir. Beckem, 326/ M.938 yılında Bağdat'a girip şehri hakimiyeti altına almış, Râzî ile karşılaşıp Halife tarafından İbn Râik'in yerine Emîrü'l-ümerâlığa tayin edilmişti.[1824] Beckem daha sonra Râzî Billâh'm imzasıyla İbn Râik'in yanında bulunan kumandanlara mektuplar yazdırmış ve Bağdat'a geri dönmelerini sağlamıştır. Gerçekten İbn Râik'in yanında bulunan kumandanlar bu emir üzerine ondan ayrılıp tümüyle geri dönmüşlerdi.[1825]

Nâsırüddevle b. Hamdân her yıl Bağdat'a göndermesi gereken iltizam bedellerini göndermemiş, Halife Râzî de bundan dolayı ona bir hayli içerleyerek Beckem'i onlara karşı 327/ M.938 yılında göndermişti. İki ordu el-Kuheyl denilen mevkide Hamdânîlerle karşılamış, şiddetli çarpışmalara girişmişler, neticede Nâsirüddevle mağlup olarak geri çekilmiş ve adamları Nusaybin'e kadar kaçmışlardı. Beckem burayı da aldı. Halifeye başarı mektuplarını gönderdi.[1826]

Râzî 'nin yanında bir grup Karmatî askerler vardı. Bunlar başarı mektubu gelmeden ayrılmışlardı. İbn Râik bunlarla mektuplaşmakta idi. Bu Karmatîlerin Bağdat'a

1821 İbn Miskeveyh, I, 332; İbnü'l-Esîr, VIII, 313; İbn Haldûn, *İber*, III, 402
1822 İbn Miskeveyh, I, 375; İbnü'l-Esîr, VIII, 335.
1823 İbn Miskeveyh, I, 395; İbnü'l-Esîr, VIII, 347, İbn Haldûn, *İber*, III, 406
1824 İbn Miskeveyh, I, 397; İbnü'l-Esîr, VIII, 346.
1825 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 106; İbn Miskeveyh, I, 395; İbnü'l-Esîr, VIII, 347; İbn Haldûn, *İber*, III, 406
1826 İbn Miskeveyh, I, 404; İbnü'l-Esîr, VIII, 353.

ulaşmaları üzerine İbn Râik gizlendiği yerden çıktı ve H.327/M.938 Bağdat'a hakim oldu.[1827]

Durumu haber alan Râzî, Beckem'e durumu bildirdi. Bu arada Hamdânîler barış talep etmesi üzerine barış yapılmıştı.[1828] Üçü birlikte Bağdat'a döndüler. Bunun üzerine aradığı desteği bulamayan Râik Bağdat'tan ayrıldı ve barış yapmak istediğini bildirince de Beckem tarafından Diyarımudar, Harran, Kınnesrin valiliğine atandı.[1829]

Beckem H.328/M.939 yılında Ebû Abdullah el-Berîdî ile anlaşmış kızıyla evlenip onunla akrabalık bağı kurmuştu.[1830] Aralarının iyi olduğu bu günlerde el-Berîdî Beckem'e gönderdiği bir mektupta el-Cibâl bölgesine hareket etmesini, Büveyhoğullarını yok etmek üzere birlikte hareket etmeye davet etmişti. Bu davet üzerine, Beckem yakın adamlarından Ebû Zekeriyyâ es-Sûsî komutasında 500 kişilik bir askerî Ebû Abdullah el-Berîdî'nin yanına göndermiş.[1831] Bu komutan el-Berîdî'yi Sûs ve Ahvaz'a yürümeye teşvik etmişti. Halbuki Abdullah el-Berîdî'in asıl niyeti Beckem'i Bağdat'tan uzaklaştırdığı anda oraya gidip şehrin hâkimiyetini ele geçirmekti. Ebû Zekeriyyâ onu Ahvaz'a harekete teşvik etmesine rağmen Berî©î savaşa yanaşmıyordu. Ebû Zekeriyyâ durumu sezince derhal Beckem'e bir mektupla olup bitenleri ve Abdullah el-Berîdî'nin düşüncesini bildirmişti. Beckem yoluna devam ettiği bir sırada bu mektubu alınca son derece hızlı koşan atlara binerek derhal Bağdat'a geri dönmüş ve askerlerini arkada bırakıp kendisi bir an evvel Bağdat'a geri dönerek el-Berîdî'nin tuzaklarına engel olmuş ve onu vezirlikten azletmiştir. Ayrıca Beckem, el-Berîdî'nin idaresindeki Vâsıt'a hareket etmiş. Vâsıt'a ulaştığında şehirde hiç kimseyi bulamamış, o gün burayı tamamen ele geçirmiştir. Berîdî de Basra'ya kaçmıştır.[1832]

Râzî, H.329/M.940 yılında vefat etmiş yeni halife seçimi için Beckem'in gelmesi bekleniyordu. İlk defa bir Türk komutan, halife seçimi konusunda farklı davranmıştır. O, Bağdat7ta istişare heyeti kurularak halife seçmelerini istemiştir ve neticede heyet Müttakî'yi seçmiştir.[1833]

Basra'ya kaçan Abdullah el-Berîdî H.329/M.940 yılında Mezâr'a bir ordu göndermiş, buna karşılık Beckem de Tüzün komutasında bir orduyu bunlara karşı çıkarmıştı. Her iki ordu çarpışmalara girişmiş, ilk anda Tüzün mağlup olmuş hemen

1827 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 209; İbn Miskeveyh, I, 405
1828 İbn Miskeveyh, I, 406
1829 İbn Miskeveyh, I, 409
1830 İbn Miskeveyh, I, 409
1831 İbn Miskeveyh, I, 410; İbnü'l-Esîr, VIII, 361.
1832 İbn Miskeveyh, I, 412; İbnü'l-Esîr, VIII, 362.
1833 İbn Miskeveyh, II, 2; İbnü'l-Esîr, VIII, 368

Beckem'e mektup yazıp oraya yetişmesini istemişti. Beckem de hemen Vâsıt'tan hareket edip oraya gelmiş ve onlara galip gelmiştir. Ancak bu savaş esnasında Beckem arkasından ansızın gelen bir adam tarafından H.329/M.940 yılında öldürülmüştür.[1834]

Suli onun ilme düşkün olduğunu anlatmaktadır.[1835]

Sûlî yeni seçilen halifeyle analaşamayınca Beckem'in yanına gitmiştir. Vâsıt halkı kendisine başvurarak edibin her hafta cuma günü Mescitte kendilerine vaaz yapmasını istemişlerdir. Sûlî, böyle bir şeyi kendi kenti ve doğduğu yer olan Bağdat'ta bile yapmadığını söylemiş ise de emir Beckem'in nazik ısrarı üzerine kabul etmiştir. Sûlî, ilim ve İlim ehlini seven emirin Arapça'yı az bildiği için konuşmaktan çekindiğini ve bu konuda :"Telaffuzda hata yaparım diye Arapça konuşmaktan korkuyorum, çünkü reisten çıkan bir hata çirkindir" dediğini, bununla beraber sorulduğunda güzel cevaplar verdiğini söylemektedir. sini çeken Sûlî vaaz vermekten vaz geçmiş ve hatta halk ile olan toplantılarına da ara vermiştir.Bunun üzerine halk arasında, Sulî'nin vaaz ve toplantılarını durdurmasına emir Beckem in sebep olduğu hususunda asılsız dedikodular yayılmış,hatta bazıları,emirin iyi Arapça bilmediğini ima ederek "Acaba o, Sûlî'den şiir veya nahiv mi okuyor yoksa ondan hadis mi dinliyor" şeklinde onunla alay etmişlerdir. Hakkında çıkan bu dedikodulardan çok müteessir olan emir bu konuda "Ben bir insanım, her ne kadar ilim ve edebiyat bilmesem de yer yüzündeki edip alim ve sanatkarların yanı başımda olmalarını ve benden ayrılmamalarını isterim" diyerek halkın alaylı dedikodularının ötesinde kendisinin ilme karşı büyük sevgi ve saygısının olduğunu belirten bir cevap vermiştir.

İbn Kesir,[1836] Beckem'in çok zaman parasını çölde, yer altına gömüp sakladığını belirterek onun aşırı bir zenginliği sahip olduğunu belirtmiştir. Bosworth[1837] da Beckem'in bastırmış olduğu paralardan bahseder. Metal paranın bir yüzünde Halifenin adı ve mührünün yer aldığını, diğer yanında "Yegane zafer İnsanlığın efendisi Emir Bechem'e aittir."

1834 İbn Miskeveyh, II, 8; İbnü'l-Esîr, VIII, 371; İbn Haldûn, *İber*, III, 410
1835 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 194; İbnü'l-Cevzi, XIV, 10
1836 İbn Kesir, XI, 201
1837 Bosworth, "The Turks In The Islamıc Lands Up To The Mıd-11 th Century"

I. 9. 27. Tüzün

Bu dönemde kaynaklarda Tüzün (توزون) şeklinde[1838] geçen bir diğer önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar mezkur kişinin Türklüğünü çok açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar.[1839] Tüzün, Beckem gibi Deylemlîlerin yanında bulunmaktaydı. O, Merdâvîc'e karşı halkı kışkırtanlar ve onun ölümüne sebep olanlar içerisinde bulunmaktaydı. Türkler Merdâvîc'i öldürdükten sonra iki ayrı gruba ayrıldılar.[1840] Bir grup, Tüzün tarafından Hachac ile birlikte İmâdüddevle b. Büveyh'in yanına gitmişti. Tüzün'ün bunların yanında kısa bir süre kaldığı ardından Beckem'e katıldığı onun hakkında verilen bilgiler anlaşılmaktadır.

Abdullah el-Berîdî H.329/M.940 yılında Beckem'e karşı Basra'dan Mezâr'a bir ordu gönderdiği esnada, Beckem de Tüzün komutasında bir orduyu bunlara karşı çıkarmıştır. Her iki ordu çarpışmalara girişmiş, ilk anda Tüzün mağlup olmuş hemen Beckem'e mektup yazıp oraya yetişmesini istemişti.[1841]

Beckem'in öldürülmesinden sonra ona bağlı Türkler Musul'a gitmiş, ancak İbn Hamdân'dan beklediklerini göremeyince Şam'a, İbn Râik'in yanına gitmişlerdi. Bu Türkler arasında ileri gelen komutanlardan Tüzün, Hachac, Nûştegin ve Saygûn gibileri yer almakta idi.[1842] Tüzün'ün, yanına katılmasıyla güçlenen İbn Râik, Şam havalesinden Bağdat'a geri dönerek ikinci kez Emîrü'l-ümerâ makamına gelmiştir.

İbn Râik'le beraber askeri mücadeleler yapan Tüzün, bir müddet sonra Berîdîlere katılmıştır. Tüzün'ün yanına geçtiği komutan Emîrü'l-ümerâ oluyordu. Bu onun güçlü bir komutan olduğunu ve büyük bir askerî güce sahip olduğuna delâlet eder. Neticede Berîdîler Bağdat'a gelerek İbn Râik'in yerine Emîrü'l-ümerâ olmuştur. Ancak bu çarpışmalar sonunda Bağdat halkı yenilip geri çekilmiş, el-Berîdî ve adamları da Dâru'l-hilâfe'yi tamamen ele geçirerek istilâ etmişlerdi. Ebû'l-Hüseyin el-Berîdî, Tüzün'ü Bağdat'ın doğu kesimi, Nûştekin'i de batı kesimi emniyet amirliklerine tayin

1838 İbn Miskeveyh, I, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 298.
1839 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 356; İbnü'l-Cevzi, XIV, 39; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 110; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefayât*, II, 216
1840 İbn Miskeveyh,I, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 298.
1841 İbn Miskeveyh, II, 8; İbnü'l-Esîr, VIII, 371.
1842 İbn Miskeveyh, II, 13; İbnü'l-Esîr, VIII, 374,

etmişti.[1843] Müttakî daha cömert davranarak Tüzün'ü H.330/M.941 yılında Bağdat'ın her iki yakası emniyet amirliğine tayin etmiştir.[1844]

Bu arada Tüzün beraberindeki askerlerle müzakerelere girişerek muhtemelen Berîdîlerin yıkılması planını gerçekleştirmek üzere bir araya gelmişlerdir. Bu arada aralarından Nûştekin bu görüşmelerin mahremiyetine ihanet ederek durumu el-Berîdî'ye iletmiş, el-Berîdî de gereken tedbirleri alıp yanında Deylemîlerden bir grup muhafız bulundurmuştu. O anda Tüzün Nûştekin'in ihanetini anlamış ve geri dönüp yanında bulunan kalabalık bir Türk askerî grubuyla birlikte Nüştekin'in üzerine yürümüş ve onu öldürmüştür.[1845]

Olayın duyulmasından sonra Ebû'l-Hüseyin el-Berîdî Vâsıt'a kaçmış oradan Hamdânoğullarına sığınan Halife Müttakî ile savaş yapmak için hazırlık yapmıştır. Bu çarpışmalar sırasında Tüzün, Hachac ve diğer Türkler İbn Hamdân'ın yanında kalmışlardı.[1846] Tüzün'ün bu sefer Hamdânoğullarına yardım etmesiyle Emîrü'l-ümerâlık makamına bu ailenin geçmesini sağlamıştır.

Nâsirdüddevle kardeşine H.331/M.942 yılında Ebû Abdullah el-Kûfî ile birlikte mal göndermiş, bu mal ve paraları Türklere dağıtmasını istemişti. Tüzün ve Hachac bunu haber almış, her ikisi Seyfüddevle'ye karşı gelerek isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Seyfüddevle hemen bu malları kendisi almış, onlardan kaçırarak olduğu gibi Bağdat'a göndermiş ve bu arada Tüzün'ü el-Câmide'ye, Hachac'ı da Mazarâ'ya göndererek buraların gelirlerini toplayıp getirmelerini emretmişti.[1847]

Seyfüddevle Vâsıt'tan kaçtıktan sonra Türkler karargâhlarına geri dönmüş, fakat Tüzün ve Hachac arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkarak hangisinin emîr olacağı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdi. Nihayet çeşitli tartışmalardan sonra Tüzün emîr olacak, Hachac da ordu komutanlığını yürütecekti. Bu anlaşmalarından sonra kendi aralarında sıhrî akrabalık da tesis etmişlerdi.[1848] Tüzün kendilerine son derece güvendiği iki yüz kölesiyle birlikte Hachac üzerine yürümüş Hachac'ı yattığı yerde basarak ve gözlerine mil çektirmiş kör etmiştir.[1849]

Tüzün, Seyfüddevle'nin Bağdat'a vardığını haber alınca derhal ibn Kayıglıg'ı üç yüz kişilik bir kuvvetle Vâsıt'ta yerinde vekil bırakarak kendisi Bağdat'a doğru hareket

1843 İbn Miskeveyh, II, 28; İbnü'l-Esîr, VIII, 383.
1844 Taberî, XI, 333; İbnü'l-Esîr, VIII, 383.
1845 İbn Miskeveyh, II, 28; İbnü'l-Esîr, VIII, 384.
1846 İbn Miskeveyh, II, 29; İbnü'l-Esîr, VIII, 384,
1847 İbn Miskeveyh, II, 39, İbnü'l-Esîr, VIII, 394,
1848 İbn Miskeveyh, II, 40; İbnü'l-Esîr, VIII, 396.
1849 İbn Miskeveyh, II, 42; İbnü'l-Esîr, VIII, 398.

etmişti. Seyfüddevle, Tüzün'ün Bağdat'a doğru gelmekte olduğunu öğrenince derhal kendisine bağlı askerlerinden aralarında el-Hasan b. Hârûn'un da bulunduğu ordu birlikleriyle Harp Kapısı'ndan ayrılmıştı. Seyfüddevle Bağdat'tan ayrılınca Tüzün Bağdat'a girmiş, el-Müttakî lilllâh ona hil'atler giydirerek Emîrü'l-ümerâmakamına tayin etmişti.[1850]

Tüzün uzun süre Berîdîlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Berîdîlerin Vâsıt'ı istilâ etmeleri üzerine oraya giden Tüzün, onları kötü bir yenilgiye uğratmıştır. Berîdîlerden kaçıp kendisine sığınan İbn Şirzad'ı katip edndi. Halife bunun üzerine saltanatın merkezini terk edip Musul'a gitti.[1851] Muhtemelen Halife bu kişinin gelemesinden rahatsız olacak ki, hemen merkezi terk etmiştir.

Tüzün bu durumu Vâsıt'ta iken öğrendi hemen Bağdat'a döndü. H.332/M.943 sonra Tekrit'te bulunan Hamdânîlerle yaptığı savaşı kazandı.[1852] Seyfüddevle tekrar saldırıya geçse de yenilmekten kurtulamadı. Halife Nasıruddevle ile Nusaybin'e daha sonra Rakka'ya kaçtı.[1853] Tüzün'ün Musul'da olmasından dolayı Büveyhîler, Vâsıt'ı işgal etti. H.333/M.943 yılında bunların üzerine yürüdü. Müizzüddevleyi yendi Vâsıt'ı ele geçirdi. [1854]

Müttaki merkezi terk edip Hamdânîlere sığınmasıyla Bağdat'ı ele geçireceklerini zannediyordu. Hamdânîlerin Tüzün'e yenilmesinden sonra, Tüzün'le anlaşmakatan başka çaresi kalmadığını anlayan Müttakî, gönderdiği elçiler vasıtasıyla ona ve vezirine itaat edip boyun eğeceğine dair yeminler etmesini istemiş, Tüzün de bu yeminleri ettikten sonra gelen elçiler vasıtasıyla durumu mektupla halifeye bildirmişti. Tüzün'ün yaptığı bu yeminlere şahit olan kimseler de halifeyi emin kılmak için mektuplar yazıp Tüzün'ün verdiği söz ve ettiği yeminleri tekit etmişlerdi.[1855]

Bu arada Halife tam emin olamamış ki, Muhammed b. Tuğc'la da bir görüşme yapmıştı. Onun ancak Mısır'da kendini koruyabileceğini bildirmesi, İbn Tuğc'un Tüzün'e karşı koyamayacak bir güçte olduğunu göstermektedir. Halifenin de merkezi terk etmeyi düşünmediği anlaşılmaktadır. Tuğc'dan da Bağdat'a gitme noktasında gereken desteği alamayan Müttakî, tekrar Bağdat'a doğru hareket etmişti. Halife Müttakî Bağdat'a doğru yola devam ederken «Heyt» denilen yerde konaklayarak Tüzün'e mektuplar yazmış ve verdiği yeminleri tekrar etmesini istemişti. Müttakî'nin gönderdiği

1850 Taberî, XI, 338; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb,* IV, 340; İbn Miskeveyh, II, 44; İbnü'l-Esîr, VIII,399.
1851 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 341; İbn Miskeveyh, II, 48
1852 İbn Miskeveyh, II, 48; İbnü'l-Esîr, VIII, 407
1853 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 341; İbn Miskeveyh, II, 49; İbnü'l-Esîr, VIII, 408
1854 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 262; İbn Miskeveyh, II, 50; İbnü'l-Esîr, VIII, 408; İbn Haldûn, *İber*, III, 416
1855 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s. 278; İbn Miskeveyh, II, 67; İbnü'l-Esîr, VIII, 412

elçiler Tüzün'e varmış ve Tüzün tekrar aynı yeminlerle halifeye sadık kalacağını gelen elçilere bildirmiş ayrıca bu hususu yazıya dökmüştü. Arkasından Tüzün, Bağdat'tan hareket ederek halifeyi yolda karşılamaya çıkmıştı. «es-Sindiyye» denilen yerde halifeyi karşılayan Tüzün onu gördüğü anda atından inerek toprağı öpmüş ve şöyle demişti: «İşte görüyorsunuz, ettiğim yeminlere sadık kaldım ve size itaatimi arz ediyorum.» Bu davranışından sonra Tüzün, el-Müttakî ve yanında bulunan vezir ve diğer adamları gizlice göz hapsine almış ve onların hepsini el-Müttakî'nin haremi ile birlikte kendi çadırında misafir etmişti. Hemen arkasından el-Müttakî'nin gözüne çektirdiği bir sürme ile gözlerini kör etmiş, bunu gören el-Müttakî'nin hanımları, çoluk çocuğu ve hizmetçileri avazları çıktığı kadar bağırmaya başlamışlardı. Halifenin gözlerine mil çeken ve onu kör eden Tüzün hemen H.333/M.944 yılında ertesi gün onu ve yanında bulunan adamlarını tutuklayarak Bağdat'a doğru harekete geçmişti.[1856]

Tüzün'de bunun yerine halifeliğe getirmek için araştırmalar yapmış. Ona Halife Müktefî'nin evlâdından el-Müstekfî tavsiye edilmiş ve onun devletin hazineleri hakkında bilgisinin olduğu belirtilmişti. Bunun üzerine Türk komutan da onu yanına getirmiş, beyat etmiş ve orada bulunan Müslümanlar da bu beyata katılmışlardı.[1857]

Tüzün H.334/M.945 yılında el-Müstekfî Billâh ile Musul'a hareket etmek üzere Bağdat'tan ayrılmış, Nâsirüddevle b. Hamdân üzerine yürümüşlerdi. Çünkü Nâsirüddevle bu yıl ödemesi gereken iltizam meblağını ödememiş, ayrıca Tüzün'ün yanından kaçan bazı hizmetçileri de istihdam etmişti.[1858] Onları mağlup ettikten sonra Büveyhilerin Vâsıt'a saldırmaları üzerine halifeyle oraya gitmiş onların kaçmaları neticesinde de Berîdîlere buraları iltizam edip dönmüştür.[1859]

Emîrü'l-ümerâ Türk Tüzün sara hastalığına müptela idi. Halife Müstekfi'yi hilafete getirdikten bir müddet sonra vefat etmiş ve Bağdat'ta otorite kaybolmuştu Türk komutanlardan Emîrü'l-ümerâ Tüzün H.334/M.945 yılında Bağdat'taki evinde vefat etmiştir.[1860]

1856 Mes'ûdî, IV, 342; İbn Miskeveyh, II, 74; İbnü'l-Esîr, VIII, 419
1857 İbn Miskeveyh, II, 78; İbn Kesir, XI, 198
1858 İbn Miskeveyh, II, 82; İbnü'l-Esîr, VIII, 448,
1859 İbn Kesir, XI, 211; İbnü'l-Esîr, VIII, 445.
1860 İbnü'l-Esîr, VIII, 448; İbn Haldûn, *İber*, III, 419

I. 9. 28. Tekin et-Türkî

Bu dönemde kaynaklarda Tekin el-Hazerî (تكين الخزري) şeklinde[1861] geçen bir diğer önemli Türk Komutan Tekin'dir. Kaynaklar mezkur kişiyi Hazarlardan olduğunu belirterek Türk olduğu konusunda ittifak halindedirler.[1862]

Tekin et-Türkî Halife Mu'tazıd'ın ünlü ordu komutanlarındandır. Halife Muktedir döneminde Hazarlara karşı gönderilen elçilik heyetinde yer almıştır.[1863] Yine onun dönemi boyunca dört defa Mısır valiliğini üstlenmiştir.

Onun bu dönem içinde yapmış olduğu en büyük görev Mısır valiliğidir. O, bu göreve ilk defa Muktedir tarafından H.298/M.910 yılında atanmıştır. Ebû Mansur Tekin'in zamanda Bedevî Berberîler Mısır'ın batısında isyan ettiler. Hatta, sayıları 100 bine ulaşan Fatımî ordusu İskenderiye'ye kadar gelmişlerdi. Bunun üzerine Ebû Mansur Tekin halifeden yardım istedi. Halife de içinde daha sonra Mısır valisi olan Ahmet b. Kayıglık'ın bulunduğu bir orduyu Mısır'a göndermiştir. Bu isyandan kurtulan Tekin, Mûnis tarafından H.303/M.915 yılında azledilinceye kadar Mısır valiliğinde kalmıştır.[1864]

Bundan uzun bir süre sonra Tekin, H.307/M.919 yılında Mısır'a vali oldu. Mısır'da Fatımî tehlikesi hala bitmemişti. Onlarla Nil nehri üzerinde ve karada yapılan savaşı kazandı. Tekin, H.308/ M.921 yılında Hadım Munis tarafından azledildi.[1865] Tekin tekrar bu göreve H.312/M.924 yılında atandı. Ebû Mansur Tekin'in bu valiliği yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Halife Muktedir özellikle Mısır ordusunun isteği üzerine onu buraya atamıştır. Tekin Mısır'a geldiğinde daha evvelden yapmadığı bir uygulama yapmış, Ahmed b. Tolun gibi divanlara kendi adamlarını atamıştır. Onun bu seferki valiliğinin uzun sürmesinin sebebi belki de budur. Bu arada Ebû Mansur Tekin, kendisinden önceki vali Hilâl b.Bedr'in ordunun sayısının azaltılması uygulamasını da başarı ile tamamlamış, Mısır'da sulh ve sükunu sağlamıştır. Muktedir'in yerine geçen Kâhir de onun valiliğini onaylamıştır. Valiliği döneminde Mısır'ı büyük ölçüde istikrara kavuşturan Ebû Mansur Tekin, 16 Mart 933'te ölünceye kadar valiliğini sürdürmüştür.[1866]

1861 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, 267; Makrîzî, *Hıtat*, I, 327; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 464; İbn Haldûn, *İber*, IV, 311 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 171;
1862 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât* , s. 267; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 464
1863 İbn Fazlan, *Seyahatname*, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995, s. 24
1864 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 273; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 186
1865 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 286; Makrîzî, *Hıtat,* I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 195
1866 Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 281; Makrîzî, *Hıtat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 210

I. 9. 29. Buleyk

Bu dönemde kaynaklarda Buleyk (بُلَيق)[1867] ve Yelbak (يلبق)[1868] şeklinde geçen bir diğer önemli Türk Komutan karşımıza çıkmaktadır.

Abbâsî ordusunda bulunan Türk asıllı komutanlardan birisi de Buleyk olmuştur. Buleyk'in aslı hakkında elimizde bir belge yoktur. Fakat tarihçi Arib'e göre Buleyk Mûnis el-Muzaffer'in akrabası idi[1869] ve Mûnis el-Muzaffer'in yaptığı bütün savaşlara iştirak etmiş ve zaferlerin alınmasında önemli rol oynamıştır. H.303/M.915 yılında Hamdânîler üzerine gönderilen ordunun komutanlığını da Buleyk üstlenmiştir.[1870]

İsyanların en büyüklerinden olan Karmatî isyanları H.315/M.927 yılında yeniden ortaya çıktı.[1871] Bunun üzerine Muktedir, Yûsuf b. Ebü's-Sâc'a yazdığı mektupta Kûfe'ye doğru harekete geçmesini emretmişti. Bu arada Mûnis el-Muzaffer adamlarından Türk komutan Buleyk adında birisinin komutasında altı bin kişilik bir savaşçı grubunu Fırat nehrinin batı tarafında bulunan Karmatîler üzerine göndermişti. Özellikle Karmatîler'i Bağdat'tan uzaklaştırmak amacıyla kalabalık bir ordu başında harekete geçmiş ve Karmatîler'i kendi bölgelerine püskürtmeye muvaffak olmuştur.

Askerî görevinin yanında bazı idarî görevler de üstlenmiştir. Halife Muktedir öldükten sonra Halife Kâhirin Hâcibi olarak tayin edilmiştir. Ancak onun bu son görevi zoraki verilmişti. Mûnis, Buleyk ve oğlu Ali bunları Kâhir'e tamamen hakim olmuşlardı. Birbirlerinden emin değillerdi. Kâhir'den çekinmekte idiler Ali b. Buleyk sarayın kapısına nöbetçi dikmiş. Böylece saraya gelen giden gözetilecekti. Halifeye götürülün bir yoğurdun çanağına elinin batırarak bir yazının olup olmadığı araştırıldığı[1872] kaynaklarda geçmektedir ki, birbirlerinden emin olmamalarına işaret etmesi bakımından oldukça ilginçtir. Bu arada Buleyk ve oğlu Hucâriyye ve Sâcoğulları askerî birliklerini devre dışı bırakmanın yollarını arıyorlardı. Kâhir'in zor durumu bu askerlerin durumuyla birleşince Buleyk ve oğluna karşı ittifak kurmalarını sağlamıştır.

Buleyk'ın ve oğlunun ölümleri kaynaklarda bütün ayrıntılarıyla anlatılmış ve dramatik bir tablo çizilmiştir. H.321/M.933 yılında Kâhir, yukarda adı geçen ordu birlikleriyle hareke geçmişler Ali b. Buleyk'i kıskıvrak yakalayıp eline geçirmiş ve bunların her birini ayrı bir odaya kapatmıştı. Ordu birlikleri isyan edince Kâhir Billâh Ali b.

1867 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, IV, 313; İbnü'l-Esîr, VIII, 173; İbn Haldûn, *İber*, III, 392
1868 İbn Miskeveyh, I, 178: Arîb, *Sıla*, s. 133; Hemedânî, *Tekmile*, s.133
1869 Arîb, *Sıla*, s. 46
1870 İbnü'l-Esîr, VIII, 95
1871 İbn Miskeveyh, bu olayı 316/928 yılında vermektedir. Bak. I,182; İbnü'l-Esîr, VIII, 170,
1872 İbn Miskeveyh, I, 249; İbnü'l-Esîr, VIII, 250

Buleyk'in bulunduğu odaya giderek derhal boğazlanmasını ve başının kesilerek gövdesinden ayrılmasını emretmişti. Buleyk'in bulunduğu odaya gitmiş, leğeni önüne koydurtmuştu. leğenin içinde oğlunun kesik başını gören Buleyk ağlamağa başlamış, kesik başı alıp öperek ona sarılmış, kanını emmişti. Arkasından Kâhir, Buleyk'in de başının kesilmesini emretmiştir.[1873]

Bunların dışında Abbâsî Devleti'nin askerî ve idarî müessesesinde bulunan bir çok şahsiyetin aslı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Biz bu bölümümüzde bu dönem içinde adından en çok söz edilen komutanlar hakkında bilgi vererek iktifa edeceğiz..

1873 İbn Miskeveyh, I, 242; İbn Haldûn, *İber,* III, 392

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLERİN İKİNCİ DÖNEMİNDE İLİM VE KÜLTÜR HAYATINDA TÜRKLER

II.1. İlim ve Kültür Hayatına Genel Bir Bakış

İncelediğimiz bu dönem (H.232-334/M.847-945) İslâm Medeniyetinin zirveye ulaştığı bir devreyi kapsamaktadır. Yine bu dönem, ilim ve kültür faaliyetleri açısından, Ortaçağın altın devri olarak kabul edilmektedir. Acaba İslâm dünyasında görülen Medeniyette yükselişin sebebi neler olabilir? Bunlardan birisi hiç şüphesiz İslâm dünyasındaki savaş uğraşısını entelektüel etkinlik döneminin almasıdır. M.S. VII. yüzyıl civarında Müslümanlar o günkü dünyanın entelektüel liderleri olmaya başladılar.[1] Bu, bilimsel yapıtların Arapça'ya çevrilmesiyle gerçekleşmiştir. Bunun için öncelikle "Bilgelik Evi" diye tarif edilen, yüksek ilmî araştırmaların yapıldığı alimlerin toplanıp tartıştıkları, çoğunluğunu aklî ve tabiî ilimlerin oluşturduğu zengin bir kütüphane, değişik dillerden kitapların tercüme edildiği bürolar ve astronomik gözlemlerin yapıldığı rasathaneden oluşan araştırma merkezi olan Beytü'l-Hikme[2] kurulmuş ardından gözlemevleri ve hastaneler kurularak medeniyette ileri duruma gelinmişti.

Medeniyette yükselişin bir diğer sebebi de Abbâsîler devresi halifelerin ilme ve ilim adamlarına karşı son derece ilgi gösterdikleri bir dönem olmasıdır. Mesela VII. asrın sonlarından itibaren Hıristiyanlar, Müslümanların Yunan felsefesini öğrenmelerine yardımcı olmuşlardır. Halife Mansur'un (H.136/M.754-775) Bizans İmparatorlarına müracaat ederek matematik bilimine ait el yazmaları gönderilmesini istediği rivâyet edilmektedir.[3] Araştırmamız bu dönem İslâm Kültür ve Medeniyeti hakkında bilgi vermek değildir. Asıl maksadımız bu medeniyete Türklerin katkısının olup olmadığını, olduysa ne suretle etkisinin olduğunu ortaya koymak olacaktır.

1 Kahya, Esin; Topdemir, Hüseyin Gazi, *Türklerde Bilim,* Türk Düşünce Tarihi, Ankara , 2001, s.163
2 A. Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 64 daha geniş bilgi için bak. Demirci , Mustafa, Beytü'l-Hikme, İstanbul, 1996
3 Barthold, W. , *İslâm Medeniyeti Tarihi,* s.15

Türklerin ilmî durumuna geçmeden önce bir iki soruya açıklık getirmenin daha yararlı olacağı kanaatindeyim.

İslâm dünyasının Orta Çağ'ın en üstün uygarlığı haline gelişi ne suretle gerçekleşti? Bugünkü Batı Medeniyetinin de temeli olan İslâm Medeniyetini kuranlar ve yükseltenler acaba kimlerdi? Bu konuda Doğu'da ve Batı'da yapılan araştırmalar, en büyük payın Araplarla İranlılara ait olduğunu iddia etmektedirler. Türklerin bu ilmî faaliyetlerde ismini anmamaktadırlar. Şemsettin Günaltay'ın da dediği gibi, Bu yüksek Medeniyetin hakikî âmil ve müessirlerini tayin etmek ilmî bir vazife olduğu gibi bu âmiller arasında Türklerin bulunup bulunmadığını araştırmak da millî bir borçtur.[4]

Abdurrahman el-Bezzaz,[5] Abdullah Sahib,[6] Faruk Ömer son zamanlarda Naci Maruf[7] ve daha pek çok Arap asıllı yazar ve araştırmacı, "İslâm Kültürü ve Medeniyetinin tamamıyla Arap zeka ve dehasının bir ürünü" olduğunu iddia etmektedirler. Bir kere bu muazzam Medeniyeti sadece bir ırka iktisap ederek açıklamak, bu medeniyete yapılabilecek en büyük haksızlıktır. Kaldı ki bu sözlerin tamamen tersini düşünen Arap yazarlar da çıkmıştır. Bunlardan biri ünlü tarihçi ve sosyolog İbn Haldun'dur.

İbn Haldun bu dönemin ilmî durumu ile ilgili bizlere önemli bir bilgi vermektedir. "İslâm Kültür ve Medeniyetinin zirveye ulaştığı Abbâsîler döneminde bile, devlet ve iktidara sahip olma hırsları, Arapları ilim ve kültürden uzaklaştırdı, sosyal refahın getirdiği kolaylıklar nedeniyle de, onlar ilmi, sanatı ve diğer meslek gruplarının işlerini küçültücü işler olarak telakki ettiler ve bu işlere yanaşmadılar. Neticede bu sahaları Mevâlîye bıraktılar.[8] Daha da ileri götürerek şunları söylemektedir: "Ne gariptir ki müslüman bilginlerin büyük çoğunluğu, yabancı ırklara mensup kişilerden özelikle de Acemlerden çıkmıştır. Araplar arasında pek az kimse gösterilebilir ki, kitaba yada insan aklına dayanan ilimlerde temayüz etmiş olsun ayrıca Araplar medeniyetten oldukça uzak kalmış bir durumdaydılar, Medeniyetin özünü ise o dönemde Mevâlî tabir edilen gayri Arap unsurlar oluşturuyordu. Gramercilerin, hadisçi ve fıkıhçıların yanı sıra aklî ve naklî ilimlerde otorite olmuş

4 Günaltay, Şemseddin, *" İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii",* Adlı Sunum, I. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih kurumu, Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 19,
5 Abdurrahman el Bezzaz, *Islam and Arap Nationalism*, Londra, 1965 , s. 39,
6 Abdullah Sahb, Development et Questions D'Orient, Toulouse, 1972 (Arapça Tercümesi) Bağdat. (Tarihsiz), s. 33
7 Naci Maruf, *Urubetu'l-Ulema,* Bağdad, 1974, s. 42-43
8 İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 544

bilginlerin pek çoğu Mevâlîdendi. Ortam, yetişme tarzı ve Araplarla kaynaşmaları nedeniyle Arapça yazıp konuşsalar bile, köken olarak bunların hiçbiri Arap değildi"[9]
Mevâlîlerin Arap toplumunda gösterdikleri bu ilmî üstünlük, aklî dehadan Arap devlet adamlarının fevkalade rahatsız olduklarını, İbn Abdi Rabbih'de geçen şu ifadelerden anlamaktayız: Emevî devlet adamı İsa b. Musa; İbn Ebû Leyla'yı huzuruna çağırmış Irak, Mekke, Medine, Küba ve Yemen gibi Arapça ve Arapçanın öz yurdu olan şehirlerdeki fakihleri sormuş ve bunların bir bir, adı, şanı ve şöhreti ile Mevâlî yani Arap olmadıklarını öğrenince öfkesinden yüzü kıpkırmızı olmuş ve nerede ise karşısındakinin kafasını uçurmak istemiştir.[10]

Tıpkı buna benzer bir konuşma Emevî halifelerinden Hişam b. Abdülmelik ile Ata b. Ebi Rebiâ arasında geçmiştir. Emevî halifesi, Arap-İslâm şehirlerindeki büyük fakih ve diğer alimlerin hepsinin "Mevâlî" olduğunu öğrenince öfkesinden adeta çatlayacak bir hale gelmiştir. [11]
İbn Haldun'dan yıllar sonra Katip Çelebi de "Keşfu'z-Zunûn"[12] adlı eserinde, bu konuda İbn Haldun'la hemfikir olduğunu ifade etmiştir. Bu gerçeği asırlar sonra, Corci Zeydan,[13] Ahmet Emin[14] gibi pekçok yazar ve düşünür de aynı düşüncelere katılarak İslâm Kültür ve Medeniyetinin Arap olmayan unsurların büyük payı olduğu fikrini savunmaya devam etmişlerdir. Acaba bu Arap olmayan unsurların içinde hiç mi Türk yoktu?

İbn Haldun'un da dikkat çekip önemle vurguladığı gibi, Ortaçağ İslâm dünyasında bilim ve tefekkür alanında gerçekleşmiş olan atılımın, hamlenin, çok büyük ölçüde olmak üzere Doğu İslâm dünyasının eseri olduğu bilinmektedir. Doğu İslâm dünyası denince akla Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi ve buradaki ilim merkezlerini temsil eden Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana gibi şehirler gelmektedir. Buralarda Türklerin de yoğun olarak yaşadığı bilinen bir gerçektir. Hatta bu dönemde ortaya konan ilimlerin ilk öncüleri içinde Türkî olarak belirtilen ilim adamlarının bulunması Ortaçağ İslâm uygarlığının kurulmasında ve geliştirilmesinde Türklerin rollerinin olduğunu göstermektedir.

---

9 İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 544
10 İbn Abd Rabbih, *Ikdü'l-Ferid*, II, 262
11 İbn Abd Rabbih, *Ikdü'l-Ferid*, II, 262
12 Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî er-Rumî el-Hanefî (ö. 1067/1656) : *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'I-Funun,* (thk. Muhammed Şerâffettin Yaltkaya), I-II, İstanbul, 1941.
13 C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 54
14 Ahmet Emin, *Duha'l-İslâm,* I. 90

Bu konuda Aydın Sayılı[15] Ortaçağ İslâm dünyası uygarlığının, entelektüel ve tefekküre ilişkin kültürünün, başlangıç aşamalarından itibaren oluşturulmasında Türklerin hizmetinin geçtiğini belirtmektedir.

Yine bu konuda Leon Kohen'in sözleri oldukça manidardır. "Eğer Türklerin himmeti ve gayreti olmasaydı, İslâm Medeniyeti o kadar yükselmez ve o derece geniş iklimlere yayılamazdı."[16] Durum gerçekten Leon Kohen'in söylediği gibi miydi? Bundan sonra bu sorunun cevabını bulmaya çalışacağız.

II. 2. Türklerin İlmî Durumuna Bakış

İncelediğimiz Dönemde Türklerin ilmî durumunu ortaya koymadan önce aklımıza gelen şu sorulara bir göz atalım. Türklerin ilmî durumunu gösteren deliller nelerdir? Bu dönem İslâm Kültür ve Medeniyetinde ilim merkezleri nerelerdi? Buralarda Türklerin yeri ve etkinliği nedir? Onların bu medeniyetin gelişmesine gerçekten hizmetleri olmuş mudur? Ortaya çıkan ilim dallarının ilk öncüleri içerisinde Türkler var mıydı? Şayet varsa bu medeniyetin gelişmesinde emeği geçen Türk alimler kimlerdi ve hangi sahalarda hizmet etmişlerdi? İşte bu sorulara verilecek cevaplarla bu durum aydınlığa kavuşacaktır.

II. 2. 1. Bazı İlimlerin İslâm Dünyasına Tanıtılmasında Türklerin Rolü

Türklerin ilimle ilgilerinin olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. Bunlardan ilk örnek verebileceğimiz cebir ilmi olacaktır. Cebir ilminin ilk öncüleri arasında Türk olarak ifade edilen Abdülhamîd İbn Vâsi İbn Türk[17] ile Muhammed b. Musa el-Harezmî[18] bulunmaktadır. Özelikle Beytü'l-Hikme'nin bir bölümüne başkanlık yapan Muhammed b. Musa el-Harezmî, Brahmagupta'nın Sindhind'i ile Hint matematiğini ve sıfır rakamını, Batlamyus'un Mecisti'si, Oklid'in Elementler'i ile Helen Geleneği'nin geometrik sistemini, Diafantos denklemlerini ve Neo-

15 Sayılı, Aydın, "*Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri"*, Türkler, Ankara, 2002, V, 616
16 Günaltay, Şemseddin, a.g.m, s. 19
17 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist, s.* 273; ayrıca bak. Hüsnü Hamit, Matematiğin Tarih ve Tekamülüne Bir Bakış, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1955, sa. 329, s.12
18 Mustafa, er-Rufai, *Haderatu'l-Arab fi'l-Usuri'l-İslamiyye ez-Zahire,* Beyrut, 1968, s.235

Babillilerin kullandığı 60'lık ve 10'luk taban sistemi ile matematikteki kök(cebr) sistemini birleştirerek "Cebr" ilminin temellerini atmış ve bu ilme ilk defa müstakil bir hüviyet kazandırmıştır.[19] Bu isimler bize Türklerin cebiri daha önceden bildiklerini işaret etmektedir. Bilim tarihçisi Aydın Sayılı[20] Cebir sözcüğünün aslında Mezopotamya matematiğinden kalma ve aynı zamanda Sümerce menşeli bir sözcük olduğunu, cebir biliminin Milattan önce ikibin yılları sırasında Sümerliler zamanında mevcut olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkan Sayılı şu yorumu getirmektedir: "Bu sözcüğün Türkçe'ye benzeyen ve anlaşıldığına göre Türkçe ile akraba olan Sümerce kökenli oluşu çok ilginç sayılmak durumundadır. Tuhaf bir tesadüf eseri olarak, bu terimin ve adını teşkil ettiği bilim dalının İslâm dünyasında daha Diafantos'un cebre ilişkin çok değerli bilgiler ihtiva eden aritmetik kitabının Arapçaya tercümesinden önce iki Türk İslâm bilgini tarafından canlandırılıp temsil edildiğini görüyoruz. Bunlar, Abdülhamîd İbn Vâsi İbn Türk ile Muhammed İbn Musa el-Harezmî'dir."[21]

Cebir Avrupa'ya Harezmî yoluyla geçmiştir. Bu ise on ikinci asırda Arapça'dan Latince'ye yapılan çevirilerin bir sonucudur. Aritmetikte de on tabanlı konumsal sistem veya vaz'î sistem İslâm Dünyası'ndan Avrupa'ya geçmiştir. Bunda da Harezmî'nin büyük rolü olmuştur. Hatta bu yeni hesaplama sistemi bu sebeple el-Harezmî adının uğradığı bir değişiklik sonucu ortaya çıkan bir sözcükle ifade edilmiş bu sisteme algorizm adı verilmiştir. Harezmî bu hesaplama yöntemine Hint hesabı adını vermekteydi. Cebir kelimesi de Harezmî yoluyla bu matematik dalının adı olarak Avrupa'da tutunmuş ve yaygınlaşmıştır.[22] Bu kelime Harezmî kitabının adının bir sözcüğü olduğundan cebir sözcüğü bu alanın adı olarak Avrupa dillerine geçmiş orada aynen devam etmiştir.

Tercümeler yoluyla on ikinci asırda Avrupa'nın İslâm dünyasından öğrendiği bilimlerden biri de kimyadır. Cebirde olduğu gibi, kimyada da, bu bilim dalının adı Avrupa'ya doğrudan doğruya İslâm dünyasından alınmıştır. İslâm dünyasında kimyanın canlanması, cebirde olduğu gibi Yunanca çevirilerden önce başlamıştır. Bu sahanın en önde gelen temsilcisi Câbir İbn Hayyân es-Sûfî'dir.[23] Câbir Basralı'dır.

---

19 Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme,* s.186
20 Sayılı, Aydın, " *Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri" ,* Türkler, Ankara, 2002, V, 616
21 Sayılı, Aydın, *Abdülhamid İbn Türk'ün Karışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri, TTKY,* Ankara, 1962, s. 25
22 Jens Hyrup, "İbn Türk ve Harezmî'nin Temelindeki Cebirsel Gelenekler" çev. Melek Dorsay, Uluslarası Harezmî, Farabî, Beyrûnî ve İbni Sina Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1990, s. 270-300.
23 Zeki Necib Muhammed , *Hazaratu'l-Arab,* s. 19

Ancak onun kimyasında Çin ve İran'ın etkisi görülmektedir. Yine bu konuda ilginç bir yorum getiren Sayılı'ya göre kimya maddelerinden birinde Türklerin etkisinin olduğu belirtilmektedir. Sayılı bu yoruma, Câbir kimyasındaki Çin kimyası ile münasebetli görülen iksir fikrinden, öte yandan da bu kimyada belirgin bir yer işgal eden ve daha önceki Hellenistik Çağ Yunan kimyasında rastlanmayan nışadır maddesinden esinlenerek ulaşmaktadır. Nışadırın bu kimyada ön planda bulunuşu İran etkisi olarak yorumlanmaktadır. Ancak Sayılı, bu kelimeyi şöyle tahlil etmektedir. Divânu Lugâti't-Türk'te geçen Çayardı bölgesinde kullanılan "dır" kelimesini tahlil ederek "nişadır"da bir Türkistan etkisinin olabileceği yorumunda bulunmaktadır.

Sayılı bu konuyla ilgili olarak şu yorumu getirmektedir. "O zamanlar özellikle Kirman ve Mâverâünnehir veya daha genel adla Türkistan yörelerinden elde edilen bu maddeye, yani nışadıra, Çince'de verilen ad nao-şa idi. Uygur hakanlarının onuncu asırda Çin sarayına gönderdikleri hediyeler arasında nışadırdan da söz edilmektedir. Demek ki bu madde Türkler arasında iyi tanınmaktaydı ve Çinliler için de makbul bir hediye, bir ithal malı yerine geçmekteydi. Fars'tadaki nışadır sözcüğünün kökeni itibarıyla Farsça olmadığı anlaşılmaktadır. Kısmî bir ses benzerliğine rağmen Farsça'ya Çince'den geçtiği düşüncesi de fonetik bazı mülâhazalar dolayısıyla ihtimal dahilindedir. Aslının Soğdça olduğu düşünülmüşse de bu yoldan kelimenin sonundaki dır, tir veya dur kısmı izahsız kalmaktadır. Türkçe'sinin çatur olduğuna bakılırsa kelimenin Türkçe'den geldiği yada nışadır sözcüğünün oluşmasında Türkçe etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır."[24] Burada, Câbir kimyasında bu maddeye verilmiş olan özel önemden, Câbir kimyasının temelinde bir Türk etkisinin de yer almakta olduğu ihtimallerini anlamaktayız

Kağıdın İslâm dünyasına tanıtılmasında da Türk etkisinin olma ihtimali üzerinde durmaktayız. Şöyleki, Semerkant kağıdı ile meşhurdu.[25] İslâm toprakları üzerinde Semerkant'ta üretilen kağıdın kalite bakımından bir benzeri yoktu.[26] Burası bütün doğu bölgelerinde kağıdın en kaliteli üretildiği yer olarak ün salmıştı.[27] Nitekim Sem'ânî, kendi zamanında Doğu bölgelerinde kaliteli kağıt üretiminin yapıldığı en

24 Sayılı, Aydın, a.g.m., *Türkler*, V, 616
25 İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Buldân,* s. 512; Gırnatî, Ebû Hâmid el-Gırnatî el-Endülûsî (ö.565/1169), *Tuhfetü'l-Elbâb*, (tah. Gabriel Ferrand), Frankfurt, 1994, (Fuat Sezgin Tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye Külliyatının 184. cildi), s. 202
26 Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim,* s. 256; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz,* s. 465; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 536, Nuveyri, *Nihayetü'l-Ereb,* I, 367
27 Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 17; Bustani, s. 49

meşhur yerin Semerkant olduğunu söylemektedir.[28] Semerkant'ta üretilen kağıt o kadar kaliteli idi ki, İslâm topraklarının bir çok bölgesinde kağıt üretiminin yapıldığı X. asırda bile Bağdat ve Mısır'daki alim ve devlet adamlarına Semerkant'tan her yıl önemli miktarda kağıt giderdi.[29] Semerkant ticari hayatında en önemli ihraç maddesini kağıt oluşturmaktaydı.[30] Semerkant'ın, Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir yer olduğunu bundan sonraki ilim merkezleri bölümünde ele alacağımız için burada Semerkant'ın Türklerle ilişkisine değinmeyeceğiz.

Doğulu ve Batılı yazarların nerede ise ittifak edercesine, Semerkant atölyelerinde imal edilen bu iyi cins kağıtların Çinli ustalar tarafından üretildiği meselesidir.[31] Z. Kitapçı[32] bu konuda şu tespitleri yaparak bu iddiayı reddetmektedir. Oysa bu doğru bir tespit olmadığı gibi, Orta-Asya medeni Türk varlığına yapılmış çok büyük bir haksızlıktır. Bilindiği gibi; ipek, kağıt ve barut her ne kadar Çinliler tarafından icat edilmiş ise de, medenî Uygur Türkleri, Çinlilerle olan siyasi ve sosyal münasebetleri neticesinde hem ipeği ve hem de kağıt yapmayı bir sır olarak Çinlilerden öğrenmişler ve bunları, Uygur medeni ve ticari hayatının bir zenginliği haline getirmişlerdir. Zira Uygurlar ipekten çok güzel kumaşlar dokuduğu ve elbiseler yaptıkları gibi kağıt yapma tekniğini de geliştirmişler ve Çinlilerin aksine, onu pamuktan imal etmeyi başarmışlardır. Medenî Uygur Türkleri bu konuda daha da ileri gitmişler ve matbaayı icat etmiş ve Buda'nın birçok öğretilerini bu matbaa ile basmışlardır.

Uygurlar, pamuktan imal ettikleri bu yeni mamul maddeye "keyde" diyorlardı. Nitekim B. Laufer ve E. Esin gibi bilim adamları bu konuda daha da ileri gitmişler ve; kağız, kağıt'ın, Arapça ve Farsça'ya, Çince'den değil, lügat itibariyle Uygurca Türkçe'sinden geçtiğini söylemişlerdir. Onlara göre kelimenin aslı Türkçe kabuk, ağaç kabuğu anlamına gelen "kağaş" kelimesinden gelmektedir ve kağat ve kağaz gibi kelimeler Türkçe'dir.[33] Arapça'da kâğıt kelimesinin karşılığı olarak kırtas kelimesinin bulunması bize, kağıdın Araplara başka milletler tarafından tanıtıldığını göstermektedir. Z. Kitapçı Semerkant beyine, Uygurlu ustaların esir düştüğünü ve bu ustaların sadece kağıdı değil, iyi cins silah, ok, mızrak, kılınç vs. de onlara

28 Sem'ânî, Muhammed b. Mansur, el-Ensab, thk. Abdurrahman b. Yahya, (Nşr. Muhammed Emin Demç), Beyrut , 1980, V, 18
29 Yakut, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VII, 176; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XVI, 486.
30 *Hudûdu'l-A'lem,* s. 113
31 Ersoy, O.,"*Kağıt"*, DİA, İstanbul, 2001, XXIV, 163-166; Carter., F., *Thelnuention of Printing and its Spread Westwards*, Newyork,1955, 4; Yıldız, N., *Eski Çağda Yazı Malzemeleri*, Ankara, 2000
32 Kitapçı, Zekariya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,*Konya, 1994, 315
33 Emel, Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş,* İstanbul, 1978, s. 156

öğrettiklerini ancak kaynaklarda çoğu kez bu Doğu Uygur Türklerinin "Çinli" olarak zikredildiğini ifade ederek bunun, Uygurlular için yapılmış bir haksızlık olduğunu söylemektedir.[34]

Her ne kadar Semarkant'ta imal edilen bu kağıtlar kısa zamanda İslâm kültür merkezlerine ulaşmışsa da onun bir endüstri ürünü olarak ticari hayatta yerini alması ancak çok daha sonraki asırlarda mümkün olmuştur. Bilindiği gibi, İslâm dünyasında ilk "kağıt atölyesi", Harun er-Reşid'in oğlu Fazl tarafından Bağdat'ta ancak H.178/M.794 yılında kurulmuştur. Daha sonra Müslümanlar kağıt yapımını Sicilya'ya götürmüşlerdir. Diğer kağıt atölyeleri mesela; Mekke'de H.181/M.797, Mısır'da H.184/M.800, İspanya'da H.339/M.950'de ve İstanbul'da H.495/M.1100'de kurulmuş ve bu sayede kitap yazımı ve satımı fevkalade bir şekilde gelişmiştir.[35]

Millî destanlarımızdan olan "Ergenekon Destanı"'nın ana teması olan demircilik Türklerin çok önceden bildiği bir meslek dalıydı. Türkler demiri eritmeyi ondan silah ve kılınç yapmayı öğrenmişlerdi.[36] İşte demir işinde hünerli olan Sureyc adında bir Türk'ü Hz. Peygamber'in nübüvvetinden çok daha önce Mekke'de görmekteyiz. Bu kişi, Peygamberimizin amcası el-Haris b. Abdülmuttalib'in himayesinde yaşamıştır.[37] Sureyc kelimesi Arapça Serc kelimesinden alınmıştır. Firuzâbâdi bu konuda şöyle demektedir. Sureyc: Zübeyr vezninde herkesçe çok iyi bilinen ve sanatında çok mahir olan bir demirci ustasının adıdır ki bu zat çok iyi kılınç yapardı.[38] Bu kişinin Türk olduğunu İsfehani[39] çok açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu bilgi, Türklerin demir işlemeyi Araplara tanıtmış olabileceği gibi, onların ilme yakın ilgilerinin olduğunu da açıkça göstermektedir.

II. 2. 2. Öne Çıkan İlim Merkezleri ve Bu Merkezlerle Türklerin İlişkisi

Türklerin ilmî durumunu tespit etmek için, öncelikle o dönemdeki ilim merkezleri olan Horasan, Harezm ve Soğd bölgelerini tanımak gerekir. Bu

34 Kitapçı, Zekariya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,* s. 315
35 Durant, W., *İslâm Medeniyeti,* çev. Ö., Bahaeddin, İstanbul, Ths. 87-88; Hitti, Philip, *History of the Arabs*, London, 1953, s. 154
36 Ögel, Bahaddin, *"Türk Kılıncının Menşei ve Tekâmülü",* AÜDTCF Dergisi, Haziran ,1949, VII, sayı 2 s.431 ayrıca bak. Kitapçı, Z., *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe ve Tabiî ve Tebea Tabiîleri*, Konya ,1993 , s.42
37 İsfehanî, *Eğâni*, I, 243
38 Firuzâbâdi, *Okyanus Tercümesi ,* çev. A. Asım, İstanbul, 1305, I.,773
39 İsfehanî, *Eğâni,* I, 245

münasebetle biz de, bu kültür havzalarının kısaca coğrafi durumunu, buradaki Türklerle ilişkisini, buralardaki ilmî ve medenî durumu izah etmeye çalışacağız. 8. yüzyılın ortasında gelişmekte olan İslâm Medeniyeti iki merkezden neşet etmiştir. Biri Basra diğeri Mâverâünnehir'deki ilmî faaliyetlerdir. Acaba bu bölgelerde kimler yaşamaktaydı? Kimler ilmî harekette bulunmuştu? Türklerin Medeniyete katkılarını ortaya koymak için bu soruların aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

Basra'daki ilmî faaliyetle ilgili Ş. Günaltay'ın görüşleri bizim bu konuya bakışımızda oldukça etkili olmuştur. Ubeydullah b. Ziyad'ın Buhara'dan Basra'ya nakletmiş olduğu Türklere, tezimizin giriş kısmında yer vermiştik. İşte Günaltay buraya yerleştirilen Türkler arasında ilmî faaliyetlerin olduğunu söylemektedir. İlmî faaliyette bulunan ilk kişinin, Baktiriyanlı bir Türk olan Amr İbn Ubeyd adında birisinin olduğunu belirtmektedir. [40]

İlk fikrî hareket, Türklerin yoğun bir surette yerleşmiş olduğu Basra'da baş gösterdi. Hareketin başında Amr İbn Ubeyd (ö. H.158/M.762) adlı bir Türk âlimi bulunuyordu. Amr İbn Ubeyd'in babası, Türk ellerinde "vukubulan fütuhat esnasında esir edilerek Irak'a getirilmiş bir Türk'tü. Bu sebepten kendisi Beni Temim azatlılarından sayılıyordu. Bu Türk'ün kurduğu mektebe Avrupalılar İslâm Rasyonalizmi, yahut İslâm akliye mektebi adını verirler. Mektep aklı esas almaktaydı.[41] Araplarda aklî ilimlerin fazla gelişmemiş olması ve burada yaşayan Türklerin bulunması hasebiyle Basra ilim merkezinde Türklerin de katkılarının olabiliceği ihtimali üzerinde durmaktayız.

İkinci merkez Mâverâünnehir bölgesi idi. İslâm coğrafyacıları, Ceyhun (Amu-Derya, Oxus)[42] nehrinin ötesinde -yani kuzeyinde- fethettikleri bölgelere Mâverâünnehir ismi vermişlerdir.[43] Bazı İslâm coğrafyacıları Mâverâünnehir demekle birlikte, Haytal

---

40 Günaltay, Şemseddin ;*"İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?"* II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937; TTKY, İstanbul, 1943 , s. 351; Kölelik konusunda araştırma yapan M. Nadir Özdemir, bu kişinin mevâlîlerden olarak bildirmiştir. Bak. Özdemir, Mehmet Nadir, *Abbasilerin İlk Döneminde Kölelik,* (Basılmamış Doktora Tezi), SÜSBE, Konya, 2004, s. 181

41 Günaltay, Şemseddin ;a.g.m., s. 352

42 Eski Türkler, Ceyhun nehrine büyük ırmak anlamına gelen "Ögüz" adını veriyorlardı. Yunanlılar bu adı tahrif ederek "Oxus" şekline sokmuşlardır. (Şemseddin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi,* I-V, İstanbul, 1339, IV, 36, dn. 1; Bugün de batı dillerinde Oxus şeklinde geçmektedir. İbn Hurdâzbih, bu nehri bazen Belh, bazen de Ceyhun adıyla zikretmiştir (s. 36, 41). Nehrin Belh ismiyle zikredilmesi, bu şehirle sıkı irtibatını açıkça ortaya koymaktadır. Nehir, ilk İslâm coğrafya eserlerinde karşılaşmadığımız diğer bazı isimlerle de anılmıştır. Mesela, Moğol istilası döneminde Ceyhun daha çok Amuya veya Amu-Derya (Seyhun da Sir-Derya) olarak zikredilmiştir. Strange Amul şehri ismini, Ceyhun'un eski mahalli (Farsça) adı olan Amuya veyahut Amul'dan almıştır. (Geniş bilgi için bak.. Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, London 1905, 434.

43 İstahrî, *Mesâliku'l-Memalik,* s. 286, İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 359; Kazvini, *Asâru'l-Bilâd*, s. 557

veya Hayatula adı vermişlerdir.[44] Aşağı Türkistan'ı Karahanlılar ve Sâmânîler devrinde ziyaret etmiş olan el-Makdîsî de, (ö. H.374/M.985) Mâverâünnehir bölgesini Heytal Mıntıkası, Aftalit Türklerinin yaşadığı bir yer olarak ifade etmiştir.[45] Kaşgarlı Mahmud bu bölgeye "Çayardı" adını vermiştir.[46] Ceyhun nehrinin kuzeyinde yani arkasında bulunan bölgelere Yakut, bu bölgenin İslâmî fetihlerden önce Hayatula adını taşıdığını, Ceyhun nehrini geçerek bölgeyi fetheden Müslümanların buraya Mâverâünnehir dediklerini kaydetmektedir. [47] Mes'ûdi ise, Mâverâünnehir'i de içine alan Horasan ile Çin arasındaki bölgeye Kuşan ismini vermiştir.[48] Bazı Arap müellifler de Mâverâünnehir'i Turan bölgesinden saymışlar, Turan bölgesinin 3 büyük kısımdan meydana geldiğini, Mâverâünnehir ve Türkistan'ın Turan'ın birinci kısmını oluşturduğunu söylemişlerdir.[49] Öyle anlaşılıyor ki İslâm'dan önceki zamanlarda bu bölge, adını buraya hakim olan Türk devletlerinden almaktaydı. Dursun Ali Akbulut'ta[50] bu düşünceye katılmaktadır.

Bu bölgede önemli merkezler Buhara, Semerkant ve ona bağlı Soğd toprakları, Uşrûsana, Şâş(Taskent), Fergana, Kişş, Nesâf, Sağâniyan ve ona bağlı yerler, Huttel, Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîsek, Hârezm, Fârâb, Tirâz ve Hocende topraklarını içine alır.[51] Buraya eski Buhara ve Hokand hanlıkları ile diğer Türkistan şehirleri dahil bulunuyordu.[52]

Horasan bölgesi İran'ın doğusundan başlayarak Ceyhun Nehri'ne uzanan bölgenin adıdır. Batıda sınırı İran'ın doğu sınırını teşkil eden Cürcan ile başlar. Güneyde İran ve Horasan Çölü, kuzeyde Harezm, doğuda Sind ve Sicistan, kuzey doğuda ise Mâverâünnehir'e kadar uzanır. Bu bölgede, diğer pek çok şehrin yanı sıra Merv, Herat, Belh, Rey, Cüzcan, Nisâbur, Nesâ. Dâmğan, Fâryâb, Talikan ve Cürcan gibi İslâm kültürünün meşhur merkezleri bulunmaktadır.[53]

---

44 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udebâ,* V, 45; Ebu'1-Fida, *Kitâbü Takvîmi'l-Buldân,* s.483; Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 429. Hayatula, Bizanslılar'ın Eftalitler dediği kavmin adıdır ve bunlar umumi olarak Ak-Hunlar diye bilinir. Bu durumda İslâmi kaynaklarda Heytal veya Hayatıla olarak geçen ismin, aslında Hebtal veya Heftal olması kuvvetle muhtemeldir (Bak.. Strange, The Lands Of The Eastern Caliphate, s. 433; Kurt, Hasan, Emevi ve İlk *Abbasi Halifeleri Döneminde Buhârâ Bölgesi,* Ankara, 1997,

45 el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim,* s. 26

46 Emel Esin, a.g.e.,, s. 152

47 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udebâ,* V, 45.

48 Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb,* I, 133.

49 Ebu'1-Fida, *Kitâbü Takvîmi'l-Buldân,* I, 483**;** Kalkaşandi*, Subhu'l-Aşa,* IV, 429.

50 Akbulut, Dursun Ali, a.g.e.,, s.24

51 İstahrî , *Mesâliku'l-Memalik, s.* 295-96.; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz,* s. 459: Ebu'-Fida, *Kitâbu Takvimu'l-Buldân,* 483

52 Barthold, *"Maveraünnehir",* İA., İstanbul, 1964; VII, 408. Aynca bak.. Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, I-VI, İstanbul, 1889-1898, VI, 4140; Barthold, Türkistan, s. 67; Akbulut, Dursun Ali, a.g.e., s.24

53 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân,* II, 409 ; Huard, C. , "*Horasan*" , İA, İstanbul, 1964, V, 560;

Şimdi bu bölgelerde kimlerin yaşadığını o dönemlerde yaşamış olan Cahız'ın sözleriyle ele alalım.

"Horasanlılar ile Türkler akrabadırlar, aynı bölgedendirler. Kökleri aynı dalda sağlamca tespit edilmiş olmasa bile, bunlar birbirlerine benzerler ve bunları ihtiva eden sahanın sınırları tamamen aynı olmasa da birbirine tekabül eder. Başka başka kollarının başka başka mümeyyiz vasıfları olsa da ve birbirlerinden bazı bakımlardan tefrik edilseler de, bunların ikisi de Horasanlı'dır. Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Arap ile Arabın gayri, Yunanlı ile Slav ve zenci ile habeşî arasındaki fark kadar büyük olmadığı fikrini de ileri sürmüştünüz. Daha farklı misallere lüzum olmadığı fakat Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Mekkeli ile Medineli, bedevî ile köylü ve ovalı ile dağlı arasındaki fark gibi olduğunu söylemiştiniz. Bazı sözleri ve ifade tarzları ve bazı vasıfları bakımından Türk ile Horasanlı arasında fark bulunsa bile, Temim'in en yüksek kabilesi ile Kays'ın en aşağı kabilesi ve yanlış yapan Havazin ile doğru konuşan Hicazlılar arasında da bu kadar farkın bulunacağında ısrar ettiniz; bu farklar, ekseriyet itibariyle, Himyer ile Yemen eyaletleri arasında görülen farkın aynısıdır."[54]

Horasan Bölgesi çok eski çağlardan beri Türklerin göç etmesiyle ve buraların uzun asırlar Türk hakimiyet ve idaresi altında bulunması sayesinde büyük ölçüde Türkleşmiş ve Türklerin vatanı olmuştur. Müslüman Arapların Ceyhun kıyılarına ulaştıklarında bölgenin birçok yerleşim birimlerinde, Baykent, Buhara v.b. büyük şehirlerinde hakimiyet, Türklerin elindeydi. Kaynaklarda buraların Türk aristokrat hanedan aileleri ve Türk devlet unvanlarını ifade eden Tarhûn, Tuğşad, Yabgu, Afşin ve Akşit (İhşid) gibi "Beyler" ve "Hanlar" tarafından idare edildiğini görmekteyiz.[55]

Bu bakımdan Ceyhun nehri, Arilerle Turaniler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiş[56] ve bu durum Müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmalarına kadar devam etmiş ve "Nehrin" gerisinde kalan bölgelere Türkistan veya Turan Yurdu adı verilmiştir. Bu arada hemen şunu ifade edelim ki, burada kastedilen Turan; umumiyetle Türklerin yaşadıkları Orta-Asya'nın ta kendisidir. Daha Göktürkler

54 el-Cahız, *Hilafet Ordusununun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,* Terc. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s.42-43
55 Kitapçı, Zekariya, *"Türklerin Müslüman Oluşu",* Türkler, IV, 263
56 Bu nehir, İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklannda, Türkçe ve Farsça konuşanlar, bir başka ifade ile Turani ve İrani kavimler arasında an'anevi bir sınır olarak görülmüştür. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* Istanbul 1969,1, 20; Hitti, *The Araps,* s. 80

devletinin ortaya çıkması ile turan deyimi bir ülke adı olmak üzere Türkistan'ı temsil etmiştir.[57]

Bu gerçeklerden yola çıkmış olsa gerek Ögel'de Mâverâünnehir ve Batı Türkistan, VII. asrın sonlarından itibaren Türklerin elinde bulunuyordu. Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara ve Uşrusana bölgelerinde Göktürklere bağlı Türk beylikleri bulunduğunu ve bu siyasi hakimiyet yanında nüfus çoğunluğunun da Türkler'den meydana geldiğini[58] iddia etmektedir.

Gerçek Ögel'in ifade ettiği gibi miydi? Buna en doğru cevap, Mavereaünnehir ve Horasan bölgesindeki Baykent, Buhara, Semerkant, Fârâb, Fergana, Taşkent, Kaşgar ve Harezm gibi öne çıkan ilim merkezlerini incelemek ve bu merkezlerin Türklerle ilişkilerini ortaya koymakla verilebilecektir.

Orta Asya'da Türk İslâm Kültür ve Medeniyetinin gelişmesinde Baykent'in[59] çok önemli bir yeri vardı. Buna sebebte, bu Türk şehrinin tarihi geçmişi ve coğrafi konumu itibarı ile hem, Hint Baharat Yolu ve hem de İpek Yolu üzerinde bulunması ve bu yolun yolcularının bir uğrak yeri olmasıdır. Z.V. Togan; Baykent, Buhara, Ramisen ve Merv gibi bu bölgenin ünlü şehirlerinin eski devirlerde Türkler tarafından kurulduğunu ve Müslüman Arapların henüz bu bölgeye ayak basmalarından önce bile medeni bir Türk şehri olduğunu[60] belirtmiştir. Nitekim İbn A'sem el-Kûfi[61] Baykent, Buhara'nın en yakın şehirlerinden biri olduğunu ve İslâmi fetihler sırasında orada yaşayanların çoğunun Türk, Soğd ve Türgeşlerden oluştuğunu belirtmektedir.

Arap-İslâm fetihleri sırasında müstakil bir "Türk Beyliği" olan Baykent, Türk asıllı bir "Tarhan" tarafından idare ediliyordu. Bölgenin en muhkem ve en canlı ticaret merkezlerinden biri idi, ayrıca buraya "Bakır" veya "Tüccarlar" şehri de denilmekte idi.[62] Baykent'e, Türklere has olan, demir, bakır, altın ve gümüş gibi madencilik sanatları gelişmiş ve buralarda birçok atölyeler kurulmuştur. Bu atölyelerde imal edilen altın ve gümüş eşyalar, bakırdan yapılmış kap ve kacaklar, hele hele demirden yapılmış kılınç, kalkan zırh v.s. gibi kesici ve delici aletler, çevre şehir ve ülkelerde fazlasıyla rağbet görmüştür.

---

57 Caferoğlu, A., *"İran'la Turan'ın Paylaşılamayan Şirin'i",* Türkiyat M. Sy. VII, s.58, Barthold, W, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 77
58 Bahaeddin *Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* s. 66
59 Baykent, Ceyhun Nehri ile Buhara arasında ve Buharaya 6 km. mesafede bulunan bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân,* I, 533
60 Togan, Z. V. *Giriş*, s. 26
61 İbn A'sem el-Kûfî, *Futûh,* III, 165
62 Taberî, VI, 430

Gerçekte Baykent, Orta-Asya İslâm Medeniyetinin filizlendiği ilk şehirlerden biri olmuştur. Buna sebep de burasının zaten İslâmi fetihlerden önce de medenî bir Türk şehri olması idi. Baykent'te, İslâm kültür ve Medeniyetinin temeli ilk defa, burada bir büyük caminin yapılmasıyla atılmıştır. el-Hamevî, bu camiden övgüyle bahsetmiştir.[63] Ayrıca bu şehirde ilk defa "Ribat" dediğimiz hayır müesseselerinin kurulmasıyla Türk İslâm Kültür ve Medeniyeti'nin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.[64] el-Hamevî (ö. 625/M.1228) kendi zamanında bu yüce maksat için sadece Baykent'te zenginler tarafından binden fazla Ribat yapıldığını zikretmektedir.[65] Diğer taraftan İslâm dininin Baykent'te çok köklü bir şekilde yerleşmesi ile, burası bir ilim irfan yuvası haline gelmiştir. Baykent'e; İslâmî ilimlerin her bir dalında ve her bir asırda, yüzlerce, binlerce İslâm alimi yetişmiştir ki bunların özel bir kayıtla zikredilenler müstesna, çoğu Türk'tür ve Baykent nispet adıyla anılmışlardır. Bu arada bir şeyin hatırlanmasında yarar vardır. O da; el-Baykendî, el-Buharî, es-Semerkandî gibi nispet adlarının bir milli kimlik ifade ettiği ve çoğu halde "et-Türkî" yerine ve anlamında kullanılmış olduğu hiç bir zaman unutulmamalıdır.

Baykent gibi, İslâm'ın erken devirlerinde, gelişen önemli merkezlerden birisi de Buhara'dır. Zerafşan nehrinin aşağı mecrası ve batı ucunda,[66] Çince, "Bu ha ula", dünyanın eski[67] bir yerleşim yeridir. Buranın ilk defa Tarazdan gelip yerleşen tüccar Cümük Türkleri tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir.[68] Buhara da Baykent gibi; meşhur tarihi İpek Yolu ve Hind Baharat Yolu güzergahında ve bir kavşak noktasında kurulduğu için bölgenin nüfus yönünden en kalabalık, kültür ve Medeniyet bakımından en zengin şehirlerinden birisi idi. Nerşahî,[69] Müslüman Arapların fethe başladıkları esnada "Buhara Hanlığı'nın başında Beydûn adında bir Türk Beyi'nin bulunduğunu, bu ölünce yerine oğlu Tuğ-Şad'ın geçtiğini belirtmektedir. Bu kelime eski Türklerde askerî ve idarî makam ve asalet unvanı olarak kullanılmıştır.[70] Tuğ Şad, çok küçük olduğu için onun yerine annesi olan Kabaç Hatun geçmiştir.[71] Bilindiği gibi Buhara, bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca Kudüs, Mekke gibi, Orta

63 Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 224; Yâkût el-Hamevî*, Mu'cemu'l-Buldan*, I, 535
64 Marçaıs, Georges, *"Ribat*", İA, İstanbul, 1964; IX,734, Esin, Emel, a.g.e., s. 151
65 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 535
66 Bala, Mirza, "Buhara", İA, II, 762; Şeşen, R. "Buhara", DİA, VI, 365; Vambery A., *History of Buhara,* Lienchtenstein, 1979; Frye, R. N., A History of Buhara, Cambridge, 1954
67 Brestschncider, E., *Medievel Researches*, London, 1967, II, 61
68 Togan, Giriş., s. 54
69 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 23
70 Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde Askeri Ünvanlar ve Terimler*, İstanbul, 1998, s. 40
71 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 23

Asya'nın en önemli dinî merkezlerinden biri ve bir kutsal sığınma şehri idi. Buhara, yukarda da ifade edildiği gibi, müslüman fatihlerin bölgeye ayak bastıkları sıralarda, Orta Asya'nın en mamur ve en zengin şehirlerinden birisiydi. Nitekim temel kaynaklarının bu konularda verdikleri bilgilerden öğrendiğimize göre; "Buhara'da çok güzel dokuma atölyeleri vardı. Bu atölyelerde kilimler, perdeler, değerli kumaşlar, yastık örtüleri, namaz seccadeleri Halife ve yüksek derecede devlet memurları için merasim hırkaları dokunurdu. Buhara'da bu işler için yetişmiş mahir ustalar vardı. Civar ülkelerden gelen tüccarlar bu giyim eşyalarından çokça alır ve satmak üzere memleketlerine götürürlerdi. Bunlar arasında "Zendeneci" adı verilen kumaşların çok ayrı bir yeri vardı. Bu kumaşlar; Şam, Mısır ve Rum illerinde çok ayrı bir rağbet görüyorlardı.[72] Baykent'te oldugu gibi, Buhara'nın da, Orta-Asya Türk-İslâm Medeniyeti'nin çok önemli bir merkezi haline gelmesinde; eski Budist ve Zerdüşt rahiplerinin çok önemli bir faaliyet merkezi olan Mah-ı Ruz çarşısının[73] ve Mah-ı Ruz mabedinin bulunduğu bir yerde Kuteybe b. Müslim tarafından yaptırılan bir caminin etkisi oldukça büyüktür.[74] Daha sonra Buhara'ya bağlı Afşina,[75] Tavavis,[76] Zendene[77] ve Nur kasabaları[78] başta olmak üzere Buhara'nın bir çok şehir ve kasabalarında, daha bir çok cami ve mescidler yapılmış ve buralar kısa zamanda başta Kuranı Kerim olmak üzere, İslâmi ilimlerin öğretildiği birer medreseler haline gelmiştir. Yine bu ilk medreseler de bu topraklarda kurulmuştur.

İslâm'ın en erken devirlerinde ve ilk defa Buhara'da kurulan bu eğitim müesseseleri yine bu topraklarda kurulan Ribatlar ve diğer hayır kurumları diğer şehirlerde de kurularak kısa zamanda bütün Orta Asya ve Türk dünyasına yayılmış ve bunlar Orta Asya Türk-İslâm Medeniyetinin hizmetine sunulmuştur. Nitekim Nerşahî (ö.H.348/M.959) Buhara'nın İslâmî ilimlerde kaydettiği bu baş döndürücü gelişmelerden ve bu büyük şehirde yetişmiş İslâm alimlerinin çokluğundan kıyamete kadar gurur duymuş ve şöyle demiştir."Eğer biz sadece Buhara'da yetişen bu alimler ve yalnız onların isimlerini bir bir yazmaya kalkışmış olsaydık, bunun için bir çok defterleri doldurmamız gerekirdi.[79]

---

72 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 70; Serjent, R., B., *Islamic Textiles*, Beyrut, 1972, s. 100
73 Yusuf, S. M., *Studies in Islamic History and Culture*, s. 71
74 Nerşahi, *Târîhu Buhara,* s. 74, Barthold, W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* s. 139
75 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 31
76 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 28
77 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân,* III, 154
78 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 27
79 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 18

Yine bir diğer yazar es-Seâlebi ise, "Yetimetü'd-Dehr" adındaki eserinde Buhara'yı, "Ululaın yuvası, mülkün kalesi, ilmin kabesi, devrin en büyük alimlerinin buluştuğu ulu bir meydan, dünya edebiyat yıldızlarının, onun semasında parlayıp durduğu bir gök kubbe olarak nitelendirmektedir.[80] Ebû'l-Abbas, ise "Ahbaru'd-Düvel" adındaki eserinde, Buhara'nın; İslâm ilim, irfan ve medeniyetindeki müstesna yerine işaret ederken burasının "Fukaha'nın büyük İslâm hukukçularının bir toplanma yeri, faziletli ulu kişilerin ocağı, büyük İslâm alimlerinin koşup geldiği, tanışıp buluştuğu bir harman yeri olduğunu bildirmektedir.[81] Türk İslâm Kültür ve Medeniyeti'nin parlak olduğu bir devirde ziyaret etmiş olan el-Makdîsî "Bu devirde Buhara'dan daha mamur, daha kalabalık bir şehir yoktur. Gelenlere uğurlu olan, yaşayanları yükselten, oturanlara kolaylık bahşeden bir yerdir. Yemekleri tatlı, hamamları temiz, caddeleri geniş, suyu hafif, evleri zarif, yiyip içecekleri kolay, meyveleri bol ve bereketlidir. Birçok yüce ilim meclisleri vardır. Halkı cemaatlere koşar, ahalisi fakih, edip, mücahitleri pek çok, cahilleri inadına azdır[82] şeklinde mübâlağalı bir üslupla buradaki medenî durumu dile getirmiştir.

Orta Asya Türk İslâm Medeniyetinin geliştiği bu büyük merkezlerden birisi de Semerkant'tı. Semerkant isminin nereden geldiği hâlâ münakaşa konusudur.[83] el-Hamevî şehrin adının bir efsaneye göre "Şımar onu tahrip etti" anlamına "Şımar Kand" olduğunu belirtmektedir.[84] Kaşgarî kelimenin Türkçe semiz; zengin ve Kent; şehir kelimelerinden oluştuğunu, Zengin Şehir anlamına gelen Semiz-Kent kelimesinden geldiğini açıklamaktadır.[85] Semerkant, Soğd nehrinin güneyinde vadiye hakim yüksek bir mevkîde kurulmuştur.[86]

İslâm fetihlerinin başladığı sıralarda (VII. Yüzyıl) Semerkant Hanlığı da Baykent ve Buhara'da olduğu gibi Türk asıllı hanedan aileleri tarafından idare ediliyordu.[87] Bunlar, Tarhun veya Tarhan unvanıyla anılmaktaydılar.[88] Semerkant'ın idaresinde söz sahibi olan Tarhanlar'ın Arap İslâm fetihleri sırasında Ceyhun nehrinin

80 Seâlibî, *Letâifü'l-Maârif,* IV, 101
81 Ebu'l-Abbas, *Ahbaru'd-Düvel,* Bağdad, 1282, s. 435
82 Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim,* s. 260
83 Schaedder, H.H., "Semerkant", İA, İstanbul, 1966, X, 469; H.H: Schader-C.E., Bosworth, *"Samarkand"* , EI, VII, Londra , 1995, s. 1031
84 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* III, 247
85 Kaşgarî, *Divanü'l-Lügat* et-Türk, Ankara, 1940, III, 3
86 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik* 316; İbn Havkal, *Suretü'l-Arz,* 492, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* III, 246; Daha geniş bilgi için Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, MÜSBE., 1-400
87 Scheader, H., *"Semerkant",* İA., X, 469
88 Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde Askeri Ünvanlar ve Terimler*, İstanbul, 1998, s.40

hem doğusu ve hem de batısında çok etkili kimseler oldukları görülmektedir. Bu bakımdan Semerkant bütün bu yönleri ile Türk militarizminin adetâ bir ocağını teşkil etmekte idi. Zira ilk fetih yıllarında Araplar; J. Welhausen'in de dediği gibi; "bu bölge hakimiyeti için Türklerle mücadele etmiş ve hakimiyeti onlardan zorla koparıp almışlardı.[89]

Semerkant; Buhara gibi Aşağı Türkistan'ın en mamur ve müreffeh şehirlerinden birisi idi. Birçok ticari ve sınai maddeleri Semerkant da imal ediliyor, daha sonra ticaret kervanları ile buradan dünyanın çeşitli şehirlerine sevk ediliyordu. Bu ticaret mallarının başında es-Seâlibî'ye göre; kurgun, nışadır, vezariye denilen bir nevi elbiselik kumaşlar, civa ve çeşitli maksatlar için kullanılmak üzere işlenmiş deriler gelmekte idi. Ayrıca büyük bakır kaplar, meşhur Türk çadırları, kayışlar vb. birçok eşyalar yine Semerkant'tan ihraç edilen mallar arasında idi.[90] Ayrıca Semerkant'ı, İslâm kültür ve Medeniyet Merkezlerinde meşhur eden bir husus daha vardır. O da, Semerkant'ta imal edilen kaliteli "kağıtlar" idi.

Bu arada hemen şunu ifade edelim ki Buhara'da olduğu gibi, Semerkant'ta da; İslâm Medeniyetinin temeli şehrin merkezine büyük bir camiinin yapılması ile başlamıştır. Bu cami Kuteybe b. Müslim'le yapılan bir anlaşma gereği şehrin hükümdarı Budist olan Türk Guzek tarafından hem de Budist mabedinin karşısına yapılmıştır.[91], yukarda da ifade edildiği gibi, hilafet ülkelerine, askeri maksat için gönderilen ve sayıları ancak binlerle ifade edilen Türk gençlerinin ilk konaklama yeri idi. Abbâsî halifelerinin bu Türklere çok açık bir güvenleri vardı. Bu bakımdan; Orta Asya'dan getirilen bu Türklerin büyük bir kısmı, daha sonra büyük kafileler halinde hilafet ordularında hizmet etmek için Bağdat'a gönderildiği gibi, onların pek çoğu da Semerkant'a yerleşmişlerdir. Böylece Semerkant daha bu ilk devirlerden itibaren bu Türklerin mesken tuttuğu bir "Türk Şehri" olmuştur. Doğdukları yere nispetle "es-Semerkandî" nispet adıyla zikredilmiştir. Z. Kitapçı bunun onlar için bir "milli kimlik" unvanı olduğunu ve "et-Türkî" yerine kullanıldığını ifade etmektedir.[92]

Bu yeni oluşan Medeniyet merkezlerinden birisi de; Eski ve Orta Çağlar boyunca Türklüğün öz yurdu olan Fergana'dır. Gerçekte Fergana; bir şehir merkezi olmasının yanı sıra; Seyhun nehri havzasında, kuzeyde, Çotkal sıradağları, doğuda,

89 Welhausen, a.g.e., s. 208
90 es-Seâlibî, *Letaif , s.* 218
91 Taberî, VI, 475; İbn ü'l-Esîr, IV, 573; İbn Kesir, IX, 85
92 Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim,* s. 222

Fergana ve güneyde, Altay dağları ile çevrilmiş ve daha ziyade "Fergana vadisi" diye anılan ve içinde birçok şehir ve kasaba bulunan çok geniş bir coğrafi bölgenin de adıdır. Daha ziyade bir üçgen şeklinde ve 23.000 metrekare olan Fergana vadisinin çok büyük bir kısmı bugünkü Özbekistan sınırları içindedir.[93] Batılı yazar Boulnois, bu bölgenin M. Ö. 138 li yıllarda buralara gelen Çin imparatoru temsilcisinin aktardıklarına dayanarak en eski medeniyet ve kültür merkezlerinden biri olduğunu belirtmekte ve bu yörede yaşayan insanlar hakkında şunları söylemektedir: Buradaki insanlar yerleşik düzene geçmiş çiftçiler, sanatkarlar ve bir çok meslek erbabında oluşmakta idi. Ayrıca Fergana bölgesinde mahalli beylikler bulunmakta idi ve bu beyliklerin emri altında, üstelik süvari ve her yöne ok atabilen mahir okçu birliklerinden oluşan birkaç bin kişilik orduları vardı.[94] Bu anlatılanların Türk olma ihtimali üzerinde durmaktayız.

Fergana'nın İslâm öncesi ve Eski Çağlardaki ticari zenginliği, bolluk ve refahını dile getiren tarihçi ve yazarlar; bu Türk yerleşim biriminin; bağcılık, ziraat ve toprak ürünleri yanı sıra, demir, gümüş ve zücaciye mamullerinin ünlü olduğunu, cam sanayinin çok geliştiğini, bölgenin önemli yerlerde yapılan kazılarda, eski devirlere ait sırça işçiliğinin çok güzel örneklerinin bulunduğunu,[95] Çinlilerin bu eski devirlerde, Ferganalılardan kaba yonca, bağcılık ve üzüm yetiştirmeyi öğrendiklerini, onlara ise; altın gümüş işlemeciliği, çinicilik ve cam sanayiini öğrettiklerini yazmışlardır.[96] Ayrıca bu devirlerde Fergana'dan; elbiselik beyaz kumaşlar, zırhlar, kılıçlar, bakır ve demirden yapılmış mamuller ihraç ediliyordu.

Fergana tarihte "kan-terleyen" atları ile meşhur olmuştur.[97] Müslüman Arapların bu bölgeye ayak bastığı sıralarda ise; bir örneğini Semerkant ve Buhara da gördüğümüz gibi, burası da Türk devlet unvanı taşıyan aristokrat hanedan aileleri tarafından idare ediliyordu ve onlara İhşid-Akşid deniyordu; Fergana Türk Beyinin emrinde çok güçlü bir ordu vardı. Arap-İslâm fetihleri sırasında Fergana Türk beyinin adının Arslan Tarhan olduğu zikredilmektedir.[98]

Fergana'yı ziyaret eden İslâm coğrafyacısı İbn Havkal (ö. H.367/M.977) özellikle Fergana civarında bulunan dağlardan çıkarılan çeşitli madenlerden bahsetmiş

93 İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz,* s. 512; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan* V,253; Yazıcı., T., *"Fergana",* DİA, İstanbul, 1995, XII, 375; Barthold, W., "*Fergana*", İA, İstanbul, 1964IV,558
94 Boulnois, L., *The Silk Road*, London, 1966, s. 26
95 Togan, *Giriş*, s. 48
96 Barthold, *"Fergana",* İA, IV,558
97 Boulnois, L., a.g.e., s. 25
98 Barthold, W., *"Fergana",* İA, IV,558

ve bizlere şu bilgileri vermiştir: "Fergana'deki cam, demir, civa, bakır, kalay, altın, gümüş, neft (petrol), katran, zift, firuze, nişadır Fergana'deki Büttem dağının tepelerinde veya buna bağlı dağlardan çıkarıldı.[99] Nitekim el- Hamevî'den öğrendiğimize göre; "bu topraklarda başta üzüm, ceviz, yer fıstığı olmak üzere elma, armut v.s. gibi diğer meyveler öylesine çok ve öylesine bol idi ki bunlara kimse sahip çıkmıyor ve çoğu halde ağaçlarda kalıyordu. İsteyen istediği gibi alıp yiyebiliyordu. Halk buna mubah gözü ile bakıyor kimse kimseyi yasaklamıyordu. Bunun bir başka ülkede eşi ve benzeri yoktur.[100]

İslâm şehirlerine Fergana Türk sevkıyatı da başlamış oluyordu. Hilafet ülkelerine sevk edilen bu Türk ailelerinden, erken devirlerinden itibaren Tefsir, Hadis, Fıkıh gibi İslâmi ilimler, matematik, cebir ve astronomi gibi temel fen bilimlerinde bir çok değerli kimseler çıkmış ve onlar "el-Ferganî" nispet adıyla anılmıştır. Fergana olmak üzere bu bölgenin büyük şehir, kasaba ve köylerini; cami, ribat, hanlar ve kervansaraylarla donatmışlar bir çok mektep, medrese gibi hayır imaretler yapmışlardır. Nitekim el- Makdîsî, (ö. H.380/M.985) Fergana ve çevresinde bulunan şehir ve kasabalarda 40 tan fazla cuma cami olduğunu bildirmiştir.[101] Erken devirlerde bölgeyi gezen Makdîsî zamanında bu bölgenin İslâm motifleriyle dolduğunu görmekteyiz.

Orta-Asya İslâmi Türk Medeniyet bölgelerinin en önemlilerinden birisi de Taşkent'tir. Taşkent veya Taskoy; Orta-Asya'da Sir derya'ya (Seyhun nehri) sağ taraftan dökülen Çircik Irmağının suladığı yeşil bir sahada kurulmuş olup, bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin de başkentidir.[102] Başta İbn Havkal (ö. H.367/M.977) olmak üzere, İslâm coğrafyacıları Taşkent'i, Kafir Türklere karşı en büyük bir hudut nehri olarak görmüşlerdir. Onlara göre Taşkent: "her tarafı yeşilliklerle örtülü, Aşağı Türkistan'ın bolluk bereketi ile en güzel belde ve bölgelerinden biridir. Minberleri mamur, çarşı ve pazarları güzel bir yerdir, bir hududu Harezm bir hududu demir kapıya kadar uzanır.[103]

Taşkent bir yerleşim birimi ve aynı zamanda bir bölge adı olarak Çinliler "Çac-Cac adını verdikleri için burası genellikle bu isimle anılmıştır. Ne var ki Müslüman Araplar bu bölgeye ayak bastıktan sonra bir çok Türk isim ve şehirlerinde olduğu gibi,

99 İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz,* s. 513
100 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân* III, 253
101 el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim s.* 277
102 Barthold, W., "*Taşkent*", İA, İstanbul, 1974, XII/I,558
103 İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz,* s. 507,Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân* III, 309

onu kendilerine göre telaffuz ederek, eş-Şaş demişlerdir. Artık Orta-Asya temel kaynaklarında bu Türk şehri "Şaş" olarak anıldığı gibi, buralardan yetişmiş Türk asıllı büyük İslâm alimleri de "eş-Şaşî" nispet adıyla anılmıştır. Büyük Türk Astronomi alimi el-Bîrûnî (ö.H.443/M.1051) bu şehirlerden bahsederken onu ilk defa "Taşkent" adıyla zikretmiştir.[104] Bunun gibi, Mahmud el-Kaşgarî de "Şaş'ın" adını "Taşkent" olarak zikrettiği gibi, yine onun adının "Terken" olduğunu söylemiştir.[105]

Her ne kadar bu Türk şehrinin tarihi geçmişi, milattan önce çok uzun asırlara kadar gitmekte ise de; Müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmalarından çok daha önce, bölgenin diğer önemli büyük şehirleri Baykent, Buhara, gibi, Göktürk devlet geleneğine bağlı "Tudun'lar, yani Türk hanedan aileleri tarafından idare ediliyordu. Bu beylere genellikle "Taşkent Tudunları" adı verilmiştir.[106] Taşkent Tudunları, Müslüman Araplara karşı her zaman mahalli Türk beylerinin yanında olmuşlardır.[107] Ne varki İslâm dininin tebliğ faaliyetleri ile Taşkent veya Şaş'ta nasibini almış ve buralarda yaşayan Türkler hiç bir direniş göstermeden Müslüman olmuşlardır. Nitekim Cemel el-Karşi'nin bize bu konularda verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre; Taşkent ve çevresinde İslâm dininin Taşkentli Türklerin ermiş bir kimse ve bir veli olarak kabul ettikleri bir çilingir ustası ve üstelik Şafii fıkhının o bölgede Türk temsilcisi olan büyük alim Ebûbekir Kefal es-Şaşî'nin çok büyük hizmetleri olmuştur. Zira bu çilingir ustası; gayri müslim Türklerin yapacakları baskın ve akınlara karşı onlara yönelir ve çok yüksek seslerle tekbirler getirerek onların yapacakları baskın ve akınları önlerdi.[108]

Diğer Türkistan şehirlerinde gördüğümüz gibi burada da bir çok cami, mescitler yapılmış, ribatlar, mektep ve medreseler açılmış, ayrıca, hanlar, kervansaraylar gibi bir çok hayır eserleriyle süslenmiş ve nitekim Orta-Asya Türk İslâm Medeniyeti'nin parlak bir merkezi olmuştur. Nitekim Şaş ve havalisini ziyaret eden el-Makdîsî (ö. H.380/M.985), Şaş ve bütün o bölge için geçerli olmak üzere bize şu bilgileri vermektedir: "Halkı Ehl-i Sünnetten olmasının yanısıra, müteasıp, cesur, hükümdarın emrinde sanki bir hazır kuvvettir. İlme rağbet gösterirler, mezheplerini fazla beğenirler. Güzel ok yaparlar, kahraman olmalarına rağmen biraz ahmaktırlar, cömert olmakla beraber biraz haşindirler.[109]

104 el-Bîrûnî, *Kanun el-Mesudi,* s. 45
105 Kaşgarî, *Divan,* I, 443
106 Emel,a.g.e., s. 121
107 Belâzurî, *Futuh,* s. 613
108 Cemal, el-Karşî, *Mülakat es-Sürah*, nşr. Barthold, Petersburg,1898, s.135
109 el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim,* s. 276

Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti'nin en parlak merkezlerinden birisi de Fârâb'tır. Bugünkü Kazakistan sınırları içinde bulunan Fârâb bir büyük şehir olmasının yanısıra, çok geniş bir Türk yerleşim bölgesi ve bir büyük idare merkezidir. Asıl Fârâb ise, Seyhun havzasında; Aras ırmağının Seyhun nehrine döküldüğü bir yerde ve nehrin iki yakasında, ayrıca Balasagun şehrine yakın bir yerde kurulmuş bir şehirdir.[110] Semerkant'a 8 fersah uzaklıkta, dağların eteğinde bulunan bir yerleşim yeriydi.[111] el-Makdîsî, Fârâb'ın parlak bir Medeniyet merkezi haline gelmesi de, şehrin en faal bir yerine çok büyük bir caminin inşasıyla başlamıştır. Asıl şehir duvarla çevrilmişti. Kale içindeki çarşı ve dükkanlar yanısıra, kalenin dışında büyük pazar yerleri vardı. Fârâb'ın en önemli şehirleri Kedr,Vesic ve Otrar idi. Kedr, İslâm coğrafyacılarından öğrendiğimize göre; daha ziyade bir idare merkezi idi. Burada çok güzel bir cami ve bir büyük çarşısı bulunuyordu. Kaynaklarda Kedr'in hadis ilminde çok ileri gittiği, bir çok hadis alimi yetiştiği ve halkının çok kahraman olduğu zikredilmiştir ki; bunlar kendilerini, İslâmi gaza ve cihada adayan Türklerden baskası değildir. Bölgenin diğer bir şehri olan Vesic ise; küçük bir yer ve güzel bir Türk İslâm şehri idi. Burası Türk Beyinin idaresi altında idi. Burası da bu erken devirlerden itibaren; parlak bir ilim, irfan yuvası olmuş ve Vesic'in ününü, Türk İslâm dünyasına duyuran bir Ebû Nasr Muhammed b. İbrahim b. Uzluğ el- Fârâbî et-Türkî olmuştur.[112] Türk şehirlerinin merkezlerinden birisi de bu günkü Kaşgar şehridir. Bilindiği gibi tarihi geçmişi, milattan önce devirlere kadar uzanan ve doğu Türkistan'ın batı bölgesinde; Pamir ve Tengri dağı silsilelerinin eteklerinde, Tarım ırmağının kollarından biri olan Kaşgar ırmağının kıyılarında kurulan Kaşgar şehri; bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca "Doğu" ile, "Batı" arasında eski din ve kültürlerin, buluştuğu ve büyük ticaret kervanlarının konakladığı bir yer olmuş ve "Doğu" ile "Batı" Medeniyetleri arasında bir köprü vazifesini görmüştür. Zira bu Türk şehri; Çin, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan arasında, yüksek dağ geçitlerinden geçen büyük kervan yollarının kavşak noktasında bulunduğundan; hemen her devirde, siyasi, ticari, dini ve kültürel yönlerden çok büyük bir önem kazanmış ve o nispette de tarihi hadiselere, siyasi hakimiyet ve taht mücadelelerine sahne olmuştur.[113]

H.132/M.750'li yıllarda Kaşgar'a Karluk Türk boyları hakim bulunuyordu. Onlar buralarda, Türk devlet idaresini yeniden kurdukları gibi, bu coğrafyanın

110 Barthold, W.,*" Farab",* İA, İstanbul, 1964, IV, 451
111 Sem'âni, *Kitâbü'l-Ensâb*, IV, 353, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* IV,241;
112 el-Makdîsî, Ahsenü't-Tekâsim , s. 271
113 Arat, R., Rahmeti, *"Kaşgar",* İA, İstanbul, 1964, VI, 405-412

Türkleşmesinde de hizmetleri olmuştur.[114] Daha sonra Kaşgar'a Türk devlet geleneğinin diğer bir temsilcisi olan Uygur Türkleri hakim olmuşlardır. Bu bakımdan Kaşgar'ın asıl yıldızı da Ötüken'de kurulan Türk Uygur Devleti'nin sınırları içine girdikten sonra daha da parlamış ve İslâmi fetihler sırasında, (VII. asır) çok büyük bir Uygur Kültür ve Medeniyet merkezi haline gelmiştir. Zira o sıralarda çoğunlukla Budist olan Uygurlar, bu güzel şehri bir çok güzel imaretlerle bir çok Budist mabetleri ile süslemişlerdir. Burası sadece bir din, bir ticaret merkezi değil, Uygur Türkçe'sinin de konuşulduğu ve yazıldığı bir sanat ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.

Orta-Asya Türk-İslâm Medeniyetinin en büyük merkezlerinden bir diğeri de Harezm bölgesidir. Ceyhun nehrinin aşağı tarafı, yani Aral Gölü'ne döküldüğü geniş coğrafi bölge ve nehrin iki yakasında yer alan bu bölge aynı zamanda bir büyük kültür ve Medeniyet merkezi olmuştur.[115] İslâm coğrafyacıları Harezm'in sınırlarını şu şekilde çizmişlerdir: Batıda, Oğuz Türklerinin yaşadığı yerler, doğuda, Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir), güneyde, Doğu Turan Yurdu (Horasan), Kuzeyde, yine Türk topraklarıdır.[116]

Taha Hind Hüseyin, Harezm'in tarihi geçmişini ve hele hele bu erken İslâmi devirlerdeki Türklerle ilişkisinin olmadığını iddia etmektedir.[117] Bu iddiaya verilecek en güzel cevap ilk İslam coğrafyacılarının eserlerindeki bilgiler olacaktır. Harezm'in tarihi başkenti Curcaniye şehrinin, Türkler tarafından kurulduğunu açıklayan İslâm coğrafyacıları, Harezm halkı için Türk çehreli olduklarını ve onları tabiatın zorluklarına göğüs geren güçlü, kuvvetli insanlar olarak tasvir etmişlerdir.[118] Müslüman Araplar, bu bölgeye ayak bastıklarında (VII. asır) onların karşısına, Baykent, Buhara ve Semerkant'ta olduğu gibi yerli Türk halkı ve Aristokrat Türkler çıkmış ve onlara kıyasıya bir hakimiyet mücadelesine girmişlerdir.[119]

---

114 Esin, a.g.e., s. 230

115 Kafesoğlu, İ, *Harzemşahlar Devleti Tarihi,* Ankara, 1956, Aydın, Taneri, *Harzemşahlar*, Ankara, 1993; Köprülü, M., F.,*" Harizmşahlar",* İA, İstanbul, 1964, V/I 265-296; Özaydın, A.,"*Harizm*",DİA XVI, İstanbul, 1997, 217-220

116 el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memalik* s. 290 el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim s.* 226
Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân ,* II. s. 396. Kazvini, *Asaru'l-Bilad*, s. 522-527. İbn Batuta, *er-Rihletü İbn Batuta*, Beyrut, trs s. 52-170-200-201-229.

117 Taha, Hind Huseyn, *el-Hadaratu't-Arabiyyetü'l-İslâmiyye fî iklimi Harizm,* el-Mevrid, V/2. Bağdad, 1976. s. 112

118 el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim* s. 228Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* II. s. 395.. Togan, Z. V., IA. V/I. s. 240. Kitapçı, Z., *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi,* s. 120

119 Togan, Z. V., *Türk İli Türkistan Tarihi*, İstanbul, 1947 s. 108. Kitapçı ,Z., *Azerbeycan Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet,* Konya, 2005, s. 170. Kurat, A- N, "*Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkant'ı Zaptı*", DTCF Dergisi, Aralık, 1948. VI. sy. 5. s. 390

Harezm'in en çok aranan ihraç ürünleri arasında sanat eserleri, kilitler, madenden veya özel ağaçtan yapılmış ve oymacılığın birer harikası olan ürünler bulunmaktaydı. Bir de bunlar arasında; madeni kutularla Bağdat'a gönderilen çok meşhur Harezm kavunları vardı ki bunlara, Abbâsî Halifelerinden el-Me'mun, el-Mu'tasım ve el-Vasık'ın çok büyük bir ilgi gösterdikleri kaynaklarda bilidirilmektedir.[120]

Harezm'in Türklerle ilişkisini, İbn Batuta (ö.H.769/M.1368) ve onun "Rihle" adındaki meşhur gezi notlarında çok açık bir biçimde görmekteyiz. Ünlü Arap gezgini İbn Batuta H.732/M.1332'li yıllarda Harezmi ziyaret etmiş ve bu Türk şehrinden bahsederken şöyle demiştir; "Harezm (Curcaniye) görkemli pazarları, geniş sokakları, çok süslü yapılarıyla Türklerin en güzel bir şehridir. şehirde oturanların sayısı adeta dolup taşmaktadır.[121]

İncelediğimiz bu bölgelerin tümünde ilmî ve medenî durum, gerek Arap gerekse diğer milletlere ait yazarlar tarafından ifade edilmiştir. Bu merkezler ilim ve Medeniyetin zirvede olduğu bölgeler olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu bölgede yaşayan insanların çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu bilmekteyiz. Böyle olmasaydı bu bölgelerin liderlerinin Türklerden olması beklenemezdi.

II. 2. 3. Ortaya Çıkan İlimlerin İlk Tanınanları Arasındaki Türkler

İslâmî ilimlerin bir çoğunda zirvelere tırmananlar ve ilk önde gelenler arasında Türk asıllı kişiler görmekteyiz. Bunlardan birisi Ubeydullah b. Sureyc (ö.H.106/M. 725)'tir. O, klasik Arap Musiki'sinin temelini atmış ilk büyük Musikî üstatlarından birisidir ve Türklüğü de kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir.[122] Saadet asrında Mekke ve Medine'de yaşamış, ömrünün büyük bir kısmını Ehl-i Beyt özellikle Hz. Hüseyin'in kızı Hz. Sukeyne'nin himayesinde geçirmiş onun konaklarında en güzel bestelerini icra etmiş ve her zaman onun çok büyük iltifat ve ihsanlarına mazhar olmuştur. Daha ziyade İbn Sureyc olarak bilinen bu büyük Türk Musiki üstadı Klasik Arap musikisinin ilk temelini atmış, en önde gelen en büyük mimarlarından biri olmuştur. Arap musikisinin temelini atan İbn Sureyc bize şu gerçeği de

120 el-Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim,* 277, Seâlibî, *Letaifü'l-Mearif*, s. 45
121 İbn Batuta, *Rıhletü İbn Batuta,.s.* 359
122 İsfehanî, *Eğâni*, I, 243

göstermektedir. Türk olan bu kişi daha önceki bilgilerinden esinlenerek Arapça olarak bestelerini yapmıştır. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz. Türkler müzik hakkında daha önceden bir bilgiye sahiptiler ve bunu da burada icra etmişlerdir.

Bu zirvedeki ilk Türklerden bir diğeri de Halefü'l-Ahmer'dir. (ö. H.179/M.796) Kaynaklar bu kişiyi ittifak edercesine Ferganalı olarak tanıtmışlardır.[123] Halef ve ailesi Kuteybe b. Müslim tarafından esir alınarak Basra'ya getirilmiştir. Halef'in ebeveynlerinin kimlikleri hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Ancak Halef, Ebû Musa el-Eşari'nin oğlu Bilal'in himayesi altında bulunduğu, Bilal'in daha sonra bu aileyi iyi bir bedel karşılığı azat ettiği bilinmektedir.[124] Halef, Arap Dili ve Edebiyatındaki üstün yeteneği ile kendini göstermiş ve sonunda bu sahanın, yani klasik cahiliye devri Arap şiirinin, en zirvelerinde olmuştur. Halef, klasik Arap şiirinin asıl kaynağı olan çöle yönelmiş, yüzbinlerce şiir ve bir o kadar kaside toplamış, böylece Arap şiir ve edebiyatına en büyük hizmeti yapmıştır.

Şurası unutulmamalıdır ki, cahiliye devri Arap şiiri daha sonraki nesillere onun bitmek tükenmek bilmeyen gayret ve emekleri ile intikal etmiştir. Nitekim el-Hamevî onu, devrin Arap tarihini, büyük olayları, Arap şiirini, dil ve edebiyatını en iyi bilenlerden biri olduğunu zikretmektedir. Ayrıca bu kişiye çok beyit rivayet ettiği için Râviye lakabı verilmiştir.[125] İbn Kuteybe[126] onun hakkında "Emsalleri arasında onun kadar güzel şiir söyleyen bir kimse yok idi" diyerek şiirdeki üstünlüğünü ortaya koymuştur."

Dinî ilimlerin en zirvelerinde gördüğümüz ilim öncülerinden bir başkası da İmamı Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buharî'dir. (ö. H. 229/M.844) İslâmî ilimlerin "Hadis ilminde" kendini göstermiştir. Aslen Buhara'lı ve Kuşan Türklerinden olan İmamı Buharî, Hadis ilminin en zirveye yerleşen ismi olmuştur. Onun "el-Câmiu's-Sahih" adındaki meşhur hadis külliyatı; bütün müslümanlar tarafından Kuran-ı Kerim'den sonra en doğru, en sağlam en güçlü bir kitap olarak kabul edilmiştir.

Bu zirvelere yerleşenlerden biri de İmam A'zam Ebû Hanife'dir. (ö H. 150/M.767) Asıl adı Numan b. Sabit olan, daha ziyade İmam A'zam unvanı ile meşhur olan bu Türk alimi, fıkıh ilminde kendini göstermiş ve bu ilmin ilk öncülerinden biri olmuştur. Aslen Orta Asyalı ve Kabil Türklerinden biri olan İmam

123 İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 544, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ* , XI, 66;
124 Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Udebâ*, XI, 67
125 Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Udebâ*, X, 258
126 İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s.544

A'zam Fıkıh ilmindeki müstesna görüşleri, çok büyük bir ilgi görmüş ve daha kendi sağlığında on binlerce insanın onun peşine takılmasını ve böylece dört "Hak" mezhepten biri ve "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" olan "Hanefi Mezhebi"nin kurucusu olmuştur

Aslen Türk olan Semerkant'ın Maturid kasabasında dünyaya gelen ve "İmamu'l-Mutekellimin" unvanı ile anılan Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturidî,(ö. H.333/M.944) bütün aklî deha, ilmî güç ve kudretini kendi devrinde İslâm dinine arız olan sapık fikirler, bidat, nifak ve zındık ehlinin tahribatını önlemek için sarf etmiş ve böylece "itikatta Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat Mezhebi"nin kurucusu ve en büyük imamı olmuştur. Bugün bile sayıları milyonlarca insan itikatta onun mezhebini seçmişler ve onu itikatta İmam kabul etmişlerdir.

Bir diğer zirvedeki Türk, Fârâbî (ö. H.350/M.961) idi. Türk şehri olan ve Fârâb'ta dünyaya gelen bu Türk alimi, felsefe ilminde kendini göstermiş ve bu ilimde en zirvelerde, kendisini, kimsenin geçemiyeceği ilk öncü dahilerinden biri ve bir "Muallim-i Ulası" olmuştur. Fârâbî daha ziyade ilmi dehasını İslâm Felsefesinde gösterdiğinden ve İslâm dünyasında bu ilimde ulaştığı haklı şöhretinden dolayı "Muallim-i Sânî" insanlığın hikmet ve felsefede ikinci üstadı" unvanı verilmiştir. Çünkü ananeye göre; "Muallim-i Ula-Birinci Üstad" eski Yunan Filozofu Aristo idi. Diğer taraftan "Muallim-i Sânî" unvanı İslâm alimleri tarafından yalnız Fârâbî'ye verilmiştir. Zira bu onun İslâm dünyasında felsefede "ilk Üstad" olduğunu göstermektedir. İslâm düşüncesinde, zihniyeci felsefeyi kuran ilk filozofdur.[127]

Matematik ve cebir ilminin; İslâm ve insanlık tarihinde ilk öncüsü, Muhammed b. Mûsa el-Harezmî adında bir Türk'tür. Cebir ilmini metodik ve sistematik olarak ilk defa bu Türk Bilgini ortaya koyduğu gibi, Onun, uzun bir araştırma ve inceleme sonucu kaleme aldığı "el-Cebr ve'l-Mukâbele" adındaki eseri, bu konuda yazılmış ilk ciddi bir eserdir. Yine bu Türk Bilim adamı; Matematik ve Hesap ilminde ilk defa "sıfır"'ı kullanmış, böylece matematik ilminin sonsuza dek önünü açtığı gibi, bütün insanlığında sonsuza dek minnetini kazanmıştır. H. Nasr'a göre müslümanlar arasında gerçek manada matematik tarihini başlatan kişidir.[128] Bu bakımdan G. Cardono, Onu, dünyanın en büyük on iki dahisi arasında saymıştır.[129]

127 "al-Fârâbî", *A History of Muslim Philosopy*, Editör: M.M. Sharif , I, 453
128 Nasr, H., *İslâm'da Bilim ve Medeniyet,s.* 44
129 Göker, L., a.g.e., s.230

Tıp ilminde de İslâm tarihinin ilk öncüleri içerisinde İbn Sinâ'yı söyleyebiliriz. Her ne kadar onun orijini hakkında farklı kanaatler olsa da bibliyografyasını sunduğumuz kısımda Türk olma ihtimali üzerinde durduğumuz bu Türk Bilgini, tıp ilmindeki üstün şahsiyeti ve yüksek performansı ile bu ilmin gerçek öncüsü olduğu gibi, Onun "el-Kânun fi't-Tıb" adındaki eseri ise, Batılılarca bu ilmin temel kaynağı olmuş ve 600 seneden fazla bir süre Batı Üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Nitekim Sigrid Hunke bu Türk Tıp dâhisinden bahsederken şöyle demiştir. "Türk-İslâm hususiyet ve başarısını meydana getiren her şey İbn Sinâ kudretli doktor şahsiyetinde bulunur."[130]

Bu medeniyetin bu denli gelişmesine katkıda bulunan bir diğer etmende kurulan Rasathaneler'di. Abbâsîler döneminde Astronomi ilmine büyük önem verildi. Ortaçağ İslâm Dünyasındaki ilk gözlemevleri, Abbâsî halifesi Me'mun tarafından kurulmuştur ve bunlardan birincisi Bağdat'taki Şemmâsiye Gözlemevi ve ikincisi Şam'daki Kasiyûn Gözlemevi'dir.[131] Bunu kuran Harezmî'dir.

Bilimi destekleyen Türk ailelerinden olan Ebû'l-Kâsım Aldullah îbn Amâcûr, oğlu Ebû'l-Hasan H.271-321/M.885-933 yılında önde gelen astronomlar arasında bulunmaktaydı. Amâcûrlar, kurmuş oldukları özel gözlemevlerinde gezegen ve yıldız gözlemleri yapmışlar ve elde ettikleri sonuçları gösteren astronomik tablolar düzenlemişlerdir. Amâcûr ailesine mensup üç astronom daha vardı. Bunlar Abdullah İbn Amâcûr, Alî İbn Amâcûr ve Ali İbn Abdullah İbn Amâcûr'du. [132]

Müslümanlar, Horasan'da yaptıkları çalışmalar sonunda bir meridyen derecesinin uzunluğunu ölçmeyi başarmışlardır. Onlar bu ölçümü yaparken dünyanın yuvarlak olduğu fikrinden hareket etmişlerdir Dünyanın çevresinin ölçümüyle ilgili ilk ilmi çalışmaları ise Musa Şakiroğulları yapmıştır.[133] Aynı konuda el-Harezmî ve el-Bîrûnî gibi Türk asıllı alimler de araştırma yapmışlardır.

Ne ilginçtir ki bu durum Arap Dili ve Edebiyatında da Lügat ilmi için de geçerlidir. Bu ilmin zirvelerinde yine Türk alimi Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî'yi bulacaklardır.(ö.H.391 /M.1001) Fârâb'ta dünyaya gelen bu Türk alimi; Arap Dili ve Edebiyatı ilminde, İslâm dünyasının Türk asıllı ilk tanınanları arasında yer almıştır.

130 Döğen, Ş., *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi,* , II., 439
131 Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam*, Ankara, 1988, s.189-223
132 Sayılı, Aydın, *The Observatory* ,s. 101
133 Mustafa er-Rufai, a.g.e., s.234

Bu bilgilerden sonra Türkler hakkında ileri sürülen şu iddiaları değerlendirelim.

1- Türklerin ilmî ilgilerinin ve yeteneklerinin olmadığına ait iddialar

2- İlim yuvası olan Mâverâünnehir bölgesinin İran milletine ait olduğuna dair iddialar

Buna benzer bir iddia Ernest Renan tarafından ileri sürülmüş, bu iddialara da 1937 yılında yapılan II. Türk Tarih Kongresinde Prof. Şemseddin Günaltay cevap vermiştir. Bunlardan birinci iddia: IX. ve X. asırlarda İslâm dünyasına en parlak devrini yaşattıran ilim hareketi, Türk olmayan unsurların eseridir. İkincisi; Bu medeniyetin, Selçuk Türklerinin ön Asya'yı istilâ etmeleri neticesinde durmuştur.

Bu iddiaları ortaya koyacak hiçbir gerçek delil mevcut değildir. Aksine yukarda ortaya koyduğumuz Türklerin ilmî durumu ile ilgili bilgiler bu iddiaları çürütmek için yeterlidir. Biz Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde Türklerin hakim unsur olduklarını kabul etmekteyiz. İslâm Medeniyetinin gelişmesinde Mâverâünnehir bölgesi olağanüstü bir rol oynamıştır. Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyası Sâmâniler zamanında (H. 278-389/M.892-999) hemen her yöne ulaşan ticarî hayatı, yükselen ekonomik seviyesi, kültür ve medeniyet hayatının inkişafı ile altın çağını yaşamıştır.[134]

Aydın Sayılı ve R. N. Frye, "Selçuklulardan Önce Orta Asya'da Türkler" adlı makalelerinde[135] bu konuya üç iddiayla cevap vermişlerdir. Onların birinci iddialarına göre genel kanının aksine küçük gruplar halindeki göçebe yaşam inanışın doğru olmadığıdır. Çünkü Türkler, Araplar'ın Horasan ve Mâverâünnehir'i fethinden önce zaten bu bölgede yerleşik halde bulundukları ve Arap istilasından sonra da bu bölgede kaldıkları tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu bölgenin Türkleştirilmesi işi Selçuklulardan çok önce başlamıştır. İkinci iddiaları, Türkler genellikle şehirlerde ve köylerde yaşayan insanlardır. Fakat bazı göçebeliğe zorlayan doğa koşullarına da maruz kalmışlardır. Üçüncü iddiaları ise, Türkler, Orta Asya'da oldukça kalabalık bir nüfusa sahipti ve yakın doğuya yönelen çok kalabalık Türk boyları vardı. Sayılı'nın bu iddialarını ilk İslâm coğrafyacılarının verdiğikleri bilgiler teyit etmektedir.

Batılı yazar C. E. Bosworth da Türklerin kuzey-doğu İran dünyasında yavaş yavaş ve sorunsuz bir şekilde ilerleyişinin en iyi akademik incelemesi olarak kabul ettiği Aydın Sayılı ve R. N. Frye'nin bu makalesini incelemiş ve bu hususta konumuz

134 Claude Cahen , *İslâmiyet*, Çev. E. N. Erendor, İstanbul, 1990, 196
135 Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, *Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler ,* Belleten , Sayı, 37

açısından oldukça önemli bir yorumda bulunmuştur. Yazar, bu savın bir kısmına katılmamak mümkün değildir diyerek bazı bilgilerin doğruluğunun tartışma götürmez biçimde ortada olduğunu belirtmiştir. Sovyet döneminde yapılan kazılar göstermiştir ki; Türkler tarımcılığı bilen Seyhun nehri gibi bölgelerin yaşama daha elverişli yörelerinde köyler kurup yerleşik yaşama da geçmiş bir halktır.[136]

Bu bölgenin ilim merkezi olmasının sebebi de, önemli yolların kesiştiği aynı zamanda çeşitli dil, kültür ve medeniyetlerin buluştuğu bir yer olmasıdır. Burada tarih boyunca diller, dinler ve medeniyetler birbirleriyle çarpışmışlar, fakat neticede burası Türk kalmıştır.[137] Arap orduları, ilk defa olarak, bu bölgede durdurulmuşlar ve bir müddet için ilerledikten sonra, Türklerin karşı hücumu ile geri çekilmişlerdir. Uzun bir süre bu bölgenin alınması için uğraşan Müslüman Araplar; ancak Türklerin müslümanlığı kabullerinden ve kendi rızaları ile İslâm camiasına katılmalarından sonra emellerine ulaşabilmişlerdir.

Fârâbî, Harezmî, Bîrûnî ve İbn Sînâ gibi ünlü Türk ilim adamları ve bilginleri sayesinde İslâm Medeniyeti altın çağını yaşamıştır. Bu kişilerin de ulaşmış olduğu ilmî seviyede Mâverâünnehir bölgesinin katkısı oldukça büyüktür. Bütün tarihçiler bu bölgenin İslâm Medeniyetine büyük katkısının olduğuna dair hem fikirdirler. İran millî destanı olan Şehname'de dahi, Ceyhun Irmağının İslâmdan evvelki çağlarda dil bakımından İran'la Türkler arasında bir sınır teşkil ettiği kabul ediliyor ki, bu, genel olarak, İslâm, Çin, Bizans ve Ermeni kaynaklarında verilen bilgiye uymaktadır. Daha doğrusu, Şehname'de gösterildiği gibi, Türklerin Mâverâünnehir'in ahalisi oldukları diğer tarihî kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır.[138]

Bu bilgilerden hareketle şunları söyleyebiliriz: İslâm ülkesinin kuzey-doğu kısımlarında, Selçuklardan önceki çağlarda külliyetli miktarda Türk nüfusu vardı ve bunların çoğu şehirlerde yaşıyorlardı. Türklerin bu bölgelerde Müslüman Arapların seferlerinden önce bulunduklarına dair emareler daha çoktur. Bu bölgedeki insanların Arapça ve Farsça konuştuklarından yola çıkarak, bu bölgenin halkının Türk olmadıkları iddiasına da yukarıdaki bilgilerle beraber şunları söyleriz. Türkler daha İslâmiyet dairesine girdikleri sırada, İslâm dünyasının din ve ilim lisanı olarak Arapça'yı, kurulmuş zengin bir dil halinde Farsça'yı buldukları için, yeni dinlerinin etkisiyle ırk ve milliyet taassubu gütmeden, milli lisan ve edebiyatlarını ihmal ederek,

136 C. E. Bosworth, a.g.m., s. 15
137 Richard N. Frye ve Aydın, Sayılı, *Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler ,* Belleten , Sayı, 37
138 Bak. Günaltay, *Şemseddin*; a.g.m. II. Türk Tarih Kongresi, s. 352-360

bütün fikri faaliyetlerini ortak İslâm Medeniyetinin yükselmesine tahsis etmekte hiçbir mahzur görmemişlerdir.

Bilindiği gibi Türklerin toplu halde İslâm dinine girmeleri, ancak Sâmânîler zamanında gerçekleşmiştir. Mu'tasım döneminde, Mâverâünnehir halkı genellikle müslüman olmuştur. Bununla birlikte, bu dönemlerden çok daha önce İslâm dinini kabul ederek hizmetine giren, hatta adları özellikle dini ilimlerde, devirlerinin önde gelen isimleri arasında zikredilen pek çok Türk asıllı alime rastlamak mümkündür. Abdullah b. Mübarek, Mutemir, el-Firyabi Cafer b. Muhammed et-Türkî, Süleyman b. Tarhan bunlardan sadece birkaçıdır.

Kaynakların kökenlerinin Türk olduğunu açıkça belirttiği alimlerin yanısıra, kökenleri hakkında kaynaklarda hiçbir açıklama bulunmayan ve sadece mensub oldukları memleketlerin adlarıyla anılan pek çok alimin de Türk olma ihtimali, bir hayli yüksektir. Zira bazı kaynakların Farisi veya Arap alimlerin kökenleri üzerinde titizlikle durmalarına rağmen "el-Feraganî, "eş-Şaşî", "es-Semarkandî", "es-Soğdî" gibi adlarla Türk illerinin adları ile birlikte anılan bu alimlerin kökenlerinden hiç söz etmemeleri, bizi bu düşüncemizde az da olsa destekler görünmektedir.

Netice itibariyle Türkler, Abbâsî devletinin daha ilk gününden itibaren İslâm Kültür ve Medeniyetinin olgunlaşıp gelişmesinde bilfiil rol almış, özellikle dinî ilimlerin, Arap dili ve edebiyatının gelişmesinde, yaygınlaşmasında ve kabul görmesinde büyük katkıda bulunmuşlardır. Ancak bu ilim adamların İslâm adına milliyetlerini ikinci plana atmasından dolayı, özellikle bazı Arap müelliflerin bunlardan söz ederken mensup oldukları milletlerini belirtmemeleri ve bunların Orta Asya'daki şehir nispeleriyle anılmaları veya mevâlî olarak tanıtılmaları, bize Türk olma ihtimali hakkında bazı ipuçları vermektedir.

Bu bilgiler bize Türklerin bu medeniyete çok büyük katkılarının olduğunu göstermektedir. Bunun için Ş. Günaltay'ın "Eğer Türkler İslâm camiasına girmemiş olsalardı, İslâm Medeniyeti o derece inkişaf etmez, o derece vâsi iklimlere dağılmazdı"[139] sözlerine tamamen katılmaktayız.

Türklerin ilmî yönleri de üç ilmî alan başlığı altında ele alıncaktır. Bu bilimler hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra Abbâsî hilafet merkezine bağlı olan bölgelerde ilk dönemden Selçukluların çıkışına kadar ki dönemde, bu ilim dallarında yetişmiş Türk ilim adamları hakkında bilgi verilecektir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu

139 Günaltay, Şemseddin, a.g.m. *I. Türk Tarih Kongresi,* s. 19

tasnif kesin çizgilerle ayrılmış değildir. Zira bir alim bir konuda sivrilmiş olmakla birlikte çeşitli ilimlerle de meşgul olmuş ve bu konularda da eser kaleme almıştır. Mesela, fakih, müfessir, müverrih diye adlandırılan alimlerin neredeyse tamamının hadis ilmiyle meşgul olduğunu gördüğümüz gibi, muhaddislerin bir çoğunun da diğer İslâmî ilimlerle ilgilendiklerine şahit olmaktayız. Bu sebeple araştırmamıza aldığımız bir alimi, en temayüz ettiği ilim dalı altında ele alacağız.

II. 3. Arap Dili ve Dinî İlimlerde Türkler

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra bu dine olan sevgi ve muhabbetlerinin bir neticesi olarak, milliyetçilik duygularını bırakarak Arapçayı öğrenmişler, hatta bu dilde şiirler yazacak seviyeye ulaşmışlardır. Abbâsîlerin ilk döneminde Arap Dili ve Edebiyatında ve dinî ilimler de kendi içinde, tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi bilim dallarına ayrılmıştı. Her sahada uzmanlar yetişmişti. Araştırdığımız zaman bu sahaların uzmanlarının içinde Türklerin olduğunu görmekteyiz. Corci Zeydan'ın da dediği gibi "İslâmî ilimlerin ilk ortaya çıkışı devirlerinde, hafızların, müfessir ve muhaddis ve fakihlerin ekseriyetini Arap olmayan müslümanlar oluşturmaktaydı."[140] Bünyelerine, inanç ve telakkilerine uygun buldukları İslâmiyeti kısa sürede benimseyen Türk milleti, kabulün ardından daha sonraları İslâmiyet'in bayraktarı olarak anılmışlardır. Bu noktada bilime katkıları ve bilhassa İslâmî ilimlere büyük hizmetleri olduğu bilinmektedir. Daha İslâmî Türk devletlerinin oluşmasından önce bilhassa Mâverâünnehir'de tanınmış Türk bilginleri yetişmeğe başlamış, Karahanlılar zamanında bilhassa Buhara ve Semerkant şehirleri başlıca ilim merkezleri haline gelmiş idi. İslâm dünyasında fıkıh, hadis, kelâm, tefsîr sahasında birçok bilgin bu coğrafyada yetişmiştir.

Kur'an'ın başka dillere tercüme edilmesi heyetinde, sadece iyi Farsça bilen İran asıllı alimler değil, Horasan ve Aşağı Türkistan'ın; Baykent, Buhara ve Semerkant gibi ünlü medreselerinde ders veren ve bir çoğu da Türk asıllı olan alim ve müfessirlerinden oluşuyordu. Nitekim, Z. V. Togan[141] da bu gerçegi dile getirmiş ve bu

140 C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* III, 10
141 Togan, Z. V. *Londra ve Tahran'daki İslâmi Yazmalardan Bazılarına Dair*, İs. Tek. Enst Der. III,. 1959-1960, s. 35.

akademik heyette Türk üyelerinin bulunduğunu belirtmiştir. Hamidullah da bu alimlerin Sayram-İsficab ve Ferganeli olduğunu zikretmiştir.[142]

II.3.1.Arap Dili ve Edebiyatı

Aynı zamanda bir ibadet dili olan Arapça İslâm devletinin genişlemesine paralel olarak gelişmiştir. Fethedilen bölgelere Arap kabilelerinin yerleştirilmesiyle Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde Arapçanın hızla kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Ancak Arapça, buradaki dillerden ister istemez etkilenerek bazı orijinal özelliklerini kaybetmekteydi. Bundan dolayı Arap dili ve gramerinin yeniden ele alınıp üzerinde o günün şartlarına uygun bazı düzenlemeler yapılması gerekiyordu. İşte bu tehlikenin farkına varan Halil b. Ahmed ve Sibaveyh gibi bazı dil alimleri, Arapça ve grameri üzerinde bazı çalışmalar yaparak yeni düzenlemeler getirdiler.[143] Sosyal huzur ve ekonomik refahın sağlanması ayrıca Abbâsî halifelerinin şiir ve belağata verdikleri önem de, şiir ve edebiyatın gelişip yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. İşte bu dilde Araplarla yarışacak seviyeye ulaşmış Türkleri görmekteyiz. Bu şairler arasında İbrahim b. Abbas es-Sûlî, Abdullah b. Mübarek, Yakub el-Hureymî[144](ö.H.214/M.829), Amr b. Mas'ade[145](ö.H. 217/M.832) ve Feth b. Hakan, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Ebû Muzahim Musa b. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan[146] gibi Türkler bulunmaktaydı.

Şiir dilinde mahir olan Türklerin nesirde de başarılı olduklarını görmekteyiz. Halife adına "Divanu'r-Resail" de yazılan ve siyasî, edebî nitelikte olan düz yazılarda, İbrahim b. Abbas es-Sûlî, Amr b. Mas'ade gibi Türkleri görmekteyiz.[147]

Fârâb bölgesi ise, Arap Dili ve Edebiyatı ilminde kendini göstermiş ve Harezm'in çok büyük bir rakibi olmuştur. Bu bölgede öne çıkan dil alimlerinin başında, Ebû

142 Hamidullah, M. *Kuran-ı Kerim Tarihi,* çev. M. S. Mutlu, M. Yaşaroğlu, Ankara, 1991. s. 74 vd. 85.
143 Halil b. Ahmed'in bu devirde yazdığı *"Kitabu'l Ayn* adlı eseri, ilk Arapça sözlük unvanını taşımaktadır. Bak. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVI,117; *Sibaveyh de gramerle ilgili "el-Kitab"* adlı eserini yine bu devirde yazmıştır. İbn u'n-Nedim, *Fihrist*, s. 65
144 Soğd Türklerinden olan bu kişi şiirlerinde işlediği temalar kelamî konulardı. İbn u'n-Nedim, *Fihrist,* s. 122 el-Hureymi'nin şiirlerinin büyük kısmı, birer tarihi belge niteliğindedir. Emin-Me'mun mücadelesi sırasında meydana gelen olayları, 135 beyitlik çok uzun bir şiirle dile getirmiştir.
145 Sûlî sülalesinden olan ve İbrahim b. Abbas es-Sûlî'nin amcasının oğludur. (Ö.217) Bak. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* I, 15. Abbasi Devletinin kurulduğu ilk günlerde, Saffah ve Mansur dönemlerinin ünlü devlet adamı Halid el- Bermeki tarafından devlet katipliğine atanmış, etkili bir yazardı. Ünlü devlet adamı Fazl b. Sehl onun hakkında: "O, bugüne kadar gördüğüm ediplerin en beliğidir. Kimsenin onu taklit etmeye bile güç yetirebileceğini sanmıyorum demiştir. Bak. Yâkût el-Hamevî,. *Mu'cemü'l-Udebâ,* I,15.
146 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm..,*. XI, 297; Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zunun*, s. 553.
147 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* XVI,127

İbrahim İshak b. İbrahim el- Fârâbî (ö. H.350/M.961)[148] ile onun yeğeni Ebû Nasr Ebû İsmail b. Hammad el- Cevherî el- Fârâbî (ö.H.394/M.1004)[149] adındaki iki Türk alimi gelmektedir.

II.3. 2. Hadis:

Türkler ve onların soyundan gelen Türk aileleri, bir taraftan Arap Dili ve Edebiyatına hizmet ettikleri gibi diğer taraftan da hadis ve sünnetle hatta İslâmi ilimlerin hepsine ayrı bir ilgi göstermişler ve bu ilimlerin her bir dalında çok büyük alimler yetiştirmişlerdir.

Bundan dolayı ilk Abbâsî devirlerinde geniş çapta hadis toplama faaliyetleri yapılmıştır. Bu alanda söyleyebileceğimiz hadis alimlerinden Abdullah b. Mübarek[150] bir Türk'tü. Süleyman b. Tarhan[151] (ö.H.143/M.760) oğlu Mu'temir b. Süleyman[152](ö.H.187/M.803), el-Firyabî el-Kebir[153] (ö. H.212/M.827) el- Firyabi es-Sağir[154] (ö.H.301/M.919) gibi Türk alimler de, dönemin büyük alim ve muhaddisleri arasında zikredilmektedir.

İslâm ülkelerinde Hadis ilminin Türk asıllı bu ilk öncüleri arasında meşhur Tarhan Ailesi, yani Ebû Süleyman Tarhan et-Türkî et-Teymî (ö.H.86/M.705) ve O'nun soyundan gelenlerin çok ayrı bir yeri vardır. İslâmın en erken devirlerinde Basra'ya

---

148 el- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* VI, s. 61-65; el- Fârâbî, *Divanü'l Edeb*, nşr. A. Muhtar, Ömer (önsöz) Kahire, 1974; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden, 1937, I. 133.

149 Geniş bilgi için bak.. es- Seâlibî, *Yetime,* IV. 468- 469. el- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ ,* VI. 151- 155. Diyarbekrî, *Tarihu Hamis*, II. 356; ez- Zirikli*, el-A'lam*, I. 313. Brockelmann, GAL, I. 133-134. Sezgin, *GAS*, VIII. S. 215-224. H.Kılıç,.*"Cevheri",* DİA. VII,. 459.

150 Emevilerin son günlerini de idrak etmiş olan büyük alim ve mücahid Abdullah b. Mübarek, Abbasilerin ilk döneminde temayüz etmiş Türk alimlerinin başında gelmektedir. H. 181/M. 797'de vefat eden ve gerek hadis kaynaklarının, gerekse diğer kaynakların adından övgüyle söz ettikleri İbn Mübarek, İslâm kültür hayatında ilk cihad kitabı yazarı unvanına da sahiptir. Bu Kitap Nezihe Hammad tarafından Tahkik edilerek basılmıştır. Bağdad, 1971 Aynı zamanda da tasavvuf alanında döneminin büyük şairlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Onun divanını Mücahid Mustafa, Divan Abdullah b. Mübarek, Bağdad,1989 yılında toplamıştır. Bak. Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, Tarihu Bağdad, X,159, Şevkî Dayf, *Tarih-u Edebi'l-Arabi*, Mısır, 1972, s.402-406

151 İbn Sad, *Tabakatü'l-Kübra*, VIII, 2-18 Ebu'l-Mutemir (Süleyman b. Tarhan et-Teymi el-Basrî) Tabiinden olup, adı devrinin büyük âlim, zâhid ve muhaddisleri arasında zikredilmektedir İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, VII, 2, 18; Buharî, *et-Tarihu'l-Kebir,*II, 2, 22; es-Sem'ânî, *Ensab*, I, 497; İbn Hacer el-Askalani, *Tehzib*, IV, 201, 203; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm,* VI, 195; Tarhan, Altaylarda eski Türklerde demirci, sanatkâr ve aynı zamanda siyasi-dini nüfuzu olan kişilere verilen addır. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* 97

152 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmu A'lâmi'n-Nübelâ…..,* VIII,477

153 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 229; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XVI, 702; Zehebî, *Siyeru A'lâmâ,* X, 114; *Tezkîretü'l-Huffâz,* I, 37; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 147

154 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm.,* X, 114

gelip yerleşen bu Türk asıllı aileler arasından, daha sonraları bir çok ünlü Hadis Alimleri çıkmıştır. Bu ailelerin en önde gelenlerinden birisi de Tarhan et-Türkî Ailesi ve O'nun büyük oğlu Ebû'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhan et-Türki'dir. (ö. H.142/M.760)[155] İbn Kuteybe onun hakkında övgü dolu sözler söylemiştir.[156]

Yine bu kişinin oğlu Ebû Muhammed b. el-Mu'temir Süleyman b. Tarhan(ö.H.186/M.802) da hadis alimleri içinde görmekteyiz.[157] Ebû Muhammed el-Mu'temir ilk devirlerde yetismiş Basra'da herkese örnek olmuş Türk asıllı en büyük hadis alimlerinden biridir. O'nun, böylesine yüce ve şerefli bir hadis alimi olarak bu camiaya katılmasında şüphesiz her şeyden önce babası Süleyman b. Tarhan'ın çok ayrı bir yeri ve önemi vardır. Nitekim Kurre b. Halid, onun bu durumunu açık bir şekilde dile getirmiş ve şöyle demiştir; "Eğer el-Mu'temir'in babası olmasaydı, O'nun bizim yanımızda hiç bir kıymeti olmazdı.[158] İbn Sa'd bu kişilerin hadis ilmindeki yerini övgüyle dile getirmiştir.[159]

İbn Mace, isminden de anlaşıldığı gibi Kazvin'de dünyaya gelmiştir. Kazvin ise "Key" şehrine 27 fersah (155 km) bir şehir olup Abbâsî halifelerinden el-Mehdi'nin (H.158-168/M.775-785) Türk asıllı büyük komutanlarından biri olan Mübarek et-Türki'nin ikinci yurdudur. Zira el-Hamevî'den öğrendiğimize göre; Mübarek et-Türkî buraya askeri vali olarak gönderilmiştir.[160] İbn Mace, Türk komutan Mübarek et-Türkî'nin, Kazvin'e yerleştirdiği bir Türk'tür. Arap asıllı bir kimse olmadığı gibi İran asıllı da değildir. Kaynaklarda onun atalarının Araplardan Rebii kabilesinin himayesinde ve Mevâlî'den oldukları bildirilmektedir.[161] Bu, bize onun ailesinin; İslâm'ın erken devirlerinde ve Müslüman Arapların Orta Asya fetihleri sırasında Arap-İslâm şehirlerine büyük kafileler halinde sevk edilen Türklerden olduğunu göstermektedir.

Müellifimizin asıl adı; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-FazI ed-Darimi es-Semerkandî'dir. (ö.H.169/M.869).[162] Aşağı Türkistan'ın hadis ilminde altın devrini yaşadığı bir asırda Semerkant ufkunda boy göstermiş, Türk asıllı en büyük hadis

155 İbn Hacer, *et-Tehzib*, I. s. 227. İbn İmad, *Şezerat*, I. 212.
156 İbn Kutaybe, *el-Maarif,* s. 475.
157 İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb,* I. 216. er-Razi, *Kitab el-Cerh*, VII, 402.
158 er-Razi, *Kitab el-Cerh*, VII, 402
159 İbn Sad, VII. 253.
160 Yâkût el-Hamevî, , *Mu'cemü'l-Udebâ,* IV,343
161 İbn Mace; *Süneni İbn Mace*, thk. M. F. Abdülbâkî, İstanbul, 1992, (önsöz) I. 12. İbn Hallikân, *Vefayât*, III. s. 407. ibnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, V. s. 90.ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffaz*, Haydarabad, 1334, II. 189.
162 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X, 29;ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XII, 224; İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, (ö. 852/1448), *Tehzîbu't-Tehzîb,* I-VI, Beyrût, 1963, V, 294

alimlerinden biridir. Nitekim büyük "Tabakat" alimlerimizden biri olan Bursalı bu hadis alimini Türklerden yetişmiş hadis uluları arasında zikretmiştir."[163]

Yine bu devirlerde hilafet ülkelerinde yaşamış ve hadis ilmindeki muktesebatı ile ilim aleminin yakından tanıdığı Ahmed b. Hanbel'i. (ö. H.255/M.885)[164] görmekteyiz. O da Abdullah b. el-Mübarek et-Türki gibi Mervli olup Şeybanlı bir Türktür.[165] Son devir Osmanlı Türkiye'sinin yetiştirdiği büyük hadis alimlerinden Kamil Miras onun Türklüğünü belirtmekte, ayrıca M.T.R. Bursalı'da ona katılmış ve Ahmed b. Hanbel'in Türk asıllı bir hadis alimi olduğunu söylemiştir.[166]

Bağdat'ta ve üstelik çok ünlü hadis alimleri arasında anılmasını sağlayan bir büyük Türk asıllı hadis alimi daha vardır. O'da; Ahmed b. el-Abbas b. Hammad b. el-Mübarek et-Türkî'dir.(ö.H.262/M.876)[167] Ahmed b. el-Abbas et-Türkî, Abbâsî Devletinin ilk kuruluş yılları ve Halife el-Mansur devrinde,(H.136-158/M.754-775) bu devlete emeğgi geçmiş Türk komutanlarından biri olan el-Mübarek et-Türkî'nin dördüncü kuşak torunlarından biridir.[168]

Bir diğer Türk asıllı hadis alimlerinden birisi de Sağâniyan'da dünyaya gelmiş ve "es-Sağânî" nispet adıyla anılmış olan Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Cafer'dir. (ö. H.269/M.883)[169] Türk Tabakat alimi M. T. Bursalı onu "Türklerden yetişen muhaddisini izam" arasında zikretmiştir.[170] İmamı Müslim ve Sünen-i Tirmizi'nin müellifi Ebû İsa et-Tirmizi'nin hocasıdır. Hadis ilminde "Sika: özüne sözüne güvenilir" bir kimse olarak kabul edilmiştir.[171]

Firyâb: Belh civarında, nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu küçük bir şehirdir.[172] Bu şehirde yetişmiş Türkî nispetiyle anılan Ebû Abdullah, Muhammed b. Yusuf b. Vakid b. Osman el-Firyabi et-Türkî (ö. H.118/M.738) hadis ilminde hadis ilminde öne

163 Bursalı, M.T.R., *"Türklerin Ulum ve Fununa Hizmetleri",* İstanbul, 1327, 18
164 es-Sübkî, Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1369), *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ,* thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tennâhî, I-X, Kahire, 1964-1976, I, 199. el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV. 413.Kandemir, "*Ahmed b Hanbel*", DİA. I. 75. Goldziher, "*Ahmed b. Hanbel*", İA. I. 170-173.
165 Miras, K., *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Ankara, 1970.,VII. s. 382.
166 Bursalı, M.T.R., a.g.e., s. 17.
167 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad,* IV,326; İbn Mâkûlâ, *Ebû Nasr Ali b. Hibetullâh b. Ali*, (ö.475/1082) *el-İkmâl fi Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, I-VII, Beyrût,1962, I, 539
168 Kitapçı, Z., *Türkistanın Müslüman Araplar Tarafından Fethi,* 25
169 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* III, 409
170 Bursalı, a.g.e.,s.18
171 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* III, 409
172 Sem'ânî, *Ensâb*, IV, 376

çıkmış bir alimdir.[173] Onun el-Müsned adındaki kitabı, hadise dair yazılan en kıymetli eserler arasındadır.[174]

Hadis ilminin Baykent'teki Türk asıllı temsilcilerinin en büyüklerinden birisi de Muhammed b. Ali b. Tarhan b. Abdullah b. Ceyyag el-Baykendî'dir. (ö.H. 277/M.891)[175] Baykent'te yetişmiş ve hadis ilmindeki ünlü bir diğer Türk hadis alimi ise Ebû Ahmed Muhammed b. Yusuf el-Baykendî'dir. (ö. H.411/M.1021)[176] Hadis ilminde Buhara'nın ismini yücelten Türk asıllı bir çok büyük alim yetişmiştir. Bunların en önemli ve öncülerinden birisi de daha ziyade el-Müsnedi olarak bilinen Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Cafer'dir. Türk ve İslâm şehri olan Buhara'da dünyaya geldiği için "el-Buharî" nispet adıyla anılmıştır. (ö H.229/M.844)[177]

Hadis alimlerinden biri de, Ebû İshak İbrahim b. Müslim b. Muhammed b. Ahmed Buhara'nın yakınında Şikan'da dünya gelmiş, "eş-Şikânî" veya "el-Buharî" nispet adıyla anılmıştır.(H.323/M.935)[178] Kendi devrinin en büyük Türk asıllı Hadis Alimleri'nden biridir.[179] Semerkant'ta bu ilk devirlerde boy gösteren Türk asıllı Hadis Alimlerinden birisi de İbrahim b. Şemmas Ebû İshak es-Semerkandî'dir. (ö.H.220/M.835)[180] Yukarıda da ifade edildiği tarihi geçmişi itibarı ile zaten bir Türk şehri olan Semerkant'ta dünyaya gelmiş ve bu sebepten de "es-Semerkandî" nispet adıyla anılmıştır.

Türk-İslâm Medeniyetinde altın devrini yaşadığı bu asırlarda sadece Semerkant'ta değil, onun merkezi köy ve kasabalarında bir çok Türk asıllı hadis alimi yetişmiştir. Türk hadis alimlerinden birisi de Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyd en Nasr el-Kissi'dir. (ö. H.248/M.863)[181] Kiss ise; Semerkant'ın en güzel ve merkezi kasabalarından biridir. el-Hamevî'den öğrendiğimize göre; bağlık, bahçelik, ayrıca mamur ve müreffeh bir şehirdir.[182] İşte Abdullah b. Humeyd; Semerkant'ın böylesine şirin ve güzel bir kasabasında yaşayan köklü. bir Türk ailesine mensuptur ve onun için de "el-Kissi" nispet adıyla anılmıştır. Bu bakımdan el-Kissi uzerine araştırma yapan ilim adamlarımızdan M. S. Yeprem, onun Türk olduğunu belirtmiş ve şöyle

173 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 229; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XVI, 702;
Zehebî, *Siyeru A'lâm,* X, 114; *Tezkîretü'l-Huffâz*, I, 37; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 147; ayrıca bak.Koçkuzu, A., "*Firyabi, Muhammed b. Yusuf*", DİA, İstanbul, 1996, XIIl. 146.
174 Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l- Müellifîn,* I-XV; Dımaşk, 1957, XII. 140-141. Sezgin, *GAS*, I 40.
175 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* I. 480; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI. 19.
176 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* I. 533.
177 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, IV. 10; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X. 64,
178 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ ,* III, 50, 356
179 Bursalı , a.g.e., s. 17.
180 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad,* VI. 102.
181 Zehebî, *Tezkire*, II. s. 114; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, IV. 460.
182 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ* ,IV. 460.

demiştir: "Kendisinin bir Türk alimi olması ve Türklerin Müslüman olmalarından bir asır sonra İslâmi ilimlerde bu derece ileri giden bir alimler serisi yetiştirmiş bulunmaları bizler için bir iftihar vesilesidir.[183] Bu, Türk Hadis Alimini Bursalı, "Türklerden Yetişen Muhadissin-i İzam" arasında zikretmiş ve onu da bu zincirin altın halkalarından biri olarak görmüştür.[184]

Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yetişen bunlardan başka da muhaddisler bulunmaktadır. Türklerin bu ilim dalında büyük başarı elde etmeleri ve bu bölgeye nispet edilerek anılmaları bunların da Türk olma ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca yukarda da belirttiğimiz gibi bunların Arap veya Farisi olarak belirtilmemesi bizim düşüncelerimizi desteklemektedir.

II. 3. 3. Tefsir

Yukarda da belirtildiği gibi, farklı fikir ve akımların yoğun olduğu Abbâsî toplumunda, tefsir ilmi çok önemli gelişmeler kaydetmiştir. Kur'an-ı Kerim'i ayet ve tam bir düzen içersinde tefsir eden ilk müfessir, el-Ferra diye bilinen Yahya b. Ziyad b. Abdullah b. Mervan el-Beylevî (ö. H.207/M.822) dir.[185] Bu ilim dalında da Türkî olarak belirtilen alimler bulunduğu gibi, ayrıca Türklerin yaşadığı bölgelere nispet edilen müfessirlerle de karşılaşmaktayız. Bunlar hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz. Bunların da Türk olmaları muhtemeldir.

İslâm'ın en erken devirlerinde yetişmiş Türk asıllı ilk büyük müfessirlerden birisi de şüphesiz Ebû'l-Kasım Dahhak b. Müzahim el-Hilâlî'dir. (ö. H.104/M.723) Horasan ufku Tefsir ilmi semasında boy göstermiş ve daha ziyade "el-Horasanî nispet adıyla anılmıştır.[186] Bu kişinin Türk olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğunu belirten Z. Kitapçı,[187] bu kanaate varmasındaki sebebi de şöyle izah eder: Dahhak'ın babasının adının Türklere verilen lakaplardan birisini almış olmasından kaynaklamaktadır. Babasının savaşçı bir Türk ailesine mensup ve dedelerinin Araplarla yapılan harplerde onlara çok sıkıntılı anlar yaşatması, dolayısıyla ona; "zahmet veren kimse" anlamına "Ebû Muzahim" lakabını vermiş olmaları gerekmektedir. Nitekim Müslüman Araplar; daha sonraki

183 Yeprem, M. S., *"Büyük Türk Hadis Alimi Kissi",* DİB Dergisi, 1972, XI sy. 3 161.
184 Bursalı,a.g.e., 17 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ ,* III, 357
185 Mustafa er-Rufai, *Hadaratü'l- Arap fi'l-Usuri'l-İslâmiyye ez-Zahire,* s. 237
186 Zehebî, *el-İber*, I. 124.
187 Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,* II. Baskı, Konya, 1995, s. 152 ,

yıllarda kendilerini Orta-Asya'dan sürüp çıkarmak için çok çetin bir mücadeleye girişen ve onlara adeta kan kusturan büyük Türkeş Hakanı Sulu Han'a da; "Ebû Muzahim-Zahmet Verenlerin Babası En Büyük Türk Hakanı" lakabını vermişlerdir.

Abdülmelik b. Mervan bir defasında, büyük hadis alimi İmamı Zuhriye; "Horasan'da en büyük alim kimdir?" diye sorduğunda, o hiç çekinmeden "Dahhak b. Muzahimdir!" demiştir. Mervan bu defa; O, Arap mı yoksa Mevâlîden mi?" diye sorduğunda onun "Mevâlî" olduğunu öğrenmiş ve öfkesinden nerede ise çatlayacak bir hale gelmiştir.[188] İbn Kesir'de geçen şu ifade Dahhak'ın Tefsir ilmindeki konumunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır."Tefsir ilmini dört ulu kimseden öğreniniz. Bunlar; Mücahid, İkrime, Said b. Cübeyr ve Dahhak'tır".[189]

Tefsir ilminde adını duyuran Türk asıllı ilk müfessirlerden bir diğeri de Abdullah b. Mübarek et-Türkî'dir. (ö. H.172/M.789) Merv'de dünyaya geldiği için daha ziyade "el-Mervezi" nispet adıyla anılmıştır.[190] Merv'de dünyaya gelmiştir.[191] Kendisi bu ailevî özelliğinden dolayı "et-Türkî" ve "el-Mervezî" nispet adıyla anılmıştır. Abdullah b. Mübarek kendi devrinin en değerli Muhaddis,[192] müfessirlerinden olmuştur. Bu sahada "el-Vâdıh fi Tefsiri'l-Kur'an" adında iki ciltlik bir eseri vardır. S. Ateş, onun bu eserini, Tabiun devrinde zühd ve takva yönünden gelişen işârî tefsirlerin en güzel örneklerinden biri olduğunu söylemiştir.[193] Kıtabü'z-Zühd ve'r-Rekâik adlı eseri bu sahanın en meşhur olanıdır.[194]

Yine, Abdullah b. Mübarek asrında yaşamış Türk asıllı en büyük tefsir alimlerinden birisi de şüphesiz, Fıkıh'ta; dört büyük mezhepten birinin sahibi, Hadis'te; İmam ve aynı zamanda dinde dört büyük müçtehitten biri olan Ahmed b. Hanbel'dir (ö. H.240/M.855).[195] O da, Abdullah b. Mübarek et-Türkî gibi Mervli bir Türktür.[196]

---

188 İbn Abd Rabbih, *el-İkdü'l-Ferid,* II, 262
189 İbni Kesir, II, 1438
190 ez-Zehebî, *el-İber,* I. 124. el-Belazuri, *Ensabu'I-Eşraf,* Mısır, 1959. III, 599; el-Muhtesip, A., *Abdullah b. Mubarek el-Mervezi*, Amman, 1972 Küçük, R., "*Abdullah b. Mubarek*", DİA. İstanbul, 1988, I. 122-124.
191 Bağdâdî, *Tarihu Bağdad,* X., 152 ;
192. Kemal Sandıkçı, a.g.e.; s. 417-424
193 Ateş , Süleyman , *İşârî Tefsir Okulu.* Ankara, 1974, s.61
194 Zirikli, *el-A'lam*, IV, 256; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin,* VI, 106 Sezgin , *GAS*, I, 95, Dehlevi, Abdulaziz b. Şah Veliyullah, *Bustanü'l Muhaddisin,* Ankara, 1986, s. 111-117; Kemal Sandıkçı, a.g.e. , s. 414-416; Raşit Küçük, "*Abdullah b. Mübarek*", DİA, I, 122-124.
195 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, 412-433; Kandemir,M., "*Ahmed b. Hanbel*", DİA, II, 75-80
196 Geniş bilgi için bak.. Bursalı, M.T.R. s. 17

Onun ana-baba yönünden Arap olduğunu iddia edenler olmuştur.[197] Nitekim son devrin Hadis ve isnat alimlerinden biri olan Prof. Kamil Miras, Ahmed b. Hanbel için şunları söylemektedir. Merv'de doğmuş Bağdat'ta neşet etmiş Şeybanlı bir Türk çocuğudur.[198]

Tefsir ilmindeki üstün şahsiyeti ve ilmi dehası herkes tarafından kabul edilmiş Türk asıllı büyük Tefsir Alimlerinden birisi de Ebû Zeyd el-Belhî'dir. İslâm'ın erken devirlerden itibaren bir Türk ve İslâm şehri görünümünde olan Belh şehrinde boy göstermiş ve Türk mufessirlerindendir. Asıl adı; Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl olup, Belh'te dünyaya geldiği için el-Belhî nispet adıyla anılmıştır.(ö. H.321/M.933).[199] Nitekim Türk tarihçisi M. R. Uygur el-Kaşgarî; "Min Mefahiri'l-Etrak fi Tarih el-İslâmi" adındaki geniş araştırmasında başta; Ebû Zeyd el-Belhî'yi Türk soyundan geldiğini belirtmektedir.[200]

İslâmın erken devirlerinde boy gösteren Türk asıllı meşhur Tefsir alimlerinden birisi de Muhammed b. Musa el-Vasiti el-Fergânî'dir. (ö. H.330/M.942). Vasıt'ta dünyaya geldiği için "el-Vasiti" ve ataları eski Fergana Türklerinden olduğu için de "el-Fergânî" nispet adıyla anılmış ve bugünlere kadar gelmiştir. Türk Tabakat alimlerinden Bursalı onu, Türklerden Yetişen Ulema ve Meşayih arasında arasında zikretmiştir.[201]
Yine bu devirlerde Semerkant şehri ve Türk dünyasında yetişmiş bir büyük Türk Müfessiri daha vardır. O da Ebû'1-Leys es-Semerkandî'dir. (ö.H. 372/M.983)[202] Asıl adı; Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim olup künyesi Ebû'l-Leys ve nispet adı ise "es-Semerkandi" dir. O da; Tefsir ilminin Aşağı Türkistan'da altın devrini ya§adığı bir asırda, Semerkant semasında bir Kutup yıldızı gibi doğmuş Türk asıllı en büyük Tefsir alimlerinden biridir. Nitekim değerli Türk tarihçisi M. Ş. Günaltay, onun Türklüğünü ilmi bir platformda dile getirdiği gibi,[203] M. T. Bursalı da onu Türklerden yetişen meşahiri fukaha arasında zikretmiş ve Türk kimliğine ayrı bir özen göstermiştir.[204]
Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (ö. H.248/M.863), Muhaddis ve müfessir. Semerkand[205] yakınında bir şehir olan Kiss'e mensuptur. el-Muntehab adlı eseri meşhurdur. Kiss veya Şam'da vefât etmiştir.[206]

197 Ebu Zehra, Muhammed., *Ahmed b. Hanbel,* Çev. O. Keskioğlu, Ankara, s. 22.
198 Miras, Kamil, *Tecrid-i Sarih Tercümesi*, VII. 382-383.
199 Bursalı, a.g.e., s. 12
200 Kaşgarî, *El-Va'yu'l-İslâmi,* Ekim, 1964, no:36, 33-42
201 Bursalı, a.g.e., s.12
202 Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin,* XIII. 91.
203 Günaltay, M. Ş., a.g.m. s. 305.
204 Bursalı, a.g.e., M.,T., R., s. 2O.
205 Orta Asya'nın en büyük şehirlerinden olup Maveraünnehir'in Soğd bölgesinde Zerafşan eyaletinin

II. 3. 4. Fıkıh

Abbâsî döneminin fıkıh açısından en dikkat çekici özelliği, Ebû Hanife (ö H. 150/M.767), İmam Malik (ö. H.179/M.795), İmam Şafii (ö.H.204/M.819) ve İmam Ahmed b. Hanbel (ö. H.241/M.855) gibi dört büyük fıkıh mezhebi İmamının da bu devirde yaşamış olmasıdır. Hatta Kamil Miras, İmam Ahmed b. Hanbel için şunları belirtmekten çekinmemiştir. "O, aslen Türktür. O, Merv'de doğmuş, Bağdat'ta yetişmiş Şeybanlı bir Türk çocuğudur."[207] Kamil Miras, burada Ahmed b. Hanbel'in Türk asıllı olduğu yolunda kendi kanaatlerini söylemekte, ancak bu konudaki rivayetleri burada zikretmemektedir. Miras'ın bu sözleri boşuna bir gayret ve özenti olarak değerlendirilmemelidir.

Bu dönemde fıkhî konularda iki ekol hakimdir. Birincisi; Irak'taki Reycilerin ekolü ki bu akımın başını İmam Ebû Hanife çekmekteydi. İkincisi ise Hicaz'daki hadis ekoluydu. Bunun öncüleri de İmam Malik ile İmam Şafii'ydi. Birinciler, ellerinde az hadis olduğu için reyle amele yöneldiler, ikinciler ise hadise sarılmak ve sadece nasla amel etmek, yani fıkhın tümünü Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e bağlamak gerektiğine inanıyorlardı. Fakat bu mezhep Ebû Müslim ihtilalinden sora başlayan yeni hayat şartlarına hiç uymuyordu Medeni muhitlerde yetişenler, hayat ihtiyaçlarına göre yeni hukukî hükümler istiyorlardı Bu talebi karşılıyan yine bir Türk mütefekkiri oldu. Bu Türk mütefekkiri Ebû Hanife Numan İbn Sabit'tir. Ebû Hanife Buhara'nın kuzeyindeki Tirmiz şehri ahalisinden Zota adlı bir Türkün torunu idi. Zota, bu havalinin istilası esnasında esir edilerek Irak'a getirilmiş ve orada Müslüman olmuştur.[208]

Ebû Hanife'nin fikirleri genellikle Arap olmayanlar, özellikle de Türkler arasında çok yaygınlaşmıştır. Hatta Osmanlı devletinin resmi mezhebi haline bile gelmiştir. Ebû Hanife'den başka Türklerin bulunduğu coğrafyada yetişmiş olan fıkıhçılar

---

merkezidir. Bak. Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân,* III, 247-250; Şemseddin Sami, *Kamusu'l A'lam*, İstanbul, 1306; IV, 2626;h.h. Schader, '*Semerkant*', İA, İstanbul, 1966, X, 469-471; *Ahmet Yıldırım, Darimi ve Sünen'i, Bursa*,1990,s. 11.

206 Zirikli, *el-A'lam*, IV, 41, Kehhale, *Siyer*.., V, 66; Sezgin GAS, I, 113;

207 Miras, Kamil, *Tecridi Sarih Tercümesi*, VII, 382

208 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, *I. Türk Tarih Kongresi*, s.296

bulunmaktadır. Bunların da Türk olma ihtimalleri oldukça yüksektir. Belli başlı isimler aşağıdadır.

Ebû Mutî, Hakem b. Abdullah b. Mesleme el-Belhî.[209] (ö. H.198/M.814) Ebû Hanife'nin yakın arkadaşı ve talebesi ve el-fıkhu'l-Ebsat adlı eserinin râvîsidir. Belh'te vefat etmiştir.[210] Ebû Ali, Muhammed b. el-Velid es-Semerkandî ez-Zahid (ö.H.449/M.1058). Hanefi fıkıh âlimi. Mecmu'l-Fetâvâ ve el-Câmiu'l-Asğar adlı eserleri vardır.[211]

Ebû'I-Fadl Muhammed b. Muhammed b Ahmed b. Abdullah el-Mervezî el-Belhî (ö.H. 333/M.945). Tanınmış hanefi âlimi. 333/M.945 yılında Merv'de şehit oldu. el-Kafi, el-Muhtasar, el-Münteka adlı eserleri vardır.[212]

Ebû Cafer Muhammed b. Abdullah b. Muhamed el-Belhî el-Hinduvanî. (ö. H.362/M.973). Belh'li büyük hanefi âlimidir. İlminden dolayı da kendisine Küçük Ebû Hanife denmiştir. 62 yaşında Buhara'da vefat etti.[213]

Ebû Yakûb İshâk b. İbrahim b. Mahled el-Hanzelî el-Mervezî. (ö.238 /M.853) Meşhur muhaddis, müfessir ve fakih. H.161/M.778 (veya H.165/M.782-83) yılında Merv'de doğdu. İbn Kuteybe, Ahmed b. Hanbel, Buharı, Müslim, Tirmizî, Nesaî gibi büyük muhaddisler, ondan rivayette bulundular. Buhari'ye Sahîh'ı tasnif etmesini de o tavsiye etmiştir. H.238/M.853 yılında Nisâbur'da vefat eden İbn Raheveyh'in yazmaları bulunan el-Müsned'i yanında kaynaklarda zikredilen Kitâbu's Sünen fıl-Fıkh ve Kitabü't-Tefsîr adlı eserleri vardır.[214]

Serahsî, Ebû Bekr Mulıammed b. Ebî Sehl Ahmed, Şemsü'l-Eimme es-Serahsî.[215] (H.482/M.1090) Büyük hanefi müçtehidi. Hanefî fıkıh kitaplarında "Şemsü'l-Eimme" dendiğinde o, 'el-Mebsût' denince de onun eseri kasdedilir.[216]

el-Mustağfirî, Ebû'l Abbas Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez en-Nesâfî. (H.ö.431/M.1040). Mâverâünnehir hanefî âlimlerinden olan bu kişi 1040 tarihinde orada vefat etti. Târîhu Necef ve Kef, Delailün-Nübüvve, Fedailu'l-Kur'ân,

---

209 Maveraünnehir'in kuzeyinde bölgeden geçen önemli ticaret yolu üzerinde kurulmuş ve Ahmed b. Kays tarafından fethedilmiş bir şehirdir. Bak. Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân,* I, 713; R. Hartman, "*Belh*", İA, II, 485.

210 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad,* VIII, 223 -225; Fuat Sezgin, GAS, I, 414; Sönmez Kutlu, a.g.e., s. 216-218.

211Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Arifîn,* I-II, İstanbul, 1951-55 ; II, 71.

212 Bağdatlı, İsmail Paşa, II, 37; Beşri, Gözübenli, *"Hakimü'ş Şehid",* DİA, VI 195-196

213 Bağdatlı, İsmail Paşa, a.g.e., II, 47; Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin,, X, 244.

214 Zehebî, *Siyeru A'lâm ,* XI, 358-383, Zirikli, *el-A'lam*, I, 284

215 Meşhed ile Merv arasında kurulmuş Horasan'ın en eski şehirlerinden birisidir. Bak. J. Ruska, "*Serahs*", İA, İstanbul, 1966, X, 502.

216 Zirikli, a.g.e., VI 208; M. Hamidullah , *"Serahsî"*, İA, İstanbul, 1966, X, 502-507; Ankara, 1965

Ma'rifetu's-Sahâfe, Kitâbü'1-Münasebat, Hutabu'n-Nebî adlı eserleri bulunmaktadır.[217]

Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-Buhârî[218] (ö.H.216/M.831) Maveraünnehr'in büyük hanefi âlimlerinden olup mezhep İmamlarına muhalefet ettiği görüşleri ile bilinmektedir. Buhara'da vefat etti.[219] Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Kelâbâzî es-Sebezmûnî. (ö.H.340/M.952). Hanefi alimlerinden olup Buhara köylerinden Sebezmûn'a nispet edilir. Ebû Hanife'nın müsnedini tasnifinden başka Keşfu'l-âsari'ş-Şerife fi Menâkıbı Ebû Hanîfe adlı bir eseri vardır.[220]

Halvânî, Ebû Muhammed Abdulaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih, Şemsû'l Eimme el-Buhârî(ö.H.441/M.1050). hanefi müçtehidi olan bu zat, Buhara'da vefat etmiştir. el -Mebsut adlı eseri vardır.[221]

II. 3. 5. Kelam

Türklerden bu ilimle ilk meşgul olan Yakub el-Hureymî adında birisiydi. O, kelami meseleleri ilk kez aklın ve felsefenin ışığı altında incelemek suretiyle bu ilme alışılmışın dışında farklı bir boyut kazandırmıştır.[222]

Halife Mu'tasım da kardeşi Me'mun'un vasiyetine uyarak Mu'tezile müntesiplerini devletin en üst kademelerine getirerek onlara büyük imkanlar sağladı. Mu'tezile liderlerinden Ahmet b. Ebi Duad'ı "Kadi'l-Kudat" makamına getirmesi, Mu'tasım'ın bu fırkaya sempatisinin en bariz delillerinden birisidir(30).

Maturidî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturidî (ö.H.333/M.944) Büyük kelâm imâmı, Mâturidî mezhebinin kurucusu, Aslen Semerkant'in Maturid nahiyesinden olup hayatı hakkında fazla bir şey bilinmekle beraber İmamu'1-Hudâ ve İmâmu'l Mütekellimîn lakaplarıyla anılan Mâturidi, Semerkant'ta vefat etti. Te'vilâtu'l-Kur'an, Kitâbu't-Tevhid, Kitabu'l-Makalat adı eserleri meşhurdur.[223]

---

217 Zehebî, *Siyeru A'lâm.. ,* XVI,564; Bağdatlı, İsmail Paşa, a.g.e., I, 253; Zirikli, a.g.e., II, 123; Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, , III, 150.

218 Bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Maveraûnnehir'de, Zerefşân Nehri yatağının aşağı havzasındaki büyük vadide kurulmuş tarihi ve bir süre Samani devletinin başkenti olmuş bir şehirdir. Bak. Yakut, *Mu'cemü'l-Buldân,* III, 135; Mirza Pala, "*Buhara Hanlığı*" İA, II, 761; Barthold, V, "*Buhara*", İA, II, 763; Ramazan Şeşen , *"Buhara"* DİA, İstanbul, 1992, VI, 364.

219 Zehebî, *Siyeru A'lâm* , X, 157-158.

220 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, X126-27; Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XV, 424-25.

221 Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XVIII, 177-178; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*,, VII, 87.

222 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 122

223 D. B. Macdonald, *"Maturidi",* İA, VII, 405

el-Hakîmü's Semerkandî, Ebû'l-Kasim İshak b. Muhammed b. İsmail (ö.H.341/M.953). Ebû Mansur el-Mâturidî'den kelam ve fıkıh okudu. Maturîdîliğin ilk temel kaynaklarından biri olarak kabul edilen er-Red alâ Ashâbi'l-hevâ (Kitâbu's-Sevadi'l-a'zam âla Mezhebi'l-İmami'l Â'zam) ile Risale fi Enne'l Amele Cüz'ün Mine'l-İman eserleri bulunmaktadır.[224]

Rusteğfeni, Ebû'l-Hasan Ali b. Said (ö.H.344/M.956). Semerkant köylerinden Rusteğfen'li hanefi fıkıh ve kelâm alimi. Maturîdî'nin önde gelen talebelerinden olup İrşâdu'l-Mühtedî Fusûli'd-Dîn, ez-Zevâid ve'l-Fevâid (fi enva'l-ulum) ve el-fetâvâ adlı eserleri vardır.[225]

Ebû'l-Leys, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandi (ö.H.321/M.933 veya H.393/M.1003). Kelam âlimi. İslâmî ilimlerin birçok dalında eser verdi ve eserleri Fas'tan Endonezya'ya kadar İslâm ülkelerinde tanındı, elden ele dolaştı. Bustânu'l-Arifin Tenbihu'l-Ğâfilîn, Uyunu'l-Mesâil, en-Nevâzil, el-Mukâddime fi's-Salat , el-Fetâvâ, el-Akide ve et-Tefsir adlı eserleri vardır.[226]

Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî en-Nîsâburî (ö.H.393/M.1072). Büyük tasavvuf âlimi. Ustuva'da doğdu. Tahsil için Nisabur'a gitti. Birçok eseri olan müellifin er-Risaletu'l-Kuşeyriyye adlı eseri meşhurdur.[227]

Kelâbazî, Ebû Bekr Muhammed b. İshak el-Buhârî (ö.H.379/M.990). Buhara'nın bir mahallesi olan Kelâbâz (Gülâbad) 'da doğduğu için buraya nispet edilmiş ve Kelâbâzî diye anılmış ve meşhur olmuştur. et--Ta'arruf li Mezhebi ehli't-Tasavvuf, Maani'l-Ahbâr, Kitabü'l-Erbaîn fi'l-Hadis önemli eserleri arasında yer almaktadır.[228]

II. 4. Fen ve Tabii Bilimlerde Türkler

Tıp, astronomi, kimya, fizik, matematik gibi tabii ilimler, Abbâsîler döneminde gelişmiş ve altın çağını yaşamaya başlamıştı. Peki daha evvel bu ilimlerde Arapların

224 Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, II, 237; Sezgin, *GAS,* I, 600.
225Zirikli a.g.e., V, 102; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*,, VII, 99.
226 Zirikli a.g.e.,V, 102; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, VII, 81.
227 Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Arifin,* I, 607; Ahmet Ateş "*Kuşeyri*", İA, VI, 1035-1038; Dehlevi, a.g.e. , s. 141-143.
228 Zirikli a.g.e., IV, 248; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, VII, 222; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., II, 54; Süleyman Uludağ, *Kelebazi ve Ta'arruf*, , İstanbul, 1992, s. 11-49; Fikret Karapınar, *Ebu Bekr el-Gülebadi*, Konya , 1999, s. 49-84; Nusreddin Yılmaz, *Kelabazi'nin Tasavvuf ve Akaid Alanındaki Görüşleriyle Maturidi'nin Mukayesesi*, Kayseri, 1990.

bilgileri nelerdi? Abbâsîlerden önce bu bilim dallarında Hz. Peygamber döneminden itibaren çalışmalar olmuş muydu? Bu sorulara verilecek cevaplar, bu Medeniyeti oluşturan bilim dallarına kimlerin katkıda bulunmuş olduklarını ortaya koyacaktır. Ortaçağ yüksek kültür seviyesi olan İslâm Medeniyetini zirveye taşıyan durum neydi? Yükseliş süreci neydi? Bunların içinde Türkler var mıydı?

İslâm Dünyası, ilk bilimsel diyebileceğimiz çalışmaları savaş ortamından kurtulduklarında gerçekleştirmişti. Bu, Abbâsîler dönemine tekabül ediyordu. Olağanüstü bir hız ile bilimsel yapıtları, Yunancadan Arapçaya çevirdiler. Bu oluşum sürecinin ardından Müslümanlar bilime birçok orijinal katkılar yapmayı başardılar.

Yapılan çeviriler arasında Platon'un Devlet ve Kanun'u , Aristoteles'in Organon adlı mantık kitabı, Oklid'in geometrinin temeli olan Elementleri ve Batlamyus'un astronomi çalışması olan Almagest'i olmuştur. İlk ilmî tercümeyi "Sindhind" adlı eseriyle İbrahim el-Fezari yapmıştır.[229]

Tabii bilimlerin gelişmesinde üç unsur etkili olmuştur. Bunların üçünde de Türkleri görmekteyiz. Bunların ilki, tercüme faaliyetlerinin yapılabilmesi ve daha iyi çalışmalar yapmak için Abbâsî halifelerinden el-Me'mun döneminde Beytü'l-Hikme veya Bilgelik Evi diye bilinen bir akademi kurulmasıdır. Bu, Medeniyetin gelişmesinde çok büyük görev üstlenmiştir. Bağdat'ta kurulmuş olan bu akademide, dönemin ünlü astronomları, matematikçileri ve hekimleri bir araya getirilmiş ve bunlarda, bilimin çeşitli alanlarındaki belli başlı yapıtlarını muhtelif dillerden ve özellikle de Yunancadan Arapçaya çevirmişlerdir. Beytü'l-Hikme sadece bir çeviri bürosu olarak kalmamış aynı zamanda seçkin araştırmacıların yer aldığı bir araştırma, kurumu olarak da görev yapmıştır. Zengin bir kütüphanesi bulunan bu Bilgelik Evi'nde bir Türk görmekteyiz. O da Ebû Abdullah Muhammed İbn Musa el-Harezmî adında bir Türk'tü.[230] Beytülhikme'de bulunan bir diğer Türk de Bîrûnî'nin hakim ve filozof olarak tanıttığı Merv Türklerinden Hübüsülhaşiptir. Cebir ilminde şöhret bulmuştur.[231]

Bu medeniyetin bu denli gelişmesine katkıda bulunan bir diğer etmen de kurulan Rasathaneler'di. Abbâsîler döneminde Astronomi ilmine büyük önem verildi. Ortaçağ İslâm Dünyasındaki ilk gözlemevleri, Abbâsî halifesi Me'mun tarafından

229 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* s. 383
230 Nasr, Seyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, Çeviren N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İstanbul, 1991,s.5; Ayrıca bak. Sayılı, Aydın, *Harezmî ile Abdülhamid İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri*, Erdem, 1991,7, Sayı, 19,
231 Günaltay, *Şemseddin, İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii,* I. Türk Tarih Kongresi,

kurulmuştur ve bunlardan birincisi Bağdat'taki Şemmâsiye Gözlemevi ve ikincisi Şam'daki Kasiyûn Gözlemevi'dir.[232] Bunu kuran Harezmî'dir.

Bilimi destekleyen Türk ailelerinden olan Ebû'l-Kâsım Aldullah İbn Amâcûr, oğlu Ebû'l-Hasan H.271-321/M.885-933 yılında önde gelen astronomlar arasında bulunmaktaydı. Amâcûrlar, kurmuş oldukları özel gözlemevlerinde gezegen ve yıldız gözlemleri yapmışlar ve elde ettikleri sonuçları gösteren astronomik tablolar düzenlemişlerdir. Amâcûr ailesine mensup üç astronom daha vardı. Bunlar Abdullah İbn Amâcûr, Alî İbn Amâcûr ve Ali İbn Abdullah İbn Amâcûr'du. [233]

Müslümanlar, Horasan'da yaptıkları çalışmalar sonunda bir meridyen derecesinin uzunluğunu ölçmeyi başarmışlardır. Onlar bu ölçümü yaparken dünyanın yuvarlak olduğu fikrinden hareket etmişlerdir Dünyanın çevresinin ölçümüyle ilgili ilk ilmi çalışmaları ise Musa Şakiroğulları yapmıştır.[234] Aynı konuda el-Harezmî ve el-Bîrûnî gibi Türk asıllı alimler de araştırma yapmışlardır.

Medeniyete katkı sağlayan bir diğer etmen de Hastanelerin kurulması ile geliştirilen Tıp ilmi idi. Tıp, bu dönemde oldukça ilerleyen ilimlerden sadece birisidir. Emevîler döneminde, bu sahada daha çok gayri müslim bilginler vardı. Bu öncü tabipler müslüman ve Arap olmadıkları halde, eserlerini o gün dünya üzerinde hakim olan İslâm kültür dili Arapça ile yazmışlardır.[235] Bu kurumların şekillenmesinde olduğu kadar sürekliliklerinin sağlanmasında da Türklerin önemli katkıları olmuştur.

Dönemin beşinci hastanesi Halife I. Mütevekkil'in döneminde 847-861, Feth b Hakan tarafından Kahire'de, altıncı hastanesi ise Tolunoğulları Ahmed İbn Tolun tarafından yine Kahire'de H.258-260/M.872-874 tarihleri arasında kurulmuştur. Bazı yönleriyle daha önceki hastanelerden farklılıklar gösteren bu hastane yapılırken, hastane binasının yanı sıra erkek ve kadınlara ait iki ayrı hamam da yaptırılmıştır. Zengin bir kütüphanenin de bulunduğu Bu hastanede, koğuşlar farklı hastalıklara göre sınıflanmış ve bu arada akıl hastalıkları için de ayrı bir koğuş oluşturulmuştur. Hastalara, hastaneye kabul edilmeden önce giysilerini ve değerli eşyalarını çıkartılması sağlanıyor böylece, bazı istenmeyen maddelerin ve bugünkü anlayışa göre söylersek mikropların dışarıdan taşınması engellenmiş oluyordu. Ayrıca bir vakıf kurularak bu hastanenin masrafları karşılanıyordu. [236]

---

232 Sayılı, Aydın, *The Observatory*, s. 189-223
233 Sayılı, Aydın, a.g.e., s. 101
234 Mustafa er-Rufai, a.g.e., s.234
235 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 342
236 Daha geniş bilgi için bak. Kahya, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, *Türkler'de Bilim*,

Yine Türkler tarafından kurulan bir diğer hastane Halife Mutazıd (H.278-289/M.892-902) döneminde Türk komutanlardan Bedr el-Hammami tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. Yine H.345/M.957 yılında Türk olan Kafur el-İhşid tarafından Kahire'de kurulan İhşid Hastanesi meşhurdur.[237] Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki hastanelerin gelişimine Türklerin katkıları oldukça belirgin hal kazanmaktadır.

II. 4. 1. Matematik (Cebir) İlmi

Müslümanlar bu dönemde, diğer bazı fen ilimleriyle yakından ilgili olan matematik üzerinde de yoğun çalışmalar yapmışlardır. Diğer ilimlerde olduğu gibi bu alanda da ilk çalışmalar tercümelerle başlamış, daha sonra yeni keşifler ve fikirler ortaya konarak büyük ilerleme sağlanmıştır. Müslümanlar Hind rakamları denilen bu günkü rakamları geliştirerek insanlığın hizmetine sunmuşlardır. Ondalık usulün, sıfırın günlük hayata ve matematik ilmine katılmasını yine Müslümanlar sağlamışlardır. Sıfırı ortaya koyan zat ise, m. 976 yılında vefat eden Muhammed b. Ahmed'dir. Müslümanlar hesapta iki yöntem kullanıyorlardı: 1. Yazılı hesap yöntemi. Bu yöntemde kağıt kalem ve diğer araçlar kullanılıyordu. 2. Zihni hesap yöntemi. Bu daha çok pratik çözüm sağlayan ve günlük alışverişte kullanılan bir yöntemdi.[238]
Bu dönemde Hind rakamlarını sistematik bir düzen içerisinde ve tablolar halinde geliştirerek yayılmasını kolaylaştıran, Türk asıllı olduğu iddia edilen ve 850'de vefat eden Muhammed b. Musa el-Harezmî'dir.[239] Bu zat, aynı zamanda yazdığı "Hisabu'l Cebr ve'1-Mukabele" adlı eseriyle bugünkü Cebir ilmini ilk kez ortaya çıkmıştır. Eser, XIII. asırdan itibaren Latince'ye çevrilmiştir. [240]

Bu dönemi incelediğimiz zaman her bir ilim dalında Türkleri görmekteyiz. Eski bilim adı olarak Riyaziyat diye ifade edilen matematik ve cebir ilminde tarihte Türk lakabını taşıyan İbnü't-Türk el-Cîlî bulunmaktadır.[241] Dokuzuncu asırda

237 Kahya, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, *İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim, Türkler Ansk*., V. 587
238 Mustafa er-Rufai,*el-Hadaratü'l-Arap*, s. 235
239 Mustafa er-Rufai, a.g.e, s. 235
240 Ömer Ferruh, *Tarih Fikri'l-Arabi,* s. 28
241 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, I. 28 , Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun,* II, 1407; Hayatı hakkında bilinenler çok

yaşamış, olan bu zat cebire dair dört mühim eser yazmıştır. Eserleri Kitâb el-Câmi fi el-Hisab, Kitâb el-Muamelat, Kitab Nevadir el –Hisab, Havas el-A'dad'dir. Torunu Ebû Berze de yine riyaziyata ait iki kitap kaleme almıştır.[242]

Cebir ilminin gelişmesinde Türk Matematik bilginlerinin başarısı sadece "sıfır"ı bulmaktan ibaret değildir. Onlar insanlığın hayrına bu yüksek Fen Bilimleri'nin gelişmesinde çok önemli bir katkı sağlamışlar ve Matematik ilmine yeni bir ufuk ve sınırsız bir gelişme dinamizmi ve bundan da öte kendini yenileme gücü sağlamışlardır. O da; bu Müslüman Türk ve İslâm âlimleri tarafından "Cebir" ilminin keşfedilmesi, onun esaslarının ortaya konulması ve Matematik ilminden ayrı, müstakil bir ilmi disiplin hâline getirilmesi idi.

Zira Cebir ilminin gelişmesinde de iki Matematik âliminin çok büyük emeği geçmiştir. Bunların ikisi de Türk-İslâm Âlimi'dir. Bunlardan birisi Abdü'l-Hamid b. et-Türk olduğu gibi, diğeri, daha ilk gençlik yıllarından itibaren kendini bu ilme veren, büyük Türk Matematik alimi el-Harezmî'dir. (ö. H.235/M.850) Her ne kadar "Cebir" ilminin temeli, İbn Nedim'in Hesap ilminde büyük bir otorite olarak kabul ettiği İbn Türk el-Cîli tarafından atılmış ise de[243] el-Harezmî onun açtığı bu yoldan yürümüş ve "Cebir" ilmine yeni yeni boyutlar ve çözüm yolları kazandırmıştır.[244] el-Harezmî daha sonra bu ilmin temel kitabı yani "el-Cebr ve'l-Mükâbele" adındaki meşhur eserini yazmış ve bu kitap haklı olarak ona, "Cebir ilminin ilk kurucusu" unvanını kazandırmıştır.

Cebir ve matematik ilmindeki gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Aynı asırda Ebû Berze el-Fazl b. Muhammed et-Türkî girmiştir. İbn Nedim'in matematik dahisi olarak tanıttığı İbn Türk el-Cili'nin torunu idi.[245]

Yine bu ilimde Emir Ebû Nasr Ali b. Arak. (öl. H.427/M.1036) el-Harezmî gibi, Orta-Asya Türk İslâm Medeniyetinin çok parlak merkezlerinden biri olan Harezm ufkunda boy göstermiştir. Günaltay sunduğu bir tebliğde; H.IV /M. M.X asırda Matematik ilminin İslâm dünyasında bu Türk matematik alimi tarafından temsil edildiğini söylemiş ve böylece onun Türklüğünü de ilim âlemine duyurmak istemiştir.[246]

---

azdır. Tarihte Türk lakabını taşıyan nadir Türk bilim adamlarındandır. Cebir konusunda yazmış olduğu kitabın ancak küçük bir bölümü bugün elimizde bulunmaktadır. Kahya, Esin, *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara, 1999, s. 164,

242 Hüsnü Hamit, *Türklerin Riyaziyatın Terakkiyesine Hizmetleri*, s. 28; *Türk Tarihin Ana Hatları*,

243 İbnü'n- Nedim, *Fihrist,* s. 446

244 Sayılı, A., *Abdü'l-Hamid İbn Türk'ün Karışık Denklemlerde Mantıki Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri*, Arkara, 1962, s. 71

245 İbnü'n- Nedim, *Fihrist,*s. 447

246 Günaltay, Ş., *İslâm Tarihinin Kaynakları,s.* 61

Emir Arak, aynı zamanda büyük Türk tıp, matematik ve astronomi âlimi el-Bîrûnî'nin de hocası olmuş ve Matematik ilminde çok ayrı bir yeri olan "el-Macestî eş-Şâhî" adındaki en büyük eserini bu vefakar öğrencisi yani el-Bîrûnî adına kaleme almıştır. C. Saraç'a göre; "Emir Arak devrin en önemli Matematikçilerinden biri idi.[247] Bununla beraber, bu kişi Trigonometrinin çözümünde şekkü'l-kıta yerine, şekkü'l-mugnî'yi kullanmıştır.[248]

Bir diğer riyazıyatçı, bu günkü Harita mühendisliği dediğimiz bilim dalının kurucusu kabul edebileceğimiz Fergânî diye bilinen bir Türk'tü. Me'mun zamanında Sincar sahrasında Nısfünnaharı arzı ölçen fen heyetinin başında bulunan büyük âlim Ahmet İbni Kesir Fergânî vardı. Âvrupada Alfraganius adıyla şöhret bulan bu zatın Kitabül Harekati's-Semaviye unvanlı lâyemut eserinin Lâtince tercümesi Avrupada birçok kere basılmıştır.[249]

Yine dokuzuncu asırda bulunan diğer bir riyaziyatçı Abdullah İbni Sehil adında Fergana Türklerinden biriydi. Bir diğeri Şemseddin Günaltay'ın Hicri IV. Asırda matematik sahasını temsil eden kişi olarak tanıttığı Emir Ebû Nasr bin Arak'tı.[250]

II. 4. 2. Tıp İlmi

İnsan sağlığı ve bedenini hastalıklardan koruma, sağlıklı ve bereketli bir hayat yaşama arzusu insanlık tarihinin ilk çağlarından beri varolmuştu. Mamafih bizim bu hükmümüz Türkler için de geçerlidir. Günaltay'dan öğrendiğimize göre; "Toharistan'dan H.111/M.730'lu yıllarda bir elçilik heyeti ile birlikte Çin'e giden Nato adındaki bir Türk âlimi; tababetteki hazakati ile yüksek bir mevki kazanmıştı. Bu zatın beraberinde götürdüğü tıbbî ilaçlar ve ispençiyâriye o zamanlar Çinli'lerce bilinmeyen ilaçlardı. Çin vakanüvistleri, yine H.141/M.759'lu yıllarda Toharistan Yabgusu tarafından, Çin İmparatorluğuna gönderilen hediyeler arasında iki yüz çeşit tıbbi müstahzarat, birçok cins ıtriyat bulunduğunu kaydetmişlerdir.[251]

İnsan sağlığına hizmet etmeyi en mukaddes bir gaye edinen Türklerin, bu ilim dalında insanlığa hizmet etmek için büyük gayretler içine girdiğini görmekteyiz. Bunun için

247 Saraç, C. , *Bilim Tarihi,* Ankara, 1983,s. 57
248 Göker., L., s. 61
249 Unat, Yavuz, *Astronomi Tarihi,* Ankara, 2001, s. 92
250 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, I. Türk Tarih Kongresi,
251 Günaltay, Şemseddin, *İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii,* I. Türk Tarih Kongresi,

Hilafet merkezine bağlı şehirlerde ve Orta Asya'nın büyük şehirlerinde hastane yaptırmışlardır. Bu ilmin öne çıkan ilk öncüleri arasında da Türkler bulunmaktaydı. Bunlar bize Türlerin bu ilim dalında daha önceden bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Türklerin bu ilim dalına önem verdiklerini ilk önce, Türk Komutan Afşin'in yaptığı uygulamada görmekteyiz. O, Bağdat'ta insan sağlığı konusunda çalışan doktorları imtihana tabi tutup, başarılı olanlarına "Şehadetnâme" vermiştir. Şehadetnâmesi olmayanlara görev yaptırmamıştır. Bunun gibi bir takım caydırıcı tedbirler almıştır.[252]

Hilâfet ülkelerinde özellikle Kahire'de bu şekilde ve bir "Külliye" halinde ilk defa ve hem de çok büyük bir hastane ve bir imarethane kuranların başında büyük Türk âlimi ve "bilge devlet adamı" el-Feth b. Hakan (ö. H.246/M.861) gelmektedir. Büyük İslâm Âlimi, aynı zamanda Arap Dili ve Edebiyatı otoritesi[253] ayrıca Abbâsî halifelerinden el-Mütevekkil'in (H.232-247/M.847-861) başdanışmanı ve nedimi olan el-Feth b. Hakan; bütün masrafları kendisi tarafından karşılanmak üzere Mâristânü'l-Meğafir" adıyla Kahire'de büyük bir hastane inşa ettirmiş ve yerli halkın sağlık hizmetine sunmuştur.[254]

Daha sonra büyük Türk komutanı ve devlet adamı aynı zamanda Mısır genel valisi olan Ahmed b. Tolun (ö. H.270/884) bu hayırlı yoldan yürümüş ve insanların sağlıklı bir hayat yaşamaları için yine Kahire'de çok büyük bir hastane yaptırmıştır.(H.260/M.874) Ahmed b. Tolun, (H.254-270/M.868-884) Mısır halkının refah ve mutluluğu için çok büyük gayretler sarf etmiş, başta kendi adıyla anılan ve muhteşem bir mabet olarak bu günlere kadar gelen "Tolunoğlu Camiî" olmak üzere birçok eserler yaptırmıştır. Bunların başında ise, yukarıda da ifade edildiği gibi, onun Kahire'de yaptırdığı büyük Hastane gelmektedir.

Konumuz açısından çok büyük bir önemi olan ve daha ziyade "el-Mâristan" adıyla anılan bu büyük hastane bir "Külliye" şeklinde inşa edilmişti ve 33 kapısı vardı. Delilerin tedavisi için ayrı bir bölüm, ayrıca biri kadın ve diğeri erkeklere mahsus olmak üzere iki hamam yapılmıştı. Hastanede ilaçların yapıldığı (laboratuar niteliğinde) ve saklandığı büyük bir Eczane binası vardı. Bu haliyle "el-Mâristân", Mısır'da kendi sahasında yapılmış bir büyük Hastane idi.

252 Zeydan, C., a.g.e., III, 363
253 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* XVI, 175; İbn Hallikân, *Vefeyat*, II, 244
254 Zeydan, C., a.g.e., III, 363; Bayat, *H., Tıp Tarihi*, İzmir, 2003, s.175

Hastanenin masraflarını karşılamak için çok büyük vakıf malları tahsis edilmişti. Eczane'de Cuma namazından sonra bir hekim tarafından poliklinik muayeneleri yapılır ve hastalara bedava ilâç ve merhem verilirdi. Diğer taraftan İbn Tolun her Cuma günü bizzat hastaneye gelir, tabip ve hastalara verilen sağlık hizmetlerini kontrol ederdi.[255]
Tolunoğulları'ndan sonra Mısır'a diğer bir Türk hanedan ailesi İhşidler (Akşitler) hâkim olmuşlardır. (H.358/M.969) İhşidler'de tıpkı Tolunoğullan gibi, bu topraklarda birçok eserler yaptırmışlar, böylece İslâm Kültür ve Medeniyeti'nin gelişmesine çok büyük hizmette bulunmuşlardır. Bu cümleden olmak üzere; Ebû Bekr Muhammed b. Toğaç (H.268-330/M.882-942) Mısır'da çok büyük bir hastane yaptırdığı gibi,[256] yine İhşîdler döneminde Fustat'da çok büyük bir hastane daha yaptırılmış ve burada da deliler ve yerli halka ücretsiz sağlık hizmetleri verilmiştir. (H.364/M.975)[257] Diğer taraftan yine bu devirlerde Abbâsî halifelerinden el-Mu'tazıd'ın (H.278-289/M./M.892-902) Türk asıllı büyük komutanlarından biri olan Bedr de, H.289/M.902'li yıllarda Bağdat'ta çok büyük bir hastane yaptırmış ve halkın sağlık hizmetine sunmuştur. Son olarak Halife Muktedir'in Türk olan annesi Şağap Hatun tarafından yaptırılan yıllık masrafı 7000 Dinara ulaşan Bağdat'taki büyük hastaneyi[258] söyleyebiliriz.

Şifalı bitkilerden yararlanmanın Türkler arasında gelişip, çok yaygın bir hâle geldiğini Bîrûnî'nin; Kitab es-Saydene adındaki bir eserinde bu konularla ilgili verdiği bilgilerden anlamaktayız. Zira Birûnî, kendisi çocuk iken Harezm Sarayı'na ilâç getiren bir Türkmen doktordan bahsetmektedir, Bîrûnî, Sütkent şehrinden gelerek Harezmşah'a (Türk Sultanı) hediyeler takdim eden ve mumya (otlardan yapılmış ilâç) getiren bir ihtiyar Türkmen'i hatırladığını söylemekte ve yine gençliğinde Türkmen memleketinden (İç-Asya) tiryaklar ve otlardan yapılmış müfret ve mürekkep ilâçlarla gayet müessir "mumya" getiren bir diğer Türkmen'den daha söz etmektedir. Yine Bîrûnî "mumya" denilen ilaçtan bahsederken; bir Türkmen'in bunu nebattan yaptığını ve nebattan yapılan ilaçların tesirlerinin daha fazla ve daha süratli olduğunu söylediğini yazmaktadır ki; eskiden Türkmen'ler arasında böyle nebatî ilâçların faydasını takdir ve tecrübe etmiş kimselerin bulunması bizlere eski Türklerdeki; Tababet, Tıp tarihi ve Şifalı bitkilerden yararlanma konusunda çok mühim ve çok çarpıcı bilgiler vermektedir."[259]

---

255 Altındağ, Şinasi,*"Tolunlular",*İA. İstanbul,1974, XII/I. 437. Döğen, Ş., *Müs. İlim*. I. 107,124.
256 Bayat, H., a.g.e., s. 175.
257 Döğen, Ş., *Müs. İlim*, I. , 107.
258 İbn Kesir, XI, 128; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, V, 123
259 Yaltkaya, M. Ş., *Kitab es-Saydele fi't-Tıp Mukaddimesi*, İstanbul, 1937. a.mlf. "*Bîrûnî'nin Bir*

Bize göre; gerek İbn Sina ve gerekse Birûni'nin Tıp ilminde İslâm Dünyasının başını çekmeleri, inanılmaz derecede yüksek bir deha göstermeleri onların, kendilerine özgün ve müstesna kabiliyetleri, aklî deha, ilmi güç ve üstün yetenek ve kıvrak zekâlarıyla izah edilemez. Bu iki Türk Tıp Hekimi; İslâm'dan önce belki sekiz veya dokuz asırlık geçmişi olan bir Türk birikim ve tecrübeye sahip çıkmaları ile açıklanabilir.

Ayrıca bugünkü tıp fakültelerini andıran bir tıp öğretimi ve eğitimi de hastanelerde uygulanıyordu. İbni Sînâ, tıp araştırmaları yaparken bazı hastalıkların bulaşmasında göze görünmeyen birtakım yaratıkların etkisi olduğunu, yani mikropların varlığını sezmiş ve bu bilinmeyen mahluklardan eserlerinde sık sık bahsetmiştir. Mikroskobun henüz bilinmediği bir devirde böyle bir yargıya varması çok ilginçtir.

II.4. 3. Astronomi İlmi

Bilim kurumlarının doğup gelişmesi bakımından Ortaçağ İslâm Dünyası olağanüstü önemde bîr çağdır. Rasathane de, hastahane gibi İslâm dünyasında çok olumlu ölçüde geliştirilen, hattâ uzmanlaşmış örgün bir müessese, organize bir kurum olarak ilkin İslâm dünyasınca ortaya çıkan, doğan önemli bir araştırmalar kurumudur. Amâcûr Ailesinden baba ile oğul ve yeğenden oluşma bir grup Türk bilgininin 855 ile 933 yılları arasında. yaptıkları rasatlar ve astronomi araştırmaları bu bakımdan konumuzu yakından ilgilendiren misaller arasında bulunmaktadır. Herhalde özel bir rasathaneleri vardı. Bunu sarahatle saptamak mümkün değildir. Sadece rasat aletleri hakkında zamanımıza kırıntılar halinde bir bilgi intikal etmiş durumdadır. Fakat bu bakımdan durum ne olursa olsun, Amâcûrların bu astronomi çalışmaları İslâm dünyasının çok daha geç tarihlerde karşılaşılan en büyük ve gelişmiş, rasathanelerindeki program ve çalışmalarla boy ölçüşebilecek uzunlukta bir süreyi kapsadığı gibi bir hayli erken olan tarihi ile de dikkatimizi çekecek mahiyettedir. İslâm dünyası astronomları arasında Türk asıllı olan ya da Türklerin yaşadığı bölgelerden neşet eden başka astronomların sayısı da oldukça büyüktür.

Kitabı", *Ülkü Mecmuası*, İstanbul, 1936. Sy. 43-46.

Astronomi, Yunanca bir kelime olup "gök" anlamına gelen astron kelimesi lie kanun anlamına gelen nomi kelimelerinden meydana gelmiş "yıldızlar ilmi "anlamında kullanılmıştır.[260] Nitekim bu konuda Ayyubi N. Akmal yaptığı araştırmaların neticesinde şunları söylemektedir:

"Türkler her türlü ilmin aşığı olmuşlardır. Türk araştırmacıları ve öğrencileri, matematik ve diğer fen bilimleri yanı sıra, mantık, felsefe, İslâm Tarihi, Hadis, Fıkıh, Kur'an Tefsiri ile meşgul oldukları gibi, bu günün Üniversitelerine benzeyen medreseler de Türkler tarafından açılmıştır. [261]

Astronomi ilmi bir nevi Allah'ı tanıma ilmi olarak görülmüştür. Ahmed b. Abdullah el-Hasib konuya bu açıdan bakmış, ilmi düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "Bu ilme yönelen kimsenin maksadı; doğru yolu göstermek, kılavuzluk etmek, anlaşılması zor meseleleri aydınlığa kavuşturmak, şüpheli şeyleri izah etmekle insanlara yardımcı olmaktır."

"Bildiklerimi ortaya koymamın sebebi, benden öncekilerde gördüğüm Allah vergisi olan akıldır. O akılla onlar Allah'ı tanıma ve doğru yolu bulma nimetine ermişler, yükseltilmiş gök katlarını, yaygın yeryüzünün yapısını ve bunların parçaları arasındaki ahenkli bağlantıyı isabetti bir şekilde inceleme fırsatı bulmuşlardır. Yine bu sayede onlar Allah'ın emirlerindeki ince manaları kavramış ibret alınması gereken şeyleri lâyıkıyla öğrenmişlerdir. Böylece onlar gök âleminin; görülebilenleri ile görünmeyenlerine, yani gizli hakikatlerine ulaşmışlar ve kâinatın bir yaratıcı ve kurucusu bulunduğunu anlamışlardır. Sonrada; Allah'ın sonsuz hikmeti gereği ve kavrayabileceği kadar verdiği kabiliyetle Güneş, Ay ve Gezegenlerin yörüngeleri hakkında akıl yürütmüşlerdir. Bu maksatla gökyüzünü 360 kısma bölmüş, bunlara derece vermiş, daireleri de 30'ar derecelik burçlara ayırmışlardır."[262]

el-Me'mun; Türk asıllı büyük bir Matematik ve Astronomi âlimi olan Muhammed b. Musa el-Harezmî'yi (ö. H.289/M.850) Bağdat'a davet etmiş ve modern bir araştırma ve inceleme akademisi gibi çalışan meşhur "Beytü'l-Hikme"ye çok büyük yetkilerle müdür olarak tayin etmiştir.[263] İşte bu ünlü cebir alimi Harezmî'nin Bağdat'ın

260 Bilgi için bak. Nillino, C. A., "*Astronomi*", İA, I., 686; Saraç, Celal, *Bilim Tarihi; Matematik, Astronomi*, Ankara, 1983
261 Ayyubi, N: Akmal, "*Harzemî'nin Matematiğe ve Coğrafya'ya Katkısı*", a.g.e., Bildiriler, s. 245
262 Sayılı, A., Habeş el-Hasib'in *"ed-Dımışkîr"* Adıyla Maruf Zici, Ankara, 1955, s. 134-135
263 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s. 438

Şemmasiye mevkiinde ve Şam'ın kuzeyinde Kasiyun tepesinde kurulan rasathanelerin başından itibaren görev aldığını görmekteyiz.[264]

Harezmî, bu konuda yazmış olduğu eserlerle de kendini göstermiştir. Bunlardan birisi, Güneş, Ay ve Yıldızların yüksekliklerini ve bunlara dayanarak zamanı ölçmede kullanılan usturlap hakkında yazmış olduğu eseridir. Bunların birinde usturlabın nasıl yapıldığı (bir sanat eseri olarak) izah ettiği gibi bir diğerinde ise; bu değerli aletin nasıl kullanılacağını izah etmiş ve bu yönde yapılacak araştırmalara yol göstermiştir.[265] Ne var ki el-Harezmî'nin bu muhtevadaki eserlerinin varlığını bir diğer Türk Matematik ve Astronomi âlimi olan Fergânî'nin (H.194-281/M.810-895) bir eserinden öğreniyoruz. Zira onun "Sanâatü'l-Usturlâb Usturlâb bi'l-Hendese" adındaki yazma eserinde[266] Fergânî onun eserinden iktibaslarda bulunmuştur.[267]

Türk Astronomi alimlerinden biri de Ahmed b. Abdullah el-Hasib el-Mervezi'dir. (ö. H.260/M.874) Türkistan'ın Merv şehrinde dünyaya gelmiştir. Aslen Merv'li bir Türk olan Abdullah[268] Üstün zekâ, ilmi dirayet ve kişiliği ile el-Me'mun'un dikkatini çeken bu Türk âlimi çok geçmeden onun en gözde adamlarından biri olmuştur. Bağdat'ta eş-Şemmasiye Rasathanesinde el-Harezmî ile senelerce gözlemler yapmış ve yıldız cetvellerinin hazırlanmasında ona çok önemli yardımları olmuştur.[269] C. Saraç'tan öğrendiğimize göre el-Me'mun'un Küfe'ye yakın Sincar sahrasında yaptırdığı ölçme işlemleri heyetine özellikle Türk asıllı Habeş el-Hâsib ve el-Harezmî de katılmışlardır.[270]

el-Me'mun devrinde, Bağdat'taki Astronomi gibi Temel Bilimlere yön veren Türk asıllı öncü ilim adamlarından bir başkası da Ahmed b. Muhammed b.Kesîr el Fergânî'dir. (ö.H.255/M.869) el-Fergânî Bağdat'ta kendisi gibi el-Harezmî, el-Hâsib el-Mervezi dâhil, daha birçok Türk asıllı ünlü ilim adamları ile tanışmış, onlarla ilmî alışverişlerde bulunmuş çok güzel dostluk ve ilmi bağlar kurmuştur. Bu Türk ilim dâhisi de; el-Me'mun'un Sincar Çölü'nün nısf-ı nehar dairesini ölçmek için kurmuş olduğu kalabalık ilim heyetine katıldı. Ayrıca Halife el-Mütevekkil'in (H.232-247/M.847-861) Nil Nehri'nin sularının yükselme ve düşüşlerini ölçmek için Fustat'ta yapılması kararlaştırılan "el-Mikyâsû'l-Cedid" tesisinin kontrolünü yapmak onlara yardımcı

264 Zeydan, C., a.g.e., III, 382
265 Döğen, Ş., *Müs. İlim,* I, 326
266 (Berlin Kütüphanesi 5790 noda kayıtlı bulunan)
267 Döğen, Ş., *Müs. İlim*, I, 326
268 Saraç, C., a.g.,e., s. 46
269 Gökmen, F., *"Habeş el-Hâsib",* İA. I. s. 691. Fazloğlu., İ. *"Habeş el-Hâsib",* Dİ A XIV. 367.
270 Saraç, C., a.g.,e., 46

olmak için Kahire'ye gitti (H.247/M.861). Burada mesleği icabı çok güzel hizmetlerde bulundu.[271] Batılı ilim adamlarının yararlandığı kaynaklar arasında Fergânî'nin eserleri de vardır. Birçok Avrupalı gibi, Dante'de (H.659-721/M.1261-1321) eserlerinde savunduğu kâinat modelini bu Türk Astronomu Fergânî'den almış ve onun tesiri altında kalmıştır.[272]

Yine bu devirlerde hilâfet camiasında Astronomi ilminin kendi devirlerinde, en önde gelen simalarının içinde; hilâfet ordusunun Türk asıllı generallerinden biri olan ve el-Mu'temid Alellah (H.256-278/M.870-892) döneminde Abbâsîler Devleti'ne çok büyük hizmetleri dokunmuş Amâcûr et-Türkî ailesi ve onun soyundan gelen âlimleri görmekteyiz.

Bunlar daha ziyade Türk-İslâm Kültür ve Medeniyeti Tarihine "Amâcûr Oğulları" olarak girmiş ve Astronomi ilminde isimleri altın harflerle yazılmıştır. Bunların başında ise; Amâcûr et-Türkî'nin oğlu, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Amâcûr, onun oğlu Ali ve torunu Ebû'l-Hasan gelmektedir. İbn Nedim bu ailenin aslen Ferganeli olduğunu bildirmektedir.[273]Bursalı; bu aileyi de "Türk Astronomi ve Matematikçileri arasında" zikretmiştir.[274] Bu Türk Astronomi ailesi; Bağdat'ta kendi imkânları ile büyük paralar sarf ederek kurdukları "Rasathane" ve burada yaptıkları ve yarım asra varan gözetlemeler ve bütün bunların sonucu hazırladıkları Ziycler-(Yıldız Katalogları) ile Astronomi ilmine Bağdat'ta yeni bir canlılık kazandırmışlardır.[275]

Türklerin bu ilim dalında başarılı olduklarını George Sarton şu sözleriyle ifade etmiştir: "İslâm dünyası astronomları arasında Türk asıllı olan ve Türklerin yaşadığı bölge ve devirlerde yetişenlerin sayıları oldukça fazla idi.[276]

Asıl adı Ca'fer İbn Muhammed el-Belhî olup, Horasan'ın Belh kentinde doğmuştur. İslâm Dünyası'nın sayılı astronomlarındandır.[277:] Ebü Ma'şer, İran tarihi ve Horasan'da konuşulan dillerle ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu diller arasında Türkçe ve Hindi diller de vardır. 47 yaşında kadar daha çok kültür konuları ile ilgilenen Ebû Ma'şer, Bağdat halifelerinden Mukaffa'nın yanında çalışmıştır. 47 yaşından sonra

271 İbn Hallikan., *Vefeyât*, III. 112. Ibn Ebû Usaybia, *Uyûnû'l Enba*, s. 287. Îbnü'l-Kıftî, *Ihbaru'l-Ulema*, s. 156.
272 Sakınan, Erdoğan., *"Çağlar Boyu İlim Adamları," Bilim ve Teknik*, Temmuz, 1984. s. 47. Tekeli., a.g.e., s. 84. Döğen, Ş. Müs. İlim , s. 91.
273 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s.445
274 Bursalı, a.g.e.,s. 42
275 Döğen., Ş., *İslâm ve Astronomi*, İstanbul, 1996, s.132
276 Sarton, G., *Intruduction to the History of Science*, Baltimore 1927, s.630
277 Döğen, Şaban, *Müs. İlim*, I, 277

astronomi ve coğrafya, ile ilgilenmeye başlamıştır. Enlem boylam hesaplarıyla ilgilenen Ebn Ma'şer özellikle de gel-git olayları üzerinde durmuştur.
Gezegenler ve burçlarla ilgili Kitabu'1-Kırânât adlı eseri dönemin astronomi eserleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.Madenler ve bunların oluşması ile ilgili kozmolojik kısa bir eserinin yanı sıra, İklimler, burçlar (zodiyak sistemi) ve bir Yıldız katalogu da vardır.

II. 4. 4. Muhtelif Tabii İlimler

İslâm tarihinde kimya ile meşgul olan ilk alim, H. 86/M.704 yılında vefat eden 1. Yezid'in oğlu Halid'dir. Ondan sonra İmam Cafer es-Sadık'ın da bu ilim dalıyla yakından ilgilendiği ve bildiklerini öğrencisi Cabir b. Hayyan'a öğrettiği kaydedilmektedir. Cabir'in kimyasında Türk izlerini bulmak mümkündür. Cabir'in kullandığı nışadır maddesi üzerinde duran Sayılı, bu kelimenin Uygur hakanlarının Çin sarayına gönderdiği hediyeler arasında bulunduğunu belirtmektedir.[278] Abbâsîler döneminde kimya, deney ve gözlem metotları ile geliştirilmiştir. Sülfirikasit, nitrikasit, alkol ve altınsuyu gibi günümüzde tıp ve teknolojide yaygın olarak kullanılan pek çok bileşik, bu dönemin bilginleri tarafından ortaya konmuştur.[279] Aynı şekilde amonyak, gümüşnitrat, civanın elde edilme usulleri de, yine bu dönem bilginleri tarafından keşfedilmiştir. Bu konuda ünlü müsteşrik Loben şöyle demektedir: "Kimya dalında deney metoduyla çalışan bir tek Yunan alime rastlanmaz iken, bu metotla çalışan yüzlerce Müslüman alimin ismini zikretmek mümkündür. Bu dalın en meşhur alimleri ise, el-Kindi, el-Fârâbî, ez-Zehravi, el-Birûnî ve İbn-i Sinâ'dır.

İbn Sina'nın Şifa adlı eseri bir felsefe ansiklopedisidir. Diğer eserlerine gelince bunlar arasında en tanınmış olanlarından: el-Kanun fi't-Tıb isimli kitabı tamamen bir tıp ansiklopedisidir. Necât ve İşârât adlı kitapları ve Aristo'nun felsefesini anlatan yirmi ciltlik Kitâbü'l-İnsâf'ı başta gelen eserlerindendir. İbni Sina kimya alanında da çalıştı ve önemli keşiflerde bulundu. Bu hususta Berthelet, kimya ilminin bugünkü hale gelmesinde İbni Sina'nın büyük yardımı olduğunu söyler.Bu çalışmaları ve etkileriyle İbni Sina Doğu ve Batı kültürünü geliştiren büyük bilginlerden biri oldu.

278 Sayılı, Aydın, *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri, Türkler,* V., 615
279 Zeki Necib *Muhammed, Hadaratü'l-Arab,* s.19

Diğer yandan fizik dalında da çalışmalar hızla sürdürülüyordu. Müslüman fizikçilerin uzun ve meşakkatli çalışmaları neticesinde İslâm dünyasında mekanik bilgisi o dereceye ulaşmıştır ki; Halife er-Reşid'in Fransa hükümdarı Şarlman'a gönderdiği çeşitli armağanlar arasında yeralan bir çalar saat, o devirde bütün batılıların dikkat ve hayranlığını kazanmıştır. Bu dalda devrin en ünlü alimlerinden birisi İbn-i Heysem'dir. Bu zat "Kitabu'l-Menazir" adlı eseriyle görme olayını en doğru şekilde açıklayan ilk bilgindir. Ayrıca Sabit b. Kurra'da bu alanda ün yapmış alimlerin başında gelmektedir.

Müzik alanında da Türkler bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Ubeydullah b. Sureyc (ö. H.106/M.725)'tir. O; klasik Arap Musiki'sinin temelini atmış ilk büyük Musiki üstatlarından birisidir ve Türklüğü de kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir.[280] Diğer önemli Türk musikişinas Fârâbî idi. Fârâbî aynı zamanda musiki alanında da büyük bir üstad idi. Kanun adı verilen müzik aleti onun buluşudur. Ayrıca rübap denilen çalgıyı da geliştiren ve bugünkü şeklini veren yine odur. Fârâbî ayrıca akort ve intarvaller nazariyesini de geliştirmiştir. Şark musikisinin nazariyelerini Kitabü'l-Musikiyyu'l-Kebîr, yani Büyük Musiki Kitabı adlı eserinde gösterdiği gibi bir çok besteler de yapmıştır.

II. 5. Felsefe Biliminde Türkler

Medeniyetin gelişmesini sağlayan aklın ürünü olarak ortaya çıkan bilim dallarından biri de Felsefe Bilimleri idi. Bu bilim dalı da Abbâsîler döneminde yukarıda bahsettiğimiz önemli yapıtların çevirileri ile başlamıştır. Felsefe ilimlerini kurmağa ve yükseltmeğe çalışan simalar arasında Fârâblı Tarhanoğlu Mehmet, Harezmli Ebû Reyhân Bîrûnî, Buharalı İbni Sina gibi Türkler bulunmaktaydı.

280 İsfehanî, *Eğâni*, I, 243

Aklı hakem kabul eden, hakikatleri akılla bulmaya çalışan Felsefe ilminde. İlk fikrî hareket, Türklerin yerleştiği Basra'da baş gösterdi. Hareketin başında Bap oğlu denilen Amr İbn Ubeyd (ö. H.145/M.763) adlı bir Türk âlimi bulunuyordu.[281] Bu Türkün kurduğu mektebe Avrupalılar İslâm Rasyonalizmi, yahut islâm akliye mektebi adını verirler. Bu bilim dalıyla İslâm inançları tartışılmaya açılmıştır. Bunlar akla uygun bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

. Bu ilim dalında ilk çalışmaları yapan Türklerden biri de Ebü'l-Hüzeyl Allaf'tı. Ebû'l-Huzeyl, H.135/M.753 tarihinde Basra'da doğmuştu Buhara havalisinden Basra'ya nakledilen Türk ailelerinden birine mensuptu. Bermekoğlu Yahya'nın sarayında toplanan ilmî heyet azasından bulunuyordu

Ebû'l-Huzeyl ve arkadaşları Akliye mezhebini kuvvetlendirmek için bugün atomizm denilen "cüz'ü lâ yetecazza" nazariyesini kurdular. Nazariye kâinatı teşkil eden cisimlerden her birinin Atomlardan mürekkep oldukları üzerine kurulmuştu.

Bir diğer Türk aydını ise Ebü Yakub el-Hureymi idi.[282] (ö. H.214/M.829)'dir. Soğd Türklerinden olan Hureymî, inanç esaslarını ilk kez aklın ve felsefenin ışığı altında inceleyen bir ilim adamıydı.

Bu ilime farklı bir boyut getiren Hureymî, "Hiçbir şey din, iman ve akıldan üstün değildir. Bunların dışında övünülecek bir şey yoktur" görüşündeydi. Burada dikkati çeken en önemli nokta, el-Hureymî gibi Türk kökenli bir zatın, el-Kindi, el-Fârâbî ve İbn Rüşd gibi Müslüman filozoflardan çok önce "akıl-iman" uzlaşmasını gerçekleştirmesidir.[283]

Bu ilk örneklerini saydığımız Türk filozoflarından başka bu ilmi zirveye taşıyan Türklüğünde hiç şüphe olmayan Fârâbî bulunmaktaydı. Daha sonra bibliyografyası hakkında geniş bilgi vereceğimiz bu şahsın burada sadece felsefe ilmine ne getirdiklerine kısaca değinmek istiyoruz.

Birçok ilimde mantık, felsefe, matematik, tıp ve musikî gibi ilimlerde büyük bilgi sahibi olan Fârâbî, Aristo'nun bütün eserlerini şerh etmiştir. Kısaca Yunan Felsefesini İslâm dünyasına tanıtan şahıstır.

Fârâbî, eski felsefeyi yeni felsefeye aktarırken gösterdiği büyük ustalıktan dolayı Montesqieu ve Spinoza gibi Batı dünyasının ünlü fikir adamlarına rehberlik

281 Amr İbn Ubeyd'in babası, Türk ellerinde "vukubulan futühat esnasında esir edilerek Irak'a getirilmiş bir Türk'tü.Bak. Ş. Günaltay a.g.tebliğ, Kayseri Zabıtları, s. 298.
282 İbnü'n-Nedîm, Fihrist, a.g.e. s. 122;
283 Cahiz, *el-Hayavan*, Tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, 1948, I. 224., I. 224; İbn u'l-Mu'tez, *Tabakatu';ş-Şuara*, s. 139 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* II. 16

etmiştir. Felsefeye mantık yolu ile giren Fârâbî, genellikle metafizik üzerinde durmuştur. Din ile felsefeyi birbirinden ayıranlara karşı dururken bu iki kavramın birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu tezini savundu. Hayatı boyunca dini, felsefenin temel taşı saydı. Bu arada İslâm dinine felsefe anlayışını da sokarak İslâm felsefesini ortaya çıkardı.

Fârâbî'nin metodu açık,kolay ve kusursuzdu. Türk karakterinin özelliklerini yansıtırdı. Eserlerinin kolay anlaşılmaz metodunun karmaşık ya da zor olmasından değildir. İşlenen konuların soyut ve derin oluşundandır. Sözcükleri ve cümleleri dikkatlice seçerdi. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılması için özel örnekler vermesi, o dönem Arap dilinde felsefe terminolojisinin kısır oluşundan kaynaklanmaktadır.[284]

Bir diğer Türk filozofu da İbn Sina'dır. Onun da burada sadece felesefeye bakışını ve katkılarını vereceğiz. Küçük yaşta çağının bütün, ilimlerini öğrenen İbn Sina, Aristo metafiziğini okuduğu halde bir türlü esasını kavrayamamış, daha sonra eline geçirdiği Fârâbî'nin Aristo'ya ait şerhinden sonra bu konuları anlamış ve kendini felsefe alanında geliştirmiştir.

Düşünce ve anlayış bakımından İbni Sina, Yunan felsefesini İslâm felsefesiyle yani Tanrı inancıyla bağdaştırmaya uğraşmıştır. Ortaçağda uzun süre tartışma konusu olan Tanrı varlığının mutlak bir zorunluluk olduğu konusundaki meselelere getirdiği kesin çözüm dikkat çekmiştir.

Yazmış olduğu önemli eserlerle felsefenin temellerini İslâm dünyasına öğretmiştir. Bunlardan biri Şifa adındaki 18 ciltlik ansiklopedisidir, ismine rağmen tıptan çok metafizik, teoloji konuları yer almaktadır. Bu, bir felsefe ansiklopedisidir. Necât ve İşârât adlı kitapları ve Aristo'nun felsefesini anlatan yirmi ciltlik Kitâbü'l-İnsâf'ı felsefe sahasındaki eserlerindendir.

Son olarak da devrin en önemli Türk filozoflarından biri olan Bîrûnî'den bahsedeceğiz Yaşadığı çağa damgasını vurup " Bîrûnî Asrı" denmesine sebep olan zekâ harikası ile diğer Türk filozoflar Fârâbî ve İbn Sina gibi Din-Felsefe uyuşmasını sağlayan filzoflardandır. Birçok alanda eserler veren bu büyük filozof hakkında diğer yapıtlarıyla beraber daha geniş bilgi verilecektir.

284 al-Fârâbî, *A History of Muslim Philosophy,* (içinde), I,453

II.6. Devrin Önemli Türk İlim Adamları

İslâm kültür ve Medeniyetinin gelişiminde Türk kültürünün gözle görülür bir şekilde tesirleri ve katkıları olmuştur. Zira uzun yıllar Abbâsî hilafeti içinde siyasi alanda son derece etkili olan Türklerin kültürel alanda da katkılarının olmasından daha tabii bir şey olmaz.

Emevîler döneminden başlayarak ilk Abbâsîler dönemindeki ilmî faaliyetler ve o dönem içindeki Türk ilim adamları hakkında yukarda kısa bir bilgi vermiştik. Şimdi de ikinci Abbâsî döneminden itibaren yani H.235/M.850 (tarihinden Yılından) bu dönemin son yılı olan H.338/M.950 tarihi ile yetinmeyip H.390/M.1000 yılına kadar yaşamış alimleri dikkate aldık. Bu ilim ehline de temas etmemizin nedeni, ömürlerinin önemli bir kısmını ilgilendiğimiz dönemde geçirmiş olmalarıdır. Bu dönemde tespit ettiğimiz Türk ilim adamlarının biyografilerini ve aha sonra onun ilmî durumunu sunacağız. Araştırdığımız bu dönem içinde başka Türk ilim adamlarının da olması oldukça muhtemeldir. Biz aşağıdaki sunduğumuz kişilerle iktifa edeceğiz.

II. 6. 1. Muhammed b. Musa el-Harezmî (ö. 235/M. 850)

Orta-Çağ Matematik ve Cebir ilminin Türk asıllı önderlerinden biri de Ebû Abdullah Muhammed b. Musa el-Harezmî'dir. Cebir biliminin kurucusu kabul edilen Ebû Abdullah Muhammed bin Musa, IX. yüzyılda Harezm'de dünyaya geldiği için Harezmî adıyla tanınmaktadır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekte ve hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.[285]

Birçok Türk asıllı ilim adamı için geçerli olduğu gibi, el-Harezmî'nin de milliyeti ve Türklüğü; Arap milli şuuru ile İran milli şuuru arasında hâlâ bir münâkaşa konusudur. Zira el-Harezmî'de, bu Arap-İran milli şuurunun kurbanı olmuş, böylece onun Türklüğü tamamen inkar edildiği gibi, kesinlikle Türklük camiasının ve Türk

285 Geniş bilgi için bak.. Adıvar, A. Adnan,*"Harizmi",* İA. V/l. s. 258-262; Fazlıoğlu, İhsan., "*Hârizmî*", DİA, İstanbul, 1997, XVI. s. 224-227. Kahya, E. a.g.m., Türkler, V. s. 583; Salih, Zeki, a.g.e., II. s. 247-253. Dilgan, Hamit, a.g.e., s. 3-13. Akın, Ö., Dosay, M., *Beş Büyük Cebir Bilgini*, İstanbul, 1994., s. 10-15.

İslâm Kültür ve Medeniyet ortamının dışına çekilmiş ve Ona uzun asırlar sadece bir Müslüman Arap gözü ile bakılmıştır.

O; Harezm'de bir Türk ve İslâm şehri olan Hive'de dünyaya gelmiştir. Harezm ise; uzun tarihi seyri içinde bir Türk coğrafyası olduğu gibi, İslâm dininin bu topraklara erken devirlerde yani H.92/M.711'li yıllarda girmesi ve daha sonraki yıllarda birçok Türk boyları ve Oğuzların gelmesiyle buralar tamamen Türkleşmiş ve bir Türk-İslâm Yurdu olmuştur.[286] Asıl bundan sonradır ki, bu geniş Türk coğrafyasında birçok cami, mescit ve ribatlar yapılmış, hanlar ve kervansaraylar inşa edilmiş, bunlardan daha da önemlisi buralarda uluslararası üniversite görünümünde birçok medreseler açılmış, böylece Harezm Türk-İslâm Medeniyeti'nin en parlak merkezlerinden biri olmuştur. İşte el-Harezmî, böyle bir Türk vatanı ve Türklük dokusu böylesine güçlü bir çevre ve şehirde dünyaya gelmiştir.

Harezm; Türklüğün öz yurdu, Türk İslâm Kültür ve Medeniyeti'nin kutsal bir ocağı ve bir ilim, irfan ve kültür merkezi ve uzun asırlar Türk Hanedan aileleri tarafından idare edilmiştir. O; Harezm'de dünyaya gelmiştir. Ana dili ve konuşma dili Harezm Türkçesi'dir.[287] Fakat eserlerini bu devirlerde yetişmiş birçok Türk-İslâm âlimi gibi Arapça yazmıştır. Son yıllarda onun Türklüğünü ortaya koyan birçok Türk bilim adamı vardır.

Nitekim S. M. Uzdilek, bu konudaki ciddi bir araştırmasında el-Harezmî'yi; "Cebir" konusunda tek eseri olan "K. el-Muhtasar fi Hisâb el-Cebr" adındaki kitabı üzerinde durmuş ve onun; Medeniyet âlemine çok büyük hizmetleri dokunmuş bir Türk Matematikçisi olduğunu bildirmiş ve bu Türk Matematikçisinin her yerde saygı ile anılması gerektiğini söylemiştir.[288] Onunla aynı görüşleri paylaşan Hamid Dilgan'da, İlk Cebir kitabını yazan el-Harezmî'nin saygı değer bir Türk âlimi olduğunu ortaya koymuş ve ondan büyük bir övgü ile bahsetmiştir.[289] M.T.Bursalı da onun Türklüğü ile övünmüş ve onu; "Ulumu riyaziye de bahusus Cebir ilminde yed-i tûlafûla (çok derin bilgi) sahibi bir kimse" olduğunu bildirmiştir.[290] Ş.Döğen'e göre; "Harezmî, IX. yüzyılın ilk yarısında Matematikte en önemli devri yaşatan, Batı'da daha çok XII.

286 Harzem'deki Dini Gelişmeler için bak. Kitapçı, Z., *Azerbaycan, Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet,* Konya, 2005., s. 149.
287 Harzem Türkçesi hakkında bak. Yüce, N., *"Harzem Türkçesi", TÜRKLER,* V. 793-804. Sağol, G., *"Harzem Türkçesi ve Harzem Türkçesi ile Basılan Eserler", TÜRKLER*, V. 804-814.
288 Uzdilek, S. M., *İki Büyük Türk Âlimi'nin Medeniyete Hizmetleri*, T.T.K. Kongre Yayınları, Ankara, 1937. s. 10.
289 Dügan, H., *"Matematiğin Tarih ve Tekamülüne Bir Bakış",* İst. Tek. Ün. Mimarlık Fak., İstanbul, 1955, sy. 329. s. 12.
290 Bursalı, M. T. R., a.g.e., s. 40.

yüzyıldan itibaren tanınan büyük bir Türk bilginidir."[291]Yine, C. Saraç,[292] M.Ş.Günaltay,[293] A.Sayılı,[294]ve L.Göker,[295] gibi Türk alimleri onun Türklüğünü dile getirmişlerdir. el-Harezmî'nin Türklüğünü savunan ilim adamlarının kervanına bazı yabancı ilim adamları da katılmışlardır. Nitekim aslen Hind'li bir bilim adamı olan N.A.Ayyubi bu konuda hazırladığı bir tebliğinde el-Harezmî'yi haklı olarak göklere çıkarmış ve onu; Ortaçağ bilim dünyasının en büyük Türk dâhilerinden biri, bir Matematikçi, bir Astronom ve bir Tarihçi olduğunu ilân etmiş ve şöyle demiştir;

"Ortaçağ İslâm Dünyası'nın en büyük Türk dâhisi, bir Matematikçi, bir Astronomu olduğu kadar bir Coğrafyacı ve Tarihçi olan Ebû Abdullah Muhammed b. Musa el-Harezmî; aslen, Türkistan'da bulunan Harezmdendir.. Bu nedenle o; milliyet olarak Türktür. Fakat bütün kitaplarını Arapça yazmıştır. Cebir üzerine yazdığı bir eseri, Lâtinceye çevrilmiş ve XVI. yüzyıla kadar Avrupa Üniversitelerinde temel Matematik ders kitabı olarak okutulmuştur. Bir Filozof, Teolojisi ve büyük bir ilim hâmisi olan Abbâsî Halifesi el-Me'mun (H.197-218/M.813-833) tarafından Bağdat'a çağrılmış ve modern araştırma akademisi gibi çalışan "Beytü'l-Hikme-(Bilgelik Evi)' ni kurmuştur.[296]

el-Harezmî'nin Türklüğüne delalet bir olay daha vardır. Abbâsî halifelerinden el-Vâsık Billah (H.227-232/M.842-847) Onu; Hazarlarla bozulmuş olan Abbâsî ilişkilerini düzeltmek üzere Hazar Türk Hakanhğı'na elçi olarak göndermesidir.[297] Bize göre bunun bir tek sebebi vardır. O da; el-Harezmî'nin Türk olması, Türk kimliğinden kopmaması ve Kuzey Türkçesini çok iyi bilen bir kimse, aynı zamanda bilgisi, görgüsü ile çok iyi bir diplomat olmasıdır.

Hive bölgesinde bir Türk şehri olan Harezm'den dönemin en önemli bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gelerek önde gelen bilim adamlarından ders almıştır Ne var ki el-Harezmî'nin Bağdat'a geldiğinde, kılık, kıyafet ve dil bakımından Türk kimliğini taşıdığı ve bundan hiç kopmadığı anlaşılmaktadır. el-Me'mun böylesine önemli bir ilim müessesesini el-Harezmî'nin tesiri ile kurduğu gibi, onun başına da bu büyük Türk alimini müdür olarak tayin etmiş ve tercüme edilmesi gereken eserleri de büyük ölçüde onun insiyatifine bırakmıştı. el-Harezmî'nin ilmi liyakat ve kifayetini çok

291 Döğen Ş., *Müs. İlim*, I. 318.
292 Saraç, Ç., a.g.e., s. 46.
293 Günaltay, M. Ş., a.g. tebliğ, Kayseri Zabıttan, s. 298.
294 Sayılı, A., a.g. *Bildiriler*, s. 8. a. müf. Orta Çağ , *Türkler*, V. 615.
295 Göker, L., a.g.e., s. 228.
296 Ayyubî, N., Ekmel, *"Harezmi'nin Matematik ve Coğrafya'ya Katkısı",* a.g. Bildiriler, s. 246.
297 et-Taberi, IX., 151.

takdir etmiş ve hilâfet sarayının büyük kütüphanesine "Hafız-ı Kutup - Kütüphane Müdürü" tayin etmiştir.[298] Bu, el-Harezmî için altın bir fırsat olmuştur.

Yeteneklerini fark eden Me'mun, kendisini Eski Mısır, Mezopotamya, Grek ve Eski Hint Medeniyetlerine ait eserlerle zenginleştirilmiş Bağdat Saray Kürüphanesi'nin idaresinde görevlendirmiştir. Özellikle, aritmetik ve cebirle ilgili kaleme almış olduğu iki yapıtının, matematik tarihinin gelişimini büyük ölçüde etkilediği bilinmektedir.[299]

G. Cardono (H.983/M.1576) onu, bundan beş asır önce dünyanın en büyük on iki dahisinden biri olarak kabul ve ilân etmiştir.[300] Abdülhak A. Adıvar ise ondan; "Doğu ve Batı Matematik semalarında uzun müddet şimşek gibi çakan meşhur bir Matematikçi" olduğunu bildirmiştir.[301] H.Nasr'a göre; Müslümanlar arasında gerçek manada Matematik tarihini başlatan ilk seçkin Matematikçidir.[302] Sarton; onu bütün zamanların en büyük Matematikçilerinden biri olarak görmüştür.[303]

Gerçekte el-Harezmî'nin ilmi hayatındaki bu baş döndürücü gelişmeler bundan sonra da devam etmiştir. el-Harezmî bu arada (muhtemelen el-Me'mun'un teklifi ile) Afganistan'a oradan da Hindistan'a gitmiş ve burada Hind Matematiği üzerinde derin incelemelerde bulunmuş ve bu ilmi gezi ve araştırmaları sonunda "K. el-Cem ve't-Tefrîk bi Hesâb el-Hind" adında ve Matematik konusundaki çok meşhur eserini yazmıştır. Onun bu kitabı daha ilk yazıldığı yıllardan itibaren ilim mahfelilerinde çok büyük bir ilgi görmüş ve daha sonra Latince'ye çevrilmiştir. Ne yazık ki kitabın aslı zamanla kaybolmasına rağmen çevirisi bu günlere kadar gelmiş ve Avrupa Üniversitelerinde XVII. y.yıla kadar ders kitabı olarak okutulmuştur.[304]

Aritmetik kitabının Arapça aslı kayıptır; bu nedenle bu yapıt, De Numero Indorum (Hint Rakamları Hakkında) adıyla Bathlı Adelard tarafından yapılan Latince tercümesi sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiş ve tanınabilmiştir. Harezmî, bu yapıtında, on rakamlı konumsal Hint rakamlama sistemi ile hesaplama sistemini anlatmış ve Batılı matematikçiler, Romalılardan bu yana yürürlükte bulunan harf rakam ve hesap sistemi yerine Hint rakam ve hesap sistemini kullanmayı bu yapıttan

298 İbnü'n-Nedim, s. 437; Adıvar, Abdülhak, Adnan., *"el-Hârizmî",* İA. İstanbul, 1964, V/I. 258. Ayyubî, N., *Akmel, a.g.Tebliğ, Bildiriler*, s. 246. Sayılı, A., *The Observa*…, s. 55.
299 Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, Çeviren N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İstanbul 1991, s.44; Dirk J. Struik, *Kısa Matematik Tarihi,* Çeviren: Yıldız Silier, İstanbul, 1996 s. 109
300 Göker, L., a.g.e., s. 230; Döğen, S., *Müs. İlim*., I., s. 57.
301 Adıvar, A. A., "Harizmî", İA. V/I. s. 258.
302 Nasr, H., *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 44.
303 Sarton, G., *Introductıon to the History of Science*, Baltimore, 1927. s.563.
304 Kokomoor, F. W., *Mathematics in Human Affaırs*, Newyork, 1944., s. 172.

öğrenmişlerdir. Bu hesaplama sistemine, daha sonraları algorism denecektir; bu terim, ünlü matematikçinin isminden, yani el-Harezmî'den türetilmiştir. On rakamdan oluşan rakamlama sistemi, Harezmî tarafından tanıtıldığı için Arap Rakamları veya kökeni Hindistan olduğu için Hint-Arap Rakamları adı ile tanınacaktır.[305]

el-Harezmî bu kitabında Matematik ve Aritmetik'te dört işlem dediğimiz; toplama, çıkarma, bölme ve çarpmanın nasıl yapılacağını anlatmış, sayılardan, bayağı kesirlerden bahsetmiş, ayrıca toplama ve çıkarmalarda o günlere kadar kimsenin keşfetmediği "sıfır" mefhumunu devreye sokmuş ve Matematik'te adetâ bir "devrim" sayılabilecek bir buluş ortaya koymuştur.[306]

Ayrıca O, bu konuda "Kitab el-Muhtasar fi Hisab el-Cebr ve'l-Mukabele" adındaki kıymetli eserini yazmış ve başlı başına bir şöhret olmuştur. Onun 825'li yıllarda yazdığı bu eserini Halife el-Me'mun'a ithaf ettiği kaydedilmektedir. "Öyle bir Cebir kitabı kaleme aldım ki bu kitap; hesabın inceliklerini, veraset, miras, taksim gibi meselelerde halkın sahip olması gereken bilgileri, dikkate alan, önemli sorunları, muhakeme hükümlerini, ticarî işlemleri ve dahası ticarî muameleleri, arazi ölçümü, fenn-i inşaat gibi diğer uygulamaları da ihtiva eden (çok faydalı) muhtasar bir kitap tır."[307]

Bu son derece sistemli düzenli ilk "Cebir Kitabı" idi. Çözümler tamamen Geometrik düşünce temelleri üzerine oturtulmuş ve sistematik bir şekle sokulmuştur.[308] Kitabın ünü Avrupa'ya ulaşmış, Lâtince'ye çevrilmiş ve XVI. y.yıla kadar Avrupa Üniversitelerinde Cebir ve Matematiğin sanki ana direğiymişçesine temel ders kitabı olarak okutulmuş ve böylece el-Harezmî "Cebir" ilminin "Babası" olarak ilimler tarihine geçmiştir. Asıl bundan sonradır ki; el-Harezmî kelimesi zamanla "Algoritma" ve yahut "Algorisme" şeklini almış ve hepimizin bildiği "Logaritma" kelimesi bundan türemiş ve ondalık esasına göre kurulmuş olan hesap sistemini göstermede

---

305 Aydın Sayılı, *Ortaçağ Bilim ..Türklerin Yeri,* s. 5; Nasr, s. 44; Struik, s. 109
306 Adıvar, A. Adnan, *"Rakamların Tarihi",* İstanbul, T. Ü. Mec. 1945, Sy. I, 39-45.
307 Soussı, M., *Harezmî'nin Mağribi Matematik Okuluna Etkisi,* Sy, I, 35-45.
308 Toomer, G. J., el-Khwarizmi, *Dictionory of Scientific Biography*, XVII., 359. Harezmî'nin cebir konusundaki yapıtı ise, *el-Kitâbü'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele,* (Cebir ve Mukâbele Hesabının Özeti) adını taşır ve bu konuda yazılmış ilk müstakil kitaptır.
Harezmî, bu çalışmalarında cebir ile geometri arasında ilk kez paralellik kurmuştur. Onun cebirle ilgili bu yapıtı XII. yüzyılda Chesterli Robert ve Cremonalı Gerard tarafından Latinceye çevrilmiş ve bu kitabın adında bulunan "el-cebr" kelimesi, "algebra" biçimine dönüştürüldüğünden, Batı dillerinde cebir terimini karşılamak için bu sözcük, kullanılmaya başlanmıştır. Harezmî'nin bu kitabı, Batılı matematikçileri büyük ölçüde etkilemiş ve Avrupa'da cebrîn yaygınlık kazanmasında büyük rol oynamıştır. Bak. Sayılı, a.g.e., s. 5.

kullanılmıştır. Yine bu zât; 796 yılında yazdığı "Miftahu'l-Ulum" adındaki eserine; onlu sayıları kusursuz olarak kullanırken, sırayı bozmamak için yanlarına bir "daire" koymanın doğru olacağını ileri sürdü, bu küçük "daire" ye "boş" anlamına "sıfır" dedi ve ilim dünyası böylece "sıfır" ile tanışmış oldu.[309]

Harezmî, halife Mansûr zamanında Muhammed İbn İbrahim el-Fizârî'nin Sanskrit dilinden Arapçaya tercüme ettiği el-Sindbind (Siddhanta) adlı zici Batlamyus'un Almagest'inden de yararlanarak düzeltmiş ve muhtemelen iki muhtelif zic halinde neşretmiştir. Kuramsal bilgiler de içeren bu zicler, sonradan Endülüslü astronom Meslemetü'l-Mecritî tarafından genişletilmiş ve bu versiyonu, Bathlı Adelard'ın ve daha sonra muhtemelen Dalmaçyalı Heraman'ın yardımlarıyla iki kez Latinceye tercüme edilmiştir. Yapıtların en ilginç yönlerinden birisi, açıların, sinüs gibi trigonometrik fonksiyonlarla ifade edildiğini gösteren bir takım tablolar ihtiva etmesidir. Ancak. Harezmî'nin trigonometrik fonksiyonları bilip bilmediği veya. bunların daha sonra Meslemetü'l-Mecrîtî tarafından mı bu yapıtlara ilave edildiği konusunda bilgi yoktur. Bununla birlikte, bazı bilim tarihçileri, sinüs ve kosinüsü ilk defa Harezmî'nin kullandığını, tanjant ve kotanjantı ise Meslemetü'l-Mecrîtî'nin eklediğini düşünmektedirler. Gerçek ne olursa olsun, İslâm Dünyası'nın mahsulü olan trigonometrinin Batı'ya girişinde bu ziclerin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında Harezmî'nin biri usturlabın yapımını ve diğeri ise kullanımını anlatan iki eseri daha mevcuttur. Fakat bu eserler bugün kayıptır.

Harezmî, Batlamyus'un Coğrafya adlı yapıtını Kitabu Suretî'l-Arz adıyla Arapçaya tercüme etmiş ve böylece Yunanlıların matematiksel coğrafyaya ilişkin bilgilerinin İslâm Dünyası'na girişinde önemli bir rol oynamıştır.[310]

Bağdat bilim atmosferi içerisinde kısa zamanda üne kavuşan Harezmî Şam'da bulunan Kasiyun Rasathanesi'nde çalışan bilim heyetinde ve yerkürenin bir derecelik meridyen yayı uzunluğunu ölçmek için Sincar Ovası'na giden bilim heyetinde

309 Durant, W., *İslâm Medeniyeti,* çev. Ö. Bahaeddin., İstanbul, (?) s. 97.

310 Düzeltmeler ve eklemeler nedeniyle hüviyetini kısmen de olsa değiştiren bu yapıt, Önemli yerlerin enlem ve boylamlarını bildiren çok sayıda tablo içermektedir. Bu tablolar incelendiğinde, Harezmî'nin tıpkı Batlamyus gibi Yer'i ekvatordan kuzeye doğru yedi iklime, yani yedi enlemsel bölgeye ayırdığı ve enlemleri bu esasa göre verdiği gürülmektedir. Batlamyus tercümelerinden önce de bilinen bu yedi iklim sistemi, bu yapıttan sonra bütün Müslüman coğrafyacıları tarafından benimsenecek ve klasik dönem yapıtları bu sisteme göre tertip ve telif edilecektir. *Kitâbu Sureti'l-Ard*'ın nüshalarından birinde mevcut olan dört haritadan en önemlisi Nil'în kaynağını ve yatağını gösteren haritadır. Nil'in Batı Afrika'dan veya Cennet'ten doğmayıp bir gölden çıktığını bildirmesi oldukça dikkat çekicidir; bu kuram daha sonra, Batlamyus-Harezmî Kuramı ismiyle tanınacaktır. Haritalar arasında bir Dünya haritası yoktur; fakat enlem ve boylam verileri bize böyle bir haritayı çizmek için gerekli olan malzemeyi vermektedir. Afrika haritası için yapılan bir deneme, bu girişimin, ancak bir hayli düzeltme ile gerçekleştirilebileceğini göstermiştir. Tekeli, Kahya, Dosay, Demir, Topdemir, Unat, Aydın, a.g.e., s. 163-164 hangi eser

bulunduğu gibi Hint matematiğini incelemek için Afganistan üzerinden Hindistan'a giden bilim heyetine başkanlık da etmiştir.[311]

el-Me'mun devrinde Bağdat'a gelen bu Türk ilim adamı onun devrinde bütün dikkatleri üzerinde toplamış, en mutlu günlerini yaşamış, el-Mutasım (H.218-227/M.833-842) devrinde ilmi şahsiyetini bütünüyle korumuş ve el-Vâsık (H.227-232/M.842-847) döneminde başta Halife olmak üzere hilâfet çevrelerinin en çok itibar ettiği bir kaç kişiden biri olmuştur. 850 yılında vefat ettiği birçok ilim adamı tarafından kabul edilmiştir.[312]

Yapıtlarından bir kısmı şunlardır: Kıtab el-Muhtasar fî hîsâb el-cebr ve'l-mukabele; Kitâb el-Hisâb el-Hindî; Kıtâb el-Cem' ve't-Tefrik; Zarâ'if min Ameli Muhammed b. Musâ el-Harezmî fi Ma'rifeti's-Semt el-Usturlâb; Kitâb el-Amel el-Usturlâb; Kıtâb el-Coğrafya; Amelü's-Sâ'a fi Basîti'r-Ruhâme; Zicü's-Sind-Hind; Kitâbü't-Târîh gibi eserleri kaynaklarda en çok zikredilen eserleri arasındadır."[313]

II. 6. 2. İbrahim b. Abbas es-Sûlî (ö. H.243/M.860)

Abbâsî çağının en buyük kâtip şâirlerinden olan Sulî'lerden olan İbrahim b. el-Abbâs[314], Abbâsî devrinin Ünlü halifesi Hârûn er-Reşîd'in saltanatının altıncı yılına tekabül eden H.176 /M.790'da doğmuştur.[315] "Sûl" adının Türk beyleri arasında bir ünvân olan "Cur" veya "Cûl", "Çöl" den bozulma olabileceği sanılmaktadır.[316] es-Sem'ânî, Kitâbu'l-Ensâb'ında, Sû1î adının bir ecdâd ismi olan "Sûl'e nispet

311 Nasr, s. 44
312 Saraç, C., 46; Döğen, Ş., *İslâm ve Matematik,* 69; Kahya, Esin, a.g.m., *Türkler,* V., 596
313 İbnü'n-Nedim., *Fihrist* s. 383; Katip Çelebi, *Keşfû'z-Zunun*, I. 578-579. Salih, Zeki, a.g.e., II., 247-253. Brockelmann., *GAL*, I. s. 215-216.; Sezgin, *GAS*, V., s. 228-241. Sâidan, A. Selîm., *Tarihu' l-İlmi'l-Cebr fi-l-Alem el-Arabi*, Kuveyt, 1986. L, s. 17-25. Akın, Ö., Dosay, M., *Beş Büyük Cebir Bilgini*, İstanbul, 1994., s. 10-15.
314Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb,* IV, 106; İsfehanî, *Eğâni*, IX, 21-35, İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 122,136; Bağdâdî, *Târîhu Bağdad,* VI,117; *Sem'ânî, el-Ensab,* s.357; Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* I,164; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-Ayan*, IV, 44; Safedi, *el-Vafi bi'l-Vefayat*, Wiesbaden, 1981-1983, VI, 24; İbn İbn Tağriberdî, *en-Nucumü'z-Zahire*, III, 315; *İbnü'l-İmad, Şezeratü'z-Zeheb*, II, 102; Sezgin, GAS, II,579;
315 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I,164;
316 Esin, Emel, *İslâmiyettten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul,1978,s.144

edildiğini zikretmekle beraber "Sûl"un aynı zamanda Bâbu'l-ebvâb'da bir şehir olduğunu kaydeder.[317] İbn Hallikân ise Curcân'ın küçük köylerinden birine "Sûl" veya "Cul, Çöl dendiğini ifâde eder, ayrıca Yakut Mucemu'l-Buldân'da "Sûl"u açıklarken : "Yabancı bir kelimedir, Arapça aslını bilmiyorum, Hazar'da Bâbu'l-ebvâb bölgesinde bir şehirdir, aynı zamanda Taberîstân meliklerinden bir adamın adıdır" şeklinde izah eder.[318] el-Bîrunî (ö.H.44O /M. 1048) de Pars ve Türk meliklerine âit unvânların listesini verirken Dihistân ve Türk meliklerine "Sûl" dendiğini zikreder.[319] Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı gibi Arapça kaynaklarca "Sûl"un anlamı verilmemektedir. Fakat bu kaynaklarda Arap dilinin özelliğine göre yazılan Sûl'u Orhun âbidelerinden Tonyukuk'un anıtının doğu cephesi yazıtında yer alan "Ordu sevketmek, asker sevketmek, sefere çıkmak, sefer etmek" anlamlarına gelen "Süle" kelimesiyle aynı kök ve anlamı taşıdığı, bu itibarla, "Sûl'un Türkler arasında askerî bir unvan olduğu kanaati oluşturmaktadır.[320] Nitekim Hans Wehr'in A Dictionary of Modern Written Arabic'te "Sûl"un anlamı "Karargâh kumandanı, iaşe subayı ve başçavuş" olarak verilmiştir.

Emel Esin'e göre Barthold ve Minorsky, Sûl-kağanın mensup olduğu Cürcân Türklerinin, Türkmenlerin atası Oğuzlar olduğu görüşündedirler.[321]

Bağdat'ın sosyal ve kültürel çevresinde yetişmiş olan İbrahim'den bahseden kaynaklar onun aslının Türk olduğunu, Curcân'm sahibi Sûl-Tekin soyundan geldiğini ve künyesinin Ebû İshak olduğunu zikrederler.[322] Bazı kaynaklarda Arapların büyük şâiri el-Abbâs b. el-Ahnef (ö.198 /M.814)'in kız-kardeşinin oğlu olduğu belirtilen İbrahim'in doğum ve Ölüm yıllarına bakacak olursak, yukarıda da temas ettiğimiz gibi, onun gençlik yıllarının Hârûn er-Reşîd ve Abbâsi saltanatında ilk defa iç savaşın başladığı oğulları el-Emîn ve el-Memûn dönemlerinde geçtiğini görürüz.[323]

Yetenekli, beliğ ve üstün bir kâtip olarak kendini yetiştiren İbrahim, Sû1î ailesinin diğer fertleri gibi, Abbâsî saltanatında çeşitli görevlerde bulunmuştur. İbrahim ilk resmî görevine el-Emin tarafından Musul'un idaresine tâyin olması ile başlamış ve daha sonra kardeşi Abdullah ile beraber halife el-Me'mûn'un Merv'de

317 Sem'ani, *el-Ensab*, s. 357
318 İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yan,* I, 45
319 el-Asâru'l-Bâkiye, s. 100
320 Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri,* s.129
321 Esin, a.g.e., s. 58
322 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* I,164;
323 İsfehanî, *Eğâni*, IX, 24

bulunan veziri el-Fadl b. Sehl'e intisab etmişlerdir.[324] Vezirin 202/M.818'de halife el-Me'mûn tarafından öldürülmesine kadar onun kâtipliğini yapan iki kardeş vezirin iktidarı dönemlerinde rahat ve refah bir hayat sürmüşlerdir. el-Fadl'ın kendilerine yaptığı iyilik ve yardımlarından dolayı olacak ki İbrahim onu sağlığında çok övmüş, hatta ölümünden sonra da mersiyeler yazmıştır. Kaynaklarda kardeşi Abdulllah hakkında çok az bilgi verilmektedir. el-İsfahânî ve Yakut her ikisinin ileri gelen katiplerden olduklarını zikretmekle beraber Abdullah'ın daha yaşlı, daha şiddetli ve önde geldiğini belirtirlerken İbrahim'in ise edebî bakımdan daha üstün olduğunu kaydederler.[325] Halife el-Me'mûn, el-Mutasım, el-Vasık ve el-Mütevekkil dönemlerinde kâtiplik yapan İbrahim, el-Vâsık zamanında (H.227-232 /M.842-847) Ahvâz'ın idaresine tayin olmuş ve bu sırada henüz vezârete getirilen çok samimi dostu Muhammed b. el-Melik ez-Zeyyat ile araları açılmış, İbnu'z-Zeyyât, İbrahim'i teftiş için Abu'l-Cehm'i Ahvaz'a göndermiştir. Yapılan araştırmalar sonunda çok ağır suçlanan İbrahim, affı için,İbnu'z-Zeyyât'a, nesir ve nazım halinde, yazılar göndermiş ise de vezirin eski samimi dostluğundan en ufak bir iz belirmemiş, İbnu'1-Esir, İbnu'z-Zeyyât'ın, vezir olduktan sonra İbrahim es-Sûlî'nin bir buçuk milyon dirhemini müsadere ettiğini kaydeder.[326] Bu tahkikat sonucu görevinden alınan İbrahim ile vezir Îbnu'z-Zeyyât arasında telâfisi güç bir düşmanlık başlamıştır. el-Vâsık döneminde görevinden alınan ve çeşitli güçlüklerle karşılaşan İbrahim'in halife el-Mütevekkil devrinde(H.232-247/M.847-86l) yeni görevlere atandığını görüyoruz, çünkü kaynaklar el-Mutevekkil'in İbrahim'i Samarra'da Dîvânu'n-nafakât ve Dîvânu'd-diyâ'ya tayin ettiğini, Şaban 243 h./M.Aralık ölünceye kadar bu görevinde kaldığını zikrederler.[327] İbnü'n-Nedîm, İbrahim'in Samarra'da Divanu'r-resâil'de de görev yaptığını ve II. Abbâsî çağının ünlü edibi el-Câhiz'ın bir müddet kendisine vekâlet ettiğini, bu sırada Kitâbu'z-zer ve'n-nahl'i İbrahim'e sunduğunu ve karşılığında 5.000 dinar aldığını zikreder.[328]

Belâzurî, kitabını; Türk alimi devrin; 'Divanü'l-Katib" Resmi Yazışmalar Bakanı, İbrahim b. Abbas es-Sûlî'nin[329] aynı konudaki bir kitabını kıskanarak yazdığını

---

324 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayan,* IV, 44;
325 İsfehanî, *Eğâni*, IX, 21; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* I,166
326 İbn ü'l-Esir, VII, 38
327 Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb*, IV, 106 İsfehanî, *Eğâni*, IX, 21-35 el-Fihrist, 122,136; Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VI, 117; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I,164; Sem'ânî, *el-Ensab*, s.357; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayan*, IV, 44; Safedî, *el-Vafi bi'l-Vefayat*, VI,24; İbn Tağriberdî, *Nucum,* III, 315; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, II, 102; Sezgin, GAS, II, 579
328 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.208
329 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdeba*, Mısır, 1923, VI, s. 58; Kitapçı, Zekariya, *et-Türk fi Müellefat*

itiraf etmesi[330] de, araştırdığımız bu dönemdeki yetişmiş Türk alimlerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Kaynaklar İbrahim b. el-Abbâs es-Sûlî'nin beliğ bir kâtip ve üstün bir şâir olduğu konusunda birleşirler. İbrahim devrin ilmiye çevresinde kendisini yetiştirmiş, bu arada, Ebû Bekir es-Sûlî'nin ifâdesine göre, kendisinden yirmi yaş küçük olan el-Kâsim b. Yûsuf'tan dersler almıştır.[331] el-Mesûdî: "gerek önceden gerekse sonradan gelen kâtip şâirler arasında ondan daha iyi bir şâirin bulunduğu bilinmez" der.[332] Şiir konusunda yaratıcı bir ruha sahip olan İbrahim'in şiirlerini irticalen söylediği ve beyitlerin teşkiline çok özen gösterdiği, bu nedenle şiirlerini ayıklamaya tâbi tutarak iki veya üç beyite kadar indirdiği zikredilir. Küfe mektebinin ünlü dilcisi Abu'l-Abbâs Şa^{c}leb'in : "Muhdesûn'un en iyi şiir söyleyen ve ondan başka bir katibin şiiri rivayet edilmez, çünkü o sözlerini çok mükemmel, en tatlı ve en güzel bir şekilde söylerdi" der.[333] Ayrıca İbrahim'in çağdaşı ve dostu şâir Di'bil de; "Eğer İbrahim geçimini şiirle sağlamak isteseydi bize ekmek kalmazdı" diyerek onun şairliğini tek cümle ile özetler.[334] Ebû Bekir es-Sûlî, Ahbâru'ş-şuarâ'sında, kâtiplerin geçmişteki kâtip şâirleri müzâkere etmek için toplandıklarını ve müzâkere sonucu en iyi kâtip şâirin İbrâhîm b. el-Abbâs ve Muhammed b. Abdilmelik b. ez-Zeyyât olduğunu, ancak İbrahim'in şiirinin daha üstün olduğu, Muhammed'in ise daha çok şiirinin bulunduğu kararına vardıklardını zikreder.

Kaynaklardan,özellikle dîvân'ından, anladığımıza göre İbrahim es-Sûlî medih, gazel, hamriyât, iftihar, mu'âtebât, mersiye, zühd ve diğer bazı dallarda şiir söylemiştir. İbnu'n-Nedîm ve ondan rivayet eden Yâkût el-Hamevî İbrahim'in Kitâb dîvân resail, Dîvânu'ş-şiir, Kitâbu^{t}d-devleti'l-Abbâsiyye, Kitabu't-Tabib ve Kitabu'l-Itr adlarında eserlerinin bulunduğunu zikrederlerse de bunlardan hiçbiri bize kadar ulaşamamıştır. Ancak bugün elimizde bulunan Dîvân, İbrahim'in amcasının torunu Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî tarafından toplanmıştır. İbnu'n-Nedîm, Ebû Bekr'in toplamış olduğu bu divânın 20 varak olduğunu kaydeder.[335]

---

*el-Câhız, Beyrut,*1972,s.193
330 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân,* çev. Mustafa Fayda, Ankara,1987,s.9
331 Ebu Bekir es-Sûlî, *Ahbaru'ş-Şuara,*s.166
332 Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb,* IV, 106
333 İsfehanî, *Eğâni*, IX, 30
334 İsfehanî, *Eğâni*, IX, 21
335 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 136, 191, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I, 198

II. 6. 3. Feth b. Hakan (ö.H. 247/M.861)

Feth b. Hakan, Ebû Muhammed Feth b. Hakan b. Ahmed b. Urtuç[336] et-Türkî Türk hükümdar ailesinden ve Halife Mu'tasım'ın güvenilir adamlarından Hakan b. Ahmed'in oğludur.[337] Tağriberdî bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Feth b. Hakan'ın babası Hakan, Halife Mu'tasım'ın yanından ayırmadığı ve çok değer verdiği bir Türk asilzadesiydi. Feth ise, Halife'nin çocuklarıyla birlikte sarayda büyümüştür.[338]

Künyesi Ebû Muhammed olan Feth aslen Türk idi. Hâkân[339] b. Urtuc (veya Gurtuc) Fergana'da hüküm süren bir sülalenin idi. Asya'dan gelen bu zât Halife Mu'tasım muhafız kuvvetlerine mensup Türk askerlerinin kumandanı oldu.[340]

Hâkân Urtuc, Mu'tasım'ın sarayında önemli bir şahsiyet olmuş[341] ve hilâfet sarayı Bağdat'tan yeni merkeze taşındığında kendisine ve askerlerine sarayın etrafında geniş bir saha tahsis edilmiştir. Bir süre önce inşaatı, Hâkân Urtuc'a havale edilmiş olan saraya, onun ismine atfen Cevsak el-Hâkânî adı verilmiştir.[342] Halife Mu'tasım ile Hâkân Urtuc arasında samimî bir dostluk vardı; öyleki, bazan halife onu evinde ziyaret etmek lutfunda bulunurdu.[343]

Feth H.200/M.815-816) yılına doğru doğmuş olmalıdır. Zira 40 yaşında öldürülen[344] Mütevekkil'in akranıdır. Mütevekkil'in H.232/M.847 yılı sonunda halife seçilmesinden bir kaç ay sonra onun kâtipliğine tayin edilmiştir. 235 ve 236 (849-851)

---

336 Yâkût el-Hamevî, "*el-Feth b. Hakan b. Ahmed*" aynı kaynağın başka bir yerinde "*el-Feth b. Hakan b. Gartuç et-Türkî*, olarak geçmektedir.Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 116; *Mu'cemu'ş-Şuara*' da ise Ebû Mahmut, *el-Feth b. Hakan el-Kaid* olarak geçmektedir. el-Mirzaubani, *Mu'cemü'ş-Şuara*, 318; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 244; Sem'ani, *el-Ensab*, II, 310; Zirikli, *el-A'lam*, V, 331; İbn Tağriberdî, *Nucûm,* II, 242; Rivista degli Studi Orientali, (XIII, 1931-32, 133-149) dergisinde al-Fath Hâqân, *Favorito di al-Mutawakil* adıyle neşredilen bu makale Hakkı Dursun Yıldız ve Neyire Milanî tarafından tercüme edilmiştir.

337 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 42; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 598; Taberî, IX, 224; *el-Kindî*, *Kitâbu'l-Vulât*, 208; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, I, 116; es-Sem'ânî, *el-Ensab*, II, 310; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* XVI, 174-186; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 244; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII, 42, 83; Adem Metz, *el-Hazeratu'1-İslâmiyye*, I, 242

338 İbn Tağriberdî, *Nucûm,*, II, 247

339 Hâkân, Türkçe Kagan'ın Arapça'ya geçmiş şeklidir. (bak. İA. Hâkan mad.) el-Feth'in babasının aslen Türk hakanlarından olduğunu göstermektedir. Bir ünvan olan bu kelime Araplarda isim gibi kullanılmağa başlandı. Ya'kûbî bütün kaynaklar arasında yalnız olarak el-Feth'in babasını Hâkân Urtuc olarak vermektedir. el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan,* s.258

340 Belazuri, a.g.e., s. 431; el-Kindî, a.g.e., 204 ; İbn Hallikan , *Vefayat*, II, 59

341 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 759

342 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan*, s. 258

343 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldan, s.* 47

344 İbn İbn Tağriberdî, *Nucûm*, I, 759

yıllarında halifenin Samarra'da yaptırdığı işlere nezaret etmiş, H.242/M. 856-857) yılında kısa bir müddet için halifenin oğlu Muntasır'ın yerine Mısır valiliği yapmıştır. H.244/M.858 de halifeye Dımaşk'a gidişinde refakat etmiş ve kısa bir müddet için ona vekâlet etmiştir. 247 (861) yılında da öldürülmüştür.[345]

Feth'in doğum tarihi ve yeri hakkında elimizde herhangi bir bilgi olmamakla birlikte Bağdat veya Samarra'da doğmuş olması ihtimali büyüktür. Halife Mu'tasım'ın babasıyla olan yakın dostluğu ve evlerini sık sık ziyaret etmesi, Feth'in gelecekte siyasî ve kültürel alanda yıldızının parlamasında etkili olmuştur.

Nitekim Halife, üstün zekâsını bu ziyaretler esnasında keşfederek onu himayesi altına almış şehzadelerle birlikte sarayda yaşamasına imkan sağlamıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Feth b. Hakan, son derece cömert, iyiliksever, zeki ve dirayetli bir devlet adamıydı.[346] Mu'tasım, Vasık ve özellikle de Mütevekkil tarafından sevilip sayılması, hatta sarayda şehzadelerle bir tutularak aynı saygı ve itibarı görmesi, onun ne denli sağlam ve saygın bir kişiliğe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ancak el-Feth'in faaliyeti sadece kültürel sahaya inhisar etmemiş olup siyasetle de uğraşmış ve el-Mütevekkil'in sadık bir müşaviri olmuştur, o kadar ki, «el-Haccâc ve Ziyâd b. Ebihi'nin Emevîler'e verdikleri öğütler, el-Feth'in Abbâsîler'e verdiği öğütlerden daha çok olmamıştır».[347] Mısır valisi ve Dımaşk'da halifenin vekili olmuştur. Bu sonuncu vazife muhtemelen halife tarafından kendisine büyük bir diploması ile tevdi edilmişti. El-Mütevekkil, tahta çıktığında selefleri zamanında çeşitli isyanlarla gitgide Bağdat hükümetinden ayrılmakta olan Suriye'yi itaate almayı aklına koymuştu. Halife bu yakınlaşmayı ancak bizzat orada bulunmakla temin edeceğini anlamış ve H. 244/M.858 yılında bütün maîyetiyle birlikte merkezi Dımaşk'a nakletmeğe karar vermiş; fakat burada fazla kalamamıştır. iklime intibak edemediğinden ve Irak'a dönmeği isteyen Türk muhafızlarının karşı gelmesinden endişeye düştüğü için, belki de Suriye'de fazla bir şey yapamayacağını anladığından sadık adamı el-Feth'i yerine vekil bırakarak geri dönmüştür". Ancak, el-Feth de hiç bir netice elde edememiş ve kısa bir zaman sonra halifeye iltihak etmiştir.

Feth'e karşı bir kardeşe duyulabilecek olandan daha derin sevgi besleyen Mütevekkil onu hiç yanından ayırmaz, gerek özel hayatı, gerekse devlet yönetimi ile ilgili konularda, genellikle ona danışmadan hiçbir karar almazdı. Bundan dolayıdır ki

345 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ* , VI, 117
346 Cahız, a.g.e, 42; İbnü'n-Nedim, *Fihrist* I, 116; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm,*XII, 42
347 Buhturi, a.g.e, s. 43.

Feth, aynı anda birkaç görevi birden üstlenmek durumundaydı. İşte bu görevlerden biri de Fazıl b. Mervan'ın azlinden sonra, Halife tarafından 233 h. yılında Divan'ul Haraç'ın başına getirilmesidir.[348] Ayrıca Feth Samarra bölgesininin istihbarat görevini de üstlenmişti".[349] H.242/M.856 yılında Halife Mütevekkil oğlu Muntasır yerine Feth'i Mısır Valiliğine atar.[350]

Feth b. Hakan sırasıyla Mu'tasım, Vasık ve Mütevekkil devirlerinde başta devletin iç ve dış istihbaratı olmak üzere çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Halife, oğlu Muntasır'ın düzenlediği saldırıda öldürüldüğünde Mütevekkilin başdanışmanlığı görevini sürdürmekteydi.[351] Tagriberdi bu konuda şu bilgiyi vermektedir. "Mütevekkil ve Feth'in cesetleri; yıkanmadan ve kanlarıyla birlikte bir halıya sarılarak aynı mezara gömüldü".[352]

Feth b. Hakan halifenin kâtipliğini yapmış, onun mührünü taşımış ve aynı zamanda halifenin baş müşaviri ve en yakın sırdaşı olmuştur, «onun Mütevekkil karşısındaki durumu, ruhun vücuda karşı olan durumu gibidir"[353] İsim vermeksizin siyâsî kararlar almış ve halifenin bizzat yapmak istemediği veya yapamadığı bir çok meseleyi halletmiştir.

Halife Mütevekkil H.235/M.850 yılında oğullarından Muntasır, Mu'tez ve Mueyyed"i birbiri ardına veliaht tayin eder. Fakat daha sonra Feth b. Hakan ve Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ın teşvikleriyle bu tutumundan vazgeçerek kararını Mu'tez lehine değiştirir. Bu arada ilk defa Türklerin dışında bir birlik kurularak veliahtın emrine verilir.[354]

Yaşamlarını güzel bir dostlukla birlikte geçiren Halife Mütevekkil ve Feth, ölüme de aynı komplonun neticesinde, birlikte gitmişlerdir. Samarra'ya Türklerin güveninin büyük ölçüde kaybetmiş olarak dönen Mütevekkil fırsatı iyi değerlendiren Türk kumandanlarının daha geniş yetki ve arazi istekleriyle karşılaştı.İlk önce bunlara engel olmaya kalkıştı. Ayrıca Mu'tezz'in komutasında, içinde Türk unsurunun bulunmadığı oniki bin kişilik karşı bir kuvvet oluşturmasıdır.[355]

Netice olarak her iki taraf da birbirlerinden kesin olarak kurtulmak amacıyla, karşılıklı suikast planları yapmaya başlarlar. Taberî'nin naklettiğine göre

348 İbn Tağriberdî, *Nucûm,* II, 271
349 İbn A'sem*, Futûh* V, 202
350 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 271; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.107-108
351 Taberî, IX, 222; İbnü't-Tiktaka. *el-Fahrî*, s. 214
352 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, II, 247
353 Yakut, *İrşad el-Arib, ed. Margoliouth*, VI, 117
354 Taberî, IX, 175-225
355 Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 361

öldürülmelerinden önce Halife Mütevekkil'in Feth b. Hakan ile birlikte Abdullah b. Ömer el Bazyari'nin evine giderek Muntasır ve diğer Türk komutanlarından nasıl kurtulabileceklerinin planları üzerinde çalışmışlardır.[356] Diğer yandan Muntasır da, Türk komutanlarından Boğa es-Sağîr ile karşı bir hareketin hazırlığı içindedirler.

Saraydaki sivil görevlilerin suikastçılarla işbirliği yaparak, Halife'ye ihanet etmesidir. Bunların başını ise Ahmed b. Hasib adında üst düzeyde bir sivil çekmektedir.[357] H.247/M.861 tarihinde saray abluka altına alınarak harekete geçilir, kapılar Boğa ve Vasif'in adamları tarafından kontrol altına alınır, böylelikle Halife'nin adamlarının içeri girmesine engel olunur. Gece Mütevekkil ve Feth b. Hakan her şeyden habersiz içki içmeye dalmışken etraflarındaki adamları birer birer dışarıya çıkartılır. Nihayet sabaha karşı Boğa es-Sagîr, Musa b. Boğa el-Kebir Harun b. Suvartekin, Bâgir et-Türkî ve Bağlum et-Türkî'den oluşan bir birlik içeriye girer. Tehlikeyi fark eden Feth b. Hakan yerinden kalkarak bağırmaya başlar ve kendisini Halife'ye siper yapmaya çalışır, ancak artık geçtir. Grup Halife'ye saldırır bu arada onlara engel olmaya çalışan Feth b. Hakan'da Mütevekkil ile birlikte öldürülür. [358]

Ertesi gün yukarıda adı geçen saray görevlisi Ahmed b. Hasib tarafından halka Halife'nin Feth b. Hakan tarafından öldürüldüğü, Muntasır'ın da onu öldürerek cezalandırdığı haberi duyurulur.

Kaynaklarda Feth b. Hakan kabiliyetli bir şair, edib, hatip ve kitap aşığı bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. İlme ve alimlere son derece düşkün olduğu görülen Feth için, İbnü'n-Nedim şöyle demektedir: "Onun evi, Küfe ve Basra ekollerine mensup alimlerin adeta uğrak yeriydi".[359]

Feth, Ali b. Yahya el-Müneccim (Ö. H.257/M.871) tarafından kurulan ve içinde zamanının en nadide eserlerinin yeraldığı muazzam bir kütüphaneye sahipti. Yukarıda İbnü'n-Nedim'in de belirttiği gibi bu zengin kütüphane ileride İslâm kültür hayatında önemli roller oynayacak nice alim ve edibin bilgi kaynağı durumuna gelmiştir.

Kaynaklara kitap okuma aşığı olarak geçen Feth için Ebû Hiffan (ö 257/M.871) şunları söylemektedir : "Kitapları ve ilmi şu üç kişiden daha fazla seveni görmedim. Bunlar; el-Cahız, el-Feth b. Hakan ve İsmail b. İshak el-Kazi'dir. el-Cahiz eline bir kitap geçirince onu mutlaka okur ve bitirirdi. Bazen kitapçıların dükkanlarını

356 Taberî, IX, 224
357 Faruk Ömer, *el-Muerrih el-Arabî*, s. 164
358 Taberî, IX, 225; Îbnü'1-Esîr, VII, 98
359 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* s. 117

kiralar, sırf kitap okumak için oralarda gecelerdi. Feth b. Hakan ise Mütevekkil'in meclisinde bulunur, Halife bir iş için meclisten kalkınca hemen elbisesinin altına sakladığı bir kitabı çıkarıp okumaya başlardı. Hatta def-i hacet sırasında bile kitap okurdu. İsmail b. İshak'ı ise ne zaman görsem ya bir kitap okur ya da karıştırırdı.[360]

Feth b. Hakan'ı diğer Abbâsî vezirleri arasında seçkin kılan belli başlı üç özellik hemen göze çarpmaktadır: İlim ve okuma sevgisi, edib ve alimleri koruma çabası, alimleri diğer insanlara her zaman üstün tutması. İçlerinde Cahiz, Ebû Cafer Muhammed b. Habib, el-Buhturi, Muhammed b. Haris gibi İslâm kültür dünyasının nice seçkin alim ve edibi eserlerinden bazılarını Feth b. Hakan'ın adına yazmışlardır. Cahiz'in Menakıbu Cundi'l-Halife" ve "Fazailü'l-Etrak'ı" Ebû Cafer Muhammed b. Habib'in Kitabu'l-Kabail el-Kabire, el-Eyyam"ı el-Buhturi'nin Kitâbu'l-Hamasa'sı bunlardandır.[361] Zikredilen eserler ve diğerleri İslâm kültürünün en kıymetli eserleri arasına girmişler ve bugüne kadar da Müslümanlara hizmet vermeye devam etmişlerdir.

Diğer alanlarda olduğu gibi şiir dalında da büyük bir yeteneğe sahip olduğu bildirilen Feth b. Hakan'ın özellikle aşk ve sevgi konularında yazdığı şiirler bulunmaktadır. el-Buhturi, Ebü Zekeriyya Yahya b. Hakim el-Usami, Ebü Abbas el-Müberred ve Ahmet b. Yezid el-Müeddib gibi ünlüler onun birçok şiirini nakledenler arasındadır.[362]

İslâm ve Arap dünyasının en büyük şair ve edebiyatçılarından ünlü Buhturi'nin yetişmesi ve edebiyat alemine kazandırılmasında Feth b. Hakan'ın değerli katkıları olmuştur. el-Buhturi'yi ve şiirlerini çok beğenen Feth, onu H.233/M.848 yılında Halife Mütevekkil'in huzuruna çıkartarak, kısa zamanda hak ettiği yere gelmesini sağlamıştır. O da kendisine kol kanat geren ve ilerlemesi için her türlü imkanı sağlayan Feth için, otuzun üzerinde kaside yazmış ve onu adeta göklere çıkarmıştır. Bu kasidelerden birinde Feth'e hitaben şöyle seslenir.

"Bütün Araplar kalpleriyle sana bağlıdırlar, zira sen onlara bir lütuf olarak gönderildin Gerek Garp'teki kendi kavmim, gerekse Şark'taki senin kavmin adına sana şükranlarını sundum. Şeref ve Nesâp gözetmeden diyorum ki: "Ben, siz velinimetimin ancak naçiz bir kuluyum".[363]

360 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* s.117
361 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s.117; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ* , XVI. 174
362 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ* ,XVI, 175
363 H. K. es-Sevrafi, *Divan el-Buhturi*, (tahkik) I. 19 Kahire. 1963

Feth b. Hakan'ın şiirleri ahlakî ve eğitici yönler taşımakla beraber, daha çok, aşk ve sevgi gibi temaları işlemektedir. Güzel şiirlerinden birisinde sevgilisine şöyle sitem etmektedir:"Artık ne sen bendensin, ne den ben senden... Bırak yolumu artık, sen de selâmetle git!

Beni suçlayacak bir şey bulamadın da, şimdi kalkıp rüyada gördüklerinle beni itham ediyorsun".[364]

"Güya nefsime hakim olup, onu körletmeye çalıştım. Oysa bunda pek başarılı olduğumu söyleyemem.

Nefsim şimdi halinden haberdar olmayan bir çocuğun avucunda ölüm-kalım savaşı veren zavallı bir serçeye benziyor".[365]

Feth b. Hakan'ın ilmî yönü ile ilgili olarak yukarıda detaylı bilgi vermeye çalışmıştık. İlme ve sanata bu kadar düşkün birisinin ardında birkaç eser bırakmasından doğal bir şey olamaz. Maalesef bugün biz o eserlerin sadece isimlerini bulabilmekteyiz. Kitab Ahlaku'l-Muluk[366] (veya İhtilafu'l-Muluk), Kitabu's Sayd ve'1-Cevahir (veya Cârih)[367] Kitabu'r-Ravze ve'z-Zuhr[368] Divanu'ş-Şiir[369], Kitabu'l-Bustan[370] gibi eserlerinin olduğunu biliyoruz. Bu sonuncu eser her ne kadar Feth'e atfedilmekte ise de, Resul Bağl adıyla bilinen Muhammed b. Abd Rabbihi'ye ait olduğu da düşünülmektedir.[371]

Bu sözkonusu eserlerin içerdiği konular sadece isimlerine bakarak tesbit etmek tam isabetli olmamakla birlikte, diğer müelliflerin aynı adlı eserleriyle mukayese edildiğinde, hatalı da olsa tahminlerde bulunmak kolaylaşabilmektedir.

Mesela Kitab Ahlaku'l-Muluk muhteva açısından el-Cahiz[372] ve Muhammed b. el-Haris el-Salabi'nin[373] eserlerine belki de benzemektedir. Şayet öyleyse, eser saray hayatından, orada uygulanan protokolden, halifelerin iç ve dış temaslarından bahseden bir kitap olmalıdır.

---

364 el-Kutübî, *Fevatü'l-Vefayât*, II, 244
365 el-İsfahanî, (tahkik) *ez-Zehra,* s. 40
366 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, I, 116; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin,* VIII, 47
367 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, I, 116; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin,* VIII, 47
368 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, I, 116; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, VIII, 47
369 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, I, 116; Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, VIII, 47
370 Bu eseri Re'su'l-Bağl lakabıyla bilinen, Muhammed b. Abdur-Rabbin adında bir zatın Feth'in ağzından yazdığını belirtmektedir. Bak. İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* I, 116
371 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 117
372 el-Cahız, *Kitab Ahlaku'l Muluk*, Tahkik: İbrahim ez-Zeyn ve Edib Arife ez-Zeyn , Beyrut 1955
373 İbnü'n-Nedîm, 'e göre tarihçi Muhammed b. el-Haris es-Salabî "*Kitab Ahlaki'l-muluk*" adlı eseri kaleme almış ve sonra da Feth'e ithaf etmiştir. *Fihrist*, s. 107

Kitabu'r-Ravza ve'z-Zuhr büyük bir ihtimalle Feth'in şiirlerini ihtiva etmektedir. "Kitabu'l-Bustan" adlı eserin ise, edebiyat ilminin çeşitli konularını ihtiva ettiğini Mes'udî bildirmektedir.[374]

Feth b. Hakan'ın şiirlerinden pek azı günümüze kadar gelebilmiştir. Onun bu şiirlerini genellikle Yakut el-Hamevî'nin Mu'cem'inde görmek mümkündür. O'nun naklettiklerinin bazılarını daha önce yaşamış olan İbn Asakir de "Tarihu Dimeşk" adlı eserinde zikretmiştir.

Halife ile katibini birbirine bağlıyan husus daha ziyâde her ikisinin de edebiyata olan meraklarıdır. Mütevekkil genç yaşında etrafına edipleri, şâirleri, hanende ve sazendeleri toplayarak günün boş saatlerini onlarla geçirmekte idi. Feth ise bu muhite yeni elemanların katılmaları için elinden gelen gayretleri esirgememiştir. O, genç ediplerin ve diğer illerden gelmiş tanınmamış sanatkârların hâmisi olmuş ve onları halifenin huzuruna çıkartmıştır. Halife de onları daima himaye etmiş, mükâfatlar vermek suretiyle teşvikte bulunmuştur. El-Câhız ile Muhammed b. Kasım Ebû'l-Aynâ ve Ahmed b. Ebî Funûn" isimli şâirleri ve kendisine daima sadık kalmış onun için bir çok şiir yazmış olan el-Buhturî'yi halifeye takdim eden Feth'dir.

Dostlarına baktığımız zaman şair ve alimler olduğunu görürüz. Şâir Ali b. Cahm el-Sâmî ile Ali b. Yahya el-Müneccim'in, gramerci Muhammed b. Yezid el-Muberred ile Mufaddal b. Seleme b. Âsım'ın, filolog Muhammed b. Habîb'in —ki onun için Kitab el-Kabai'l ve'l-Eyyâm'ı derlemiştir— ve tarihçi Muhammed el-Hâris el-Sa'labî'nin, (Taglibî) ki ona ithafen Kitâb el-Ahlâk f Mulûk" adlı eseri kaleme almıştır, dostu olmuştur. El-Câhız, Tâc fî Ahlâk el-Mulûk adlı eserini Feth'e ithaf etmiş ve yine onun için kaleme aldığı Menâkıb Cund el-Hulafe ve Fezâili'l-Etrak'inde halifenin etrafındaki Türk birliklerinin sadakatinden bahsetmektedir.

Feth b. Hakan'ın bizzat kendisi de edip ve şâirdi.[375] Ancak maalesef bizce sadece eserlerinin isimleri bilinmektedir: Kitâb Ahlâk el Mulûk, Kitâb el-Sayd ve'l-Cevârih (veya el-Cârih), Kitab el-Ravza ve'l-Zuhr, Kitâb el-Bustân.[376]

Cahız, Menâkıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezailü'l–Etrak (Hilafet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri) adlı eserini Feth b. Hakan'a takdim etmiştir.[377]

---

374 Mes'ûdî, a.g.e., IV, 4

375 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 119; el-Kutübî, *Fevatü'l-Vefayât*, II, 153

376 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s.117

377 Kitapçı, Zekariya, " *Hayatü'l-Cahız maa Esyâdihi mine'l-Etrak*", AÜİFD, 2, 1977, 148-155; Tülücü, Süleyman, Câhız'ın Türkler'le İlgili Önemli Bir Eseri: *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (*Menâkıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezailü'l–Etrak*) AÜİİFD, Erzurum , 1993, II, 176-182

II. 6. 4. Fergânî (ö. H.249/M.863)

Türkistan'ın Fergana bölgesinden bir Türk olan ve batıda Alfraganus adı ile tanınan Fergânî, astronomi alanında yazmış olduğu Cevâmi İlm en-Nucûm ve Usûl el-Harekât el-Semâviye, (Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları; Kitab el-Fusûl el-Medhal fi Mecisti (Mecisti'ye Giriş Bölümleri Kitabı) batıda bilinen adıyla Elements of Astronomy(Astronominin Unsurları) adlı kitabı, XV. Yüzyıla kadar, doğu ve batıda astronomi alanında bir başvuru kitabı olarak kullanılmış ve defalarca Latinceye çevirilmiştir.[378]

Ekliptik eğimi ilk defa tespit eden Türk Astronomunun Asıl adı Ebü'l-Abbas Ahmed b.Muhammed b. Kasir el-Fergânî'dir.[379] Fergâne'den ilim dünyasına girmiş olan ünü kısa zamanda hilâfet ülkelerini aşarak Endülüs'e kadar ulaşmıştır. Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti'nin önemli merkezlerinden biri olan Fergane'de dünyaya gelmiş ve birçok Türk ilim adamı gibi doğduğu yere nispetle "el-Fergânî" lakabıyla anılmıştır. "el-Fergânî" kelimesi ise genellikle İslâmî kaynaklarda "Türk" kelimesi ile eş değerde ve etnik anlamda kullanılmış ve İslâmi ilimlerde her birinin ayrı bir yeri olan bu ilim adamının Türk olduğu vurgulanmıştır.[380]

el-Fergânî Abbâsî Halifesi El-Me'mun (H.197-218/M.813-833) tarafından istihdam edilen astronom-astrologlardan, Arapça kaynaklarda adı bazen Muhammed İbn Kesir , bazen Ahmed İbn Muhammed İbn Kesir olarek geçer. Ahmed el-Fergânî; yukarıda da ifade edildiği gibi Orta-Çağ Türk İslâm Medeniyeti'nin yetiştirdiği en büyük Astronomi Alimlerinden biridir.[381] Sadece Astronomi de değil, Matematik, Fizik, Mekanik ve hatta Coğrafya bilimleriyle de ilgilenmiştir.

M.Ş.Günaltay başta olmak üzere,[382] M.T.R.Bursalı,[383] Aydın Sayılı,[384] ve C.Saraç[385] ayrıca, L.Göker[386] gibi Türk ilim ve fikir adamları, ittifak halinde onun Türk

378 Unat, Yavuz, "*Fergânî*'nin "*Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları*, adlı Astronomi Eseri", AÜDTCFD, c., 38; sayı, 1-2 Ankara-1998, s.405-423
379 İbnü'n-Nedim., *Fihrist* s. 389. İbn Ebi Useybia, *Uyünü'l-Enba*, Kahire, 1326. s. 188. İbn Hallikan., *Vefayat*, III. 112; Sutter, H. *" el-Fergânî"*, İA. IV. 565.
380 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, IV. 253.
381 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, 444.
382 Günaltay, M. Ş., a.g.m. *Kayseri Zabıtları*, s. 299.
383 Bursalı, M.T.R., a.g.e., s. 41.
384 Sayılı, A., a.g. Bildiriler, s. 9.

odlduğunu bildirmişlerdir. L. Göker onun Türklüğünü açıklamış ve şöyle demiştir; Ünlü Tezkere yazarları, Fergânî'nin ünlü bilginlerin yetiştiği Türkistan'ın Fergana bölgesinden olduğunu ve ailesinin Türk olduğunu, babasının adının Muhammed dedesinin adının da Kesîr olduğu ve babasının da (ünlü) bir astronom olduğunda birleşmişlerdir.

Bununla beraber İbn Kesir el-Fergânî Temel İslâmî eğitimini Fergana ve Turan Yurdu'nun medreselerinde tamamlamış, daha sonra teknik bilimlere yönelmiş ve astronomi, matematik bilimlerini okumuş ve özellikle Astronomide ünü cihanı dolduran bir Türk âlimi olmuştur. Nitekim W. Barthold; el-Fergânî'nin, "Doğunun en ünlü Astronomi âlimi" olduğunu kaydetmiştir.[387] H. Suter, onun eserlerinin "Doğu'lu diğer birçok Astronomlardan daha üstün olduğunu söylediği gibi,[388] Sigrid Hunke ise, el-Fergânî'nin Batı'nın ilmi kaynaklarında etkisinin gözle görünür bir şekilde olduğunu söylemiştir.[389]

Ahmed el-Fergânî; bu devirlerde örneğini gördüğümüz birçok Türk bilgini gibi, Bağdât'a gelmiştir. Bağdat onun Astronomi ve Teknik ilimlerdeki şöhretinin "Batı"ya, yani Avrupa'ya ulaşmasında çok önemli bir köprü olmuştur. Zira bu Türk ilim adamın eserlerinden yararlanan "Batılı" meslektaşları ona "Alfraganus" adını vermişler ve ilmî müktesebatının bugünlere kadar gelmesini sağlamışlardır.

Diğer taraftan onun Astronomi konusunda "Ilm en-Nücum ve'l-Harekât es-Semâviyye" adındaki meşhur eseri, Batlamyos'un Almagesti'nin bir özeti niteliğindedir. Onun bu kitabı önce Sevillah Vohon (H.531/M.1137), daha sonra Gremonalı Gerhard (/H.M.570/M.1175) ve üçüncü defa Ja Cob Christman tarafından Latince'ye tercüme edilmiş ve "Muhammedis Alfaraganus, Arabic Chronologica et Astronomica Elementa" adıyla 1590 ve 1916 tarihlerinde Frankfurt'ta basılmıştır. Bu eser ayrıca Jacob Anatolı tarafından İbranîceye çevrilmiş (H.628-632/M.1231-1235) ve hem Frankfurt (H.998/M.1590) ve hem de Amsterdam'da neşredilmiştir. (H.1079/M.1669).[390]

Bu büyük Türk âliminin Astronomi konusunda daha birçok eserleri vardır. Bunların en önemlileri; "el-Medhal ilâ ilmi Hey'etil-Eflâk", "Ziyc el-Fergânî" veya "Ziyci Me'mûnî", "Risale fi Ma'rife el-Evkat" ve "Kitab el-fusûl es-Selâsîn" adındaki

385 Saraç, C., a.g.e., s. 44.
386 Göker, L., *Fen Bilimleri ve Türk islâm Âlimlerinin yeri*, s. 234.
387 Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* s. 32.
388 Suter, H., " el-Fergânî , İA. IV. 565.
389 Hunke Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, İstanbul, 1972, 107, s. 118.
390 *Bilim Tarihine Giriş* (Grup Çalışması) s. 171.

kitaplarıdır. O ayrıca Usturlab'a dair de çok kıymet-li eserler yazmıştır. Bunlar; el-Kâmil fi'l-Usturlab" ile "Kitab Amel el-Usturlab" adındaki eseridir.[391]

Ahmed b. Kesîr el-Fergânî de, bu erken devirlerde Bağdat'a gelmiş el-Me'mun'un yakın çevresinde ve onun açtığı ilim sancağının gölgesi altına girmiş ve Şemmasiye Rasathanesinde en programlı rasatlar yapan Türk Astronomi âlimlerinden biri olmuştur. el-Fergânî, her ne kadar iyi bir Matematik, iyi bir Fizik, hatta iyi bir Coğrafya otoritesi olarak biliniyorsa da, o her şeyin üstünde çok büyükyüce bir Astronomi bilgini ve çok üstün bir rasat uzmanı olarak ilim dünyasında ün yapmıştır. Onun en önemli özelliği, deneye dayanan inceleme ve araştırmalar yapması, gök cisimlerinin hareketleri ile uğraşması ve yıldızlar hakkında çok dakik gözlemler yapması idi. el-Fergânî bu yöndeki ciddi çalışma ve rasatları ile bazı gezegenler, hatta dünyanın yarıçapını ölçerek hatta bu sahada tarihe geçecek değerli keşifler yapmış olmasıdır. Onun hazırladığı Ziycler, Fransız Matematikçisi d'Alembert (H.1129-1197/M.1717-1783) ve Astronom Laplace'ın(H.1162-1242/M.1749-1827) en çok faydalandığı yıldız katalogları arasında yer almıştır.[392] Bu Türk dâhisinin Astronomi ve gök cisimlerini gözetleme ve bu sahalarda yapmış olduğu yüce hizmetler, merkezi Amerika'da bulunan Uluslararası Astronomi Kurumu tarafından da takdir edilmiş, onun ismi gökyüzüne parlak harflerle yazılmış ve Ay'ın uygun bir bölgesine "el-Fergânî Krateri" adı verilmiştir.[393]

Bu Türk Alimi; güneş, ay ve gezegenlerin uzaklıklarını hesaplamış ve bunun için de dünyanın yarı çapı oranından faydalanmıştır. Ne ilginçtir ki onun bulduğu sonuçlar, güneş için; 64.166 ve ay için 8.876 idi. Bu gün ise güneş için 64.376, ay için 8.484 rakamları elde edilmiştir ki bu son derece çarpıcı bir durum olmalıdır. Fergânî ayrıca o günün şartları içinde en uzak yıldızı tespit etmeyi başardığı gibi, gezegenlerin çaplarını da hesaplamış ve dünyanın çapını 10.400 km. olarak bulmuştur.[394]

İbn Tagriberdî'ye göre Fergânî Fusdat 'ta Yeni Nilometer (el-mikyasu'l cedid) olarak ta bilinen Büyük Nilometer'in inşaatına vaziyet etmiştir.[395]

---

391 İbn Ebî Usaybia, *Uyunu'l-Enba*. s. 188. Taşköprüzade, *Mevzuatü'1-Ulûm*, s. 414. Hitti, P.. a.g.e, I. 573. Döğen, Ş., a.g.e., I. 310; Hunke, S., a.g.e., s. 119-124.
392 Döğen, Ş., a.g.e., I. 308.
393 Türk Astronomi Derneği, Gökyüzü Dergisi, İstanbul, 1960, sy. 1. s. 12. Göker, L., *Türk islâm Astronomi Bilginleri*, İstanbul, 1995. s. 111.
394 Armağan, M. , İslâmî Bilim Tartışmaları, İstanbul, 1990, 173; Bayraktar, Mehmet, *İslâmda Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 1985, s.76
395 Ya'kûbî, Kitabü'l-Buldân, s.237

İbnü'n-Nedim, Fergânî'nin iki kitabından bahseder : (1)Almagest'in özeti olan "Otuz Bölümlük Kitap " (Kitabu'l-Fusul fî-İhtiyaru'l Macisdi) (2) "Güneş Saati İnşaatı" kitabı (Kitab Amal al-Ruhamat).[396]

II. 6. 5. Ahmed b. Abdullah el-Hasib el-Mervezî (ö.250/M.864)

Asıl adı Ahmed b. Abdullah el-Habeş el-Hâsib el-Mervezî'dir. Türk ve İslâm Şehri görünümünde olan Merv Şehri'nde dünyaya gelmiş ve ilim dünyasında doğduğu şehre nispetle "el-Mervezi" nispet adıyla anılmıştır. (ö.H.250/M.864)[397]

---

396 Ayrıca şu eser de Ferganî'ye atfedilmektedir. Ahmet İbn Muhammed İbn Kesir'e bir eser atfeder: El Medhal İla ilm Hayatu'l-Eflak ve Harekatu'n-Nucûm. Bu otuz bölümdür. Ptolemus'un kitabının bir özeti de vardır.(Javami) Bu , İbn Said (Ölümü 1244) ve Bar-Hebraeus (Ölümü 1286)tarafından el-Fergânî'ye atfedilen yegane eser adıdır. Özellikle bize kadar ulaşan astrolog üzerine çalışma ve el-Harizmi'nin astronomik tablolarının yorumları. Cavami veya burada "Unsurlar" adıyla anacağımız eser, el-Fergânî'nin en tanınmış ve en etkili eseridir. Bunu el-Memun'un ölümünden (833) sonra ve 857'den önce yazdı. Ebû's Sakr el-Kabisi'nin (Ölümü 967) buna yazdığı şerh , İstanbul el yazması Ayasofya 4832,97v-114v Unsurlar'ın 12.yy'da iki adet Latince tercümesi yapıldı. Birisi 1135'de John of Spain (John of Sevile) ,diğeri 1175'de Cremana'lı Gerrad of Cremona tarafından. İlk tercüme 1493,1537 ve 1546'da basıldı.Gerard'ın ki 1910'a kadar basılmadı. Jakob Anatoli Ibranice'ye tercüme etti.Bu üçüncü Latince versiyonu esas oldu(1590'da basılan) Jacop Galius 1669 de Arapça metinle birlikte yeni bir Latince tercümesini yayımladı. Unsurların Ortaçağ avrupasındaki etkisi Avrupa kütüphanelerindeki sayısız latince uyarmasından bellidir. Sacrobosco'nun Sphere'i ona çok şey borçludur. Dante , Vita Nuova ve Convivio 'daki astronomik bilgiyi Unsurlar'a (Gerard'ın Tercümesi) borçludur. Aşağıdaki , Unsurlar'ı meydana getiren otuz bölümün özetidir.
Almagest'te benzeri bulunmayan birinci bölüm ;Arap,Suriye, Romalı,İranlı ve Mısırlıların yıllarını anlatır.Ay ve gün isimlerini, takvimlerarasındaki farkları gösterir. 2-5. bölümler Almagest'in 1.2.-8. bölümlerindeki temel kavramları açıklar:Göklerin ve yerin küreselliği , yerin merkezi pozisyonu ve göklerin iki esas hareketi. 5. bölümde el-Fergânî ekliptik eğilimin Ptoleamic değerini 23' 51' olarak verir. El Memun zamanında bu değerin 23'31' olarak verildiğini açıklar.(Astrolob çalışmasında daha sonra gözlenen farklı bir değer verir.)6. ve 9. bölümlerde yerleşik bölgeler , yedi iklimin listesi ve meşhur ülke ve şehirlerin isimlerini verir.8. bölümde Memun zamanına ait ,yüzey ve çap ölçülerini verir.Yeryüzünün sırasıyla 20400 mil ve 6500 mil. 10-11. bölümlerde direk kürelerde (el eflaku' mustakima)mesela ekvator ufuklarında , meyilli yarıkürelerde (el-eflaku'l maile) iklim ufuklarında,eşit ve eşit olmayan (zamaniye,geçici) saatlerde, on iki burcun yükselişinden bahseder. Bunu her gezegenin küresel tasviri, yeryüzünden uzaklıkları (12. Bölüm) ; Güneş , Ay ve yıldızların hareketleri (13. Bölüm)beş gezegenin dikey- boylam hareketi (14. Bölüm)gezgin gezegenler gerize hareketi (16. b.) gezegenlerin yörünge değişimi (17. b.) 13. ve 14. savunulan ….sabit yıldızların ekliptik kutuplarda yavaş ve doğuya doğru hareketi (her 100 yılda bir derece) (ptotamaik değerle) güneş, ay ve beş gezegenin yarıkürelerinde (the apogees) paylaşılır. 18. bölüm ay ve gezegenlerin yatay hareketleriyle ilgilidir; 19. bölüm sabit yıldızların büyüklerine göre düzeni ve en önemlilerinin durumu (Fergânî onbeştanesini sayar); 20. bölüm aynı durumları; 21. bölüm gezegenlerin dünyaya uzaklıkları (ptolerme sadece güneş ve ayın uzaklığını belirtir) ile ilgilidir. 22. Bölüm , dünyanın büyüklüğüyle, gezegenlerin büyüklüklerinin karşılaştırılması (Ptolemy sadece güneş ve ayın büyüklüklerini gösterdi, diğer gezegenlerin değil fakat güneş ve ay için yaptığına sokarak diğerlerini bilmek mümkündür.) 23. Bölüm , doğuş ve batış ,25. Bölüm ayın safhaları , 26. Bölüm beş gezegenin yükselişi , 27. Bölüm Paralax , 28-30. Bölümler güneş ve ay tutulmaları ile zamanları. Şu halde el-Fergânî'nin Cavami'si bize tamamen tasviri matematik dışı olan Batlamyus Astronomisi'nin kapsamlı dökümanını verir.
397 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* s. 367. el-Endelûsî, *Tabakatü'l-Ümem*, Beyrut, 1985. s. 140-141. İbnü'l-Kıfti, *Ihbaru'l-Ulema,* s. 117. Zeki, S., a.g.e., s. 156-157.

Gerçekte erken devir Türk asıllı en büyük astronomi ve matematik âlimlerinden biri olan Habeş el-Hâsib, böylesine Türklük dokusu güçlü bir şehir olan Merv'de dünyaya gelmiştir. Her ne kadar Arap-İran çevresi onun Türklüğünü kabul etmemekte ısrarlı görünüyorlarsa da başta M. Ş. Günaltay[398] ve Celâl Saraç[399] hiç çekinmeden onun Türklüğünü ortaya koymuşlardır.

Türk âlimi, Astronomi ilmindeki dehasını göstermiş ve akranları arasında çok saygın bir kişi olmuştur. Ayrıca o; Trigonometri, daire, teğet, usturlap ve gezegenlerin boyutları ile meşgul olmuş ve bu konularda ilmi dehasının kıymetli bir ürünü olarak çok değerli eserler yazmıştır. Habeş el-Hasib, üç ayrı Ziyç yani yıldızlar hakkında Astronomi cetveli tertip etmiştir. Bunlardan birincisi; Hint Astronomisinden yararlanarak hazırladığı ez-Ziyc âlâ Mezhebi's-Sind Hind veya daha doğrusu Sındhanta olup meşhur Hint Matematikçisi Brahma Gubta usûlüne göre tertiplenen Ziyc'tir.

İkincisi; "ez-Ziyc el-Mümtahana", yani kendinden evvel yapılmış astronomik gözlemleri kontrol ederek hazırladığı "Ziyc"'i[400] üçüncüsü ise bunların kısaltılmış bir özeti olan "Ziycü'ş-Şah"dır.[401]

el-Mervezi, kendini, uzun süre Bağdat'ta gözlemler yapmış ve bu gözlemler sonucu hazırladığı "Ziyc'ler kendinden sonra gelen ve birçoğu da Türk asıllı olan ilim adamları üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Türk asıllı büyük Astronomi âlimi aynı zamanda el-Bîrûnî'nin de hocası olan Ebû Nasr b. Arak onun hazırladığı bu "Ziyc'ler hakkında çok kıymetli ve müstakil bir eser yazdığı gibi[402] yine başta büyük bir Türk âlimi olan allâme el-Bîrûnî'de bu Türk ilim adamını ünlü bir "Hekim" ve bir "Filezof olarak görmüş ve onun "ez-Zicü'l-Mümtahana" sına atıflar yapmış[403] ayrıca müstakil bir de eser yazmıştır.[404] Diğer taraftan el-Hâsib, güneşin ufuktan yükselişini gözlemleyerek vakit tayini için yeni bir yol bulmuş ve bu yol kendinden sonra gelen astronomlar tarafından kullanılmıştır.[405]

Ahmed b. Abdullah el-Mervezi, Astronomi ilminde birçok kıymetli eserler yazmıştır. Bunlardan; "ez-Zîcü'l-Mumtahana", "ez-Ziyc âlâ Mezhebi's-Sind-Hind",

398 Günaltay, M. Ş. a.g.e., Zabıtlar, s. 299.
399 Saraç, C. *Bilim Tarihi*, Ankara, 1983, s. 43.
400 bak.. el-Habeş el-Hasib, ez-Zicû'l-Mumtahan ,Yeni Cami Kütüphanesi, İstanbul, Yazma no; 784.
401 Saraç, C. a.g.e., s. 43. Göker, L. *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 239.
402 bak.. *Risale fi Berâhîni A'mâli Cedveli't-Takvim fî Zic i Habeş el-Hasib,* Sezgin, *GAS,* VI. s. 243.
403 el-Bîrûni, *el-Asâru'l-Bakıye*, s. 196-197.
404 el-Bîrûnî, *Tekmîlü Zic Habeş bi'l- İlel ve Tehzibi A'malihi mine'z-Zelel*.
405 Habeş el-Hâsib, *fi Ma'rifeti'l-Kure ve'l-Amel Biha*, nşr. A.A.K. el-Ferrâci, MMMA Kuveyt, XXXII, no: 2 s. 244.

"ez-Ziyc eş-Şahî" ve "ez-Ziyc ed-Dımışkı" onun Astronomi literatürüne geçmiş belli başlı eserleri arasındadır.[406] Tekrar

II. 6. 6. İmam Buhari (ö.H.256/M. 870)

Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok saygı gören ve bir çok yerlerde Kur'an-ı Kerim gibi "Hatm-i Şerifi" yapılan "Sahih-i Buhari"'nin müellifi; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari'dir.(ö.H.256/M.870)[407] Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Mugire b. Bezdehbeh el-Cufi, Cufilerin mevlasıdır. Künyesi, Ebû Abdullah'tır ve Buharalıdır.

İmam Buhari, hicri 194. senenin sevval ayının 13'ünde cuma gecesi doğmuştur. Kendisi küçük yaşta iken babası vefat etmiştir. Annesi tarafından yetiştirilmiştir. Mahalle mektebinde iken annesi ona hadis ezberleme fikrini aşılamıştı. Onaltıyaşında iken meşhur kitapları okudu. Hatta denilir ki; o henüz çocuk yaşta iken 1.000 hadis ezberlemiş ve bunları peşpeşe duraksamadan okurmuş.

Muhammed b. İsmail Buhara'nın bir köyünde dünyaya gelmiş, yerli bir ailenin çocuğudur, O; bir çok Türk ilim adamı tarafından, Türklüğü belirtilmiş büyük Türk asıllı Hadis Alimleri'nden biridir. Nitekim başta M. R. Uygur eI-Kaşgarî olmak üzere[408] M. Ş. Günaltay,[409] M. T. R. Bursalı,[410] ayrıca son devir Osmanlı hadis alimlerinden K. Miras[411] ve T. Koçyigit[412] İmam Buhari'nin büyük bir samimiyetle Türk asıllı bir hadis alimi olduğunu yazmışlar ve Onu, Türk kültür ve Medeniyetimize mal etmişlerdir. H. Atay; "Türk milleti İslâm dünyasına dünya çapında beş büyük ilim ve felsefe adamı vermiştir. (Bunlar İmam-t A'zam) Ebû Hanife, İmam Buhari, Ebû Ca'fer et-Taberi, Fârâbî ve İmam Maturîdî'dir"[413] der

406 Nallino, C.A. *İlmü'l-Felek, Tarîhuhu lnde'1-Arap fi Kurüni'l-Vusta,* Beyrut, 1993. s. 248. Brockelmann, *GAL,* L s. 250. Sezgin, *GAS*, VI. 173-175.
407 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, . s. 34. ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XII. 391; İbn Hacer,*Tehzibü't-Tehzib*, I. 274. Kufrali, Kasım, "Buhari", İA. H. s. 771-772. el-A'zami, M., Mustafa, *"Buhari",* DİA. VI. 368-372.
408 el-Kaşgarî, M. R.r Uygur, a.g.m. s. 34
409 Günaltay, M..Ş. "*İslâm Medeniyeti'nde Türklerin Mevkii"*, T.T. Kurumu Kayseri Zabıtlan, Ankara, 1932. s. 304.
410 Bursalı,a.g.e., s. 16.
411 Miras, K., a.g.e., VII. 383.
412 Ayrıca bak.. Koçyigit T., *Hadis Külliyatı*, İstanbul, 1983, s. 65.
413 Atay, H., (Anonim Eser) *İmam Maturidi ve Matüri'dilik*, haz. S. Kutlu, Ankara, 2003. s. 174

İmamı Buhari ve ailesinin Türklüğü; Arap ve İran milli şuuru tarafından hiç bir şekilde kabul edilmemiş ve O'nun; kültür yönü ile "Arap" etnik yönü itibari ile "Fars" asıllı bir kimse olduğu ileri sürülmüş ve bu böyle bu günlere kadar da gelmiştir. Buna sebep de İmam-i Buhari'nin ilk ismi bilinen dedesinin adının "Berdizbe" ve atalarının koyu bir "mecusi" olması idi. Bilindiği gibi Muhammed b. İsmail'in büyuk cedleri İran'dan kovulan ve Buhara'ya yerleşen Zerdüşt Ruhanileri'nin telkinleri ile çok önceki devirlerde "Mecusi" olmuş ve bu böyle Kuteybe b. Müslim yani İslâmi devirlere kadar devam etmiştir. Narşahi; bu Mecusi ailelerin Türk olduğunu ve Buhara'da son derece zengin ve aristokrat bit toplum oluşturduklarını kaydetmektedir [414] İslâmi devirlerde bu koyu Mecusi Türk ailesinin başında, kaynaklardan öğrendiğimize göre, Berdizbe bulunuyordu. Gerçekte "Berdizbe" çiftçi anlamında mahalli bir kelime olup asla Farsça değildir. Bu takdirde onun geniş tarım arazileri ve çiftlikleri bulunan zengin bir kimse olması gerekmektedir. Zira; bize göre bu durum; yani ailenin Mecusi olması, onların "Fars" asıllı bir aile olduğunu iddia etmeye yeterli bir delil olmadığı gibi, İmamı Buhari'nin de İranlı bir aileden gelmesi için yeterli bir sebep değildir. Evet İmamı Buharî'nin ilk büyük atası Berdizbeh, şüphesiz koyu bir "Mecusi" olduğu gibi "Mecusi" olarak da ölmüştür. Bu ailenin; koyu bir Mecusi olan ve Kuteybe b. Müslim zamanında bütün güçleri ile Buhara İslâm inkılabına karşı direnen, inadına zengin, Türk asıllı meşhur ve "Mecusi Kuşan-Türk" ailelerinden biri olması gerekmektedir. Kaynaklarda onların çok önceki devirlerde gelip Buhara'ya yerleştikleri ve çok zengin bir koloni oluşturdukları kaydedilmektedir.[415]

Narşahi; bu kalabalık, nüfuz sahibi ve aynı zamanda (çok koyu bir mecusi olan bu Kuşan kavminin, Buhara halkı nezdinde büyük bir şerefe haiz olduklarını, onların buralara sonradan gelip yerleştiklerini, dihkan sınıfından olmadıklarını ve fakat ticaretle uğraştıkları ve aşırı derece zengin olduklarını bildirmektedir.[416]

Henüz çok küçük yaşlarından itibaren Buhara'nın medreselerinde Hadis ilmini tahsil etmeye başlamış Baykentli ve çok üstün bir hadis alimi olan Muhammed b. Sellam'dan ilk hadis derslerini almıştır. Daha sonra kendini Hadis ilmi ve Hz. Peygamber'in manevi cazibesine kaptıran İmamı Buhari, diyar diyar, ülke ülke dolaşmış, üç yüz bin hadis ezberlemiştir. Nitekim O'nun, hadis toplama ve ezberlemedeki bu akıl ve mantık hudutlarını zorlayan gücüne işaret eden İbni Hacer; "Ben ömrümde şu gök

414 Nerşahî, *Târîhu Buhara*, s. 50.
415 Nerşahî, *Târîhu Buhara,* s. 50.
416 Ayrıca bak.. Kitapçı, Z. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. s. 127.

kubbenin altında Rasullah'ın hadislerini, İmamı Buhari'den daha iyi bilen bir başka alimi görmedim.[417]

Hadis hafızıdır. Kendi zamanındaki hadisçilerin İmamıdır. O zamanında bu ilimde kendisine uyulan bir kimseydi. Benzerlerinden ve akranlarından önde idi. "Sahih-i Buhari" adlı eserini okumakla bulutlardan, yağmur yağdırmaları dilenilir. Alimler onun eserindeki hadislerin sahihliği ve makbul oluşu hususunda icma etmişlerdir. Bütün Müslümanlar da bu doğrultuda fikir beyan etmişlerdir. H.256/M.870 senesinde vefat etmiştir.[418]

Abbâsî devrinin ikinci yarısında yaşayan ve "Muhaddislerin İmamı" olarak nitelendirilen, Türk asıllı olan Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhari'dir. İmam Buhari, sahih hadisleri toplamakla kalmamış, ayırdığı bölümlere Kur'an veya hadisten iktibas ettiği başlıklarla da dikkat çekmiştir. Buhari yetmişbinden fazla raviden hadis dinleyerek "Sahih" adlı eserini, 16 yılda tamamlayabilmiştir. [419]

el-Câmiu's-Sahîh, el-Edebü'l-Müfred, et-Târihu'l-Kebîr, et-Tarîhu's-Sağir, Kitâbu'd-Duâfâi's-Sağîr, Kitâbu'l-Kunâ adlı eserleri bulunmaktadır.[420]

II. 6. 7. Ebû Cafer Muhammed b. Musa b. Şakir (ö. H.259/M.873)

Dünyanın çevresini bin sene önce doğru olarak ölçen Türk alim Muhammed b. Musa; İslâm Astronomi ve Matematik ilminde "Musa Oğulları" olarak bilinen üç kardeşin en büyüğüdür. el-Me'mun devrinde, çok küçük yaşlarında hilâfet saraylarına intisap etmiş ve daha sonra Bağdat ufku, Matematik ve Astronomi ilminde ismini duyurmuş bir Türk âlimi olmuştur.(ö.H.259/M.873)[421]

---

417 İbn Sa'd, *et-Tabakat*, II, 6 ; Salih , S., *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 313;
418 İbn Kesir,
419 Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II, 4
420 Zirikli, a.g.e. ,VII, 213, Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin,* IX, 52; Dehlevi, a.g.e. ,184-190. Fuat Sezgin , *Buhari'nin Kaynakları,* İstanbul 1956
421 İbnü'l-Kıfti, s. 208. İbn Hallikân, *Vefayât*, V. s. 162. Taşköprüzâde, *Mevzuat*, I s. 410. Ruska, J., "*Beni Musa*", İA. VIII. 660. Döğen, Ş., a.g.e., II. 572.

Muhammed b. Musa ve mensup olduğu ailesinin Türk olma ihtimalleri çok yüksektir. Şöyleki: Ailenin aslının Horasan'dan gelmesi, el-Me'mun 'un çok samimi bir ilgi göstermesi, ailenin çocuklarına Mehmed, Ahmed ve Hasan gibi, Orta-Asya Türklerine has özel isimler vermesi, onların temel İslâmi kaynaklarda herhangi bir Arap kabilesine nispet edilmemesi, hele hele onların Arap veya İran asıllı oldukları hakkında kaynaklarda hiç bir kayıt bulunmaması, ayrıca Türkler için kurulmuş olan Samarra da yaşamaları ve yine rasathanelerini burada inşa etmeleri[422] ve Halifelerin seçimlerinde etkili olmaları gibi daha bir nice sebepler "Beni Musa-Musa Oğulları" ailesinin Türk ailesine mensup olduklarını göstermektedir.

Muhammed b. Musa saray hocalarının kontrolünde temel İslâmi ilimleri tahsil etmiş ve daha sonra Yahya b. Ebû Mansur'dan Matematik ve Astronomi derslerini almış ve kendi üstün gayretleri ile Yunancayı öğrenmiş ve gerçek manada bir ilim adamı olmuştur. Ahmed ve Hasan adındaki diğer iki kardeşleriyle Yunanca'dan çok sağlam ve doğru bir şekilde birçok kitapları tercüme ederek İslâm Kültür ve Medeniyetine yeni yeni zenginlikler kazandırmışlardır.[423]

O; servetini kendi mesleği ile ilgili temel kitapları toplamak için sarf etmiş ve o sıralarda eşi ve emsali çok az bulunan bir "Kaynak Eserler Kütüphanesi" kurmuştur. Hatta O; bu hususta daha da ileri gitmiş Bizans Ülkesine adamlar salmış oralardaki kütüphanelerde bulunan kıymetli kitapları çok büyük paralar karşılığında satın almış ve onları okuyucuların ilmî istifadesine sunmuştur. Muhammed b. Musa daha da ileri gitmiş Bizanslı büyük âlim Kusta b.Lukâ'nın Bağdat'a gelmesini sağladığı gibi ayrıca; Beytü'l-Hikme'nin değerli üyelerinden olan Huneyn b. İshak ve Sabit b.Kurre'ye hem de ayda 500 dinar ödeyerek bir çok tercümeler yaptırmıştır.[424]

Muhammed b.Musa, Halife el-Me'mun'la olan sıcak ilişkileri ve hocası Ebû Mansur'un da büyük ölçüde desteğini alarak hem Şemmasiye ve hemde Şam'daki Kasiyun Rasadhanesi'nde çalışmış ve gezegenlerin senelerce hareketlerini gözetlemiştir. Bütün bu gözlem ve deneyimleri sonucu Batlamyus'un Astronomi cetvellerini yeniden gözden geçirmiş ve onları "el-Me'mun Cedvelleri" adıyla İslâm Astronomi ilmine kazandırmıştır. Ayrıca O, el-Me'mun'un ısrarı üzerine, kendi kardeşleri ve bir gurup seçkin arkadaşı ile birlikte dünyanın çevresi, enlem ve boylamlarını ölçmek üzere Musul'un batısında yer alan Sincar ovasına gelmiş ve bu

422 İbn Hallikân, *Vefayât,* V. 162.
423 Ruska, J., *"Beni Musa",* İA. VIII. 660.
424 Sayılı, A., *The Observatory,* s. 92-94.

günkü hesaplara çok yakın bir şekilde dünyanın enlem ve boylamını, onun çevresini yani "Ekvatoru" ölçmeye muvaffak olmuştur.[425]

Bu Türk alimi'nin, Astronomi ilmi ve göklerin gizli sırlarını keşfetmeye çok ayrı bir ilgisi vardı. Bu bakımdan o diğer kardeşi Ahmed ve Hasan'la birlikte Samarra'da yeni bir Rasathane inşa etmişler ve burada yıllarca ilmi araştırma ve gözlemlerde bulunmuşlardır. Onlar, elde ettikleri ilmi neticeleri bir ekip çalışması olarak ortaya koymuşlar ve birbirinden güzel birçok kitaplar yazarak Astronomi ilminin müşterek zenginliğine sunmuşlardır. Bu eserlerin çoğu üç kardeş veya bazen ikisi tarafından yazılmış bazıları ise içlerinden biri tarafından kaleme alınmış ve birçoğu da bu günlere kadar gelmiş ve yine bunların birçoğu da "Batı" dillerine çevrilmiştir.[426]

II. 6. 8. Ebû Ma'şer Cafer b. Muhammed el-Belhî (ö.H. 271/M.885)

Astronomi'de "gel-git" olaylarını keşfeden Türk alimlerinden birisi de Ebû Ma'şer el-Belhî'dir. (ö. H.271/M.885)[427] Asıl adı Ebû Ma'şer Ca'fer b.Muhammed b.Ömer'dir. Belh'te dünyaya geldiği için "el-Belhî" nispet adıyla anılmıştır. Gerçekte Belh ve Merv Horasan'ın Türklük dokusu en güçlü şehirlerinden biridir. Bu bakımdan onun Türklüğü M.Ş.Günaltay[428] ve M.T.R. Bursalı gibi Türk âlimleri tarafından dile getirilmiştir.[429]

Ebû Ma'şer temel İslâmi ilimlere ait ilk ciddi eğitimim Belh ve muhtemelen Buhara ve Semerkant medreselerinde yapmış, daha ziyade hadis ilminde kendini göstermiş ve çok mükemmel bir Hadis alimi olmuştur. Daha sonra o da emsali birçok Türk ve İslâm âlimi gibi Bağdat'a gelmiş devrin geleneğine uyarak "Felsefe" ile meşgul olmuş ve bundan öte el-Kindi'yi çok ağır bir dille tenkit etmeye başlamıştır. Ebû Ma'şer'in bu ağır tenkitlerinden çekinen ve onu bir türlü çekemeyen Arap filozofu el-Kindi'nin, ustaca hazırladığı bir komplo sonucu (47 yaşında) vefat etmiştir.

---

425 Hitti, P.K., a.g.e., II. 572;
426 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s. 434. Hitti, P.K., a.g.e., II. 572; Sezgin, *GAS*, V, 246, 252, VI, 147-148. Brockelmann, *GAL*, I. 238, 241. Sayılı, A., The Observatory, s. 92-94. Çeçen, K., Bir, A., *"Benî Musa"*, DİA. V. 451. Hunke, S., *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 98.
427 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s. 441. İbn Hallikân, *Vefayât*, I. 358, el-Endelûsi, Said., *Tabakâtü'l-Ümem*, s. 65-66. Îbnü'l-Kıftî, *Ihbâru'l-Ulema*, s. 106-108.
428 Günaltay, a.g.m.,
429 Bursalı, a.g.e., s. 40.

Matematik, Astronomi ve Astroloji gibi ilimlere ilgi duymuş ve kısa bir zaman sonra bu ilimlerde şöhreti dünyaları dolduran bir Türk-İslâm Astronomi ve Astroloji âlimi olmuştur. Asıl bundan sonra o da; Bağdat'a gelmiş ve buraları kendine yurt edinmiş ve birçoğu da Türk asıllı olan birçok Astronomi dâhileri ile tanışmış onlarla ilmi alışverişlerde bulunmuş ve böylece şan ve şöhretin zirvelerine ulaşmıştır.

Abbâsî halifelerinden el-Müstain (H.248-252/M.862-866) döneminde hayatının en itibarlı devrini yaşamıştır. el-Belhi'nin, Astronomi'de olduğu kadar, Astroloji ilminde de çok büyük bir yeri vardı ve ne söylerse o çıkardı. Bir defasında; çok önemli bir "olayı" olmadan önce haber vermiş ve olduğu gibi de çıkmıştı. Buna çok canı sıkılan el-Müstain ona; "isabet ettin fakat cezayı da hak ettin!" demiş ve çok ağır bir şekilde cezalandırmıştır.[430]

Batılı bir kısım ilim adamları tarafından "Albumsar" diye bilinen bu Türk İlim Adamı, denizlerde "Gel-git" olaylarını ilk defa keşfetmiş ve bunu Avrupa'ya da öğretmiştir. Diğer taraftan bu husus, Batıda Newton'un yer çekimi ile ilgili kanunları açıklamasından sonra ancak açıklanabilmişti. Ebû Ma'şer aynı zamanda enlem derecelerinin uzaklıkları hakkında yeni görüşler ileri sürmüş ve bu konularda yazmış olduğu eserleri ile de kendisini Batılı ilim çevrelerine kolayca kabul ettirmiştir. Ayrıca o; "Ziyc-i Ebi'l-Maşer" adıyla gezegenlerin hareketlerine dair bir yıldız katalogu da hazırlamıştır.[431]

Ebû Ma'şer el-Belhi, H.271/M.885 yılında vefat etmiştir. Çoğu Matematik, Astronomi olmak üzere çeşitli konularda pek çok kıymetli eserler bırakmıştır. İbn Nedim kitabında bunlardan 27 kadarının ismini vermiştir ki bunların çoğu hacimli ancak ciltlere sığmayan kitaplardır. Bunlardan; Kitab el-Medhal el-Kebir, Kitab Heyetû'l-Felek, Kitab el-Kıranat, Kitab Tehâvîl Seniyyü'l-Alem ve Kitab İsbat-ı İlm en-Nücûm gibi daha birçok eserleri bizim konumuzu ilgilendiren başlıca kitapları arasındadır.[432]

430 İbn Hallikân, *Vefayât*, I. 358; İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s. 441.
431 Dizer, Muammer, "*Ebû Ma'şer el-Belhi*", DİA. X. 182.
432 Suter, M., "*Ebû Ma'şer*", İA. IV. 36. Brockelmann, *GAL,* I. s. 250-251. Sezgin, *GAS*, V, 274-275. VI. 156-157. VII. 139-151. Dizer, Muammer, *"Ebû Ma'şer el-Belhi",* DİA. X. 182.

II. 6. 9. Muhammed b İsa b. Sevre et-Tirmizî (ö. H. 279/M.892)

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî[433] es-Sülemî (Ö.H.279/M.892). Büyük muhaddis. Tirmiz'e bağlı Buğ'da doğdu. Hocası Buhârî'nin vefatından sonra Buhara'da onun yerini aldı, 892 yılında Tirmiz'de vefat etti. el-Câmiu's-Sahîh (Sünen) ve Kitabu'ş-Şemail meşhur eserleri arasındadır.[434]

Asıl adı Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa el-Buği et-Tirmizî'dir. (ö. 892).[435] Bu devirlerde Aşağı Türkistan'da yetişmiş Türk asıllı en büyük hadis alimlerinden biridir. Onun Türklüğü, Türk tarihçisi M.R. Uygur el-Kaşgarî[436] tarafından dile getirildigi gibi, son devir Tabakat alimlerimizden M. T. Bursalı da bu Hadis alimini; "Türklerden yetişen muhaddisini izam" arasında zikretmiş ve onu kendi kültür ve mirasımıza kazandırmıştır.[437]

Türk asıllı bu büyük hadis alimi Ceyhun Havzası'nın önemli şehirlerinden bir ilim kültür merkezi olan Tirmiz'de[438] dünyaya gelmiştir. Tirmiz'e gelince hemen her devirde bölgenin Türklük dokusu en güçlü İslâm şehirlerinden biri olmuştur. Bu doku daha ziyade Kuşan Türklerinin buralarda miladi IV. asırlarda büyük bir devlet kurdukları devirlerde çok daha yoğunluk kazanmış ve şehir bir din (Budizm) ve bir Medeniyet merkezi olmuştur.

İsa b. Sevre Türklük dokusu böylesine güçlü bir şehir olan Tirmiz'de dünyaya gelmiştir ve kesinlikle Arap olmadığı gibi, İranlı da değildir. Fakat bizim, bu büyük hadis alimini, Orta Asya Türk Kültür ve Medeniyeti'nin hadis ilminde güçlü bir temsilcisi olarak görmemizi sağlayan bundan daha sağlam sebepler vardır. O da; et-Tirmizi'nin mensup olduğu asıl ailesinin, bizzat kendisinin de ifade ettigi gibi, "Mervli" olması ve Tirmiz'e daha sonraki devirlerde gelip yerleşmesidir.[439] Merv, Abdulah b. Mubarek et-Türki gibi "Türk asıllı bir çok Hadis, Tefsir ve Fıkıh Aliminin çıktığı bir şehirdir.

---

433 Belh şehrinin kıyısında günümüz Özbekistan'ın güneyinde Ceyhun nehrinin kuzey kıyısında bulunan eski bir şehirdir. Bak. E. Esin, *"Tirmizi",* İA, XII, 388-89

434 Zirikli, a.g.e. ,VII, 213; Kehhale, a.g.e. , XI, 104; Dehlevi, a.g.e. , s. 196-199;

435 Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffaz*, II. 187. ez-Zirikli, VII. 213.İbn Hallikân, *Vefeyât,* I. 612-613. İbn İbn Tağriberdî, *en-Nucum*, III. 81-82; Katib Çelebi, *Keşfuz-Zunun,* I. 375. Wensinck, A. d. "*et-Tirmizi*", İA. XII/I. 389

436 el-Kaşgari, M. R. Uygur, a.g mak.. s. 34

437 Bursalı, M. T. a.g.e., s. 17.

438 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, II. s. 26. Esin, E., "*et-Tirmizi*", İA. XII/I 383.

439 Sünen et-Tirmizi, Önsöz, A. Şakir, İstanbul, 1992.1. 94.

Aslen Merv'li olan hadis alimi; Hadis İlmi'ni, Buhara medreselerinde tahsil etmiştir. Başta İmamı Buhari olmak üzere, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Davud es-Sicistani gibi çok değerli hadis alimlerinden almış, "Sünen-i Tirmizi" adıyla meşhur olan kitabını yazmıştır. et-Tirmiz'in bu kitabı; Buharî ve Müslim'in kitablarından sonra hadis ilminin üçüncü temel kitabı olarak kabul edilmiş ve "el-Cumiu's-Sahih" adıyla anılmıştır ve İbnu'1-Esir, bu konuda yazılmış kitapların "en güzeli" olduğunu söylemektedir.[440] et-Tirmizi; "Bu kitabı tamamladıktan sonra, onu; Hicaz, Irak ve Horasan alimlerine arzettim, hepsi bundan hoşnud olmuşlar ve ona hiç bir itirazda bulunmamışlardır.[441] Bu da onun kendine ve kitabına olan sonsuz güvenini göstermektedir. Tirmizi'nin kitabı için şunlar söylenmiştir: "Kimin evinde bu kitap varsa onun evinde konuşan bir Peygamber vardır."[442]

II. 6. 10. Ebû Cafer Muhammed b. Türkî (ö.H.294/M. 907)

Fergana'da yetişmiş Türk Hadis alimlerinin ilk öncülerinden birisi de Ebû Cafer Muhammed b. Yusuf b. et-Türkî el-Fergânî'dir. (ö. 294/M.907)[443] Muhammed b. Yusuf daha ziyade hadis literatürüne "Türk" olduğu için " İbn et- Türkî: Türk Oğlu" ve ailesi aslen Fergana'dan geldiği için de "el-Fergânî" nispetiyle anılmıştır. Bu kişiyi İbn et-Türkî olarak belirten Bağdadî'nin O'nun hakkında vermiş olduğu bilgilerden ögrendiğimize göre; bu Türk ailesi erken devirlerde Bagdat'a gelmiş ve Abbâsî halifelerinden el-Me'mun'un (H.197-218/M.813-833) değerli komutanlarından biri ve köklü bir hadis ailesinden gelen Züheyr b. el-Museyyib'in himayesinde onların azatlı kölesi olduğunu bildirmektedir.

Züheyr el-Müseyyeb, Abbâsî hilafetinin önde gelen komutanlarından biriydi. Bu ailenin ilk devirlerden beri hadis ilimleriyle meşgul olduklarını bilmekteyiz. Aileden, ilk sahabe ve tabiin devrinden itibaren bir çok hadis alimi yetişmiştir. Mesela bunlardan biri Said b. El-Müseyyeb'tir.[444] Türk ailesinin hadis ilmine çok düşkün kimseler olmasının belki de en önemli sebeplerinden birisi de budur. Nitekim devrin hadis

440 Tirmizi (önsöz) I. 103
441 et-Tirmizi (önsöz) I- 104
442 Salih, S., a.g.e., s. 315.
443 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV. 396.
444 Taberi, VIII, 446; İbnü'l-Esîr, VI, 90; Zirikli, *el-A'lam*, III, 88

alimlerinden biri olan el-Heysem b. Halef ed-Duri bu hususa açıklık getirmiş ve şöyle demiştir; gereksiz

"Onun ataları Fergana'lı olup, babası Zuheyr b. el-Museyb'in velayetinde idi. Ondan bir çok kimse hadis nakletmiştir, ben onu kötüleyen birisini görmedim."[445] Bağdat medreselerinde bu ilmi tahsil etmiş ve daha sonra devrin ismi hayırla yad edilen Türk bir hadis alimi olmuştur. Ebû Cafer b. et-Türkî; hadis ilminde çok az bir kimseye nasip olan "Sika; yani hadis nakletmede özüne ve sözüne güvenilir" bir hadis alimi olma mertebesine ulaşmış bir kimse idi.[446] O, bu ilmi; İshak b. Musa el-Ensari, Sureyc b. Yunus, İsmail b. Musa el-Fizari gibi değerli hadis ulularından tahsil etmiş, onlardan icazet almış, aynca Ahmed b. Kamil el-Kağdi, Ahmed b. Cafer b. Selm el-Huttali gibi daha nice kimselere ders okutmuş ve onların hocası olmuştur.[447]

Fuat Sezgin'den öğrendiğimize göre, O, sadece hadis ilmine adamış, pek fazla mal, mülk ve servet peşinde koşmamıştır. el-Bağdâdî'nin önemli kaynaklarından biri olan İbn Muhalled'in henüz bize ulaşmayan bir kitabında, bu büyük Türk Aliminin hayatı ve naklettiği hadisler hakkında çok daha geniş bilgiler verdiği anlaşılmaktadır.[448]

II. 6. 11. Ebû Berze el-Fazl b. Muhammad b. Abdülhamid et-Türkî (ö.H.298/M.910)

445 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV. 396.
446 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, 359
447 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV, 71
448 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, IV. 396., Sezgin, Fuat, *GAS,* V, 259

qq Türk Matematik dâhisi İbn Türk el-Cîli'nin[449] torunu idi. Ebû Berze'de büyük dedesi gibi sayılar teorisi üzerinde durmuş ve bu ilme birçok yenilikler kazandırmıştır. Böylece onlar bir saç ayağı gibi, Cebir ve Matematik ilminde ilk Türk üçlüsünü oluşturuyorlardı. Diğer taraftan İbn Türk el-Cîli, ve onun torunu Ebû Berze aynı aileden geldikleri ve çok iyi bir Matematik âlimi olduklarına göre; bu Türk ailesi en erken devirlerden itibaren bir "ilim ailesi" haline gelmiş ve bu ilim ocağından birçok şerefli Türk âlimi çıkmıştır. Kaynaklar Ebû Berze'nin, Halife Muktedir döneminde yaşayan Türk asıllı ilim adamlarından biri olduğunu ve 910 yılında vefat ettiğini kaydetmektedir. O da büyük babası gibi matematik alimiydi. Matematikle ilgili Kitab el-Mesahe adı altında eser yazmıştır.[450]

Ebû Berze ilim alanında meşhur bir aileye mensuptur. Büyük babası Abdulhamid İbnü't-Türkî el-Huttalî İslâm aleminde özellikle matematik alanında ilk Müslüman ilim adamlarından biri olarak zikredilmektedir. Onun Türklüğünü dedesi hakkında bilgi vererek ortaya koyacağız.

Abdulhamid İbnü't-Türkî el-Huttalî hakkında değişik bilgiler verilmektedir. Bazı kaynaklar onu Cîlî lakabıyla zikretmektedir.Cîlî, Cîle veya Gîlan, kaynaklarda Hazar denizinin güney kıyılarındaki bir bölgenin adı olarak geçmektedir. Diğer kaynakların bazılarında ise lakabı "el-Huttalî" olarak geçmektedir. Huttal ise Ceyhun nehrinin kaynaklarını içine alan ve Fergana'nin güneyinde Çin Türkistan'nın batısından bulunan bir bölgenin adıdır.[451]

İbnü't-Türkî'nin hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi verilmemektedir.Fakat ilgili kaynakların hepsinde adını "İbnü't-Türkî" olarak

449 İbn Türk el-Cîli adında anlaşılacağı gibi, en açık ve seçik bir şekilde kavmi nispet adı ile anılan ilk Türk Matematik dâhilerinden biridir. Hazar Denizi'nin güney kesimlerinde çok yaygın bir şekilde yaşayan Cîl Türklerindendi. Cîli unvanı ile anılmasının asıl sebebi de Türk olmasıdır. İbnü'n-Nedim onu; "çok derin bir hesaplama bilgini" olarak takdim etmiştir. Bak. İbnü'n- Nedim, *el-Fihrist*, Mısır, 1348, 398; Cebir ilminde gösterdiği deha ile bir diğer Türk asıllı Matematik âlimi olan el-Harezmî'nin önünü açmış ve haklı olarak "Cebir ilminin babası" olmuştur. Ensari, R., *"İslâm Dünyasında Astronomi, Matematik"*, İnsan ve Kainat, Mart, 1988, s.69 Matematik ve Cebir ilminde birçok kitaplar yazmıştır. Ne yazık ki onun sadece bir eseri gün ışığına çıkarılabilmiştir. O da "ed-Darûrat fi'l-Mukterinat min Kitab el-Cebr ve'l-Mukâbelât" kitabıdır. Bununda sadece çok az bir kısmı, bir alıntı olarak elimize geçmiştir. C.Saraç, Saraç, C., a.g.e., Ankara, s. 41. A.Sayılı, Sayılı, A., "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", Türkler, V. 615; K.Göker, Göker, L., a.g.e., s. 227. Döğen, Ş., *İslâm ve Matematik*, s. 68; E. Kahya, "*İlk Müslüman Tark Devletlerinde Bilim*", Türkler, Ankara, 2002. V. 598. gibi daha birçok Türk ilim adamı onun Türklüğünü belirtmişlerdir. Cebir ilmi ve Matematikteki el-Harezmî'den önce yola çıkmış ve bu ilmin yüksek menzillerine ulaşmış ve bundan da öte İslâm dünyasında "Cebir"e dâir ilk ilmî eserini yazmıştır. Sayılı, A., Türkîsch Contrıbutions to Scıentific Works in Islam, Belleten, XLIII. Ankara, 1979, s. 16. Krş. Ayyubi, N. Kemal, *"Harzemi'nin Matematiğe ve Coğrafyaya Katkısı"*, Bildiriler, s. 247.

450 İbnü'n- Nedim, *Fihrist,* s.391

451 Ekrem Pamukçu, a.g.e., s. 209

geçmesi, onun soyunun Türk olduğunu açıkça ifade etmektedir. İbnü't-Türkî bir matematik alimiydi. Matematik ile ilgili altı kitaptan oluşan Kitabü'l-Mu'amelat'ı adlı eseri bu alanın önemli eserlerinden birisidir.

İbnü't-Türkî'nin torunu, dedesinin ünlü matematik alimi el-Harezmî'den daha önce cebirle ilgili eser yazdığını, Harezmî'nin Cebri, dedesinden öğrendiğini ifade etmiştir. İbnüt-Türkî, devrinin diğer ilim adamlarından temayüz etmiş, ırkdaşlarından farklı olarak kendisinden sonra gelecek matematikçilere yol göstermiş Türk asıllı alimdir.[452]

O da; geleneksel İslâmi ilimleri öğrendikten sonra Cebir ve Matematik ilmine yönelmiş ve bu sahanın önde gelen parlak simalarından biri olmuştur. Sayılar teorisi üzerinde yaptığı ciddi çalışmaları ile kendi devrinde ve Matematik ilminde çok büyük bir ün kazanmıştır. Onun böyle değerli bir Fen ve Hesap bilgini olmasında zaten çok büyük bir Matematik bilgini olan dedesi İbn Türk el-Cîli ve onun bıraktığı ilmi şöhretin fevkalade etkili olduğu görülmektedir. Ebû Berze'de devrin geleneğine uyarak o çağların büyük bir ilim, kültür ve Medeniyet merkezi olan Bağdat'a gelmiş ve hilâfet çevresinin en gözde Matematik ve Cebir âlimlerinden biri olmuş ve kendi alanında birçok kıymetli kitaplar yazmıştır. Nitekim İbn Nedim'in el-Fihrist adındaki meşhur eserinden öğrendiğimize göre onun; Kitab el-Mesâhat ve Kikab el-Muâmelât adında iki kitabının olduğu anlaşılmaktadır.[453] Ebû Berze'de büyük dedesi gibi sayılar teorisi üzerinde durmuş ve birçok konularda yeni yeni açıklamalarda bulunmuştur. Bu büyük Türk Matematikçisinin Bağdat'ta hayata gözlerini m. 940 kapadığı bildirilmektedir.[454]

II. 6. 12. Ca'fer b. Muhammed el-Firyabî es-Sağir (ö.H.301/M. 913)

452 Hüsnü Hamit, *Türkler'in Riyaziyatın Terakkisinde Hizmetleri*, s. 28
453 İbnü'n-Nedim., *Fihrist* s. 447
454 Göker, L., a.g.e., s. 249. Döğen, S. a.g.e., I. 58.

Firyab; Horasan; Türkistan'ın Türklük dokusu en güçlü olan şehirlerinden biridir. Firyap Belh yakınlarında, Buhara ve İç-Asya yolu üzerinde kurulmuş ve Türk İslâm Medeniyeti tarihine bir ilim ve irfan şehri olarak geçmiştir. Bu ilim yuvasından da Türk asıllı bir çok hadis alimi yetişmiş ve Müslüman Türkün bu ilimdeki ününü bütün dünyaya duyurmuştur. İşte bunlardan birisi de Ebû Abdullah, Muhammed b. Yusuf b. Vakid b. Osman el-Firyabî et-Türkî (ö. H.120/M.738) dir.[455]

el-Firyabi, Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen (ö.H.301/M.913). Muhaddis, H.206/M.822 Belh yakınındaki Fâryâb'ta doğdu. Türkî ve Horasanî nisbeleriyle anılır. Yine Firyabî diye anılan hemşehrisi Muhammed b. Yusuf'tan ayırmak için bazı kaynaklarda kendisine Firyabi es-Sağir denilmiştir. Devrinin hadis alimlerindendir. Bağdat'ta vefat etmiştir. Fedailu'l-Kur'an, Delailu'n- Nubuvve ve Kitabu'l-Kader adlı eserleri vardır.[456]

Türkistan medreselerinde tahsil etmiş ve daha sonra hadis ve sünnete yönelmiştir. O; hadis toplamak için çok uzun ve çileli bir yolculuğa çıkmış "Doğu" ve "Batıdaki bütün ülkeleri gezmiş dolaşmış ve ulaşabildiği herkesten hadis almıştır. Nitekim ez-Zehebi, O'nun hadis dersi aldığı hocalardan 227 kişinin bizzat isimlerini zikretmiştir ki, bu dehşet verici bir durumdadır.[457]

el-Firyabi; hadis nakletmede; "Sika" yani "özü sözü doğru" bir kimse ve söylediği sözler dinde bir belge, Hadis'te cerh ve tadil konusundaki görüşleri herkes tarafından kabul edilen bir alim olmuştur.[458] Bununla beraber bu Türk Hadis Alimi; hadis ilmi de dahil, çeşitli konularda elliye yakın eser yazmıştır. Bunlardan; "Hezailu'l-Kur'an", "Delailü'n-Nübüvve", "Kitab es-Siyama ve "Sifatü'l-Munafik" gibi daha bir çok eserleri onun İslâmi literatüre geçmiş kıymetli kitapları arasındadır.[459]

Tarihçiler lakap benzerliğinin herhangi bir karışıklığa neden olmaması için yine el-Firyabi olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed (120-212) için el-Firyabi el-Kebir,[460] Cafer b. Muhammed için ise el-Firyabî es-Sağîr ibarelerini kullanmışlardır.

---

455 Koçkuzu, A.O., "*Firyabi, Muhammed b. Yusuf",* DİA, XIIl. s. 146.
456 Zehebî, *Siyeru A'lâmu* , XIV, 96-106; a.g.e. , II, 127-128; Mehmet Ali Sönmez, "*Firyabi, Ca'fer b. Muhammed "* , DİA , XIII, 145-46. el-Firyabî, Ebû Abdillah, Muhammed b. Yusuf el-Vâkıd (ö.827), Muhaddis, 738 veya 743-744 Faryab'da doğdu, Türkî olarak da anılır. el-Müsned adlı eseri meşhurdur. Filistin'de vefat etti. Bak. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e. , II, 10; Kehhale, a.g.e. , XII, 140-41; Zirikli, a.g.e. , VIII, 20-21; Sezgin, *GAS,* I, 40; Ali Osman Koçkuzu, "*Firyabi, Muhammed b. Yusuf*", DİA VI, 146.
457 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XIV. 101-106.
458 el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VII. 202
459 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* s. 324; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VII. s. 192-202. Sezgin, GAS, 1. s. 166. Pamukçu, E. a.g.e., s. 292.
460 el-Firyâbi (Ebû Bekr Cafer b. Muhammed b. Hasan b. Mustefaz) H.207/M.822 yılında Firyab'da

Doksan dört yıl gibi zaman açısından bereketli bir ömrü, diyar diyar gezerek ilim tahsiline ve yaymaya hasreden el-Firyabi, gerek ilim çevrelerinde, gerekse halk arasında büyük itibar gören, ders meclisleri olağanüstü kalabalığa sahne olan bir şahsiyetti.

el-Firyabi, dini ilimlerin hemen bütün dallarıyla yakından ilgilenmiş ve bunların pek çoğunda otorite olmuş, devrinin müstesna alimlerinden birisi idi.

İlim uğruna pekçok fedakarlığa katlanan, bu uğurda çok genç yaşta yurdunu terk eden el-Firyabi, tam bir ilim aşığıydı. Hatib el-Bağdâdî onun hakkında şunları söyler: "el-Firyabî, ilim uğruna büyük meşakkatlere katlanarak, doğudan batıya pek çok ülkeyi adım adım dolaşmış, buralarda karşılaştığı nice seçkin alimlerden faydalanmayı bilmiş mümtaz bir alim ve sika bir muhaddistir."[461]

Aynı konuda İbnü'n-Nedim -belki de biraz abartmayla- şöyle der; "el-Firyabî yeryüzünü bir baştan bir başa dolaşmış, gittiği yerlerde, kendisinden ilim ve hadis almadığı alim bırakmamıştı.[462]

Hadis dalında ise, onun sika (güvenilir) bir ravi olduğu fikrinde kaynaklar birleşmektedir.

ez-Zehebi, el-Firyabi'nin kendilerinden ders aldığı çeşitli bölgelerden alimleri sayarken ikiyüz üç isim zikretmektedir.[463] Bunlar arasında Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Ubeydullah b. Muaz, el-Fazl b. Mukabil el-Belhî, Mücahim b. Said el-Mervizî, Cafer es- Sadık ve Cafer b. Muhammed b. Şerik gibi devrinde şöhret yapmış alimler de bulunmaktadır.

Yaşının ilerlemesi ve bunun getirdiği birtakım hastalıklar nedeniyle, çok nazik ve hassas bir iş olan hadis rivayetini, H. 300 yılında bırakmak zorunda kalmış, bundan bir yıl sonra H. 301/M. 913 yılında da doksan dört yaşında vefat etmiştir.

el-Firyâbî'nin eserlerinin birçoğu maalesef günümüze ulaşamamıştır, ulaşanların büyük bir kısmı ise henüz tahkik edilmemiştir. Çeşitli kaynaklardan öğrenebildiğimiz belli başlı eserleri ise şunlardır.

---

doğdu. Türk asıllı olan el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VII 99-202, ez-Zehebî; *Tezkiretü'l-Huffaz*, II. 269; İbn Haldun, *el-İber*, II. 119; İbnü'l- İmad, *Şezerat,* II. 230, Zirikli, *el-A'lam*, II, 127, Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, III, 140.

461 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, VII, 199.

462 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.232

463 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIV,105

Delail'un-Nübüvve: Eserin konusunu kesin olarak tespit edemedik, ancak adını göz önünde bulundurarak peygamberlik mucizeleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliyoruz.[464]

Fezail'ul-Kur'an: Eser elyazması halindedir.[465]

Sıfat'ul-Munafık ve Alametuhu: Eser, münafıklar ve onların özellikleriyle ilgilidir. Kaynakların bir kısmı, yazarın bu eserinde; Kur'an ve hadislerin ışığında münafığı çeşitli yönleriyle ele alıp teşhir ettiğini yazmaktadırlar. Eserin elyazması olarak bulunmaktadır.[466]

Kitabu'l-Kadr: Eser Kadir gecesinin fazileti ve kutsiyetinden bahsetmektedir.[467]

Kitabu'z-Zikr: Daha çok tasavvufi konulan ele almaktadır.[468]

Kitabu'n-Nikah: Eser evlenme ve boşanma ile ilgili bazı fıkhî hükümleri ihtiva etmektedir.[469]

Kitabu Menakib İbn Malik: Bu eser, büyük İmam İbn Malik'in hayatını, ilmini ve manevi şahsiyetini konu edinmektedir.[470]

Kitabu'l Mesned : Hadis ravilerini konu alan bu eserinin yanında şu eserlei de bulunmaktadır. Kitab'us-Sunen fil-Fıkh, Kitab'ut Tefsir , Kitab'ul-Edeb.[471]

İbnu'n-Nedim"el-Fihrist" adlı kitabında zikretmektedir, s. 232 Müellif aynı eserinde el-Firyâbî'nin şu eserlerini de zikretmektedir:

II. 6. 13. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesaî(ö. H. 303/M.915)

464 Eser yazması olup ez-Zahiriyye Kütüphanesi, 27 numarada kayıtlıdır (l-16)varak) (bak.. Brockelmann II. 663: Fuat Sezgin, *Turas* I.Cilt I. Cüz 25.
465 (ez-Zahiriyye Kütüphanesi 3868 numarada kayıtlıdır.) Fuat Sezgin I.cilt I.cüz 325 sf.
466 ez-Zahiriyye Kütüphanesi V. 59 numara (H. 6.yy) el-Ezher, Hadis 2019 numara (yıl H. 592) Bu eserin bir fotokopisi Dar'ul- Kütüb, Mahtutatü'l Arabiyye 3-212.123736 numarada kayıtlıdır el-Firyâbî'nin bir çok kıymetli eseri, Muhammed Hamid el-Faki adlı. bir zat tarafından 1349 yılında Kahire'de tahkik ve neşredilmiştirBrockelman, II, 943
467 İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe*, III. s. 103
468 İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe*, II. 822
469 İbn Hacer el-Askalani, *el-İsabe*, IV, 4
470 Kehhale, *Mücemü'l-Müellifin* III, 146
471 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 232

Ebû Abdurahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesaî (ö.H.303/M.915). Meşhur muhaddis ve kütüb-i sitte müelliflerindendir. H.214/M.830 yılında Horasan'a bağlı Nesâ'da doğdu. H.302/M.915 yılına Dımaşk veya Remle'de vefat etmiş olup mezarı Mekke'dedir. es-Sünen adlı eseri meşhurdur.[472]

Hadis dunyasının çok yakından tanıdığı ve "Sünen" adıyla bilinen dört büyük hadis koleksiyonundan birisi de şüphesiz "Sünen-i Nesâi'"dir. Hz. Peygamber'in en "Sahih Hadis'lerinden meydana gelmiş muazzam bir hadis koleksiyonudur. Bu bakımdan "Buhari" ve "Müslim"den sonra bir çok kimse tarafından en güvenilir bir hadis kitabı olarak kabul edilmiş ve her bir asırda hilafet ülkelerinde hadis ehlinin hiç bir zaman elinden düşürmediği çok değerli bir hadis kitabı olmuştur. "Sünen"'ler arasında ve "hadis" literatüründe çok ayrı bir yeri olan bu çok kıymetli hadis koleksiyonu da meşhur "Sünen" alimlerinden biri ve bir büyük hadis İmamı olan Ebû Abdurrahman Amed b. §uayb en Nesâi tarafından yazılmıştır.

Asıl adı: Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan el-Horasani'dir. (ö. H.302/M.915)[473] O da; bu devirlerde hadis ilminin öz yurdu olan Aşağı Türkistan'da yetişmiş Türk asıllı en büyük hadis alimlerinden biridir. Nitekim, M. Ş. Günaltay; onun Türklük kimliğini açık bir şekilde dile getirdiği gibi[474] M. T. Bursalı'da onu; Türklerden Yetişen Muhaddisini izam" arasında zikretmiştir.[475]

Türk asıllı bu büyük hadis alimi, Nesâ'da dünyaya gelmiştir.[476] Nesâ, Serahs'a iki günlük mesafede bir Horasan şehridir.[477] Uzun tarihi seyri içinde daima Türk hakimiyeti, Türk nüfuz ve nüfusu altında bulunmuş ve bir Türk şehri görünümünü kazanmıştır. Hadis ilmini çok küçük yaşlarda tahsile başlayan en-Nesâi, başta Horasan olmak üzere Hicaz, Suriye ve Mısır'ı dolaşmış ve buralardaki büyük hadis ululari ile görüşmüş ve sonunda da "Hadis" ve "Sünnette ilmi dünyaları dolduran bir Hadis İmamı olmuştur. Asıl bundan sonra en-Nesâî, bu büyük müktesebatına "es-Sünen el-Kübra" adını verdiği bir hadis koleksiyonunda toplamış ve daha sonra onun hülasası olan "Sünen"i yazmıştır. Onun bu eseri "Sünen-i Nesâî" adıyla ün kazanmış ve Kütübü Sitte'den biri olarak her devirde büyük bir ilgi ve rağbet görmüştür. Nitekim ez-Zehebi bu Türk Hadis aliminden stayişle şöyle demiştir: "İmam en-Nesâî, hadis toplamada İmamı

472 Zirikli, a.g.e. , I, 164, Dehlevi a.g.e. , s. 200-201.
473 İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yan*, I. 77; Sünen en-Nesâî, I., 11. vd.
474 Günaltay, M. .,s. 304.
475 Bursalı a.g.e., s. l7.
476 İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yan* , I. s. 77; Zehebî,*Tezkiretu'l-Huffaz*, II , 698.42 Sünen-i Nesâî, I. s. 14.
477 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'L-Udebâ*, V,282

Müslim'den daha dikkatli idi. Zira onun Sünen-i Kübrası; İmamı Buhari ve İmamı Müslim'in Sahih'lerinden sonra zayıf hadisi en az olan bir "Sünen"dir.[478]

II. 6. 14. Halef et-Türkî et-Tolunî (ö.H.309/M.922)

Halef et-Türkî et-Tolunî, ilim adamı olmanın yanı sıra yaşadığı dönemin ünlü devlet adamlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. 881 yılında Ahmed b. Tolun tarafından Tarsus valiliğine tayin edilmiş ve aynı yılda Bizanslılar üzerine yaptığı askeri seferinde, Bizanslılardan on bin civarında asker öldürmüş ve büyük miktarlarda ganimet elde etmiştir. Halef et-Türkî et-Tolunî H.309/M.922 yılına kadar devletin hem ilim hem de siyaset alanında ünlü simalarından biri olmuştur. Halef et-Türkî et-Tolunî aynı yılda yakalandığı hastalık yüzünden vefat etmiştir.[479]

Halef et-Türkî et-Tolunî'nin hayatı ile ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Halef et-Türkî et-Tolunî, Mısır'da meşhur göz tabiplerinden birisiydi. Göz hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisi ile ilgili Emrazu'l-Ayn ve Mudavatuha, el-Nihaye ve'l-Kinaye fi-Terkib el-Ayneyin adı ile çok değerli iki eser yazmıştır. Bu iki kitapların yazılması H.301/M.914 yılına kadar devam etmiş ve sonuçta göz hastalıkları ile ilgili çok değerli bilgiler ihtiva eden iki eser ortaya çıkmıştır. Daha sonra gelen tabipler bu eserlerden büyük ölçüde faydalanmışlardır.[480]

II. 6. 15. Ebû Muzahim Musa b. Ubeydullah B. Yahya b. Hakan (ö. H.325/M.936)

478 Sünen-i Nesâî, I. , 14.
479 İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 245
480 İbn Ebi Usaybia,*Uyunu'l-Enba* , II, 85.

Musa b. Ubeydullah Ebû Müzahim el-Hâkânî, Bağdat'a Abbâsîlerin ilk devirlerinde büyük kitleler halinde yerleşen Hakaniler ailesindendir. Bunun babası Ubeydullah b. Hakan Mütevekkil'in veziriydi.[481] El-Mutasım döneminde hilafet camiasına intisap eden Hakan ailesinden bir çok kimse yetişmiş ve bunlardan her biri askerî, idarî ve edebî sahalarda çok meşhur kimseler olmuşlardır.

Musa b. Ubeydullah da bu aileden meşhur olan seçkin bir hadis alimidir. Ebû Müzahim el-Hakani lakabıyla anılana bu kişi, muhtemelen H.250/M.864 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Musa, başta Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah olmak üzere, Tirmizi, Ebû Bekir el-Mervezi gibi devrin önde gelen hadis alimlerinden ders almıştır. Bütün hadis alimlerince sika, dindar ve ilim sahibi olarak bilinmektedir.[482]
Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olamadığımız Musa b. Ubeydullah b. Hakan H.325/M.936 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Hz. Peygamber sevgisiyle yanıp tutuşan bu zat, rivayet edildiğine göre yüzüğüne " Ey Musa Hz. Peygamber'in sünnetine râm ol ki, onun yardımına şefaaitine kavuşasın" ibaresini kazdırmıştı.[483] Bu şekilde dindar bir hayat tarzı yaşadığını anladığımız bu zatın ilmî durumu ile ilgili fazla bir bilgiye maalesef sahip değiliz .

II. 6.16. Amâcûr et-Türkî

Samarra'da bilimi destekleyen Türk ailelerinden birisi de Amâcûr Ailesidir. Türk asıllı olan Ebû'l-Kâsım Abdullah İbn Amâcûr, oğlu Ebû'l-Hasan Ali ve onun sonradan azat ettiği kölesi Müflih İbn Yûsuf, dönemin önde gelen astronomları arasında bulunmaktadır. Amâcûrlar, kurmuş oldukları özel gözlemevlerinde, Müflih ile birlikte H.271-323/M.885-933 yılları arasında çok sayıda gezegen ve yıldız gözlemleri yapmışlar ve elde ettikleri sonuçları gösteren astronomik tablolar düzenlemişlerdir. Tarihçiler bunlarla işbirliği yapan üçüncü bir Amâcûr'un varlığından da söz etmektedirler. Ünlü bibliyografya yazarı İbnü'l-Kıftî, Amâcûr ailesine mensup

481 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, 59
482 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*,XIII, 59
483 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*,XIII,44

üç astronom olduğunu belirterek, bunların Ebû'l-Kâsım Abdullah İbn Amâcûr, Alî İbn Amâcûr ve Alî İbn Abdullah İbn Amâcûr olduklarını belirtmektedir. Amâcûrların Güneş ve Ay tutulmalanna ilişkin gözlemlerde bulundukları bilinmektedir. Ancak kullandıkları gözlem araçlarına ilişkin herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, Abdullah İbn Amâcûr'un 18 Ağustos 928 tarihinde meydana gelen bir Güneş tutulmasına ilişkin olarak yaptığı betimlemeye dayanarak, bazı astronomlar, bu gözlemde kullanılan araca ilişkin bilgiler çıkarabilmişlerdir. Diğer önemli bir nokta da, Amâcûr Ailesi'nin gözlem etkinliklerinin yaklaşık elli yıldan daha fazla sürmesi ve bu yönüyle de islâm Dünyası'ndaki en uzun gözlem programı olmasıdır.[484]

Bu Türk ilim ailesi ise; hilâfet ordusunun Türk asıllı generallerinden biri olan ve el-Mutemid Alellah (H.256-278/M.870-892) döneminde Abbâsîler Devleti'ne çok büyük hizmetleri dokunmuş Amâcûr et-Türki ailesi[485] ve onun soyundan gelen meşhur Astronomi âlimleridir.

Bunlar daha ziyade Türk-İslâm Kültür ve Medeniyeti Tarihine "Amâcûr Oğulları" olarak girmiş ve Astronomi ilminde isimleri altın harflerle yazılmıştır. Türklükleri konusunda hiçbir tereddüt olmayan bir ailedir. Kaynaklarda Türkî olarak geçmektedir.[486] Bunların başında ise; Amâcûr et-Türkî'nin oğlu, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Amâcûr, onun oğlu Ali ve torunu Ebû'l-Hasan gelmektedir. Hatta bu ailenin kölesi Müflih bile büyük bir Astronomi âlimidir. İbn Nedim bu ailenin aslen Ferganeli olduğunu bildirmektedir.[487] M.T.R.Bursalı; pek tabiî olarak bu aileyi de "Türk Astronomi ve Matematikçileri arasında" zikretmiştir.[488] Bu Türk Astronomi ailesi; Bağdat'ta kendi imkânları ve büyük paralar sarf ederek kurdukları "Rasathane" ve burada yaptıkları ve yarım asra varan gözetmeler ve bütün bunların sonucu hazırladıkları Ziycler-(Yıldız Katalogları) ile Astronomi ilmine Bağdat'ta yeni bir canlılık kazandırmışlardır.[489]

484 Sayılı, Aydın, *The Observatory* , s.101-103
485 Kitapçı Z., *Selçuklu ve Osmanlılardan Önce Orta Doğu'da Türkler*, Konya, 2007, s. 125
486 Zehebî, *Tarihu'l-İslâm,* V, 63
487 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* s.445
488 Bursalı, a.g.e., s. 42
489 Bursalı, a.g.e., s. 42. Döğen, Ş. *İslâm ve Astronomi*, s. 132. Ayrıca bak.. *Bilim Tarihine Giriş*, Gurup çalışması, Nobel Yayın, Ankara, 1999.

II. 6. 16. 1. Ebü'l-Kasım Abdullah b. Amâcûr et-Türkî (ö. H.322/M.934 sonra)

Daha ziyade Amâcûr Oğulları olarak Türk-İslâm Kültür ve Medeniyeti tarihine geçen bu Türk ilim ailesi, Bağdat'ta boy göstermiş ve Astronomi ilminde Müslüman Türk'ün hilâfet camiasında temsilcilerinden biri olmuşlardır. Türk ailesinin asıl atası Amâcûr et-Türkî, emsali birçok Türk generali gibi, Orta-Çağlarda hilâfet ordularında sivrilmiş, en seçkin ve en etkin Türk generallerinden biridir. Onun daha ziyade Abbâsî halifelerinden el-Mutemid Alellah (H.256-278/M.870-892) devrinde yıldızı parlamış ve hilâfet çevrelerinin en büyük komutanlarından biri olmuş ve Abbâsî Devleti'ne çok büyük hizmetleri dokunmuştur.[490] "Amâcûr Oğullan" ve astronomlara merceksiz, teleskopsuz nihaî noktalara varmışlardır."[491]

Amâcûr et-Türkî, her ne kadar kendi mesleğinde gösterdiği akli deha ve üstün kabiliyetleri sonucu Hilâfet camiasının en başarılı askerî ve idâri şahsiyetlerinden biri olmuşsa da, onun soyundan gelenler; ilmin aydınlık yolunu seçmişler ve Astronomi ilminde köklü bir aile olarak Türk'ün medeni ve kültürel vasfını temsil etmişlerdi. Gerçekte Amâcûr Oğullan ailesinden; Astronomi ilminde ilk sesini duyuran Ebü'l-Kâsım Abdulah b. Amâcûr et Türkî'dir. Abdullah b. Amâcûr ünlü Bağdat medreselerinde sağlam ve köklü bir İslâmî eğitim aldıktan sonra, Astronomi Alimlerinden biri olmuştur.[492]

Abdullah b. Amâcûr et-Türkî'nin Astronomi ilmine yaptığı takdire değer en büyük hizmetlerinden birisi de onun Türk asıllı büyük Astronomi âlimi el-Harezmî'nin Sind-Hind usulüne göre tertip etmiş olduğu Ziyci - Yıldız Katalogları yeniden gözden geçirmesi ve buna göre yeni bir Ziyc tertip etmesi, onu adeta yenilemesi ve Kitab Ziycû's Sind-Hind adıyla yeni bir kitap yazmasıdır.[493]

Türk âlimi yıldızlar üzerinde yapmış olduğu gözlem ve tecrübelerinin sonucu birçok kitaplar yazmıştır. Bunlardan "Kitab el-Fen", "Kitab ez-Ziyc, el-Ma'rufu'l-

490 Taberî, IX, 477
491 Döğen, Ş., a.g.e., I, 43.
492 Geniş bilgi için bak.. Kitapçı, Z., *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri, Hilafet Ülkeri*, s. 103.
493 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 445

Hâlis", "Kitab Ziycü's-Sind-Hint" ve "Kitab ez-Ziyc el Ma'ruf bi'l-Bedi" bizim burada isimlerim kolayca zikredebileceğimiz kaynaklara geçen kitapları arasındadır.[494]

Abdullah'ın oğullarından Ali ve Ebü'l-Hasan'ın da bu sahalarla meşgul olduklarını görmekteyiz. Böylece Türk Astronomi ve İlm-i Nücum tarihine "Amâcûr oğullan" olarak şerefli bir "ilim ve kültür ailesi" ortaya çıkmıştır. Bu Türk ilim irfan ailesi, çok büyük paralar sarf ederek, kendi imkânları ile Bağdat'ta bir "Rasathane" kurmuşlar ve bu özel gözetleme evinde H.273/M.887'li yıllardan başlamak üzere ömrünün sonlarına doğru, yani H.322/M.934'lü yıllara kadar 47 sene yıldızları ve gezegenleri gözetlemişler ve elde ettikleri sonuçları gösteren "Ziycler" yani Astronomi Katalogları hazırlamışlardır.

İşte Ali b. Abdullah ve kardeşi bu gözlemler sonucu; Ay yuvarlağının o zamana kadar kimsenin bilmediği önemli evrelerini keşfetmiş ve çok özel bilgiler elde etmişlerdir. Yine o; bu ciddi çalışmaları sonucu, Ay'ın hareketlerinin değişken ve düzensiz olduğunu ve kesin bir netice almanın mümkün olmadığını ortaya koymuş ve devrin Türk asıllı büyük Astronomi âlimlerinden Ebû'1-Vefa Bozcanî'nin Ay'ın üçüncü hareketinin değişkenliğini bulmasına zemin hazırlamıştır.[495] Kaynaklarda onu, bu konularda birçok kitaplarının olduğu bildirilmektedir.[496]

Bu Türk Astronomi ailesine Müflih b. Yusuf'u da ilâve etmemiz gerekmektedir. Müflih; Amâcûr ailesinin aklı başında bir kölesidir. Müflih'te Astronomi ilmine büyük bir ilgi duymuş bu Türk ailesinin kültür ortamında yetişmiş ve çok değerli bir Astronomi Âlimi olmuştur. Müflih de Amâcûr kardeşlerin yaptığı gözetlemelere katılmış ve Ilm-i Nucum'da M. Tahir Bursalı'nın da dediği gibi "Ziyc" tertip edecek kadar büyük bir âlim olmuştur.[497] Yine Türk bilim adamı A. Sayılı'nın da dediği gibi, "gerek Ahmed el-Fergânî ve gerekse Amâcûr Oğulları ve bunlar gibi Türk âlimlerinin isimleri İslâm dünyasının en eski Astronomları arasında en belirgin bir yer işgal etmişlerdir.[498]

494 İbnü'n-Nedim., *Fihris,t* s. 445.
495 Salih, Zeki., a.g.e., l, 130; Emir Ali, *Ruhu İslâm*, çev. Ö.R. Doğrul, İstanbul, 1341. 256. Bursalı, a.g.e., s. 42. Döğen, Ş., *İslâm ve Astronomi*, s. 132.
496 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* s.445
497 Bursalı, a.g.e., s. 4.
498 Sayılı, A. a.g.e., Bildiriler, s. 9; Togan, *Giriş,* s. 90.

II. 6. 17. Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (ö. H.334/M.946)

Sûl-Tigin ve oğullan Emevîler döneminde askeri bakımdan ne kadar başarılar gösterdilerse, torunları da Abbâsîler döneminde ilim ve edebiyat alanında yüksek bir mevki kazanmışlardır. Bunlardan birisi de Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Abbâsî döneminin ünlü tarihçilerinden birisidir.[499] Sûlîler'in Türk kökenli oldukları hususunda bütün kaynakların tam bir fikir birliği içinde görmekteyiz.[500] Bu hususta hiçbir fikir ayrılığına rastlanmamıştır.

Sûlî ailesine mensup olan Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Abbâsî döneminin ünlü tarihçilerinden birisi idi. Büyük babasının kardeşi olan İbrahim es-Sûlî, Arap edebiyatının en büyük simaları arasına yükselmişti.[501] Halife Me'mun, Halife Mu'tasım, Halife Vasık ve Halife Mütevekkil gibi halifeler tarafından büyük makamlara çıkarılmıştı.

Ebû Bekir Muhammed b.Yahya es-Sûlî'ye gelince, o köklü bir aileye mensub olduğu için ve irfanıyla meşhur olması sebebiyle Abbâsî halifelerin takdirini kazanmıştır. Bağdat'ta hilafet sarayına gidip gelmeye başlamıştır. Bağdat'ta doğmuş ve büyümüştür. Halife Müktefî'nin nedimlerinden birisi olmuş, bu mevkisi Halife Muktedir döneminde de devam ettirmiştir.[502]

Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Abbâsî döneminin ünlü tarihçilerinden birisiydi.[503] Abbâsî dev1etinin ikinci asrında Türklerin idareye hakim olduğu bir dönemde doğmuştur. Eserlerde Sulî'nin Cürcan Türk emiri ve idarecisi Su1-Tekin soyundan geldiğine işaretle tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdallah b, el-Abbâs b. Muhammed b. Sul veya Sul-Tekin olarak zikredilir.[504]

Sû1î'nin kaynaklarda doğum tarihi verilmemekle beraber hayâtı ile ilgili olarak elde edilen bazı bilgiler onun (H.255/M.873) yılları arasında doğmuş olabileceği kanaatini vermektedir. Çünkü Sû1î'nin,devrin ünlü edip, dilci, nahivci ve hadiscilerinden Ebû'l-Ab-bâs Sa'leb (ö.H.291/M.904) , Abu'l-Abbâs el-Muberred

499 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 301-302
500 Es-Sûlî'nin büyük babası olan Sûl-Tigin Cürcan'da ileri gelen emirlerinden birisiydi. Taberî, VI, 601.
501 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*,XV, 301-302.
502 İbn û'l-İmad, *Şezaratü'z-Zeheb*., lV, 179. M. Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s.65.
503 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XV, 301-302
504 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s.167; Bağdâdî, Târîhu Bağdad, III, 427; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XIX,109; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 361; Sem'ânî, el-Ensâb,357; *Miratü'l-Cenan*, II,319; İbn û'l-İmad, *Şezaratü'z-Zeheb*, IV, 339; İbn Kesir, XI, 219; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, III, 296; Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-Matbuati'l-Arabiyye*, II, 1218; Sezgin, Fuat, *Tarihu'l-Edebil-Arabi*, II, 438

(ö.H.285/M.897), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö.H.275/M.888)'in meclislerinde bulunduğunu görmekteyiz. Bu âlimlerin ölüm tarihlerini göz önüne alırsak Ebû Bekr es-Sûlî'nin bunların ilmî toplantılarına katılabilmesi için en az onbeş, yirmi yaş gibi edebî konuşma ve tartışmalardan zevk alabilecek bir yaşta olması düşünülebilir. Bu arada İbrahim b. es-Sûlî'nin Divân'ını istinsah eden Mustafâ b. Ahmed et-Terzî, Divân'ın giriş kısmında verdiği kısa bilgide, İbrahim'in (ö.H243/M.857) h.yılının Ramazan ayında öldüğünü, aynı tarihte de Ebû Bekr es-Sûlî'nin doğduğunu zikreder.[505] Sûlî'nin 255 h.yıllarında doğduğunu zikreder .[506] Ömer Ferruh Sûlî'nin h.260/M.874'lerde gençlik yıllarını yaşadığını ve yukarda zikrettiğimiz âlimlerin edebî toplantılarına katıldığını kaydeder, ayrıca Sûlî "bizzat kendisi, Ahbâru'l-Buhturî adlı eserinde, el-Buhturı ile el-Muberred'in meclisinde bir araya geldiklerini zikreder[507]. Öte yandan 1957'de Moskova'da düzenlenen şarkiyatçılar kongresinde Sû1î'nin Kitabu'l-Evrâk fî Ahbâri'l-Abbâs ve eşârihim eserinin Leningrad yazması hakkında sunulan bir bildiride ise Ebû Bekr es-Sûlî'nin (ö.H.260/M.873) yıllarında doğmuş olabileceği görüşü ifade edilmektedir. Yukarıdaki kayıtlar muvacehesinde Sûlî'nin (ö.H.250/M.864)' li yılların ortalarında doğduğu, (ö.H.883-885/M.270-275) yıllarında ise 15-20 yaşlarında Bağdat'ta gençlik yıllarını yaşadığı daha çok kesinlik arz etmektedir.

Hocaları, Es-Sicistânî, Ebû'l-Aynâ, El-Muberred, El-Kudaymî, Sâ'leb, İbnu'l-Mutezz, el-Ğullabî, el-Cumâhe, Avnu'l-Kindî,

Bağdat'ın kültürel çevresinde yetişen Ebû Bekr es-Sûlî, çeşitli bilim dallarında otoriter olan bu âlimlerden öğrenim görmüş ve onların edebi meclislerinde bulunmuştur. Kaynakların tümünde Sûlî'nin Arabî ilimler de parladığı,edebiyat ve târih alanlarındaki Önderlerden biri olduğu zikredilmekte , ayrıca halifelerin nedimi ve katibi oluşu ile de dikkat çekmektedir.

Ebû Bekir es-Sûlî'nin hayatı ve öğrenimine ait bilgileri kaynaklardan özetleyen Ömer Ferrûh şöyle der:" Sûlî, yaklaşık olarak (ö.H.260 /M.874) yılında, Bağdat'ta seçkin kişilerden Ebu'l-Abbâs el-Muberred ve Abu'l-Abbâs Sa'leb'in toplantılarına gidip gelen güçlü, gürbüz bir gençti ve (ö.H.276/M.889)'da, el-Muberred'in meclisinde, şâir el-Buhturî ile bir araya gelmiştir. Sûlî Arabî ilimlerde parlak idi, bu nedenle edip ve râvîlerin kendisinden alıp yararlandığı ahbâr, edebiyat

505 Divan yazma girişi
506 *A'yânu'ş-Şia*, c.47, 147
507 *Ahbaru'l-Buhturi*,s. 49

ve dilde önder oldu. Sonra halifeler onu çocuklarına Müeddib, kendilerine de kâtip ve nedim ittihaz ettiler, (ö.H.289/M.902) ile (ö.H.329/M.940) yılları arasında halifelerden el-Muktefî,el-Muktedir ve er-Râdî' nin nedimi oldu " -Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi Sûlî'nin edebî değeri ve hayatına ait bir kısım kayıtların dışında yaşantısı ile ilgili olarak kaynaklarda yeterli bilgiye rastlayamamaktayız, ancak elde edilen bazı ipuçları edibin el-Muktefî döneminde (ö.H.289-295/M.902-907) hilafet sarayına intikal etmeden önceki yıllarının çoğunu veya tamamını öğrenimle, ilim ve edep meclislerinde âlimleri dinlemekle geçirdiği kanısını vermektedir. Çünkü kaynaklarda, Ebû Bekr es-Sûlî'nin çağdaşlarına veya onlardan rivayette bulunan bazı kişilerin bilgilerine isnatla, Sûlî'nin çeşitli renklerde ciltlenmiş bir ev dolusu kitaplarının bulunduğu ve hatta edibin Bu kütüphanede bulunan kitapların hepsi benim işitmemdir" dediği zikredilir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre edip ve tarihçi Ebû Bekr es-Sûlî, hilafet sarayına kâtip olmadan önce uzun bir öğrenim ve ilmî çalışma safhası geçirmiştir.

Edebi ve tarihi sahalarda ünlü bir şahsiyet olarak yetişen Sûlî'den,gerek kendisinden gerekse eserlerinden,bir çok edip ve tarihçilerin rivayette bulundukları bazı edebi ve târihi eserlerde açıkça görülmektedir.Ancak devrin Hadis ve edebiyat âlimlerinden üçünün bizzat Ebû Bekr'in öğrencileri oldukları yine kaynakların ifadesidir. Bunlar : Ebû'l-Ferec İsfehânî , el-Merzubânî, ed-Darukutnî[508]

Kaynaklar Sûlî'nin dostluk kurduğu ilk halifenin Müktefî olduğunu kaydederler.[509] Bu sırada satrançta isim yapan Ebû Bekr es- Sûlî'nin bu oyundaki üstün yeteneği ve mahareti saraya kadar ulaşmış ve halife ile yakından tanışmasına vesile olmuştur.[510] Sûlî bu konudaki mahareti sonucu " es-Satrancî" lakabını almış ve "bu nedenle bir çok edebiyat ve târih kitaplarında Ebû Bekr es-Sûlî es-Satrancî" şeklinde zikredilmektedir.[511]

Saray çevresinde Arap edebiyatındaki kuvvetli yeteneği ve bilgisi ile tanınan Sûlî, halife el-Muktedir (ö.H.295-320/M.907-932) tarafından oğulları er-Radî ve Harun'un öğreticiliğine görevlendirilmiştir. Halifenin oğullarını çok zeki -ve akıllı

508 Bağdâdî, Târîhu Bağdad, III, 398; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVIII, 268
509 İbnü'n-Nedim, *Fihrist* 167; Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb, ,* IV,324;Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XIX, 110; İbn Hallikân, *Vefâyât*, IV, 359; *Mu'cemü'l-Matbuati'l-Arabiyye*, II, 1218
510 Husrî, *Zehru'l-Adab*, II, 1066
511 Ronart, Stephan and Nandy, CEAC. Amsterdam, 1959, s.498

bulan Sûlî,bunların ilimden yoksun olduklarını, görmüş ve bu konuda "Onlara hiçbir şey öğretmemiş" dediği eski yetiştiricilerini suçlamıştır.[512]

Türk komutan Nasr b. El-Hacib kendisini saraya terbiyeci olarak kattıktan sonra Sûlî bizlere şu bilgileri vermektedir: Her ikisinin de akıllı,zeki ve yetenekli olduklarını ancak ilimden boş olduklarını gördüm,bu hususta Müeddibleri îbn Ğâlib'i kınadım,er-Râdî diğerinden daha zeki ve edebi kültürü daha fazla idi.Her ikisine ilmi sevdirdim ve onlar için fıkıh, Şiir, dil ve târih kitapları satın aldım, bu alanda yarış ettiler ve her biri bu kitaplardan birer kütüphane yaptılar, böylece onlarda tarih ve Şiir okumaya merak uyandı, ancak onlar için hadis öğreniminin birinci derecede geldiğini, öğrenmeye önce onunla başlamalarını söyledim. Kendilerine devrin en büyük Hadis âlimi Ebû'1-Kasım İbn bint menî' i[513]getirdim ve sürekli gelmesini sağladım.

Bu arada Sûlî mecliste bulunanların er-Râdî' yi çeşitli konularda yetiştirmesini takdir ettiklerini,hatta içlerinden bazılarının "Bütün bunları sen mi öğrettin" şeklinde kendisine iltifatta bulunduklarını zikreder.[514]

İktidara gelen er-Radi döneminde Ebû Bekr es-Sûlî, aralarında çağdaşları, ünlü dilci ve nahivcilerden Ebû İshâk ez-Zeccâc[515], İbnu'1-Anbârî[516],el-Yezîdî[517] ve el-Arûdî[518] de bulundukları, halife hanedanına Müeddib olanları zikrederek bunlardan bazılarının er-Râdî'nin hilâfet töreninde yer aldıklarını ifade eder, ayrıca protokolde halifenin sağında dört, solunda beş kişi bulunduğunu kendisinin ise İshâk b. el-Mu'temid'den sonra Halifenin sağında yer alan ikinci kişi olduğunu belirtir.[519]

er-Râzî'nin ölümü ile Sûlî yeni gelin halife ile anlaşamamış hilafet sarayındaki görkemli hayatının da sona erdiği anlaşılıyor, Sûlî bu konuda : "Toplantı istemiyordu, sadece "Mushaf okuma meclisi istiyorum" diyen bir halife asla işitilmedi, diyerek halifenin bu tutumunu ağır bir dil ile tenkit etmişti.[520] . Bu arada haftada iki gün de evlerde vaaz veren Sûlî,meclistekilerin ve halkın nazarında,takdire şayan bir kişi olmuştur.[521] Emir Beckem'in yanında 45 gün çok iyi vakit geçiren Sûlî ve arkadaşları,emirin hizmetine başkalarının gelmeleri,ayrıca içlerinden bazılarının emire

512 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s.25
513 Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffaz,* II, 737
514 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s.26
515 İbn Hallikan, *Vefayât*, I, 49
516 *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, II, 431
517 İbn Hallikan, *Vefayât*,IV, 337
518 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, IV, 233-234
519 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s.9
520 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s.193
521 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî,* s.194

"Halife nedimlerinin yanında olmalarını istemiyoruz" demelerinden huzursuz olmuşlar ve daha fazla orada kalmak istememişlerdir. Bunun üzerine el-emir Beckem,Sûlî'yi ve arkadaşlarını çağırarak Vasıf'ta kaldıkları 45 gün için her birine ikişer bin dirhem vermiş,ayrıca Vasıt dışında kalacakları günler için de on bin dinar ödenmesini emretmiştir.[522]

Ali b. Ebi Talib soyuna sevgisini izhar etmesi ve onun hakkında yaptığı bazı rivayetten dolayı, karşı tarafın takibine uğramıştır.Bu nedenle Bağdat'tan çıkan edip Basra'ya gelmiş ve (ö.H.336/M.946)'de ölünceye kadar korku içinde gizlenerek burada yaşamıştır.[523]

Kaynaklarda Sûlî'nin ölüm tarihi (ö.H.335/M.946, H.336/M.947), bazılarında ise her ikisi de zikredilmektedir. Bunlardan Mu'cemu'l-Udebâ, el-Kamil fi't-târîh VIII, 468, Mir'âtu'l-cenân, Şezeratu'z~Zeheb, Tarıhu Ebi'l-Fida, Nuzhetu'l-Elifbâ, Vafeyâtu'1-a'yan, en-Nucûmu'z-zâhire, el-Lubâb ve Ravdatu'l-cennât'ta ise her iki tarih kaydedilmiştir.[524]

Abbâsî asrında çeşitli sahalarda ilmî araştırma yapan âlimlerin arasında yetişen Ebû Bekr es-Sûlî,çağdaşları gibi,ilim alanında kendisine bir yol çizerek târih,edebiyat ve edebiyat târihi üzerinde ihtisaslaşma yolunu seçmiştir. Sûlî'den bahseden bütün kaynaklar, başta genç çağdaşı İbnu'n-Nedîm ve öğrencisi el-Merzubânî olmak üzere, onun edebiyat alanındaki âlimlerden biri olduğu görüşünde birleşirler, ayrıca halife ve meliklerin olaylarına âit bilgisini takdirle rivayetlerinin genişliğini, edebiyat, târih ve din sahasındaki kuvvetli hafızasını, kitap tasnifinde ise üstün yeteneği ve mahareti olduğunu zikrederler.[525] "Sûlî, kütüphanesinde herkesten daha çok bilgiye sahiptir. Eğer kendisinden ilmî meselede bir açıklama istersek, Ey çocuklar filan ilim paketini getirin diye söylerdi.[526] Başlıca şu sahalarda toplayabiliriz.

1-Dînî alanda : Sûlî, büyük hadis âlimi Abu Dâvûd es-Sicistânî'den dersler almış ve bu konuda kendini yetiştirmiştir. el-Hatîbu'1-Bağdâdî onun hadis rivâyetinde bulunduğunu ve bazı hadisçilerin de rivayetlerini ona dayandırdığını

522 Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî*, s.195
523 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, 167; İbn Hallikan, *Vefayât*, IV, 361; Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, 432
524 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* 136; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, I, 198
525 İbn Nedim*, Fihrist*, 167; İbn Hallikan, *Vefayât*, IV, 361; Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, 427; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*,XIX, 109
526 İbn Hallikan, *Vefayât,* IV, 361

zikreder,bunlar arasında büyük hadisçilerden ve öğrencisi olan ed-Darukutnî başta gelmektedir.[527]

2-Târih alanında :Ebû Bekr es-Sûlî, Abbâsî halifelerinin bütün siyâsî ve sosyal yönlerini,ayrıntılı olarak,ele almış ve Kitâbu'l-Evrâk'ın büyük bir bölümünü onların târihine ayırmıştır. halifelerin târihini kaleme alırken onların şiirlerini ve şâirlerini de zikretmiştir.

3-Dil ve Nahiv alanında : Devrin büyük âlimleri el-Muberred ve Ebû'l-Abbâs Şa'leb'ten bu konuda dersler alan Sûlî Arap Şiiri üzerinde söz sahibi olmuş, hatta bu sahada derinleşerek cahiliye şâirlerinin dil ve lehçelerini dahi tedris etmiştir. EdEbû'l kuttâb'ın-da dil,nahiv ve sarf kaideleri-konusunda verdiği bilgiler onun bu sahada ne kadar yetkili olduğunu göstermektedir.[528]

5- Şiir Sûlî'nin en çok ilgilendiği saha olmuştur. Din ve tarih bilgisinin yanında akıllara durgunluk veren geniş bilgisinin Şiir üzerinde olduğu görülür, Bu arada Sûlî bir çok şâirlerin divanlarını toplayıp tasnif etmiş,

Şiiri Abâ Bekr es-Sûlî'nin divanı bulunmamakla beraber medih, gazel, vasıf, hikmet gibi çeşitli Şiir dallarımda söylemiş olduğu çok sayıda beyitleri vardır.

Sûlî'nin seçkin şairlerin şiirlerini toplayıp tertip ettiği divânlardan bazıları şunlardır:

1-Dîvânu îbrâhîm b. Abbâs es-Sûlî[529]

2-Dîvânu Îbni'1-Mu tezz[530]

3- Dîvânu Îbni'r-Rumî[531]

4- Dîvânu Ebî Temmâm[532]

5- Dıvânu Ebî Nuvâs[533]

6- Dîvânu el-Buhturi[534]

Bunlar mevcut olanlar idi. Ahmet Savran[535] Sûlî'nin mevcut olan veya olmayan bütün divanları hakkında, ayrıca onun şiiri hakkında geniş bilgi vermektedir

Onun en önemli eseri Ahbâru'r-Râdî ve'1-Muttakî'dir. Bu eser J. Heyworth Dunne'nin tahkikiyle 1935' de Londra'da neşredilmiştir.

---

527 Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, III, 431
528 Edebü'l-Küttab, s.178,242
529 Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, III, 431
530 *GAS*, II, 570; *GAL*, I, 80
531 *GAS,* II, 587; *GAL,* I, 79
532 İbn Nedim, *Fihrist* , s. 168; İbn Hallikan, *Vefayât*, II, 17; *GAS*, I, 331; *GAL*, I, 84
533 İbn Nedim, *Fihrist*.s.168; *GAS,* II, 547; *GAL*, I, 76
534 *GAS*, II, 561; *GAL*, I, 79
535 Savran, Ahmet, *Abbâsi Tarihinde Sûlî'ler ve Ebû Bekir es-Sûlî*, Erzurum 1986, 130-133

II. 4. 18. Ebû Nasr Muhammed b. Tahran b. Uzluk el-Fârâbî (ö.H.338/M.950)

Tam adı Ebû Nasr Muhammed b. Turhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'dir[536] Tarihi kaynakların çoğunluğu onun Türk asıllı olduğu üzerine müttefiktir[537] Fârâbî dokuzuncu asrın ikinci yarısında Seyhun nehri doğusundaki Fârâb şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi, tarihçiler tarafından zikredilmemiştir. Fakat tarihi kaynaklardan aldığımız bilgilere göre, Fârâbî 80 yıl yaşamış ve (ö.H.338/M.950) yılında vefat etmiştir. Bu bilgiye istinaden onun (ö.H.256/M.870) yılını doğum tarihi olarak söyleyebiliriz[538]

Büyük babası bir Türk komutanı idi[539]. Mütevazı bir evde büyümüş, ilk ve orta tahsilini Fârâb şehrinde yapmış, daha sonra babasının tavsiyesiyle fıkıh tahsil etmek için Bağdat'a gitmiştir.[540] Daha sonra memleketine dönüp kadılık yapmıştır.[541] Tahsilini ilerletmek için tekrar Bağdat'a dönmüş, o sırada Bağdat'ta mantık okutan Beşr Metti adlı bir Süryani alim ile dost olmuş, ayrıca da başka alimlerden tabiat, matematik, astronomi ve tıp dersleri almıştır[542]

Fârâbî' nin Nesebi hakkında farklı görüşler vardır. Bu anlamda onun çeşitli nedenlerden dolayı Farisi ve Arap olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak son dönemlerde yapılan ciddi araştırmalar onun Türk olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bu anlamda bir çok delil vardır. Bunlardan ön önemlisi isminde bulunan "Tarhan Uzluğ" ifadesidir ki, bu ismin Türk ismi olduğunda hiç şüphe yoktur. (bkz. Aydın, İbrahim hakkı, Fârâbî'de Metafizik Düşünce , Bil Yayıncılık, İstanbul, (2000, s. 14-15).

Yine bunu doğrulayan daha başka deliller de vardır. Örneğin Fârâbî'nin doğum yeri olan "Vesıc" hakkında Makdîsi, "Vesic" hakkında şu bilgileri verir Vesic, güçlü bir komutanın idaresinde kalesi, camii ve çarşı pazarı olan küçük bir yerdir. Vesic kasabasının kalıntıları olduğu kabul edilebilen "Oksus" denen harabe Vesic hakkında

536 ez-Zehebî, *Siyeru A'lam,* XV, 417-418; İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb*, lV, 209.
537 İbnü'l-Esîr, V, 296; İbn Kesir, XII, 224.
538 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm,* XV, 417-418; İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb,* lV, 209-212; Kehhale, *Mucemü'l-Müellifin,* XI,194;İbn Kesir, XII, 224
539 ez-Zehebî, Siyeru A'lâm, XV, 417-418
540 Şemsettin Günaltay:"*Farabî'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri*"AÜDTCF Dergisi c.7, (Ankara, 1951),424.
541 Hilmî Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul, 1957, s. 136.
542 İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb,* lV, 212.

Ibn Havkal'ın rivayet ettiği gibi Sır Derya'nın batı kıyısında Otrar'ın on kilometre daha kuzeyinde kalır. Balçık surlarla çevrili düzgün olmayan bir altıgen ve kuzeydoğu köşesinde çıkıntılı bil kaleden oluşmaktaydı. Kalenin içinde Batı-Türk ve Karluk devri kalıntıları vardı. Çok köşeli şehirlerin Karluk-Oğuz devrinden kalma olduğu kuvvetle muhtemeldir. Buna göre Vesıc'in m, IX-X. yüzyılda imar edilen bir Türk beldesi olduğu belirtilir.[543]

Türkistan'ın Fârâb şehri (bugünkü Kazakistan sınırları içinde eski bir şehir olan Otrar) yakınlarındaki Vesiç'te yaklaşık (ö.H.258/M.871) yılında doğduğu sanılmaktadır. Öğrenimine küçük yaşta başlamış 9-10 yaşlarında iken Fârâb'a gitmiştir. Daha sonra Fârâbî öteden beri özlemini duyduğu o dönemin ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Bağdat'a gitmeye karar verdi. (ö.H.310/M.922)[544]

Fârâbî gençlik zamanında geceli, gündüzlü kitap okumakla, incelemekle ve kitapların istinsahı ile meşgul olmuştur[545] Fârâbî, Bağdat'ta artık kendisini tatmin edecek kudretli alim kalmadığını görünce, felsefedeki şöhreti hilafet sarayına kadar yayılan büyük Süryanî alim Yuhanna b. Haylan derslerine katılmak için Harran'a gitmiş ve orada felsefe dersleri almıştır[546]. Böylece Fârâbî zamanının bütün alimlerinden ders almıştır[547] Ana dili Türkçe'den başka Arapça, Farsça, Yunanca ve Süryanice dilini konuşuyordu. Bazı tarihçilere göre yetmiş dil konuşmaktaydı.

Fârâbî Bağdat'a gitmeden Felsefeden habersin değildi.. Aristo'nun kitaplarının tamamını okumuştu. Hatta Aristo'nun "Kitab Nefs'ini yüz kez okumuş ve kitabın kenarına, bunu kendi el yazısı ile yazmış. Yine Aristo'nun "Semai Tabia" kitabını da kırk kez okumuştur.[548]

Bağdat'ta bir Hıristiyan olan Ebû Bişr Matta b. Yunus'tan mantık dersleri aldı. Bu dönemde ders aldığı diğer bir hocası da, Harranlı Yuhanna b. Haylan'dır.[549] Fârâbî, Bağdat'ta ayrıca meşhur dil bilgini Ebu Bekr Muhammed İbnü's-Serrac (ö. H.316/M.928)'dan Nahiv dersleri almış, Fârâbî de Serrac'a Mantık dersi vermiştir.[550]

---

543 İbnü'l-Kıftî; *lhbaru'l-Ulema*, s. 277; İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'1-Enba*, II, 134; İbn Hallikan, *Vefayât*, IV, 219).
544 Abdurâzık, Mustafa, *Feylesofü'l-Arab ve Muallimu's-Sani*, Kahire, 1957, s.59
545 Ş.Günaltay, a.g.m.,c. VII, 425.
546 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 417-418
547 Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, .XI, 194
548 İbn Hallikan, *Vefayat*, IV, 239; İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba*, II, 14; Abdurâzık, Mustafa, *Feylesofu'l-Arab ve Muallimu's-Sani*, s. 60
549 İbnü'l-Kıftî, *İhbaru'l-Ulema*, s. 277-278. İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l- Enba*, II, 134.
550 Fikir ve insanlık Dünyasında Fârâbî, s.118

Fârâbî,[551] Samanî hükümdarı Nuh b. Saman tarafından Buhara'ya davet edilmiş ve Buhara'da bütün ilimleri kapsayan bir ansiklopedi yazmaya Samanî hükümdarı tarafından görevlendirilmiştir. Bu eser et-Talim es-Sanî adını taşımakta olup ilk Türk felsefe ansiklopedisi olmuştur. Fakat ne yazık ki Fârâbî'nin bu eseri Sâmânî sarayında çıkan bir yangın sonucunda mahvolmuştur. Bu eseri yazdıktan sonra, Fârâbî oradan tekrar ilim tahsil etmek amacıyla Bağdat'a dönmüştür[552] Fârâbî Bağdat'a döndüğü zaman artık tekamül etmiş bir alim olmuştur[553].

Fârâbî, Bağdat'ta uzun bir zaman kalmış ve eserlerinin çoğunu orada yazmış, daha sonra (ö.H.329/M.941 yılında Bağdat şehrinin siyasi durumu kötüleşmesi sonucu Bağdat'ı terk ederek Mısır'a gitmiştir.[554] Bağdat'ta ikamet ettiği yıllar hilafet merkezinin en karışık zamanlarıydı ve bu müddette Fârâbî birincisi Halife Mu'tezid, sonuncusu Halife Mütteki olmak üzere altı halife görmüştür[555]. Mısır'da Türk sultanı İhşid tarafından çok iyi bir şekilde karşılanarak beş yıl orada kalmıştır.[556] Mısır'da ikameti sırasında Bağdat'ta başladığı eserleri orada tamamlamış ve yeni eserler yazmıştır. Beş yıl Mısır'da kaldıktan sonra (ö.H.334/M.946) yılında Halep hakimi Seyfüddevle'nin daveti üzerine Halep'e gitmiştir[557]

Seyfüddevle, Fârâbî'yi çok iyi bir şekilde kabul etmiştir. Kaynaklara göre, Seyfüddevle'nin huzuruna çıkan Fârâbî Türk elbisesi giyinmiş, bu da oturanların dikkatini çekmiştir[558]

Seyfüddevle'nin ikramını kıskananlar onu imtihan etmek üzere sağdan soldan sorular sormaya başlamışlardır. Hedefleri emir huzurunda Fârâbî'yi aciz bırakmak gözden düşürmekti. Fakat Fârâbî çok güvenli ifadelerle onların bütün sorularını cevaplandırmıştır. Böylece Seyfüddevle'nin filozofa hayranlığı daha fazla artmıştır. Fârâbî'yi yanından ayırmak istemeyen Seyfüddevle, Fârâbî'ye yüksek maaş bağlamiş, fakat basit ve sade hayat tarzını değiştirmek istemeyen filozof, kendisine günde dört dirhem kadar bir paranın yettiğini söyleyerek fazlasını kabul etmemiştir[559]

551 ez-Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 417-418
552 H.Z.ÜIken, a.g.e., s. 137
553 İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb,*.lV, 212.
554 İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb,* lV, 212.
555 Ş. Günaltay, a.g.m,c.VII, 425.
556 Ş. Günaltay, a.g.m,c. VII, 425.
557 ez-Zehebî, *Siyeru A'lam*, XV,417-418
558 İbnü'l-İmad, *Şezâratü'z-Zeheb,* lV,212
559 Ş. Günaltay:a.g.m,c.VII,428

Seyfüddevle (ö.H.338/M.950) yılında Şam'a sefer ederken yanında Fârâbî'yi de götürmüştür[560] Nihayet Şam'da 80 yaşında yakalandığı hastalık yüzünden vefat etmiştir. Başta Seyfüddevle olmak üzere devletin bütün erkanı Babu's-Sağir mezarlığındaki merasiminde hazır bulunmuşlardır[561]

Fârâbî Müslümanların en büyük filozofu idi. İslâm felsefesinin temelini almıştır. Aristo'nun bir çok eserine şerh yazmıştır[562]

Yaşı ilerleyen Fârâbî tasavvuf ve musikiye yönelmiş , Bağdat'taki siyasi olaylardan rahatsız olduğu için oradan ayrılıp Şam Bölgesine gitmiştir.[563] Fârâbî müziğin sadece bir hayranı değildi. Kendisi de büyük bir sanatkardı. Bir çok musiki aletinin kullanmasını bilirken, kanun aletinin mucidi olarak tanınmıştır[564]. Musiki nazariyatı üzerine önemli eserler bırakmıştır[565]. Kimya, matematik ile ilgili eserler yazmıştır. Almanca ve Latince'ye tercüme edilmiş eserleri vardır.

Fârâbî hayat boyunca onlarca eser yazmıştır.[566] Uyûnu'l-Mesail, Risalet fi-Ma Yenbeği en Yukaddem Kable Taalum el-Felsefe, Risale fı-Maani el-Akıl, Fusul el-Hikem, Risale fi-cevab el-Mesail, Nüket Ebû Nasr el-Fârâbî Fima Yasihhu Vefa Yasihhu Min Ahkam el-Nucüm, Tahsil el-Saade, Faziletu'l-Umem, Talikat, Mufarakat, el-Medhel ile Sinaat el-Musika, el-Medhel ile İlm el-Mantık ve Tahsil el-Saâde, ve Ihsa el-Ulum gibi eserler Fârâbî tarafından yazılan eserlerden bir kısmıdır[567]

Fârâbî Bağdat'ta ve Mısır'da pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ancak bu öğrencilerin bir ikisinin dışında pek fazla bilgimiz yoktur. En ünlü öğrencisi Ebu Zekerîyya Yahya b. Adiyy (ö.H.364/M.974) dir.[568] Fârâbî'nin yaşadığı dönem itibariyle bizzat ders vermediği, ancak eserleri ile hocalık seviyesinde tesir ettiği, İbn Sina (Avicenna)'yı da öğrencileri arasında sayabiliriz. Nitekim ibn Sina, Aristo'nun "Maba'de't-Tabi'a isimli eserini 40 kez okuduğunu ve hiçbir şey anlamadığını, daha sonra Fârâbî'nin "A'raz ve maba'de't-tabı'a" sını okuyunca Aristo'nun bu kitabını ancak anladığını belirtir.[569]

---

560 H.Z.ÜIken:a.g.e.,s.137.
561 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 417-418
562 İbnü'l-Esîr,V,296.
563 Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, XI. 194. Galib, Mustafa, *el-Fârâbî*, s. 12
564 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XV, 417-418.
565 H.Z.ÜIken, a.g.e.,s.136.
566 H.Z.ÜIken, a.g.e., s. 124.
567 C.el-Haşim, a.g.e., s. 21.
568 İbnü'n-Nedim, *Fihrist,* s. 264; İbn Ebû Usaybia, *Uyunu'1-Enba*, II, 321-322; Fihrist, s. 264
569. İbn Halllikan, *Vefayât*, IV. 239, İbn Ebû Usaybia, *Uyunu'l-Enba*, II, 3-4; *Nazarîyyetü'I-Marifet inde'I-Fârâbî*, s. 84

Fârâbî, (ö.H.339/M.950)'de 80 yaşlarında iken Şam'da öldü. Fârâbı'nin kabrinin tam olarak nerede olduğu tespit edilememiştir.[570]

Fârâbî, Bağdat'a gittiğinde Türkçe, Farsça ve biraz da Arapça biliyordu. Bazı kaynaklarda 70 kadar dil bildiği ileri sürülür. Ancak bunun gerçeği yansıtmaktan çok, ona duyulan hayranlığın bir göstergesi olsa gerektir. Genelde Fârâbî'nin Türkçe, Farsça, Arapça ve biraz da yunanca bildiği kabul edilir.[571]

Fârâbî'ye ıkinci öğretmen anlamına gelen Muallimu's- Sani lakabı verilmiştir. Bu unvanın ona veriliş nedenlerinden biri. Samani hükümdarının ricasıyla ilk felsefe nsiklopedisi niteliğinde ve muallimu evvel olarak kabul edilen Aristo'nun eserlerine denk bir içerikte olan "et-Ta'limu's-Sani" isminde bir eser yazmasından dolayıdır.
Fârâbî'nin sosyolojik incelemesi olan el-Medinetü'l-Fâdıla adlı eseri, bütün kainatın ve kainat içindeki varlıkların ancak daimi bir mücadele ile var oldukları tezini işleyerek 5 asır sonra Hobbes ve Darwin'in ortaya atacakları teorilerin öncüsü olmuştur.

Aristo'nun Kitabü'1-Burhan'daki tespitleri anlaşılır hale getirdi ve mantık bilimine bazı katkılarda bulundu.[572]
Fârâbî'nin yetişmesine ve eserlerine yansıyan fikirlerine, kaynaklık eden üç önemli unsur vardır. Bunlar; Türk kültürü, Yunan felsefesi ve İslam dinidir. Bu üç düşünce ve kültürün izleri onun eserlerinde görülebilir. Fârâbî'nın "insan" hakkındaki görüşlerini incelediğimizde Türk kültür geleneği ile ilişkili olduğunu düşünmemek imkansızdır. Fârâbînin nefsin kuvvetleri hakkındaki tasnifî, Uygur Budist düşüncelerinin izlerini taşımaktadır.[573]

Uygur tabirleri "belgürtme, et-öz (belirtme, benlik) ile Fârâbî'nin "tahayyül kuvveti" ve Uygur Türkçesindeki ‘‘bîliglig. et-öz" (bilgili nefis) ile çok yakın benzerlik göstermekledir. Ayrıca Kudadgu Bilig ile Fârâbî'nin fikirleri arasındaki paralellik olduğu bir gerçektir (bkz. Kudatgu Bilig ve Fârâbî, s. 219-220; Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi filozofumuz. Türk kültüründen etkilenmiş ve onun izlerini fikirlerine taşımıştır.[574]

"Sen mi daha bilgilisin, Aristo mu?" diye soranlara, "Eğer Aristo'ya yetişseydim onun en seçkin talebelerinden olurdum" diyerek kendinden beklenen ölçülü davranışı göstermiştir. "Sürekli damlayan su taşı deler" özdeyişinden hareketle

570 İbn Halllikan, *Vefayât,* IV, 242; *Kamusu'l-A'lam*, V, 3323; Incruducrion to the History of Science, I, 628; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, III, 824
571 *Tarihu'l-Felsefe fi'l-İslam*, s.196;
572. *Tarihu Felsefe Fi'l-İslâm fi'l-Meşrık ve'l-Mağrib*, s. 15; *Why was al-Fârâbî Called the Second Teacher.',* Islamic Culture. s. 357-364).
573. *Türk Tefekkür Tarihi*, II, 172-330,
574 "Farabî", DİA,

başarının sırrını belli bir konu üzerinde yoğunlaşmada gören filozof (Risale fîmâ yenbağı, s. 63), belki de bu sebeple Aristo'ya ait Kitâbü'n-Nefs'in kenarına kesretten kinaye olarak, "Ben bu kitabı yüz defa okudum" diye yazmış, yine Aristo'nun es-Semâu't-tabîî adlı eseri için, "Ben bunu kırk defa okudum, yine de okumak ihtiyacını hissediyorum" demiştir.[575]

Mantık. Fârâbî en büyük başarısını mantık alanında göstermiştir. Filozof, kendisinden önceki şârih ve yorumcuların eserlerinden de faydalanarak Aristo'nun Organon adlı mantık külliyatı kapsamına giren her kitap üzerinde çalışmış; bunların şerh, tefsir veya muhtasarlarını hazırlamak suretiyle bu külliyatın incelenmedik ve açıklığa kavuşturulmadık hiçbir noktasını bırakmamıştır. Özellikle de Kindî ve diğer mantıkçıların görmezlikten gelerek çözümsüz bıraktıkları kıyas ve ispat teorisiyle ilgili problemleri üstün bir liyakatle çözüme kavuşturmuştur.[576]

II. 6.19. Ebû İbrahim İshak b. İbrahim el-Fârâbî (ö.H.350/M.961)

İshak b. İbrahim; Arap dili ve edebiyatının kendi devrindeki en büyük otoritelerinden biridir. Çok büyük bir dil ve lügat âlimidir.[577] Fârab'ta dünyaya gelmiş (894) ve bu sebepten dolayı "el-Fârâbî" unvanı ile anılmıştır. Farap ise; Seyhun nehrinin doğusunda, Balasagun şehrine yakın (Otrar bölgesi) bir Türk beldesidir.[578]

İshak b. İbrahim'in ilk gençlik yılları ve ilmî hayatı hakkında şimdilik elimizde fazla bir bilgi yoktur. Ne var ki o da, bu devirlerde sık, sık örneğini gördüğümüz Türk asıllı ilim adamları gibi, örf, adet, ananelerine bağlı, Öyle tahmin ediyoruz ki daha sonra o; bu devirlerde âdet olduğu üzere Buhara'ya gelmiş Arap dil ve Edebiyatında saygı değer, otorite bir Türk âlimi olmuştur. Zira o devirlerde "Buhara", es-Seâlîbi'den öğrendiğimize göre "ilmin Ka'besi ve bir çok şöhretli âlimlerin buluşma yeri idi.[579]

---

575 İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enba*, III, 227; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, I 56.

576 Arîb, *Sıla*, s. 61.
577 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udeba,* VI, 62,
578 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udeba,* VI, 62; Attar, A. Abdulğâfur, *Mukaddimetü's-Sıhah,* Kahire, 1956, s. 80.
579 es-Seâlîbi, *Yetimetü'd-Dehr*, s. 101.

İshak b. İbrahim ilk tahsil yıllarından itibaren Arap, dili ve Edebiyatına çok büyük bir ilgi göstermiş, onun sarf, nahiv ve hele hele i'rab gibi dil inceliklerini çözmek için olgunluk yaşlarında yurdunu yuvasını terk ederek kendini Arabistan çöllerine atmıştır. Şimdi o; tam bir "ilim gezgini" ve "Arap dili dilencisi" idi.önce Hicaz'a daha sonra Yemen'e gelmiş ve Zebîd şehrine yerleşmiştir. Zira o; Arap dilinin inceliklerini ve gerçek Arapça, klasik Arapça'yı, bu dilin asıl yurdundu, yani Yemen ehlinden öğrenmek istiyordu.[580] Ne var ki bu gün bile Farap ile Yemen arasındaki mesafeye bakanlar, bu Türk ilim adamının gerçek Arap dilini öğrenme tutkusunun onu ne hâle getirdiğini göreceklerdir. O, burada uzun süre kalmış, "şevahid" dediğimiz onbinlerce kelime ve bir o kadar da şiir, beyt, kaside, darb-ı mesel, kelâm-ı kibar toplamış ve ilmi dünyaları dolduran bir ilim adamı olmuştur.

İbrahim el-Fârâbî burada; özellikle Arap dili, şiir ve edebiyatta, bir kemâl devresine ulaştıktan sonra Türkistan'a dönmüş ve kendi özyurdu Fârâb'a gelmiştir. Bundan sonra bu Türk adamı, dolu, dolu bir ilim hayat yaşamıştır. O, bir taraftan Fârâb medreselerinde hocalık yaptığı gibi, diğer taraftan bir çok kimselere özel dersler vermiş ve bir çok Türk gencinin ilme giden yolda, yani Arap dili ve Edebiyatında önünü açmış ve bir çok şahsiyetli ilim adamı yetiştirmiştir.Ondan feyz alan ve en yetenekli öğrencilerinden birisi de öz yeğeni, aynı zamanda, leksikoğrafya ilminde kendi mesleğini büyük bir başarı ile devam ettirmiş olan İsmail b. Hammad el-Cevherî'dir.

el-Fârâbî, bu devirlerde yetişmiş, Türk asıllı en büyük Arap dili ve edebiyata otoritelerinden biridir. Fakat ilim dünyasındaki asıl büyük şöhretine "Divânü'l-Edeb" adındaki dev eseri ve ilk muazzam lügat kitabını yazdıktan sonra ulaşmış ve bu böyle zamanımıza kadar gelmiştir. Bu kitab, el-Hamevî'den öğrendiğimize göre;

"Kitab es-Sâlim, Kitab el-Mudaf, Kitab el-Misâl, Kitab Zevâtü's-Selâse, Kitab Zevâtü'l-Erba ve Kitab el-Hamze olmak üzere altı ana bölüme ayrılmıştır. Ayrıca her bölümde önce isimler, sonra fiiller ele alınmış ve çok tertipli düzenli bir lügat kitabı olmuştur.[581]

Artık bundan böyle Arapça kelimeler bir sarraf terazisi hassasiyeti[582] ile burada tartışılacak ve mana kalıplarına dökülecekti. Saygı değer Türk âlimi, kitabını tamamladıktan sonra onu; devrin geleneklerinin aksine, bir devlet ulusuna

580 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udeba*, VI, 62,
581 el-Hamevî, *Mucemü'l-Udeba*, VI, 63; ; Fârâbî, *Divânü'l-Edeb,* Fârâbî'nin bu eseri Ahmed Muhtar Ömer ve İbrahim Enis tarafından biri genel fihrist olmak üzere ve dört cilt hâlinde yayınlanmıştır.
582 Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s. 80; Fârâbî, *'Divânü'l-Edeb*, I, 72.

değil, kendi ifâdesinde de anlaşıldığı gibi; Fârab'ın. ünlü âlim ve mutasavvıflarından ve kendisinin çok büyük bir saygı duyduğu Ebü'l-Hasan Ahmed b. Mansur'a takdim etmiştir.[583]

Gerçekte kelimeleri alfabe sırasına ve son harflerini esas alarak üstün bir tertip ve son derece sağlam bir şekilde bir büyük lügat kitabı yazmak, tamamen onun buluşu idi. el-Fârâbî, bu konuda Türk'ün yaratıcı ilmî dehası ve aklî ihatasını göstermiş ve bu sahada o günlere kadar bir eşi ve benzeri olmayan bir büyük lügat hazırlamıştı A. Muhtar Leksikoğrafyada el-Cevherî ekolü olarak bilinen bu dil ve edebiyat ekolünün ilk kurucusunun el-Fârâbî olduğunu söylemiştir.[584]

İ. Enis bu büyük alimin lügat ilminde gösterdiği başarı için şunları söylemiştir. " Şüphesiz o, kelimelerin harf esasına göre tertip edilerek yazılmış ilk lügat kitabıdır. Fârâbî'den önce, hiçbir kimse bu metodu kullanmamıştır. O, lügat ilminde yeni bir çığır açmış ve daha sonra gelen leksikografya alimleri, asırlarca onun açtığı bu yolda yürümüşlerdir. Bu manadan o, Cevheri'ye de öncülük etmiştir.[585]

Devrin büyük dil ve lügat alimlerinden Ebû Said es-Seyrâfi, Muhammed b. İbrahim el-Fergânî, Hasan Ali b. Saad ez-Zâmini Fârâbî'nin eserini sadece bir lügat kitabı olarak değil kültür ve edebiyat olarak görmüşler, onu okumuşlar ve kendi elleriyle istinsah etmişlerdir.[586] İyi bir Arap dili ve edebiyatı otoritesi olan müellif, İ. Enis, büyük Türk bilgesi Fârâbî'nin bu eserini övgüler yağdırmıştır. bu eser için yazdığı geniş değerlendirmesinde Türk âlimleri tarafından Orta-Asya bozkırlarında inşa edilen bu ilim kültür ve Medeniyetin farkında bile olmamıştır. Hatta İ. Enis, bu Türk ilim adamının "Türklüğünü" göz ardı etmekle kalmamış, o kadar ki "Divanü'l-Edeb" gibi bir eserin, Fârab gibi bir Türk muhitinde yazılamayacağını iddia ederek şöyle demektedir:

"Fârâb'ta, hele hele bir Türk toplumunda böyle Arapça bir lügat kitabının yazılması, işte bu bana göre kesinlikle mümkün değildir. Zira böyle bir eseri yazmak isteyen bir kimsenin bir çok kaynak eserlere, ilim adamları ile görüşüp konuşmaya ve onların sağlam bilgilerine ihtiyaç vardır ki; bunların hiç biri Fârâb'ta yoktur. Bu bakımdan bu eser olsa, olsa Bağdat'ta yazılmıştır.[587]

583 Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, I, 39
584 Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, I, önsöz
585 Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, I, önsöz
586 Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Udeba*, VI, 65
587 Divanu'l-Edeb, I, .6

Bu bakımdan onun bu eserini Yemen'de yazdığını söyleyenlerde meselâ; A.A. Abdülgâfur gibi, çok gülünç bir hataya düşmüşlerdir.[588] Fârâb'da talebeler yetiştirmesi bu iddiaları geçersiz kılmaktadır.

Türk asıllı bu büyük ilim adamı, ilmi bakımdan dolu dolu bir hayat yaşamıştır. Onun bu külli çalışmasının yanı sıra "Kitab Beyânü'l-Î'rab" adında çok kıymetli bir kitabı daha vardır. Ayrıca o; İbn Kuteybe'nin "Edebü'l-Kâtib" adındaki kıymetli eserini şerh etmiş ve bu değerli eseri daha faydalı bir hale getirmiştir[589]. İshak b. İbrahim'in 350/M.961'li yıllarda Türk vatanı Fârâb'ta öldüğü tahmin edilmektedir.

II.6. 20. İmam Maturîdî (ö.H.384/M.994)

Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Maturîdî es-Semerkandi'dir.(ö.H.384/M.944)[590] Bir Türk ve İslâm şehri olan Semerkant'ın. Maturid kasabasında dünyaya gelmiş ve el-Maturidî" nispet adıyla anılmıştır. Temel İslâmi ilimleri; Buhara ve Semerkant medreselerinde tahsil etmiş

Maturîdî; her ne kadar Türk İslâm Medeniyeti burcunda bir Kelam ve Tevhid alimi olarak en zirvelerdeki şerefli yerini almış olsa da, o, tefsir ve hadis ilmine de vakıf buyük bir alimdi. el-Matüridi'nin Kelam ve Tevhid ilminde, ismini kıyamete kadar ayakta tutan "Kitâb et-Tevhid" dinde ve kendi sahasındaki tek eseri olduğu gibi, Tefsir ilminde de onun ismini ebedî kılan tek eseri ise "Tevhidu'l-Kuran" adındaki muhteşem tefsir kitabıdır. Ömer Nasuhi Bilmen onun bu eseri hakkında şunları söylemektedir.

Ebû Mansur Maturîdî büyük bir müffesirdir. Tevilat-ı Maturîdîyye unvanlı tefsiri muhteşem bir eserdir. Deniliyor ki tefsirler sayılacak olsa Tevilat birinciliğe haiz bulunur. Bunun ikincisi yoktur. Bu ilkinde buna müsavi bir kitap yoktur. Bu tefsir de ilmî Kelama ait meseleler Ehl-i Sünnet mezhebine tevcih, mutezilenin kavilleri cerh edilmiş

588 Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s. 80
589 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 63
590 el-Magribi, A A., *İmam" Ehli's-Sünnet ve'l-Cema'a, Ebu Mansur el-Maturidi*, Kahire, 1985. el-Gâli, B., Ebu Mansur, *el-Maturidi ve Hayatuhu ve Arahu'l-Akaidiyye*, Tunus, 1989. Yeprem, M. S., *İrade Hürriyeti ve İmamı Maturidi*, Ankara, 1978. Ateş, A. *"Maturidi",* İA. İstanbul, 1968, VII/2, 105-106 Özen, Ş.,"*Maturidi",* DİA, Ankara, 2003 XXVIII, 150.

bulunmaktadır. Ibareleri açık, metin, mütalaası pek müfid bir eserdir. Bu kitapta bütün ayatı Kuraniye değil, her sureden bir kısım ayet-i celilenin izahıyla iktifa edilmiştir.[591] el-Maturîdî; Tevilatu'l-Kuran adındaki bu çok kıymetli eserini hem tevil, hem de tefsir yöntemini kullanarak yazmış, başta Abdullah b. Abbas olmak üzere daha bir çok sahabeden nakiller yapmış ve bunun yanı sıra kendi istidlallerini kullanmış, böylece tefsir ilminde dirayet yönteminin ilk temel tefsirini meydana getirmiştir.[592] Topaloğlu; Tevilatu'l-Kuran hakkındaki bu kıymetli değerlendirmesine devam etmiş ve şöyle demiştir: Sistematik SÜnni Kelamın kurucusu olan Maturîdî; konuları ele alış ve işleyiş yöntemi, şüphesiz tefsirine de hakim olmuştur. Eserde; zahiri manalar yanında, Kuran'ın genel hedeflerini, toplumun dünya ve ahiret planındaki ihtiyacı ve mutluluğu, sosyolojik, kültürel ve ekonomik şartları göz önünde bulundurulacak yorum, sentez ve analizler yapmıştır. Bu bakımdan tefsir tarihinde, dirayet yönteminin kurucusu olan Maturîdî'nin[593] ifade, üslup ve konuları işleyiş bakımından Zemahşeri'yi etkilediğine muhakkak nazar ile bakılmalıdır.[594]

Bununla beraber "Te'vilatü'l-Kuran" 80 cüzden oluşan çok hacimli bir kitaptır. Bu kitap onun; genellikle "Tefsir" derslerinde, talebelerine verdigi takrirlerden meydana gelmiştir. Bu da Semerkant medreselerindeki ilim hayatı ve okutulan derslerin seviyesi ve hele hele öğrencilerin ilmi seviyesi hakkında bizlere apayrı ve çok çarpıcı fikirler vermektedir.

İmam Maturîdî'nin bu eseri başta Türkistan olmak üzere, Müslüman alimlerin çok büyük ilgisini çekmiş, özellikle tefsir ehlinin zevkle okuduğu bir kitap olmuştur. Onun bu kıymetli eseri daha sonraki asırlarda; Anadolu ve Türkistan arasında kurulan büyük kültür ve Medeniyet köprüsünden geçerek İstanbul'a ulaşmış ayrıca İslâmi kültür birliğimizin sağlanmasına da hizmet etmiştir.[595]

---

591 Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e., II, 201
592 Topaloğlu, B., *"Maturidi ve Tefsir İlmi"*, DİA, İstanbul, 2003, XXVIII, 157
593 Topaloğlu, B., *Ebu Mansur el-Maturidi Tevilatu'l Kuran Tercümeleri*, İstanbul, 2003, s.13
594 Topaloğlu, B., "*Maturidi ve Tefsir İlmi"*, DİA, XXVIII, 157;
595 Tefsir kitabının yazım nüshası Laleli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır ve 1916 varaktır. Maturidi, *Tevilatü'l-Kuran*, İstanbul, 2006; ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Kahire,1381, 205-208; İmamoğlu, M. R., *İmamı Ebu Mansur el-Maturidi ve Te'vilatü'l-Kurandaki Tefsir Metodu*, Ankara, 1991. Özdeş, Talip., *İmamı Matüridi'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul, 2003.

II.6.21. Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbî (ö.H.394/M.1004)

Tarihte Arap dili ve edebiyatı hakkında ilk modern ve mükemmel Arapça lügat kitabını yazmış olan Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbî'dir.

el-Cevherî aslen Türk müdür? Bu soruya modern Arap ve İran milli şuuru "hayır" demiş ve onu bütün gayretleri ile Türklük camiasının dışına çektikleri gibi Türklüğünü hatırlamak bile istememişlerdir. Nitekim onun "Tâcü'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye" adındaki büyük eserini yayına hazırlayan ve bu münasebetle "Mukaddimetü's Sıhah" adıyla çok geniş, müstakil bir kitab yazan A. Abdülgâfur Attar, bu Türk lügat âlimi ve eserini bütün gücüyle ve şovenizme varan ifadeleriyle Arabizme mâl etmeye çalışmıştır.[596]

Oysa onun; Türk olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Zira, başta el-Hamevî olmak üzere, İslâm tabakat âlimleri, onun Türk asıllı bir büyük âlim olduğunda âdeta ittifak etmişlerdir. Bunlardan meselâ el-Hamevî, bu büyük Türk âliminin hayatı hakkında çok geniş açıklamalarda bulunmuş ve aynen şöyle demiştir: "Onun aslı zaten Türk yurtlarından ve Fârab 'tan idi".[597]

el-Hamevî'nin bu ibaresi, onun "Türklüğünün" en büyük delili olmalıdır. Zira el-Hamevî bu kelimeyi yani; "Bilâd et-Türk" kelimesini o devirlerde âdet olduğu üzere, bir çok İslâm âlimi gibi "ırkı" anlamda kullanmıştır.[598] Değerli İslâm coğrafyacısı el-Kazvininde bu kelimeyi "ırkî" manada, Türklük anlamında kullandığı görülmektedir. Ne var ki O; Asâru'l-Bilâd adındaki büyük eserinde, İshak b. İbrahim ve Hammad el-Cevherî gibi "aslen" ve "neslen Türk" olan böylesine büyük dil ve lügat âlimlerine karşı şaşkınlığını ifâde etmekten de geri kalmamıştır.[599]

Diğer taraftan Fârab; bütün eski ve Orta Çağlar boyunca Türklüğün bir kalesi ve bir ilim, kültür merkezi olmuş ve bu sahada ünü dünyayı dolduran bir çok ilim ve fikir adamları yetişmiştir. Bu bakımdan başta Z.V. Togan[600] Mütercim Âsm Efendi[601] olmak üzere M.T. Bursalı[602] M.Ş. Günaltay[603] ve A. Saygılı[604], gibi daha bir çok Türk ilim adamlar onun Türk olduğunu belirtmişlerdir.

---

596 Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s.109
597 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 152.
598 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 152
599 Bursalı, a.g.e., s. 27
600 Togan, *Giriş,* s. 90.
601 Mütercim Âsım Efendi, Ulus Gazetesi, 28 Kânun, 1924.
602 Bursalı, a.g.e., s. 27.

O da; dayısı İshak b. İbrahim gibi, bir Türk şehri olan Fârab'ta dünyaya gelmiştir.[605] A. Sayılı, onun Türk lakabı ile dolaştığını söylemektedir.[606] İlk tahsil hayatına o devirlerde Fârab'ın çok ünlü medreselerinde başlamış ve Daha sonra dayısının telkinleri ile Arap dili ve edebiyatına yönelmiş, ondan bu ilmin esaslarını öğrenmiş, çok sıkı bir eğitim görmüştür. Nitekim el-Hamevî onun bu istisnaî durumunu takdir etmiş ve şöyle demiştir:

el-Cevherî; bu zamanın zekâ, kavrayış ve ilim bakımından en harikalarından birisi idi. O aslen Türk yurdundan, yani Fârab'tandır. O; Arap dili ve edebiyatı ve lügat ilminin en büyük İmamı idi. Onun hattı (el yazısı) herkese örnek olacak kadar güzeldi. Bununla beraber çok güzel yazı yazar ve konuşurdu. Bir yerde oturmaktansa ilim için sefere çıkar etrafı dolaşır ve çoğu halde gurbet elleri ona vatan olurdu.[607]

el-Cevherî; ilk yıllarından itibaren, Arap dili ve edebiyatına, lügat ilmine bir ilgi duymuş ve bu duygular onun kalbini ve gönlünü bir kor gibi yakıp tutuşturmuştur. Buna asıl sebep de dayısı, büyük dil ve lügat âlimi Ebû İshak İbrahim b. el-Fârâbî olmuştur.Zira bu büyük Türk âlimi ona; Arap dili ve Edebiyatı hakkında Fârâb'ta çok özel dersler vermiş, kendi yazdığı çok büyük bir lügat kitabı olan "Divanü'l-Edeb"ini ders kitabı olarak okutmuştu. Bundan da öte el-Cevherî, btı muazzam kitabı, kendi o güzel el yazısı ile tensih etmiştir.[608] Bunlar diğer taraftan, Fârâbî'nin bu güzel eserini bir kısım Arap yazarlarının iddia ettikleri gibi Yemen'de değil, Fârâb'ta yazdığının da en kuvvetli bir delili olmalıdır.

O, önce Irak'a gelmiş burada zamanın Ebû Ali el-Fârisi (ö.H.355/M.966) ve Ebû Said es-Seyrafî (ö.H.366/M.977) gibi büyük âlimlerden dil ve lügat dersleri almış ve öğrendikçe bu ilme karşı ilgi ve hırsı bir kere daha artmıştır.[609]

Bu Türk âlimi, Bağdat'ta daha fazla kalmamış, yeni sefere daha çıkmış, uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Hicaz'a gelmiştir. Çünkü o; gerçek fasih, bozulmamış Arapçayı ve onun mana zenginliklerini "Sihah" adındaki eserin başına

---

603 Günaltay, M.Ş., Zabıtlar, s. 305
604 *Uluslararası İbn Türk, Harezmî, Fârâbî, Beyrûni ve İbni Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1990, s. 9.
605 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 151
606 Sayılı, A., a.g., Bildiriler, s. 9.
607 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 151-152.
608 Divânü'l-Edeb, I, 6, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* VI, 64
609 Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s. 109

koyduğu bir kaç cümleden de anlaşıldığı gibi "gerçek Araplar ve bâdiye ehlinden yüz yüze gelerek" öğrenmek istiyordu.[610]

Bu cümleden olmak üzere; Hicaz'a gelmiş Rabîa ve Mudar yurtlarını dolaşmış ve "Şevâhid" dediğimiz, binlerce kelime, şiir, darb-ı mesela toplamış böylece Arap dili ve onun inceliklerini Araplardan çok daha iyi bilen mükemmel bir dil ve lügat âlimi olmuştur.[611]

Nisâbur medreselerinde Arap dili ve Edebiyatı derslerini okutmuş, yüzlerce öğrenci yetiştirmiş, diğer taraftan hummalı bir telif faaliyetine girişmiş ve kendisini hayırla yad ettirecek bir çok Arap dil ve edebiyatının zenginliği hakkında kıymetli eserler yazmıştır. Fakat onun ilim dünyasında ismini ölümsüzleştiren en büyük eseri, Arap dili ve edebiyatı, özellikle modern leksikoğrafyanın temel kitabı olarak kabul edilen "Tâcü'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye" adındaki, temel çalışmasıdır.

Bu bir benzetme ile Türk asıllı büyük Hadis âlimi İmam-ı Buhârî'nin "Sahih-i Buharisinde, Hz. Peygamberin Hadislerini toplama ve yazmadaki metodunu, bu büyük dil bilgini Türk bilgesi el-Cevherî, Arap dilinin kelimeleri ve onların manalarını tespit etmede kullanmış ve bu defa o da "Sıhahu'l-Luğa" adındaki lügat ilminde en makbul ve en güvenilir kitabı yazmıştı.

el-Cevherî bu kitabını; kelimelerin madde-i asliyesinin son harfi ve son harfi müşterek olanların, ikinci harfini esas almış ve bunları bildiğimiz Arap alfabesinin harflerine göre sıralamış, kelimelerin mana farkını bir bir izah etmiş, bunlara eski Arap şiiri, ata sözlerini delil, yani "Şahid" olarak göstermiş ve böylece çok güzel ve muhteşem, hacimli bir lügat kitabı ortaya çıkmıştır. el-Cevherî bu eseri ile, Arap dili, edebiyatı ve lügat ilmi tarihinde "Cevheri Ekolü" olarak bilinen bir ekolü de kurmuş oluyordu.[612]

"Ben bu kitabı en doğru ve en güvenilir kelimeleri seçerek yazdım. Allah onun hizmetteki yerini yüce, din ve dünya ilimlerinin anlaşılmasını ona bağlı kılsın. Bu lügatin tertip ve düzeni, kelimelerin seçimi ve mana zenginliğinin ifâdesinde onun önünü kesen, onu geçen başka bir kitap henüz yazılmamıştır.[613] El-Cevherî,

610 el-Cevherî, a.g.e., I, 33
611 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 153,
612 el-Cevherî'nin Ekolü hakkındaki geniş bilgi için bak. Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s. 101.
613 el-Cevherî, *Tâcü'l-Luğa ve Sıhahu'İ-Arabiyye*, I, 33.

Tâcü'l-Lüğasını tamamladıktan sonra onu; devrin büyük âlimlerinden Ebû Mansur Abdür-Rahîm el-Bîşekî'ye ithaf ve takdim etmiştir.[614]

Halbuki; bu devirlerde sıradan bir kitap yazanların bile bunu bir fırsat bilerek idâri ve askerî erkânın kapısını çaldıkları, onların teveccüh ve iltifatlarına mazhar olmak için yarıştıkları ve kitaplarını onlara takdim ederek çok büyük mükafatlar aldıkları göz önüne getirilirse bu, el-Cevherî'nin değerini bir kere daha artırmaktadır. Çünkü bu Türk âlimi, böylesine muazzam bir kitabı sâdece ve yalnız bu işin ehli bir ilim adamına takdim etmiş ve bunun dışında hiç bir maddî beklentisi de olmamıştır. Bu da onun, ilmi şahsiyeti ve ilmîni, bir ticaret metâı olarak kullanmadığını, son derece tok gözlü bir kimse olduğunu göstermektedir.

"Geliniz dilinizi bir Türkten, bir yabancıdan öğreniniz"[615]

Hamevî, es-Seâlîbî'nin bu muhteşem eserin bir nüshasını 100 Nisâbur dinarına satın aldığını söylemiştir.[616] Hamevî daha da ileri giderek Cevheri hakkında şu övgü dolu sözleri söylemekten geri kalmamıştır: Şu anda insanların elinde bulunan ve en güvenilen bir kitap olan Sıhah'a gelince bu, en güzel yazılmış, en iyi tertip edilmiş ve herkesin en fazla yararlandığı bir kitaptır.Onun bu eseri tertibindeki başarısı, ilmi şahsiyetinin ne kadar üstün olduğunu göstermektedir. Bu yüzden O; el-Cemhere'den daha güzel, Tehzibu'l-Luğa'dan daha tertipli ve Mu'cemü'l-Luğa'dan çok daha faydalı bir kitaptır.[617]

Bu kitabın bir benzeri de Türkler için yazılmış olan Mahmud el-Kaşgarî ve onun Türk dili, edebiyatı, Türk tarih ve kültürünün sonsuz bir hazinesi niteliğinde ve "Divânü Lügat et-Türk" adındaki eseridir. Bütün bunlar İslâm kültür ve Medeniyetinde çok ayrı bir yeri olan leksikoğrafya, lügat ilminin ilk öncülerinin de Türkler olduğunu ortaya koymaktadır.

el-Cevherî sâdece bir ilim adamı değildi. Türk'e has meziyetlerden olan ata binme ve silah kullanmada ayrı bir şöhrete sahipti.[618] duygu dolu çok hassas ve fakat iyi bir şâir idi. Arapça bir çok şiirler yazmış ve kendi iç dünyasını dile getirmeye çalışmıştır. Nitekim o, Nisâbur'da, kendini bir manada hapsettiği bu çileli günlerini, bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

---

614 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ* , VI, 63, Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s. 109.
615 Bursalı, a.g.e., s. 27
616 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI, 162
617 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ,* VI; 155
618 Mütercim Asım Efendi, a.g.m.,

Karanlık balığın karnında Hz. Yunus ne ise, Nisâbur'da karanlık bulutların kâbusu içinde ben de öyleyim.

Evimi ve gönlümü yağmur öncesi karanlıklar basmıştır. Ah! O karanlıklar, karanlıklar, karanlıklar.[619]

Türk ilim adamı, hayatının bundan sonraki kısımlarını Nisâbur'da geçirmiştir. Onun hayatının sonlarına doğru geçim sıkıntısına düştüğü ve el yazısı çok güzel olduğu için Mushaf yazarak geçimini temin ettiği anlaşılmaktadır. Zira onun kendi eliyle yazdığı bir Kuran-ı Kerim'in nüshası 100 dinara satılıyordu.

Mamafih el-Cevherî Türk asıllı bu büyük Arap dili ve edebiyatı otoritesinin, çok talihsiz bir sonu, kaderi vardır. Şöyleki; O; iki büyük kanatla kuşlar gibi havada uçabileceğine inanıyordu. Bunun için Nisabur camiinin yüksek bir minaresine çıkmış ve herkesi kendisini görmeğe çağırarak uçacağını söylemiştir.
Ne var ki kollarına taktığı iki kupu gibi kanatla uçmak için kendini havaya bıraktığında bir anda yere çakılıp kalmıştır. Bu onun hayatinin sonu idi. Ne yazık ki o; bundan sonra dünya Medeniyet tarihine ilk paraşütle atlayan kimse olarak geçecektir.[620]

Cevheri'nin es-Sıhah adındaki meşhur eserinin dışında Mukaddimetü'n fi'l-Aruz, ve Mukaddimetü'n fi'n-Nahv adında, yine Arap dili ve edebiyatı hakkında iki önemli eseri daha bulunmaktadır. [621]

II. 6.22. Emir Ebû Nasr bin Arak (ö.H.427/M.1036)

Arak sözcüğü türkçede'ki Erak'tan bozulduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Kaşgarlı Mahmud'a göre Arık zayıf ve nahif adam, Erk ise yürekli, bahadır ve hükmü geçen adam.el-Birunu bu zatın el-Macasti'ş-Şahi eseriyle diğer on iki kitabından bahsetmektedir. Ş. Günaltay İlam Tarihinin kaynakları.

619 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, VI; 162
620 Huart, C., a.g.e., s.175
621 Attar, *Mukaddimetü's-Sıhah,* s 110

Gerçekte Ali b. Arak, X. asırda Matematik ve Astronomi ilminin Türk asıllı en büyük ulularından biridir. İbn Cîlî et-Türkî'den sonra Matematik ilminde Müslüman Türk'ün aklî dehası ve yaratıcı gücünü temsil etmiştir.[622]

Z. V. Togan da bu gerçeği doğrulamış O; ve onun mensup olduğu Arak Oğulları ailesinin, Harezm'de riyaziye ve diğer (fen) bilimlerinde şöhret bulmuş bir Türk ailesi olduğunu söylemiştir.[623] Zira onun asıl adı olan "Arak" kelimesi bile bu konuda bizim için en büyük bir delil olmaktadır. Çünkü "Arak" kelimesi; Türkçe "erk" kelimesinden türemiştir. Erk ise; el-Kaşgarî'nin de bildirdiği gibi, yürekli, yiğit, hükmü geçen, bahadır ve nüfuzlu kimselere verilen bir isim ve bir sıfattır.[624] Diğer taraftan onun isminin başındaki "Emir-Hükümdar" unvanı da onun; son derece yüce ve şerefli bir hanedan ailesine mensup olduğunu göstermektedir. Onun Türklüğü, Matematik ve Astronomi ilmindeki üstün şahsiyetinden M.Ş. Günaltay şu şekilde bahsetmektedir.

H.IV/M.X. asırda İslâm kültürü başlıca üç önemli şahsiyet tarafından temsil ediliyordu. Bunların her üçü de Türk'tü. Bunlardan Ebû Nasr Fârâbî; Felsefe, Hikemiyat, Sosyoloji ve Mûsiki'de, Emir Nasr b. Arak; Matematik ve Astronomi'de ve Ebû Bekr es-Sûli ise; Edebiyat ve Tarih'te Türk'lük dehasının hayret verici gücünü gösteriyordu.[625]

Emir Arak; Matematik, Astronomi, Cebir, Tıp gibi Temel Fen Bilimleri'nin Harezm'de çok revaçta olduğu ve âdeta zirvelerde bulunduğu bir altın devirde, yani X. ve XI. asırda Harezm'de yaşamış ve çok ünlü Matematik âlimleri yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği bu ünlü Fen Bilimleri âlimlerinden biri de ünü cihanı dolduran ve sanki bir ilim şehri olan Türk asıllı büyük Matematik ve Cebir hocası Bîrûnî'dir.[626]

Gerçekte; Emir Arak'ın Bîrûnî ile alakaları, alışılmış "Hoca-Talebe" münasebetlerinin çok üstündedir. Zira Bîrûnî ona; bu ilmin babası gibi hürmet ve saygı göstermiş Emir Arak'ta onun bu ilimi öğrenmedeki hırsını her zaman takdir etmiş ve Matematik ilminde çok ayrı bir yeri olan "el-Macastı eş-Şâhî" adındaki en büyük eserini bu vefakâr öğrencisi yani Bîrûnî adına kaleme almıştır.[627] Emir Arak bu eserinde Kürevi Trigonometri'nin çözümünde "Şeklü'l-Kutta" yerine önce "Şeklü'l-Muğni"yi kullanma yoluna gitmiş ve bu konuda çok yeterli izahlarda bulunmuştur.

---

622 Günaltay, M. Ş., *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 61.
623 Togan, Giriş, s. 90.
624 Günaltay, M. Ş., a.g.e., (özel dipnot) s. 67.
625 Günaltay, M. Ş., *Kayseri Zabıtları,* s. 301.
626 Togan, *Giriş*, s. 54; Döğen, S. a.g.e., I. 133.
627 Göker, L., a.g.e., s. 260.

Emir Arak, birçok eserler kaleme almıştır. Nitekim Bîrûnî, (ö.H.426/M.1035)'li yıllarda yazmış olduğu "Risale el-Fihrist" adlı eserinde bu kişinin;Matematik, Trigonometri, Astronomi ve diğer konularda on iki eserinin olduğunu bildirmiş ve bir bir bunların isimlerini vermiştir. Şüphesiz onun bu kıymetli eserlerinin etkisi daha sonra uzun yıllar devam etmiştir.

Büyük Türk alimi Ali b. Arak; C. Saraç'a göre devrin en ünlü Matematikçilerinden idi. Ayrıca küresel üçgenlerde sinüslerin orantılıklarıyla ilgili teoremler üzerinde Ebû'1-Vefa el-Bozcanî gibi değerli araştırmalar yaptı. Ayrıca el-Macestî ve Menelaos'un "Küreviyat" adlı eserini şerh etti:[628] Nasîru'd-Din Tusî, "Şeklû'l-Kutla adındaki kitabında Ali b. Arak'ın bu eserini çok başarılı bir şerh olarak gördüğü gibi, Bîrûnî'de Risâletü'l-Fihrist adlı eserinde hocası Ali b.Arak'ın Astronomi'ye dair on iki kitabın adlarını belirmiştir ki bunların etkisi uzun yıllar sürmüştür.[629]

Gazneli Mahmud'un Harezm'e yönelmesi ve buraları kendi idaresi altına almasından Emir Arak'ın hayatında bir takım değişiklikleri olmuştur. Sultan Mahmud; geri dönerken ilim sahibi bu iki Türk âlimini yani Emir Arak'la, Bîrûnî'yi de yanına almış ve Türk-İslâm Medeniyeti'nin yeni ve parlak bir merkezi hâline getirdiği Gazne'ye getirmiştir. Hemen şunu ifade edelim ki, Gazne'nin bu gösterişli hayati Emir Arak'ı çok sıkmış, o her zaman Harezm'i, hasretiyle yanıp tutuşmuş ve Sultan'dan izin alarak tekrar öz yurduna dönmüştür. O bundan sonra, ömrünün kalan kısmını kendi vatanında geçirmiş ve 1036'lı yıllarda vefat etmiştir.[630]

II.6.23. Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sina (ö.H.428/M.1037)

Sadece Tıp İlmi, Eczacılık ve Hekimlikte değil, ayrıca; Matematik, Astronomi, Felsefe, Metafizik, Mantık, İslâm Ahlâkı, Tabîiyat, Tasavvuf, Din Felsefesi ve Musikî

628 Saraç, C., a.g.e., s. 57.
629 Günaltay, M. Ş., a.g.e., (özel dipnot), s. 67.
630 Daha fazla bilgi için bak.. Göker, L., a.g.e., s. 260. Döğen, S., *İslâm ve Matematik*, s. 97. Günaltay, M. Ş., a.g.e., (özel dipnot) s. 67.

gibi daha pek çok aklî ve naklî ilimlerde ismini duyurmuş olan Türk âlimlerinden birisi de Ebû Ali el-Huseyn b. Abdullah b. Ali b. Sina'dır. (ö.H.428/M.1037)[631]

İbn Sina'nın Türklüğünü ilk defa ve çok ciddi bir şekilde telaffuz edenlerin başında M.T.R.Bursalı gelmektedir.[632]Ne ilginçtir ki daha sonraları bu sese kulak veren birçok Türk tarihçileri, ilim ve bilim adamları çıkmış ve İbn Sina'nın milliyeti ve Türklüğü hakkında çok güzel inceleme ve araştırmada bulunmuştur. Bunlardan; ilk Diyanet İşleri Başkanlarımızdan M.Ş.Yaltkaya[633] ve A.H.Akseki[634] değerli Türk tarihçisi M.Ş.Günaltay,[635] İ.H.İzmirli,[636] N.Keklik,[637] A.Sayılı,[638] Arslan Terzioğlu,[639] Celâl Saraç[640] Emel Esin[641] N.Ayas[642] F.Kerim Gökay[643], K.Rifat[644] N.Ufuk[645] bizim burada isimlerini önemle kaydedeceğimiz kimselerdir. Bunlara yeni yeni daha birçok seçkin isimler ilâve etmemiz de mümkündür. İbn Sina'nın Türklüğünü savunanların arasında, yabancı ilim adamlarından Pasteur Rodat'ı da zikretmemiz gerekmektedir.[646] Onun Türklüğünü cesurca dile getiren S. Hunke ise aynen şöyle demiştir: "Türk İslâm hususiyet ve başarısını meydana getiren her şey, İbn Sina'nın kudretli doktor şahsiyetinde bulunur."[647] Ne ilginçtir ki onun Türklüğü; cesedinin 1952 yılında tamamlanan yeni anıt mezarına taşınması sırasında çekilen kafatası fotoğraflarıyla da

631 Bilgi için bak.. İbnü'l-Kıftî., *İhbâru'l-Ulema*, s. 268-278. İbn Ebû Usaybia., *Uyûnü'l-Enba*, s. 437-459. İbn Hallikan., *Vefeyat*, II. 157-162. Arberry, J. Avicenna: His Life and Times, London, 1952, s. 9-28. Ülken, H. Z., *"İbn Sina*", İA. V/II. 807-824. Alper, Ö. M., *"İbn Sina*", DİA. XX. 319-322.

632 Bursalı, a.g.e., s. 36.

633 Yaltkaya, M. Ş., *İbn Sina'nın İbn Usaybia'mn Tabakatındaki Hal Tercümesi, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul, 1937. s. 3-4

634 Akseki, A. H., *Ruhiyat Ma'ba'de't-Tabia, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul, 1937.

635 Günaltay, M. Ş., *"İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi",* Belleten, IV. sy. 13.1940. s. 1-37 a. mlf. Kayseri Zabıtları, s. 303-304.

636 İzmirli, İ. H., *Türk Kültürü'nün Arap Yanmadası'nda İzleri*, T. T. Kurumu Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 1030.

637 Keklik, N., *Türk İslâm Filozofu İbn Sina; Hayatı ve Eserleri, Felsefe Arşivi*, XXII, XXIII , İstanbul, 1981, s. 2-44:.

638 Sayılı, A., *Was Ibn Sına an Iranian or a Türk?* ISIS, XXXI, 1993, s. 8-24.

639 Terzioğlu, A., "*Yeni Araştırmalar Işığında Büyük Türk islâm Bilim Adamı İbn Sina (Avıcenna) ve Tababet,* İstanbul, 1988.

640 Saraç, C, *Bilim Tarihi*, Ankara, 1983, s. 51.

641 Esin, E., *İbn Sina Çevresindeki Türk Kültürü Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirimi*, Ankara, 1984.

642 Ayaş, N., *İbn Sina'nın Felsefi Sistemi Büyük Türk Filozofu İbn Sina*, İstanbul, 1937.

643 Gökay, F.K., "*Türk ve İslâm Ruh Kimliği Tarihinde İbn Sina"*, I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Kongresi, II. 194.

644 Rifat, K., *İbn Sina'nın Türkçe Bir Kıtası: Büyük Türk Filosofu İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul, 1937. s. 30

645 Rifat, K., *İbn Sina'nın Türkçe Bir Kıtası: Büyük Türk Filosofu İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Eserleri*, s. 45

646 Rodat, Posteur., "*Türkler'in Büyük ilim Adamı İbn Sina*", çev. C. Yazansay, Tarih ve Edebiyat Mecmuası, Ocak, 1982.

647 Döğen, Ş., a.g.e., II. 439.

ispat edilmiştir. Zira bu resimlerdeki ölçüler; onun İranlı ve İndo-Europeen ırktan değil, bunun tam aksine Turanı ırka mensup olduğunu göstermiştir.[648]

Eserleri Batı dillerine Latince yoluyla çevrilerek Avicenna diye şöhrete ulaşan İbni Sinâ, yanlış olarak bir süre Avrupa'da İranlı hekim ve filozof olarak tanınmıştır. Bunun da sebebi, eserlerini Türkçe yazmamış olmasındandır.Ne var ki İbn Sina'nın; Türklüğü hakkındaki bunca yayın ve araştırmalara rağmen, H. Z. Ülken[649] ve Ö. M. Alper[650] gibi kimseler, yazdıkları biyografik makalelerinde değil onun Türklüğünü dile getirmek buna ihtimâl bile vermemişlerdir.

İbn Sina Afşina'da dünyaya gelmiştir. (ö.H.369/M.980) O; önce çok sıkı ve sağlam dini bir eğitim görmüş ve Kuran-ı Kerimi on yaşlarında ezberleyerek "Hafız" olmuştur. Daha sonra devrin geleneklerine uyarak Buhara Medreseleri'ne intisap etmiş ve buralarda her biri ayrı, yüce bir âlim olan, büyük İslâm âlimlerinden aklî ve naklî ilimleri okumuş ilim yolunda çektiği, bu sıkıntı ve son derece buhranlı günlerini ve âdeta bir çile yumağı hâline gelmiş hayatını şöyle anlatmaktadır.

"Her hangi bir problem karşısında tereddüt ettiğimde her defada camiye gider ve Allah'a sığınır, çözüm bulmakta ve bu bilimlerdeki sırlara ulaşmakta bana yardımcı olması için dua ederdim. Çoğu zaman dualarım kabul olunurdu. Uyku bastıracak olsa bir bardak bir şeyler içerek açılıyor ve yeniden çalışmaya koyuluyordum. Uykuda bile zihnim okuduğum şeylerle meşgul oluyor ve ekseriya uyandığım zaman evvelce halledemediğim bazı şeyleri uyku sırasında rüyada halledilmiş olduğunu görüyor ve bunda Cenab-ı Hakk'a şükrediyordum.[651]

İbn Sina Tıp ilmindeki en büyük inkişaf ve başarısını, Sâmânî emirlerinden Nuh b. Mansur'la (ö.H.365-366/M.976-997) tanıştıktan sonra göstermiştir. Sâmânî Emiri'ni ecelin amansız pençesinden kurtaran ve onu başarılı bir şekilde tedavi eden bu genç Tıp Alimi ondan hiç bir şey istememiş sadece ve yalnız onun çok özel Saray Kütüphanesi'nden yararlanma imkânının verilmesini istemiştir. Bu kütüphane Samâni Emiri'nin özel gayretleri ile kurulmuş o çağlarda bir eşi ve benzeri belki de olmayan çok büyük bir kütüphane idi. İbni Sina iyi bir şans eseri bu Kütüphane'ye kapandı. Çoğu tek nüsha olan bütün kitapları yutarcasına okudu. Hiç bir kimsenin, hiç bir yerde bulamayacağı ilim ve bilgileri elde etti. Artık şimdi O; hem bir Tabip, hem bir Feylesof,

---

648 Kansu, Ş. A.," *İbn Sina'nın Başının Morfolojisi Üzerinde Bir Gözlem",* T.T.K. Bildirileri, Ankara, 1979.
649 Ülken, H.Z., *"İbn Sina",* İA. İstanbul, 1968, V/II. 807.
650 Alper, Ö.M., "*İbn Sina",* DİA, İstanbul, 1999, XX. 319.
651 İbn Hallikan, *Vefayât*, II. 158; Döğen, Ş., a.g.e., II, 438.

hem bir Fakîh, hem bir Müfessir ve Hadis bilgini, hem bir Mutasavvuf, hem bir Matematikçi, hem bir Astronom, hem bir Musikişinas, hem bir İlm-i Tevhid âlim ve bütün bunlardan sonra tam ve gerçek manada bir "Tıp Âlimi" idi. Bu bakımdan devrin Tıp otoriteleri onun; Tıp ilmindeki yüce mevkii ve şerefli yerini takdir ediyor ve şöyle diyorlardı; "Tıp yoktu, onu; Hipokrat yarattı. Ölmek üzere idi, onu; Galen yeniden canlandırdı, dağınıktı, onu; Râzî bir araya getirdi. Eksikti, onu; İbn Sina tamamladı.[652]

İbni Sina, aklî ve naklî ilimlerin her konusunda birçok kitaplar yazmıştır. Sadece Tıbbî konularda yazdığı kitaplar küçük büyük 50'ye yaklaşmaktadır. Fakat bu sahada en büyük eseri şüphesiz el-Kanun fi't-Tıp adındaki meşhur çok hacimli kitabıdır. Bu bir kitap değil âdeta muhteşem bir Tıp Ansiklopedisidir ve beş kitap, İbn Sina'nın bu eserinin I. Cildi, Büyük Hastalıklar ve Onların Tedavileri hakkındadır. II. ciltte Tıp'ta kullanılan bitkiler, III. cilde Özel Patoloji ve IV. cilde Ateşli hastalıklar, V. cilde 760 çeşit ilaç ve bunların nasıl yapıldığı ile alınmıştır.

el-Kanun fi't-Tıp, XII. yüzyılda Lâtinceye çevrilmiş ve bütün Avrupa Üniversite'lerinde Tıp konusunda ders kitabı olarak okutulmuştur. İbraniceye 1279 çevrildiği gibi, ilk defa hem de Roma'da 1593 yılında Arapça basıldı. Kendisinin en büyük hayranlarından biri aynı zamanda İlimler Tarihçisi olan G.Santon onun hakkındaki takdirlerini şu şekilde ifâde etmiştir. "Bütün çağ, ülke ve ırkların en üstün bilginlerinden biri ve en büyük İslâm bilginidir.[653]

Ne var ki İbn Sina; hayatı bin bir çeşit ıstırap, çile, işkence, siyasî düşmanlıklar, çekememelik ve birçok hastalıklar boğuşup duran bu büyük Türk Âlimi, bir ilim adamı için çok genç denilebilecek bir yaşta (57 yaşında) ölmüştür. (ö.H.428/M.1037) Çok güzel bir Türkçe, iyi bir Farsça ve mükemmel bir Arapça, hatta Yunancayı bildiği halde, eserlerini, ilim dili olan Arapça yazmıştır. Hadd-i zatında İbn Sina kitap yazmaya 20 yaşında başlamış ve 37 sene gibi çok kısa bir süre ve telif hayatında Tıp ilminin her konusunda küçük büyük 276 eser yazmıştır ki; bugün bu eserlerin böylesine kısa bir sürede değil yazılması, bir başkası tarafından istinsah edilmesi bile mümkün değildir. Bu takdir de onun her bir senede ortalama 6-7 kitap yazmış olması gerekmektedir. Diğer taraftan; başlı başına beş ciltlik muazzam bir eseri olan el-Kanun fi't-Tıp adındaki muhteşem kitabının yanı sıra İbn Sina'nın Tıp konusunda yazdığı daha birçok hacimli eserleri vardır. Bunlardan meselâ; "Levâhiku'l-İnsaf 22 cilt ve "K. el-Hasıl ve'l-

652 Cehâde, Abdü'l-Kerim., *"Tabib İbn Sina,"* Bildiriler, s. 352.
653 Döğen, Ş., a.g.e., II., 348.

Mahsul" adındaki eseri ise 20 ciltten oluşmaktadır ki, bu bir insan için hayretten öte dehşet verici bir durumdur.[654]

İbni Sina Tıp ilminin yanı sıra Rasathane ile de uğraşmıştır. İbni Sina'nın Astronomi ilminin gelişmesine çok büyük katkıda bulunacak bir Gözlemevinin kurulmasına öncülük ettiğini görmekteyiz. Bu, Şiî hükümdar Alâü'd-Devle adına, onun büyük maddi destekleri ile Hemedan'da kurulmuş olan büyük "Gözlem Evi"dir. (ö.H.416/M.1025)[655]

Gerçekte İbni Sina; Her ne kadar ilmi şöhretini bir hekim olarak dünyaya duyurmak suretiyle tamamlamış ise de o; aynı zamanda çok büyük bir Astronomi âlimi ve çok dakik bir gözlemci olarak bu ilmin tarihine geçmiştir. İşte daha sonraki asırlarda, Hemedan Rasathanesi olarak İlm-i Nücûm tarihine geçecek olan bu uzay bilim evinin direği ise; bu büyük Türk Astronomi âlimi yani İbni Sina idi. (369-428/M.980-1037) İbni Sina, Hemedan Rasathanesinde çok ilginç gözlemlerde bulunmuştur. Onun ölçü inceliğini sağlamak için mikrometreye benzer bir terkip kullanmış olması, bugün bile ilim adamlarının dikkatini çekmektedir. İbni Sina'nın Hemedan Rasathanesi''ndeki gözlemleri ve Astronomi ilmi ile ilgili araştırmaları tam sekiz yıl sürmüştür. O, bir defasında, hem de çıplak gözle Venüs'ün, Güneş önünden geçişini gözlemişti. (ö.H.423/M.1032) Halbuki aynı rasat yüzyıllar sonra 1639 da İngiliz Astronom bilgini Jeremich Horrook (ö.H.1026-1050/M.1617-1641) tarafından gözlenmiş ve onun adıyla anılmıştır.[656]

Gerçekte Tıp ve Hekimlik ilminde olduğu kadar, İbni Sina güneş ve ay'in bir yıldız örtmesine dayanarak (occulation) boylam bulunabileceği üzerinde durmuştur. Öyle ki onun koyduğu bu metot bugün bile geçerlidir. O; ölçümlerine devam etmiş ve Gürcan şehrinin enlem ve boylamlarını 3 derecelik bir farkla tespit etmiştir. Yine onun (ö.H.404/M.1014) lü yıllarda, iki yerin boyutları arasındaki farkın bulunmasında geliştirdiği metot, aradan belki beş asır geçtikten sonra astronom J.VVerner tarafından keşfedilmiş ve bu şeref ona verilmiştir.[657] Bütün bu araştırma ve gözlemler sonucu İbn Sina, Dünyanın kendi ekseni etrafında döndüğünü keşfetmiştir.[658]

---

654 Kâtib Çelebi., *Keşfü'z-Zunun*, II. s. 1311-1313; Ülken, H.Z., "*İbn Sina",* İA. V/II. 823. Döğen, Ş., a.g.e., II, 443.
655 Döğen, Ş., *İslam ve Astronomi*, s. 139.
656 Asimov. M. S., a.g.m.
657 Sadıkov, S. Abid., a.g.e., s. 44.
658 Kâhya, E., *İbni Sina Tebliğleri*, (Erciyes Ün.) Kayseri, 1984, s. 51-52.

II.6.24. el-Bîrûnî (ö.H.453/M.1061)

Yaşadığı Yüzyıla "Bîrûnî Asrı" dedirten birçok aklî ve naklî ilimlerle uğraşan Ebû Reyan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî', Türk-İslâm Medeniyeti'nin filizlendiği en büyük Medeniyet merkezlerinden biri olan Harezm ve onun çok şirin bir kasabası Kas da dünyaya gelmiştir. (ö.H.362/M.973) Onun asıl adının Ahmed olmasına rağmen Harezm'in dış kasabalarından birinde yani Kas'da doğduğu için "Taşralı" anlamında "el-Bîrûnî" denilmiş ve ilim dünyasında daha ziyade bu nispet adıyla anılmıştır.(ö.H.453/M.1061)[659]

Gerçekte Bîrûnî de Orta Asya'da ayağa kalkmış ve Orta-Asya Türk İslâm Medeniyeti'nin gelişme ve yücelmesine emeği geçmiş birçok Türk-İslâm âlimi gibi milli kimlik yönünden son derece şanssız ve bedbaht bir kimsedir. Arap[660] ve İran Milli Şuuru Onu; kendilerine mal etmek için kıyasıya bir kimlik yarışına girmişler ve bunda şüphesiz büyük ölçüde başarılı da olmuşlardır. Bu nedenle bütün doğu müslümanları, bizim dışımızda, Bîrûnî'ye sahip olmak için büyük çaba gösterirler. Genellikle Bîrûnî hakkında yazılmış yapıtlarda, aslen İranlı olduğu. Arapları sevmediği, koyu İran milliyetçisi olduğu yer alırsa da bazılarında Arap olduğu da iddia edilmektedir.Evet her ne kadar el-Bîrûnî'nin Türklüğü Arap, İran ve Türk milli şuur üçgeni içinde hala sıkışıp kalmış ve çok koyu bir münakaşa konusu ise de, onun Türk asıllı bir İslâm âlimi olmasının delileri daha büyüktür.

Zira Harezm; bütün Orta-Çağlar boyunca bir Türk ve İslâm şehri ve bu topraklarda kurulan Türk Devletleri'nin başkenti olduğu gibi, ayrıca göçebe Oğuzlar'm IX. asırlarda Müslüman olmaları ve sayıları yüz binleri aşan büyük kafileler hâlinde buralara gelip yerleşmeleri ve medeni bir hayata geçmeleri sebebiyle Harezm toprakları bu erken devirlerden itibaren tamamen bir Türk Yurdu hâline gelmiş ve Harezm Şehri, buralarda kurulan güçlü Türk Devletleri'nin başkenti olmuştur.[661]

Bîrûnî'de bu konu da İbn Sina gibi, diğer Türk-İslâm âlimleri'ne göre çok daha şanslı görülmektedir. Zira bu kültür kavgasının farkında olan birçok Türk ilim ve bilim

---

659 Geniş bilgi için bak.. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVIII, s. 180. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enba*, Beyrut, 1957, III. 29. Zeki, Salih., *Asâr-ı Bakiye*, İstanbul, 1911, I. 169-178. Baranî, S. Hasan., *Al-Bîrûnî His Life and Works*, Aligarh, 1927, Sayılı, A., "Bîrûnî", TTK. Belleten, 1949, XIII, sy. 49, s. 53-59. Gafurow, B., "*el-Bîrûnî Bin Yıl Önce Orta Asya'da Yaşayan Evrensel Bir Deha*", Görüş, Haziran, 1974. s. 4-9. Tümer, G., *"Birûni",* DİA, VI. s. 206-215. Togan, Z.V., "*Birûni*", İA. II. 635.

660 el-Hakim, Sahih., "*el-Bîrûnî el-Âlimü'l-Arabî el-lslâmî el-Halidi"*, Lisânü'l-Arabî, Bağdad, 1974, XI/I. 141-152. Hitti, P.K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II. 573.

661 bak.. Kitapçı, Z., *Azerbeycan Harzem ve Türk Oğuz Boylan Arasında İslâmiyet*, Konya, 2005, s. 133.

adamları yarım asrı geçen ilmi çalışma ve ciddi araştırmaları ile Bîrûnî'nin etnik kimliğini örten ve milli kimliğini gizli tutan siyah perdeleri yırtmışlar ve onun gerçek milliyetini ortaya koymuşlar ve Türk ilim irfan hayatına mal etmişlerdir. Onların bu ilmi çalışmalarına yabancı ilim adamları da katılmışlar ve el-Bîrûnî'nin milli kimliğinin Türk olduğunu söylemişlerdir. Bu bakımdan İbn Sina'da olduğu gibi el-Bîrûni'nin de etnik kimliği ve Türklüğü burada yeniden ve bütün yönleri ile tartışılmamış ve onun yerine; bu Türk âlimi'nin Türklüğünü ilk defa M.T.R.Bursalı tarafından dile getirilmiştir.[662] Günaltay bu konularda daha da ileri gitmiş, İbn Sina ve el-Bîrûnî'nin, temel Fen ve İslâmi ilimlerde Türk ikiz kardeşlerin, Türklüğünü çok samimi bir gönül coşkusu ile dile getirmiş ve şöyle demiştir;

"On birinci asırda böyle bir muhit içinde parıldayan iki Türk zekâsının; Harezm'li Bîrûnî ile, Buharalı İbn Sina'nın yüksek mesaileri meşsaiye felfesi" daha ilmi metotlarla, daha âhenkli bir sistem hâline getirilmiş, Tababet ilmi şeklini almış, Tabîiyyatın hakiki çehresini örten ilmi şüphe perdeleri de açılmıştır."[663]

Diğer taraftan; M.Ş.Yaltkaya başta el-Cahız'ın Fezâilü'l-Etrak'i olmak üzere birçok klasik Arapça eseri Türkçeye çeviren ve bu konularda çok ciddi araştırmalarda bulunan bu kişi, Bîrûnî'nin Kitab es-Saydele fi't-Tıp adındaki meşhur eserinin mukaddimesini Türkçe'ye çevirmiş ve bu vesile ile el-Bîrûnî'nin Türk olduğnu bütün yönleri ile açıklamıştır.[664] Bu arada devreye değerli Türk tarihçisi Z.V.Togan girmiş ve İA.'ne, el-Bîrûnî hakkında yazdığı çok geniş bir madde de onun Türklüğünün çok güzel bir şekilde alt yapısını hazırlamış ve Orta Çağlar'ın bu en büyük ilim adamını Türk Kültür ve Medeniyetine mal etmek istemiştir.[665]

A. Adnan Adıvar bu büyük Türk âlimi'nin "yaşadığı yüzyıla adını verecek kadar meşhur ve yalnız Türk-İslâm dünyasının değil O; aynı zamanda kendi devrinin de en büyük âlimlerinden biri olduğunu söylemiştir.[666] H.Z.Ülken ise; değerli Türk Felsefe üstadı Bîrûnî'den büyük bir Türk âlimi olarak bahsetmiştir.[667] Bîrûnî'ye armağan edilen bir eser de Aydın Sayılı, Bîrûnî'nin Türklüğünü ve ilim dünyasındaki müstesna yerini en güçlü delillerle ortaya koymuş ve bundan ayrı bir gurur duymuştur.[668]

662 Bursalı, a.g.e., s. 25
663 Günaltay, M. Ş., a.g.Tebliğ, T. T. K. Kayseri Zabıtları, s. 303.
664 Bîrûnî., *Kitabü's-Saydele fi't-Tıp*. Çev. M. Ş. Yaltkaya, İstanbul, 1937.
665 Togan, Z. V. *"Birûni",* lA. II. 644.
666 Adıvar, A. Adnan., *Tarih Boyunca ilim ve Dîn*, İstanbul, 1961.s. 639.
667 Ülken, H. Z., a.g.e., s. 88; Bîrûnî'ye Armağan, Ankara, 1974, s. 39
668 Bîrûnî'ye Armağan, T. T. K. Yayınlan, Ankara, 1974, s. 39

Bîrûnî'nin Türklüğünü en yüksek bir sesle dile getiren ve bu konuda çok ciddî araştırmalarda bulunan çok değeri Türk ilim adamlarından birisi de değerli Tıp Tarihi otoritesi (Diontoloji) S.Ünver'dir.[669] Ne ilginçtir ki daha sonraları M.Ş.Yaltkaya, S.Ünver ve Z.V.Togan'ın açtığı bu nurlu yoldan yürüyen birçok Türk ilim ve bilim adamı, Bîrûnî'nin milliyeti ve Türklüğü hakkında çok ciddi araştırma ve incelemelerde bulunmuşlar ve çok yüksek bir ses ile ilmi bir üslupla dile getirmişlerdir. Bunlardan mesela; A.Sayılı[670] A.Terzioğlu[671] G.Tümer[672]R.Dramur[673] C.Sarac[674] A.Gürkan[675] Bîrûnî'nin Türklüğünü hem de büyük bir heyecanla dile getirenler arasında L.Göker'de vardır. L.Göker bu konularda yayınlanmış birçok eserinde Bîrûnî'nin Türklüğünü dile getirmiş ve ondan övgü ile bahsetmiştir.[676]

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, Bîrûnî'nin Türk asıllı ve ilmi şöhreti dünyaları dolduran bir ilim adamı olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmaması gerekmektedir. Bununla beraber onun Türklüğü hususunda Batılı ve Doğulu birçok ilim adamları çok ciddi gayret örnekleri vermişlerdir. Bîrûnî'nin Tahdid Nihayat al-amakin ve Kitab al-saydam adlı yapıtının ön sözünde kendisinin Türk olduğu açıklığa kavuşmaktadır. Bu yapıtlarında, Bîrûnî Farsça'ya ve Farslığa karşı düşüncelerini, kendisine Arap dilinde küfredilmiş olmanın, Fars dilinde methedilmiş olmaktan daha tatlı geldiğini yazmaktadır. Kitab al-saydam adlı hekimlikle ilgili ön sözünde:"Ben ne Arabım ne de Acem, bu iki dili sonradan öğrendim. Eğer yapıtlarımı kendi dilimde yazacak olsaydım bunlar, saf Arap cinsi atlar sürüsü arasında zürafalar gibi garip bir şey olurdu" demektedir. Batılı ve Alman asıllı bir bilim adamı olan Mak Meyerhof, Bîrûnî'nin önemli eserlerinden biri olan "Kitab es-Saydene'nin girişini Berlin Tabiat İlimleri Enstitüsü adına Almanca'ya tercüme etmiş ve bu meyanda bu büyük ilim adamının Türklüğü hakkında açıklamalarda bulunmuştur.[677]

---

669 Ünver, S., *Türk Tabibi Ebû Reyhanı Bîrûnî ve Saydele Hakkında Meşhur Eseri*, Farmakolog, No, 5-6. İstanbul, 1934. a.mlf, *Birunlu Türk Hekimi Ebû Reyhan'ın Tıp Bitkileri*, (927-1048) Türk Tıp Tarihi Arşivi, Yıl: 1-3. İstanbul, 1935.
670 Sayılı, Aydın., "*Bilmin Tarihsel Gelişmesine Türk'lerin Katkılar*"ı, Bildiriler, Ankara, 1990. s. 9.
671 Arslan Terzioğlu., "*Gazneliler Devrinin Büyük Türk Âlimi el-Bîrûni"* (973-1051) Haseki Tıp Bülteni, XIII. İstanbul, 1974, s. 340-363.
672 Tümer, Günay., "*el-Bîrûnî",* DİA, VI. s. 206.
673 Dramur, Rengin., "*Ebû Reyhan Bîrûnî'nin Kitabü's-Saydele fi't Tıbbı'nda Bazı Droglarla Tedavi*", Bildiriler, s. 332-333.
674 Saraç, C., a.g.e., s. 54.
675 Gürkan, A., a.g.e., s. 239.
676 Göker, L., *Fen Bilimleri Tarihi*, s. 269; Göker, *Türk İslâm Astronomi Bilginleri*, s. 278.
677 Meyerhof, Max., *Das Vor Wort zur Drogenkun*, Berlin, 1932. s. 13.

Yine Batılı bilim adamlarından Carra de Caux da Bîrûnî'den bahsederken; Onun Türklüğünden bahsetmiş ve çok büyük bir zekâya sahip olduğunu söylemiştir.[678] Bîrûnî'nin Türklüğüne Baron V. Rosen İslâm Kültürünün, durgunluğa uğramış olan eski kültür ırklarına yeni kan ve ruh aşılayan yeni mücahitler vermesi ve eski medeni ırklara, göçebeler arasından kalkıp gelen yeni temiz unsurlar karıştırmasının neticesi olarak ortaya çıktığını söylemiş ve böylece onun en güzel bir şekilde Türklüğünü vurgulamıştır.[679]

Bîrûnî'nin Türk olduğunu ileri sürenler, daha birçok ciddi deliller yanı sıra onun ana dilinin Türkçe olduğunu ve Türkçeyi çok küçük yaşlarından itibaren bildiğini ve konuştuğunu beyan etmişlerdir ki bu çok önemli bir husutur. Zira Bîrûnî'nin yukarda da ifade edildiği gibi, henüz çok küçük yaşlarında iken Kaş'ta Harezm Türk Sarayı'na ilâç getiren ihtiyar bir Türkmen hekimi ile karşılaştığını bildirmesi[680] buraların genellikle Oğuz, Kıpçak ve Peçenek Türkleri ile meskun bölgeler olması, ayrıca onun Kıtay Han'ı elçilerine Türkçe sorular sorması, yine kendisine yağmur taşı getiren bir Türk'le Türkçe konuşmasının[681] sıradan bir olay olmadığı onun Türkçe'yi çok iyi bildiğini ve neticede onun Türk olduğunu göstermektedir. Fakat burada açıklanması gereken küçük bir husus daha vardır. Bîrûnî'nin eserleri bir bakıma Peçenek Türk Lehçesi'nin zengin lügat kaynağını teşkil ermektedir.

Onun Türklüğünü ileri sürenlerin ellerinde çok güçlü bir delil daha bulunmaktadır. O da; Bîrûnî'nin kitaplarının çoğu halde Türk Yurtlan ve çeşitli Türk Boyları hakkında çok güzel, çok ince ve teferruatlı bilgiler vermesi, Türklerin örf, âdet, ananeleri ve sosyal yaşayışları hakkında geniş açıklamalarda bulunması, Türk Hanları ve Hakanları ve onların emrinde olan mahalli Türk Beyleri'ne verilen resmi devlet unvanlarını zikretmesi ve bu konularda yine çok teferruatlı bilgiler vermesidir. İşte Bîrûnî'nin Türklüğünü savunanlar; bütün bunları ancak bir Türk'ün yazabileceğini böylece Bîrûnî'nin öz be öz bir Türk olduğunu beyan etmişlerdir ki, bunlar bizim de en ufak bir itiraz etmeden kabul edeceğimiz tarihi Türklük realiteleridir.

Diğer taraftan Bîrûnî'nin en önemli eserlerinden biri olan "el-Asâru'l-Bâkıye ani'l Ümemi'l-Haliye" adındaki kitabı, diğer özellikleri yanı sıra, Orta Asya Türklüğünün tarihi varlığı, onun kültürel değerleri hakkında o çağlarda Arapça yazılmış ve çok taze, birçok bilgileri ihtiva eden çok zengin bir kitaptır. Bîrûnî bu değerli

678 Gürkan, A., *İslâm Kültürünün Garbı Medenîleştirmesi*, s. 239.
679 Togan, *Giriş,* s. 96.
680 el-Bîrûnî, *el-Cemâhir*, s. 205-206.
681 el-Bîrûnî, *Tevhid*, s. 80; *el-Cemâhir*, s. 219.

eserinde Türklerin sosyal ve idarî yaşayışları, ayrıca Türk Hanları onların çeşitli şekillerde kullandıkları idarî unvanlar, Diğer taraftan Bîrûnî K. es-Saydene'nin ön sözünde; "Ben gerek Arapçayı ve gerekse Farsçayı ana dilimden sonra öğrendim, bunlann ikisi de benim ana dilim değildir" demiş ve ayrıca kendi ana dilinin ilmi eserler yazmaya müsait olmadığını söylemiştir ki O; bu ifadeleri ile şüphesiz Türkçeyi kasdetmektedir.[682] Oysa onun Peçenek Türk şivesi ve Harezm Türkçesi konuştuğu bugün Z.V.Togan'da dâhil daha birçok kimse tarafından kabul edilmektedir.[683]

Nitekim Bîrûnî, Kitab es-Saydane adındaki kıymetli eserinin ön sözünde; kendi ana dilinin, yani Türkçenin ilim dili olmayan bir lisan olduğunu, bununla kitap yazamadığını, Arapça ve Fars dillerinin ise kendisine yabancı olup onları sonradan öğrendiğini ve bu sebepten bu dilleri kullanmakta zorluk çektiğini, hatta Farsça'nın bile bir ilim dili olmayıp sadece eski "Kisrâlar" hakkında kıssalar söylemekten başka fazla bir işe yaramadığını söylemiş ve bu acı şikâyetlerini bugün bize kadar ulaştırmıştır.[684]
Zeki Velidi Togan'ın da geniş, geniş açıkladığı gibi, Türk illeri ve Türk etnografyasına çok geniş bir yer ayırmıştır. O; Horasan'da Mizduron Geçidi''nin doğusundaki yerlerin ahalisinin Türk'ler olduğunu Orta ve Aşağı Seyhun Havzaları'nın milattan önceki devirlerde bile Oğuzlar ve Eğer bu kitabın müellifinin en az bir iki kitabı Arapça veya İngilizce yayınlanmış olsaydı, onun durumu her hâl-ü kârda bugünkünden çok farklı olurdu. Peçenekler ile meskûn bulunduğunu, İran kavimlerinin oralara sonradan gelip yerleştiklerini anlatmıştır. Togan bunları yorumlarken şöyle demektedir; "Her halde Bîrûnî bunları Türk milli hisleri ile değil aynı zamanda kendi tetkiklerinin neticesi olarak kaydettiği kabul edilmek lazımdır.[685]

Kaynaklarda onun babasının erken yaşta öldüğü, annesinin ise şuradan buradan topladığı odunları satarak ailenin geçimini sağladığı bildirilmektedir.[686] Gerçekte Bîrûnî çok fakir bir aileye mensuptur. Ne var ki Bîrûnî'nin önüne çıkan bu dağ gibi engeller, onun böylesine zor ve patika yollardan geçerek Tıp ilmi ve Hekimliğin zirvelerine ulaşan o çileli yolculuğunu durduramamıştır. Buna sebepte onun daha ilk çocukluk yıllarından itibaren ilme düşkün, öğrenmeye hevesli ve her şeyin aslını esasını araştırmaya çok meraklı bir yaratılışa sahip olması idi.

682 el-Kanun el-Mesudi, III., 1419; el-Bîrûnî, *el-Cemahir*, s. 23; *Tahkik'u Mâli'l-Hind*, s. 367; *el-Asâru'l-Bakıye*, s. 52;
683 Renginer, Dramur., a.g.m. s. 331.
684 el-Bîrûnî, *Kitab es-Saydele*, s. 13.
685 Togan, *Giriş*, s. 92-93.
686 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVIII. 180.

Bu bağlamda O; çok küçük denilebilecek yaşta çok sıkı dini ve klasik bir medrese eğitimi görmüştür. Daha sonra kabına sığmayan bir zekâ, engin müşahede, her şeyin illetini bilme ve zengin bir tecrübe elde etme duyguları Onu; ister istemez Tıbbi ve Fen bilimlerini öğrenmeye yöneltmiştir. Ne var ki Bîrûnî bu konuda çok şanslı idi. Çünkü O; ilim hayatının bu ilk yıllarında Harezmşah'ların yani; sarayın himayesine girmiş ve Harezm Sarayı'nın Türkmen asıllı büyük Matematik âlimlerinden Ebû Nasr Mansur b. Ali b. Arak'ın rahle-i tedrisi'ne oturmuş, yine diğer ünlü bir Fen Bilimleri âlimi olan Abdü's-Samed b. Abdü's-Samed el-Hâkim ona teveccüh buyurmuş ve talebeliğine kabul etmiştir.[687]

Bîrûnî'yi çağdaşı diğer âlimlerden farklı kılan çok önemli bir özelliği daha vardır. O da bu büyük Türk Âlimi'nin, çağdaşlarından farklı olarak o devirlerin Doğu-Batı klasik ilim dillerini çok iyi öğrenmiş olmasıdır. Bîrûnî kendi ana dili Türkçenin yanı sıra, Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği gibi, eski Süryâni dilini, Yunancayı hatta Sanskıritçe ve İbrânîceyi öğrenmiş[688] ve bu sayede eski Yunan, Pars ve Hint Kültürü'ne nüfuz etmiş ve kendi nev-i şahsına münhasır dev bir ilim adamı olmuştur. Onun; Sosyal, Tıp ve fen Bilimleri hatta İlm-i Heyet ve Rasad'da da çok büyük bir ilim adamı olması ve her bir konuda başarılı birçok kitaplar yazmasının sebebi bu olsa gerektir.

Togan'ın da ifade ettiği gibi Bîrûnî tenkit, fikir cesareti ile temayüz etmiş ve daima dehasının aydınlığı içinde yeni yeni meseleler ortaya atmış ve keşifler yapmıştır.[689] Nitekim Gazne'de geçirdiği uzun yıllar boyunca yaptığı tabiat araştırmaları, Astronomi gözlemleri, Matematik çalışmaları yanı sıra, üst tabaka devlet adamlarıyla temas kurmuş ve ulaşamadığı ülkeler hakkındaki bilgi ve kültürel zenginliğini artırmak istemiştir. Bu cümleden olmak üzere O; Don-Volga Boylarındaki Türk Bulgar Hakanının 1024 yılında Gazneli Mahmud'a gönderdiği elçilik heyeti ile görüşmüş ve kuzey ülkeleri hakkındaki bilgilerini yenilemek istemiştir. Ne var ki kutup ülkelerinde güneşin günlerce batmadığını söyleyen bir heyet üyesi, Sultan Mahmud'un dini vecibeler anlamında öfkelenmesine sebep olunca, bu defa Bîrûnî araya girmiş ve Türk Sultanı'nı teskin etmiştir. Yine (ö.H.418/M.1027)'li yıllarda Gazne'ye gelen bir Uygur Türk elçilik erkânı ile görüşmüş ve uzak doğu ülkeleri hakkında köklü bilgiler edinmeye çalışmıştır.[690]

687 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVIII, 180
688 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, XVIII, 180
689 Dramur, R., a.g.m. ; Togan, Z. V., *"Birûni"* İA. II. 346
690 Togan, Z. V. *"Birûni"*, İA. II., 644.

Bîrûnî şüphesiz kendi devrinin en büyük Tıp, Astronomi, Matematik ve Felsefe âlimlerinden biridir. Bu bakımdan daha sonraki devirlerde gelen büyük ilim ve fikir adamları onun gözleri kamaştıran ilmi şahsiyetin yapı taşlarını belirlemede bir birleri ile yarış etmişler ve onu göklere çıkarmışlardır. Nitekim G. Saraton onun yaşadığı döneme; "Bîrûnî asrı" demiş ve onu; "bütün zamanların en büyük bilginlerinden biri" olarak görmüştür.[691] Diğer taraftan UNESCO, yirmi beş dilde yayınlanan Görüş Dergisi'nin Bîrûnî için hazırladığı özel sayısının kapağında bu büyük Türk dâhisini kendi çağımız insanlarına şöyle takdim etmiştir: "Bin yıl önce, Orta Asya'da yaşayan evrensel bir deha El-Bîrûnî: Astronom, Tarihçi, Botanist, Farmakolog, Jeolog, Ozan, Matematikçi, Coğrafyacı, Hümanist.[692]

Gerçekte Bîrûnî diğer Sosyal ilimlerle olduğu kadar Tıbbî ilimler hele, hele "Eczacılık" la ilgilenmiş, onu hayatî bir meslek ve hüner haline getirmiş ve bu sahanın kendi devlerinin en parlak yıldızlarından biri olmuştur. Birçok ilim adamları bu gün bile Onu; Ortaçağlar'ın Eczacılık ilminin yani, "Saydele"nin "Babası" olarak görmüşlerdir. Zira O; bu gün bile Tıp ve Eczacılığın en önemli meselelerinden biri ilâçlar ve onların yan etkilerini asırlarca önce dile getirmiş ve şöyle demiştir; "İlaçların her birinin haiz oldukları, özellikler bilinmeli ve ona göre hareket edilmelidir.[693]

Bîrûnî kendi çağdaş ve meslektaşlarına göre çok bereketli ve uzun bir ömür yaşamış ve her konuda çok kıymetli eserler vermiştir. O, Türkçe ve Farsça'yı çok ileri derecede bilmesine rağmen bütün eserlerini Arapça yazmıştır. Onun; Tababet ilmi, Eczacılık, Tarih, Coğrafya, Kozmoğrafya, Rasat vs. konularında yazdığı eserlerin sayısı bir rivayete göre 120'ye yaklaşmaktadır. Bu eserlerin aynı zamanda Orta-Asya Türk İslâm Medeniyeti'nin gelişmesine de çok büyük hizmetleri olmuştur. Bu eserlerin ancak otuza yakını bu günlere kadar gelebilmiştir. Bunların başında ise; "el-Asâru'l-Bâkıyye, Tahdidû'n-Nihayât el-Emâkine, el-Mu'cez fi't-Tıb, Tahkîk-i mâli'l-Hind, Kânun el-Mecâz fi't-Tıb, el-İrşad fi Ahkâm en-Nücûm ve Makâlidü'l Heyeh" gibi eserleri gelmektedir.[694]

---

691 Döğen, Ş., a.g.e., I. 190.
692 Boilat, Jacques., *Belhteki Dokuz Kubbeli Cami,* Unesco Görüş, Haziran, 1974. sy. 6. s. 43.
693 Döğen, Ş., a.g.e., I, 203.
694 Bilgi için bak.. Adıvar, A., *Bilim ve Din,* İstanbul, 1980. s. 81. Bîrûnî, *es-Saydele fi't-Tıb*, (Mukaddime) çev. Ş. Yaltkaya., İstanbul, 1937. Sayılı, A., *Doğumunun 1000. Yılında Bîrûnî*, Ankara, 1974. Taşköprüzâde, A., *Mevzûâtü'l-Ulûm*, çev. M. Kemaleddin, İstanbul, 1313, I. 403-414. Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi,* s. 52-54-176-179. Tümer, G., *Bîrûnîye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara, 1975.

SONUÇ

İkinci Abbâsî Asrı olan H.232-334/ M.847-945 yılları arası bütün tarihçilerin kabul ettiği gibi "Türk Nüfuzu Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bu döneme kadar artmakta olan Türk nüfuzu, bu dönemden itibaren artık kesin ve açık bir şekilde kendini göstermiş halifenin gücü yok olmaya başlamıştır.

Hemen belirtelim ki Türklerin İslamî Yakın Doğuda imparatorluk hizmetine alınmalarına Emevî döneminde başlanmışsa bu uygulama, Abbâsî halifeleri döneminde daha da artmıştır. Hele hele ilk Abbâsî halifelerinin hakimiyet yıllarında faaliyet sahaları artmış, Türkler gerek merkezde ve gerekse eyaletlerde önemli mevkilere tayin edilmişlerdir. Bu tayinlerde Abbâsîlerin hakimiyeti ele geçirmelerine Türklerin yakından iştirak etmiş olması da hususi bir rol oynamıştır. Var olan delillere göre Abbâsî halifesi Harun er-Reşid, Türkleri orduda ve kişisel korumada saray muhafızı olarak emri altında kullanmıştır. Türklerin orduda hizmet etmesi Me'mûn ve Mu'tasım döneminde zirveye ulaşmış ve bu ordu özellikle Mu'tasım'ın erken dönemlerinde yavaş yavaş meydan ordusu haline gelmiştir. Neticede büyük bir güç haline gelen Türk ordusu için Mu'tasım yeni bir şehir kurmuş ve hilafet merkezini de yaptırdığı bu kente, yânî Sâmerrâ şehrine aktarmıştır. Burada büyük bir Türk kitlesi oluşmuştur. Orta Asya'dan getirilen binlerce Türk, Bağdat'ta buluştukları için "Bağdâdî Türkler" veya Sâmerrâ'ya nispetle Sâmerrâ Türkleri denilen bu varlık, Yakın Doğu İslam dünyasında görülen ilk Orta Asya Türk varlığıdır.

Sâmerrâ'ya yerleştirilen üç grup Türk bulunmakta idi. Bu grupların en küçüğü Doğu Horasan'daki iyi durumda olan Türk aileleridir. Bu ailelerin sadece birkaçı Sâmerrâ ordusunda aktif rol üstlenmişlerdir. Bunlar daha çok ilimle uğraşmışlardır. İkinci grup ise Bağdatlı ailelerden alınmış Orta Asya kökenli bireylerdir. Sâmerrâ Türkleri arasındaki ilişkilerde aktif rol oynamış neredeyse tüm bireyler bu gruptadır. Üçüncü ve en büyük grup ise Orta Asya step sınırlarından alınıp doğrudan Mu'tasım'ın saray muhafızları olarak hizmet eden Türklerdir. Kaynaklar bu grubun Türk ordusunun büyük bir kısmını oluşturduklarını bildirmektedir.

Sâmerrâ Türk kumandanlarının halife üzerinde hatırı sayılır bir etki alanı olduğu hakkında elimizde iyi belgeler bulunmaktadır. Türkler hem etki sahibiydiler hem de kaybetmekten korktukları ve Abbâsî otoritesine rağmen genişletmeye çalıştıkları bir zenginliğe sahip olmuşlardı. Bağdâdî grubuna yüklenen askerî ve idarî sorumluluklar

onlara çeşitli kişi ve gruplarla ilişki kurma olanağı sağlamıştır. Bu sayede bu kişiler kendilerine hem askerî hem de sivil çevreler edinmişlerdir. Türkler bu kişilerden değerli ölçüde destek almışlar ve bu destek onlara imparatorluk içinde bir otorite ve güç sahibi olmalarını sağlamıştır. Türkler imparatorluk içinde beş ayrı gruptan doğrudan destek almışlardır: Kendi soydaşları, kendi elit yandaşları olan hem Türk hem de diğer kökenlerden saray erkânından ve idari makamlardaki yetkililer ve Türk ordusunun düşük rütbeli subaylarından aldığı desteklerle öne çıkan Türk liderler olmuşlardır ve büyük yetkiye kavuşmuşlardır. Bu yetkilerini kimseyle paylaşmak istemeyen Türk liderler, Türk askerî gücünü de arkalarına alarak siyasî hayatın her safhasına hükmetmişlerdir. Bu dönem içinde iktidara gelen tüm halifelerin seçiminde etkin rol oynamışlardır. Bir başka ifadeyle halifeler, Türkler sayesinde o makama gelebilmişlerdir. Halifeler, Türk komutanlar sayesinde iktidara gelmesine karşın, otoritelerini sağlamlaştırmak için enerjilerini, Türk komutanlarla uğraşmak üzere kullanmışlardır. Halifeler, diğer Türk komutanlar sayesinde bazı komutanların öldürülmesini gerçekleştirseler de, Türk komutanlardan kurtulmayı başaramamışlardır. Türk liderler de sözlerini dinlemeyen halifeleri azletmekte tereddüt etmemişler ve halifelerin bir kısmını öldürerek güçlerini göstermişlerdir. Halife Mu'tezz'e (ö.H.255/M.866) ne kadar iktidarda kalacaksın diye sorulunca, Türkler ne kadar isterse diyerek cevap vermesi bu dönem Türk hakimiyetini en iyi özetleyen söz olsa gerektir.

Sâmerrâ Türklerinin elinde kendi otoritelerini uygulamak için gereken her şey fazlasıyla verilmiştir, hem çok önemli yüksek pozisyonlarda görev yapmışlar hem de pek çok gelir kaynağına sahip olmuşlardır. Bu gelir kaynakları üç çeşitti. İlki Türklerin ya bizzat sahip oldukları ya da bakmakla görevlendirildikleri arazilerdir. İkinci gelir kaynağı ise bu kişilerin atandığı yönetici kademeleri ve idari makamlardır. Bu makamda bulunan Türk liderler, orada topladığı vergilerle, emri altında çalışan Türk askerlerin giderlerini karşılamışlardır. Ayrıca merkezde bağlı bulunduğu daha üst kademedeki liderine gelirlerin bir kısmını göndererek o liderin etrafındaki insanların da geçimi temin edilmiştir. Türk liderlerin üçüncü gelir kaynağı ise müsadere denilen başkasının malına el koyma şeklinde gerçekleşen bir sistem olmuştur. Bu sayede de liderler, kendi zenginliklerini artırmışlar ve emri altındaki Türk askerlere, iyi bir imkan sunmuşlardır.

"Bağdâdî Türkler"'in Türk liderleri günümüz araştırmacılarının sandığının aksine Abbâsî imparatorluğunun idari yapısında daha etkin rol oynamışlardır. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk bazen birden fazla makamı elinde bulundurmuş, hem sivil hem de askeri makamlarda çalışmışlardır.

Özetle Türk liderler sadece orduyu yöneten komutanlar olmakla kalmamış daha fazla yetki kullanmışlardır. Bir kere Türk komutanlar, halifeliğin her türlü koruma işlerini yürüten Hâciblik görevini, bu dönem zarfında ellerinde bulundurmuşlardır. Kendi otoritelerinin sağlanmasında katkıda bulunacak olan şurta (güvenlik) ve berid (haber servisi) gibi görevleri de kimseyle paylaşmamışlardır. Kısaca Türkler sade bir asker olmaktan çıkıp, idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişlerdir. İmparatorluğun merkezinde önemli merkezlere Türk komutanlar atanmışlardır. Bu dönem içinde üç merkez uzun süre bu Türk komutanlar tarafından idare edilmiştir. Bunlar Mısır, Suriye ve Azerbaycan bölgeleridir. Buraya atanan Türk komutanlar gittikleri bölgede otoritelerini sağlamlaştırdıktan sonra bölgenin haracını merkeze göndermeyip kendileri için harcamışlar ve hatta bir müddet sonra da buralarda bağımsız hareket etmişlerdir. Bu dönem zarfında Mısır'da iki, Azerbaycan'da bir tane olmak üzere üç tane bağımsız devlet yine Türkler tarafından kurulmuştur. Bunlar, Mısır'da kurulan Tolunoğulları, İhşidler, Azerbaycan'daki Sacoğulları'dır.

Askerî kadrolarda ve eyalet idarelerinde geniş ölçüde görev alan Türklerin, merkez teşkilatında fazla gözükmemeleri dikkat çekmektedir. Vezirlik ve katiplik gibi kadrolarda, iki aile müstesna, Türkler vazife almamışlardır. Bunlar, Hakan ve Sûlî aileleridir. Bu görevleri yerine getirebilmek için, adı geçen kadroların icap ettirdiği yetiştirme ve belirli hususları bilme lüzumu göz önüne alınınca, Türklerin merkez teşkilatına neden fazla nüfuz edemedikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemin son zamanlarında halifeler, iyice güçsüzleşince tüm yetki ve sorumluluklarını Emîrü'l-ümerâ olarak adlandırılan Türk liderlere devretmek zorunda kalmışlardır. Bu makamı da 15 yıl boyunca Muhammed b. Râik el-Hazarî, Beckem et-Türkî ve Tüzün gibi Türk komutanlar elinde bulundurmuşlardır.

Bu dönem zarfında siyasi otoriteyi elinde bulunduran Türklere karşı devletin içinde diğer etnik unsurlar tarafından isyanlar çıkarılmıştır. Bu isyanların sebeplerinden en önemlisi siyasi hakimiyet elde etme ve iktidarı ele geçirmektir. Dolayısıyla bu sebebi göz önünde bulundurduğumuzda bunun Türklere karşı ve onların elde ettikleri mevkileri elde etmek üzere yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu vesileyle Türkler uzun süre Azerbaycan ve Ermeniyye, Hicaz ve Yemame ile Mısır Bölgesindeki isyanlarla meşgul olmuşlardır. Bu arada bazı bölgelere sahip olmak üzere büyük kargaşalar çıkaran Zencî, Saffârî, Alevî ve Haricî, Karmatî gibi etnik unsurlarla uzun süre mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler birçok Türk komutanın ve askerinin ölümüne neden olmuştur. Bu mücadeleler, Türk gücünün kırılmasına etki etmiştir. Türklerin asıl gücünün kırılması ise bu dönemin son

zamanlarında, Emîrü'l-ümerâ'lık makamına ve Bağdat'a hakim olmak isteyen Arap kabilelerinden Hamdânî ve Berîdîlerle, Fars kabilelerinden olan Deylemî ve Büveyhîlerle yaptığı mücadeleler etkili olmuştur. Neticede bu mücadelen galip çıkan Büveyhîler, Türklerin elinden bu gücü alarak kendi dönemlerini başlatmıştır.

Türklerin döneminin sona ermesinin en büyük nedeni, Türk liderlerin birlik ve beraberlik içinde olamamaları olarak göze çarpmaktadır. Türk komutanlar arasındaki mücadelelerin ilk başlangıçta yok denecek kadar az olması, Türklerin gücünü zirveye taşımıştır. Bu dönemin sonlarına doğru Türk komutanların kendi aralarındaki mücadeleleri, öncelikle Mısır'daki Türk hakimiyetini sona erdirmiştir. En son olarak da Abbâsî hilafet merkezinde Emîrü'l-ümerâlar döneminde Türk komutanların kendi aralarındaki mücadelelerinin artması, ikinci Abbâsî döneminde yüzyıl devam eden Türk nüfuzunu ve Türk hakimiyetini sona erdirmiştir. Bu komutanlar arasında birliktelik sağlanmış olsaydı, Türkler enerjilerini kendi aralarında tüketmeyecekler ve cihan imparatorluğuna giden yolda Türkler emin adımlarla ilerleyeceklerdi. Selçuklulardan çok daha önce başlayan Türk hakimiyeti sona ermeyecekti.

Bu dönemde Türklerin varlığı yalnız askerî veya idarî alana mahsur kalmamıştır. Bu dönemde ilim ve kültür alanında da ünlü Türk şahsiyetler sivrilmiş ve bunların ilim ve kültür alanında büyük hizmetleri olmuştur. Bunlar İslam medeniyetinin gelişmesinde Araplar, Farslar ve diğer unsurlarla beraber en az onlar kadar katkıda bulunmuşlardır. İlk dönem İslam Tarihi eserlerinin Türklerin askeri ve siyasi yönlerine ağırlık vermeleri nedeniyle, bu Türklerin ilimle ilgilerinin olmadığı ve İslam Medeniyetine herhangi bir katkılarının olmadığı şeklinde yanlış yorumlara gidilmiştir. Halbuki, tezimizde tanıttığımız kişiler göstermektedir ki Türklerin ilimle yakından ilgileri bulunmaktadır. Elimizdeki sınırlı bilgilerle bir takım genellemeler ve kesin hükümler çıkarmak beklenmemelidir.

Ancak bu dönem zarfında gelişen İslam Medeniyeti, iki merkezden neşet etmiştir. Biri Basra diğeri Horasan ve Mâveâünnehir bölgesidir. Türklerin ilmî durumu da bu bölgelerle Türklerin ilişkisini ortaya koyarak anlaşılmaktadır. Emeviler döneminde Türklerin Basra bölgesine getirildiği bilinen bir hakikattir. Burada Mevâlî denilen ilim adamlarının çıkması ve aklî ilim hareketlerini başlatmaları bize bu kişilerin Türk olabilme ihtimallerini aklımıza getirmektedir.

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde VII. asrın sonlarından itibaren Türklerin yaşadığını ve burada Baykent, Buhara, Semerkant, Fârâb, Fergana, Taşkent, Kaşgar,

Harezm ve Uşrûsena gibi merkezlerde tâ ilk İslam fetihleri sırasında Müslüman Arapların Türklerle karşılaştıklarını kaynaklar ortaya koymaktadır. Türkler Araplar'ın Horasan ve Mâveruünnehir'i fethinden önce zaten bu bölgede yerleşik halde bulundukları ve Arap istilasından sonra da bu bölgede kaldıkları tespit edilmiştir. Bu durum, Müslüman Arapların Türklerle ilk karşılaştıkları dönemde, bu merkezleri bizzat yerinde görüp inceleyen İslâm coğrafyacılarınca da belirtilmiştir. Yine kaynaklar, fetihler esnasında bu merkezlerin başlarında Hakan, İhşid, Tarhûn veya Tarhanlarla mücadele ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu unvanlar, Türklerin başlarında bulunan kimselere verilen adlardır. Dünya tarihinde hiçbir millet başlarına ısmarlama bir lider getirmemiştir. O merkez içinde öne çıkan liderlerce yönetilmiştir. Bu bilgilerle buradaki merkezlerin tamamının Türk olduğuna hükmetmesek de, yönetim kademesini Türklerin yapmasından dolayı merkezdeki çoğunluğun Türklere ait olmasını tahmin etmemiz zor olmasa gerektir.

Bu merkezleri ilk İslam coğrafyacıları, birçok meslek ve sanayi ürünlerinin üretildiği, satıldığı büyük bir kültür ve medenî şehir olarak tasvir etmişlerdir. Yine kaynaklar, ilk İslam fetihleri esnasında bu merkezlerin fethedildiklerini ve bu esnada buralara İslamî motiflerin yerleştirildiklerini ve İslam merkezi yolunda ilerlediklerini bildirmektedirler. Bu bölgelerin medenî durumunu izah ettikten sonra imparatorluk içerisine katılan özellikle Horasan bölgesinden getirilen aydın Türk grubları içerisindeki Türklerin ilimle yakından ilgileri gözükmekte ve oluşan İslam Medeniyetine katkılarının olduğuna dair deliller bulunmaktadır.

Bunlardan ilk örnek verebileceğimiz cebir ilmi olacaktır. Cebir ilminin ilk öncüleri arasında Türk olarak ifade edilen Abdülhamîd İbn Vâsi İbn Türk ile Muhammed b. Musa el-Harezmî'nin olması bize Araplar tarafından daha önce bilinmeyen bu ilmin Türkler tarafından İslam Medeniyetine kazandırıldığını göstermektedir. Bu durum islamî ilimlerde de kendini göstermiş ve bu ilimlerin ilk tanınanları arasında Abdullah b. Mübarak et-Türkî, Ebû Bekir es-Sûlî, İmam Buharî gibi Türk ilim adamları ortaya çıkmıştır.

Türk-İslam topluluklarında müsbet ilim Fârâbî ile başlamıştır diyebiliriz. İhsaü'l-ulum adlı kitabı ile ilk defa ilimleri tasnif etmiştir. O ayrıca Euklides'in geometrisini de şerhetmiştir. Ayrıca felsefe ilminde "Muallim-i Sânî" unvanını alarak felesefenin İslâm dünyasındaki ilk temsilcisi olmuştur. Türk olma ihtimali oldukça yüksek olan İbni Sinâ gibi Tıp ilminde büyük bir dahî yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. Gazne Türk Sarayında

büyük bir itibar gören Sultan Mahmut'un Hint seferine katılan "Dünya Tarihinin Arkhimedes, Leonardo da Vinci ve Leibniz tipinde ilmi ve entelektüel dahilerden" kabul edilen ve muhtemelen Türk asıllı olan Harezmli Ebû Reyhan el-Birûnî çeşitli bilgi dallarında 110 kadar eser yazan Ortaçağ İslâm-Türk aleminin en dikkate değer simalarından olmuştur.

Netice olarak diyebiliriz ki, kendilerine has bir kültüre sahip olan Türkler, İslâma girerek İslam kültür ve medeniyetinin olgunlaşıp gelişmesinde bilfiil rol almış ve bu medeniyetin oluşmasına son derece önemli katkıda bulunmuşlardır. Bu gerçekler, gerek Türklerin İslâm adına milliyetlerini ikinci plana atmaları, gerekse bazı Arap müelliflerin Müslüman Türk ilim adamlarından söz ederken, mensup oldukları milletleri belirtmemeleri yüzünden yeterince ortaya konulamamıştır.

Bilim ve kültür konusunda şu sonuca ulaşmış bulunmaktayız: Türklerin ilme ilgilerinin ve yeteneklerinin olmadığına dair iddialar asılsızdır. Aksini iddia edecek birçok deliller bulunmaktadır. İlim yuvası olan Mâverâünnehir bölgesinin İran milletine ait olduğuna dair iddialar da gerçeği ortaya koymamaktadır. Bu bölgelerde Türklerin yaşadığı ve hatta çoğunluğu oluşturduğu, ilmî kaynaklarca izah edilmektedir. Elde edilen bu sonuçlar Şemsettin Günaltay'ın "Dün, ümitsiz ve perişan Türk'e, «Toplan, yürü, zafer ve istiklâl senindir» "diyen lâhûti ses, bugün de bize ve yarınki nesle «Mazini hatırla! Beşeriyete nurlar saçan medeniyeti yaratanlar senin atalarındır. Yürü, senin olan irfan iklimlerini tekrar zaptet!"sözünün doğruluğunu ispat etmekte ve dünyaya ilim hayatında Türklerin aydınlık bir geçmişinin olduğunu işaret etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

A'zami, M, Mustafa *"Buhari",* DİA. İstanbul, 1992, VI. 368-372.

Abdurâzık, Mustafa, *Feylesofü'l-Arab ve Muallimu's-Sani*, Kahire, 1957

Adıvar, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Dîn*, İstanbul, 1961.

……...: *"Harizmi*", İA. İstanbul, 1964, V/l. 258-262.

……...: A., *Bilim ve Din*, İstanbul, 1980.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslam,* I-III, Kahire, 1952

……:, *Zuhru'l-İslam,* Beyrut, 1969

Ahundova, Nerkiz, *"Abbasilerin Hilafetinde Türklerin Rolü Hakkında Bazı Kayıtlar"* Türk Kültürü, sayı: 36, İstanbul, 1998

Akın, Ö., Dosay, M., *Beş Büyük Cebir Bilgini,* İstanbul, 1994

Akseki, A. H., *Ruhiyat Ma'ba'de't-Tabia, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler,* İstanbul, 1937.

Alper, Ö. M., *"İbn Sina",* DİA. İstanbul, 1999, XX. s. 319-322.

Altındağ, Şinasi,*"Tolunlular",* İA. İstanbul,1974, XII/I. s. 437.

Arat, R., Rahmeti, *"Kaşgar",* İA, İstanbul, 1964; VI, 405-412

Arberry, J. *Avicenna:* His Life and Times, London, 1952,

Armağan, M., *İslâmî Bilim Tartışmaları,* İstanbul, 1990,

Asadov, Dr. Farda, "*VIII.- X. Yüzyıllarda Abbâsî Ordusundaki Türk Muhafızların Sayısı ve Onlar İçin Yapılan Harcamalar",* Çev: Mahmut , Yavaşî, Türkler, Ankara, 2002 , IV, 375-380.

Aslanaba, Oktay, *"Samerra,"* İA, İstanbul, 1966, X, 147.

Atar, A. Abdulğâfur**,** *Mukaddimetü's-Sıhah,* Kahire, 1956

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001,

Ateş , Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara, 1974

Ateş, Ahmet "*Kuşeyri*", İA, İstanbul, 1964, VI, 1035-1038;

……: *"Maturidi",* İA, İstanbul, 1964, VII. 405-106

Attar, A. Abdü'l-Gafur, *Mukaddimetü's-Sihah*, Kahire, 1956

Ayaş, N., *İbn Sina'nın Felsefi Sistemi Büyük Türk Filozofu İbn Sina*, İstanbul, 1937.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, MÜSBE., 1-400

Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232/750-847),* Ankara, 1997,

Ayyubî, "*Harezmî'nin Matematiği v e Coğrafyaya Katkısı*" Uluslararası İbn Türk, **Harezmî,** Fârâbî, Birûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, A. K.M. Yay. **Ankara,** 1990, s. 245-252

Azimli, Mehmet, "*Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu*" Türkler, Ankara, 2002, V, 365-374

Azzavi, Abbas, *"İbni Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri,"* (Çev. Şerafetttin Yaltkaya) Belleten, İstanbul, 1940, c. 14- s. 236-249

Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Arifin*, I-II, İstanbul, 1951-55

Bala, Mirza, "*Buhara"*, İA, İstanbul, 1970, II, 762;

Balgabek, Mirzayev, "İslâmiyetin Doğuşundan Emeviler Döneminin Sonuna Kadar Arap-Türk İlişkileri;" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1977.

Baranî, S. Hasan., *Al-Bıruni His Life and Works*, Aligarh, 1927,

Barthold,V.V. "*Maveraünnehir"*, İA. İstanbul, 1964, VII, 408.

…….: *"Saffârîler Tarihi Hakkında"* (trc. Mehmet Altan Köymen), Belleten, VII, sayı, 26, (Ankara 1943), s. 328-334.

…….: *"Fergana"*, İA, İstanbul, 1964, IV, 558

…….: *"Buhara"*, İA, İstanbul, 1970, II, 763;

…….: *"Afşin"*, İA, İstanbul, 1965, I, 147;

…….: *İslâm Medeniyeti Tarihi,* Köprülü Fuad neşri, Ankara, 1977

…….:. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ter. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981,

…….: *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927

…….: "*Taşkent"*, İA, İstanbul, 1974, XII/I, 558

…….: *"Farab",* İA, İstanbul, 1964, IV, 451

Bâşâ, Hasan, *Dirâsât fî Târîhi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1990,

Bayraktar, Mehmet, *İslâmda Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 1985,

Becker, C.H, *"el- Belâzurî*" İA. İstanbul, 1970, II, 467-468;

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892): *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübba'- Ömer Enis et-Tübba', Beyrut, 1987

.....: *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara,1987

Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medînî el-Belevî, (ö.340-951), *Sîretu Ahmed b. Tolun*, (tahkik: Muhammed Kürd Ali), Kahire, trs.

Bezzaz, Abdurrahman, *Islam and Arap Nationalism*, Londra, 1965

Bîrûnî, *Kitab es-Saydele fi't-Tıb*, (Mukaddime) çev. Ş. Yaltkaya., İstanbul, 1937.

Boswort, C.E., *"Nasr b. Sayyâr*", EI2, Leiden-New-York, 1993, VII, 1015-1016.

……: *"The Turks In The Islamıc Lands Up To The Mıd-11 th Century*"

Boulnois, L., *The Silk Road,* London, 1966, 26

Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000.

Brestschncider, E., *Medievel Researches*, London, 1967, II, 61

Brockelman, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay) Ankara, 1954,

……..:. "*İbn Kesir",* İA, İstanbul, 1968, V/II, 762.

……..: *"el- Mes'ûdî",* İA İstanbul, 1971, VIII, 145.

Bursalı, M.,T.,R., *"Türklerin Ulum ve Fununa Hizmetleri",* İstanbul, 1327

Caferoğlu, A., "*İran'la Turan'ın Paylaşılamayan Şirin'i*", Türkiyat M. Sy. VII, s.58,

Caferoğlu, Ahmet*, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968

Cahen, Claude, *İslâmiyet,* Çev. E. N. Erendor, İstanbul, 1990, 196

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/868): *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletler,* Türkçe Tercüme, Ramazan Şeşen, Ankara, 1967

……: *Kitab Ahlaku'l Muluk*. Tahkik: İbrahim ez-Zeyn ve Edib Arife ez-Zeyn, Beyrut, 1955

Carter., F., *Thelnuention of Printing and its Spread Westwards*, Newyork,1955

Cehşîyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö.331/942): *Kitabu'l-Vüzara ve'l- Küttab*, (nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhafîz Çelebi), Mısır,1980.

Çelebi, Ahmet, *Mevsua't-Tarihu'l-İslâmi ve Hadaratü'l-İslâmiyye*, Kahire, 1982,

Daniel Pipes, *Slave Soldiers And Islam The Genesis of A Military System*, New Haven and London, 1981

Dehlevi, Abdulaziz b. Şah Veliyullah, *Bustanü'l Muhaddisin*, Ankara, 1986,

Demircan, Adnan, *Arap Mevali İlişkileri*, İstanbul, 1996,

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul, 1996

……: "*Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı olan Abdullah İbnü'l-Mukaffa, Risaletü's-Sahabesi"* Dokuz Eylül Ün., İlâhiyat Fak., sayı: 21,2005, s.131-132.

……..: *Siyah Öfke*, Konya , 2005

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud (ö. 282/895) : *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk.Ömer Faruk et-Tabbâ', Beyrut, trs.

Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (ö. 966/1559) : *Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefis,* I-II, Beyrut, trz.

Dizer, Muammer, *"Ebû Ma'şer el-Belhi",* DİA. İstanbul, 1994, X, 182.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), I-XIV+Ek, İstanbul, 1986-1993

Donuk, Abdülkadir *'Esi Türk Devlet Teşkilatında "Tarhan" Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi"*, İstanbul' Üni., Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sa. 34, İstanbul 1984, s. 81-90.

…….:. *Eski Türk Devletlerinde Askeri Ünvanlar ve Terimler*, İstanbul, 1998,

Döğen, Ş., *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, I-II., İstanbul, 1985

Dramur, Rengin., "*Ebû Reyhan Bîrûnî'nin Kitabü's-Saydele fi't Tıbbı'nda Bazı Droglarla Tedavi"*, Bildiriler, s. 332-333.

Durant, W., *İslâm Medeniyeti*, çev. Ö., Bahaeddin, İstanbul, Ths.

Dûrî, Abdülaziz, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Beyrut, 1971.

Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillah (ö. 430/1038): *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatü'l-Asfiyâ,* ,I-X, Beyrut, 1984

Ebû Zehra, Muhammed., *Ahmed b. Hanbel*, Çev. O. Keskioğlu, Ankara,

Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer el-Yâkût el-Hamevî (ö. 732/1331): *Kitâbü Takvîmu'l-Buldân*, thk. J. T. Reınaud- W. Mac Guckın De Slane, Paris 1840. (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye külliyatının 13. cildi**)**

Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti*, (868-905), (Çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Aklın), İstanbul, 1997

Emir Seyid Ali, *Ruhu İslâm*, çev. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1341

Endelûsî, *Tabakatü'l-Ümem*, Beyrut, 1985.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1963.

Ergun, Hatice Küpra, *Abbâsî Başşehri Sâmerrâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerrâ Dönemi,* Konya, 2002, SÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ersoy, O., "Kağıt", DİA, İstanbul, 2001; XXIV, 163-166;

Esin, E., *" İbn Sina Çevresindeki Türk Kültürü,"* Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirimi, Ankara, 1984.

…….:. *"Tirmizi",* İA, İstanbul, 1974, XII, 388-89

……: *Türk Kültür Tarihinin İç Asyadaki Erken Safhaları*, Ankara, 1985

…….: *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyet'e Giriş*, İstanbul, 1978.

Fârâbî, *Divânü'l-Edeb*, Tah. A. Muhtar Umer ve İ. Enis, Kahire, 1974,

Faruk, Ömer, *Tabîatü'd-Daveti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1987, 18

Fayda, Mustafa, *"Hulefayı Raşidin,"* DİA, İstanbul, 1998, XVIII,

Fazlıoğlu, İhsan., *"Hârizmî",* DİA, İstanbul, 1997, XVI. 224-227.

Fazloğlu., İ., *"Habeş el-Hâsib",* DİA İstanbul, 1996, XIV, 367.

Firuzâbâdi, *Okyanus Tercümesi* , çev. A. Asım, İstanbul, 1305,

Frye, R. N., *A History of Buhara,* Cambridge, 1954

…….: '*The Turks in Khurasan and Transoxania at the Time of the Arap Conquest"* The Muslim World, Hartford, 1945, XXXV, 308-315

Gâli, B., *Ebu Mansur el-Maturidi ve Hayatuhu ve Arahu'l-Akaidiyye*, Tunus, 1989.

Georges, Marçaıs, "*Ribat",* İA, IX,734.

Gırnatî, Ebû Hâmid el-Gırnatî el-Endülûsî (ö.565/1169), *Tuhfetü'l-Elbâb*, th. Gabriel **Ferrand,** Frankfurt, 1994, (Fuat Sezgin Tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye Külliyatının 184. cildi),

Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Futûhatı*, ter. M. Hakkı İstanbul, 1929

Gibb, H. A.R,, *"Muhammed b. Abi'l-Sâc",* İA, İstanbul, 1971, VIII, 476-477

Goitein, S, .D, Dirasat fi't-Tarihi'l-İslami ve'n-Nüzümi'l-İslamiyye,

Goldziher, *"Ahmed b. Hanbel*", İA. İstanbul, 1965, I., 170-173.

Gordon, Matthew " *The Commondars of the Samarran Turkish Military. The Shaping of a Third/Ninth –Century Imperial Elite"* A Medieval Islamic City Peconsider Edidet by Chase F. Robinson.

Gordon, Matthew S., *The Breaking of A Thousand Swords A History of the Turkish Military of Samarra*, Newyork, 2003

Göker, L., *Türk İslâm Astronomi Bilginleri*, İstanbul, 1995.

Gökmen, F., *"Habeş el-Hâsib*", İA. İstanbul, 1965, I. 691.

Gözübenli, Beşri, *"Hakimü'ş Şehid*", DİA, İstanbul, 1992, VI, 195-196

Günaltay, M. Ş., *"İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi"*, Belleten, IV. sy. 13.1940. s. 1-37 a. mlf. Kayseri Zabıtları, s. 303-304.

……: " İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", Adlı Sunum, I. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih kurumu, Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 19,

……: "*İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?"* II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937; TTKY, İstanbul, 1943, s. 351;

……: "*Abbasoğulları İmparatorluğunun Yükselişinde Türklerin Rolü*", Belleten, sayı: 23-24, 1942, s. 177.

……: *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti,* Ankara trs.

……: *Mufassal Türk Tarihi,* I-V, İstanbul 1338-1340/1922-1924.

……: *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*-İstanbul,1991

…… : "*Selçuklular'in Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Durumu*",Belleten, sa 25, Ankara 1943, s.59-99.

Güzel, Fatih, *Abbasiler'de Emîrü'l-Ümerâlık Müessesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 2005

Hakim, Sahih., *el-Bîrûnî el-Âlimü'l-Arabî el-İslâmî el-Halidi*, Lisânü'l-Arabî, Bağdad, 1974,

Halife b. Hayyât, (ö. 240/854), *Tarihu'l-Halife*, (Tak. Ekrem Ziya el-Ömerî) Riyad, 1985

Halil, İ., *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması*, Çev. U. Dalar, İstanbul, 1985

Hamidullah, M. *"Serahsî*", İA, İstanbul, 1966, X, 502-507;

Hamit, Hüsnü, *Matematiğin Tarih ve tekamülüne Bir Bakış*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1955, sa. 329, s.12

Hartman, R. *"Belh",* İA, İstanbul, 1970, II, 485.

Hasan A. M.-Ahmed İ.Ş, *el-A'lemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire, th**z**

Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm, es-Siyasî ve'd-Dînî, ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî*, Kahire, 1964

……: *Siyasi, Dini , Kültürel- Sosyal İslâm Tarihi*, I-X, (çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş) İstanbul, 1996,

Hatîb el-Bağdâdî, Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (ö. 463/1070): *Târîhu Bağdâd Medînetü's-Selâm,* I-XIV, Kahire 1349/1931.

Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik el- ö. 521/1127): *Tekmiletü Târih-i Taberî,* (Tahkik Muhammed Ebu'1-Fadl İbrahim), Beyrut 1967, (Taberî Tarihi'nin XI. Cildinin içinde).

Hitti, P.K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul, 1989

……..: History of the Arabs, London, 1953, 134

Hizmetli, Sabri "Karmatiler", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 510,

Hodgson, Marshall G. S. , *İslâmın Serüveni*, I- III, (Çev. Komisyon) İstanbul, 1995

Hudari Bek, Muhammed, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, Beyrut, 1986,

……..: *Muhâdarât Târihu'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Dımaşk, 1982.

Hudûdü'l-A'lem, İngilizce'ye çev. ve geniş açıklamalarla yay. V. Minorsky, Londra 1937,

Hüseynî, Nâdiye, *el-İtticâhati's-Siyasiyye ve'l-Hazariyye fi Hilafeti'l-Mütevekkil*, Cidde, 1983,

Hyrup Jens, *" İbn Türk ve Harezmi'nin Temelindeki Cebirsel Gelenekler*", Çev. Melek Dosay, Uluslarası İbn-i Türk, Harezmi, Farabî, Beyrûnî ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, A.K.M. Yay. Ankara, 1990, s. 279-302

Işıltan, F., *"Taberî",* İA, İstanbul 1975, XI, 594-598.

Işş, Yusuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dımaşk, 1982

İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, (ö. 314/926), *Kitabu 'l-Fütûh*, 1-IV, Beyrut 1986.

İbn Abdirabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en- Endelûsî (ö.328/939): *el-Ikdu'l-Ferid,* I-IV. Kahire, 1962,

İ**bn Asâkîr,** Ebû'l-Kâsım Şikâtüdddin Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah (ö. 571/1175) *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Ğarâme el-Ömerî, I-LXX, Beyrut 1995-1988.

İbn Batuta, *er-Rihletü İbn Batuta*, Beyrut, trs

İbn Ebi Useybia, Muvaffakuddin Ebü'l-Abbas, Ahmed b. Kasım b. Hanife (ö.669/ 1270), Uyunü'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba*,* Kahire, 1326.

İbn Fazlan, *Seyahatname,* Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995,

İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö.852/1448): *Tebsîru'l-Müntebeh bi Tahrîri'l-Müştebeh*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1-IV,Beyrut 1967

……..: *Lisânü'l-Mizân*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî ve arkadaşları, 1-X, Beyrut 1995.

……..: *Tehzîbu't-Tehzîb,* I-Vl, Beyrut,1963.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406): *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede've'l-Haber,* I-VII, Beyrut 1971,

……..: *Mukaddime,* Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. , I-III, İstanbul, 1991

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 682/1282): *Vefayâtu'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z-Zaman,* I-VIII, Beyrut, trs.

İbn Hanbel, *el-İlel ve Marifetü'r-Ricâl*, Thk. T. Koçyiğit, Ankara, 1963, II, s. 207**.**

İbn Hassul, *Kitabü Tafdili'l-Etrak ala Sâiri'l-Ecnad* (ter. Şerafettin Yaltkaya)

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b Havkal, (ö. 367/977): *Kitâb Sûretü'l-Arz*, (Tahkik J.H. Kramers), Leiden, 1938.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endülûsî (ö. 456/1063) : *Resâilu İbn Hazm* el-Endelûsî, thk. İhsan Abbas, 1-IV, Beyrut 1987.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, (ö. 299/912): *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Tahkik, M. J. De Goeje), Leiden, 1889.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, (ö.774/1372): *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XII, Beyrut, 1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, (ö.276/889): *el-Maârif,* Thk. Servet Ukkâşe, Beyrut, 1987

İbn Mace; *Süneni İbn Mace*, thk. M. F. Abdülbâkî, İstanbul, 1992,

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullâh b. Ali (ö. 475/1082) : *el-İkmâl fi Raf'i'l-İrtiyâb ani'I-Mu'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâ've'l-Künâ ve'l-Ensâb,* thk.Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî, I-V1I, Beyrut 1972.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrem, *Muhtasar Tarihu Dımaşk*, I-XXIV, Dımaşk, 1984, VI, 87.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (ö.421/1030): *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*, I-II, Mısır, 1914 ayrıca (nşr. Leone Caetani), V, Leiden 1913.

İbn Müyesser, Tacuddin Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb, *el-Müntekâ min Ahbâri Mısır,* (tahkik, Eymen Fuad Seyyid), Kahire, 1981, s. 176.

İbn Sad, *Tabakat*, I-IX, Beyrut, Tarh.

İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, (ö.874/1469): *en- Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire, 1963.

İbn Vâdirân , Hüseyin b. Muhammed, *Tarihu'l-Abbâsîyyun ed-Devletü'r-Reşid li beni'l Abbas ve Benih,* thk. Müncî el-Kâ'bî, Beyrut 1933,

İbnü'l-Adim, Kemaleddin Ömer (ö.660/1262) *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*,(nşr. Halil el-Mansur), Beyrut,Trs.

İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201): *el-Muntazam fi tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk*, (Neşr. Muhammed–M. Abdülkadir Ata) I-XVIII, Beyrut, 1992

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezeri (ö. 630/1232): *el-Kamil fi't-Târih*, I-XIII, Beyrut, 1965.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, (ö. 300/912), *Kitâbü'l-Buldân*, (thk. Yusuf el-Hâvî), Beyrut, 1996.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferac, (ö. 685/1286) *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Beyrut, trz.

İbnü'l-İmad , Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1679) *Şezâratü'z-Zeheb fi ahbâri menzeheb* (nşr. Abdülkadir el-Arnaût-Mahmut el-Arnaût) I-X, Dımaşk, 1986,

İbnü'l-Kıftî, Cemaluddin Ali b. Yusuf, (ö. 646/1248) *Ihbâru'l-Ulema bi Ahbâri'l-Hukema*, Leibzing, 1320

İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. (ö. 387/997) : *Fihristü'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ramzan, Beyrut, 1994.

İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (ö.709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966.

İbnü'd-Devâdâri, Ebû Bekr b. Abdillâh b.Aybek (736/1335) *Kenzü'd-Dürer ve Câmıı'l-Ğurer*, thk. Salahaddin el-Müneccid, I-1X, Beyrut-Kahire, 1960-1992.

İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. el-Verdî, (ö. 749/1348) : *Tetimmetü Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer* (Târîhu İbnü'l-Verdî) thk. Ahmed Rıfat el- Bederâvî, 1-II, Beyrut 1970.

İdrîsî, Şerif Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hasanî, (ö. 562/1166): *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk*, nşr. Fuat Sezgin ve arkadaşları, Frankfurt 1992. (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye külliyatının 1. cildi)

İmamoğlu, M. R., *İmamı Ebu Mansur el-Maturidi ve Te'vilatü'l-Kurandaki Tefsir Metodu,* Ankara, 1991.

İpek, Ali , *İlk İslâmi Dönemde Azerbaycan*, (632-750), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s.50.

İsfahânî, Ebu'l-Ferac Ali b. Hüseyin b. Muhammed el Kuraşî (ö.356/967): *Kitâbü'l-Eğânî,* (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XXIV, Beyrut,1963.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Fârisî, (ö. 340/951), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961

İzgi, Özkan *"Orta Asya'nın Türkleşmesi*", Tarih Enstitüsü Dergisi, c. XII, İstanbul 1981-1982, s. 627-640.

İzmirli, İ. H., "*Türk Kültürü'nün Arap Yanmadası'nda İzleri"*, T. T. Kurumu Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 1030.

Kafesoğlu, İ.,*Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1973,

……..: "*Türkler*", İA, Xll/2, İstanbul 1988, 167-251.

……: *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1956,

Kağıtçı, Mehmet Ali : *Kağıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936

Kahya, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, *İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim*, Türkler, Ankara 2002, V., 587

Kahya, Esin; Topdemir, Hüseyin Gazi, *Türklerde Bilim*, Ankara , 2001

Kalânisî, Ebû Ya'la Hamza İbnü'l- Kalânisî, *Zeylü Tarihi Dımaşk* (Neşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908

Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah (ö. 820/1417): Subhu'l A'şâ fi Sınâatı İnşa. I-XV, Kahire 1963

Kandemir, *" Ahmed b Hanbel"*, DİA, İstanbul, 1988, I. 75.

Kansu, Ş. A. *"İbn Sina'nın Başının Morfolojisi Üzerinde Bir Gözlem",* T.T.K. Bildirileri, Ankara, 1979.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "*Hamdânîler*", DİA, İstanbul, 1997, XV, 446-447

Karşî, Cemal, *Mülakat es-Sürah*, nşr. Barthold, Petersburg, 18**98**

Kaşgarlı Mahmud (ö. 467/1072-73'den sonra): *Dîvâni'l Lügati't-Türk,* ter. Besim Atalay, I-III, Ankara, 1940

Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî er-Rumî el-Hanefî (ö. 1067/1656) : *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'I-Funun*, (thk. Muhammed Şerâffettin Yaltkaya), I-II, İstanbul, 1941.

Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmud (o. 682/1283*): Asâru'l Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd*, Beyrut ty.

Kebhâle, Ömer Rıza : *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-XV, Dımaşk, 1957

Keklik, N., *Türk İslâm Filozofu İbn Sina*; Hayatı ve Eserleri, Felsefe Arşivi, XXII, XXIII , **İstanbul**, 1981,

Kenndy, Hugh, *The Early Abbâsîd Caliphate* , London, 1981

Kennedy, Hugh, *The Prophet and Age of the Caliphates*, New York, 1986

Kılıç, H., "*Cevheri"*, DİA. İstanbul, 1993, VII, 459.

Kırkpınar, Mahmut, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi* (232-247/847-861), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 33-34.

Kimosko, Michael, *"Araplar ve Hazarlar*" Türkiyat Mecmüası, III, İstanbul, 1935.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, (ö.350/961): *Kitâbu'l-Vülât ve'l-Kitabu'l- Kudat*, (Neşr. Rhuven Guest), Beyrut, 1908.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâık fi Ahbâri'l-Hakâik, (Neşr. Ömer es-Saîdî), Dımaşk, 1972.

Kitapçı , Zekeriya, *Azerbeycan Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Konya, 2005,

……:, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2005,

……: *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, II. Baskı, Konya, 1995

……: *İslam Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda*, Konya, 2004,

……: *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe ve Tabiî ve Tebea Tabiîleri*, Konya 1993

……: *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, Konya, 2005,

……: *Şağab Hatun*, İstanbul, 1991,

……: *et-Türk fî Müellefât-ı Câhız*, Dar Assakafa, 1972

……: *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, IV. Baskı, Konya, 2004

……: *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya, 1995

……: *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya, 1994,

Klyaştorny, S. G. *"Orta Asya Mietlerinin Araplar'a Karşı Mücadelelerine Dair"*, çev. İsmail Kaynak, Belleten, c. XXVI, s. 104, Ankara 1962, s.770

……: *"Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı,"* çev.İsmâil Kaynak, Belleten, e. XVIII, sa. 69, Ankara 1954, s. 89-104

Koçkuzu, A., *"Firyabi, Muhammed b. Yusuf*", DİA, İstanbul, 1996, XIIl. 146.

Koçyigit T., *Hadis Külliyatı*, İstanbul, 1983, s. 65.

Kokomoor, F. W., *Mathematics in Human Affaırs*, Newyork, 1944., s. 172.

Kopraman, Kazım Yaşar, *Tolunoğulları*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1986-1993, VI, 59;

Köprülü, Fuat, "*Hacîb*", İA. İstanbul, 1964, V/I, 248

……..: "*Harizmşahlar"*, İA İstanbul, 1964, V/I 265-296;

Kubeysi, Hamdan, *el-Halife Muktedir*, Necef,1974

Kucur, Sadi S., *"İsmail b. Ahmed",* DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 85.

Kufralı, Kasım, *"Buhari*", İA. İstanbul, 1970, II, 771-772.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1948,

Kurat, Akdes Nimet,"*Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı*" Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, sayı: 5, Ankara 1948, VI, 385-415

Kurt, Hasan, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhârâ Bölgesi*, Ankara, 1997,

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, Ankara, 1998,

Kurtubî, Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, (ö.369/979): *Sılatü Târihu't-Taberî,* (Neşr. Muhammed Ebu'1-Fadl İbrahim) Beyrut (1387/1967), (Taberî Tarihi'nin XI. Cildinin içinde).

Kutlu, S., *İmamı Maturidi ve Matüridilik*, (Anonim Eser) Ankara, 2003.

Küçük, R., *"Abdullah b. Mubarek*", DİA. İstanbul, 1988, I. 122-124.

Kürevi İbrahim Salman, *Nizamu'l-vüzera, fi'1-Asri'l-Abbâsî*, İskenderiye, 1989

Kütübî, Muhammed b. Şakir, (ö. 764/1362) , *Fevâtü'l-Vefeyât*, tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1974

Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız) İstanbul , 1976

Lıgeti, L. *Bilinmeyen İç Asya*, Macarca'dan çev. Sadretttin Karatay, Ankara, 1986

Lümeylim, Muhammed Abdülaziz, *Nüfuzu'l-Etrak fi Hilafeti'l-Abbâsîyye ve eseruhu fi Kıyamı Medineti's-Sâmerrâ*, Beyrut, 1991,

Macdonald, D. B. *"Maturidi*", İA, İstanbul, 1964, VII, 405

Magribi, A. A., *İmam Ehli's-Sünnet ve'l-Cema'a, Ebû Mansur el-Maturidi*, Kahire, 1985.

Mahmut Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1991

Makdisî, Muhammed b. Ahmed, (ö. 381/991): *Ahsenü't-Tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1906.

Makdisi, Mutahhar b.Tahir (ö 355/966) *Kitâbu'l-Bed'i ve't-Târih*, nşr. Cle'ment Huart, I-VI, Paris 1899-1919.

Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, (ö. 845/1441): *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr*, I-II, Bulak, 1270.

Mantran, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi,* Çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981,127.

Massignon, Louis, *"Karmatiler"*, lA, İstanbul 1964, VI, 3 53;

Maturidi, *Tevilatü'l-Kuran*, İstanbul, 2006

Mercânî, *Müstefâdü'l-Ahbâr*, Ankara, 1997,

Merçil, Erdoğan, "*Büveyhiler*", DİA, VI, İstanbul 1992, 496-497.

……..: *"Saffârîler*", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1989, V, 435.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, (ö. 345/956): *Mürûcü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher,* thk. Müfîd Muhmammed Kamîha, I-IV, Beyrut, 1987.

……..: *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, trs.

Miras, K., *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Ankara, 1970.,

Müslim, *Kitabü's Sıyam*, I-XXIII, İstanbul, 1981,

Naci, Maruf, *Urubetu'l-Ulema*, Bağdad, 1974, s. 42-43

Nallino, C.A. *İlmü'l-Felek, Tarîhuhu Inde'l-Arab fi Kurüni'l-Vusta*, Beyrut, 1993.

Nasr, Seyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, Çeviren N. Avcı, K. Turhan, A. Ünal, İstanbul, 1991,

Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *The History of Bukhara* (trc. Richard N. Frye), Camridge, 1954

Nesefî, Ebû'1-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1114): *Tabsıretü'l-Edille fi Usûli'd-Din*, thk. Claude Selame, Şam, 1992

Nillino, C. A., *"Astronomi*", İA, İstanbul, 1965, I, 686

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab (ö. 733/1332): *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Tah. Said Abdülfettah Aşûr, I-XXVII, Kahire, 1985

Ögel, Bahaaddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988

……..: *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1991

……..: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1971,1, 66 vd.

……..: "*Türk Kılıncının Menşei ve Tekamülü*", AÜDTCF Dergisi, Haziran 1949, VII, sayı 2 s.431

Ömer Ferruh, *Târîhu Sadru'l-İslam ved-Devletü'l-Emeviyye*, Beyrut, 1976.

……..: *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, I-III, Beyrut, 1975,

……..: "*Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi İbn Haldun*, Beyrut, 1983,

Özaydın, Abdülkerim , "*Harizm*", DİA, İstanbul, 1997, XVI, 217-220.

……..: *"Beridiler"* DİA, İstanbul, 1992, V, 501-502

……..: *"Türklerin İslâmiyeti Kabulü",* Türkler, Ankara 2002, IV, 239

Özdemir, Mehmet Nadir, *Abbasilerin İlk Döneminde Kölelik* (Basılmamış Doktora Tezi) SÜSBE, Konya, 2004

Özden, T., *Maturidi'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul, 2003

Özdeş, Talip, *İmamı Matüridi'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul, 2003.

Özen, Ş., *"Matüridi*" , DİA, İstanbul, 2003, XXVIII, s. 150.

Özkuyumcu Nadir, *"İhşidler"* Türkler, Ankara 2002, V, 39-57

……..: *"Tolunoğulları*", Türkler, Ankara 2002, V, 13-35

……..: *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğuları ve İhşidîler*, İzmir,1996.

Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Patrica Crone, *Slaves On Horses The Evolution Of The Islamic Polity*, Cambridge, 1980

Pinto, Olgo *"Feth b. Hâkân*", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, II, İstanbul, 1973; 41-58

Rifat, K., *İbn Sina'nın Türkçe Bir Kıtası: Büyük Türk Filosofu İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul, 1937.

Robinson Chase F., *A Medieval Islamic city Reconsidered An Interdisciplinary Approach to Samarra*, Oxford, 2001

Rufai, Mustafa, *Hadaratü'l- Arap fi'l-Usuri'l-İslâmiyye ez-Zahire*, Beyrut, 1968,

Ruska, J, *"Sâc*", İA, İstanbul, 1966 X, 16

……..: *"Beni Musa*", İA. İstanbul, 1971, VIII. 660.

……..: *"Serahs",* İA, İstanbul, 1966, X, 502.

Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilal b. Muhassin es- (ö. 448/1056): *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümerâ fi Târîhi'l-vüzerâ* (nşr. Abdüssetttar Ahmed Ferrâc), Beyrut, 1958

……..: *Rüsum Darü'l-Hilafe*, Thk. Mihail Avvad, Bağdat, 1964,

Sadık Cevdet, *er-Rihletü'l-Mütevekkiliyye ila Dımaşk*, Ürdün, 1985, s. 14.

Safedî, Selâhüddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363) : *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. ve neş. Hellmut Ritter -Franz Steiner Verlag- ve arkadaşları, 1-XXIX, Wiesbaden 1962-1997.

Sâidan, A. Selîm., *Tarih-u İlmi'l-Cebr fi-l-Alem el-Arabi*, Kuveyt, 1986.

Sami, Şemseddin, *Kamusu'l-A'lam*, I-VI, İstanbul,1889-1898,

Saraç, Celal, Bilim Tarihi; *Matematik, Astronomi,* Ankara, 1983

Sarton, G., *Intruduction to the History of Science*, Baltimore 1927

Savran, Ahmet, *Abbâsi Tarihinde Sûlî'ler ve Ebû Bekir es-Sûlî*, Erzurum 1986,

Sayılı, Aydın-R.N.Frye "*Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler*", Belleten, c. X, sayı. 37, Ankara, 1946, s. 97-131.

……..: *Doğumunun 1000. Yılında Bîrûnî*, Ankara, 1974.

……..: *Abdü'l-Hamid İbn Türk'ün Karışık Denklemlerde Mantıki Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri*, Arkara, 1962,

……..: *"Bîrûnî",* TTK. Belleten, 1949, XIII, sy. 49, s. 53-59.

……..: *Habeş el-Hasib'in "ed-Dımışkî" Adıyla Maruf Zici*, Ankara, 1955,

……..: *Türkîsch Contrıbutions to Scıentific Works in Islam*, Belleten, XLIII. Ankara, 1979,

……..: *Was Ibn Sına an Iranian or a Türk*? ISIS, XXXI, 1993, s. 8-24.

……..: *"Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri"* Türkler, Ankara, 2002,

……..: *Harezmî ile Abdülhamid İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri*, Erdem, 1991,7, Sayı, 19,

……..: *The Observatory in Islam*, Ankara, 1988, s.189-223

Schader H. H. - C.E., Bosworth, "*Samarkand"* , EI, VII, Londra , 1995, s. 1031

Schader, 'Semerkant', İA, X, 469-471;

Seâlibî, Ebû Mansur, Abdülmelik b. Muhammed, *Tuhfetü'l-Vüzera* (tahkik Ali er-Ravi) Bağdat, 1977, 121

……..: *Yetimetü'd-Dehr*, Kahire, 1956, IV, s. 101.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, (ö. 562/1166) *Kitâbü'l-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut, 1988

Serjent, R., B., *Islamic Textiles*, Beyrut, 1972, s. 100

Sevrafi. H., *Kitab Divan el-Buhturi* (tahkik), Kahire. 1963

Sezgin, Fuat, *Buhari'nin Kaynakları,* İstanbul 1956

……..:, *Tarihu'l-Türasi'l-Arabi, I-II, Riyad, 1403-1404/1983-1984*

Sourdel, "*Bugha el-Kebir"*, EI, Leiden, 1960, I, 1287;

Sönmez, Mehmet Ali "*Firyabi, Ca'fer b. Muhammed* ", DİA , İstanbul, 1996, XIII, 145-46.

Strange, Guy L., *The Lands Of The Eastern Calıphate*, Londra , 1905

Struik, Dirk J. *Kısa Matematik Tarihi*, Çeviren: Yıldız Silier, İstanbul, 1996 s. 109

Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es- Sûlî, (ö. 335/946): *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî Billah* (Nşr. J. Heywort Dunne) Beyrut, 1983.

Suter, H., *" el-Fergânî* , İA.İstanbul, 1964, IV. s. 565.

Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505) : *Târihu'l-Hulefâ* thk.Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut, 1995

……..: *Tabakâtü'l-Huffâz*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire, 1973,

……..: *Hüsnü'l-Muhadara*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967

Sübkî, Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1369), *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ***,** thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulvan-Mahmud Muhammed et-Tennâhî, I-X, Kahire, 1964-1976, I, 199.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967, , I, 102.

Şakir, Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbas*, Dımaşk, 1974

……..: *et-Târih e1-Arabî* ve'l-Müerrihun, Beyrut, 1983,

Şeşen , Ramazan *"Buhara"* DİA, İstanbul, 1992, VI, 364.

……..: "*Eski Araplara Göre Türkler*", Türkiyat Mecmüası, İstanbul,1969,

……..:. "*Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü"* İbn Fadlan Seyahatnamesi , içinde (ter. Ramazan Şeşen) İstanbul, 1995, s. 201-202.

……..: *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1998

……..: *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998

Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsi's-Sânî*, Kahire ,1975

……..: *Tarih-u Edebi'l-Arabi*, Mısır, 1972

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö.310/922): *Târihu'l- Ümemi ve'l–Muluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, 1967

Taha, Hind Huseyn, *el-Hadaratu't-Arabiyyetü'l-İslâmiyye fi iklimi Harizm*, el-Mevrid, V/2. Bağdad, 1976. s. 112.

Takkuş, Muhammed Suheyl,*Târîhu Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1996

Tanci : *Ebü Mansûr el-Maturîdî*", AÜİFD, c. IV (1955), sa. 1-11, Ankara 1955.

Taşköprüzâde, Ebû'1-Hayr İsâmüddîn Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561): *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhü's-Siyâde fi Mevzûati'l Ulûm*, thk. Kâmil Kâmil Bekri -Abdülvehhâb Ebun-Nûr, I-III, Kahire 1968.

……..: *Mevzûâtü'l-Ulûm*, çev. M. Kemaleddin, İstanbul, 1313

Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassin b. Ali et- Tenûhî,, (ö.384/994) *Nişvâru'l-muhadara ve ahbâru'l-müzâkere* (nşr. Abbûd eş-Şalici), I-VIII, Beyrut, 1971-1973

……..: *el-Ferec ba'de'ş-şidde*, (nşr.Abbûd eş-Şalici), I-V, Beyrut, 1978

Terzi, Mustafa Zeki, *Abbâsîler Döneminde Askerî Teşkilat*, Ank. Ün., Sosyal Bilimler Enst., Doktora tezi, Ankara, 1986, s. 64.

Terzioğlu, A., *"Yeni Araştırmalar Işığında Büyük Türk islâm Bilim Adamı İbn Sina (Avıcenna) ve Tababet*, İstanbul, 1988.

……..:, "*Gazneliler Devrinin Büyük Türk Âlimi el-Bîrûnî*" (973-1051) Haseki Tıp Bülteni, XIII. İstanbul, 1974, s. 340-363.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970

……..: *Türk İli Türkistan Tarihi,* İstanbul, 1947

……..: " *Birûnî*", İA. II. s. 635.

Topaloğlu, B., *"Maturidi ve Tefsir İlmi*", DİA, İstanbul 2003, XXVIII, 157

……..:. *Ebu Mansur el-Maturidi Tevilatu'l Kuran Tercümeleri*, İstanbul, 2003,

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 11.

……..:. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Istanbul 1969,1, 20;

Tülücü, Süleyman, Câhız'ın Türkler'le İlgili Önemli Bir Eseri: *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* (Menâkıbü Cündi'l-Hilâfe ve Fezailü'l–Etrak) AÜİİFD, Erzurum , 1993, II, 176-182

Tümer, G., *"Birûni",* DİA, VI. s. 206-215.

Tümer, G., *Bîrûnîye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara, 1975.

Uludağ, Süleyman, *Kelebazi ve Ta'arruf*, İstanbul, 1992, s. 11-49;

Unat, Yavuz, "*Fergânî'nin "Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları*, *Adlı Astronomi Eseri"*, AÜDTCFD, c., 38; sayı, 1-2 Ankara-1998, s.405-423

……..: *Astronomi Tarihi*, Ankara, 2001,s.92

Uslu, Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.

Uzdilek, S. M., *İki Büyük Türk Âlimi'nin Medeniyete Hizmetleri*, T.T.K. Kongre Yayınları, Ankara, 1937. s. 10.

Ülken, H. Z., *"İbn Sina",* İA. V/II. s. 807-824.

Vambery, Arminius : *History of Bokhara*, Nendeln/Liechtenstein 1979

Welhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu*, (trc. Fikret Işıltan) Ankara , 1963

Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh, (ö.284/897): *Kitabü'l-Buldân* (Tahkik, M. J. Goeje) Leiden, 1907.

……..: *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1965

Yâkût el-Hamevî Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah (ö. 626/1228): **Mucemü'l-Udeba**, Kahire ,1923

……..: *Mucemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1975

Yaltkaya, M. Ş., *İbn Sina'nın İbn Usaybia'nın Tabakatındaki Hal Tercümesi, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbn Sina Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul, 1937

……..: *Kitab es-Saydele fi't-Tıp Mukaddimesi,* İstanbul, 1937. a.mlf.

Yazıcı., T., *"Fergana",* DİA, İstanbul, 1995, XII, 375

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait : *"Mâturîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Hbû Mansûr el-Mâturîdî ve Ebû'1-Muîn en-Nesefi"*, AÜİFD, sa. 27, Ankara 1985.

Yeprem, M. S., *İrade Hürriyeti ve İmamı Maturidi*, Ankara, 1978.

Yıldırım, Ahmet, *Darimi ve Sünen'i*, Bursa, 1990

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000

……..:, *"Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları , el-Afşin Haydar b. Kavus*," Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı, 4-5, II, 1971, s. 1-22.

……..: *"Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları II Boğa el-Kebir et-Türkî*", Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara, 1969, s. 202.

……..:: *"Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları II, İnak et-Türkî"*, Tarih Enstitüsü Dergisi, II, 1971,s.51-58

……..: *"Afşin",* DİA, İstanbul, 1988, I, 442.

……..:: "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II, ", Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn"* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1978, IX, 107-128

……..: "*Ahmed b. Tolun*," İA, İstanbul, 1970, II, 141-143

……..: "*Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sac Oğulları I, Ebü's-Sâc Divdad b.Divdest"*, İ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 30, İstanbul, 1976.

Yıldız, N., *Eski Çağda Yazı Malzemeleri*, Ankara, 2000.

Yılmaz, Nusreddin, *Kelabazi'nin Tasavvuf ve Akaid Alanındaki Görüşleriyle Maturidi'nin Mukayesesi*, Kayseri,1990.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Türkler,* Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006.

Yiğit, İsmail, *"Mûnis el-Muzaffer*" DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 148-149

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1988,

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347) : *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavud - Hüseyin Esed ve Arkadaşları, 1-XXV, Beyrut 1990.

……..: *Târîhıı 'l-İslâm* ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lam, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî, 1-XXXXV11, Beyrut 1990.

……..: *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985.

……..: *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, I-IV, Beyrut 1374

Zeki, Salih., *Asâr-ı Bakiye*, İstanbul, 1911,

Zettersteen, K. V. "*Mûtemid"*, İA, İstanbul, 1971, VIII, 753.

……..:. *"Abbasî"* İA, İstanbul, 1977, I, 18-19

……..: *"Büveyhîler"* İA, İstanbul, 1977, I, 843-844

……..:., *"Beckem"*, İA, İstanbul, 1977, I, 432-433

……..: *"Nasr",* İA, İstanbul, 1988, IX, 108; C.E.

Zeydan, C., *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî,* Beyrut, 1967, II, 460.

……..: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ter. Zeki Meğâmiz, I

Zirikli, (Fethulllah) Hayreddin, *el-A'lâm,* Kâmûsü Terâcim (nşr. Züheyr Fethullah), I-VIII, Beyrut, 1984